T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA SADRAZAM RÜSTEM PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ

Murat ALKAN

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

TEMMUZ - 2022

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA SADRAZAM RÜSTEM PAŞA'NIN ANADOLU'DAKİ İMAR FAALİYETLERİ

DOKTORA TEZİ

Murat ALKAN

Enstitü Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

"Bu tez 07/07/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU	Başarılı
Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU	Başarılı
Prof. Dr. Mustafa ÖZER	Başarılı
Prof. Dr. Aziz DOĞANAY	Başarılı
Dr. Öğretim Üyesi Tülin ÇORUHLU	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Murat ALKAN

07/07/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **iii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **vi**
FOTOĞRAF LİSTESİ ..... **x**
ÖZET ..... **xxx**
ABSTRACT ..... **xxxi**

GİRİŞ **1**
BÖLÜM 1: RÜSTEM PAŞA'NIN HAYATI ve VAKIFLARI **7**
1.1. Hayatı 7
1.2. Osmanlıda Vakıf 21
1.3. Rüstem Paşa'nın Vakıfları 29
BÖLÜM 2: MİMARİ ORTAM **36**
2.1. XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sadrazamların Yapı Etkinlikleri 36
2.2. Rüstem Paşa ve Mimar Sinan 60
2.3. Mimari Eserlerin Bakım ve Onarımı 74
BÖLÜM 3: İMAR FAALİYETLERİ **82**
3.1. Külliyeler/Manzumeler 82
3.1.1. İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi (Tahtakale) 82
3.1.2. Tekirdağ-Merkez Rüstem Paşa Külliyesi 118
3.1.3. Sakarya-Sapanca Rüstem Paşa Külliyesi 148
3.1.4. Kırklareli-Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Manzumesi 161
3.1.5. Yalova Rüstem Paşa Külliyesi/Manzumesi 177
3.1.6. Bolu-Mudurnu-Dibek Rüstem Paşa Manzumesi 199
3.2. Dini Mimari 205
3.2.1. Camiler 205
3.2.2. Mescitler 223
3.3. Mezar Anıtı 229
3.3.1. Rüstem Paşa Türbesi 229
3.4. Eğitim Yapıları 235
3.4.1. Medreseler 235
3.4.2. Sıbyan Mektepleri 254
3.5. Ticaret Yapıları 264
3.5.1. Kervansaraylar 264

3.5.2. Bedestenler 341
3.6. Su Yapıları 347
3.6.1. Hamamlar 347
3.6.2. Köprüler 392
3.6.3. Sarnıç ve Suyolu 394
3.6.4. Sebil ve Çeşmeler 399
3.7. Sivil Mimari 408
3.7.1. İstanbul-Cağaloğlu Rüstem Paşa Sarayı 408
3.7.3. İstanbul-Sultanahmet Rüstem Paşa/Mihrimah Sultan Sarayı 410
3.7.2. İstanbul-Bakırköy İskender Çelebi Çiftliğinde Rüstem Paşa Sarayı 412
3.7.4. İstanbul Üsküdar Rüstem Paşa/Mihrimah Sultan Sarayı 415
BÖLÜM 4: DEĞERLENDİRME 416
4.1. Yapı Türleri 424
4.1.1. Camiler 424
4.1.2. Mescitler 442
4.1.3. Türbe 446
4.1.4. Medreseler 449
4.1.5. Mektepler 458
4.1.6. Kervansaraylar 461
4.1.7. Bedestenler 465
4.1.8. Hamamlar 467

SONUÇ 478
KAYNAKÇA 479
EK 515
ÖZGEÇMİŞ 794

KISALTMALAR

AE.SABH.I. : Ali Emiri Abdülhamid I

AE.SAMD.II : Ali Emiri Ahmed II

AE.SAMD.III. : Ali Emiri Ahmed III

AE.SMHD.I. : Ali Emiri Mahmud I

AE.SMST.II. : Ali Emiri Mustafa II

A.{DVNSMHM. d. : Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri

A.}MKT. : Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı

BEO. : Bab-ı Ali Evrak Odası

Bkz. : Bakınız

BOA. : TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri

C.AS. : Cevdet Askeriye

C.BLD. : Cevdet Belediye

C. EV. : Cevdet Evkaf

C. MF. : Cevdet Maarif

C. ML. : Cevdet Maliye Evrakı

Çev. : Çeviren

DH.EUM.EMN. : Dahiliye Nezâreti Emniyet Şubesi

DH.MKT. : Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi

Ed. : Editör

EV.BKB. : Evkaf Nezâreti Başkitabet

EV.BRT. : Evkaf Berat

EV.EMH. : Evkaf Muhasebesi

EV.d. : Evkaf Defterleri

EV.HMH.d. : Evkaf Nezâreti Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri

EV.HMH.SRG. : Evkaf Nezâreti Haremeyn Muhasebeciliği Sergi Halifeliği

EV. KSD. : Evkaf Kesedarlık

EV.MH. : Evkaf Nezâreti Muhasebe Kalemi

EV.MH.TİK : Evkaf Nezâreti Tamir ve İnşaat Kalemi

EV.MKT. : Evkaf Mektubi Kalemi

EV.MKT. : Evkaf Mektubi Cihat Kalemi

EV.RZN. : Evkaf Ruznamçe

EV.SRG. : Evkaf Nezâreti Sergi Halifeliği

EV.THR. : Evkaf Nezâreti Tahrirât

EV.ZMT. : Evkaf Nezâreti Zimmet Halifeliği

Ed. : Editör

Foto. : Fotoğraf Numarası

GEEAYK : Gayrimenkul Eski Eserler Anıtlar Yüksek Kurulu

H. : Hicri

HAT. : Hatt-ı Hümayun

Haz. : Hazırlayan

HR.MKT. : Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi

İ.DH. : İrade Dahiliye

İ.EV. : İrade Evkaf

İ.MVL. : İrade Meclis-i Vâlâ

İ.ŞD. : İrade Şûrâ-yı Devlet

İE.ENB. : İbnülemin Ensâb

İE.EV. : İbnülemin Vâkıf

İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi

Kat. No. : Katalog Numarası

KTVKK : Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu

MEB. : Millî Eğitim Bakanlığı

MF.İBT. : Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi

MF.MKT. : Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi

ML.EEM. : Maliye Nezâreti Emlâk-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı

MVL. : Meclis-i Vâlâ Evrakı

Nr. : Numara

s. : Sayfa

ŞD. : Şurâ-yı Devlet Evrakı

TE : Tekiretü'l-Ebniye

TB : Tekiretü'l-Bünyân

TM : Tuhfet-ül-Mimarîn

TS.MA.d. : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

TS.MA.e. : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

TTK. : Türk Tarih Kurumu

vd. : Ve Diğerleri

VGMA. : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

YA.HUS. : Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı

ZB. : Zabtiye Evrakı

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi Vaziyet Planı.....425
Şekil 2: İstanbul Rüstem Paşa Camii Planı.....425
Şekil 3: Rüstem Paşa Camii'nin Aksonometrik Görünümü.....426
Şekil 4: Rüstem Paşa Camii'nin Kesiti.....426
Şekil 5: İstanbul (Tahtakale) Küçük Çukur Han Zemin ve 1. Kat Planı.....426
Şekil 6: Küçük Çukur Han Güney Cephe Görünümü.....427
Şekil 7: Küçük Çukur Han Batı Cephe Görünümü.....427
Şekil 8: Küçük Çukur Batı Cephe Görünümü.....427
Şekil 9: Tahtakale Büyük Çukur Han Bodrum ve Zemin Kat Planı.....428
Şekil 10: Büyük Çukur Han Birinci Kat Planı.....428
Şekil 11: Büyük Çukur Han Kuzey Cephe Görünümü.....428
Şekil 12: Büyük Çukur Han Doğu Cephe Görünümü.....429
Şekil 13: J. Pervititich Sigorta Planında Çukur Hanlar ve Burmalı Han.....429
Şekil 14: Tahtakale Burmalı Han Zemin ve Üst Kat Planı.....430
Şekil 15: Burmalı Han Güney Cephe Görünümü.....430
Şekil 16: Burmalı Han Batı Cephe Görünümü.....430
Şekil 17: Burmalı Han Kesiti (Güney).....431
Şekil 18: Burmalı Han Kesiti (Batı).....431
Şekil 19: Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi Vaziyet Planı Restitüsyonu.....432
Şekil 20: Tekirdağ Rüstem Paşa Çarşı Planı.....432
Şekil 21: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Planı.....432
Şekil 22: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin Ahşap Kapısı.....433
Şekil 23: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin Minberi.....434
Şekil 24: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Minberin Taç Kısmından Detay.....435
Şekil 25: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi'nin 1891 Tarihli Planı.....435
Şekil 26: Sakarya Sapanca Rüstem Paşa Cami Planı.....436
Şekil 27: Sakarya Sapanca Rüstem Paşa Kervansarayı Planı.....437
Şekil 28: Sakarya Sapanca Rüstem Paşa Hamamı Planı.....438
Şekil 29: Kırklareli Büyükkarıştıran'da Rüstem Paşa Yapılarının Vaziyet Planı.....439
Şekil 30: Kırklareli Büyükkarıştıran'da Su Terazilerinin Konumu.....439
Şekil 31: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Cami ve Kervansarayı Vaziyet Planı.....440

Şekil 32: Kırklareli Büyükkarıştıran Rüstem Camii Planı 440
Şekil 33: Yalova Rüstem Paşa Cami Planı. 440
Şekil 34: Kastamonu (Talipler Köyü) Rüstem Paşa Camii Planı 441
Şekil 35: Bilecik Osmaneli Rüstem Paşa Camii Planı 441
Şekil 36: İzmir Urla Rüstem Paşa Camii Planı 442
Şekil 37: 1905 Tarihli Goad Haritasında Cebeci Hanı 442
Şekil 38: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Şadırvan Kesit ve Planı 442
Şekil 39: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Köşk Mescidi.....443
Şekil 40: Edirne Rüstem Paşa Kervansaray Mescidi'nin Restitüsyonu.....443
Şekil 41: Şehzade Camii Haziresi'ndeki Yapılar.....444
Şekil 42: Rüstem Paşa Türbesi Planı Cephe Görünüş ve Kesiti 444
Şekil 43: Pervititich Sigorta Planında İstanbul (Cağaloğlu)Rüstem Paşa Medresesi ...445
Şekil 44: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nin Planı.....445
Şekil 45: Rüstem Paşa Medresesi'nin Kesiti 446
Şekil 46: Kütahya'da Rüstem Paşa Vakıf Yapılarının Konumu.....446
Şekil 47: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Planı.....447
Şekil 48: Tekirdağ Hayrabolu İlçe Merkezindeki Eski Eserler 447
Şekil 49: İstanbul Suriçi Vaziyet Planı 448
Şekil 50: İstanbul Suriçi Vaziyet Planından Detay.....448
Şekil 51: İstanbul Suriçi Vaziyet Planından Detay.....449
Şekil 52: 1915 İshakpaşa Yangın Yeri Haritası.....449
Şekil 53: 1915 İshakpaşa Yangın Yeri Haritasından Detay.....449
Şekil 54: İstanbul (Üsküdar) Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi Planı 450
Şekil 55: J. Pervititich Sigorta Planında Sultan Odalar Hanı.....450
Şekil 56: İstanbul (Mahmutpaşa) Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı'nın Konumu 450
Şekil 57: Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı'nın Konum Detayı.....451
Şekil 58: İstanbul (Kapalıçarşı) Cebeci Hanı Zemin Kat Planı 451
Şekil 59: Cebeci Hanı Üst Kat Planı.....451
Şekil 60: Cebeci Hanı Restitüsyon Önerisi.....452
Şekil 61: İstanbul (Galata) Kurşunlu Han Zemin Kat Planı 452
Şekil 62: Kurşunlu Han Üst Kat Planı 452
Şekil 63: Kurşunlu Han Çatı Katı Planı.....453

Şekil 64: Kurşunlu Han Kuzey Cephe Restitüsyonu 453
Şekil 65: Kurşunlu Han Güney Cephe Restitüsyonu 453
Şekil 66: İstanbul Kurşunlu Han'ın Şematik Çizimi 453
Şekil 67: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Alt Kat Planı.....454
Şekil 68: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Üst Kat Planı 454
Şekil 69: XX. Yüzyılın Başlarına Ait İsimsiz Edirne Haritasından Detay 455
Şekil 70: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Geometrik Bezemeler.....456
Şekil 71: İzmir Tire'de Türk Dönemi Ticaret Yapıları Haritası 456
Şekil 72: Ankara Çengel Han Zemin ve Üst Kat Planı.....457
Şekil 73: Matrakçı Nasuh'un Irakeyn Seferi Minyatürlerinde Bursa Akbıyık 457
Şekil 74: Charles Texier'in İznik Şehir Planında Eski Han.....458
Şekil 75: Bursa İznik Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntıları 458
Şekil 76: Bilecik Osmaneli Rüstem Paşa Camii ve Kervansaray Kalıntılarının Konumu 458
Şekil 77: Matrakçı Nasuh'un Irakeyn Seferi Minyatürlerinde İnönü 459
Şekil 78: Konya Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Planı.....459
Şekil 79: Konya Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı 1987 Tarihli Plan 460
Şekil 80: Erzurum Taşhan'ın 1820 Tarihli Çizimi.....460
Şekil 81: Erzurum Taşhan Zemin ve Birinci Kat Planı 461
Şekil 81: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Planı.....461
Şekil 83: Bursa Yeni Kaplıca Planı.....461
Şekil 84: Bursa Kara Mustafa Paşa Kaplıcası Planı 462
Şekil 85: Bursa Kaynarca Kaplıcası Planı 462
Şekil 86: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Planı.....462
Şekil 87: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Kesiti.....463
Şekil 88: Çanakkale Lapseki Gazi Süleyman Paşa Cami Yakınında Hamam Planı.....463
Şekil 89: Ankara Beypazarı Paşa Hamamı Planı.....463
Şekil 90: Ankara Beypazarı Beyoğlu Hamamı Planı.....463
Şekil 91: Ankara Beypazarı Paşa Hamamı Cephe Çizimi 464
Şekil 92: Kütahya Rüstem Paşa (Balıklı Hamamı) Planı.....464
Şekil 93: Kütahya Balıklı Hamamı AA Kesiti.....464
Şekil 94: Kütahya Balıklı Hamamı Batı Cephe Çizimi 464

Şekil 95: Kütahya Balıklı Hamamı Doğu Cephe Çizimi 465
Şekil 96: Kütahya Balıklı Hamamı BB Kesiti 465
Şekil 97: Kütahya Balıklı Hamamı CC Kesiti 465
Şekil 98: Afyon Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Rölövesi 465
Şekil 99: Afyon Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Kesiti 466
Şekil 100: Afyon Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Kesitinden Detay 466
Şekil 101: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Planı 466
Şekil 102: İstanbul Rüstem Paşa Sebili, Ön Görünüş ve Kesit.....467
Şekil 103: XV. Yüzyılın Sonlarına Ait Gravürde Hipodrom ve Çevresi.....467
Şekil 104: İstanbul (Sultanahmet) Hipodromu Kesiti.....467
Şekil 105: Hipodrom Su Yolu ve Sphendone Sarnıcı Planı.....468
Şekil 106: Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii Planı.....468
Şekil 107: Halep Adliye Camii Planı 469
Şekil 108: Edirne Selimiye Külliyesi Planı.....469
Şekil 109: Bursa Koza Hanı Köşk Mescidi Plan ve Kesiti 469
Şekil 110: Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Sekizli Destekli Camii Planları.....470
Şekil 111: Amasya Kapı Ağası Medresesi Planı 470
Şekil 112: İstanbul Haseki Sultan Külliyesi Planı 471
Şekil 113: İstanbul Nişancı Mehmed Bey Medresesi Planı 471
Şekil 114: Bursa Subaşı İne Bey Medresesi Planı 471
Şekil 115: Amasya Yolpınar Köyü (Suluova) Kasım Bey Medresesi Planı.....472
Şekil 116: Manisa Sinan Bey Medresesi Planı 472
Şekil 117: Diyarbakır Hadım Ali Paşa Medresesi Planı 472
Şekil 118: Eyüp Sokullu Külliyesi Planı.....472
Şekil 119: Topkapı Kara Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi ve Türbesi Planı.....472

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi Genel Görünümü.....469
Fotoğraf 2: Eski Bir Fotoğrafta İstanbul Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü.....469
Fotoğraf 3: Eski Bir Fotoğrafta Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli.....470
Fotoğraf 4: Rüstem Paşa Camii Üst Örtüsünden Detay (1941 Yılı).....470
Fotoğraf 5: Rüstem Paşa Camii Avlusundan Detay (1967 Yılı).....470
Fotoğraf 6: 1870'li Yıllara Fotoğrafta Rüstem Paşa Camii Harimi.....470
Fotoğraf 7: Harimdeki Geç Dönem Kalem İşleri (1987 Yılı).....471
Fotoğraf 8: Camii'nin Kuzeydeki Sıra Dükkanlar ve Kemer Sistemi 471
Fotoğraf 9: Rüstem Paşa Camii Avlusundan Görünüm.....471
Fotoğraf 10: Rüstem Paşa Camii Avlusundan Detay.....472
Fotoğraf 11: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Görünüm.....472
Fotoğraf 12: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Detay 472
Fotoğraf 13: Rüstem Paşa Camii Avlunun Doğu Kanadı ve Harim Girişi 473
Fotoğraf 14: Rüstem Paşa Camii Harim Üst Giriş Sahanlığı ve Giriş Kapısı (Doğu).. 473
Fotoğraf 15: Avlunun Batı Kanadından Görünüm ve Harim Batı Girişi.....473
Fotoğraf 16: Rüstem Paşa Camii Taçkapının Genel Görünümü 474
Fotoğraf 17: Rüstem Paşa Camii Ana Giriş Kapı Kanatları 474
Fotoğraf 18: Rüstem Paşa Camii Ana Giriş Kapısından Detay 474
Fotoğraf 19: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli Çinilerinden Detay 475
Fotoğraf 20: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli Çinilerinden Detay 475
Fotoğraf 21: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli Çinilerinden Detay 475
Fotoğraf 22: Rüstem Paşa Camii Avlunun Doğu Girişi ve Mahzen Açıklıkları.....476
Fotoğraf 23: Rüstem Paşa Camii'nin Doğu Cephesinden Görünüm 476
Fotoğraf 24: Rüstem Paşa Camii'nin Batıdan Görünümü 477
Fotoğraf 25: Rüstem Paşa Camii Batı Cephesinden Görünüm.....477
Fotoğraf 26: Rüstem Paşa Camii Güney Cephesi 477
Fotoğraf 27: Rüstem Paşa Camii Güney Cephede Mahzen Girişleri.....478
Fotoğraf 28: Rüstem Paşa Camii Minaresinden Detay ve Şadırvan Girişi 478
Fotoğraf 29: Rüstem Paşa Camii Şadırvanı İçten Görünümü.....478
Fotoğraf 30: Rüstem Paşa Camii Harimin Üst Örtüsü ve Kubbe Geçişleri.....479

Fotoğraf 31: Rüstem Paşa Camii Harimin Kuzey Cephesinden Görünüm.....479
Fotoğraf 32: Girişin Üzerindeki Mahfil Bezemelerinden Detay.....480
Fotoğraf 33: Girişin Üzerindeki Mahfil Bezemelerinden Detay.....480
Fotoğraf 34: Doğudaki Müezzin Mahfili Tavanın Kalem İşi Bezemeleri 480
Fotoğraf 35: Son Cemaat Yeri Büyük Pencerelerin Tavan Bezemesi 481
Fotoğraf 36: Müezzin Mahfili Çinilerinden Detay 481
Fotoğraf 37: Müezzin Mahfili Çinilerinden Detay 481
Fotoğraf 38: Müezzin Mahfili Çinilerinden Detay 481
Fotoğraf 39: Rüstem Paşa Camii Kıble Cephesinden Görünüm.....482
Fotoğraf 40: Harim Batı Cephesi ve Mahfilden Genel Görünüm.....482
Fotoğraf 41: Harim Doğu Cephesi ve Mahfilden Genel Görünüm.....483
Fotoğraf 42: Harim Doğu Girişinin İçten Görünümü 483
Fotoğraf 43: Doğudaki Mahfilin Genel Görünümü (Alt Kat).....484
Fotoğraf 44: Doğudaki Mahfilin Üst Örtüsünden Detay 484
Fotoğraf 45: Doğudaki Mahfilden Detay (Üst Kat).....484
Fotoğraf 46: Rüstem Paşa Camii Vaiz Kürsüsü.....485
Fotoğraf 47: Rüstem Paşa Camii, Mihrabın Genel Görünümü 485
Fotoğraf 48: Rüstem Paşa Camii Mihrabından Detay 485
Fotoğraf 49: Rüstem Paşa Camii Çinilerinden Detay.....485
Fotoğraf 50: Rüstem Paşa Camii Çinilerinden Deta.....486
Fotoğraf 51: Rüstem Paşa Camii Çinilerinden Deta.....486
Fotoğraf 52: Rüstem Paşa Camii Çinilerinden Detay.....486
Fotoğraf 53: Rüstem Paşa Camii Çinilerinden Detay.....486
Fotoğraf 54: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi, Küçük Çukur Han Genel Görünümü...487
Fotoğraf 55: Küçük Çukur Han'dan Görünüm (1970 Yılı) 488
Fotoğraf 56: Küçük Çukur Han'ın Üst Örtüsünden Görünüm (1970 Yılı Civarı).....488
Fotoğraf 57: Küçük Çukur Han'ın Doğu Cephesinden Görünüm 488
Fotoğraf 58: Küçük Çukur Han'ın Güney Cephesi.....489
Fotoğraf 59: Güney Cephede İç Avlu ve Üst Kat Girişleri.....489
Fotoğraf 60: Küçük Çukur Han'ın Güney Cephesinden Detay 489
Fotoğraf 61: Küçük Çukur Han'ın Güney Cephesinden Detay 489
Fotoğraf 62: Küçük Çukur Han'ın Güneybatıdan Görünümü 490

Fotoğraf 63: Küçük Çukur Han'ın Kuzey Cephesinden Detay 490
Fotoğraf 64: Küçük Çukur Han Girişi İçten Görünümü ve Üst Kat Geçidi 491
Fotoğraf 65: Küçük Çukur Han Avlusundan Görünüm (Kuzey ve Yan Cepheler).....491
Fotoğraf 66: Küçük Çukur Han'ın Avlusundan Detay 491
Fotoğraf 67: Küçük Çukur Han'ın Avlusundan Detay 492
Fotoğraf 68: Avlu'nun Kuzey Cephesindeki Hücrelerden Görünüm. 492
Fotoğraf 69: Küçük Çukur Han, Üst Kat Revakları ve Oda Girişleri 492
Fotoğraf 70: Küçük Çukur Han Üst Kat Revaklarından Detay 493
Fotoğraf 71: Küçük Çukur Han Üst Kat Odalarından Detay 493
Fotoğraf 72: Küçük Çukur Han Üst Kat Odalarından Detay 493
Fotoğraf 73: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi, Büyük Çukur Han Genel Görünümü...494
Fotoğraf 74: Büyük Çukur Han, Doğu Cephesinden Genel Görünüm 494
Fotoğraf 75: Büyük Çukur Han'ın Kuzeydoğudan Görünümü.....495
Fotoğraf 76: Büyük Çukur Han'ın Kuzey Cephesi 495
Fotoğraf 77: Büyük Çukur Han'ın Kuzey Cephesinden Detay.....495
Fotoğraf 78: Büyük Çukur Han'ın Kuzey Cephesinden Detay.....495
Fotoğraf 79: Büyük Çukur Han'ın Batı Cephesinden Görünüm.....495
Fotoğraf 80: Büyük Çukur Han'ın Avlu Girişi (İçten) ve Örtü Sistemi. 496
Fotoğraf 81: Avluya İnen Basamaklar ve Örtü Sistemi 496
Fotoğraf 82: Büyük Çukur Han Avlusundan Görünüm 496
Fotoğraf 83: Büyük Çukur Han Avlunun Doğu Cephesinden Görünüm 497
Fotoğraf 84: Büyük Çukur Han Avlunun Batı Cephesinden Görünüm 497
Fotoğraf 85: Büyük Çukur Han Avlunun Kuzey Cephesinden Görünüm 497
Fotoğraf 86: Büyük Çukur Han Üst Kat Revakları (İçten Görünüm).....498
Fotoğraf 87: Büyük Çukur Han Üst Kat Revaklarından Detay 498
Fotoğraf 88: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi Burmalı Han'ın Genel Görünümü.....499
Fotoğraf 89: Burmalı Han'ın Girişi Kapıları.....499
Fotoğraf 90: Burmalı Han'ın Camii Meydanından Görünümü.....499
Fotoğraf 91: Burmalı Han Avlusundan Detay (1994 Yılı) 500
Fotoğraf 92: Burmalı Han Avlusundan Detay 500
Fotoğraf 93: Burmalı Han Avlusundan Detay 500
Fotoğraf 94: Burmalı Han'ın Doğu Kanadında Oda Kalıntıları 501

Fotoğraf 95: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi Çeşmesi 501
Fotoğraf 96: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ve Medresesi (XIX. YY Sonu) 502
Fotoğraf 97: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ve Medresesi (XIX. YY. Sonu) 503
Fotoğraf 98: Eski Bir Fotoğrafta Tekirdağ Rüstem Paşa Camii 503
Fotoğraf 99: Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi Genel Görünümü 504
Fotoğraf 100: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Görünüm 504
Fotoğraf 101: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Detay.....505
Fotoğraf 102: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Detay.....506
Fotoğraf 103: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Detay 506
Fotoğraf 104: İçteki Son Cemaat Revakları ve Örtü Sisteminden Görünüm.....507
Fotoğraf 105: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii İnşa Kitabesi 508
Fotoğraf 106: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Onarım Kitabesi.....508
Fotoğraf 107: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Taçkapısı.....508
Fotoğraf 108: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Şadırvanı ve Avlu Girişi.....509
Fotoğraf 109: Camii Şadırvanından Detay.....509
Fotoğraf 110: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin Güneybatıdan Görünümü.....510
Fotoğraf 111: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Güney Cephesi.....510
Fotoğraf 112: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Batı Cephesi.....510
Fotoğraf 113: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Hariminden Görünüm.....511
Fotoğraf 114: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Hariminden Detay.....511
Fotoğraf 115: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Hariminden Detay.....512
Fotoğraf 116: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Üst Kat Mahfilinden Detay.....513
Fotoğraf 117: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Üst Kat Mahfilinden Detay.....513
Fotoğraf 118: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii İçten Örtü Sistemi.....514
Fotoğraf 119: 2016 Yılı Restorasyonu Öncesi ve Sonrasından Harimden Görünüm..515
Fotoğraf 120: Restorasyon Sırasında Ortaya Çıkarılan Kalemişlerinden Detay.....516
Fotoğraf 121: Kubbe Çevresindeki Alçı Süslemelerden Detay 516
Fotoğraf 122: Eski Bir Fotoğrafta Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi.....517
Fotoğraf 123: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi Güney Cepheden Görünüm.....517
Fotoğraf 124: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi Doğu Cepheden Görünüm 517
Fotoğraf 125: Medresenin Güney Duvarı (İçten).....518
Fotoğraf 126: Medresenin Güney Duvarından Detay 518

Fotoğraf 127: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi Batıdaki Ana Giriş 518
Fotoğraf 128: Sonradan Yapılan Mektepten Merdiven ve Taşıyıcı Kalıntıları 518
Fotoğraf 129: Avludaki Merdiven Kalıntısından Detay 519
Fotoğraf 130: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi Avludan Genel Görünüm.....519
Fotoğraf 131: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi Avlusundan Detay.....519
Fotoğraf 132: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi Pencerelerinden Detay 520
Fotoğraf 133: Dershanenin Güneydoğudan Görünümü.....520
Fotoğraf 134: Dershanenin İçi ve Üst Örtüsünden Görünüm 520
Fotoğraf 135: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı Kuzeyden Görünümü (1971).....520
Fotoğraf 136: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı Kuzeyden Görünümü (2019).....521
Fotoğraf 137: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı Erkekler Kısmı Doğu Cephesi.....521
Fotoğraf 138: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı Kuzeydoğudan Görünümü.....521
Fotoğraf 139: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı Güeydoğudan Görünümü 521
Fotoğraf 140: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı, Güney Cephesindeki Ek Yapı.....522
Fotoğraf 141: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı İçten Görünümü.....522
Fotoğraf 142: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı İçinden Detay.....522
Fotoğraf 143: Suluboya Tabloda Rüstem Paşa Çeşmesi.....523
Fotoğraf 144: Sapanca Rüstem Paşa Camii Minaresini Gösteren Eski Bir Resim.....524
Fotoğraf 145: Sapanca Rüstem Paşa Camii Minaresini Gösteren Eski Bir Resim.....525
Fotoğraf 146: Sapanca Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü (1988 Yılı) 526
Fotoğraf 147: Sapanca Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü (2018 Yılı) 526
Fotoğraf 148: Sapanca Rüstem Paşa Camii Minaresinden Detay (2018).....526
Fotoğraf 149: Sapanca Rüstem Paşa Camii Kuzey Cephesi.....527
Fotoğraf 150: Sapanca Rüstem Paşa Camii Kuzey Cephesden Detay.....527
Fotoğraf 151: Sapanca Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli (İçten).....527
Fotoğraf 152: Sapanca Rüstem Paşa Camii'nin 1932 Tarihli Kitabesi.....528
Fotoğraf 153: Son Cemaat Mahallinin Üs Katından Görünüm.....528
Fotoğraf 154: Sapanca Rüstem Paşa Camii Giriş Kapısı. 529
Fotoğraf 155: Sapanca Rüstem Paşa Camii Hariminden Genel Görünüm 529
Fotoğraf 156: Harimin Kuzey Cephesi ve Mahfillerin Görünümü.....529
Fotoğraf 157: Üst Kat (Kadınlar) Mahfilinden Görünüm.....529
Fotoğraf 158: Sapanca Rüstem Paşa Camii'nin Ahşap Tavanı 529

Fotoğraf 159: Sapanca Rüstem Paşa Camii Minberi. 529
Fotoğraf 160: Eski Bir Fotoğrafta Sapanca Rüstem Paşa Hamam Kalıntıları (1988) .529
Fotoğraf 161: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı (Kazı Çalışmaları Öncesinde).....530
Fotoğraf 162: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı (Kazı Çalışmaları Sonrası).....530
Fotoğraf 163: Sapanca Rüstem Paşa Hamam Kalıntılarının Günümüzdeki Durumu..530
Fotoğraf 164: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı Kalıntılarından Detay.....530
Fotoğraf 165: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii (1937,Yeniden Yapılışı Sırasında) 531
Fotoğraf 166: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Giriş Cephesinden Görünüm.....531
Fotoğraf 167: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii'nin Kuzeybatıdan Görünümü.....531
Fotoğraf 168: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Batı Cephe.....532
Fotoğraf 169: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Güney Cephe.....532
Fotoğraf 170: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Güneybatıdan Görünümü.....532
Fotoğraf 171: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Minaresi.....533
Fotoğraf 172: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Dıştaki Son Cemaat Mahalli 533
Fotoğraf 173 : Camii'nin Üst Kata Geçit Veren İçteki Son Cemaat Mahalli 533
Fotoğraf 174: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Hariminden Görünüm 533
Fotoğraf 175: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Kadınlar Mahfili.....533
Fotoğraf 176: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Hariminden Detay 534
Fotoğraf 177: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Konumu.....534
Fotoğraf 178: Büyükkarıştıran Su Terazilerinin Genel Görünümü 534
Fotoğraf 179: Büyükkarıştıran 1 Nolu Su Terazisi 565
Fotoğraf 180: Büyükkarıştıran 2 Nolu Su Terazisi 565
Fotoğraf 181: Büyükkarıştıran 3 Nolu Su Terazisinden Detay.....565
Fotoğraf 182: Yalova Rüstem Paşa Camii Giriş Cephesi (2010 Yılı) 577
Fotoğraf 183: Yalova Rüstem Paşa Cami Genel Görünümü 577
Fotoğraf 184: Yalova Rüstem Paşa Camii Giriş Cephesi 578
Fotoğraf 185: Yalova Rüstem Paşa Camii'nin Güneybatıdan Görünümü.....578
Fotoğraf 186: Yalova Rüstem Paşa Camii Güney Cephesi.....578
Fotoğraf 187: Yalova Rüstem Paşa Camii Doğu Cephesi 578
Fotoğraf 188: Yalova Rüstem Paşa Camii Minaresi.....579
Fotoğraf 189: Yalova Rüstem Paşa Camii Harimi.....579

Fotoğraf 190: Harimin Kuzey Cephesi ve Mahfilden Görünüm.....579
Fotoğraf 191: Harimin Batı Cephesinden Görünüm.....580
Fotoğraf 192: Mihrabın Üzerindeki Çini Levhadan Detay.....580
Fotoğraf 193: Kastamonu (Talipler Köyü) Rüstem Paşa Camii'nin Eski Bir Resmi ..580
Fotoğraf 194: Kastamonu (Talipler Köyü) Rüstem Paşa Camii'nin Eski Bir Resmi ..581
Fotoğraf 195: Kastamonu (Talipler Köyü) Rüstem Paşa Camii'nin Eski Bir Resmi ..582
Fotoğraf 196: Kastamonu (Talipler Köyü) Rüstem Paşa Camii'nin Eski Bir Resmi ..582
Fotoğraf 197: Kastamonu Rüstem Paşa Camii'nin Genel Görünümü.....583
Fotoğraf 198: Kastamonu Rüstem Paşa Cami'nin Giriş Cephesinden Görünüm.....584
Fotoğraf 199: Kastamonu Rüstem Paşa Cami'nin Güneybatıdan Görünümü.....584
Fotoğraf 200: Kastamonu Rüstem Paşa Cami'nin Doğu Cephesi.....585
Fotoğraf 201: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Minaresi.....585
Fotoğraf 202: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Harimden Genel Görünüm.....586
Fotoğraf 203: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Harimin Kuzey Cephesi.....586
Fotoğraf 204: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Harimin Doğu Cephesi.....587
Fotoğraf 205: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Ahşap Tavanı.....588
Fotoğraf 206: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Mihrabı.....589
Fotoğraf 207: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Minberi.....589
Fotoğraf 208: Eski Bir Fotoğrafta Osmaneli Rüstem Paşa Camii (1975 Yılı).....590
Fotoğraf 209: Osmaneli Rüstem Paşa Camii'nden Cephe Detayı (2005 Yılı).....590
Fotoğraf 210: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Hariminden Detay (2005 Yılı).....591
Fotoğraf 211: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü.....591
Fotoğraf 212: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Yerinden Detay.....591
Fotoğraf 213: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Taçkapısı.....591
Fotoğraf 214: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Kitabesi.....592
Fotoğraf 215: Son Cemaat Mahallinde Rüstem Paşa'ya Ait Değirmen Kitabesi.....592
Fotoğraf 216: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Onarım Kitabesi.....592
Fotoğraf 217: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Minaresinden Detay.....593
Fotoğraf 218: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Güney Cephesi.....593
Fotoğraf 219: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Harimin Genel Görünümü.....594
Fotoğraf 220: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Tavan Süslemelerinden Detay.....595
Fotoğraf 221: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Kadınlar Mahfili.....595

Fotoğraf 222: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Mahfil Süslemelerinden Detay 596
Fotoğraf 223: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Harimin Doğu Duvarından Detay.....596
Fotoğraf 224: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Ağaç İşlerinden Detay 597
Fotoğraf 225: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Minberi 598
Fotoğraf 226: Osmaneli Rüstem Paşa Camii'nde Kâbe Tasvirli Çini Pano 599
Fotoğraf 227: Çeşitli Müzelerden Kâbe Tasvirli Benzer Çini Örnekleri.....600
Fotoğraf 228: Harimin Kalem İşlerinden Detay 600
Fotoğraf 229: Bolvadin Çarşı Camii Genel Görünümü 601
Fotoğraf 230: Bolvadin İmaret/Lala Sinan Paşa Camii 602
Fotoğraf 231: Urla Rüstem Paşa Camii Kuzeybatıdan Görünümü. 603
Fotoğraf 232: Urla Rüstem Paşa Camii Kuzey Cephesiden Detay.....603
Fotoğraf 233: Urla Rüstem Paşa Camii Kuzey Cephesi (1980 Yılı) 603
Fotoğraf 234: Urla Rüstem Paşa Camii Doğu Cephesi.....604
Fotoğraf 235: Urla Rüstem Paşa Camii Güneybatıdan Görünüm.....604
Fotoğraf 236: Urla Rüstem Paşa Camii Minaresi 604
Fotoğraf 237: Urla Rüstem Paşa Camii Harimi 604
Fotoğraf 238: Urla Rüstem Paşa Camii Harimi Doğu Duvarı 605
Fotoğraf 239: Urla Rüstem Paşa Camii Kadınlar Mahfili.....605
Fotoğraf 240: Urla Rüstem Paşa Camii Harimi Üst Örtüsünden Detay 605
Fotoğraf 241: İstanbul Rüstem Paşa Türbesi Genel Görünümü 606
Fotoğraf 242: Rüstem Paşa Türbesi'nden Görünüm.....606
Fotoğraf 243: Rüstem Paşa Türbesi'nden Detay.....607
Fotoğraf 244: Rüstem Paşa Türbesi Ön Cepheden Görünüm.....607
Fotoğraf 245: Rüstem Paşa Türbesi Giriş Revağından Detay.....607
Fotoğraf 246: Rüstem Paşa Türbesi Kitabesi.....608
Fotoğraf 247: Rüstem Paşa Türbesi İçinden Görünüm.....608
Fotoğraf 248: Rüstem Paşa Türbesi Çinilerinden Detay.....608
Fotoğraf 249: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nin Üstten Görünümü 609
Fotoğraf 250: Rüstem Paşa Medresesi Giriş Cephesi (Güneybatıdan Görünümü).....609
Fotoğraf 251: Rüstem Paşa Medresesi Giriş Cephesi (Güneydoğudan) 609
Fotoğraf 252: Medresenin Giriş Cephesini Gösteren Eski Bir Fotoğraf 609
Fotoğraf 253: Medresenin Giriş Cephesini Gösteren Eski Bir Fotoğraf 610

Fotoğraf 254: Eski Bir Fotoğrafta Rüstem Paşa Medresesi 610
Fotoğraf 255: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısı.....610
Fotoğraf 256: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Doğu Cephesi 610
Fotoğraf 257: Rüstem Paşa Medresesi Doğu Cephesinden Detay (2011 Yılı).....610
Fotoğraf 258: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Kuzey Cephesi.....611
Fotoğraf 259: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Batı Cephesi 611
Fotoğraf 260: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Batı Cephesinden Detay 611
Fotoğraf 261: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Giriş Eyvanı.....611
Fotoğraf 262: Rüstem Paşa Medresesi Avlunun Genel Görünümü 611
Fotoğraf 263: Rüstem Paşa Medresesi Avlusundan Detay 612
Fotoğraf 264: Rüstem Paşa Medresesi Avlu Revak Kemerlerinden Detay. 612
Fotoğraf 265: Rüstem Paşa Medresesi Sütun Başlıklarından Detay 612
Fotoğraf 266: Rüstem Paşa Medresesi Şadırvanın Görünümü. 612
Fotoğraf 267: Rüstem Paşa Medresesi'nin Dershane Giriş Cephesi.....612
Fotoğraf 268: Medresesi'nin Dershane Giriş Kapısı.....613
Fotoğraf 269: Dershanenin İçten Görünümü 613
Fotoğraf 270: Dershanenin İçinden Detay 613
Fotoğraf 271: Dershanenin Üst Örtü ve Geçiş Sistemi 613
Fotoğraf 272: Medresenin Güneydoğu Köşesinde Eyvan ve Oda Girişleri.....614
Fotoğraf 273: Köşe Odalarının İçten Görünümü 614
Fotoğraf 274: Medresesi Güneybatıdaki Eyvan Cephesi ve Hamam Girişi 614
Fotoğraf 275: Rüstem Paşa Medresesi Hamamı İçinden Görünüm.....614
Fotoğraf 276: Rüstem Paşa Medresesi Hamamı Üst Örtüsünden Görünüm.....614
Fotoğraf 277: Rüstem Paşa Medresesi Hamamı Üst Örtüsünden Detay 614
Fotoğraf 278: Rüstem Paşa Medresesi Hela Girişi 615
Fotoğraf 279: Rüstem Paşa Medresesi Hücre Girişlerinden Detay.....615
Fotoğraf 280: Rüstem Paşa Medresesi Hücre İçlerinden Detay. 615
Fotoğraf 281: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısından Görünüm(1949 Yılı) 615
Fotoğraf 282: Dershanesinin Yıkılmadan Önceki Görünümü 615
Fotoğraf 283: 1953 Tarihli Resimde Medrese'nin Dershane ve Taçkapısı 615
Fotoğraf 284: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısı (1979 Yılı).....615
Fotoğraf 285: Medrese Alanının Batıdan (Dershane Yönünden) Görünümü (1979) ..616

Fotoğraf 286: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısından Detay (1996 Yılı).....616
Fotoğraf 287: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısından Detay (2003 Yılı).....616
Fotoğraf 288: 2003 Yılındaki Araştırma Kazısı Sırasında Medrese Alanı 617
Fotoğraf 289: Araştırma Kazısı Sırasında Medrese Alanı (Kuzeyden Görünüm).....617
Fotoğraf 290: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi'nin Kitabesi.....617
Fotoğraf 291: Medrese Taçkapısının Yeniden İnşası Sırasında Görünümü 617
Fotoğraf 292: Medrese'nin Yeniden İnşası Sırasında Avludan Görünüm.....618
Fotoğraf 293: Medrese'nin Yeniden İnşası Sırasında Avludan Detay.....618
Fotoğraf 294: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi'nin Genel Görünümü (2016) 618
Fotoğraf 295: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısı.....619
Fotoğraf 296: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Dershanenin Dıştan Görünümü 619
Fotoğraf 297: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Avludan Görünüm 619
Fotoğraf 298: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Dershane Girişi 620
Fotoğraf 299: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Revakların İçten Görünümü.....620
Fotoğraf 300: İstanbul Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi Genel Görünümü (1968).....621
Fotoğraf 301: 2008 Yılı Onarımı Sırasında Mektebin Görünümü.....621
Fotoğraf 302: 2008 Yılı Onarımı Sırasında Mektebin Görünümü.....621
Fotoğraf 303: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi Güney Cephesi.....622
Fotoğraf 304: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin Kuzeydoğudan Görünümü 622
Fotoğraf 305: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin Kuzeyden Görünümü.....622
Fotoğraf 306: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi, Kuzeybatıdan Görünümü.....623
Fotoğraf 307: İstanbul Mahmutpaşa'da Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı.....624
Fotoğraf 308: Attarbaşı/Çaşnigir/Sultan Odaları Hanın Batı Yönünden Görünümü...625
Fotoğraf 309: Attarbaşı/Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı Kuzeydoğudan Görünümü.....625
Fotoğraf 310: Attarbaşı Hanı Giriş Kapıları 625
Fotoğraf 311: Attarbaşı Hanı'nın Doğudan Görünümü 626
Fotoğraf 312: Attarbaşı Hanı Doğu Cephesinden Detay.. 626
Fotoğraf 313: Hanın Doğu Cephesindeki Dükkanların Kemerlerinden Detay.....626
Fotoğraf 314: Hanın Doğu Cephesindeki Dükkanların Kemerlerinden Detay. 627
Fotoğraf 315: Attarbaşı Hanı Avludan Görünüm 627
Fotoğraf 316: Attarbaşı Hanı Avludan Genel Görünüm.....628
Fotoğraf 317: Avlunun Batı Cephesi ve 1. Kat Revak Kemerlerinden Görünüm 629

Fotoğraf 318: Attarbaşı Hanı Avlu Revaklarından Detay.....629
Fotoğraf 319: Attarbaşı Hanı Batıdaki 1. Kat Revaklarından Detay 629
Fotoğraf 320: Attarbaşı Hanı Doğudaki 1. Kat Revaklarından Detay 629
Fotoğraf 321: Attarbaşı Hanı 1. Kat Odalarından Görünüm.....630
Fotoğraf 322: Attarbaşı Hanı 1. Kat Odalarından Detay 630
Fotoğraf 323: İstanbul (Kapalıçarşı) Cebeci Hanı (1940'lı Yıllardaki Durumu).....630
Fotoğraf 324: İstanbul Cebeci Hanı 1. Avlu Girişi (Dışyan ve İçten Görünüm).....630
Fotoğraf 325: Cebeci Hanı 1. Avlu Kuzeyden Görünüm.....631
Fotoğraf 326: Cebeci Hanı 1. Avlu Güneyden Görünüm 631
Fotoğraf 327: Cebeci Hanı 1. Avlu, Kuzeydoğu Köşe Kalıntılarından Detay.....631
Fotoğraf 328: Cebeci Hanı 1. Avlu, Kuzeydoğu Köşe Kalıntılarından Detay.....631
Fotoğraf 329: Cebeci Hanı İç Avlu Girişi.....632
Fotoğraf 330: Cebeci Hanı İç Avlunun Doğu Cephesinden Görünüm 632
Fotoğraf 331: Cebeci Hanı İç Avlunun Doğu Cephesinden Detay.....632
Fotoğraf 332: Cebeci Hanı İç Avlunun Güney Cephesinden Görünüm 632
Fotoğraf 333: Cebeci Hanı İç Avlu Kuzey Cephesinden Görünüm 632
Fotoğraf 334: İç Avlunun Üst Katında Revak Kalıntıları ve Oda Girişleri 633
Fotoğraf 335: Cebeci Hanı Üst Kat Kuzeybatı Köşeden Görünüm.....633
Fotoğraf 336: Cebeci Hanı Alt Kat Kuzeybatı Köşede 3. Avlu Geçişi.....633
Fotoğraf 337: 3. Avlu Üst Kata Geçit Veren Merdivenden Görünüm 634
Fotoğraf 338: Cebeci Han 3. Avlu Üst Kat Yapı Kalıntılarından Görünüm 634
Fotoğraf 339: Eski Bir Fotoğrafta İstanbul Galata'daki Kurşunlu Han.....634
Fotoğraf 340: Galata Kurşunlu Han'ın Doğu Cephesi.....635
Fotoğraf 341: Galata Kurşunlu Han'ın Doğu Girişinden Detay 635
Fotoğraf 342: Galata Kurşunlu Han'ın Kuzey Cephesinden Görünüm.....635
Fotoğraf 343: Galata Kurşunlu Han'ınKuzey Cephesinden Detay.....636
Fotoğraf 344: Galata Kurşunlu Han'ın Batı Cephesinden Görünüm.....636
Fotoğraf 345: Galata Kurşunlu Han'ın Güney Cephesinden Görünüm.....636
Fotoğraf 346: Kurşunlu Han Avludan Genel Görünüm.....637
Fotoğraf 347: Kurşunlu Han'ın Avlusundan Detay 637
Fotoğraf 348: Kurşunlu Han'ın Avlusundan Detay 637
Fotoğraf 349: Kurşunlu Han'ın Avlusundan Detay 638

Fotoğraf 350: Kurşunlu Han Avlu Revaklarından Detay 638
Fotoğraf 351: Üst Kat Avlu Revaklarından Detay ve Kat Çıkmaları 638
Fotoğraf 352: Kurşunlu Han'ın Zemin Kat Revaklarından Detay.....639
Fotoğraf 353: Kurşunlu Han Zemin Kat Odalarından Görünüm 639
Fotoğraf 354: Kurşunlu Han Zemin Kat Odalarından Detay.....639
Fotoğraf 355: Kurşunlu Han Merdivenlerinden Detay 640
Fotoğraf 356: Kurşunlu Han Üst Kat Revakları (İçten Görünüm).....640
Fotoğraf 357: Kurşunlu Han Üst Kat Revaklarından Detay ve Oda Girişleri 640
Fotoğraf 358: Kurşunlu Han Üst Kat Oda Cephelerinden Detay.....641
Fotoğraf 359: Kurşunlu Han Üst Kat Odalarından Görünüm 641
Fotoğraf 360: Kurşunlu Han Üst Kat Odalarından Görünüm 641
Fotoğraf 361: Kurşunlu Han 3. Kat Çıkmaları (İçten Görünüm).....641
Fotoğraf 362: Üsküdar'da Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntıları (1955 civarı) 641
Fotoğraf 363: 1919 Tarihi Yazılı Bir Kartpostal'da Edirne Görünümü.....642
Fotoğraf 364: Eski Bir Fotoğrafta: Rüstem Paşa Kervansarayı ve İki Kapılı Han 642
Fotoğraf 365: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı'na Ait Tarihsiz Bir Fotoğraf 642
Fotoğraf 366: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....643
Fotoğraf 367: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....643
Fotoğraf 368: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....644
Fotoğraf 369: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....644
Fotoğraf 370: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....645
Fotoğraf 371: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....645
Fotoğraf 372: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı (1960 Onarımı Öncesinde).....645
Fotoğraf 373: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı'ndan Görünüm (Onarım Sırasında) ..646
Fotoğraf 374: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı'ndan Görünüm (Onarım Sırasında) ..646
Fotoğraf 375: Onarım Sonrasında Kervansarayın Güneybatıdan Görünümü (1971) ..646
Fotoğraf 376: Onarım Sonrasında Doğu Cepheden Görünüm (1971).....646
Fotoğraf 377: Onarım Sonrasında Küçük Avlu (1971).....646
Fotoğraf 378: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Genel Görünümü (1984).....647
Fotoğraf 379: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Genel Görünümü (2017).....647
Fotoğraf 380: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Giriş Cephesinden Görünüm 647
Fotoğraf 381: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Doğu Cephesi 648

Fotoğraf 382: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Güneybatıdan Görünümü 648
Fotoğraf 383: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Batı Cephesi 648
Fotoğraf 384: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Avlu Girişleri 649
Fotoğraf 385: Büyük Avlu Girişi Üzerindeki Onarım Kitabesi 649
Fotoğraf 386: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Büyük Avlu Girişi (İçten) 649
Fotoğraf 387: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı, Büyük Avludan Görünüm.....650
Fotoğraf 388: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Mescidi Şadırvanı 650
Fotoğraf 389: Büyük Avlu Zemin Kat Revaklarından Görünüm 651
Fotoğraf 390: Büyük Avlu 1. Kat Revağı (İçten).....651
Fotoğraf 391: Büyük Avlu 1. Kat Revak Korkuluklarındaki Geomerik Rozetler 652
Fotoğraf 392: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Küçük Avludan Görünüm.....652
Fotoğraf 393: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Küçük Avludan Detay 652
Fotoğraf 394: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Küçük Avludan Detay 652
Fotoğraf 395: Kervansarayın Ahır Bölümünde Taşıyıcı Sistem ve Revaklar.....653
Fotoğraf 396: İçten Küçük Avlu Revakları.....653
Fotoğraf 397: Ankara Çengel Han'ın Avludan Görünümü (1992 Yılı).....654
Fotoğraf 398: Ankara Çengel Han'ın Genel Görünümü.....654
Fotoğraf 399: Ankara Çengel Han'ın Giriş Eyvanı 654
Fotoğraf 400: Çengel Han'ın Batı Cephesinden Görünüm.....655
Fotoğraf 401: Çengel Han'ın İçinden Genel Görünüm.....655
Fotoğraf 402: Çengel Han'ın Avlusundan Detay.....655
Fotoğraf 403: Çengel Han Alt Kat Revakından Detay 656
Fotoğraf 404: Çengel Han Üst Kat Revakından Görünüm 656
Fotoğraf 405: Çengel Han'ın Odalarından Görünüm 656
Fotoğraf 406: Bursa Akbıyık Köyü/Mahalle Meydanı 657
Fotoğraf 407: İznik Rüstem Paşa Kervansarayı? Batı Duvar Kalıntıları 657
Fotoğraf 408: İznik Rüstem Paşa Kervansarayı? Kuzey Duvarı.....658
Fotoğraf 409: İznik Rüstem Paşa Kervansarayı? Kuzey Duvarından Detay 658
Fotoğraf 410: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntıları 659
Fotoğraf 411: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay 659
Fotoğraf 412: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay 660
Fotoğraf 413: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay 660

Fotoğraf 414: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay 660
Fotoğraf 415: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay 661
Fotoğraf 416: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay 661
Fotoğraf 417: Kütahya Muvakkithanesi'nden Genel Görünüm.....661
Fotoğraf 418: Eski Bir Fotoğrafta Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı (1970 Civarı)...662
Fotoğraf 419: Eski Bir Fotoğrafta Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı (1984 yılı) 662
Fotoğraf 420: Eski Bir Fotoğrafta Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı (1984 yılı) 662
Fotoğraf 421: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı (1987 yılı) 662
Fotoğraf 422: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı İç Kısmından Detay (1987) 662
Fotoğraf 423: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Üstten Görünümü 663
Fotoğraf 424: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Giriş Eyvanı.....663
Fotoğraf 425: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Güney Cephesi 663
Fotoğraf 426: 2018 Restorasyonu Sırasında Güney Cephe 663
Fotoğraf 427: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Batı Cephesi 664
Fotoğraf 428: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Doğu Cephesi.....664
Fotoğraf 429: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Kuzey Cephesi 634
Fotoğraf 430: Rüstem Paşa Kervansarayı Güneydeki Mekanlardan Görünüm 634
Fotoğraf 431: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı'nın İçten Görünümü.....664
Fotoğraf 432: Rüstem Paşa Kervansarayı'nın İçten Kısmından Detay.....665
Fotoğraf 433: Rüstem Paşa Kervansarayı'nın İçten Kısmından Detay.....665
Fotoğraf 434: Eski Bir Fotoğrafta Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı (Taş Han) 666
Fotoğraf 435: Erzurum Erzurum Taş Han'ın Güney Cephesi (1950 Civarı).....667
Fotoğraf 436: Erzurum Taş Han'ın Üst Örtüsünden Görünüm (1950 Civarı).....667
Fotoğraf 437: Erzurum Taş Han'ı Gösteren Eski Bir Fotoğraf.....667
Fotoğraf 438: Erzurum Taş Han'ı Gösteren Eski Bir Fotoğraf 667
Fotoğraf 439: Erzurum Taş Han'ı Gösteren Eski Bir Fotoğraf 667
Fotoğraf 440: Taş Han'ın Genel Görünümü 667
Fotoğraf 441: Taş Han'ın Ana (Batı) Girişinden Görünüm.....668
Fotoğraf 442: Taş Han'ın Kuzeybatı Köşesinden Cephe Detayı 668
Fotoğraf 443: Taş Han'ın Güney ve Doğu Cephesi.....668
Fotoğraf 444: Taş Han'ın Doğu Cephesinden Detay 669
Fotoğraf 445: Taş Han'ın Kuzey Cephesi.....669

Fotoğraf 446: Taş Han'ın Avlusundan Görünüm 669
Fotoğraf 447: Taş Han'ın Avlusundan Detay 669
Fotoğraf 448: Taş Han'ın Alt Katındaki Dükkanlardan Üst Örtü Detayı 669
Fotoğraf 449: Taş Han Mescidinden Görünüm 669
Fotoğraf 450: Taş Han Üst Kat Galerilerinden Görünüm 670
Fotoğraf 451: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'ne Ait Eski Bir Fotoğraf (1950) 670
Fotoğraf 452: 1950'li Yıllarda Bedesten'in Kuzey Cephesi ve İçten Görünümü 670
Fotoğraf 453: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Önündeki Dükkanların Yeniden İnşası Sırasında 670
Fotoğraf 454: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Kuzey Cephesi 671
Fotoğraf 455: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Kuzeydoğudan Görünümü 671
Fotoğraf 456: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Güneydoğudan Görünümü 671
Fotoğraf 457: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Güney Cephesi 672
Fotoğraf 458: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Kuzey Girişi 672
Fotoğraf 459: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni İç Kısmından Görünüm 672
Fotoğraf 460: Afyon Bedesteni'nin Genel Görünümü 672
Fotoğraf 461: Afyon Bedesteni Giriş Cephesi 672
Fotoğraf 462: Afyon Bedesteni'nin İçten Görünümü 673
Fotoğraf 463: Eski Bir Fotoğrafta Bursa Yeni Kaplıca (1880-1893) 673
Fotoğraf 464: Eski Bir Fotoğrafta Bursa Yeni Kaplıca (1880-1893) 673
Fotoğraf 465: Bursa Yeni Kaplıca'nın Genel Görünümü 673
Fotoğraf 466: Bursa Yeni Kaplıca'nın Batı Cephesi 673
Fotoğraf 467: Bursa Yeni Kaplıca'nın Güneybatıdan Görünümü 674
Fotoğraf 468: Yeni Kaplıca'nın Soyunmalık Girişi 674
Fotoğraf 469: Yeni Kaplıca'nın Güney Cephesi 674
Fotoğraf 470: Yeni Kaplıca'nın Doğu Cephesinden Görünüm 674
Fotoğraf 471: Yeni Kaplıca'nın Kuzey Cephesi 674
Fotoğraf 472: Yeni Kaplıca Soyunmalık Bölümünden Genel Görünüm 674
Fotoğraf 473: Yeni Kaplıca Soyunmalık Bölümünden Detay 675
Fotoğraf 474: Yeni Kaplıca Soyunmalığı Örtü Sistemi 675
Fotoğraf 475: BursaYeni Kaplıca Ilıklık Bölümü (Batı Cephe) 675
Fotoğraf 476: Yeni Kaplıca Ilıklık Bölümü (Kuzey Cephe) 675

Fotoğraf 477: Ilıklığın Kuzeyindeki Hazırlık Mekanından Görünüm 676
Fotoğraf 478: Ilıklığın Kuzeyindeki Hazırlık Mekanından Görünüm 676
Fotoğraf 479: Yeni Kaplıca Ilıklık Bölümünden Detay.....676
Fotoğraf 480: Yeni Kaplıca Ilıklık Bölümünden Detay.....676
Fotoğraf 481: Yeni Kaplıca Sıcaklık Bölümü Genel Görünümü.....676
Fotoğraf 482: Sıcaklığın Merkezi Kubbesi 676
Fotoğraf 483: Yeni Kaplıca Sıcaklık Giriş Eyvanı 677
Fotoğraf 484: Yeni Kaplıca Sıcaklık Bölümünden Detay 677
Fotoğraf 485: Yeni Kaplıca Sıcaklık Bölümünden Detay 677
Fotoğraf 486: Yeni Kaplıca Sıcaklık Bölümünden Detay 677
Fotoğraf 487: Yeni Kaplıca Sıcaklığın Batısındaki Halvet Girişleri 677
Fotoğraf 488: Yeni Kaplıca Kuzey Halvetten Görünüm 678
Fotoğraf 489: Yeni Kaplıca Sıcaklığın Doğusundaki Hücrelerden Görünüm 678
Fotoğraf 490: Yeni Kaplıca Sıcaklık Bezemelerinden Detay 678
Fotoğraf 491: Yeni Kaplıca Sıcaklık Çinilerinden Detay 678
Fotoğraf 492: Yeni Kaplıca Sıcaklık Çinilerinden Detay 678
Fotoğraf 493: Yeni Kaplıca Sıcaklık Çinilerinden Detay 678
Fotoğraf 494: Yeni Kaplıca Sıcaklık Çinilerinden Detay 679
Fotoğraf 495: Bursa Karamustafa Kaplıcası Güney Cephesinden Görünüm 679
Fotoğraf 496: Karamustafa Kaplıcası Soyunmalığı (İçten) 679
Fotoğraf 497: Karamustafa Kaplıcası Ilıklıktan Görünüm 679
Fotoğraf 498: Karamustafa Kaplıcası Sıcaklıktan Görünüm 679
Fotoğraf 499: Karamustafa Kaplıcası Havuz ve Halvetten Görünüm 680
Fotoğraf 500: Bursa Kaynarca Hamamı Genel Görünümü ve Örtü Sistemi 680
Fotoğraf 501: Bursa Kaynarca Hamamı Girişi ve Soyunmalık Cephesinden Görünüm 680
Fotoğraf 502: Kaynarca Hamamı'nın Soyunmalık Bölümünden Genel Görünüm.....681
Fotoğraf 503: Kaynarca Hamamı Ilıklık Bölümünden Detay.....681
Fotoğraf 504: Kaynarca Hamamı Sıcaklıktan Görünüm.....681
Fotoğraf 505: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Genel Görünümü.....682
Fotoğraf 506: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı'ndan Detay 682
Fotoğraf 507: Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Duvar Örgüsünden Detay.....682

Fotoğraf 508: Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Soyunmalık Bölümü Genel Görünümü..683
Fotoğraf 509: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Sıcaklığından Görünüm 683
Fotoğraf 510: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı'ndan Görünüm. 683
Fotoğraf 511: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı'nın Ön Cephesinden Detay 684
Fotoğraf 512: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı'ndan Detay 684
Fotoğraf 513: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı'nın Üst Örtüsünden Görünüm.....684
Fotoğraf 514: Lapseki Gazi Süleyman Paşa Camii ve Hamam Kalıntısından Görünüm 685
Fotoğraf 515: Lapseki'deki Hamam Kalıntılarından Detay.....685
Fotoğraf 516: Ankara Beypazarı Beyoğlu Hamamı'nın Sokaktan Görünümü 685
Fotoğraf 517: Beypazarı Beyoğlu Hamamı Soyunmalık Bölümü 686
Fotoğraf 518: Beypazarı Beyoğlu Hamamı Sıcaklıktan Görünüm 686
Fotoğraf 519: Beypazarı Beyoğlu Hamamı Sıcaklık Örtü Sistemi 686
Fotoğraf 520: Beypazarı Beyoğlu Hamamı Sıcaklığın Batısındaki Eyvan.....686
Fotoğraf 521: Beypazarı Beyoğlu Hamamı Güneydoğudaki Halvet Hücresi.....687
Fotoğraf 522: Eski Fooğraflarda Beypazarı Paşa Hamamı.....687
Fotoğraf 523: Beypazarı Paşa Hamamı Genel Görünümü.....687
Fotoğraf 524: Beypazarı Paşa Hamamı'nın Batısındaki Ağaçlık Alan.....687
Fotoğraf 525: Beypazarı Paşa Hamamı Külhanı.....687
Fotoğraf 526: Beypazarı Paşa Hamamı, Üst Örtünün Dışardan Görünümü 687
Fotoğraf 527: Beypazarı Paşa Hamamı, Soyunmalığa İnen Merdivenler.....687
Fotoğraf 528: Beypazarı Paşa Hamamı, Soyunmalıktan Görünüm (2006 Yılı) 688
Fotoğraf 529: Beypazarı Paşa Hamamı, Soyunmalıktan Görünüm 688
Fotoğraf 530: Beypazarı Paşa Hamamı, Soyunmalıktan Detay.....688
Fotoğraf 531: Sıcaklık Mekânından Görünüm (2006 Onarımı Öncesinde).....689
Fotoğraf 532: Beypazarı Paşa Hamamı, Sıcaklıktan Detay 689
Fotoğraf 533: Kütahya Balıklı Hamamı'nın Kuzeyden Görünümü (1960 Civarı).....690
Fotoğraf 534: Kütahya Balıklı Hamamı'nın Kuzeybatıdan Görünümü (1968 yılı).....690
Fotoğraf 535: Kütahya Balıklı Hamamı'nın Güneybatıdan Görünümü (1968).....690
Fotoğraf 536: Kütahya Balıklı Hamamı'nın Güneydoğudan Görünümü (1968).....691
Fotoğraf 537: Kütahya Balıklı Hamamı'nın Kuzey Cephesi.....691
Fotoğraf 538: Balıklı Hamamı Erkekler Kısmı Taçkapısı 692

Fotoğraf 539: Balıklı Hamamı'nın Kuzeybatıdan Görünümü 692
Fotoğraf 540: Balıklı Hamamı'nın Batı Cephesi 692
Fotoğraf 541: Balıklı Hamamı Kadınlar Kısmı Soyunmalığı (Kuzeydoğudan) 692
Fotoğraf 542: Balıklı Hamamı Kadınlar Girişi 692
Fotoğraf 543: Balıklı Hamamı Örtü Sistemi 693
Fotoğraf 544: Balıklı Hamamı'nın Erkekler Kısmı Soyunmalığı (İçten) 693
Fotoğraf 545: Balıklı Hamamı Erkekler Kısmı Aralık Mekanı 693
Fotoğraf 546: Balıklı Hamamı Erkekler Ilıklığı.....694
Fotoğraf 547: Balıklı Hamamı Erkekler Kısmı Sıcaklığından Görünüm 694
Fotoğraf 548: Balıklı Hamamı Kadınlar Kısmı Sıcaklığından Görünüm 695
Fotoğraf 549: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı (1984 Yangınından Sonra) 696
Fotoğraf 550: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı (1984 Yangınından Sonra) 696
Fotoğraf 551: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı'ndan Cephe Detayı (1984) 697
Fotoğraf 552: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Sıcaklıktan Görünüm (1984).....697
Fotoğraf 553: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Halvetten Görünüm (1984) 697
Fotoğraf 554: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı, Kurnalardan Detay (1984).....697
Fotoğraf 555: 1991 Onarımı Esnasında Hamamın Soyunmalık Bölümü 697
Fotoğraf 556: 1991 Onarımı Esnasında Hamamın Soyunmalık Bölümü 698
Fotoğraf 557: Onarım Öncesinde Külhandan Görünüm.....698
Fotoğraf 558: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Girişi.....698
Fotoğraf 559: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Arka (Doğu) Cephesi.....698
Fotoğraf 560: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Kuzey Cephesi.....698
Fotoğraf 561: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Soyunmalığın İçten Görünümü 699
Fotoğraf 562: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Soyunmalıktan Detay 699
Fotoğraf 563: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Ahşap Soyunmalık Tavanı 699
Fotoğraf 564: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Sıcaklıktan Genel Görünüm 700
Fotoğraf 565: Erzurum Kırkçeşme Hamamı'nın Genel Görünümü.....700
Fotoğraf 566: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Soğukluk Bölümünden Görünüm.....700
Fotoğraf 567: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Sıcaklık Bölümünden Detay.....700
Fotoğraf 568: Büyükkarıştıran Köprüsü'nden Genel Görünüm (Menba Yönü).....700
Fotoğraf 569: Büyükkarıştıran Köprüsü'nden Genel Görünüm (Mansap Yönü). 701
Fotoğraf 570: Büyükkarıştıran Köprüsü'nden Detay.....701

Fotoğraf 571: Büyükkarıştıran Köprüsü'nden Kemer Detayı.....701
Fotoğraf 572: XIX. Yüzyıl Ait Fotoğraflarda İstanbul Rüstem Paşa Sebili 702
Fotoğraf 573: Şehzade Camii'ni Gösteren 1836 Tarihli Gravürden Detay 702
Fotoğraf 574: 1853 Tarihli Gravürde Rüstem Paşa Türbesi ve Sebili 702
Fotoğraf 575: Rüstem Paşa Sebili Pencere ve Nişin Dıştan Görünümü. 703
Fotoğraf 576: Rüstem Paşa Sebili, Pencere ve Nişin İçten Görünümü 703
Fotoğraf 577: Sebil Teknelerinden Görünüm. 703
Fotoğraf 578: Sebil Nişinden ve Pencere Tavanından Bezeme Detayı 704
Fotoğraf 579: Sultanahmet Rüstem Paşa Çeşmesi'nin Havadan Görünümü.....704
Fotoğraf 580: Sultanahmet Rüstem Paşa/Nakilbet Sokak Çeşmesi Genel Görünümü 704
Fotoğraf 581: Rüstem Paşa/Nakilbet Sokak Çeşmesi Kitabesi.....704
Fotoğraf 582: Küçükayasofya'da Rüstem Paşa/Şeftali Çeşmesi Genel Görünümü 704
Fotoğraf 583: Bolvadin Rüstem Paşa Çeşmesi Kitabesi.....705
Fotoğraf 584: İstanbul Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii İç Mekanından Görünüm 705
Fotoğraf 585: Edirne Selimiye Külliyesi Genel Görünümü 705
Fotoğraf 586: Bolu Karaköy Cuma Camii (1562-63) Genel Görünümü 705
Fotoğraf 587: Aksaray-Kayseri Yolunda Ağzıkara Han (1231-39) Köşk Mescidi 705
Fotoğraf 588: Kayseri Sultan Hanı Köşk Mescidi Genel Görünümü 706
Fotoğraf 589: Bursa Koza Hanı Köşk Mescidi Genel Görünümü. 706
Fotoğraf 590: Lefkoşe Büyük Han (1571-72) Köşk Mescidi 706
Fotoğraf 591: Amasya Kapı Ağası Medresesi'nin Üstten Görünümü 706
Fotoğraf 592: İstanbul Haseki Sultan Külliyesi Genel Görünümü 706
Fotoğraf 593: Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi Genel Görünümü 707
Fotoğraf 594: Bursa İnebey Medresesi Genel Görünümü 707
Fotoğraf 595: Amasya Suluova'da Kasım Bey Medresesi 707
Fotoğraf 596: İstanbul Davud Paşa Medresesi Genel Görünüm ve Avlu Detayı 708
Fotoğraf 597: Diyarbakır Hadım Ali Paşa Medresesi'nden Görünüm 708
Fotoğraf 598: Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Genel Görünümü.....708
Fotoğraf 599: Gölmarmara Halime Hatun Medresesi Genel ve Avludan Görünüm ..708
Fotoğraf 600: Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesi Taçkapısı 708
Fotoğraf 601: Edirne Selimiye Darü'l-Hadis Medresesi Taçkapısı 708

Fotoğraf 602: Gebze Çoban Mustafa Paşa Medresesi Taçkapısından Detay.....709
Fotoğraf 603: Haseki Hürrem Sultan Medresesi Taçkapısı 709
Fotoğraf 604: Şehzade Mehmed Medresesi, Avludan Görünüm.....709
Fotoğraf 605: Topkapı Kara Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi Genel Görünümü 710
Fotoğraf 606: Saraybosna Rüstem Paşa/Brusa Bedesteni Genel Görünümü.....710
Fotoğraf 607: Beyşehir Süleyman Bey Bedesteni Genel Görünümü.....710

ÖZET

Başlık: Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki İmar Faaliyetleri

Yazar: Murat ALKAN

Danışman: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Kabul Tarihi: 07/07/2022 **Sayfa Sayısı:** xxxi (ön kısım) + 408 (ana kısım) + 270 (ek)

Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik alanlarda gücünün zirvesine ulaştığı Kanuni Sultan Süleyman dönemi, imparatorluğun *"altın çağı"* olarak kabul edilir. Bu süreçte, 15 yıla yakın bir süre sadrazamlık makamında bulunan Rüstem Paşa; başarılı devlet adamlığının yanında, Anadolu'nun dört bir tarafında; Trakya, Balkanlar ve Ortadoğu'da inşa ettirdiği dini-sosyal yapılar ile imparatorluğun pek çok yerinin imarına, doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş, Türk mimarisine çok değerli eserler kazandıran önemli bir bâni ve yapı patronudur. Tarihi kaynaklar, Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği eserlerin günümüze ulaşabilenlerden kat be kat fazla olduğunu gösterse de şimdiye kadar mimari etkinliğinin topluca ele alındığı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerinin detaylı bir incelemeye tabi tutularak tam olarak tespit edilebilmesi, kendisinin ve inşa ettirdiği eserlerin Türk Mimari tarihi içerisindeki değerinin belirlenebilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışma ile Osmanlı dönemi arşiv kaynakları temel alınarak, Rüstem Paşa'nın vücuda getirdiği mimari eserlerin mümkün olduğunca eksiksiz tespit edilerek günümüze kadar olan tarihi süreçleri irdelenmiştir. Günümüze ulaşan eserler yerinde incelenmiş ve konu ile ilgili arşiv kaynakları derlenerek, zaman içinde geçirdiği değişimler; yapıların mimarisi üzerindeki etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Günümüze ulaşamayan eserlerin plan ve mimari özellikleri ile ortadan kalkmasına sebep olan etkenler araştırılmış, böylelikle Rüstem Paşa'nın gerçekleştirdiği yapı faaliyetlerinin, Osmanlı kentlerinin imarı ve gelişimi üzerindeki katkısıve Osmanlı mimarisindeki yeri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rüstem Paşa, Mimari, Osmanlı Arşivleri, Şehircilik, Onarım.

ABSTRACT

Title of Thesis: The Reconstruction Activities Of Grand Vizier Rüstem Pasha İn Anatolia İn The Light Of Ottoman Archive Documents

Author of Thesis: Murat Alkan

Supervisor: Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Accepted Date: 07/07/2022 **Number of Pages:** xxxi (pre text) + 408 (main body) + 270 (add)

The period of Suleiman the Magnificent is regarded as the "golden age" of the Ottoman empire in every respect. Rüstem Pasha served as the grand vizier for almost half of the reign of Suleiman the Magnificent, and became one of the most important and influential statesmen of the period. In addition to being a successful statesman, Rüstem Pasha had hundreds of architectural structures built and contributed to the development of many cities. Although historical sources show that the works built by Rüstem Pasha are many times more than those that have survived, her architectural activities have not been adequately studied. For this reason, it is important to fully determine the zoning activities of Rüstem Pasha by subjecting them to a detailed examination, in terms of determining the value of him and the works he had built in the history of Ottoman Architecture. In this research, the architectural works brought into being by Rüstem Pasha were tried to be determined through the Ottoman period archive sources and the historical processes of the architectural works until today were examined. The changes that the architectural structures have undergone over time and their effects on the structures have been tried to be determined. The factors that caused the disappearance of the works, which could not reach today, with their plan and architectural features were investigated. In this way, the contribution of the building activities carried out by Rüstem Pasha on the development and development of Ottoman cities and their place in Ottoman architecture were evaluated.

Keywords: Rüstem Pasha, Architecture, Ottoman Archives, Reconstruction, Repair.

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik alanlarda gücünün zirvesine ulaştığı Kanuni Sultan Süleyman dönemi, imparatorluğun *"altın çağı"* olarak kabul edilir[1]. Kanuni'nin 39 yıl süren saltanatının ikinci yarısında, 15 yıla yakın bir süre sadrazamlık makamında bulunan Rüstem Paşa; yaşamı ve icraatleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ve etkili devlet adamlarından biri olmuştur. Yönetim kabiliyeti, iyi bir askeri öngörüye sahip oluşu ve özellikle de mali alandaki tedbir ve uygulamaları sayesinde, Kanunî Sultan Süleyman'ın güvenini kazanmış, bunun neticesinde sınırsız yetki ve imkânlara sahip olmuştur[2]. İmtiyazları sayesinde edindiği muazzam servetinin yanında, İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok yerinde; Trakya, Balkanlar ve Ortadoğu'da inşa ettirdiği dini-sosyal yapılar ile de imparatorluğun pek çok yerinin imarına, doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş, önemli bir bâni ve yapı patronudur. Rüstem Paşa'nın yaşamı boyunca gerçekleştirdiği *Anadolu'daki İmar Faaliyetleri*, bu tez çalışmasının konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Tarihi kaynaklar, Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği eserlerin günümüze ulaşabilenlerden kat be kat fazla olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Paşa'nın imar faaliyetlerinin detaylı bir incelemeye tabi tutularak tespit edilebilmesi, kendisinin ve inşa ettirdiği eserlerin Türk mimari tarihi içerisindeki değerinin belirlenebilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Araştırmanın Amacı

Rüstem Paşa inşa ettirdiği veya vakfettiği, başka bir deyişle doğrudan kendisi ile ilişkilendirilebilen ve mimari değeri bulunan eserlerin, Osmanlı dönemi arşiv kaynakları

[1] Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, (Ankara: TTK Yayınları, 4. Basım 2019), XI (önsözden).
[2] Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (4. Rükn Tıpkıbasımı)* (Ankara: TTK. Yayınları, 2009), v. 359b; Erhan Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzâde Mustafa –Balyos Raporları:3* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012), 51; Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları - Kanuni Sultan Süleyman Zamanına Ait Bir Frenk Sefaretnamesi-*, trc. Hüseyin Cahit Yalçın (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 56.

temel alınarak, mümkün olduğunca eksiksiz olarak bir araya getirilmesi ve bu yolla tarihi süreçlerinin ortaya konması, bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Böylelikle günümüze ulaşan eserlerin zaman içinde geçirdiği değişimlerin tespit edilip, yapıların mimarisi üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi; günümüze ulaşamayanların ise plan ve mimari özellikleri ile ortadan kalkmasına sebep olan etkenleri ortaya konulması hedeflenmiştir. Osmanlı şehirlerinin muazzam bir gelişim sürecine girdiği XVI. yüzyılda, Rüstem Paşa'nın gerçekleştirdiği yapı faaliyetlerinin, Osmanlı kentleri veya yerleşimlerinin imarı ve gelişimi üzerindeki katkılarının belirlenebilmesi de bu çalışma ile belirlenen hedefler arasındadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtaya yayılan topraklarının büyüklüğüne paralel olarak, Paşa'nın imar faaliyetlerinin yayıldığı coğrafi alan da olduça çeşitlidir. Bununla beraber eserlerinin büyük bir kısmının, bugünkü Anadolu (ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Rumeli) toprakları dahilinde olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'daki mimari eserlerin sayıca fazla oluşunun yanında, diğer bölgelerdeki eserlerin büyük ölçüde sonradan yok olması sebebiyle; çalışmanın kapsamı, Anadolu topraklarındaki yapılar ile sınırlı tutulmuştur. Bununla birlikte konu bütünlüğünü bozmamak adına, Anadolu dışındaki eserler tablo halinde çalışmasının sonuna eklenmiş (Ek 3), değerlendirme bölümünde de -Anadoluda'ki aynı türden yapılarla birlikte- bu yapılar belirli açılardan konuya dahil edilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın temel kaynağını oluşturan arşiv belgelerinin çoğunu, 1826 yılında kurulan Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin büyesinde gerçekleştirilen yazışmalara ait 'evkaf belgeleri' (BOA. EV.) oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında tespit edilen arşiv belgeleri; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı *Devlet Arşivleri Başkalığı Osmanlı Arşivleri (BOA)* ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Araştırma Merkezi'nde yer alan *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)*'dan temin edilmiştir. VGMA'da *'Rüstem Paşa'* adı ile yapılan bilgisayar taramasında ortaya çıkan belge miktarı oldukça fazladır. 600 sayfalık belge listesi, bilgisayar ortamında otomatik olarak numaralandırıldığında ortaya çıkan belge sayısı 13000'in biraz üzerindedir ve bunların tamamına yakını bu çalışmanın konusunu oluşturan -künyesinde geçtiği şekliyle- *"Cağalzâde Rüstem Paşa"* vakfına ait

kayıtlardır. İşin ilginç yanı bu belgelerin çok büyük bir bölümü BOA'dan buraya nakledilmiş digital kopyalar olmasına rağmen BOA'da değil, sadece burada tespit edilebilmektedir. Buradaki belgelerde -çok az bir kısmı hariç-, BOA'daki belgenin içeriği hakkındaki açıklamalar (özet) yoktur. Açıklama olarak bazen sadece vakıf adı, bazen de belgeye konu olan mülkün; adı, yeri veya yapı türü belirtilmiştir. Bu nedenle öncelikle, buradaki belgelerin tamamına yakını tarafızca temin edilmiş, belge listesi de illere göre alfabetik olarak tasnif edilmiş, daha sonra inceleme aşamasına geçilmiştir. Bu aşama, tezin en uzun ve en zorlu süreci olmuştur.

Tez çalışması, beş bölüm altında şekillendirilmiştir. Birinci bölümde ilk olarak daha önceki araştırmalar ışığında Rüstem Paşa'nın hayatı ile bilgilere yer verilerek vakıfları başlığı altında; Osmanlı'da vakıf sistemi ve Rüstem Paşa'nın bilinen vakfiyeleri genel hatları ile tanıtılmıştır. İkinci bölümde ilk önce, Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerini gerçekleştirdiği dönemin sanat-mimari ortamına kısaca değinilmiş ve XVI. yüzyılın başından Rüstem Paşa'ya kadar olan sadrazamların mimari etkinlikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için inşa ettiği eserler ve bunların Osmanlı mimarisi ile Sinan'ın sanatı içerisindeki yeri vurgulanmıştır. Son olarak, 1826'daki Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşunun öncesi ve sonrasında, eski eserlerin onarım aşamaları halkında bilgiler verilmiş; böylelikle çalışmada kullanılan arşiv belgelerinin ve belgelerde kullanılan terimlerin okuyucular tarafından daha rahat anlaşılması amaçlanmıştır.

İmar Faaliyetleri başlığını taşıyan ve çalışmanın ana bölümünü oluşturan üçüncü bölümde; konu dahilinde olan mimari eserler, illere göre tasnif edilerek sıralanmış ve bu şekilde bağlı bulundukları ilin başlığı altında ele alınmıştır. İllerin dizilişi alfabetik düzende değildir. İlk olarak Rüstem Paşa'nın eserlerinin yoğunlukta olduğu payitaht İstanbul'dan başlanmış, ardından gelen diğer illerin sıralanışında, aynı bölge veya yol güzergahında olmalarına mümkün olduğunca dikkat edilmiştir. Kent başlıklarının altında öncelikle, vakfiyeler başta olmak üzere, mimari eserlerin varlığını bildiren tarihi kayıtlara yer verilmiştir. Ardından kent ve yerleşim birimlerinin XVI yüzyıla kadar olan gelişim süreçleri ve Osmanlı dönemi boyunca maruz kaldığı doğal-beşerî felaketler hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Tarihçelerin verilişinde; Rüstem Paşa'nın kentlerin gelişimine olan etkilerinin anlaşılmasına katkı sağlamak, ayrıca günümüze ulaşamamış ve hakkında hiç arşiv belgesi bulunmayan (veya çok kısıtlı olan) mimari eserlerin yok

yoluş sebepleri hakkında bazım çıkarımların yapılmasına imkân sağlamak gibi temel hedefler gözetilmiştir. Bu nedenle gerekli görülmeyen (İstanbul gibi) bazı illerin tarihçesine yerine sadece Rüstem Paşa için öneminde değinilmiştir. Ardından eğer var ise eserlerin inşa tarihlerine dair bilgi ve bulgalara yer verilerek eserlerin incelemesine geçilmiştir. Yapı türlerine gösre tasnif edilen yapılar katalog tarzında ele alınmış ve en başında; Yeri/Durumu/İnşa ve İnceleme Tarihleri/ Şekil/Fotoğraf Numarası belirtilmiştir. Genel Tanım başlığı altında mimari eserlerin tarihi süreci, elde edilen belgeler ışığında ele alınmıştır. Osmanlı dönemi arşivlerinin yanında, yapıların Cumhuriyet dönemi onarımlarına ilişkin belgeler de münküm olduğunca metne eklenmiş, tarihi süreçlerinin kesintisiz bir şekilde değerlendirilmesine gayret edilmiştir. Daha sonra -eğer incelenen yapı mevcut ise- "Mimari Özellikleri" başlığı altında mimari tanımları yapılmıştır. Rüstem Paşa tarafından onarımı geçekleştirilen birkaç yapı da ayrı bir başlık altında bu bölümün sonda ele alınmıştır

Değerlendirme bölümümü: "Sayısal Veriler", "Şehirleşmeye Olan Katkıları", "Yapı Türleri" ve "Süsleme" alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu bölümde Çalışma sırasında elde edilen bilgiler ve yapıların Osmanlı mimarisi içerisindeki önemi ve yeri, örnekler üzerinden karşılaştırılarak değerlendirilmiş, elde edilen sonuçların paylaşıldığı son bölüm ile, tez çalışması nihayetlendirilmiştir.

Araştırmada Yararlanılan Kaynaklar

Bu çalışmanın temel kaynağını, daha önce belirtildiği üzere Osmanlı dönemi arşivlerinde yer alan belge ve kayıtlar oluşturmaktadır. Bilindiği üzere vakfiyeler, Osmanlı elitlerinin yaptıkları hayır işleri ve sahip olduğu mülklerin önemli bir kısmının dökümünü oluşturması bakımından, Osmanlı arşivleri arasındaki en değerli belgelerin başında gelmektedir. Rüstem Paşa'nın şimdiye tespit edilebilen vakfiyeleri ilk kez *İbrahim Aydın Yüksel* tarafından yayınlanmıştır[3]. Aydın Yüksel'in tespit ettiği vakfiye suretlerinde kayıtlı, Rüstem Paşa'nın menkul/gayrımenkul mülkleri ile mimari yapıların alfabetik olarak başlıklar halinde sıralandığı, bazı önemli bilgileri de ihtiva eden bu çok değerli araştırması, bu çalışmada yararlanılan temel kaynaklardan biri olmuştur. Bunun yanında kendisinin işaret ettiği vakfiye suretleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

[3] İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1995), 219-281.

(VGMA)'den temin edilerek, tamamı tekrar gözden geçirilmiştir. Bu çalışmanın içeriğini etkileyecek şekilde, sehven yapılmış bir yanlışlığın[4] dışında, güncelliğini kaybetmeyecek bir araştırma olduğunu, haddimizi aşarak da olsa bir kez daha vurgulamak gerekir. Yüksel daha sonra, söz konusu vakfiyelerde, İstanbul'daki mimari eserlerin geçtiği kısımları alarak, ayakta olan mimari eserleri tanımladığı iki yayın daha gerçekleştirmiştir[5]. Rüstem Paşa'nın vakfiyelerini temel alan bir diğer çalışma, Hacı Ahmet Arslantürk tarafından hazırlanan, *"Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa"* başlıklı doktora tezidir[6]. Yazar tarafından tespit edilmiş, Paşa'nın Mısır'daki vakıflarını içeren vakfiye sureti başta olmak üzere, yeni vakfilerin de ilave edildiği ve Rüstem Paşa vakıflarının ekonomik boyutlarının detaylı olarak incelendiği bu çalışmadan da tez içinde sıklıkla istifade edilmiştir.

Rüstem Paşa hakkında kalem alınan diğer araştırmalar, hayatı ve mimari eserleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Hayatı hakkında, Osmanlı dönemi tarih yazarları ve Rüstem Paşa'nın çağdaşı olan yabancı elçi/devlet görevlileri veya seyyahların verdikleri bilgilerin derlendiği Ansiklopedi maddelerinin[7] dışında, hayatı müstakil olarak, Zahit Atçıl tarafından hazırlanan doktora tezinde[8] kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Rüstem Paşa'nın mimari eserlerini başlıbaşına ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Yapıları genellikle- İstanbul'daki Camii başta olmak üzere- tek yapı ölçeğinde; belirli bir yapı türü veya genel olarak Osmanlı mimarisi yada Mimar Sinan eserlerinin konu edildiği araştırmalar içerisinde değerlendirilmiştir. Yeri geldikçe dipnotlarda belirtilen çok

---

[4] Yazar, 1557 tarihli vakfiyenin 143. sayfa, 48-49. satırlarında *"Kara Amidde olan (Yeni Hamam dimekle ma'rûf olan) bir hamamı ve bir hanı"* ibarelerini *"Karaözde olan"* şeklinde okuyarak, Diyarbakır'daki yapıları Kütahya'ya mal etmiştir. İki ibarenin birbirine çok benzer şekilde yazılmasının yanında Rüstem Paşa'nın Kütahya Karaöz köyünde vakıf arazilerinin olması bir yanlışlığa sebebiyet vermiş olmalıdır. Bkz. Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları,* 253 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

[5] İ. Aydın Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu* Kitabı, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003) 223-259; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004) 441-489.

[6] Hacı Ahmet Arslantürk, "Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa", (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

[7] Şinasi Altundağ-Şerafettin Turan, "Rüstem Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964) 9: 800-802; Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991) 35: 288-290; *Yeni Türkiye Ansiklopedisi*, "Rüstem Paşa", (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985), 9: 330.

[8] Zahit Atçıl, *State And Government In The Mıd-Sıxteenth Century Ottoman Empıre: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561)* (Chicago: The UnİversIty Of Chicago, Department Of Near Eastern Languages And Civilizations, Doctoral Thesis, 2015).

sayıdaki bu araştırmalar arasında, Gülru Necipoğlu'nun kaleme aldığı *"Sinan Çağı"*; gerek Rüstem Paşa'nın hayatı hakkında verilen bilgiler gerekse mimar eserlerinin ele alınışı bakımdan, konumuz açısından en dataylı çalışma olarak öne çıkmaktadır[9].

[9] Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013) 421-440.

BÖLÜM 1: RÜSTEM PAŞA'NIN HAYATI ve VAKIFLARI

1.1. Hayatı

Osmanlı dönemi yazılı kaynaklarında, Rüstem Paşa'nın kökeni konusunda farklı bilgi ve iddialara yer verildiği görülür. Rüstem Paşa hakkında yapılan araştırmaların buluştuğu ortak nokta, "Slav" kökenli bir devşirme olduğu yönündedir[10]. Gelibolulu Mustafa Âli (d.1541- ö.1600), İbrahim Peçevî, (d.1574, ö. 1649 civarı) ve Osmanzâde Ta'ib' (ö.1724) gibi Osmanlı müelliflerinin verdiği bilgilere göre Rüstem Paşa *Hırvat* kökenlidir[11]. Hans Dernschwam 1553-55 yılları arasındaki seyahat günlüğünde, *Bosnalı* bir sığır çobanı iken devşirildiğini[12], 1558 civarında İstanbul'da bulunan Nicolò Michiel de *Bosnalı* olduğunu ifade etmektedir[13]. 1550-52 yılları arasında İstanbul'da görevli Venedik elçisi Bernardo Navagero ise paşanın Saraybosna yakınlarındaki topraklardan geldiğini ve *Sırp* kökenli olduğunu bildirir[14]. Sicil-i Osmanî'ye göre ise Rüstem Paşa *Arnavut*'tur[15]. Rüstem Paşa'nın köken sorununa yanıt arayan XX. yüzyıl araştırmalarında; Hırvatistan (Skradin, Klis, Makarska)[16] ve Bosna sınırları içerisindeki (Buotomir veya Sarajevsko Polje civarındaki bir köy) bazı yerler, -buralardaki vakıf mülklerinden hareketle- ileri sürülmüştür[17]. Bosna şer'iyye sicilleri içerisinde yer alan bir belge, pek çok kez Boşnak kökenli olabileceği tezine kaynak olarak gösterilmiştiştir. 1557 tarihli bu kayıda göre; Rüstem Paşa Bedesteni'nin mütevellisi Hacı Ali b.

---

[10] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), II: 550; Gülru Necipoğlu, "Connectivity, Mobility, and Mediterranean 'Portable Archaeology': Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators," *Dalmatia and the Mediterranean: Portable Archeology and the Poetics of Influence,* ed. Alina A. Payne (Leiden: Brill, 2014), 318.

[11] Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, v. 358b; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi,* (haz.) Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 467, 1981), 1: 17; Osmanzâde Tâ'ib, *Hadîkatü'l Vüzerâ ve Zeylleri,* (haz.) Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 74. Rüstem Paşa'nın Hırvat kökenli olduğuna dair diğer görüşler için bkz. Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorlu Tarihi* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1965), VII: 46; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimarî Kültür,* 420.

[12] Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 885, 1987), 65, 84.

[13] Atçıl, *State And Government In The Mıd-Sıxteenth Century Ottoman Empıre: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561),* 16.

[14] Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa,* 51.

[15] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî,* (haz.) Nuri Bayraktar-Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), V: 1402.

[16] Atçıl, *State And Government In The Mıd-Sıxteenth Century Ottoman Empıre: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561),* 16

[17] Ćiro Truhelka, *Bosnia Post*, Sarajevo, 1912, nr. 80'den naklen Altundağ-Turan, "Rüstem Paşa", 9: 800.

Hayreddin, Mustafa kızı ve Rüstem Paşa kız kardeşi olan Nefise Hanım'a ait bir evin satış işini gerçekleştirilmektedir[18].

Gülru Necipoğlu, Rüstem Paşa'nın bazı yabancı elçilerle, o dönem Slavca olarak adlandırlan Hırvatça yazıştığını gösteren çeşitli belgelere işaret etmektedir[19]. Bu belgelerden, Osmanlı devletine vergi ödeyen Dubrovnik Cumhuriyeti ile yapılan 1550 tarihli bir yazışmada, Rüstem Paşa için "koruyucumuz ve akrabamız ve dilimizi konuşan bir adam" şeklinde dikkat çekici ifadelere yer verilmiştir. Özetle; XVI. yüzyılda Balkanlar'ın etnik yapısındaki karışıklıkları dikkate alarak yukarıda bahsi geçen tüm bilgiler bir araya getirildiğinde, Rüstem Paşa'nın Saraybosna yakınlarından devşirilmiş bir *"Hırvat"* olduğu görüşünün ağırlık kazandığını belirtmek gerekir.

Navagero'nun 1553 yılında yaklaşık 50, Nicolo Michiel'in 1558 yılında 57 yaşında olduğunu aktarmasından hareketle Rüstem Paşa'nın 1500'ün hemen başlarında doğduğu anlaşılmaktadır[20]. Kayıtlarda baba adı olarak: Mustafa, Abdurrahman, Abdürrahim, Abdülhamid, Abdülmuin gibi, Rüstem Paşa'nın devşirme olduğunu delillendiren, farklı isimlere yer verildiği görülür[21]. Gerçekte aile adının *Opuković* veya *Cigalic* olduğu yönünde rivayetler bulunmaktadır[22]. Bu ikinci isim, Osmanlı dönemi arşivlerinin - özellikle de bu çalışmanın temelini oluşturan vakıf belgelerinin- büyük çoğunluğunda *"Cağalzâde" (veya onun türevleri Cığalazâde, Cigalizâde Çıkalzâde bazen de Çakalzâde)* şeklinde, Paşa'nın künyesi olarak geçmektedir. Fakat bu ismin sonradan, Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'dan olan iki torunuyla arka arkaya evlenen, aslen Cenevizli *Cicala* ailesine mensup *Cigalazade Yusuf Sinan Paşa*'dan kaynaklandığı öngörülmektedir[23]. Nitekim bu çalışma kapsamında ele alınan Osmanlı arşivindeki kayıtlar da bu öngörüyü destekler niteliktedir. Tespit edilebildiği kadarıyla, Paşa'nın Cağalzâde şeklinde kaydedildiği en erken tarihli belge, 20 Nisan 1786 tarihlidir[24].

---

[18] Altundağ-Turan, "Rüstem Paşa", 9: 800. Kızkardeşinin Saraybosna'daki mevcut mülkünün, Rüstem Paşa'nın Boşnak kökenli olduğuna delil oluşturamayacağı şeklindeki görüş için bkz.: Necipoğlu, "Connectivity, Mobility, and Mediterranean 'Portable Archaeology': Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", 322.

[19] Necipoğlu, "Connectivity, Mobility, and Mediterranean 'Portable Archaeology': Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", 318.

[20] Atçıl, *State And Government In The Mıd-Sıxteenth Century Ottoman Empıre: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561),* 16-18.

[21] Afyoncu, "Rüstem Paşa", 35: 288.

[22] Afyoncu, "Rüstem Paşa", 35: 288.

[23] Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimarî Kültür*, 403.

[24] BOA, AE.SABH.I., 261/17539, belge tarihi: 20 C.ahir 1200 / 20 Nisan 1786.

Rüstem Paşa'nın ne zaman devşirilip saraya alındığı bilinmemektedir. Navagero, Paşa'nın kafa vergisini ödeyemediği efendisi tarafından Galata Sarayı'na verildiğini, burada uzun bir müddet kaldıktan sonra da Enderûn'a gitmeye hak kazandığını ve bunları Paşa'nın kendi ağzından dinlediğini aktarmaktadır[25]. Buradaki hizmetinin ardından rikâb ağalığı[26] ve Mohaç Seferi (29 Ağustos 1526) sırasında başsilahtar[27] görevinde bulunmuş, sefer dönüşünde mirahurbaşılığa tayin olmuştur[28]. Mustafa Âlî, sultanın daha bu vakitlerde Rüstem Paşa'yı kendisine başvezir ve damat olarak düşündüğünü yazar[29]. Bunun ne derece doğru olduğu bilinemese de aralarındaki yakınlığın sadrazam İbrahim Paşa'yı rahatsız ettiği, bu nedenle 1534'te Rüstem'i Anadolu'da bir sancağa tayin ederek İstanbul'dan uzaklaştırdığı, dönemin Venedik elçisi (Daniello de Ludovisi) tarafından dile getirmektedir[30]. İbrahim Paşa'nın padişah tarafından boğdurularak öldürülmesinden (Mart 1536) sonra, kısa aralıklarla Dulkadir ve Karaman Beylerbeyiliği'ne getirilmiş[31], ardından da Diyarbekir Beylerbeyiliği'ne tayin edilmiştir (1838 civarı).

Rüstem Paşa ile özdeşleşen meşhur *bit hadisesi*, bu tayinden sonrasına rastlamaktadır. Hikâyenin birincil kaynağı Mustafa Âlî'nin naklettiğine göre Kanuni Sultan Süleyman, tek kızı olan Mihrimah Sultan'ı Rüstem Paşa ile evlendirmeğe karar verdiğinde, Rüstem'e karşı olanlar tarafından cüzzamlı olduğu söylentisi yayılmış; Kanuni'nin sarayın baştabibi ile görüşmesinde, cüzzamlı birinin derisine pirenin yapışmadığını öğrenmesi üzerine de saray hekimlerden Mehmed'i, tetkik için Diyarbakır'a göndermişti. Muayene sırasında yanlarında bulunan hazinedar, durumdan habersiz bir şekilde Paşa'nın elbisesi üzerinde bulduğu biti avucunda gizlemeye çalışırken durumu farkeden tabip, zorla hazinedarın ellerini açtırmış ve Padişahın damadı olacağına dair hatt-ı hümayunu Rüstem Paşa'ya sunarak büyük müjdeyi vermiştir. Paşa da hekimi, 1000 akçe ve görkemli hediyelerle ödüllendirmiş daha sonraları da geliri 4000 akçe olan Suriye'deki bir zeameti, bu hekime bağışlamıştır. Âlî, H. 970/1562-63'te Suriye'ye

[25] Atçıl, *The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha,* 25.
[26] Afyoncu, "Rüstem Paşa", 35: 288.
[27] Altundağ- Turan, "Rüstem Paşa", 9: 800.
[28] Feridun Ahmet Bey, Menşeatü's-Selatin, C.I, s. 566'den naklen Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa,* 20.
[29] Âlî, *Künhü'l-Ahbâr,* v. 358b-359a.
[30] Eugenio Alberi, *Relazioni Degli Ambasciatori Veneti Al Senato*, Serie III, C.1, s. 12'den naklen Arslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 20.
[31] Afyoncu, "Rüstem Paşa", 35: 288'de: Karaman ve Dulkadir Beylerbeyi görevlerine tayin edildiğini fakat fiilen yapmadığı görüşündedir.

gittiği sırada Rüstem Paşa'yı muayene eden Hekim Mehmed Bey ile Şam'da buluştuğunu ve hadiseyi bizzat kendisinden dinlediğini, hikâyenin sonuna eklemektedir[32]. Bu hadise üzerine de daha sonraları Rüstem Paşa'nın *"kehle-i ikbâl"* olarak anılacağı[33], şu meşhur beyt, dilden dile söylenir olmuştu:

"Olıcak bir kişinin bahtı kavî tâli'i yâr
Kehlesi dahi mahallinde anın işe yarar"[34].

Bir rivayete göre Rüstem Paşa'nın cüzzamlı olduğu söylentisini ortaya attıran, kızını daha yakışıklı olan Kahire'deki Mısır Beylerbeyi Davud Paşa ile evlendirmek isteyen Hürrem Sultan'dır[35]. Bu rivayeti doğrulamasa da Rüstem Paşa'nın "hüsn-ü cemâlden kısmetinin az" olduğu, dönem kaynaklarında dile getirilen bir husus olmuştur[36].

Rüstem Paşa Diyarbakır'dan sonra, Kütahya merkezli *Anadolu Beylerbeyliği*'ne tayin edilmiştir. Paşa'nın Diyarbakır ve Kütahya'daki görevlerinin 1539 yılı bitmeden tamamlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ayas Paşa'nın Temmuz 1939'daki ölümünden sonra (ikinci vezir Lutfi Paşa sadrazamlığa yükseltilmiş) Rüstem Paşa dördünce vezirliğe getirilmiş, kısa süre sonra da Mihrimah Sultan'la evlenmiştir. Şehzade Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünleri sırasında gerçekleşen evliliğin tarihi, İstanbul Kadı Sicilleri'ndeki bir kayda göre, 23 Receb 946 (4 Aralık 1539)'dur[37]. 1541 yılında, Sadrazam Lütfi Paşa'nın görevden alınması üzerine, üçüncü vezirliğe yükselen Rüstem Paşa[38]; Hadım Süleyman Paşa ve Hüsrev Paşa'nın azledilmelerinin üzerine de 1544 yılında, sadrazam olmuştur[39]. Asıl yazarı Matrakçı Nasuh olan *Rüstem Paşa Tarihi* adlı

---

[32] Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, v. 359a.
[33] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), II: 248
[34] Osmanzâde Taib, *Hadîkatü'l-Vüzerâ*, 74; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, 2: 248.
[35] Bernardo Navagero (1553), *Albéri*, den nakleden Necipoğlu, *Sinan Çağı,* 398; Atçıl, *The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha*, p. 38. Navagero raporunun Türkçe çevirisinde hikâye farklı anlatılmakta, Hürrem'in kızını Kahire'deki Paşa ile evlendirme arzusu üzerine, Rüstem Paşa'nın bu evliliğe engel olabilmek için, paşanın frengi hastası olduğunu yalanını -saray hekimi aracılığıyla- ortaya attığı ifade edilmektedir.
[36] Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, v. 358b.; Osmanzâde Taib, *Hadîkatü'l-Vüzerâ*, 74. Rüstem Paşa'nın fiziki yapısı hakkında Navagero da "*Bu Paşa, iri değil epeyce minyondur. Kırmızı yüzlüdür, çehresi gemi omurgasında kullanılan kereste (lazarino) gibi kırmızıdır"* demektedir. Bkz. Bernardo Navagero (1553), *Albéri*, den nakleden Necipoğlu, *Sinan Çağı,* 421.
[37] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 2010), 2: 752.
[38] Atçıl, *The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha*, 43-44.
[39] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2: 550.

eserde, Rüstem Paşa'nın H. 13 Ramazan 951 (M. 28 Kasım 1544)'de sadrazamlığa atandığı belirtilmektedir.[40]

Rüstem Paşa, 28 Kasım 1544-6 Ekim 1553 ve 29 Eylül 1555-10 Temmuz 1561 tarihleri arasında olmak üzere iki defa olmak üzere, XVI. yüzyılda uzun süre görev yapan Osmanlı sadrazamıdır[41]. Kendisinden pek haz etmeyen yabancı muhattapları bile Paşa'nın zekâsı, ileri görüşlülüğü ve çalışkanlığından imrenerek bahsetmişlerdir[42]. Sadarette bulunduğu zaman zarflarında birçok ıslahat yaparak devletin siyasi ve mali anlamda gelişmesine büyük katkıları olmuş, özellikle iktisadî alanda aldığı tedbir ve uygulamaları sayesinde, kısa zamanda büyük bir itibara kavuşmuştur[43].

Rüstem Paşa'nın veziriazam olduktan sonra üzerinde durduğu öncelikli konulardan biri, Osmanlı devleti sınırları içerisinde üretilen hububat vb. ürünlerin hesapsız ve denetimsiz olarak deniz aşırı ülkelere ihraç edilmesiydi[44]. Yerli ve yabancı tacirlerin yanı sıra devletin nüfuzlu paşa ve memurları da köylülerden, düşük bedellerle temin ettikleri zahirenin yüksek kazançlar elde ederek ticaretini yapıyor, bu durum devletin iaşesinde -özellikle de sefer zamanlarında- kıtlığa ve hayat pahalılığına neden oluyordu. Rüstem Paşa bunun düzene konması için akıllıca bir girişimde bulunarak padişahın kendisinden bu konuyu divanda gündeme getirmesini talep etmiş, böylelikle kendisine karşı oluşabilecek tepkinin de önüne geçmiştir[45]. Rüstem Paşa'nın sadaretinin ilk zamanlarındaki bir diğer önemli icraati, donanma harcamalarının sorumluluğunu, dönemin kaptan-ı deryası Barbaros Hayreddin Paşa üzerine vermek olmuştur[46]. Barbaros'a ganimetlerden karz (ödünç) yoluyla sefere katılanlara dağıtılan meblağları, donanma ihtiyaçları, gemi inşa ve tamir masraflarına harcamak üzere tahsil etmek görevi verilmiş, böylelikle Osmanlılar'ın denizlerdeki faaliyetlerinin çok yoğun olduğu bir dönemde, donanma ihtiyaçlarının hazineye getirdiği yük hafifletilmiştir[47].

---

[40] Göker İnan, *Rüstem Paşa Târihi H.699-968/M.1299-1561 (İnceleme-Metin, vr. 120.-293b)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 233.
[41] Atçıl, *The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha*, 47.
[42] Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa*, 52.
[43] Erhan Afyoncu, a.g.m., s. 290.
[44] M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar" İ.Ü. Ed. Fak. *Tarih Dergisi*, 8/11-12, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, 1956):12.
[45] Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 13-15 (Vesika I, s. 32-33).
[46] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 24.
[47] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 24.

Doğu-batı transit ticareti, Osmanlı devletinin temel gelirler kaynakları arasında olduğundan; yollarda güvenliğin ve kuvvetli bir denetim mekanizmasının sağlanması, dışarıya altın ve gümüşün çıkarılmaması, yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmesi, bazı stratejik malların ihracının yasaklanarak belli yerlere tahsis edilmesi, bu dönemde üzerinde hassasiyetle durulan konulardı[48]. İtalyan kumaşlarının ithalatını kısıtlayarak yerli kumaşların tüketimini desteklemek, Rüstem Paşa'nn bu doğrultuda uyguladığı mali politikalar arasında idi[49]. Sadrazamlığı sırasında, İstanbul'daki kemha ve kadife dokunan hassa kumaş atölyesinin kapasitesinin arttığı bilinmektedir. Bursa'da dokuma tezgâhları olan Rüstem Paşa, bu durumdan ayrıca ticari menfaat de elde ediyor, Saraybosna'da 1551 yılında yaptırdığı Bursa Bedesteni'nde, üretimini bizzat teşvik ettiği Bursa kumaşları satılıyordu[50]. Navagero, Paşa'nın bu kumaşların kullanımını teşvik etmek için elinden geleni yaptığını, kendisinin de sürekli Bursa işi kaftanlar giydiğini belirtmektedir[51]. Venedik Senatosu'na yazılan raporlarda, ithal kumaş ve lüks tüketim mallarındaki ani düşüşün yanı sıra Rüstem Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, Levant ticaretindeki aracılığın, İtalyan tüccarlardan İstanbullu Yahudilerin eline geçtiği belirtilir[52].

Peçevî, Rüstem Paşa'nın Hassa gelirlerini toplamakta gösterdiği titizlik sayesinde, az bir zamanda iç hazine ile dış hazineyi, hatta Yedikule hazinesini de ağızlarına kadar doldurduğunu ifade eder[53]. Rüstem Paşa'nın bu yönünü vurgulayan dönemin yabancı devlet elçi/görevlileri arasında, Busbecq'in şu ifadeleri de oldukça fikkat çekicidir:

> "*Görevi döneminde hiçbir gelir kaynağını küçümsemeden, ne kadar az da olsa, padişahın bahçelerinde yetiştirilen sebzeler ile gül ve menekşelerin bile satışından elde edilen paraları biriktirdi. Bunun yanısıra her esirin miğferi, zırhı ve atını satılığa çıkarıp, her şeye aynı ilkeyi uyguladı. Sonuçta çok büyük miktarlarda para biriktirdi ve Süleyman'ın hazinesini doldurdu."* [54].

[48] Sabahaddin Zaim, "Mimar Sinan Döneminin İktisadi Durumu", *VI. Vakıf Haftası -Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu 5-8 Aralık 1988 Bildirileri-* (İstanbul: VGM Yayınları, 1989) 58
[49] Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 32-33
[50] Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*, 422.
[51] Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa*, 55.
[52] Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür*, s. 422.
[53] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1:17.
[54] Altundağ-Turan, "Rüstem Paşa", 9: 801.

Rüstem Paşa'nın sadareti döneminde, Kanunî'nin Avrupa'da yayılma siyaseti hız kesmeden devam ederken doğuda da Safevîler, Osmanlı'nın ağırlını batıya vermesinden istifade ederek fırsat buldukça Doğu Anadolu'ya saldırılar düzenliyor, yüzyılın başından beridir devlet için tehdit oluşturmaya devam ediyordu[55]. Uzun süren Alman seferleri sonunda 19 Haziran 1547'de Avusturya ile yapılan ve Papalık, Fransa Kırallığı, Alman İmparatorluğu ve Venedik'in de katıldığı antlaşmanın son şartları, Rüstem Paşa'nın huzurunda tespit edilmiş, Avusturya Osmanlı İmparatorluğu'na yılda 30.000 duka vergi vermeği kabul etmek zorunda kalmıştı[56]. Rüstem Paşa, bu antlaşmanın hemen ardından 1548 baharında başlatılan İran Seferi'ne iştirak etmiş, Van Kalesi'nin kesin olarak hakimiyet altına alındığı kuşatmayı bizzat yönetmişti[57]. Navagero: "Sultanın işleri ile ilgili her konuda, özellikle ordu hakkında çok büyük bir hafızası var, bütün ordunun ne zaman nerede durması gerektiğini çok iyi biliyor" sözleriyle Rüstem Paşa'nın askeri yönden de başarılı bir idareci olduğuna işaret etmektedir[58]. Peçevî de Paşa'nın döneminde güvenlik ve asayişin tam anlamıyla sağlandığını, uç boylarında ne bir köy ne de bir evin talan edildiğini belirtir[59]. Yolların güvenliği ve ticaretin sağlıklı işleyebilmesi için, Rüstem Paşa'nın ayrıca arada kalmış pekçok menzil yerleşimini bizzat şenlendirdiği, bu çalışmada içerisinde de açıkça görülecektir.

Rüstem Paşa'nın azline sebep olan dolsayısıyla hayatının en önemli dönüm noklarından biri, Şehzade Mustafa'nın katli hadisesidir. Dönem kaynakları da Hürrem Sultan'la birlikte Paşa'nın Şehzade Mustafa'yı ölüme götüren sürecin baş sorumluları olduğu konusunda, tartışmaya yer bırakmamaktadır[60].

Manisa'daki şehzadeliği sırasında Mahidevran'dan doğan Mustafa (1515-1553), Kanunî Sultan Süleyman'ın dokuz çocuğunun en büyüğü idi. Yine şehzadeliği sırasında doğan Murad'ı iki, Mahmud'u dokuz yaşında kaybeden Kanunî'nin diğer çocukları ise sırasıyla: Mehmed (1521/22-43), Mihrimah (1522-78), Selim (1524-74), Abdullah (1525-26), Bayezid (1526-62) ve Cihangir (1531-53) padişahlığı sırasında, Hürrem

[55] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1976), 179.
[56] Altundağ- Turan, "Rüstem Paşa", 9: 801.
[57] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4: 108; Peçevî, *Peçevî Tarihi,* 1: 196.
[58] Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa*, 52.
[59] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1: 17.
[60] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3:859.

Sultan'dan dünyaya gelmişti[61]. Babasının padişah olmasından sonra sarayda iyi bir eğitimden geçmiş olan Mustafa, 1533 yılında İstanbul'a en yakın olan şehzade sancağı Manisa'ya çıkmışsa da bir müddet sonra, babasıyla arasının bozulmaya başladığı görülür[62]. Mustafa'nın kısa sürede iki önemli destekçisini, babaannesi Hafsa Sultan (ö.1534) ve sadrazam İbrahim Paşa (ö.1536)'yı kaybetmesi -ki bu paşanın ölümünde de Hürrem Sultan'ın etkili olmuştu-[63] ve töre gereği Mahidevran'ın Mustafa'nın yanıbaşında, saraydan uzakta olması; Hürrem Sultan'ın gücünü ve doğal olarak oğullarından birini tahta geçirme konusundaki faaliyetlerini arttırmasında etkili olmuş olmalıdır[64]. Nitekim 16 Haziran 1541'de Şehzade Mustafa Amasya'ya gönderilerek yerine Şehzade Mehmed, Manisa valiliğine getirilmiş; Mehmed'in 1543'teki ani ölümü üzerine ise bu kez Karaman valisi Şehzade Selim, Manisa'ya tayin edilmiştir[65]. Bu arada Hürrem Sultan, geleneğe aykırı olarak oğluyla birlikte sancağa gitmemiş, sarayda kalmayı başarabilmişti.

Şehzade Mustafa'yı ölüme götüren süreçte gelişen olayların büyük bir kısmı bilinmemektedir. Fakat başta Hürrem Sultan olmak üzere, tarafların yaptığı hiçbir hareket, esasında insan tabiyatına aykırı değildi. Hürrem'in iktidarını koruma düşüncesi bir yana, Mustafa'nın padişah olması durumunda -Fatih'in koyduğu kanun gereğince- dört oğlunun katlini görmesi gerekecekti[66]. Mustafa'nın da "evlâd-ı ekber" olarak babasından sonra tahta geçmek için faaliyetler yürütmesi gayet doğaldı. Ancak daha Manisa'daki valiliğinin ilk zamanlarında, babasının tepkisini çekecek bazı tutum ve davranışlar sergilemiş olmal olmalıydı[67]. Nitekim Kanuni'nin Irakeyn Seferi (1533-35) dönüşünde babasından özür dileyip el etek sürmek için İstanbul'a gelmek istediğini bildiren bir mektup göndermiş, red cevabı alınca da özrünü yazılı olarak beyan etmenin

---

[61] Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, Genişletilmiş 2. Baskı, 1997), 22.

[62] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, 31/122 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967):192.

[63] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3:844; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2:357-358.

[64] Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, II: 187-188; Çağatay Uluçay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar" *Kanunî* Armağanı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 2001), 236; Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, 26.

[65] Çağatay Uluçay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar" *Kanunî* Armağanı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 2001), 229-230, 249; Funda Demirtaş, "Şehzade Mustafa'nın Öldürülmesi -Tahlilî Bir Yaklaşım-, *Bilimname*, S. XVIII, Yıl: 2010/1, 207.

[66] Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, 27.

[67] Bu konuda bir rivayetin olduğu dair bkz.: Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, 2: 224

üzüntüsünü dile getirdiği ikinci mektubunu yollamıştı[68]. Bu arada Şehzade Mustafa'nın, dedesi Yavuz gibi babasını tahttan indirmek gibi bir niyetinin olmadığı kesindi. Sonraları Ayas Paşa'ya gönderdiği tarihsiz bir mektupta, padişahın ömrünün devamı ve saltanatının bekası için dualar edilmiş, ancak onun ölümünün ardından "takdir-i ilâhîde… bekâya vâki olduktan sonra bize birkaç gün mühlet müyesser olmuş ise emr-i saltanata taleb-i hakk-ı şer'îden âtıl ve mühimm-i hilâfette tedârik-i rey-i mer'îden gâfil olmamak mühimmât-ı dirayet ve vâcibat-ı celâdetten idüğü(nden)" Kanuni'den sonraki padiahlığı için destek istenmiş, Ayas Paşa'dan da aynı minvalde olumlu yanıt almıştı[69]. Mustafa'nın bu anlamada önemli görevlerdeki başka paşalarla da irtibat kurmuş olması muhtemeldir. Son zamanlarda ortaya çıkarılan bir başka belgeye göre de Mustafa, ölümünden kısa bir süre önce Venedik'e bir adamını gönderek babasından sonra tahta geçmek için Venedik'ten tam destek istemişti[70].

Rüstem Paşa'ya gelince; saraya rahatça girip çıkan eşi Mihrimah aracılığıyla Hürrrem Sultan ile yakın ilişki içerisinde olduğu ve mevkiini güvence altında tutmak için Kanunî'den sonra da öz kayınbiraderlerinden birinin padişahlığını istediği, herkesce malumdu[71]. Venedikli balyos Alvise Renier, 1550'de, Rüstem'in otoritesinin Hürrem Sultan'ın desteğine bağlı olduğunu ve bu destekten dolayı ondan korkulduğunu ve saygı duyulduğunu bildirmişti[72]. Ayrıca Rüstem Paşa'nın azlinden sonra affedilmesi için Hürrem Sultan tarafından, Kanunî'ye yazılmış bir mektup günümüze gelebilmiştir[73].

Şehzade Mustafa'nın aleyhindeki tasavvurların icraate dönüşmesinde veya onun lehine gelişebilecek olayların önü kesilmesinde, gerçekten de Rüstem Paşa'nın etkisi büyük olmuştu. Örneğin Mustafa'nın saraya gönderdiği, Gürcülerin Doğu Anadolu'daki saldırılarına karşı önem alınması ve bunlara karşı sefere çıkmak için izin istediği mektupların sultana ulaşmadan ortadan kaldırılması, Rüstem Paşa'nın bilgisi dışında olacak bir iş değildi[74]. Ayrıca Rüstem Paşa, Mustafa'nın durumunu yakından izletmek amacıyla bir yolunu bulup lalası Cafer Paşa'nın yerine (Bosnalı) Ahmet Paşa'yı

[68] Uluçay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", 232.
[69] Gökbilgin, Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 22-23.
[70] Atçıl, *The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha*, 105;
[71] Busbecq, *Türk Mektupları*, 55-57.
[72] Atçıl, *The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha*, 48.
[73] Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2. Baskı, 2001), 64-65.
[74] Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, 29.

Amasya'ya göndermişti. Gerçi bu uygulaması ters tepmiş, bu paşa Mustafa ile anlaşarak ona damat olmuştu[75]. Şehzadenin katlinden sonra Kanuni'ye yazılmış olan bir ihbar mektubuna göre ise Rüstem Paşa, sonraları bu konuda çok daha ileri gitmişti; Mustafa'yı hain göstermek için onun ağzından yazılmış sahte mektupları Safevi Hükümdarı Şah Tahmasb'a göndermiş, şahın verdiği yanıtı da Mustafa'ya ulaşmaması için aynı vasıtayla ele geçirmişti[76]. Rüstem Paşa'nın bu hamlesinin Mustafa'nın ölüm kararının alınmasında ne derece etkili olduğu bilinmese de Navagero'dan sonra Venedik balyosu olan Domenico Trevisano, bizzat Rüstem'in kendisinden Mustafa'nın katline sebep olduğunu duyduğunu, raporunda belirtmişti[77].

Katlinin öncesindeki tüm yaşananlara karşın Mustafa, Kanuni'nin gözündeki itibarını tam anlamıyla yitirmemiş, hatta bir keresinde Kanuni oğlu Cihangir'e "Oğlum Mustafa sultan olacak ve bir gün hepinizin canını alacak" demişti. Navagero, 1553'ün başında İstanbul'dan ayrılmadan hemen önceki raporunda bunu dile getirdikten sonra, içinde bulunduğu ortamı şu ifadelerle özetlemiştir:

> *"... Söylediğim gibi herkes babasının ardından Şehzade Mustafa'nın hükümdar olmasını bekliyor ve istiyor. Ancak değişik olaylardan dolayı şans Şehzade Selim tarafına da düşebilir. Sultan'ın çok sevdiği annesinin planları ve çok yetkili olan Rüstem'in planları da bu doğrultuda. Yani sultanın ölümünden sonra Selim'in padişah olmasını desteklemek için şimdi planlar yapıyorlar. Bu yüzden Paşa en önemli mevkilere kendine yakın, onun emrinde olan kişileri yerleştiriyor. Sancakların yanı sıra hem yeniçeri ağasını yerleştirdiği hem de kardeşini kaptan-ı derya mevkilerine çıkardığı gibi. Bu mevkiden kardeşini alsa bile yerine çok güvendiği başka birini koyacak. Zira Mustafa'nın tahta çıkmasını engellemek için bir donanma ile onun yolunu kesmekten daha iyi bir şey yok... Sultan Selim İstanbul'a çok yakın. Hayatta kalmayı başarırsa, annesi de ölmezse, kaza eseri bir ölüm ile Sultan Selim'i tahta oturtmak onlar için pek de zor olmaz. Ancak Mustafa'nın öldürülmemesi durumunda ise Mustafa, hak ettiği tahta çıkmak ve çıktıktan sonra da kaybetmemek için elinden geleni yapacaktır. Taht için herkesin bir korkusu var, bunu Türkler söylüyor: bu taht meselesi oldukça kanlı olacağa*

[75] Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (haz.) Mesut Aydın-Güler Aydın (Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007), 3: 307-309.
[76] Gökbilgin, Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 25-26.
[77] İslam Ansiklopedisi, s. 801; Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa*, 172.

benziyor ve bunun felaketlerinin başı olduğunu düşünüyorlar. Bu konu ile ilgili sultanın kimi tercih ettiğini anlamak kolay değil çünkü hepsi onun oğlu ama yanında her zaman Rus karısı var ve bu kadın her zaman kendi oğullarını ön plana çıkarıp, sürekli Mustafa'yı kötülüyor. Ama Mustafa'nın tahta çıkması konusunda pek bir şeyi değiştiremeyeceğini de biliyor. Sultan da bu konuda bir şey yapamaz zira kendi ağzıyla Mustafa'nın tahta çıkacağını söyledi"[78].

Fakat böyle olmamış, olaylar kısa sürede Mustafa'nın ölümü ile sonuçlanacak şekilde gelişmişti. 959/1552 yılında Edirne'de bulunan Kanuni'nin Kara Ahmed Paşa komutasında Erdel üzerine asker göndermesini fırsat bilen Safevîler; Ahlat, Erciş, Adilcevaz ve Erzurum üzerine saldırarak halkı kılıçtan geçirmiş, bunun üzerine Sultan Süleyman, Rüstem Paşa'yı başkomutan tayin ederek bir orduyu da İran üzerine göndermişti[79]. Mustafa Âlî'nin ifadesine göre, Anadolu'ya geçen Rüstem Paşa Aksaray'a geldiğinde bazı yeniçeriler Şehzade Mustafa'ya bağlılıklarını ifade ederek; padişahın kocadığı için zorunlu olarak Rüstem Paşa'yı başkumandan yapıp sefere gönderdiğini, eğer kendi isteğine kalsaydı Mustafa'yı göndereceğinden şüphe duyulmayacağını ama Rüstem Paşa'nın buna engel olduğunu, Rüstem Paşa'yı öldürüp yerine geçmesi gerektiği safsatalarla Mustafa'nın kulağını doldurmuşlar, "tek dururken bu sevdâ-yı bâtıla dernek çıkarmışlar"dı. Bu sebeple Sultan Süleyman'a bir ariza gönderen Rüstem Paşa, sultanın bizzat askerin başında sefere çıkmasının uygun olacağını dile getirmiştir[80]. Sultan Süleyman'ın cevabı oğlunun bu tür "müfsitler"e itibar etmeyeceği yönünde olmuş, ilkbaharda sefere çıkacağı haberini vererek Rüstem Paşa'yı İstanbul'a geri çağırmıştır[81].

Şehzade Mustafa'nın halkta kayda değer bir gücü ve harika bir imajı vardı. Kendisini bir sonraki sultan olarak görmek isteyen yeniçerilerin iradesini kazanmış, bilginlerin ve

[78] Afyoncu (ed.), *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanunî ve Şehzade Mustafa*, 41-43.
[79] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1: 211-212; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, 31/122 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967), 192; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2:402; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3:857
[80] Busbecq, a.g.e., s. 59-63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, 31/122 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967), 193.
[81] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1: 213-214.

şairlerin koruyucusu olarak önemli bir ün kazanmıştır[82]. Şehzâde Mustafa'nın halktaki karşılığı oldukça müsbet olduğundan, ölümünün yarattığı infial de büyük olmuştur.

Dönemin şairleri birçok tarih ve ağıt yazmış ve hepsi de Rüstem Paşa'yı suçlamışlardır. Şehzadenin ölümüne "Mekr-i Rüstem" (Rüstem'in hilesi) tamlaması tarih olarak düşülmüştür[83]. Taşlıcalı Yahya'nın yazdığı acıklı mersiye askerler arasında da dilden dile söylenir olmuştu:

Meded meded ki cihânın yıkıldı bir yanı

Ecel Celâlileri aldı Mustafa Hânı

…

Getirdi arkasını yere Zal-i devr-i zaman

Vücuduna sitem-i Rüstem ile irdi ziyan

ifadeleriyle şehzadenin ölümünde Zal Mahmud Paşa'nın ve Rüstem Paşa'nın etkisi olduğunu belirtmiştir. Hatta Rüstem Paşa ikinci defa vezir-i âzam olduğu zaman Yahya Bey'i öldürmek istemiştir. Fakat Kanuni buna engel olmuş ve Taşlıcalı Yahya'yı İzvornik'e göndererek İstanbul'dan uzaklaştırmıştır.[84]

Rüstem Paşa'nın tekrar göreve gelmesi iki yıl kadar sürmüş, 29 Eylül 1555'te Kara Ahmed Paşa'nın idam edilmesi[85] üzerine ertesi günü Rüstem Paşa ikinci kez sadrazamlık mevkiine getirilmiştir[86]. Osmanlı tarihlerinde, Ahmed Paşa'nın idamında Hürrem Sultan ve Mihrimah Sultan'ın rolü olduğu belirtilmektedir[87]. Azledildiği süre zarfında Rüstem Paşa'nın İstanbul'a girişine izin verilmemiş, vaktini Üsküdar'daki sarayında geçirmiştir[88]. Fakat yine de itibarından çok bişey kaybetmemiş olacak ki

---

[82] 262. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi (Istanbul: Matbaa-i İslamiyesi, 1910), III: 306.
[83] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1:215; M. Kemal Özergin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisinden Ayrı Basım, 1971), 19 (87. Kayıt), 41.
[84] Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, s. 404.
[85] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1:224.
[86] M. Kemal Özergin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisinden Ayrı Basım, 1971), 19 (96. Kayıt)
[87] Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, v. 359b-360a; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", *Belleten*, 31/122 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967), 194.
[88] Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, v. 359b.

Busbecq, yeniden eski gücüne kavuşması ihtimaline karşılık Paşa'yı burada ziyaret etmiş ve kendisine hediyeler sunmuştur.

Yeniden bir ihanet girişiminin yaşanmasını önlemek maksadıyla Hürrem Sultan, Mustafa'nın oğlunun da infazı için emir vermiştir.[89] Ve Şehzade Mustafa'nın ölümü üzerine derin üzüntü duyan Şehzade Cihangir de 1553 yılında Halep'te vefat etmiştir[90]. Yeniçerilerin Rüstem Paşa'yı Kanuni'ye şikâyet etmelerinin ve Rüstem Paşa'yı tehdit etmelerinin yazılı olduğu tarihi belge günümüzde mevcuttur[91]. Bu olay üzerine 1553 yılının Ekim ayında Rüstem Paşa sadrazamlıktan azledilmiş, yerine vezir Kara Ahmed Paşa tayin edilmiştir[92].

Rüstem Paşa görev süresi boyunca birçok ithama maruz kaldığı, hakkında yazılmış şikâyet mektuplarından anlaşılmaktadır. 1545 yılından itibaren takip edilebilen isimsiz mektuplarda; mevkisine layık işler yapmadığı, zulümle hareket ettiği, padişaha güvenerek görevlerini dürüstçe yerine getirenleri ayaklar altına aldığı, Arap ve acem defterdarı olarak atadığı Bayram Çelebi'nin yaptığı gibi atadığı kişilerin yolsuzluk yaptığı ve buna mukabil Rüstem Paşa'ya rüşvet yolladığı, ayrıca Paşa'nın bazı kişilerin çiftliklerini, atlarını ve mallarını hileyle satın aldığı gibi Rüstem Paşa'ya çok çeşitli ithamlarda bulunulmuştur[93]. Bu mektuplardan birine göre, daha sadrazamlığının ikinci yılında, Mircea Ciobanul adlı bir kişinin Eflak Bölgesinde voyvoda olarak atanmasına yardım etmesinden dolayı bir milyon akçe rüşvet almıştı[94]. Rüstem Paşa, Şehzade Mustafa hadisesi dışında, ölümüne kadar makamını korumuş olduğundan, söz onusu şikayetlerin pek bir tesirinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Paşa'nın ikinci sadaret döneminin başlarında, bu sırada yeniçerilerin başına atanan ve yeniçelerin tabiriyle "henüz ağzı domuz eti kokan" "bir Macar kâfiri"nin (muhtemelen Ferhad Paşa), yeniçerilere yaptığı zulüm ve haksızlıklar karşısında yeniçeriler tarafından şikayetlerini bildiren bazı mektuplar gönderilmiştir ki bunlardan birinde Rüstem Paşa'ya; "bu zâlimin bize ettiği ezayı ve cezayı bilürsün niçün padişaha doğrusunu dimezsin yoksa

[89] Busbecq, *Türk Mektupları,* s. 59-63. Domenico Travisano raporunda Mustafa'nın 6 Ekim'de 38 yaşındayken Anadolu'da, Aktepe'de öldürülmesinden sonra oğlunun adının Mehmed olduğunu, 12 yaşındayken Bursa'da öldürüldüğünü kaydetmiştir. Erhan Afyoncu, kitap, s. 171. Domenico Travisano raporunda Mustafa'nın ölümünü duyan oğlunun" onun yerini alabileceğini düşünen sultanın, isyan çıkabileceğinden korktuğunu belirtmiştir. Erhan Afyoncu, kitap, s. 172.
[90] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi,* 1:217, Uzunçarşılı, a.g.e., s. 550
[91] İslam Ansiklopedisi, s. 801. Topkapı arşivi E. 6340 (BELGE)
[92] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 2: 360.
[93] Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 15-20.
[94] Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 15-16, 33-34.

hatırın sakınırsın güveyi edinmek istersin" şeklinde başlayan hitap devamında tehdide dönüşmekte, böyle giderse ağayı öldürecekleri gibi kendisinin de evini barkını yağmalayacakları ifade edilmektedir[95]. Rüstem Paşa'nın Mustafa'nın ölümü sonrasında gördüğü tepkiye karşılık olarak yeniçeriler üzerinde baskı kurmuş olması oldukça muhtemeldir ki yeniçeri ağalığının, Rüstem Paşa'nın atama yaparken özellikle dikkat ettiği makamlardan biri olduğu, önceki döneminde en has adamlarından biri olan Ağa Ağa'yı bu mevkide kullanmış olmasından anlaşılmaktadır; kızı ile evlendirerek kendine damad yaptığı bu Ahmed Ağa, daha sonra beylerbeyi, vezir ve nihayet Sokullu Mehmed Paşa'nın vefatından sonra da 1579'da sadrazamlığa kadar yükselmiştir (Şemsi Ahmed Paşa)[96].

Osmanlı döneminde Rüstem Paşa'ya yapılan en ciddi eleştirilerden biri de memuriyetlerin para karşılığında tevdi edildiği bir sistemin mucidi olmasıdır. Bu kapsamda paşa bir düzen ve kural dahilinde atamaları yapılacak olan veya atamaları yapılmış olan kimselerden pişkeş alma şeklinde bir sistem oturtmuştu[97].

Ölümüne kadar sadrazamlık mevkiinde bulunan paşa, 9 Temmuz 1561'de vefat etmiştir[98]. İstanbul'daki Venedik elçisi 10 Temmuz tarihli raporunda; Rüstem Paşa'nın 9 Temmuz öğle vaktinde saat 12 gibi vefat ettiğini ifade etmiştir.

Gelibolulu Mustafa Ali eserinde Sokullu Mehmet Paşa'nın cönkünden Kıbrıs beylerbeyi iken vefat eden Sinan Paşa mecmuasından naklen Rüstem Paşa'nın eserlerini ve mirasını şu ifadelerle sıralamıştır: "Haremeyn-i Şerîfeyn'deki (Mekke ve Medine) birçok hayratının yanı sıra, İstanbul'da bir cami, Rodoscuk'da bir cami ve imaret ve medresesi, Hama içinde ve birçok kasaba ile köyde yemeği bol hanları ve mescitleri ve camileri ve medreseleri ve kütüphaneleri sayısızdır. Bunca hayrata ve iffetli hanım sultana (Mihrimah) nice masraflar yaptıktan sonra, öldüğünde satın alınmış 1700 kulu, gaza niyetine bağlanmış 2900 atı, 1106 yularlı develeri ki katar hesabınca 183 katardan fazlacadır, 80000 tülbent, 780.000 altın (46.800.000 akçe), 5.000 dikilmiş kaftan ve

[95] Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", 29-32, 46-49; Uzunçarşılı, "Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektupları", 194-200.

[96]

[97] Ahmet Arslantürk, "Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa", 33-37.

[98] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî,* 5:1402; Özergin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, 23 (159-160. Kayıt).

hil'at ve esvap, 1.100 altın üsküf, 209 yük keçe (2009 adet), 2.000 zırh, 600 gümüş eğer, 500 murassa altın eyer, 1.500 gümüş miğfer, 130 çift altın üzengi, 760 murassa kılıç, 1.000 gümüşlü şiş ve 32 tane kıymetli mücevher çıktı. Kıymetini tahmin edenler 112 yük akçe (11.200.000 akçe) değer biçtiler. Ve bundan başka nakit akçe ve külçe ve ham gümüş cinsinden 1000 yük (1.000.000 akçe) hesaplanmıştır. Ve buna ilaveten, Rumeli ili ile Anadolu'da 815 yerde mamur çiftliği bulundu. Bunlardan başka, 476 göz su değirmeni de sayıldı. Halıların ve diğer nadide şeylerin hesabı tutulmadı. Merhum Paşa'nın Kur'an tilavetine düşkünlüğü ve güzel yazılı Kur'an ciltlerine çok fazla rağbeti olduğundan, 8.000 cilt Kur'an yazması bulundu ki bunlardan 130 tanesinin cildi mücevher kakmalı idi. Ve 5000 cildden fazla çeşitli kitap bulundu. Marcantonio Barbaro'nun 1573 yılındaki ifadelerine göre, Rüstem Paşa arkasında on beş milyon altınlık bir miras bırakmıştır.[99] Costantin Garzoni'nin 1573 yılındaki ifadelerine göre ise, günlük 2.500 altınlık (150.000 akçe) geliriyle Rüstem Paşa'nın eşi Mihrimâh Sultan tüm paşalardan, hatta tahttaki kardeşinden bile daha zengindir[100].

Rüstem Paşa'nın Mihrimah Sultan ile evliliğinden Ayşe Hümâşah adında bir kızı ve Osman adında bir oğlu olmuştur. Ayşe Sultan'dan olan torunları ilerleyen dönemlerde devletin önemli kademelerinde görev almıştır.[101]

1.2.Osmanlıda Vakıf

Vakıf terimi genel anlamıyla; bir mal veya mülkün, belirli bir amaç doğrultusunda toplumun menfaatine sunulmak üzere, ebedi olarak mülkiyetten çıkarılması, alıp-satmaktan men edilmesi şeklinde tanımlanmaktadır[102]. *Vakıf* ve *mevkuf*, daha çok isim olarak vakfedilen şey anlamında kullanılmakta; bu durumda çoğuluna *evkaf,* vakfedene ise yapan *vâkıf'* denilmektedir[103].

---

[99] *Albéri*, 1840-55 içinde, 1: 312'den naklen: Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür,* s. 400.
[100] *Albéri*, 1840-55 içinde, 1: 400-1'den naklen: Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimarî Kültür,* s. 400.
[101] Afyoncu, a.g.m., s. 290.
[102] Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd" *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938), 106; Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966), 54; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Basım Evi, 1993), III: 577.
[103] Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", 106; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 577; Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42: 476.

Tarihin her döneminde belirli bir medeniyete bağlı olmaksızın çeşitli örnekleri bulunan vakflar[104]; belirli hukuki kaidelere bağlı, süreklilik arzeden bir kurum olarak İslam toplumlarında muazzam bir gelişme göstermiştir[105]. Allah yolunda harcama yapmayı, iyilik ve takvâda yardımlaşmayı, sadakayı, hayır işleri ile Allah'ın rızasını kazanmayı öğütleyen ayet ve hadisler; İslamî vakıf anlayışının temelini oluşturmaktadır[106]. İslam hukukuna göre vakıf; menfaati topluma sunulmak üzere, bir malın kişi mülkiyetinden çıkarılarak Allah'ın mülkü hükmüne sokmak, Allah yolunda hapsetmektir. Hayır amacı ile toplumda dini, sosyal veya iktisadi bir gayeye hizmet eden bir eser, *'sadaka-i câriye'* üreten bir kimse, insanlara yardım etmenin getirdiği mutluluğun yanında, öldükten sonra bile sevabını almaya devam edeceği[107] uhrevî bir mükafata sahip oluyordu. Vakıfların resmi tescil belgesi olan *'vakfiye'*lerin başında, söz konusu ayet ve hadislerle birlikte, sadaka ve hayrın öneminin uzun uzun anlatılması, vakıf kurmanın bu temel amaç doğrultusunda geliştiğini vurgulamaktadır.

Öte yandan vakıf kurmanın vâkıfa sağladığı dünyevi faydalar da azımsanmayacak kadar çoktu. Vakfedilen mal veya mülk, şerî hükme göre alınıp-satılmaktan men edildiğinden, sonradan zaptı veya varislerince parçalanması gibi tehlikelere karşı da teminat altına alınıyor, böylelikle sürekliliği sağlanıyordu[108]. Daha hicri ikinci asırda, vakıf şartlarını belirlemede, vâkıfa tam bir serbestiyet getirildiğinden[109], vâkıf, müessesenin masraflarını karşılamak üzere bağışladığı düzenli gelirlerden -kendisine, ailesine veya bir başkasına- istediği şekilde tahsis edebiliyordu. Böylelikle İslâmın katı veraset hükümlerine karşı yasal bir çıkış yolu bulabildiği gibi, nesline de devamlı bir gelir,

---

[104] Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8/3 (1951): 479-492.

[105] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42: 479.

[106] İsmet Kayaoğlu, "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, 11 (1978): 51-52; Galip Yiğitgüden, "Türk-İslâm Kültüründe Vakıf Kavramı ve Sosyal Yaşantımızdaki Yeri", *II. Vakıf Haftası -3-9 Aralık 1984 Konuşmalar ve Tebliğler*- (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985), 13; Günay, "Vakıf", 476.

[107] *İnsan öldüğünde, şu üç husus dışında ameli son bulur: Sürekli faydalanılan (çeşme, köprü, hastane, cami gibi) bir sadaka, faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı bir evlat"* (Müslim, Vasiyye, 14) hadisi için bkz.: Muhyiddin en- Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn -Metin ve Çeviri*, çev. Emin Özafşar, Bünyamin Erul (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014) III: 14.

[108] Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, II (1942): 12-13.

[109] Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi*, I (1938): 1.

güvenli bir gelecek inşa etmiş oluyordu[110]. Vakıf kurmak ayrıca kişinin toplum içindeki itibarını arttırıyor ve vasfına göre, toplum üzerindeki meşruiyetini sağlamlaştırıyordu.

Osmanlı döneminde vakıfların gelişimi, devletin gücü ve mali kudretine parelel bir seyir izlemiş, fakat her zaman Osmanlı siyasetinin temelindeki en önemli yapı taşlarından birisi olmuştur[111]. Osmanlı devletinin yayılma sürecinde fethedilen yerlerin İslâmlaştırılmasında, özellikle Balkanlar'daki hakimiyetin sağlanması ve Türk kültürünün yerleşmesinde vakıflar önemli rol oynamıştır[112]. Yeni kurulacak bir Osmanlı şehri veya eski şehrin yeni bir mahallesi; vakıf eseri olan belirli bir yapı, çoğunlukla da cami, medrese, mektep, imaret, han ve hamam gibi çeşitli amaç ve fonksiyona sahip yapılardan oluşan külliyelerin etrafından doğup gelişiyordu[113].

Osmanlı döneminde devletin faaliyet alanına giren, dini, sosyal ve kültürel kamu hizmetlerinin nerdeyse tamamı, vakıflar sayesinde gerçekleştirilmiştir[114]. Cami, mescid, namazgâh, tekke, zaviye, türbe, medrese, mektep, gibi din ve kültür birliğini temin edilen yapılar; toplumsal yardım ve sağlık hizmetlerinin sunulduğu, darüşşifa, tımarhane, imaret ve aşevleri; askeri amaçla veya seyahat ve ticaretin kolaylaştırılması için inşa edilen yollar, köprüler, han/kervansaray ve menzil siteleri; şehirlerin su ve temizlik ihtiyacını karşılamak üzere yapılan su yolları, kanalizasyon, hamam, çeşme ve sebiller ile daha bir çok beledi hizmetler, ferdi teşebbüse dayan vakıf sistemi içerisinde gerçekleştirilmekteydi[115]. Osmanlıdan günümüze ulaşan her bir mimari yapının vakıf eseri olması; tarihi, toplumsal öneminin yanında vakfın kültür va sanatla olan ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır[116].

---

[110] Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", 13; Mehmet İpşirli, "Osmanlı'da Vakıfların Tarihi Gelişimi", *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 25 (Temmuz-Eylül 2006): 65; Yasin Akyıldız-Ali Rıza Abay, "Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/7 (Aralık 2017): 141, 147.

[111] Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", *Vakıf Haftası Dergisi*, I (1984): 98.

[112] Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", 26; Yediyıldız, "Vakıf", 484; İpşirli, "Osmanlı'da Vakıfların Tarihi Gelişimi", 64-65.

[113] Ömer Lûtfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 23/1-2 (1962-1963): 239; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi,* 9 (1971), 21-31.

[114] Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar* (Ankara: VGM Yayınları, 1983), 3.

[115] Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti", 2; Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", 239.

[116] Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", 104.

Toplumun eğitim-öğretim ve kültürel hayatında önemli bir yeri olan kütüphaneler de vakıflar tarafından kurulup desteklenmiştir. Kitaba ve kitap sanatlarına ayrı bir önem veren Fatih Sultan Mehmed, başta Fatih Külliyesi içindeki sekiz medresenin her birinde ayrı ayrı olmak üzere, pek çok kütüphane kurmuş; sonradan bir gelenek halinde, padişahlar başta olmak üzere toplumun her kesimi tarafından zengin içerkli kütüphaneler vücuda getirilmiştir[117]. Rüstem Paşa da İstanbul'daki medresesinin içerisine kapsamlı bir kütüphane kurdurmuş, bu kütüphane sonradan yapılan bağışlarda daha da zenginleşmiştir[118]. Rüstem Paşa'nın medresesine bağışladığı kitaplar, vakfiyesinde tek tek kayıt altına alınmış[119], bunların idare ve muhafazası için bir de hafızküttâb (kütüphaneci) tayin edilmişti[120]. Bir hafızküttâb da Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'daki medrese kütüphanesinde görev almaktaydı[121].

Vakıfların imar faaliyetleri içerisinde toplumun hizmetine sunulan her türlü yapı, *müessesât-ı hayriye* olarak adlandırılmaktaydı. Çeşitliliği ve önemine yukarıda kısaca değinilen, toplumun kendisinden doğrudan yararlandığı bu yapıların hizmetlerinin devamlı olarak sürdürülebilmesi için gerekli olan vakıf gelirleri iki yoldan temin edilmekte idi: vakıf sahibine temlik edilen araziler ile gelir sağlayan her türlü menkul-gayrımenkuller *'akarât-ı mevkûfe'*[122].

Bu çalışma kapsamında ele alınan mimari eserlerin büyük bir kısmı *hayrât*' kapsamındadır. Ticari fonksiyona sahip han/kervansaray, bedesten ve hamamlar ise bazen *'hayrî'* olarak, fakat genellikle gelir amaçlı inşa edilmiş yapılardı. Özellikle Ticareti faaliyetlerin ülke içinde dolaşımını sağlamak amacıyla şehirler arasında, birbirine en az bir günlük mesafede inşa edilen vakıf han/kervansaraylarda, belirli bir süre ücretsiz konaklama ve barınma imkânı sağlanıyor, ayrıca sağlık ve benzeri

[117] İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri", *Antik Çağ'dan XIX. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (ed) Coşkun Yılmaz (İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 7: 578-601; İpşirli, "Osmanlı'da Vakıfların Tarihi Gelişimi", 64.
[118] İsmail E. Erünsal, "Rüstem Paşa Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 294.
[119] VGMA d. 635/2, no. 17, s. 160/37 - 166/23, vakfiye tarihi: H. Evâil-i Cemaziyevvel 968/ 18-27 Ocak 1561.
[120] VGMA d. 635/2, no. 17, s. 156, s. 156/29-33.
[121] VGMA d. 635/2, no. 17, s. 158, s. 156/7-8.
[122] Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5: 37; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Hayrât Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5: 23; Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", 98-99.

hizmetler de bedelsiz olarak karşılanıyordu[123]. Ayrıca bu sürede tüccarlar arasında mal değişmi yoluyla ticari faaliyetler de gerçekleştiriliyordu[124]. Rüstem Paşa'nın vakfettiği 27 han/kervansaraydan 12'si (Tekirdağ, Büyükkarıştıran, Filibe, Üsküb, Üsküdar, Sapanca, Dibek, Akbıyık, Lefke, İnönü, Bolvadin), ki bunların tamamı şehirler arasında inşa edilmiş menzil hanı/kervansarayı hüviyetindedir, hayır amacıyla inşa edilmiş, ücretsiz hizmet veren yapılardı[125]. Geri kalan kervansarayların dışında; Afyon, Erzurum, Erzincan, Van ve Saraybosna'da olmak üzere toplam 5 bebedesten ve 32 hamamın tamamı, vakfa gelir sağlayan yapılardı.

Osmanlılar'da ve genel olarak islam ülkelerinde, geniş kapsamlı ve zengin vakıflar başta hükümdarlar, şehzadeler ve hanım sultanlar olmak üzere hanedan mensupları tarafından kurulmuş; bunları vezirler, beylerbeyleri, has ve zeamet sahipleri gibi yüksek rütbeli idareciler izlemiştir[126]. Yönetici sınıfın toplumsal huzur ve güvenliğin sağlanmasında, ülke içinde fiyat istikrarı ile refahın tabana yayılması ve eşit olmasa da ülke kaynaklarından herkesin bir pay almasının temin edilmesinden sorumlu olmaları, -sahip oldukları güç ve imkanlarla da birleştiğinde-, doğal olarak bu sonucu doğurmaktaydı[127]. Yönetici kesimin kurdukları vakıflarla sayesinde yönetilenlerin devletle olan bağını arttırmak, devlet politikasının gereği idi [128].

Vakıflar, vakfiye şartlarına göre vâkıf tarafından belirlenen *'mütevelli'* tarafından yönetilir, *'nâzır'* da denetleyeci olarak vakıf işlerinde söz sahibi olurdu[129]. Biribiri ile uyum içinde yürütülen bu iki görevin bazen tek bir kişinin sorumluğuna bırakıldığı da görülürdü[130] ki Rüstem Paşa da bu şekilde, vakıflarına mütevelli ve nâzır olarak kızı Hace Ayşe Sultan'ı (ölümünden sonra evlatlarına geçecek şekilde) tayin etmiştir[131]. Evkaf Nezareti kurulana kadar, vakıfların devlet tarafından denetlenmesinde kadıların

[123] Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", 38.
[124] Gönül Cantay, "Kervansaraylar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserler*, ed. Sadi Bayram (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988) 1: 369.
[125] VGM. d. 635/2 sıra nr. 13, s. 139/33-41, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[126] Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", 32; Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", 39.
[127] Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", 39-41; Adnan Ertem, "Osmanlı'dan Günümüze Vakıfar", *Vakıflar Dergisi*, 36 (Aralık-2011): 27, 38, 44.
[128] Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5: 59.
[129] Günay, "Vakıf", 478; İpşirli, "Osmanlı'da Vakıfların Tarihi Gelişimi", 65.
[130] Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", 16.
[131] VGMA d. 635/2 sıra nr. 17, s. 153/56 - s. 154/53 arası, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968/ 18-27 Ocak 1561.

önemli bir rolü bulunmaktaydı. Vakıf davalarının yanında, kadılık makamının görevlendirdiği mütefettişler tarafından vakıflar; yıllık muhasebeleri, varsa aksaklıların belirlenmesi gibi vs. konularda teftiş edilirdi[132]. Sadece vakıf davalarına bakmak için görevlendirilen beş kadı müfettişinin üçü İstanbul'da, diğer ikisi Bursa ve Edirne mahkemelerinde görevliydiler. Diğer şehirlerde ise vakıf davaları normal mahkemelerdeki kadı ve naibler tarafından görülmekteydi[133]. Padişahlar genellikle vakıflarının denetimini sadrazam, şeyhüsislam, darüssaade ağası, İstanbul kadısı gibi yüksek makamlara bıraktığından, bunların ayrıca kadılar tarafından denetlenmesi mümkün olmazdı[134].

XVI. yüzyıldan itibaren vakıflara sağlanan vergi muafiyetlerinin artması, vakıfların idaresinde suistimallerin baş göstermesi, devlet arazilerinin padişah tarafından, vezirler başta olmak üzere yüksek dereceli devlet memurlarına temlikinin adet hale gelmesi[135], zamanla kendi yakınları lehine gelir veya mal-mülk tahsis etme amacıyla kurulan aile vakıflarının çoğalması[136] gibi vakıfları olumsuz yönde etkileyen faktörlerin gün yüzüne çıkmaya başladığı görülür. Koçi Bey XVII. yüzyılda, Devletin önemli vergi kaynaklarından biri olan devlet arazilerinin, temlik yoluyla şahısların üzerine geçmesini, devletin gerilemesindeki başlıca sebep olarak gösterirken, dikkat çekici bir şekilde konuyu Rüstem Paşa üzerinden örneklendirmektedir:

> *"... Üçüncü sebep budur ki, kerîme-i mükerremeleri Mihrümâh Sultan'ı Rüstem Paşa'ya verip vezir-i â'zam eyledi. Kemâli mertebe nazarları olmağın muradına müsaade eyleyip ecdadı zamanında feth olunmuş memâlikten ol kadar kâriyeler temlik eyledi ki mülüki tavâiften bir padişaha hazine olmağa kifayet ederdi. Anlar dahi bâzı hayrat yapıp evlâdına vakf eylediler. Hâlâ beher sene ol evkâfdan yüz yük kadar akçe gelir. Ol makule Sultanların fevt oldukta havassı mirîye alınırken sonra gelenler dahi vakf etmeğe başladı. Hilâf-ı şer', sarfı Beytülmâli müslimin olan bu hâslar zâyi ve telef oldu. Sevab îtikadına vebâle girdiler"*[137].

[132] Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", 22-23.
[133] Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", 99.
[134] Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", 23.
[135] Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", 26.
[136] Ömer Faruk Teber, "Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 4/12 (Ocak-Nisan 2002): 203.
[137] Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", 28.

XVIII. yüzyılda, vakıf sisteminde gittikçe artan sorunların önüne geçmek için 1826 yılında Evkâf-ı Hümâyun Nezareti kurulmuştur[138]. Nezaret'in kuruluşu, vakıfları merkezi bir anlayışla yöneterek idare ve denetimindeki dağınıklığa son vermek, vakıflardaki keyfilik ve yolsuzlukların önüne geçmek, oluşturulacak evkaf hazinesi aracılığıyla geliri giderlerini karşılayamayan vakıflara destek sağlamak gibi belirli temel amaçlara dayanıyordu[139]. Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra selâtin vakıfları ile mütevvellisi kalmayan vakıflar ve ayrıca mütevellisi bulunduğu halde -bunlara belirli bir maaş bağlamak suretiyle- bazı vakıfların idaresi, doğrudan Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır. Zaptedilmiş anlamında "mazbut vakıf" olarak adlandırılan bu tür vakıflarda, Evkaf Nâzırı, doğrudan vakıfların mütevvelisi konumunda idi[140]. Rüstem Paşa'nın gelir getirici yapılarının zamanla bu statüye geçirildiği, Osmanlı arşivlerindeki geç dönem kayıtlarından takip edilebilmektedir. Diğer bire idare şekli olan *'mülhak vakıflar'* ise nezaretin kuruluşundan önce olduğu gibi, mütevellileri tarafından idare olunan vakıflardı; Evkaf Nezareti'nin bu vakıflar üzerinde ancak denetim ve gözetim hakkı bulunmakta idi[141].

Toprak kayıpları ve mali sıkıntıların gittikçe arttığı bir dönemde, özellikle Evkaf Hazinesi'ndeki gelirlerin, -başta maliye olmak üzere- çeşitli sebeplerle devlet kurumlarına aktarılması, vakıfları yok oluşa götüren nedenlerin başında gelmektedir[142]. Vakıfların gelirlerini gerektiği gibi kullanamaması, harap olan mimari eserlere zamanında müdahale edilememesine ve giderek yok olmalarına sebep olmuştur[143]. Nitekim Rüstem Paşa'nın vakıf yapılarının büyük bir kısmının da bu şekilde ortadan kalktığına, acı bir biçimde şahit olunmaktadır.

---

[138] Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 521-523; Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", 99.

[139] Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", 37; Nazif Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", *Vakıflar Dergisi*, 23 (1994), 297; Nazif Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*. 8/1 (Kış 1995): 15.

[140] Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 16, 25; Öztürk, *Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, 92-93.

[141] Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 16; Öztürk, *Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, 101-102; Teber, "Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi", 202.

[142] Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi Evkaf-ı Hümayun Nezareti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72/1 (2014): 551-552.

[143] Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", 37; Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", 297; Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", 15.

Yine bu dönemde, Batılı devletlerin yabancılara Osmanlı topraklarında mülk edinebilme hakkının tanınması yönüdeki yoğun baskıları[144] neticesinde, miri arazi ve vakıf mülklerinin satışı konusunda da bazı düzenlemeler getirilmiş, kılıfına uydurulan müzayedelerle yabancılara mülk satışının yolu açılmıştır[145]. Vakıf akarların, klasik usule göre bir ay veya yıllık dönemler içerisinde bir kişeye kiraya verilmesi (icare-i vâhide)'den başka, XVI. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlanan "icareteyn" usulü de vakıf sistemini olumsuz anlamda etkilemiştir[146]. Çift kira anlamına gelen icareteyn, XVI. yüzyılda Osmanlı vakıf sisteminin getirdiği bir yenilik olarak, yangın ve deprem gibi doğal afetler sonucunda kullanılamayacak duruma gelmiş vakıf binalarının yeniden ihya edilmesi için uygulmaya konulmuş bir sistemdi[147]. Özellikle sıkça çıkan yangınlar, vakıf binaları özerinde ciddi tahribatları yol açtığından, çoğu kez de vakfın geliri onarımı karşılamaya yetmiyordu[148]. Uygulamaya konan bu yeni sistemde kiracı olacak talipliden, "icâre-i muaccele" adıyla, kiralanacak olan mülk bedeline yakın bir ücret, onarım için peşin olarak alınıyordu. Kiracı ayrıca, anlaşmaya göre her ay veya yıl sonunda ise düzenli olarak ve normal kira bedelinin oldukça altında tutulan ikinci bir kira bedeli ödeyerek "icâre-i müeccele" adıyla uzun süreli bir anlaşma yapmış oluyordu[149]. Bu süre ilk başlarda kiracının ömrü ile sınırlı tutulsa da zamanla icareteyn; mutasarrıfın mülk üzerindeki tasarruf hakkının varislere intikal ettiği, bedel karşılığında başkasına devrebildiği veya borçlarına karşılık teminat gösterebildiği; özetle mülkiyet hakkına benzer sonuçlar doğuran müebbed bir kira akdine dönüşmüştür[150]. Ayrıca peşin ücret avantajı nedeniyle, vakıflar tarafından da suitimal edilerek, gerekmediği halde pek çok vakıf icareteyne dönüştürülmüş, yeni kurulun vakıflar da hep bu usule göre hareket etmişlerdir[151]. Bunun önüne geçebilmek için 1863 tarihli Evkâf Nizâmnâmesi ile bazı şartlar ve caydırıcı cezalar getirilmişse de pek etkili olmamıştır[152]. Cumhuriyet

[144] Murat Çizakça, *Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayını, 2000), 27.
[145] Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi Evkaf-I Hümayun Nezareti", 548-550.
[146] Öztürk, *Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, 70.
[147] Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21: 389-390.
[148] Akgündüz, "İcâreteyn", 390.
[149] Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 24-25.
[150] Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", 98; Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", 30.
[151] Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", 30.
[152] Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", 30.

dönemine gelindiğinde, gitgide azalan müeccele gelirleri ile vakıflar üzerinde, çıplak mülkiyet hakkından başka pek bir yararı olmayan icâreteyn uygulamasına 1936 yılında (2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile) son verilmiş, yapıların mülkiyeti yirmi senelik müeccel ücret karşılığında mutasarrıflarına bırakılmıştır[153].

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği kervansarayların bir kısmı ile hamamların çoğu sonradan icareteyne dönüştürülen vakıf yapıları arasındadır. Bu sistemde yapıların ihtiyaç duyacağı her türlü onarım ve bakım işi, mutasarrıfın sorumluluğunda bulunuyordu[154]. Kapsamlı bir onarımın yapılması gerektiği hallerde, -her ne kadar onarım Evkaf Nezareti'nin onayı olmadan gerçekleşemiyor ise de- mutasarrıfın mevcut imkânı, onarımın ne şekil ve ölçülerde yapılacağına büyük ölçüde etki ediyor olmalıydı. Örneğin Rüstem Paşa'nın 1855 yılındaki Bursa depreminde hasara uğrayan Yeni ve Kara Mustafa kaplıcalarının mutasarrıfı olan Bahaeddin Efendi; masrafın karşılayamayacağı kadar fazla olduğunu, bu nedenle onarım bitene kadar yıllık müeccele bedeli olan yirmi bin kuruşu ödememeyi teklif etmişti. Evkaf Nezareti ile vakıf mütevellisinin istişaresi üzerine bu teklif kısmen kabul görmüş; üç yılı geçmemek kaydı ile müeccele bedelinin yarısının kendisinde bırakılmasına karar verilmişti[155].

Neticede, vakıfların ıslahı ve güçlendirilmesi amacıyla kurulan Evkaf Nezareti; yıkılma sürecine giren devletin içinde bulunduğu şartlar içerisinde, hiçbir zaman istenilen başarıyı yakalayamamış, aksine vakıfların çözülmesine yol açan pek çok uygulama bu dönemde yürürlüğe girmiştir. Evkaf Nezareti önce 1920'de *Evkaf ve Şeriye Vekaleti'*ne dönüştürülmüş, 1924 yılında da Başbakanlığa bağlı, bugünkü Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur[156].

1.3. Rüstem Paşa'nın Vakıfları

Vakfiyeler; vakfedenin vakfın kuruluşu ve işleyişi hususunda tanzim ettiği hüküm ve kaideleri içeren, kadı huzurunda tescil edilmiş hukuki belgelerdir[157]. Vakfiyeleri Vakfın kimler tarafından ve ne şekilde yönetileceği, vakfedilen malların mikdarı, nitelikleri, gelir-gider kalemlerinin belirlenmesi ve bunlarla yapılacak işler, vakıfta görevli

[153] Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 25.
[154] Akgündüz, "İcâreteyn", 390.
[155] BOA, İ.DH. 328/21413, belge tarihi: 13 Muharrem 1272 / 25 Eylül 1855.
[156] Halaçoğlu, "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi", 99.
[157] Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2003), 4.

personelin tanımı, alacağı ücretler gibi hususlar, vakfiyelerde detaylı olarak belirtilir; Böylece vâkıfın ölümünden sonra, vakfın sorunsuz bir şeklide işleyebilmesi için tüm alt yapı ve şartlar, belirli kaidelere bağlanarak resmiyet kazandırılırdı[158].

Şimdiye kadar Rüstem Paşa'ya ait, ayrı tarihlerde kaleme alınan sekiz vakfiye sureti tespit edilmiştir. Bunlardan Paşa'nın yaşamı boyunda sahip olduğu geniş imkanlar dahilinde yaptığı yatırımların ve mimari faaliyetlerin önemli bir bölümünü içeren beş tanesi, asıllarından aynı hattat tarafından kopya edilmiş olup Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, 635/2 numaralı defterin 137-167 sayfaları arasında yer almaktadır. Karşılıklı varaklar halinde, rık'a hatla yazılan suretlerin hepsi Türkçe'dir. Defterin 167. sayfasından sonra Rüstem Paşa'nın kızı Hâce Ayşe Sultan'ın mütevazi ölçülerdeki vakfiyesi başlamaktadır[159].

Daha önce belirtildiği gibi, İbrahim Aydın Yüksel ve Hacı Ahmet Arslantürk tarafından analiz edilen vakfiye suretleri kronolojik olarak Tablo 1'de; vakfiyelerde yer alan mimari eserler -Anadolu ve Anadolu dışındakiler olmak üzere- Tablo 3 ve 4'te gösterilmiştir. Vakfiye suretlerinin içeriği, şu şekilde özetlenebilir:

1. VGMA Defter 635/2, Sıra Nr. 13:

Vakfiye'nin tarihi H. 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557'dir. Defterin 137 ile 145. (8. satıra kadar) sayfaları arasında yer alır. Rüstem Paşa'nın İstanbul'dan başlayarak Anadolu ve Balkan coğrafyasında; günümüzdeki Suriye, Mısır, Libya ve İsrail topraklarındaki, hayır amaçlı ve vakfa gelir getirmesi için vakfettiği gayrı menkullerin vakfiyesidir. Vakfiyenin tescilini dönemin Rumeli Kadıaskeri Hamid bin Mehmed yapmış, Mütevelli olarak Mehmed Beğ ibn-i Abdülmennân'a tayin edilmiştir. Vakfiye Rüstem Paşa'nın vefatından 3.5 yıl önce düzenlenmiştir [160].

Rüstem Paşa'nın en geniş kapsamlı vakfiyesi olup mimari eserlerinin büyük bir kısmı: 3 cami, 2 han mescidi, 4 medrese, 4 mektep, 27 han/kervansaray, 5 bedesten, 3 imaret/zaviye, 11'i çifte hamam olmak üzere toplam 33 hamam (3'ü kaplıca ve biri ılıca), 5 köprü, 21 çeşme (ve 7 kaldırım) bu vakfiyede zikredilmektedir (Tablo 1-2). Bu

[158] Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 57; Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", 116; *Teber, "Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi"*, 104.
[159] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 223.
[160] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 223; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 61.

yapıların faaliyetlerini devamlı olarak sürdürebilmesi için vakfedilen köy, mezra, çiftlik, çayır, değirmen, dükkân ve oda vb. pek çok mülk[161] teker teker sayılmakta, ayrıca yüz bin sikke altın ve yirmiyedi bin akçe nakit, çeşitli amaçlarla vakıfların geliştirilmesi için bağışlanmaktadır.

2. VGMA Defter 635/2, Sıra Nr. 14:

Tarihi H. Evâil-i Receb 967/ 28 Mart-6 Nisan 1560 olup Paşanın vefatından yaklaşık 15 ay önce düzenlenmiştir. Defterin 145/8 ile 149/36 sayfa ve satırları arasındadır. Rüstem Paşa'nın ek olarak vakfettiği mülklerin vakfiyesidir. Yine önceki vakfiye suretinde olduğu gibi Rumeli Kadıaskeri Hamid bin Mehmed tarafından tescil edilmiş, Mehmed Beğ ibn-i Abdülmennân da mütevelli olarak atanmıştır[162].

Vakfiyede öncelikle Paşa'nın inşa ettirdiği hayır eserleri: Medine'de medrese, Anadolu'da Bolu/Dibek'te birer cami, misafirhane, çeşme, kaldırım ve Samanlı (Yalova)'da cami, kervansaray ve kaldırım vakfedilmektedir. Vakfiyenin devamında Paşa'nın Mısır'da satın aldığı geniş arazileri[163] ile bazı mülkler[164] sıralanmakta; Medine'deki medrese ile Cağaloğlu'ndaki medresenin içinde yer alan darülkurranın vazife tanımları ve ücretleri belirtilmektedir.

3- VGMA d. 635/2, Sıra Nr. 15:

H. Evâil-i Safer 968 / M. 22-31 Ekim 1560 tarihinde Rüstem Paşa'nın vefatından yaklaşık 9 ay önce düzenlenmiştir. Defterin 149/37 ile 151/39 sayfa ve satırları arasındadır. Rüstem Paşa'nın kendi vakıfları dışında, Amasya'nın Gümüş ilçesindeki Yörgüç Paşa Camii vakfına yaptığı bağışların vakfiyesidir. Burada da Hamid bin Mehmed ve Mehmed Beğ ibn-i Abdülmennân'ın isimleri zikredilmektedir.

Vakfiyede harap duruma gelen Camiİ'nin onarılarak yanına bir mektep ve geliri cami vakfına aktarılmak üzere dükkanların yapıldığı kaydedilmiştir. Mektepte görevli

[161] Vakfiyenin kapsamını göstermesi bakımından akar olarak vakfedilen mülklerin miktarı, (en az olmak kaydı ile) şu şekildedir: 478 dükkân, 281 evli/bekâr odası, 53 mahzen, 144 değirmen, 8 köy, 4 mezra, 9 bahçe/tarla, 7 çayır, 2 arsa/menzil, 2 çiftlik, 1 salhâne, 1 panayır, 93 çift esir, 600 sığır, 5000 koyun.
[162] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 223; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa,* 61.
[163] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 96-100.
[164] Samanlı'daki 12 dükkân, 2 mahzen ve oda, 11 ev arazisi; Üsküdar'da beş, Begzede bir çayır; Suriye Şiraz ve Şizd'de toplam 3 mezraa, 8 değirmen ve içindeki mülkleriyel birlikte 6 su dolabı, akar olarak vakfedilmiştir.

personel ve ücretlerinin belirlenmesinden başka mevcut cami personeline de ek ödemeler tahsis edilmiş; temizlik ve idaresi için de bir görevli tayin edilmiştir. Caminin sürekliliği için ayrıca; Karahisar kazasındaki Demirli'de yer alan Belkavak, Kızılviran, Toypınar, Karavedad ve Böğürdelen köylerinin yarı hisseleri ile yine aynı kazadan Caruk? (جاروق) ve Kutbû'l-acemî? (قوتبل عجمی) köylerinin ¾ hisseleri vakfedilmiştir[165].

4- VGMA d. 635/2, Sıra Nr. 16:

Bir önceki ile aynı tarihte, H. Evâil-i Safer 968 / M. 22-31 Ekim 1560'da düzenlenmiştir. Defterin 151/40 ile 153/23 sayfa/satırları arasındadır. Rüstem Paşa'nın vefatından sonra satılarak, gelirinin vakfa aktarılmasını vasiyet ettiği cebehanesinin vakfiyesidir. Diğerlerinde olduğu gibi Hamid bin Mehmed tarafından tescil edilmiş ve Mehmed Beğ ibn-i Abdülmennân'ın idaresine teslim edilmiştir[166].

Vakfiye'de ve çeşitli savaş alet ve gereçlerinin cinsi ve sayıları ile Frenk, Macarî ve Rumî olmak üzere toplam 439 köle bulunmaktadır[167]

5- VGMA d. 635/2, Sıra Nr. 17:

H. Evâil-i Cemaziyevvel 968 / M. 18-27 Ocak 1561 tarihlidir. Defterin 153/24 ile 167/24 sayfa ve satırları arasındadır. Rüstem Paşa'nın hastalığı sırasında, vefatından altı ay kadar önce düzenlenmiştir. Tespit edilebilen en son tarihli vakfiye de budur. Genel olarak görevli personelin tanımı ve Cağaloğlu'ndaki medreseye bağışlanan kitaplar konu edinilmektedir[168]. Rüstem Paşa'nın kızı Hace Ayşe Sultan, mütevelli ve nazır tayin edilmiş, ölümünden sonra da evlatlarına sirayet edecek şekilde vakıfların tevliyeti Rüstem Paşa'nın ailesine bırakılmıştır. Mütevelliye ayrıca -görev ücretinin dışında- evkaf mahsulünden günlük 300 akçe bağlanmıştır[169].

Vakfiyede öncelikle İstanbul, Tekirdağ, Büyükkarıştıran, Edirne, Samanlı, Kütahya, Sapanca, Amasya ve Kastamonu'daki Medine vakıf yapılarında görevli personelin;

---

[165] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 224; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 61-62.
[166] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 224; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 62.
[167] Cebehanenin dökümü: Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 268-269; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 100-102'de ayrıntılı olarak verilmektedir.
[168] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 224-225; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 63.
[169] VGMA d. 635/2 sıra nr. 17, s. 153/56 - s. 154/53 arası.

sayısı, görev tanımları ve alacağı ücretler belirtilmektedir. Buralara Anadolu dışında, Medine'deki medrese ile Estergon'daki mescit ve mektebin personeli de dahil edilmiştir[170]. Vazife tayinleri üzerinden, Estergon'daki söz konusu iki yapının dışında, Kastamonu *'Benefşe Dağı'*ndaki cami ile Galata ve Edirnedeki kervansaray mescidlerinin -*Rüstem Paşa'nın inşa ettirip vakfettiği birer yapı olarak*- varlığından ilk kez haberdar olunmaktadır. Ayrıca görevlileri üzerinden bahsi geçen tüm yapıların, Rüstem Paşa'nın vakıf yapılarının çoğunluğunu oluştursa da tamamını kapsamadığını belirtmek gerekir

Vakıf hizmetlileri arasında, vakıf yapılarının tamirinden sorumlu görevliler de bulunmaktadır[171]. Henüz inşa edilmemiş olan Tahtakale'deki camisinde görev yapacak hizmetliler de (1 imam, 1 hatip, 4 müezzin, 10 cüzhân, 1 muarrif, 1 noktacı, 2 kayyım, 2 ferraş)[172], vakfiyede belirtilmektedir. Rüstem Paşa bu camiyi, sağlığı elverirse kendisinin inşa ettireceğini kayıt düşürmekte, ömrü yetmediği takdirde ise eşi Mihrimah Sultan tarafından yaptırılmasını vasiyet etmektedir[173].

Tekirdağ ve Sapanca'daki imaretlerde günde iki öğün pişirilip dağıtlacak yemekler de vakfiyede detaylı bir biçimde anlatılmaktadır. Vakfiyenin geri kalan bölümünde (s. 163/37 - 166/23 arası) İstanbul'daki medrese ait yaklaşık 120 cild kitap; konusu, kağıdı, bir sayfada kaç satır olduğu, hangi hat ile yazıldığı, cildinin malzemesi ve süslemesi bakımından, tek tek ve ayrıntılı biçimde kayıt altına alınmaktadır[174].

6- H. 953 (M. 1546) Tarihli İstanbul Tahrir Defteri (Nr: 2493)' ndeki Vakfiye:

İlgili defterde Rüstem Paşa'ya ait H. Evâhir-i Receb 951 / M. 18-27 Eylül 1544 tarihli bir vakfiyenin özeti yer almaktadır[175]. Rüstem Paşa'nın veziriazamlığından yaklaşık iki ay kadar önce düzenlen vakfiye sureti, muhtemelen o zamana kadar sahip olduğu mülkleri ve nakid bağışlarını içermektedir. Vakfiye, o sıralar Rumeli Kazaskeri olan Ebussuud Efendi tarafından tescil edilmiştir.

---

[170] Vakıf personelinin listesi için: Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 276-280; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 213-225.
[171] Bu görevliler için Bölüm 2.3'e bakınız.
[172] VGMA d. 635/2 sıra nr. 17, s. 156/45 - s. 157/15 arası.
[173] VGMA d. 635/2 sıra nr. 17, s. 160/25-37.
[174] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 107-109
[175] Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli* (İstanbul: Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 1970), 432; Tayyip Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar Mülkler, Mukataalar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1952), 519.

Rüstem Paşa'nın 1.200.000 akçe, Büyükkarıştıran'daki imar faaliyetleri için harcanması şart koşulmaktadır: *"... ve on iki kere yüz bin akçe ile Karıştıran'da iki han ve karşılu karşılu iki tabhâne ve sofa ve ulu kimesneler içün müstakil tabhâneler binâ oluna ve bunlardan ziyâde kalursa bir câmi'-i şerîf ve bir hamam binâ oluna".* Burada inşa edilen yapılar VGMA.d. 635/2, no: 13'deki vakfiyede belirtilmektedir. Ayrıca 5000 filori karşılığında İstanbul Mahmud Paşa mahallesinde 20 bekâr odası inşa edilmiştir. Vakfidilen diğer mülkler ise şu şekildedir: Mahmud Paşa Mahallesi'nde 56 kervansaray hücresi, 12 bekâr odası, 20 dükkân, Edirne'de 64 hücre ve 1 çayır, İzmit'de (İznikmid) 2 değirmen ve bağ ile 1 armut bahçesi, Klis'de (Hırvatistan) 1 mezraa ve 20 göz değirmen.

7. VGMA d. 582, Sıra Nr. 197:

Evâil-i Zilhicce 953/ 23 Ocak-1 Şubat 1547 tarihlidir. İlgili defterin 287-289 sayfaları arasında olup 29 Ocak 1855 (H. 10 C. evvel 1271) tarihinde istinsah edilmiştir. Ayrıca aynı arşivdeki 2232 no'lu defterin 169-173'sayfaları arasında, bu suretin Latin harfli çevirisi de bulunmaktadır. Rüstem Paşa'nın şahsi vakıfları olmayıp Sivas'ta *'Ali Baba Zaviyesi'*ne yaptığı bağışların vakfiyesidir. *"Vezîr-i kebîr-i a'zâm… Abdulmuin bin Rüstem Paşa"* söz konusu zaviyeye gelir sağlaması amacıyla Sinan Paşa'dan satın aldığı; Tokat ve Sivas kazalarındaki 17 köy, 7 mezra ve 1 değirmeni vakfedip tevliyetini Ali Baba'ya ve ardından gelecek olanlara bırakmıştır[176].

8- VGMA d. 648, Sıra Nr. 60:

Vakfiyenin tarihi H. 26 Cemaziyelevvel 965/ M. 16 Mart 1558'dir. Defterin 145. sayfasındadır. Vakfiyenin dili, diğerlerinden farklı olarak, Arapça'dır. Paşa'nın vefatından yaklaşık 3,5 yıl önce düzenlenmiştir. Rüstem Paşa'nın Mısır'da; Sendiyün ve Minyetülmahlas'taki geniş arazilerinin vakfa dönüştürülmesi ve bu arazilerden elde

[176] Ali Baba'nın kimliği ve hayatına dair hemen hiçbir bilgi yoktur. Vakfiyenin düzenlendiği tarihte hayatta olduğu 1574'ten önce öldüğü anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, bazı arşiv kayıtlarında "Rüstem Paşa'nın Hocası Ali Baba" şeklinde ifade edilmekle birlikte bunun sonradan vakıf kuran oğlu (Küçük) Ali Baba Vakfı'nda ayırt etmek için kullanılan bir tabir olduğu düşünülmektedir. Bir ara İstanbul'da bulunduğu ve bu sırada Rüstem Paşa ile ilişki kurduğuna dair rivayetler vardır. Bugün Sivas il merkezinde bulunan konut tipindeki dergâhı ve hemen yanındaki camisi, XIX. yüzyıl içerisinde yenilenmiştir. Arka arkaya iki kubbeli caminin ön bölümünde yer alan, kitabesiz dört sandukan birinin kendisine ait olduğu sanılmaktadır. Bkz. Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivaslı Ali Baba Zâviyesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 19, 41-47, 59-64, 67-72, 112-114, 186-192.

edilecek gelirin Medine'deki medreseye aktarılması, bu vakfiye suretinde karara bağlanmaktadır[177].

[177] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 64.

BÖLÜM 2: MİMARİ ORTAM

2.1. XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sadrazamların Yapı Etkinlikleri

Mesih (Ali) Paşa, aslen Palaiologos hanedanının üyesi ve son Bizans İmparatoru XI. Konstantinin yeğeni olup İstanbul'un fethi sırasında esir düşerek ağabeyi (Has Murad Paşa) ile Fatih'in hizmetine alınarak sarayda yetişmiştir[178]. 1477 yılının başlarında ilk kez kubbe altı vezirleri arasına girmiş, bu tarihten sonra yürüttüğü çeşitli devlet görevlerinin yanı sıra üç yıla yakın süre de (1483-1485, Aralık 1499-Şubat 1500 ve 25 Mart 1501- Temmuz 1501 arasında) sadrazamlık yapmıştır[179]. Gelibolu sancak beyliği sırasında burada bir *cami, kervansaray, başhâne, bozahâne ve medrese* ile Eğridir'de bir *zâviyeli cami* ve Bursa'da da (*başhane* ile birlikte) bir *hamam* inşa ettiren Mesih Paşa, ayrıca başkentteki *Mirelayon Kilisesi*'ni camiye çevirterek diğer mülkleri ile birlikte vakfetmiştir. Camiye tahvilinden sonra *Bodrum Câmii* olarak adlandırılan Laleli'deki söz konusu yapının dışında, Paşa'nın günümüze ulaşan bir yapısı bulunmamaktadır[180].

Bosnalı bir devşirme olarak, 1501-1503 ile 1506'dan Şahkulu isyanı sırasında şehit düştüğü 2 Temmuz 1511'e kadar iki dönem olmak üzere, 7 yıla yakın süre sadrazamlık makamında bulunan *Atik (Hadım) Ali Paşa*[181], XVI. yüzyılın başlarında imar faaliyetleri ile öne çıkan önemli devlet adamlarından biri olmuştur. Ali Paşa'nın başkentte, Divan yolu üzerindeki Çemberlitaş'ta inşa ettirdiği külliyesi, kendisinin en önemli ve kapsamlı imar faaliyeti olarak dikkat çeker. *Cami, medrese, imaret, mektep, kütüphane, hankâh, kervansaray* ve çok sayıdaki dükkândan oluşan yapı topluluğundan; ters "T" planı cami, haziresi ve bir kısmı yola katılan medresesi günümüze ulaşabilmiştir[182]. Bu külliyenin dışında, İstanbul, Karagümrük'te, -günümüze ulaşamamış *tekke* ile birlikte- Ulu Cami

[178] Hedda Reindl-Kiel, "Mesih Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam* Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 309.
[179] Reindl-Kiel, "Mesih Paşa", 309-310; Kumru Işıksel, *Mesih Paşa* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, 1964), 4-11.
[180] Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 439-440; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)* (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1983), 138; Semavi Eyice, "Bodrum Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 250.
[181] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II: 538-539; Mehmet İpşirli, "Atik Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 64-65.
[182] Semavi Eyice, "Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimarisi'ndeki Yeri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 14/19 (1964): 99-114; Aygül Ağır-Tarkan Okçuoğlu, "Osmanlı Mezartaşları Envanter Çalışması: Çemberlitaş Atik Ali Paşa Camii Örneği", *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi*, 3 (2004), 259-262.

tipinde altı kubbeli bir *cami (Zincirlikuyu Camii)*, Yenibahçe yakınlarında bir *çifte hamam* ve Balat'da bir *mektep* ettirmiş olan Ali Paşa, ayrıca *Khora Kilisesi*'ni de camiye çevirtmiştir *(Kâriye Camii)*[183]. Edirne'de, üç gözlü son cemaat mahalline sahip sakıflı bir *camisi* günümüze ulaşan Mesih Paşa'nın burada ayrıca *medrese, zaviye* ve *imaretinin* de olduğu, tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır[184]. Sonradan yok olan bir diğer *imareti* ise Bursa'da bulunuyordu[185].

Atik Ali Paşa'nın inşa ettirdiği diğer yapılar Rumeli coğrafyası üzerindedir. Mora yarımadasında, Venediklilerin elinde iken 1500-1501 arasında -Davut Paşa ile birlikte- fethini geçekleştirdiği[186] sahil yerleşimlerinden; Muton'da -biri kale dışında olmak üzere- iki, Koron (Koroni) ve Anavarin'de (Navarin) birer adet olmak üzere *dört hamam* ve *üç muallimhane*, Mistra ve Balyabadra (Patras)'da da *birer muallimhane* inşa ettirerek vakfetmiştir[187]. Mora'ya ulaşan ana yolla (Rumeli sağ kolu) bağlantılı Serez'de ise *zaviye*si bulunmakta idi. Ayrıca bugünkü Bulgaristan sınırları içerisindeki Yassıviran'da *cami*, Yanbolu'da *bedesten* ve Yenice Zağra'da *hamam* inşa ettiren Mesih Paşa, diğer bir hamamını da Kefe'de (Ukrayna) yaptırmıştır[188]. Böylelikle kiliseden dönüştürdüğü caminin dışında; dört cami, üç imaret, ikişer medrese, mektep ve zaviye, beş muallimhane, yedi hamam ile birer kervansaray, bedesten, hankâh, kütüphane ve tekke olmak üzere, Mesih Paşa'nın inşa ettirdiği mimari eserlerin sayısı 32'yi bulmaktadır. Balkanlar'daki Osmanlı eserlerinin büyük çoğunluğunda görüldüğü gibi bu yapılardan da geriye hiçbir iz kalmamıştır.

Dönemin ünlü devlet adamlarından biri de *Hersekzâde Ahmed Paşa*'dır. Asıl adı Stjepan Vukči–Kosača olup Güneydoğu Bosna'ya hükmeden büyük Bosna Voyvodası'nın oğlu olarak 1456 yılında Yeni Hersek (Hesek-Novi)'te dünyaya gelmiş,

---

[183] Ayvansarâyi Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, (haz.) Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), II: 172, 207-208; Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın (İstanbul: YKY, 2001), 160-162, 374-375.

[184] Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 401; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 102-103.

[185] Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 399.

[186] İpşirli, "Atik Ali Paşa", 64-65; Machiel Kiel-John Alexander, "Mora", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30: 280.

[187] Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 396-398; Yüksel *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 163.

[188] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 207-208; Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 394-403; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim* Devri, 71, 102-103, 162-177.

Dubrovnik'te eğitim görmüştür[189]. On altı yaşında iken babasından kalan miras hakkını gasp eden ağabeyi ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde İstanbul'a gelmiş, adını ve dinini değiştirerek Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine girmiştir[190]. 1478/79 İşkodra Seferi'ne sancaktar (mîr-i alem) olarak katıldıktan sonra 1481'de Hundî Hatun ile evlenerek II. Bayezid'e damad olan Ahmed Paşa; Hamid ve Hüdâvendigâr sancakbeyliğinin ardından, üç kez Anadolu beylerbeyi, iki kez kaptanıderya ve beş kez de sadrazam olarak 40 yıl boyunca Osmanlı yönetim kadrosunun en üst seviyelerinde hizmet etmiştir[191]. Üçü II. Bayezid, ikisi Yavuz Sultan Selim dönemine denk gelen sadrazamlığı, toplamda sekiz yıla yakındır (8 Mart 1497-19 Ağustos 1498; Kasım 1502-Eylül 1506; 2 Temmuz 1511-21 Eylül 1511; Kasım 1512 -28 Ekim 1514 ve 8 Eylül 1515- 26 Nisan 1516)[192].

İstanbul ve Rumeli'de eseri bulunmayan Hersekzâde'nin Aralık 1511 tarihli bilinen tek vakfiyesinin de oldukça mütevazi ölçülerde olduğu görülür. Yalova-Karamürsel arasındaki *"Dil Köyü"*nde (Hersek) yaptırdığı *cami* ve *imaret* ile Keşan'ın *"Rus Köyü"*nde inşa ettirdiği ikinci *camii* için düzenlenen söz konusu vakfiyede; bu yapılar için bağışlanan (köy-arazi-dükkân vb) çok sayıdaki emlâkın arasında, İzmir Bornova ve Urla'da *iki hamam* ile Kütahya (Köprübaşı'nda) bir *kervansaray* da bulunmaktadır[193]. Bu yapılar arasında, üç gözlü son cemaat yerine sahip tek kubbeli olarak aynı plan sahip iki cami ile Urla'daki hamamı, geç dönemdeki kısmı değişikliklerle birlikte günümüze gelebilmiştir[194] [195].

---

[189] Heath W. Lowry, *Hersekzade Ahmed Paşa: An Ottoman Statesman's Career and Piosu Endowments Hersekzade Ahmed Paşa: Bir Osmanlı Devlet Adamının Meslek Hayatı ve Kurduğu Vakıflar*, (Çev.) M. Alper Öztürk, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 53.

[190] Lowry, *Hersekzade Ahmed Paşa*, s. 53.

[191] Şerafettin Turan, "Hersekzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 236-237; Salmir Kaplan, *Hersekzâde Ahmed Paşa: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 17-49; Lowry, *Hersekzade Ahmed Paşa*, 53-54, 63-66.

[192] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 536-537; Lowry, *Hersekzade Ahmed Paşa*, 64-65.

[193] Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası*, 391-394; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 148.

[194] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) III* (İstanbul: Fetih Cemiyeti Enstitüsü, 1973), 283-287; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri IV* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Basım, 1989), 782-785; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri,* 66, 149-152; Semavi Eyice, "Hersekzâde Ahmed Paşa Camii (Keşan)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 237-238 (Hersek'teki Cami ve Türbe için s. 238-239).

[195] Çifte hamam olarak inşa edilen Urla'daki yapının her iki bölümü de "Ortası kubbeli enine sıcaklıklı çiftte halvetli" plan şemasındadır. Erkekler kısmı büyük ölçüde yıkık olarakuzun süre metruk halde kalan hamam yakın tarihte restore edilmiştir. Yapı için bkz.: Bilge Akyıldız, *Urla Tarihi Doku Araştırması*

Evliya Çelebi'nin Hersekzâde Ahmed Paşa'nın gaza malıyla kurulmuştur dediği[196] *Hersek köyü*, Marmara Körfezi'nin doğusunda, *Dil İskelesi*'nin tam karşısındadır. Körfez kıyılarının birbirine en çok yaklaştığı noktada yer alan ve günümüzde Osman Gazi Köprüsü ile birbirine bağlanan bu iki yerleşim yeri, Osmanlı döneminde, özellikle de ordunun ve hac yolcularının ulaşımında hayli öneme sahipti[197]. Evliya Çelebi ayrıca Hersek'te Paşa'nın hepsi kurşunla örtülü olan *iki hanı, medresesi, hamamı, mektebi* ve *tekkesinin* olduğunu bildirmektedir[198]. E. Hakkı Ayverdi'nin naklettiğine göre ise 1960'larda imaretle birlikte hamamın enkazı görülebilmekte idi[199]. Temmuz 1517'de eceliyle ölen Ahmed Paşa'nın üzeri açık kabri de bu caminin yanındadır[200]. Diğer caminin inşa edildiği Rus Köyü ise Hersekzâde Paşa'nın kendi mülkü olup Tekirdağ-Edirne yolu üzerindeki Keşan'ın ilçe merkezindedir. Heat Lowry, Keşan Kalesi'nin dört kilometre kadar kuzeyinde kalan ilçe merkezinin ve dolayısıyla da Osmanlı yerleşiminin kurulup gelişmesinde, -tıpkı Hersek'te olduğu gibi- Paşa'nın doğrudan rolü olduğunu vurgulamaktadır[201].

Atik Ali Paşa gibi bâniliği ile de dikkat çeken *Koca Mustafa Paşa*'nın Osmanlı arşivleri üzerinden tespit edilebilen[202] mimari eserlerinin sayısı 22 kadardır. Rum veya Frenk kökenli[203] Mustafa Paşa', sarayda yetiştikten sonra vezirliğine kadar olan süreçte Avrupa ve Rumeli'de önemli vazifeler üstlenmiştir[204]. 1489'da Kapıcıbaşı iken Fransa'dan Roma'ya nakledilen Cem Sultan için ödenmekte olan parayı götürmek üzere Vatikan'a gönderilmiş; 1492 yılında Ohri, 1495 (H. 901)'te Avlonya ve 1497'de Gelibolu sancak beyi, bundan bir sene sonra ise Rumeli beylerbeyi olmuştur[205]. Bu görevi sırasında Mora'daki Venedik varlığına karşı Rumeli askeriyle önden hareket eden Mustafa Paşa 28 Ağustos 1499'da İnebahtı'yı alarak kale ve çevresini tahkim etmiş, burada bulunan topları karadan kızaklarla Modon'a naklettirerek Modon

Koruma ve Restorasyon Önerileri (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 122-124; Türkan Acar, "Urla Hersekzade Ahmet Paşa Hamamı'nın Araştırma Kazısı Sonrasında Rölöve-Restitüsyonrestorasyon Yaklaşımı", *Tarih Okulu Dergisi*, 12 (2012), 129-153.

[196] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu)* (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: YKY, 1999), 3: 7.

[197] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, 284.

[198] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3: 7.

[199] Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, 287.

[200] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 152.

[201] Lowry, *Hersekzade Ahmed Paşa*, 74-82.

[202] Nazif Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 28 (2004): 10-11.

[203] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 539.

[204] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 4: 1181.

[205] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 539.

kuşatmasına katılmıştır (5 Temmuz 1500)[206]. Mora seferinden sonra 22 Ocak 1502'de dördüncü vezir, bir yıl sonra da ikinci vezirliği getirilen Paşa'nın tam olarak ne zaman sadrazam olduğu bilinmemekle birlikte Ekim 1505 tarihli bir kayıtta, bu makamda bulunduğu görülür[207]. Hakkındaki şikayetler ve bir görüşe göre de Şii mezhebini benimsemesi nedeniyle 1506 sonbaharında, ikinci vezirliğe tenzil edilerek yerine Atik Ali Paşa getirilmiştir. Çocukluğundan beri hizmetinde bulunduğu II. Bayezid Ocak 1512'de kendisini tekrar sadrazamlığa getirmiş ise de muhtemelen şehzade Ahmed'e olan yakınlığı nedeniyle Yavuz Sultan Selim tahta geçtikten kısa süre sonra idam edilmiştir (Kasım 1512)[208]. Kabri Bursa'da Pınarbaşı mevkiindedir[209].

1453'teki fethinden beri kesintisiz göçlerle sürekli büyüyen başkentte, II. Bayezid döneminde (1481-1512) artarak devam eden kiliselerin camiye tahvili uygulamasına, Mustafa Paşa da iki kiliseyi dönüştürerek katkıda bulunmuştur. Bu amaçla ilk faaliyetini 1486 yılında Suriçi'nin güneybatısında, Samatya ile Silivri Kapı arasındaki *Hagios Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa/ Sünbül Efendi Camii)*'nde gerçekleştirmiş; bunun etrafına da birer *medrese, mektep, imaret, hânigâh* ve *çifte hamam* inşa ettirerek büyükçe bir manzume teşkil ettirmiştir[210]. İstanbul'da kiliseye çevrilen diğer örneklerden farklı olarak bu yapıda; kuzeyine beş göz revaklı bir son cemaat mahalli ve bunun sağına eklenen minareden başka, kilise duvarlarının tamamen kesme taşla kaplanması ve üst örtüde -dolayısıyla da planında- kısmen değişikliğe gidilmek suretiyle kilisenin Türk mimari karakterine göre şekillendirildiği görülür[211]. Halveti tarikatına tahsis edilen tekke/hanikâhın (Sünbül Efendi Dergâhı) çevresine eklenen çeşitli yapılarla sonraki dönemlerde daha da büyüyen manzume; XVI. yüzyıldan itaberen Koca Mustafa Paşa'nın adı ile anılmaya başlanan Türk semtinin çekirdeğini oluşturması bakımında büyük önem taşır[212].

---

[206] Feridun Emecen, "Koca Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 132.
[207] Emecen, "Koca Mustafa Paşa", 26: 132.
[208] Emecen, "Koca Mustafa Paşa", 26: 132.
[209] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 422.
[210] Semavi Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Cami'i ve Onun Osmanlı Mimarisindeki Yeri", *Tarih Dergisi,* 5/8 (1953): 157; Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26:133-136; Öztürk, Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi" 28-34.
[211] Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Cami'i ve Onun Osmanlı Mimarisindeki Yeri", 160-172; Eyice, "Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi", 134-135.
[212] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", 28; "Kocamustafapaşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 5: 36-37; Mustafa

Camiye çevirttiği diğer yapı ise Ayvansaray'daki Pantepoptes Kilisesi'dir. *Atik Mustafa Paşa Camii* veya -içinde Ebû Eyyüb el-Ensarî'nin alemdârı olduğu kabul edilen Cabir bin Abdullah'ın makamı bulunmasından dolayı- *Hz. Cabir Camii* olarak bilinmektedir[213]. Bu caminin yakınına ayrıca *bir hamam* inşa ettirdiği anlaşılan Mustafa Paşa'nın, İstanbul'daki vakıflarının akarları arasında *iki* de *kervansaray*'ı bulunmakta idi. Beyazıt'ta Darphane yakınında inşa edilen, *Büyük ve Küçük Han* adlarıyla meşhur bu iki yapı da -Ayvansaray'daki hamam gibi- sonradan yıkılarak ortadan kaybolmuşlardır[214].

Koca Mustafa Paşa'nın diğer mimari eserleri, İstanbul dışında uzun yıllar görev yaptığı Balkan coğrafyasında yer almaktadır. Sancak beyi olarak görev yaptığı Avlonya ve burası gibi Adriyatik kıyısında bulunan Draç'ta inşa ettirdiği *iki hamamı*, Balkanlar'daki ilk eserleri arasında olmalıdır. Bu hamamların dışında, Rumeli yolunun sağ kolu üzerinde ve gümüzde Yunanistan sınırları içerisinde kalan; Yenice Karasu'da *birer imaret ve hamam* ile ikisi bölgenin en önemli sancak merkezlerinden Selânik'te, biri bizzat fethini gerçekleştirdiği İnebahtı'da ve sonuncusu da Serez'de (diğerlerin farklı olarak Kavala'dan kuzeybatıya ayrılan tali yol üzerindedir) olmak üzere *dört kervansaray* inşa ettirmiştir. Serez sancağına bağlı Nevrekop (Bulgaristan)'ta yaptırdığı *cami, mektep, hamam* ile Filibe kazasına bağlı Tatar Pazarı/Pazarcık'taki (Bulgaristan - Orta kol güzergâhı üzerindedir-) diğer *hamamı* Koca Mustafa Paşa'nın Balkanlarda sonradan yıkılmış veya hakkında yeterli veri bulunmayan diğer eserleri olarak kayıtlardan tespit edilebilmektedir[215].

Yavuz Sultan Selim dönemi (1512-1520) sadrazamlarından *Dukakinoğlu Ahmed Paşa* (sadrazamlığı 18 Aralık 1514-Mart 1515)[216] ve *Hadım Sinan Paşa*'nın (sadrazamlığı iki

---

Taşkın, "Beş Asrı Aşkın Tarihiyle Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Külliyesi", *Koca Mustafa Paşa Külliyesi ve Restorasyon Çalışmaları (2015-2019),* (haz.) Murat Sav (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2021), 51-65.

[213] Semavi Eyice, "Atik Mustafa Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 67-68.

[214] Öztürk, "Koca Mustafa Paşa Vakıfları ve Külliyesi", 12; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 282.

[215] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 101, 156-157, 273.

[216] Arnavutluk'un nüfuzlu bir ailesine mensup olup Fatih veya II. Bayezid döneminde saraya alınmış, Enderun'da yetiştikten sonra tımarlı sipahi, 1511 yılında da Anadolu beylerbeyi olmuştur. 1514 Çaldıran savaşı sırasında da ikinci vezirliğe getiren Ahmed Paşa 18 Aralık 1514 vezîriâzam olmuşsa da İran seferi sırasında suçlu bulunarak üç ay içinde görevden alınarak öldürülmüştür. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 208; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II: 540-541; Abdülkadir Özcan, "Dukakinzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 550-551.

kez olmak üzere 18 Haziran 1515-23 Eylül 1515 ve 26 Nisan 1516-22 Ocak 1517 arasında)[217] imar faaliyetlerinde bulunup bulunmadıkları bilinmemektedir. Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinin ardından 1516 yılında kubbe veziri ve Hadım Sinan Paşa'nın vefatının ardından, Ocak/Şubat 1517 başından infaz edildiği 13 Eylül'e kadar daveziriazam olan *Yunus Paşa*'nın[218] ise kendisi ile ilişkilendirilebilen yalnızca *bir cami* bulunmaktadır[219]. İstanbul ve Bursa-Ankara yolu üzerinde, günümüzde Sakarya iline bağlı Taraklı ilçesinde yer alan yapı; tek kubbeli harimi ve önünde üç gözlü son cemaat yeri ile Osmanlıların tipik taşra camilerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Kitabesi bulunmamakla birlikte 1878 tarihli bir şahsiyet kaydında, Yunus Paşa Vakfı'na bağlı olduğu görülür[220].

Türk kökenli paşalardan *Pirî Mehmed Paşa* (1465/66-1532), Amasya Halvetîye şeyhi Muhyiddin Mehmed Çelebi'nin oğlu, I. Murad devri âlimlerden Cemaleddin Aksarayî'nin torunudur[221]. 1465 civarında Konya veya Aksaray'da doğmuş, Amasya ve İstanbul'da medrese tahsili görmüştür[222]. Amasya valiliği sırasında kendisini tanıyan II. Bayezid'in tahta çıkışının ardından Sofya, Siroz ve Galata kadılıkları ile görevlendirilen Pîrî Mehmed Paşa, Bayezid'in son yıllarında kadılıktan hazine defterdarlığına atanmış, Yavuz Sultan Selim'in cülûsunun ardından da başdefterdarlığa yükselmiştir[223]. Kubbe vezirleri arasına yükselişi, 15 Ekim 1514'te, Koca Mustafa Paşa'nın azli üzerine gerçekleşmiş, arasına girmiş, Yunus Paşa'nın idamı üzerine de sadrazam olmuştur (25 Ocak 1518)[224]. Yavuz Sultan Selim'in vefatına kadar makamını koruduğu gibi Kanuni Sultan Süleyman'a da üç yıla yakın süre, toplamda beş buçuk yıl sadrazamlık yapmıştır. Azledilerek yerine Pargalı İbrahim Paşa'nın getirildiği 27 Haziran 1523'ten itibaren,

---

[217] *Dukakinoğlu Ahmed Paşa* Bosnalıdır. Sancak beyliği ile saraydan çıkmış, Bosna sancak beyliği ile (1514-1515 arasındaki) Rumeli ve Anadolu beylerbeyliği görevlerinin ardından sadrazam olmuştur. Bu makamdaki ikinci döneminin son bulması, Ridaniye Savaşı esnasında 23 Ocak 1517'de şehid olması nedeniyledir. Bkz. Osmanzâde Taib, *Hadîkatü'l-Vüzerâ*, 70; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 541-543; Şeraffedin Turan, "Hadım Sinan Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 7-8; Ö. Mahir Alper, "Sinan Paşa (Hadım)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999), 2: 544.

[218] Feridun Emecen, "Yunus Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 608-610.

[219] Hakkı Acun, *Sakarya İli Taraklı İlçesi ve Yunus Paşa Camii* (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 19.

[220] Acun, *Sakarya İli Taraklı İlçesi ve Yunus Paşa Camii*, 19-34.

[221] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 544.

[222] Yusuf Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa* (Konya: Damla Ofset, 1994), 15, 19.

[223] Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 19-20.

[224] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 544-545.

hayatının geri kalanını geçirceği Silivri'deki çiftliğine yerleşen Pirî Mehmed Paşa, 1532 sonbaharındaki vefatının ardından da buradaki camisinin haziresine defnedilmiştir[225].

Pirî Mehmed Paşa, en önemli imar faaliyeti olan olan Silivri'deki külliyesinin dışında, hayır eserlerinin çokluğu ile de dikkat çekmektedir. Tarikat ehli bir aile içerisine yetişmesi ve medresedeki tahsilinin bu durumun oluşmasında etkisi büyük olmuş; İstanbul'da Halvetî, Konya ve Tarsus'ta Mevlevîlere tahsis etmek üzere inşa ettirdiği zaviye/hanigâh gibi eserlerle döneminde baş gösteren Şiî propagandalarına karşı, Sünnî akidesini koruma ve yaygınlaştırmaya özen göstermiştir[226]. Bu amaçla İstanbul'da inşa ettirdiği ilk *tekke/zaviyesi*, Zeyrek'te Pantokrator Sarnıcı'nın üzerinde kurulmuştu. *Cami/mescid, medrese* ve *mektep* gibi yapılardan oluşan zaviyenin[227] mektebi daha önce, cami ve medresesi *(Kanlı Medrese)* ise 1940'lı yıllarda yıkılmıştır[228]. *Soğukkuyu Mescidi* olarak bilinen asıl ibadet yapısı 2013 yılında, İstanbul Çevre Kültür ve Tarihi Eserleri Koruma Derneği (İSTED) tarafından temel izlerine göre yeniden inşa edilmiş *(Pirî Mehmed Paşa Camii)*, dikdörtgen planlı sakıflı bir yapıdır[229]. Diğer *zaviye/hanigâhı*, Osmanlı döneminde adı Molla Gürani olan Fındıkzade semtinde, (bugünkü Millet Caddesi ile Özbek Süleyman Efendi Sokak köşesinde) inşa edilmişti. *Mescit, imaret* ve *hücrelerden* oluşan yapılar topluluğu, İstanbul'un en önemli ve eski Halvetî tekkelerinden biri idi *(Koruk/Koruklu Tekkesi)*[230]. 1918 yangınında tamamen yok olmuş, 1920'lerde inşasına başlanan tevhidhâne binası, tekkelerin kapatılmasından sonra ancak 1976'da hayırseverler tarafından tamamlanarak cami olarak ibadete açılmıştır *(Karamanî Pir Mehmet Paşa Cami)*[231]. Cami olarak tasarlanmadığından mihrabı kıble istikametinde değil, sol köşededir. Hasköy'de inşa ettirdiği *mescidin* de Halvetîliğin önemli faaliyet alanlarından biri olduğu, bir zamanlar mevcut olan haziresine gömülü, tarikatın önemli şahsiyetlerine ait mezarların varlığından

[225] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II: 545.
[226] Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 195-199.
[227] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 194; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 436; Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 134.
[228]https://isted.org.tr/tescil-ettirilen-eserler/piri-mehmet-pasa----sogukkuyu-medresesi/detay (E.T. 01/02/2021).
[229]https://isted.org.tr/destekledigimiz-tamamlanan-eserler/piri-mehmed-pasa-sogukkuyu-mescidi/detay (E.T. 01/02/2021).
[230] M. Baha Tanman, "Koruk Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 5: 70; Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 194; Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 137.
[231] https://www.istanbuldakicamiler.com/piri-mehmet-pasa-camii-fatih/ (E.T. 04/02/2021).

anlaşılıyor[232]. Bunun yanında bir de hamam yaptıran[233] Pirî Paşa'nın fevkâni olduğu bilinen mescidinden geriye iz kalmamış[234]; uzun yıllar harap durumda kalan hamam ise 2016 yılında yeniden inşa edilmiştir. Sütlüce'de Piripaşa Mahallesinde, Kumbarahane Caddesi üzerindedir. Ayrıca İstabul'daki Pirî Paşa'nın vakıfları arasında; Mercan'da bir *mescid (Terlikçiler Mescidi*, 1942'de yıktırılmıştır*)*, Balat'ta *mektep* ve Eminönü'nde iki katlı büyük bir *han* da bulunmakta idi[235].

Pirî Mehmed Paşa Konya'da Mevlâna Dergâhı'nın batı tarafına inşa ettridiği manzumesi: *cami, zaviye/hanigâh, imaret, hamamdan* ve seccade şeyhinin ikameti için ayrılmış bir *ev/konaktan* oluşmaktadır[236]. Önünde üç gözlü son cemaat yeri bulunan cami, kare planlı ve üzeri tek kubbeli bir yapı olup inşa tarihi H. 930 / M. 1523-24'tür[237]. Caminin kuzeyinde yer alan zaviyenin inşası, camiden daha öncedir[238]. On sekiz hücresi bulunan dikdörtgen planlı kargir yapı, -giriş kapısı üzerine asılan tabelaya göre- harap halde iken 1996 yılında esaslı bir onarım görmüştür. Camiye batıdan bitişik olarak inşa edilmiş, üzeri kubbe ile örtülü kare planlı mekân, imaretten geriye kalan matbah bölümü olup caminin batısına bitişik olarak da Selçuklu dönemine ait Siyavuş Sultan Türbesi bulunur[239]. Zaviyenin bitişiğindeki hamamı, -tıpkı imaret gibi- günümüze gelememiştir[240]. Ayrıca manzumenin Anadolu'nun çeşitli yerlerdeki çok sayıdaki akârı arasında, *üç hamam ve iki han* yapısına da rastlanmaktadır. Bunlardan Konya içinde olan tek yapı, *Müstevfî Hamamı* adıyla biliniyordu. Pirî Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği bir eser olmayıp, harap halde iken Paşa tarafından onarılmış ve bu yolla sahip olduğu yarı hissesi zaviyeye bağışlanmıştı[241]. Diğer hamamların biri Nazilli'de

[232] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 194.
[233] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 194.
[234] Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 140.
[235] Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 489-490; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri*, 436.
[236] İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi* (Konya: Enes Kitap Sarayı, 1997), 474; Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa* Livası, 489-494; Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi (Piri Mehmed Paşa Zâviyesi ve Vakfiyesi)" *Vakıf Haftası Dergisi*, 9 (1992): 159.
[237] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, s. 475-476; Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi (Piri Mehmed Paşa Zâviyesi ve Vakfiyesi)", s. 160; Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 146.
[238] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 476; Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi", 160.
[239] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 474.
[240] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 477, 1067; Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 150.
[241] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 481; Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi (Piri Mehmed Paşa Zâviyesi ve Vakfiyesi)", 164

diğeri "Şeyhlü kazasına bağlı Kavaklı köyünde (Afyonkarahisar)" bulunuyordu ki bu ikinci hamamın Pirî Paşa tarafından inşa ettirildiği, vakfiyesinde özellikle belirtilmiştir[242]. Hamamlar gibi izi kalmamış olan İki hanı ise Karaman ve Kayseri'de idi[243]. Yıkılmadan önce Kayseri'deki Kapalı Çarşı'nın içinde bulunan hanı; önceleri "Yeni Han" adı ile meşhur olmuş, zamanla Pirî Paşa Hanı/Gön Hanı" olarak anılmaya başlamıştır[244].

Mevlevî tarikatına tahsis ettiği bir diğer *hanigâhı* da Tarsus/Gülek'te bulunuyordu[245]. Hayır eserleri veya vakıfları arasında zikredilen Aksaray'daki *mektep* ve bitişiğindeki ev, Paşa'nın asıl mülkü olup babasından mirastır[246]. Kesme taştan fevkâni bir yapı olan bu yapı Cumhuriyet döneminde ortadan kaldırılmıştır[247]

Pirî Paşa'nın emeklilik hayatını geçirdiği çiftliğinin yakınına kurdurduğu *külliyesi* ise Bizans döneminde kale-kent görünümünde ve -Osmanlı hakimiyetinin kesin olarak sağlandığı 1453 sonra da- 1509 depreminde büyük ölçüde harap olan Silivri'nin; bir osmanlı kenti ve İstanbul-Edirne yolu üzerinde önemli bir menzil yerleşimi olarak gelişiminde büyük bir rol oynamıştır[248]. Vakfiyesine göre *cami*, *şadırvan*, *medrese*, *yemekhane-matba-fırın-kiler-anbarı* da olan bir *imaret*, *kervansaray*, *mektep*, *muvakkithane*, *çeşme*, *görevli odaları* ve *dükkanlardan* oluşan külliye birimlerinden cami, han, mektep, muvakkithane ve haziresi günümüze gelebilmiştir[249].

Büyük bir avlunun ortasında, birkaç basamakla çıkılan cami, Osmanlı döneminde yaygın olan *zaviyeli/tabhaneli* plan tipinde inşa edilmiştir[250]. Giriş kapısı üzerindeki

[242] Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi", 165.
[243] Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi", 164-165.
[244] Küçükdağ, "Konya'da Bir Mevlevî Manzumesi", 164.
[245] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 480.
[246] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 482.
[247] Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa*, 153-154.
[248] Tayfun Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası: Selymbrıa (=Silivri) Tarih İçindeki Gelişimi ve Eski Eserleri* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1984), 41-43.
[249] Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası:* Selymbrıa, 223, 228-232; Aynı yaz., "Silivri'de Bir Osmanlı Âbidesi Pirî Mehmed Paşa Camii ve Külliyesi, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2/5 (Ağustos 1989): 45; Emine Naza, "Pirî Mehmed Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 251.
[250] Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir müessesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*", 23/l-2 (Ekim 1962-Şubat 1963): 47-48; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi* (Ankara: İnkilap Kitapevi, 1985), 175; Akkaya, "Silivri'de Bir Osmanlı Âbidesi Pirî Mehmed Paşa Camii ve Külliyesi, 47.

kitabesine göre inşa tarihi, (ebcedle) H. 937 / M. 1530-31 yılını göstermektedir[251]. Üzeri birer kubbe ile örtülü beş gözlü son cemaat yerinin gerisinde, 12 m. çapında kubbe ile örtülü kare planlı harim; mihrap yönünde yarım kubbe ile dışarı taşırılarak genişletilmiş, son cemaat yerinin yanlara taşan kubbelerinin arkasına da yapıdan daha alçakta tutulan kubbeli birer tabhane hücresi yerleştirilmiştir. Kubbe geçişleri ana kubbede tromplu, diğerlerinde pandantiflidir. Tamamen kesme taşla inşa edilen yapının kaideden yukarısı yenilenen minaresi, kuzeybatıda, tabhane ve son cemaat duvarı arasında yer alır[252]. Avlunun kuzeydoğusunda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı kervansaray, moloz taşla inşa edilmiş tek hacimli bir yapı olup üzeri kırma beşik çatı ile örtülüdür. Esas avlu giriş medresenin güney ucunda, avlu batı kanadının ortasına konumlandırılmıştır. Girişin güneyindeki mektep, alçak duvarlarla çevrili kendi bahçesi içerisindedir. Muntazam kesme taşla inşa edilmiş, kare planlı, iki katlı ve üzeri kırma beşik çatılıdır[253]. Bahçenin kuzeybatı köşesindeki *muvakkithane* de kesme taştan, kare planlı ve üzeri kırma çatılı bir yapı olmakla birlikte -pencelerin yapısından- bugünkü görünümüne geç dönemde kavuştuğu anlaşılmaktadır. Günümüze gelemeyen yapılardan medrese; cami girişi ve şadırvanın aksında yer alan kubbeli dershanesi ve bunun iki yanında uzanan kubbeli beşer öğrenci hücresi ile avlunun kuzey duvarı boyunca uzanmakta idi. Medrese ile birlikte 1960'li yıllarda kalıntıları görülebilen imaret ise avlunun kuzeybatısında, yan yana sıralı birimlerden oluşan müteşekkildi[254].

Pirî Mehmed Paşa'nın tüm bu eserlerin dışında Tekirdağ Nail köyü ve Bursa Pınarbaşı mevkiinde *birer mescid*, Belgrad Kalesi içinde ise *han* ve *imaret* yaptırdığı, arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır[255].

İkinci vezir iken 27 Nisan 1529 tarihinde vefat eden[256] *Çoban Mustafa Paşa*, Türk tarihinde başta olmak üzere *Gazi, Koca Lala* ve I. Selim'in kızı Şehzade Hanım

[251] Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası: Selymbrıa (=Silivri)*, 241; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 175.
[252] Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası: Selymbrıa (=Silivri)*, 233-240; Akkaya, "Silivri'de Bir Osmanlı Âbidesi Pirî Mehmed Paşa Camii ve Külliyesi, 45-46; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 175; Emine Naza, "Pirî Mehmed Paşa Külliyesi", 251.
[253] Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası: Selymbrıa (=Silivri)*, 255-256.
[254] Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası: Selymbrıa (=Silivr)*, 256-261.
[255] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*, 480.
[256] Gelibolulu Mustafa Âlî, Mehmed b. Mehmed ve Peçevî İbrahim Efendi'den naklen: Hasan Akol, "16. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Çoban Mustafa Paşa" *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018), I: 235

Sultan'la evliliğinden dolayı da *Damad* sıfatları ile bilinmektedir. Boşnak kökenli devlet adamlarından olup yençeri ocağında yetişmiş; kapıcıbaşılık, beylerbeyilik görevlerinin ardından Rumeli beylerbeyi olmuştur[257]. Bu paye ile 1516-17 arasındaki Mısır Seferi'nde ordunun sağ kolunu komuta eden Çoban Mustafa Paşa[258], Mısır'ın fethine müteakip, Sadrazam Pirî Paşa'nın desteğiyle üçüncü vezirliğe getirilmiştir[259].

Belgrad seferinden hemen önce yakınlarındaki *Salankamin*'i elde ettikten[260] sonra, Belgrad Kalesi'ni kuzeyden kuşatan birliğin başında bulunarak kalenin alınmasında önemli rol oynamıştır[261]. Mustafa Paşa, askeri kabiliyetleri neticesinde Rodos Seferi'ne serdâr olarak tayin edilmişse de kuşatma sırasında Mısır Valisi Hayr-Bey'ın vefatı üzerine, oluşabilecek otorite boşluğunu engellemek için beş yüz yeniçeri ile gemilerle Mısır'a gönderilmiştir (14 Aralık 1522)[262]. Nitekim (Kahire'ye varır varmaz Çerkez Beyleri'nin isyanı ile karşılaşan) kısa sürede birleşerek ayaklanan Çerkez beylerinin isyanı bastıran Mustafa Paşa, son görevini ifa etmek üzere, Temmuz 1523'te tekrardan ikinci vezir payesiyle saraya alınmış, Mısır valiliğine ise Çoban Mustafa Mustafa Paşa - buradaki faaliyetlerinden dolayı sonrada *'Hain'* sıfatı ile anılacak olan Ahmed Paşa atanmıştır[263].

Çoban Mustafa Paşa, 1522 yılının sonlarında Mısır valisi, 1523 yılında ikinci defa vezir-i sanî olmuş, bu ünvanını ihraz ve görevini ifa ederken 1529'da İstanbul'da vefat etmiş, nâşı Gebze'ye nakledilerek, burada inşa ve vakfeylediği cami, medrese, zaviye, imaret ve kütüphaneden ibaret külliyesi dâhilinde toprağa verilmiştir

En önemli eseri, Anadolu'ya yayılan tüm yolların İstanbul'dan sonraki ilk önemli menzil yeri olan Gebze'de inşa ettirdiği külliyesidir. *Cami, türbe, imaret (matbah, fırın, yemekhane, anbar, odunluk ve mahzen bölümlerinden oluşmaktadır), hânikâh (tekke),* biri paşa odaları olarak adlandırılan *iki büyük tabhane, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane,* ve *çifte hamam* (caminin ikiyüz metre kadar güneyinde çarşı içindedir)'dan

[257] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 4: 1192.
[258] Mustafa Keskin, "Hasenatı Seyyiatına Gâlib Bir Osmanlı Devlet Adamı: Gâzi Çoban Mustafa Paşa", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV*, (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018), I: 240.
[259]
[260] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 312.
[261] Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman* ve Peçevî İbrahim Efendi'den naklen: Akol, "16. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Çoban Mustafa Paşa", 232-233.
[262] Akol, "16. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde Çoban Mustafa Paşa", 233.
[263] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 318-320.

oluşur. Cami üzerinde kitabesine göre 1523 tarihinde inşa edilmiştir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen menzil külliyelerinin en kapsamlısı olup 117 x 106 m² lik bir alan üzerine oturtulmuştur. Dağınık yerleşimli erken Osmanlı külliyelerinin aksine, külliye birimlerinin güneyden kuzeye doğru kubbeli birer yapı olarak sıralanan türbe, cami, şadırvan ve kervansaray giriş mekânın oluşturuğu orta ekseni güney hariç üç yönden saracak şekilde, belirli bir düzen dahilinde konumlandırıldığı görülür. Tam olarak simetri esasının gözetildiği İstanbul Fatih Külliyesi (1461-1472)'nden sonra ilk kez geometrik düzeni ile öne çıkan Gebze Külliyesi'nin, Mimar Sinan tarafından tasarlanan -Şam Süleymaniye, Lüleburgaz Sokullu gibi- pek çok menzil sitesinin tasarımına öncülük ettiği değerlendirilmektedir. Önünde beş gözlü son cemat yeri olan külliyenin merkezindeki tek kubbeli camisi, klasik plan özelliklerinin rağmen Memluk etkili zengin mermer bezemeleri ile Osmanlı mimarisinin en dikkat çekici yapılarından biri olmuştur. Mustafa Paşa'nın renkli mermerleri Mısır görevi dönüşünde gemi ile getirterek Darıca üzerinden Gebze'ye naklettirdiği bilinmektedir[264]. Caminin taçkapı, mihrap, minber ve vaiz kürsü ile son cemat yeri ve harim duvarlarının -alt sıra pencerelerinin üst hizasına kadar- yüzeylerinde; mermerden meydana getirilmiş kare çerçeveler içerisindeki yuvarlak madalyonlar, çeşitli yıldız geçmelerinin oluşturduğu zengin geometrik kompozisyonlar, bitkisel bezeme ve harimi çepeçevre saran kufî yazı kuşağı ile bunları birbirinden ayıran renkli mermer levhalar, Anadolu'da benzeri olmayan bir taş işçiliği sergiler. Ayrıca üzerinde ustasının adı yazılı olan kapı-ahşap pencere kanatları ile sekizgen planlı türbesi de ahşap ve çini bezeme açısından zengindir.

Caminin kuzeyindeki kervansaray, ortada kubbeli bir dinlenme mekânı ile bunun iki yanında olarak birer kanat halinde avluya paralel uzanan, herbiri dörder ayakla iki sahına ayrılmış tonozlu ahır bölümlerinden oluşmaktadır. Doğudaki medrese, açık avlulu olarak dikdörgen planda inşa edilmiş olup diğer yapılardan farklı olarak, cami ve türbe avlusuna dik olarak konumlandırılmıştır. Çoğu kubbeli olarak avlu etrafında sıralanan, külliyenin diğer birimleri, batı avlu girişinin üzerinde kubbe ve tonoz örtülü iki hacimden oluşan mektep/kütüphane ve enine sıcaklıklı çifte halvetli şemaya göre inşa edilen çifte hamamı da klasik Osmanlı mimarisinin çizgisini takip etmektedir. Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, mimari düzeni ve camisinin bezeme özellikleri

[264] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 163-165.

nedeniyle pekçok araştırmaya konu edinilmiş; Koca Sinan'ın mimarbaşı oluşundan on altı sene evvel inşa edilmiş olmasına rağmen tezkerelerinde yer alması bakımından da Sinan ile ilişkisi tartışılmıştır/ farklı açılardan yorumlanmıştır.

Çoban Mustafa Paşa diğer menzil külliyesini, Anadolu sağ kolu üzerinde Gebze'den sonra dördüncü menzil olan Eskişehir'de inşa ettirmiş ve bu iki külliyenin işleyişini, 1525 tarihinde düzenlettiği kapsamlı bir vakfiye ile garanti altına almıştır. *Kurşunlu Külliye* olarak bilinen Eskişehir külliyesi, Gebze'deki gibi büyük ölçüde korunarak günmüze ulaşabilmiştir. Caminin H. 931/ M. 1525 tarihli kitabesi[265], külliyenin vakfiyeden az evvel inşa edildiğini gösterir. Gebze'deki ile aynı plan şemasına sahip ve hemen aynı boyutlardaki *cami*, büyük bir dış avlunun merkezine konumlanmış, kuzey hariç diğer üç yönden külliye yapıları ile çevrelenmiştir. Avlunun güneydoğusundaki "L" planlı *medrese/hânikâh*, ortada kubbeli dershane/semahane ile iki tarafında sıralanan tonozlu yirmi hücreden oluşmakta; medresenin dışında kalan avlunun güney kanadında, yan yana dört kubbeli odadan oluşan *tabhane* (vakfiyede düşkünler evi olarak geçer) yer almaktadır. Avlunun güneybatısındaki *imaret*, üç sivri kemerle bölümlenmiş dikdörtgen planlı bir yapı olup üzeri beşik tonozlarla örtülüdür. İmaretin tam karşısında, avlunun batı kanadının ortasına denk gelen *matbah*, tek kubbeli mekâna eklenen yuvarlak kemerli derin niş şeklindeki ocak kısmı ve sonraları saat kulesi olarak kullanılan büyük boyutlu bacası ile dikkat çekeci bir yapıdır[266]. *Kervansay*, matbahın güneyindedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı yapı; ortada kare kesitli altı paye üzerine altılan sivri kemerlerle iki sahına ayrılmış, üzeri içten sivri beşik tonoz, dıştan kurşun kaplı kırma çatı ile örtülmüştür. Külliyenin son yapısı olan *mektep* ise caminin doğusunda, üzeri bire kubbe ile örtülü yazlık-kışlık iki dershaneden meydana gelmektedir. Vakfiyede bahsi geçen *çeşme*'nin ise yeri bilinmemektedir.

Mustafa Paşa'nın söz konusu vakfiyesinde hayır amaçlı inşa ettirdiği: Rumelihisarı, Galata, Biga, Seyitgâzi ve Rodos Kalesi'nde *beş sıbyan mektebi* daha olup bunlardan geriye bir iz kalmamıştır[267]. Vakfiyenin geri kalanı, bu yapılar için vakfedilmiş çok çeşitli mülklerin dökümünü sunmaktadır. Gebze, Eskişehir, Edirne, Bursa, Yalova,

[265] Erol Altınsapan- Mehmet M. Tulum, "Eskişehir Kurşunlu Cami Kitabesinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit", *ASOS Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/23 (Mart 2016): 1-6.
[266] Kızın tezi
[267] Fatih Müderrisoğlu, "Bânî Çoban Mustafa Paşa ve Bir Osmanlı Şehri Gebze", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995), 69; Keskin, "Hasenatı Seyyiatına Gâlib Bir Osmanlı Devlet Adamı: Gâzi Çoban Mustafa Paşa", 258.

Filibe, Ahıska, Selanik, Pravadi ve Edirne olmak üzere çok geniş sahalara yayılan arazi, dükkan, değirmen vb. mülklerin yanında, Mustafa Paşa tarafından inşa ettirildiği açıkça beyan edilen ve tıpkı mektepler gibi yıkılarak ortadan kalkmış olan *iki kervansaray/han* ve *altı hamam* kayıtlıdır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Edirne'de, *'İki Kapılı Han'*[268] adıyla meşhur olup Rüstem Paşa Kervansarayı'nın tam karşısında yer alıyordu[269] (Şekil; Foto. 358-359). Harap halde iken 1940'tan önce belediye tarafından yılında tamamen yıktırılan hamamın, ebcedle düşürülmüş H. 931/1424-25 tarihli kitabesi Edirne Müzesi'ndedir[270]. İnşa ettirdiği diğer hanı Bursa'da, bulunduğu sokağın adı ile *(Kanber Hanı)* isimlendirilmişti[271]. Edirne'deki iki hamamından biri hanın kuzeybatısında, *Tahmis/Boyacılar Hamamı* olarak adlandırılıyordu[272], hamamdan kubbeli bir mekân kalıntısı halen mevcuttur. Diğer hamamı ise şehrin güneybatısında, Mezid Bey ve Kasım Paşa camilerinin yakınında yer alıyordu *(Yeşilce veya Küçük Hamam)*[273]. Geri kalan dört hamamından ikisi, günümüzde Bulgaristan Sınırları içerisinde kalan Pravadi ve Silistre'de, biri Yalova Karamürsel'de ve sonuncusu da Menteşe vilayetindeki Balat kasabasında *(Yazı Hamamı)* inşa etmiştir[274].

Çoban Mustafa Paşa'nın Edirne'nin 30 km kadar kuzeybatısında, Meriç Nehri üzerinde inşa ettirerek ayrı bir vakfiye ile kayıt altına aldırdığı *köprüsü*; günümüze sağlam şekilde kalabilmiş, en değerli eserlerinin başlarında gelmektedir[275]. Osmanlı döneminde, İstanbul-Belgrad yolu (*Rumeli orta kol, Roma döneminde Via Militaris)* üzerinde, Edirne'den sonraki ilk menzil yerleşimi[276], bu köprü çevresinde şekillenmiş ve köprüye

[268] Müderrisoğlu s. 68- 69'da "İki Kuyulu Han" adı ile geçen yapıdır.
[269] Abdurrahman Hıbrî, *Enîsü'l Müsâmirîn -Edirne Tarihi 1360-1650-*, çev. Ratip Kazancıgil (İstanbul: Edirne Valiliği Yayını, 1999), 43.
[270] Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1940), 88-89; Oral Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972), 219.
[271] Keskin, "Hasenatı Seyyiatına Gâlib Bir Osmanlı Devlet Adamı: Gâzi Çoban Mustafa Paşa", 249.
[272] Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si: Edirne'nin Fethi, Camiler, Mescitler, Tekkeler, Medreseler, İmaretler, Mektepler, Çarşılar, Hanlar, Hamamlar, Çeşmeler, Kilise ve Havralar, Köprüler,* (haz.) Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014), 263.
[273]Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 263.
[274] Keskin, "Hasenatı Seyyiatına Gâlib Bir Osmanlı Devlet Adamı: Gâzi Çoban Mustafa Paşa", 249-250; Muhammed Çelebi v. dğer., "Osmanlı Vakıf Medeniyeti ve Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ve İmâreti Vakfiyesi", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018), III: 1728.
[275] Semavi Eyice. "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)" *Belleten.* 28/112, (1964), 731-733, 749.
[276] Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)* (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002), s. 59.

izafeten *Cisr-i Mustafa Paşa* adını almıştı[277]. Aynı yüzyıl içinde köprünün yakınına Hürrem Sultan tarafından: cami imaret, kervansaray gibi yapılardan oluşan bir külliye inşa ettirdiği[278] -ki bu yapılar günümüze gelememiştir- bu yerleşimin adı günümüzde, Bulgaristan'a bağlı bir ilçe merkezi olan Svilengrad'dır. Muntazam kesme taşla inşa edilen köprü, ortadaki dördü büyük olmak üzere yirmi gözlü olup ebcedle düşürülmüş Arapça kitabesine göre, H. 935 / M. 1528-29 yılında inşa edilmiştir[279].

İstanbul'da adını verdiği semtte ortaya koyduğu hayrâtının yanında Silivri'de bir *mescit/cami* ve Bozüyük'te bir *külliye* inşa ettiren *(Güzelce) Kasım Paşa*; 1516-17 Mısır Seferi'nden emekli olduğu 1541'e kadar önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş, ancak kubbealtında üçüncü vezirliğe kadar yükselebilmiştir[280]. 1516'da Gelibolu tershanesinin Haliç'e taşınmasından sonra yakına inşa ettirdiği *cami, imaret, medrese* ve *çifte hamamdan* oluşan *külliyesi*[281], bölgenin gelişmesine büyük bir ivme kazandırmıştır[282]. İlk yapısı ahşap olan cami, zaman içindeki yangınlar neticesinde birkaç kez tamamen yanmış, en son 1867 yılında, Sultan Abdülaziz tarafından günümüzdeki üzeri tek kubbe ile örtülü çifte minareli cami inşa edilmiştir[283]. Avlusu içindeki sebil-çeşmeler, şadırvan ve muvakkithane de geç dönem eserleridir[284]. Hadîka'da metni verilen bir kitabeye göre caminin ilk inşası H. 940 / M.1533-34 yılını göstermektedir[285]. Cami ile medrese,

[277] Eyice. "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", 738.
[278] Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 3: 2011-2013; Şehri Kartal, *Haseki Hürrem Sultan Yapıları* (İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 368-376.
[279] Eyice. "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü", 743-744, 748-749.
[280] Güzelce Kasım Paşa'nın ne zaman ve nerede doğduğu bilinmemektedir. II. Beyazıt döneminde Enderun'da yetişmiş ve Yavuz Sultan Selim zamanında onun maiyetinde dış hizmette görevlendirilmiş, 1516'dan itibaren Hama, 1521 başında Halep, ardından Karaman ve 1522-23 arasında Anadolu Beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur. Bu görevde iken Rodos Seferi'ne katılan Güzelce Kasım Paşa, -ilki Çoban Mustafa Paşa'nın ardından olmak- üzere, 1525'e kadar iki kere de Mısır Beylerbeyliği'ne getirilmiştir. İstanbul'a döndükten sonra kaptan-ı derya olan Kasım Paşa. Kanuni'nin 932 (1526) yılındaki Macaristan seferi sırasında İstanbul muhafızı, ardından Rumeli beylerbeyiliği ve 935'te (1529) de üçüncü vezir olmuştur. 1537 yılında Mora Yarımadası'nın kuzeyindeki Anabolu kuşatmasında başarısız olunca bir süre Mora sancakbeyliği ile görevlendirilmiş, 1541 yılında emekli olmuştur. Hayatının bir özeti ve kaynakları için bkz., Faruk Sümer, "Kasım Paşa, Güzelce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 547. 1543 yılında Gelibolu'da ölen Güzelce Kasım Paşa'nın -günümüze gelemeyen- türbesi hakkında bkz. Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 279.
[281] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 279-287; Sema Doğan, "Kasım Paşa Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 548-550.
[282] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmanın Transkripsiyonu ve Dizini)* I. Kitap, (haz.) Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: YKY, 1999), 75; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, II: 22, 29.
[283] Ergün Egin, *Kasımpaşa'nın Tarihi Gelişimi İskân Özellikleri ve Mimari Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 42.
[284] Doğan, "Kasım Paşa Camii ve Külliyesi", 549.
[285] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 397-398.

Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserler arasında, tezkerelerinde (TE ve TM'de) geçer[286]. Medrese ve imaret tamamen ortadan kalmış, caminin kuzeyindeki çifte hamam ise yenilemelerle günümüze gelebilmiştir[287]. Semavi Eyice'nin yapmış olduğu Osmanlı hamam tipolojisine göre hamamın erkekler kısmı "yıldızvâri sıcaklıklı tip", kadınlar bölümü ise "haçvari dört eyvanlı köşe hücreli" şemaya benzer (burada üç eyvan vardır) özellikler göstermektedir[288].

Kasım Paşa'nın söz konusu külliyesinin dışında, İstanbul'da, çoğu 1544 yılı sonunda düzenlenen vakfiyesinden tespit edilebilen ve Kasımpaşa çevresine yayıldığı anlaşılan *üç mescit, üç hamam* ve *bir köprüsü* daha olup bunlardan yalnızca birinin, *Çatma Mescidi* adıyla bilinen mescidinin mevcudiyeti bilinmektedir[289]. Sonradan tamamen yenilen bu yapı, Tepebaşında, Kasım Paşa Camii'nin 350 m. kadar doğusunda yer almaktadır.

Vakfiyesinde kayıtlı bir diğer *cami/mescit*, Silivri'dedir[290]. Vaktiyle yukarı kasabada ve Londra asfaltına yakın konumda olan bu yapı[291], Balkan Savaşı sırasında yıkılmıştır[292].

Güzelce Kasım Paşa, Bozüyük'teki kapsamlı *menzil külliyesini*, İstanbul'dakinden önce, 1525-1528 yılları arasında inşa ettirmiştir[293]. Günümüzde Bilecik iline bağlı bir ilçe olan Bozüyük, Osmanlılar'ın Hac yolu/sağ kol güzergâhından İznik'in güneyini takip etmek suretiyle ayrılan tâli yol üzerindedir. İznik'ten itibaren Yenişehir - Akbıyık - Zincirlikuyu - Bozüyük - İnönü - Karacahisar'ı takip ederek Eskişehir'de sağ kolla birleşen, ayrıca İnönü'den itibaren Kütahya-Uşak-Denizli bağlantısı da bulunan bu

[286] Rıfkı Melûl Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I (Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)* (Ankara: TTK. Basımevi, 1965), 27, 34, 96.
[287] Egin, *Kasımpaşa'nın Tarihi Gelişimi İskân Özellikleri ve Mimari Eserleri*, 144, 150, 240; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 287-288.
[288] Semavi Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (1960): 108-111, 120. İstanbul Kasım Paşa Hamamı'nın planı için bkz. Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 287-289.
[289] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 279-280, 287.
[290] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 279.
[291] Akkaya, *Trakya'da Marmara Denizi Kıyısında İstanbul'a Bağlı Bir Liman Kasabası: Selymbrıa (=Silivr)*, s. 267
[292]https://istanbul.diyanet.gov.tr/silivri/Sayfalar/contentdetail.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&ContentId=muftulugumuz (E.T. 13/02/2021).
[293] Hüseyin Can Suner, *Bozüyük Kasım Paşa Camii ve Külliyesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1964), 4.

yol[294], Doğu seferleri nedeniyle kısa sürede önem kazanacak, Rüstem Paşa da -Akbıyık ve İnönü'de olmak üzere-, bu güzergâhta iki menzil hanı inşa ettirecektir[295].

Cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi, kervansaray ve *çifte hamamdan* oluşan söz konusu külliyeden, yalnızca tek kubbeli ve üç gözlü son cemaat mahalline sahip cami ile bunun doğusundaki yan yana dört kubbeli imaret ayakta olup imarete bağlı olduğu düşünülen bazı yapı kalıntıları da görülebilmektedir[296]. Cephelerinde kırmızı ve beyaz renkli kesme taşların kullanıldığı cami; klasik plan özelliklerine rağmen pencere alınlıkları, minber ve mahfil korkuluklarında bulununa renkli sır tekniğindeki çinileri, orijinal bazı ahşap ve kalem işleri ile vaiz kürsünde kullanılan devşirme dört sütunun varlığı nedeniyle Osmanlı mimarisinin ilgi çekici taşra camileri arasında yer alır[297]. Üst kısımlarında şeritler halinde Muzaffer Eyyubî'nin adının geçtiği, gövdeleri zikzak şeklinde yivli, başlıklarında ise kafes oyma tekniğinde simetrik rumî kompozisyoları içerisine gizlenmiş üzüm toplyan erkekler, çeşitli hayvan ve harpi gibi fantastik figürlerin işli olduğu bu muazzam sütunların, Kasım Paşa'nın *Hama sancakbeyliği* dönüşünde beraberinde getirdiği kabul edilmektedir[298]. Külliyenin hamamı 1940'ların sonunda henüz ayakta iken K. Ahmet Aru tarafından görülüp incelenmiştir[299]. Günümüze ulaşan 1525 tarihli çini kitabesinin bezemeleri, camidekiler ile üslup birliği sergiler[300]. Kervansarayın avlunun kuzeyinde, taş örgü duvarlar üzerinde dört payenin taşıdığı, ahşap bir çatılı bir yapı olduğu bilinmektedir[301]. Avlunun güneydoğusunda, "L" şeklinde sıralanan on dershane hücresi ve dershaneden oluşan medresesi[302] ise -cami ile birlikte- Eskişehir Kurşunlu Külliyesi'ndeki plan şemasını tekrar etmekte idi. Yalnız

---

[294] Mehmet Fatih Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri* Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 381-383; Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, 68.

[295] Bölüm 3. 5'te Bursa başlığı altında Akbıyık ve 3.14'te Eskişehir bahsine bakınız.

[296] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 172; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, 390; Ayşe Denknalbant, "Kasım Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 550.

[297] Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2. Basım, 1983), 105-11; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 173-175.

[298] Güner İnal, "Bozüyük Kasım Paşa Camii Kürsüsünün Sütun Kabartmalarıyla İlgili Bazı Yorumlar", *TTK Belleten*, 18/169 (1979), 49-66; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 173-175.

[299] K. Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1949), 120-121.

[300] Savaş Yıldırım, "Bozüyük Kasım Paşa Camii ve Hamamı Çini Süslemeleri", *OTAM* 46 (Güz 2019), 376-377.

[301] Suner, *Bozüyük Kasım Paşa Camii ve Külliyesi*, 53; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, 390, 401; Denknalbant, "Kasım Paşa Külliyesi", 551.

[302] Suner, *Bozüyük Kasım Paşa Camii ve Külliyesi*, 52-53; Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleri*, 403; Denknalbant, "Kasım Paşa Külliyesi", 551.

ondan farklı olarak buradaki öğrenci hücrelerinin tonoz yerine kubbeli oldukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı sadrazamları arasında en uzun süre görev yapanlardan birisisi de *İbrahim Paşa*'dır. Hayatı ve 27 Haziran 1523 - 15 Mart 1536 arasındaki sadrazamlığı sırasında yaptığı icaraatleriyle çokça dikkat çeken, üzerinde en fazla araştırma yapılan devlet adamlarının başında gelmektedir. *Pargalı, Frenk, Makbul* ve *Maktul* sıfatları ile tanınır. Günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde kalan Parga'da, 1495 civarında dünyaya gelmiştir. Şehzade Süleyman'nın maiyetinde yetişmiş, kişiliği ve yetenekleri sayesinde onun en yakın adamı olmuştur. Süleyman'ın tahta çıkışıyla birlikte 'kapıcıbaşı' olan İbrahim'in daha bu sıralarda yüksek itibar sahibi olduğunu, dönemin elçileri bidirmektedir. Daha bu görevde iken 1521 Belgrad Seferi öncesinde, At Meydanı'ndaki sarayının inşaatına başlanmış olması da bu durumu destekler niteliktedir. Daha sonra 'has odabaşı' ve 'iç şahinciler ağası' olmuş, 1523'te Pirî Paşa'nın azli üzerine de o zamanki teamüllere aykırı olarak, Rumeli beylerbeyi payesi ile birlikte sadrazamlığa getirilmiştir[303]. Gücünün zirvesine ulaşan İbrahim Paşa'nın, onüç sene boyunca her istediğini yaptığı belirtilir[304]. Nitekim son zamanlarında kendini hükümdar gibi telakki etmesi ve yazışmalarında "Serasker Sultan" ünvanını kullanması, Topkapı Sarayı'nda yılında aniden katledilişinin başlıca sebepleri olarak gösterilmektedir[305]. Hadîka'da bildirildiğine göre naaşı, Galata'daki Canfezâ Tekkesi'ne defnedilmiştir[306].

İbhahim Paşa'nın iyi bir entelektüel ve sanatsever olduğu anlaşılmaktadır; birkaç dil biliyor ve iyi keman çalıyordu. 1526'daki Mohaç Zaferi'nden sonra, Budin Kalesi'nden getirttiği ve aralarında üç güzeller heykellerinin de bulunduğu tarihi eserlerin At Meydanı/sarayının avlusunda sergilemesi, dönemi içinde oldukça tepki çekmiş, uzun süre de konuşulmuştu[307]. Fakat tüm bu özellikleri, uzun süreli sadrazamlığı ve hatrı sayılı servetine[308] rağmen İbrahim Paşa'nın imar faaliyetlerinin, geniş topraklar içerisinde belirli yerler ve yapı türleriyle sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Anadolu'da

[303] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 546.
[304] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 546.
[305] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 69.
[306] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 69.
[307] Selçuk Mülayim, *"İbrahim Paşa'nın Heykelleri", Uluslararası Sanat Sempozyumu: Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler* (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2002), 420-421.
[308] Osman Taşkın-Ersin Kırca, "Pargalı İbrahim Paşa'nın Müsadere Olunan Muhallefatı ve Mal Varlığına Ait Kayıtlar", *History Studies* 13/3 (Haziran 2021), 1009-1036.

bilinen hiçbir eseri yoktur. İstanbul'daki bir iki yapının dışında, tüm imar faaleyetlerini Rumeli cağrafyasında gerçekleştirmiştir.

İbrahim Paşa'nın sarayı dışında, İstanbul'da günümüze ulaşan tek yapısı; Galata Perşembe Pazarı'nda, Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği Kurşunlu Han'ın güneybatısında bulunmaktadır. *Eski Yağ Kapanı Camii* adıyla bilinen fevkani yapı, dikdörtgen planlı, sakıflı Osmanlı camilerinin örnekleri arasında yer alır. Geç dönemde büyük ölçüde yenilenerek asli özelliklerini kaybetmiştir[309]. Ayrıca Hadîka'da, İbrahim Paşa'nın Etmeydanı'nda, "Yeni Odalar" denilen Yeniçeri kışlalarının bulunduğu alanda bir mescid inşa ettirdiği ve (sol tarafında sokak köşesindeki) çeşmesini yenilettiği yazılıdır[310]. *"Orta Cami"* adıyla bilinen bu yapı 1826 yılında Yeniçeriliğin lağvı sırasında harap olmuş, 1913 yılında Ahmed Efendi tarafından bugünkü üzeri sakıflı sekizgen planlı bina inşa edilmiştir[311]. Fatih'te Kıztaşı yakınında -İskenderpaşa Mahallesi, Karakadı sokak üzerinde- yer almaktadır.

İbrahim Paşa, 937/1530-31 yılında tescil edilen vakfiyesine göre; Selanik'te *Ayasofya Kilisesi*'ni tamir ettirip vakit, cuma ve bayram namazlarının eda edilebilmesi için *camiye* dönüştürmüş, etrafını da üç kapılı büyük bir avlu ile çevirtmiştir[312]. Avlunun ortasına bir *fıskiye/şadırvan*, camiin önüne de "bir gölgelik" yaptıran İbrahim Paşa, avlunun etrafına, eğitim görecek öğrencilerin kalabileceği *on odalı bir medrese* ve bir de *sıbyan mektebi* inşa ettirmiştir. Bunlardan başka Selanik yakınındaki Lankaza Dağı'ndan su getirterek bir kısmını külliyeye, geri kalanını da -biri şehir dışında Lankaza yolu üzerinde, diğer altısı merkezde olmak üzere- kendi yaptırdığı *yedi çeşmeye* bağlatmıştır[313]. Selanik'teki bu hayır eserleri için de toplam yüz yirmi beş dükkân ile kırk oda, bir kaç bahçe, arazi, arsa, mezra ve buzluk ve 200.000 akçe vakfetmiştir[314]. İbrahim Paşa'nın Osmanlı döneminde Rumeli sol kolu üzerindeki en önemli merkezlerden biri olan Selanik'teki faaliyetlerini, 1523-24[315] veya 1527-28[316]

---

[309] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 223.
[310] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 76-77.
[311] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 221-222.
[312] Meral Bayrak Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi* 35 (2016), 4-5.
[313] Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", 4-5, 30-31.
[314] Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", 8.
[315] E. Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Bulgaristan Yunanistan Arnavudluk IV* (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Basım, 2000), 272; Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı:

arasında gerçekleştirdiğine dair görüşler vardır. Batısında, sütunlar üzerinde eğimli bir çatı ile örtülü beş gözlü bir son cemaat mahalli olan bu yapı tekrar kiliseye çevrildiğinde minaresi kürsüye kadar yıktırılmış, mermerden minber, vaiz kürsüsü ortadan kaldırılmış, sonraki onarımlarla da Türk izleri büyük ölçüde silinmiştir[317].

Aynı vakfiye'de İbrahim Paşa'nın Selanik yolu üzerindeki Kavala Kalesi dışında inşa ettirdiği; *cami, imâret, kervansaray,* ve *sıbyan mektebinden* oluşan ve bir *menzil külliyesi* olduğu anlaşılan hayrâtı da vakfedilmiştir. Vakfiyede eşi benzeri görülmedik şekilde tarif edilen imaret: ısınma imkânına sahip, önlerinde bir su kuyusu, arkalarında da beş adet tuvalet bulunan on iki oda, yine önünde su kuyusu bulunan bir mutfak, bir kiler, ambarıyla beraber bir fırın, ön kısımda bir su kuyusu, arkasında dört tuvaletiyle birlikte altmış zira uzunluğunda bir ahır (kervansaray) ve gelip giden evli misafirlerin konaklaması için iki evden oluşmakta idi[318]. Türk hakimiyetinden çıktıktan sonra kiliseye çevrilen tek kubbeli camisi, günümüzde de mevcuttur (Aziz Nikolai Kilisesi)[319]. İbrahim Paşa Kavala'dakilere ek olarak hayır amaçlı iki yapı daha: Zihne'ye[320] bağlı Marmara Köyü'nde misafirlerin izinsiz ve ücretsiz olarak konaklamaları için bir *ribât/tekke*, Eğriboz Adası'nda ise -yetim ve fakir çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri amacıyla- *bir sıbyan mektebi* yaptırmıştır[321]. Tüm bu yapılar için vakfettiği müklerin içinde de *dört hamamın* varlığı dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Kavala'da olan çifte hamam, daha önceden mevcut iken İbrahim Paşa tarafından yeniden yapılmış/onarılmış; Kavala çevresinde (Zihne, Pravişte[322] ve Timurhisar/Demirhisar[323])'ki diğer üçü ise Paşa tarafından inşa ettirilmiştir[324].

Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", 35 (59. dipnot).

316 Semavi Eyice, "Ayasofya Camii -Selânik-", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 221.

317 Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV*, 272-273; Semavi Eyice, "Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri I", *Türkiyat Mecmuası* 11 (1954): 167, 179 (res. 14); Eyice "Ayasofya Camii", 221-222.

318 Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", s. 5.

319 https://kulturenvanteri.com/yer/ibrahim-pasa-camii-kavala/#16.22/40.934503/24.415395 (E.T. 03/05/2022)

320 Günümüzde Nea Zichni. Kavala'nın 86 km kuzeybatısında, Serez'e bağlı belediye statüsündedir.

321 Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", 5.

322 Kavala'nın 16 km. batısında yer alır.

323 Günümüzde Sidirokastro. Zihne/Nea Zichni'nin 50 km. kadar kuzeybatısında olup Seres'e bağlıdır.

324 Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Selanik ve Kavala ile Diğer Yerlerde Bulanan Hayratı", 9-10 (Tablo 2).

İbrahim Paşa'nın Rebîülevvel 940 (Eylül- Ekim 1533) tarihinde düzenlenmiş olan ikinci vakfiyesi, Hazergrad/Razgrad'da inşa ettirdiği *ikinci külliyesi* hakkındadır[325]. Hazergrad Bulgaristan'ın kuzeyinde, Tuna Nehrine 50 km. mesafede olup Şumnu ile Rusçuk arasındadır[326]. Evliya Çelebi, Hazergrad'ın bir şehir merkezi olarak kuruluşunda İbrahim Paşa'nın rolünü: *"kadîm-i evvelde ol kadar imâr değil imiş. Lâkin sene (---) târîhinde Süleymân Hân asrında makbûl iken maktul şehîd İbrâhîm Paşa bu şehir hâkinden olmağıla imâr edüp beher yevm imâristân ve bâğ [u] bostân, gül-i gülistân olmadadır"* şeklinde ifade etmektedir[327]. Nitekim Roma harabelerinin buranın 2 km. kadar kuzeyinde bulunması, 1530 tahririnde adının geçmemesi ve 1542 tarihli Ahmed Bey Camii'nin, dönemin belgelerinde Yeni Camii (Câmi'-i Cedîd) adıyla kaydedilmiş olması[328], Çelebi'nin ifadelerini destekler mahiyettedir. Osmanlı idari sisteminde Silistre sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilen Hazergrad, acemi oğlanların ve yeniçeri ocağının Rumeli'deki merkezi konumunda idi[329].

Cami, şadırvan, medrese, imaret, mektep, *darülkurra, hamam, iki çeşme* ve *elli dükkândan* oluştuğu anlaşılan[330] bu kapsamlı külliyeden de yine sadece, 1616 tarihli onarım kitabesi[331] bulunan cami ayakta kalabilmiştir. Tek kubbeli Osmanlı camilerinin bir örneği olmakla birlikte yaklaşık 20x20 metre ölçülerindeki cephelerine dört sıra halinde açılmış pencereleri ve 18 metre çapındaki kubbesi ile dikkat çekmektedir[332]. Caminin klasik Osmanlı mimarisine ters düşen tek unsuru, kubbenin dört köşesinde bulunan minare şeklindeki ağırlık kuleleridir ki bunlarında sonraki onarımlardan birine ait olduğu kabul edilmektedir[333]. Evliya Çelebi, içindeki bezemelerin Rumeli'nde benzerinin olmadığını, mislinin ancak İstanbul'daki Rüstem Paşa Camii olduğunu

[325] Semavi Eyice, "İbrâhim Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 337; Meral Bayrak Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Hezargrad'da Bulunan Hayratı", *Balkanlarda İslâm Medeniyeti Beşinci Uluslararası Kongre Tebliğleri Mayıs 2015, Sarayabosna*, (İstanbul: IRCICA 2018), 261.
[326] Ayverdi. *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV,* 46-47; Machiel Kiel, "Hazergrad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 297.
[327] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III: 175.
[328] Kiel, "Hazergrad", s. 297-298.
[329] M. Zeki İbrahimgil, "Bulgaristan Razgrad Makbul/Maktul İbrahim Paşa Camii ve Restorasyonu Üzerine Bir Değerlendirme", *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi 21-26 Kasım 2005 Bildirileri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), I: 341.
[330] Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV,* 51-52; Ferlibaş, "Makbul/Maktul İbrahim Paşa Vakfı: Hezargrad'da Bulunan Hayratı", 261-262, 267-270, 291-292.
[331] Kitabenin metni için bkz. İbrahimgil, "Bulgaristan Razgrad Makbul/Maktul İbrahim Paşa Camii ve Restorasyonu Üzerine Bir Değerlendirme", I: 342-343.
[332] Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV*, 52; Eyice, "İbrâhim Paşa Camii", 21: 338.
[333] Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV*, 52; Eyice, "İbrâhim Paşa Camii", 21: 338.

söyler[334]. Son cemaat yeri XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus savaşları sırasında yıkılmış, 1988 ve 2000'li yılların başında yapıda sondaj kazıları gerçekleştirilmiştir[335].

Son olarak, Ekrem Hakkı Ayverdi bir Osmanlı arşiv kaydı ve Evliya Çelebi'ye dayanarak, İbrahim Paşa'nın bir zamanlar Pazacık'ta da bir *câmi ve kervansarayı* olduğunu yazmaktadır[336].

Arnavut kökenli *Ayas Mehmed Paşa* (1482-1539), Avlonya'nın güneyindeki Himara'da doğmuştur[337]. Enderun'daki yetişme sürecinin ardından ağalıkla saraydan çıkarak, 1514 Çaldıran ve 1516'daki Mısır seferlerine "yeniçeri ağası" iştirak etmiştir. 1519 yılından itibaren Kastamonu, Anadolu, Şam ve 1522'deki Rodos'un fethi sırasında da Rumeli beylerbeyi olan Ayas Paşa'nın1523'te kubbe vezirleri arasında ikinci sırada olduğu görülür. Kubbe veziri olarak Mohaç (1526), Viyana (1529), Alman (1532) ve Irakeyn (1534-1535) seferlerine katılan Ayas Paşa, 1536 baharında da -İbrahim Paşa'nın katli üzerine- sadrazamlığa getirilmiştir. Vebadan öldüğü 13 Temmuz 1539'a kadar makamını koruyan Paşa'nın görev süresi 3 yıl dört ay kadardır. Osmanlı kaynakları, idareci vasfından ziyade askeri kabiliyetlerini ön plana çıkararak orta derecede bir devlet adamı olduğunu beyan ederler. Eyüp Sultan Camii arkasında, Bostan İskelesi'ne açılan kapının sağında bulunan "baldaken" tarzdaki türbesinde medfundur[338].

Sicîl-i Osmânî'de Ayas Paşa için "hayrâtı çokdur" denilmiş[339] olsa da vakfiyeleri ve günümüze ulaşan eserleri, sınırlı sayıda yapıya işaret etmektedir. Ayas Paşa'nın büyük olasılıkla ikametgâhı olarak kullandığı, İstanbul Fındıklı'da geniş bir alan içerisine yayılmış *köşkü* ile onbeş oda ve bir sofası, matbahı, kileri, hamamları (2 adet), fırını, şadırvan-havuz-çeşme-su kuyularından oluşan müştemilâtı ve etrafındaki menzil-bağ-bahçeleri, Paşa tarafından 1527 yılında aile vakfına dönüştürülmüştür[340]. Vaktiyle söz konusu mülklerinin bulunduğu, Fındıklı'nın üst kesiminde kalan bu bölge, günümüzde

---

[334] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III: 175.
[335] Kiel, "Hazergrad", 299; Eyice, "İbrâhim Paşa Camii", 21: 338-339; İbrahimgil, "Bulgaristan Razgrad Makbul/Maktul İbrahim Paşa Camii ve Restorasyonu Üzerine Bir Değerlendirme", 341-344.
[336] Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV*, 113, 115.
[337] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 547.
[338] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, II: 341-342; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 547. M. Cavid Baysun, "Ayas Paşa", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 5. Basım, 1979) 2: 44-45; Bekir Kütükoğlu, "Ayas Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 202.
[339] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, II: 342.
[340] Hacı Ahmet Aslantürk, "Sadrazam Ayas Paşa'nın Vakfiyeleri ve Bir Sınırnamesi", *Osmanlı Araştırmaları*, 37/37 (2011): 168-169.

de “Ayas Paşa Mahallesi” adını taşır. 1538 tarihinde düzenlenen diğer vakfiyesine göre asıl mimari etkinliğini, üzerine temlikli geniş arazilerinin bulunduğu vize sancağında: *cami, imaret, mektep* ve *hamam* inşa ettirerek gerçekleştirmiştir. Vize’nin 21 km güneybatısında, günümüzde Tekirdağ’a bağlı olan Saray’ın ilçe merkezindeki yapılardan caminin inşa tarihi, giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre 1531’dir. Kare planlı, dilimli tromplarla geçilen tek kubbeli bir yapıdır. Üzerleri yine kubbe ile örtülü üç gözlü bir son cemaat yeri vardır. Caminin kuzeybatısındaki kareye yakın dikdörtgen planlı hamam, oldukça küçük ölçeklidir. “Ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip”te inşa edilmiştir. Ahşap tavanlı soyunmalığı dışında, asli yapısını muhafaza edebilmiştir. İmaret ve mektepten iz yoktur. 1961 yılında yapıları inceleyen Semavi Eyice, yıkılmadan önce caminin avlusunu üç yönden saran bir *medresenin* bulunduğundan bahsetmektedir. Evliya Çelebi’ye göre ise Ayas Paşa’nın burada bir de *hanı* bulunmakta idi. Çelebi ayrıca, Ayas Paşa’nın Sultan Murad Hüdavendigâr’ın burada inşa ettirdiği sarayı tamir ettirerek tatil ve eğlence amaçlı kullandığını, kasabanın isminin de bu saraydan kaldığını ifade etmektedir. 1538 tarihli vakfiye suretindeki mülkleri arasında, biri İstanbul Galata’da, diğeri Yunanistan sınırları içerisinde kalan Karaferye (günümüzde Beroea veya Veria)’de olmak üzere *iki hamam* daha yer almaktadır.

13 Temmuz 1539- Nisan 1541 arasında Ayas Paşa’nın yerine sadrazam olan *Lütfî Paşa*, tıpkı halefi gibi II. Bayezid döneminde Avlonya taraflarından saraya alınan Arnavud kökenli devşirmelerdendir. I. Selim’in cülusu sırasında müteferrikalıkla taşraya çıktığı 1512 yılından itibaren azledildiği 1541’e kadar, kesintisiz olarak devletin hemen tüm kademelerinde görev almış; kısa süreliği sadrazamlığına rağmen idari alanda bazı islahatlar gerçekleştirmiş, kaleme aldığı eserlerle de Osmanlı tarihinde iz bırakmıştır. Çoğu fıkıh alanında olmak üzere Arapça ve Türkçe olarak yazdığı yirmiden fazla eser arasında; kuruluşundan 1553 yılına kadarki dönemi kapsayan “Tevârih-i Âli Osman” ve Osmanlı döneminin siyasetnâme türündeki ilk örneği kabul edilen “Âsafnâme”, XVI. yüzyılın en değerli eserleri arasında sayılmaktadır. Koca Sinan’ı mimarbaşılığa götüren süreçte kilit rol oynayan Lütfi Paşa, bu vesile ile Türk sanatına da büyük katkıda bulunmuştur.

Gelibolulu Mustafa Âlî, Lütfi Paşa’nın Kanunî’nin kardeşi olan eşi Şah Sultan ile arasında geçen şiddetli tartışmanın saraya ulaşması neticesinde nikahının sonlandırılarak

beklenmedik bir anda görevden azledildiğini bildirmektedir. Bunun üzerine Dimetoka'nın Saray köyündeki çiftliğine yerleşen Lütfi Paşa, 1564 tarihindeki vefatına kadar hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiş, ilmî eserlerini de bu süreçte meydana getirmiştir.

Meskûn olduğu Saray köyünde birer *cami, mektep, hamam* ve *çeşme* ile Yenice Karasu'da *ahşap bir köprü* inşa ettirerek bu yapıları, bölgede sahip olduğu diğer mülkleri ile birlikte, 1544 yılının başında vakfa dönüştürmüştür[341]. Yapıların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Anca vakfiyedeki tanımlarına göre câminin, kurşunla örtülü büyük tek kubbe ile üç küçük kubbeli (son cemaat yeri) olduğu, mektebin caminin güneyinde, çeşmenin ise bir duvarla çevrili cami girişinin önünde oldu anlaşılmaktadır[342].

Kanunî devrinde on yıldan fazla sadrazamlık yapan Sokullu'dan sonraki 20 yıl içinde 30 sadrazam kısa aralıklarla görev yapmıştır. 1589-1590 yıllarında Ferhat Paşa, Cerrah Paşa ve Nişancı Mehmet Ağa vezaret makamlarını işgal etmişlerdir. (Selçuk Hoca, Mimar Sinan ve Halefi, Sinan Semp., s.348-349).

2.2. Rüstem Paşa ve Mimar Sinan

Türk tarihinin tartışmasız olarak kabul edilen en büyük mimarı 'Koca Sinan'nın hayatı hakkındaki kısıtlı bilgiler, büyük ölçüde kendi ağzından kaleme alınan ve genel bir ifadeyle *"Sinan'ın Tezkereleri"* olarak adlandırılan yazmalara dayanmaktadır. İnşa ettiği/onardığı eserlerin dökümünü de sunan bu küçük risaleler, kendi başlarına da Türk kültür tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alır. Hakkında en çok araştırma yapılan, yazı kaleme alınan birkaç kişiden biri olan Mimar Sinan'ın Türk kültür-sanatı içerisindeki önemine değinmek, bu çalışmanın haddi ve sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Bu nedenle öncelikle, söz konusu tezkereler ile bazı araştırmalar üzerinden hayatı ve Sinan'ın Sinan yapan değerlerin ancak birkaçının altını çizmekle yetinilecektir. Rüstem Paşa; yarım asır boyunca Osmanlı ülkesindeki mimari etkinliklerin başında yapıcısı, tasarlayıcısı ve son sözü söyleyeni olan Mimar Sinan zamanının yaklaşık üçte birinde, gücü ve sınırları doruğa ulaşmış bir imparatorluğun ikinci adamı ve bânisidir. Mimar

[341] Ümit Kılıç, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Dimetoka Vakfı", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 22/22 (2007):113.
[342] Kılıç, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Dimetoka Vakfı", 22: 113-115.

Sinan'ın Rüstem Paşa adına inşa ettiği mimari eserlerin hangileri olduğunu gösteren tezkelerin önemi, bunların içerik ve durumlarına da değinmeyi gerektirmiştir. Asıl hedeflenen konu olarak da en sonda Rüstem Paşa-Mimar Sinan ilişkisi; mimari yapıların türlere göre dağılımı, bunların Sinan'ın sanatı içerisindeki yeri ve ayırt edici özellikleri üzerinden Rüstem Paşa-Mimar Sinan ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır. Fakat burada da şu hususa dikka çekmek gerekir ki Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği yapılar, karşılaştırmalı ve mümkün olabildiğince detaylı olarak çalışmanın değerlendirme bölümünde ele alındığından, buradaki bilgi ve değerlendirmeler, bir ön hazırlık mahiyetinde, konuya dikkat çekme amacını taşımaktadır.

Koca Sinan, Kayseri'ye bağlı Gesi nahiyesinin Ağırnas köyünde doğmuştur[343]. Doğum tarihine ilişkin bir kayıt yoktur. Yavuz Sultan Selim saltanatının ilk zamanlarında (1512-13) devşirilerek acemi oğlanlar ocağına alındığı ve 1588 (H. 996) yılındaki vefatının ardından defnedildiği, -Süleymaniye Külliyesi'nin kuzeybatı köşesindeki- kabrinin kitabesinde geçen "*yüzden artık ömür sürdü"* bilgileri referans alınarak, genellikle 1489-1492 yılları arasındaki bir tarihte doğmuş olduğu ileri sürülmüştür[344]. Bunun yanında daha sonraları, 1497-98 civarında doğduğuna dair de bir görüş bulunmaktadır[345].

Sinan mühendis ve mimar olarak tamaladığı gelişimin dülgerlikle başladığını şu sözlerle anlatır

> *"Acemioğlanlığın kurallara uygun yollarını izleyerek dülgerliğe kendi isteğimle girdim. Ustalarımın yanında yılmadan sürekli çalışıp mesleğimle ilerlemeyi amaçladım. Yükselmek ve kendimi göstermek için fırsat gözledim. Bu sıradaki en büyük isteğim ülkeler gezip görgümü arttırmaktı. Bir süre sonra Padişah'ın (Yavuz Sultan Selim) hizmetinde Arap ve Acem ülkelerini baştan başa gezmek imkânı buldum. Bu sırada gördüğüm her binadan her harabeden bilgi edinip yeniden*

[343] Oktay Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988), 8

[344] Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, 12.: Ulya Vogt-Göknil, *Mimar Sinan* (İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1987), 10.

[345] Aptullah Kuran, *Mimar Sinan* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 17; Kuran, "Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Toplu Bakış", *Milli Kültür (Mimar Sinan Özel Sayısı*) 61 (Haziran 1988), (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 3.

İstanbul'a döndüm. Daha sonra dönemin önde gelenlerinin hizmetinde bulundum ve Yeniçeri olarak kapıya çıktım"[346].

Sinan'ın 'yeniçeri' oluşu, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1521 tarihli Belgrad Seferi öncesindedir. Daha sonra sırasıyla Rodos (1522), Mohaç (1526), Viyana (1529), Irakeyn (1534-35), Korfu ve Pulya (1537) ile/ve Karaboğdan (1538) seferlerine katılmıştır[347]. Rodos ve Mohaç seferleri arasında 'atlı sekban', Mohaç'tan dönüşte önce 'yayabaşı', sonra 'zemberekçibaşı' olan Sinan, Irakeyn Seferi'nden sonra da "hasekiliğe yükseltilmiştir[348].

Acemioğlanlar ocağında dülgerlik mesleğinin inceliklerini öğrenen Sinan, ordunun istihkamında önemli hizmetlerde çalışan Sinan, mühendis ve mimar olarak yetişmesini tamamlayıp[349]. Sinan'ın yeteneklerinin ilk farkedenlerden biri olan Lütfî Paşa'nın, Sinan'ın hayatında oldukça önemli bir yeri vardır.

Karaman beylerbeyi olarak katıldığı Irakeyn Seferi sırasında, -muhtemelen daha önceki hizmetleri ile dikatini çeken- Haseki Sinan'a, Van Gölü üzerinde üç kadırga siparişi veden Lütfi Paşa, 1537'deki Korfu Seferi'nde Prut nehri üzerine kısa sürede inşası elzem olan köprü işi için Sinan'ı sultana takdim ederek görevi kensine verdirtmiştir. Sinan'ın mimar başı olması da Lütfi Paşa'nın sadrazamlığı sırasında ve onun telkinleriyle gerçekleşmiştir.

Irakeyn Seferi sırasında sırasında Van Gölü'nü geçecek kadırgaların inşasını başarıyla yerine getiren Mimar Sinan, 1538 yılında Prut nehri üzerinde on üç günde kurduğu köprü sayesinde, padişahın ve özellikle Lütfi Paşa'nın dikkatini çekmiş ve bu başarısının sıcaklığını koruduğu aynı yıl içinde de *'Hassa Mimarlık Teşkilâtı'*nın başına getirilmiştir:

"Yüce Allah'ın takdiri gereği, o sırada Mimar Acem Alisi vefat etti ve başmimarlık görevi boşaldı. Aynı tarihlerde veziriazam Ayas Paşa da ahirete göçetti. Merhumun mezarını yapabilecek usta bir mimar bulunamıyordu. Mimarlığın teknik bilgisine sahip bir mimar aranırken, Lütfi Paşa "Başmimarlığa Haseki Sinan Subaşı'nın getirilmesi gerekir. Çünkü bu görevi yapabilecek yeteneğe sahip kişi

[346] Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988), 26.
[347] Kuran, *Mimar Sinan*, 17-18; Kuran, "Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Toplu Bakış", 3.
[348] Kuran, *Mimar Sinan*, 17-18; Kuran, "Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine Toplu Bakış", 3.
[349] Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, 8.

odur" diyerek görüşünü bildirir. Bunun üzerine Yeniçeri Ağası beni çağırdı ve "Paşa Hazretleri seni başmimar yapmaya karar verdi. Kabul ediyor musun? etmeyeceksen, kendisine verebilecek bir cevap hazırla" dedi. Gerçekte, bunca yıl emek verdiğim ve bağlandığım asker ocağından ayrılmak bana hüzün verecekti. Ancak çeşitli camiler inşa edip, dünyaya ve ahirete hizmet edeceğimi düşünerek kabul ettim"[350].

Kânuni Sultan Süleyman (1520- 1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murat (1574-1595) dönemlerinde olmak üzere vefatına kadar geçen yarım asır boyunca

Mimar Sinan'ı büyük bir usta, dünyanın en başarılı mimarlarından biri kabul etmemizi sağlayacak bir çok neden vardır. Bu nedenlerin başında, kubbe mimarlığına getirmiş olduğu yenilikler yer almaktadır. Osmanlı mimarlığı başlangıcından itibaren kubbeyi önemli bir mimari öğe olarak kullanmış ve geliştirmiştir. Sinan'ın kubbe mimarisine yapmış olduğu katkıyı, daha çok bu mirasın ve gelişimin en mükemmel biçimlerde kullanılması olarak nitelemek, doğru bir değerlendirmedir denilebilir. Mimar Sinan'ın, en büyük başarısı kendisine kadar gelen mimari gelenekleri değerlendirebilmiş olmasıdır. Sinan'nın camilerini incelerken, onun hep şu amacı güttüğünü gördük: iç-mekanla binanın dış görünüşü arasında uyumsuzluk olmaması; Başka bir deyişle, mekan sınırlarının iç ve dış görünüşü bakımından uyumu. Merkezi simetrik içmekan Türklerin İslam mimarisine katkısıdır.

1. Adsız Risâle (AR)[351]: Topkapı Sarayı Arşivi D. 1461/3'te bulunan müsvedde halindeki yazmanın herhangi bir başlığı olmayıp ilk defa yayınlayan R. Melul Meriç tarafından *"Adsız Risale"* olarak adlandırılmıştır. Tarihsizdir. Mimar Sinan hakkında günümüze gelen yazmaların en eskisi ve de Sinan'ın kaleminden çıktığı düşünülmektedir. Esasında daha kapsamlı olarak yazılması tasarlanan kitabın dördüncü bölümü (Cüz' el-râbi)'dür. Allah'a hamd ve Peygamber'e salavât ile Mimar Sinan'ın özgeçmişinin yer aldığı çok kısa bir giriş bölümünden sonra; listeler halinde verilmesi planlanan onbir çeşit yapı türü (camiler, mescitler, medreseler, imaretler, darüşşifalar, suyolu kemerleri, köprüler, saraylar, kervansaraylar, mahzenler, hamamlar)'nün başlıkları sıralanmıştır. Fakat bunlardan sadece son başlık olan hamamların listesi

[350] Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 28.
[351] Tezin geri kalanında bu şekilde kısaltılarak adlandırılacaktır.

verilmiştir. Listedeki 45 hamamın büyük çoğunluğunun hem yeri hem banisi, bir kısmının ise sadece yeri veya bânisi yazılıdır[352].

2. Risâletü'l-Mi'mâriyye (RM)[353]: Topkapı Sarayı Arşivi'nde, D. 1461/ 4'te (y. 1b-5a) bulunan risale, beş sayfalık bir müsvedde niteliğindedir. Metin içinde ismi *"Risâletü'l-Mi'mâriyye deyu ad konuldu"* şeklinde zikredilen bu yazma da tarihsizdir. AR'nin yazı özelliklerini taşır. Giriş bölümü yine kısa fakat AR'ye göre daha ayrıntılı olup iki de nazm eklenmiştir. Özgeçmişi Sinan'ın ağzından (1. tekil şahısla) yazılı olduğundan, kendi kaleminden çıkmış olmalıdır. Son kısmında yapıların yine onbir tür halinde beyan edileceği bildirilmişse de devamı yoktur[354].

3. Tuhfetü'l-Mi'mârîn (TM)[355]: Bu ismi Adını taşıyan üçüncü yazma, diğer ikisi ile aynı yerde (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no. D. 1461/ 4, y. 6b-27b) ciltlenmiştir. Öncekilerin büyük ölçüde tamamlanmış edisyonu olarak kabul edilidir. Sonuç bölümünde, net olarak anlaşılmayan ve eksik bırakılmış cümleler gözer çarpar. Sinan'ın ağzından yazılmıştır. RM ile tamamen aynı olan giriş bölümüne, mimarlığın kâideleri ve binâ temellerinin önemine değinen kısa bir metnin eklenerek ardından, türlerine göre oniki bölüm halinde, inşa ettiği veya onardığı eserlerin listeleri verilmiştir. Listelerde: 112 cami, 45 mescit, 69 medrese-darülhadis-darülkurra, 19 imaret, 3 darüşşifa, 29 saray, 6 suyolu kemeri, 7 köprü, 5 köşk ve kasır, 40 hamam, 6 mahzen ve 24 kervansaray olmak üzere toplam 365 yapı yer almaktadır. En fazla mimari eserin yer aldığı risaledir. *"Bu bendelerinin tasarrufâtını beyan eder"* cümlesi ile başlayan sonuç (hatime) bölümü kısa tutulmuş, böyük ölçüde Süleymaniye Camii'nin zerafetinden bahsedilmiştir[356].

4. Tekiret'ül-Ebniye (TE)[357]: En erkeni XVII. yüzyılda istinsah edilmiş, bilinen on kadar nüshası vardır; bunlardan ikisi Mısır Kahire Kütüphanesi (Tal'at Koleksiyonu),

---

[352] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I (Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*, 5-7; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 16, 98-100; Ramazan Şeşen, "Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar," *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988), 269.

[353] Tezin geri kalanında bu şekilde kısaltılarak adlandırılacaktır.

[354] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 11-12; Şeşen, "Mimar Sinan ile ilgili Yazmalar," 269; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 16, 96-97; Hayati Develi-Samih Rifat, *Sâî Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretül Bünyan ve Tezkiretül Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)* (İstanbul: Koçbank Yayınları, 2002), 13.

[355] Tezin geri kalanında bu şekilde kısaltılarak adlandırılacaktır.

[356] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 13-52; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 15, 79-94; Şeşen, "Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar," 269-270; Develi-Rifat, *Sâî Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretül Bünyan ve Tezkiretül Ebniye*, 13.

[357] Tezin geri kalanında bu şekilde kısaltılarak adlandırılacaktır.

diğerleri İstanbul-Ankara kütüphalerindedir[358]. TM ile büyük ölçüde paralellik gösterir. Öncekilerden farklı olarak, eserin Sâî Çelebi tarafından kaleme alındığı belirtilmektedir. Anlatım yine Sinan'ın ağzından yapılmıştır. Nüshaların kendi içinde bazı farkları bulunmakla birlikte genellikle Sinan'ın hayatı ve yaptıklarını anlatan manzum bir girişle başlayıp ardından Allah'a hamd ve dua ile Peygamber'e övgüler yapılır. Daha sonra Sultan II. Murad'ın (hükümdarlığı 1574-95) yüceltildiği bölüm gelir. Hem bu sultanın varlığı hem de metindeki olayların akışından orijinal yazmanın 1586 civarında kaleme alındığı düşünülmektedir. Daha sonra tekrar Sinan'ın hayatı hakkında bilgilere yer verildiği düz yazı şeklindeki bir metinden sonra onüç başlık halinde inşa ettiği ve onardığı eserlerinin listesi verilir. 84 cami, 52 mescit, 57 medrese, 7 darülkuura, 22 türbe, 17 imaret, 3 darüşşifa, 6 suyolu kemeri, 8 köprü, 20 kervansaray, 25 saray/köşk, 8 mahzen, 41 hamam olmak üzere TE'de toplam 349 eser yer alır[359]. Sonuç bölümü yoktur.

5. Tekiret'ül-Bünyân (TB)[360]: İkisi Kahire'de olmak üzere sekiz nüshası bulunmakla birlikte bunlardan ikisi TE ve TB birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. 1594 yılından öncesine tarihlendirilmektedir. Yine Sinan'ın ağzından Sâî Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. İçeriği ve ele alınış biçimi, TM ve TE ile paralellik gösterir, farklı olarak şu mimari eserlerin yapılış süreci anlatılmaktadır: Şehzade Camii (1543-48), Süleymaniye Camii (1550-57), Kırkçeşme suyolu/kemerleri (1555-1563), İskender Çelebi Çiftliği'ndeki su kuyusu ve dolabı (1563 civarı) ve Büyükçekmece Köprüsü (1564-67). Bu yapılardan önce oniki başlık altında: 81 cami, 50 mescit, 55 medrese, 26 darülkurra ve türbe, 14 imaret, 3 darüşşifa, 6 suyolu kemeri, 8 köprü, 16 kervansaray, 33 saray, 6 mahzen, 37 hamamın adı sayılmıştır (toplam 335 yapı)[361]. Risaleler arasında en fazla bilgi bu eserde bulunur[362].

---

[358] Kayıtlı envanter numaraları, istinsah tarihleri ve birlikte bulundukları kütüphanelerin listesi için bkz.: Şeşen, "Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar," 270; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 14-15; Develi-Rifat, *Sâî Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretül Bünyan ve Tezkiretül Ebniye*, 15-16.

[359] Ahmet Refik, *Mimar* Sinan (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931), 63-72; Afet İnan, *Mimar Koca Sinan* (Ankara: Türkiye Emlâk Kredi Bankası Neşriyatı 3, 2. Basım, 1968), 38-52; Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 54-128; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 14-15, 59-77; Şeşen, "Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar," 270; Develi-Rifat, *Sâî Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretül Bünyan ve Tezkiretül Ebniye*, 14-16, 100-119.

[360] Tezin geri kalanında bu şekilde kısaltılarak adlandırılacaktır.

[361] Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 12-14.

[362] Şeşen, "Mimar Sinan ile İlgili Yazmalar," 270-271; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 12-14, 21-57; Develi-Rifat, *Sâî Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretül Bünyan ve Tezkiretül Ebniye*, 16-21, 32-99.

Tezkerelere göre Mimar Sinan, Rüstem Paşa adına: *7 cami, 1 mescit, 2 medrese, 4 saray, 10 kervansaray, 2 imaret, 2 hamam* ve kendi *türbe*si olmak üzere, dokuz yapı türünde toplam *29 eser* inşa etmiştir (Ek 1).

Rüstem Paşa'nın imar faaliyetleri arasında, ***külliye*** halinde tasarlandığı kabul edilen yapı topluluklarını: İstanbul Tahtakale, Tekirdağ, Sapanca ve Kırklareli-Büyükkarıştıran'da inşa ettirmiştir. Bunlardan Tahtakale'deki külliyenin (cami, şadırvan-tuvalet, üç şehir içi hanı, bir çeşme ve dükkanlardan oluşur) yalnızca cami, Büyükkarıştıran'dakinin (cami, mektep kervansaray ve hamam) ise kervansarayı; birer Mimar Sinan eseri olarak, tezkerelerinde zikredilir. Buna karşın Sapanca'da: cami, imaret, mektep, kervansaray ve hamamdan müteşekkil külliyenin tüm yapılarına; Tekirdağ'daki kapsamlı külliyesinin ise sadece hamamına tezkerelerde yer verilmediği görülür. Yalnız mektepler, Sinan'ın tezkerelerinde bahis konusu edilmediğinden bu değerlendirmenin dışında tutulmuştur.

Camiler; Tahtakale (İstanbul), Tekirdağ, Sapanca, Samanlı (Yalova), Bolvadin, Silivri ve Dibek (Bolu)'te olup, Bolvadin dışında, İstanbul'un yakın çevresinde dağılım gösterir. Bunlardan ilk dördü, yapı listelerinin sıralı olarak verildiği üç tezkerede de (TM, TE, TB) yer alırlar[363]. Gümüze ulaşamayan Bolvadin'deki cami iki tezkerede geçmekte (TE, TB), TB'de ayrıca Rüstem Paşa'nın ölümden sonra, *"ruhu için"* yapıldığı belirtilmektedir[364]. Bu bilgi, caminin tarihlendirilmesine yardımcı ve Rüstem Paşa'nın vakıfları arasında Bolvadin'de birer han ve hamam bulunmasına rağmen caminin neden yer almadığına cevap niteliğinde olduğundan, oldukça önemlidir. Silivri'deki camiye ise yalnızca TM'de yer verildiği görülür: *"Rüstem Paşa câmi'-i şerîf der Silivri"*[365]. Diğerlerinden farklı olarak TM'den başka, bu yapının mevcudiyetine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu çalışma kapsamında da hakkında herhangi bir arşiv kaydına rastlanmamıştır. Bir önceki bölümde değinildiği üzere Pirî Mehmet Paşa'nın camisi ile birlikte kapsamlı bir külliye kurdurduğu, Güzelce Kasım Paşa'nın da bir camisinin bulunduğu Silivri'de, Rüstem Paşa'nın ayrıca bir cami inşa ettrimiş olması, zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir. Aptullah Kuran'ın işaret ettiği

[363] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 25, 80, 85; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 30-32, 67-68, 83.
[364] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 82; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-*, 31, 67.
[365] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 25; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 83.

gibi, Sinan'ın ölümünden sonra yapıldığı bilinen üç caminin de yer aldığı TM'ye, bu yapı da yanlışlıkla dahil edilmiş olmalıdır[366]. Dolayısıyla cami sayısı altıya indirilebilir. Söz konusu camilerden başka Rüstem Paşa'nın, Büyükkarıştıran (Kırklareli), Kastamonu Talipler Köyü, Osmaneli ve Urla'da olmak üzere; vakfiyeleri ve Osmanlı arşivleri üzerinden tespit/takip edilebilen ve günümüzde de mevcut olan 4 cami daha bulunmaktadır. Dolayısıyla Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için inşa ettiği ya da en azından mimarbaşı olarak tasarımında etkin olduğu camilerin, Paşa'nın tüm camilerinin yarısından bir fazlasına tekabül ettiği görülmektedir.

Rüstem Paşa'nın mimari eserlerinin dönemi ve Sinan'ın sanatı içerisindeki yeri, tezin değerlendirme bölümünde; yapı türlerine göre alt başlıklar halinde ve karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Fakat yine de burada Sinan'ın Rüstem Paşa adına inşa ettiği eserlerin, Türk mimarisi içerisindeki önemi ve her ikisinin bu süreçteki etkileri, özetle şu şekilde vurgulanabilir.

İstanbul Tahtakale'de Rüstem Paşa Camii, son cemaat yeri ve harimde zeminden kubbe eteğine kadar duvarlarını kesintisiz olarak kaplayan çinileri ile Osmanlı mimarisinin en dikkat çekici, en nadide yapılarından biri olarak değerlendirilir. Sinan yapılarında bezemeye, belirli yerlerde sınırlı ölçülerde ve hiçbir zaman mimari kurgunun önüne geçmeyecek şekilde yer verdiğinden, bu olağandışı uygulamanın Sinan'dan ziyade, -inşası için gerekli nakit ve alt yapıyı hazırlayan- Rüstem Paşa'nın vasiyetinin bir parçası ya da vasiyetini gerçekleştiren Mihrimah Sultan'ın etkisiyle gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu çalışmada da konuyu tam olarak aydınlatacak bir kaynağa tesadüf edilememiştir. Sinan'ın esas katkısı ise yapının tasarımında, plan-mekân ilişkisinde ön plana çıkar. Mimar Sinan'ın 1562-64 yılları arasında inşa ettiği Rüstem Paşa Camii, *'sekiz destekli merkezî kubbeli'* camilerinin ilkidir. Bu yönüyle sanatında yeni bir aşamaya işaret eder. Sinan bu yapıda merkezi kubbeyi; sekiz iri paye, sivri kemerler ve köşe trompları ile oluşturduğu alt yapı yükseltmek suretiyle dikdörtgen plan içerisine yerleştirerek, enine genişleyen Osmanlı camileri için yeni bir çözüm getirmiştir[367]. Sekizgen baldaken şemasını ikinci kez, Türk mimarisinin en üst düzeyi olarak kabul gören, kendisinin de ustalık eserim dediği Selimiye Camii (1568-74)'nde uygulamış

[366] Aptullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, ed. Sadi Bayram (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), I: 176.
[367] Turgut Cansever, *Mimar Sinan* (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2005), 247.

olması[368]; her zaman en iyiye ulaşma çabasında olan Sinan'ın, Rüstem Paşa Camii ile aklındaki bazı sorulara yanıt bulduğunu göstermekte, onu Selimiye'yi hazırlayan süreçte en özel yapılardan biri haline getirmektedir[369]. Evliya Çelebi bu iki yapı arasındaki kuvvetli bağı: "*Elhâsıl bu Selîmiyye'yi görmek isteyen İslâmbol'da Tahtalkal'a'da Rüstem Paşa câmi'in görsün kim hemân ol tarh [u] tarz üzre mebnî bir câmi'-i kebîrdir. Ammâ Rüstem Paşa küçükdür"* sözleriyle vurgular[370].

Tekirdağ Rüstem Paşa Camii; planı itibariyle klasik tek kubbeli Osmanlı camilerinin bir örneği olmasına rağmen, yapının Mimar Sinan'ın elinden çıktığına şüphe götürmeyecek detaylarla zenginleştirildiği görülür. Dışta beden duvarlarının köşeleri, üst kısımlarından pahlanarak kütle algısı hafifletilmiş, yüzeylerine pencereler açılmak suretiyle de estetik işlevsellikle bütünleştirilmiştir. Harimde ise duvarlardan içeriye taşırılan ayaklar; sivri kemerlerle birbirine ve köşe tromplarına bağlanarak, cepheleri kesintisiz olarak çevreleyen hareketli satıhlar meydana getirilmiş, böylece iç mekândaki monotonluk en aza indirgenmiştir. Duvarla bağlantılı bu ayaklardan yan cephelerin ortasındakiler, ince dilimlerle de hareketlendirilerek yapının bezeme programına dâhil edilmiştir.

Osmanlı mimarisinde çift revaklı son cemaat yeri uygulaması[371], Mimar Sinan tarafından geliştirilip yaygınlaştırılmıştır[372]. Rüstem Paşa ve eşi Mihrimah Sultan'ın en önemli dört yapısı; Tekirdağ ve Tahkale'deki Rüstem Paşa Camii ile 1547-48 tarihli Üsküdar[373] ve 1566 tarihli Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii[374]'lerinin hepsinde çift revak sisteminin uygulanmış olmasında, bâni etkisinin ön plana çıktığı

[368] Sönmez, vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar* Sinan, 196; Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, 326; Selçuk Mülayim-Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selimiye Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakıfı İslam* Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 430.

[369] Oktay Aslanapa, "Rüstempaşa Camii", *Sanat Dünyamız*, 28 (1980), 3; Kuran, *Mimar Sinan*, 135; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul: YEM Yayınları, 2007), 257; Cansever, *Mimar Sinan*, 247.

[370] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3: 240.

[371] İlk yapıya ait olduğu kesin olmamakla birlikte, Osmanlı mimarisinde çift son cemaat yeri revaklarının bilinen ilk örneği, Çorlu'daki 1521 tarihli Süleymaniye Camii'dir. Albert Kahn arşivindeki 1922 tarihli fotoğrafta, caminin üç gözlü içteki son cemaat mahallinin önünde ikinci bir son cemaat yerinin izleri görülebilmektedir. Bu kısım sonradan ahşap konstrüksiyonlu olarak yenilenmiştir. Söz konusu eski fotoğraf için bkz. elektronik kaynak http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/ (E.T. 17/11/2019)

[372] Günümüze ulaşan Mimar Sinan camilerinin on sekiz adedi çift revaklı olarak inşa edilmiştir. Bunlardan onu tek kubbeli, geri kalanlar merkezi ve çok kubbeli planda inşa edilmiştir. Bkz.: Nil Orbeyi, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", *Metu Journal Of The Faculty Of Archıtecture*, 33/2 (2016): 203-204, 213.

[373] Yıldız Demiriz, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii", *Sanat Dünyamız* 7/20 (1980), 17-23; Aptullah Kuran, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 3 (1975), 43-72.

[374] Semavi Eyice, "Edirnekapı Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 446. Yapı hakkında çeşitli makalelerin yer aldığı bir yayın için bkz.: *Vakıf Restorasyon Yıllığı -Mihrimah Sultan Camii Özel Sayısı*, 9 (2014).

anlaşılmaktadır[375]. Ayrıca günümüze ulaşan Sinan yapılarının kronolojisi göz önüne alındığında, Rüstem Paşa ailesinin bu modaya öncelik ettiği de görülür: Paşa'nın Tekirdağ'daki Camii, Sinan'ın Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nden sonra bu sistemi denediği ikinci yapı olarak öne çıkmaktadır.

Tezkerelerden yer alan diğer camilerden Sapanca'daki XX. yüzyılın başlarında yeniden inşa edilmiştir. İleride görüleceği üzere, Osmanlı arşivlerinden ilk yapının da bugünkü gibi dikdörtgen planlı, sakıflı bir cami olduğu anlaşılıyor. Samanlı, Bolvadin ve Dibek'teki camilerden ise geriye hiçbir iz kalmamıştır. Fakat arşivler, Dibek'teki caminin kesin olarak, Samanlı'dakinin ise büyük olasılıkla, Sapanca Rüstem Paşa Camii'nin plan ve örtü özelliklerini taşıdığı göstermektedir.

Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa adına inşa ettiği tek ***mescit***; TE ve TB'de *"Yenibağçede Rüstem Paşa Mescidi"*[376], TM'de ise *"Yenibağçe'de yanan mescidin yerine inşa edilen Rüstem Paşa Mescidi Şerîfi"*[377] şeklinde kaydedilmiştir. Aslında Rüstem Paşa'nın tasarrufunda inşa edilmiş bir yapı olmayıp Tahtakale'deki camisinin inşası için yıktırılan, *"Kenise / Hacı Halil Mescidi"ne* karşılık olarak ve Paşa'nın ölümünden sonra yaptırılmıştır[378]. İnşasından sonra da Hacı Halil Mescidi adıyla anılan bu yapının[379], Rüstem Paşa ile doğrudan ilişkisi yoktur. Bunun yanında tezkerelerde kervansaray mescidlerine yer verilmemiş olması, Sinan'ın Rüstem Paşa adına inşa ettiği iki önemli yapının gözden kaçmasına sebep olmuştur: *Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Mescidi* ve İstanbul Kapalıçarşı'da *Cebeci Hanı Mescidi*. Esasında kervansaray mescitleri genellikle kervansaraylara bağlı olarak belirli bir odasına mihrap eklenmek suretiyle düzenlenmiş bölümler olduğundan, tezkerelerde geçmemesi normaldir. Rüstem Paşa'nın sözkonusu mescitlerinin farkı ise kervansaraydan bağımsız olarak avlu ortasında ve *'köşk mescit'* tipinde inşa edilmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Edirne Kervansarayı TE ve TB'de[380], *"Bit Pazarında Rüstem*

[375] Goodwin, *Osmanlı Mimari Tarihi*, 267.
[376] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 86; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 32, 68,
[377] Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 86
[378] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 293.
[379] Hacı Halil Mescidi bugünkü Vatan Caddesi üzerinde, önüde bir köşe çeşmesi ile bunun üzerinde küçük bir minaresi olan, ahşap yapılı basit bir bina idi. 1956 yılındaki yol çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır. Bkz. Semavi Eyice, *Eski İstanbul'dan Notlar* (İstanbul: Küre Yayınları, 4. Basım, 2015), 140-142.
[380] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 115; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 37.

Paşa'nın Kebeciler Kervansarayı" ise yapı listelerinin sıralandığı üç tezkerede de kayıtlıdır[381]. Maalesef iki mescit de geçen yüzyıl içerisinde yıkılmışlardır. İleride görüleceği üzere, bunların kervansaraylarla birlikte yapıldığı, Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinden açıkça anlaşılmakta; Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar ise köşk mescidi tipinde birer yapı olduğu konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Kaldı ki Edirne'deki mescidin günümüze gelebilmiş kalıntıları ve yıkılmadan önceki durumunu gösteren bir resmi de bulunmaktadır. Türk mimarsindeki ilk örnekleri Anadolu Selçuklu kervansaraylarında görülen köşk mescitlerinin, erken dönem Bursa yapıları dışında günümüze ulaşan hemen hiçbir örneği yoktur[382]. Rüstem Paşa'nın bunların inşası için özel bir isteğinin olup olmadığını bilemiyoruz. Rüstem Paşa, Estergon Kalesi'nde yaptırdığı bir yapının dışında, tüm mescitlerini kervansarayların içerisine kurdurtmuştur. Vakfettiği kervansaraylar arasında ise boyut ve kuruluşları itibariyle köşk mescid inşasına müsait olanların, Ankara'daki Çengel Han ile söz konusu iki kervansaray olduğu dikkat çekmektedir. Çengel Han'ın mescidi, girişin üzerine denk gelen oda içerisinde düzenlenmiştir; fakat bu yapının 1522-23 tarihli inşa kitabesi, 1550'nin başlarında doğan Rüstem Paşa'nın inşa faaliyetleri için oldukça erken bir tarihe işaret ettğinden, bu yapıya satın alma yoluyla sahip olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Geriye kalan iki yapı hem bâni olarak Rüstem Paşa'nın hem de Sinan'ın müstakil olarak inşa ettiği kervansarayların en büyük ve çift avlu etrafına dağılan birimleri ile de en kapsamlı olanlarıdır. Yanızca Sinan açısından ise eserleri arasında bilinen, başka hiçbir köşk mescidi yoktur. Dolayısıyla Rüstem Paşa adına inşa ettiği iki yapı ile bu zarif Anadolu geleneğini de göz ardı etmediğini göstermiştir. Eldeki bulgular Sinan'ın bu yapı yürünü nasıl yorumladığı veya ne yenilik getirdiğini, sağlıklı bir biçimde ortaya koyma yetmemektedir. Yine de Anadolu Selçuklular'ın kare planlı köşk mescitleri yerine, altında şadırvanı olan çokgen planlı Erken dönem Bursa yapılarını örnek aldığı ve her iki dönem örneklerinin aksine yapıyı ayak yerine sütunların üzerinde yükselttiği, rahatlıkla söylenebilir.

Tezkerelere göre Mimar Sinan, biri İstanbul Cağaloğlu'nda tek yapı ölçeğinde, diğeri ise Tekirdağ'da külliye ile birlikte tasarladığı iki ***medrese*** inşa etmiştir. Yalnızca TM'de

[381] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 49, 114; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 37, 74, 94.
[382] Sağlam olarak günümüze ulaşabilmiş bir köşk mescidi 1572 tarihli Lefkoşe'deki *Büyük Han*'da bulunmaktadır.

kayıtlı olan bu ikinci yapının, iki duvarı ile kubbeli dershanesi ayakta kalabilmiştir. Günümüze gelebilen örnekleri XVI. yüzyıldan itibaren izlenebilen[383], *"dershane hücrelerinin L oluşturacak biçimde dizildiği"* plan düzeninde inşa edilmiş[384] bir yapı idi. Mimar Sinan'ın medreseleri arasında: Halep Hüsrev Paşa Medresesi (1546)[385], Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi (1552-53), İstanbul Kocamustafapaşa'da, *Nişancı Mehmed Bey Medresesi* (1566 civarı)[386], Edirne Selimiye *Darülhadis* ve *Darülkurra* medreseleri[387] Eyüp'teki Zal Mahmud Paşa Camii avlusunun altındaki Medrese (1580)[388] ve Üsküdar Şemsi Paşa Medresesi (1580-81)[389], bu şemanın örneklerini sunmaktadır. Bu yapılar arasında özellikle Nişancı Mehmed Bey Medresesi, kubbeli dershane biriminin öğrenci hücrelerine konumuna göre, Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi ile büyük ölçüde benzelik gösterir[390].

İstanbul'daki Rüstem Paşa Medresesi, tezkerelerin üçünde de kayıtlıdır[391]. Talebe hücreleri ve dershanenin sekizgen bir açık avlu etrafında sıralandığı, *sekizgen planlı* yapı; Sinan'ın bu şemayı uyguladığı tek medrese, Türk mimarisi içerisinde ise iki örnekten biri olması açısında oldukça değerlidir[392]. Sinan'a model olan yapı, Rüstem Paşa'nın medresesinden yaklaşık 50 yıl önce, 1488 yılında Amasya'da inşa edilen Kapıağası Medresesi'dir[393]. Kapı Ağası Medresesi, sekizgen şemanın içte ve dışta izlenebildiği, tam olarak sekizgen planda inşa edilmiş bir yapıdır. Sinan ise sekizgen şemayı, dıştan bir kare içerisine alarak yeniden yorumlamış, karenin köşelerinde kalan

---

383 Zerrin Köşklü, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002), 12: 164.

384 Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülkurralar, Mektepler", *Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserler*, ed. Sadi Bayram (Ankara: Başbakanlık Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), I: 269.

385 Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-", I: 246.

386 Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 363; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-", 255; Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 297; Ergün Çağıran, *Nişancı Mehmet Bey Medresesi Koruma Sorunları ve Öneriler* (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010) 23-55.

387 Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 302.

388 Aptullah Kuran, *Eyüp* "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi" *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* I (1973), 73-74.

389 Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 316-317.

390 Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 297; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-", 269.

391 Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 24, 34, 95; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 34, 70, 88.

392 Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 145; Yıldız Ötüken, "Orhan Gazi (1326 -1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi A. Gabriel Özel Sayısı*, 9 (1978), 343.

393 Semavi Eyice, "Kapu Ağası Hüseyin Ağa"nın Vakıfları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi A. Gabriel Özel Sayısı*, 9 (1978), 149-246.

üçgen alanlara; hamam, hela ve odalar ekleyerek değerlendirmiştir. Mimar Sinan'ın meslek yaşamı boyunca sürdürdüğü arayışların bir tezahürü olan İstanbul Rüstem Paşa Medresesi hakkında, İbrahim Hakkı Konyalı: *"Sinan herhangi bir planı tekrarlamayan ve şehre yeknesak binaların melâl verici manzaraları ile boğmayan bir sanatkârdır. İşte bu medreseyi de emsaline hiç rastlanmayan müstesna bir planla yapmıştır"* demektedir[394]. Yapı plan özellikleri dışında, avluyu çevreleyen yirmidört hücresi ile en büyük boyutlu Osmanlı medreseleri arasında yer alır.

Rüstem Paşa'nın ***sarayları*** ile ilgili olarak TM'de, herhangi bir yer belirtilmeden yalnızca "Rüstem Paşa Sarayı" denilmiştir[395]. TE ve TB'de ise Kadırga (veya Kadırga Limanı), Üsküdar ve İskender Çelebi Çiftliğinde olmak üzere, İstanbul'da üç Rüstem Paşa Sarayı gösterilmiştir. Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşabilen sarayı yoktur. İleride de görüleceği üzere, Kadırga ve Üsküdar'daki sarayların, Rüstem Paşa'dan ziyade Mihrimah Sultan'ın mülkü oldukları anlaşılmaktadır. Kaldı ki tezkerelerde de Mihrimah Sultan'ın herhangi bir sarayından da bahsedilmemiştir. Bunların ilki At Meydanı yakınında ve sonradan inşa edilecek Sultan Ahmed Külliyesi'nin sınırları içinde, diğeri Salcak'ta denize nâzır konumda idi. XVI. yüzyılın gözde mesire yerlerinden biri olan İskender Çelebi Çiftliği ise sur dışında, Bakırköy ile Zeytinburnu arasındaki Kazlı Çeşme mevkiinde idi. Arşiv kayıtlarında da Rüstem Paşa Sarayı olarak adı geçmektedir. Bu üç sarayın dışında, Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde de -İstanbul'daki medresesinin yerini tarif etmek için- belirtilen: *"Mahmûd Paşa Mahallesinde kendi sa'adethâneleri"*[396], Cağaloğlu'ndaki esas sarayının -eğer TM'de kastedilen değilse- tezkerelerde yer almadığı dikkat çeker.

Kervansaraylar'ın ikisi İstanbul'da (Galata Kurşunlu Han ve Bit Pazarı'nda Cebeci Hanı), diğerleri Tekirdağ, Sapanca, Büyükkarıştıran, Samanlı, Dibek, Bursa-Akbıyık köyü, Edirne ve Konya-Ereğli'dedir. Edirne ve Samanlı'daki kervansaray iki, Dibek'teki bir (TM'de), geri kalanı ise tezkerelerin tamamında yer alırlar[397]. Mimar Sinan'ın TB'de 16, TE'de 20 ve TM'de 24 kervansaray inşa ettiği yazılıdır. Dolayısıyla bu türdeki en çok yapıyı Rüstem Paşa adına inşa ettiği anlaşılıyor. Edirne Rüstem Paşa

[394] İbrahim H. Konyalı, *İstanbul Abideleri* (İstanbul: Yenigün Neşriyat, 1940), 94.
[395] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 40.
[396] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 240-241.
[397] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 49-50, 113-115; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 37, 74, 94.

Kervansarayı; şehir içi ve menzil hanlarının özelliklerini bir araya toplayan, açık iki avlulu, iki katlı gelişmiş mimari kurgusu ve abidevi ölçüleri gibi ayırt edici özellikleri ile Osmanlı kervansaraylarının günümüze ulaşan en önemli örneklerinden birisidir. İstanbul Kapalıçarşı'daki Cebeci Hanı, Edirne Kervansarayı'nın plan özelliklerinin büyük ölçüde yansıtıyorsa da ki daha önce inşa edilmiştir, günümüze çok harap ve orijinal yapısını büyük ölçüde kaybetmiş şekilde ulaşabilmiştir. Galata'daki Kurşunlu Han; açık avlulu, iki katlı Osmanlı şehiriçi hanlarının genel özelliklerini yansıtan bir yapıdır. Çevresindeki yapılaşma ve inşa edildiği alana bağlı olarak, kısa kenarları oldukça dar olan dikdörtgen yapısı nedeniyle Mimar Sinan üst kat merdivenlerini, han girişlerinin olduğu bu kenarlar yerine avlunun tam ortasında dört kollu olarak tasarlamış; örneğine pek rastlanmayan bu çözümü ile kısa kenarlardaki üst kat odalarından da feragat etmemiştir. Geri kalan yapılar, avlusuz olarak kapalı hacimlerden oluşan menzil hanlarının özelliklerini taşımakta idiler ki maalesef bunlardan yalnızca Ereğli'deki günümüze gelebilmiştir. Giriş önünde sıralanan hacimleri ve bir sıra paye ile bölünmüş, üzeri tonozlarla örtülü dört sahınlı mimari kurgusu ile Mimar Sinan'ın değişik denemelerinden biri olan bu menzil hanı; tonozların dışarıdan izlenebildiği, kademeli olarak daralan yatay kat silmeleri ve muntazam kesme taşlı cepheleri ile de oldukça dikkat çekici bir yapıdır.

Mimar Sinan'nın Tekirda ve Sapanca'da külliyeye dahil olarak inşa ettiği iki ***imaretten*** de geriye iz kalmamıştır. Fakat Tekirdağ'daki külliyenin diğer yapılarında olduğu gibi *"som taştan mamûl üzeri kurşunlu matbah, yine som taştan üzeri kiremidli ve beş kadar fırınlı habbâzhâne ile odun ve imâret anbarından"*[398] oluşan imaretinin de Sapanca'dakinden daha özenli olarak ele anlındığı anlaşılmaktadır. Rüstem Paşa'nın sekizgen planlı ***Türbe***'si ise Türk mimarisinde yaygın olan ve Sinan'ın da özellikle mimarbaşılığının ilk on yılında çokça uyguladığı formundan ziyade, iç kısmındaki çinileri ile ön plana çıkan bir yapı olarak varlığını sürdürmektedir.

İnşa tarihi tespit edilebilenlerden hareketle Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için inşa ettiği eserlerin kronolojisi göz önüne alındığında, 1546-47 tarihli Büyükkarıştıran'daki kervansarayın ilk yapıları arasında olduğu görülür. 1550 yılında Süleymaniye'nin inşaatı başladığında, Mimar Sinan, Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki iki hanı ve medresesini tamamlamış veya tamamlamak üzere idi. İnşaat sürerken de 1552-53

[398] BOA, EV.MKT. 1554/18, belge tarihi: 19 Zilhicce 1300 / 16 Ağustos 1883.

arasında Tekirdağ ve Sapanca'daki külliye/yapıları tamamlamıştır. Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinden, Dibek'teki cami ve kervansaray 1557 ila 1560 arasına tarihlendirilebilmektedir ki bu da Süleymaniye'den sonrasına rastlar. Rüstem Paşa'nın Türbe kapısı üzerindeki Kelime-i Tevhîd kitabesinde, Paşa'nın ölüm tarihi olan 1561 yazılıdır. Bolvadin ve Tahtakale'deki cami (1562-64) de vefatından sonra, geriye kalanlar ise en geniş sınırıyla Aralık 1557'den önce (vakfiyeye göre) inşa edilmişlerdir.

2.3. Mimari Eserlerin Bakım ve Onarımı

Osmanlı döneminde, bir yapıda oluşan aksaklığı giderme, yapıyı iyileştirmeye yönelik yapılan işlerin (onarım) karşılığı olarak; "tamîr", "termîm", "meremmet", "imâre" tabirleri kullanılmıştır[399]. Arşiv kayıtlarında, bu eş anlamlı sözcüklerin bazen yan yana -genellikle tamir ve termim şeklinde- kullanıldığı da görülmektedir. Hukuki bir terim olan "rakabe" ise bir malın kontrol ve gözetilmesi anlamında, diğerlerinden daha kapsamlı bir mana taşımaktadır[400]. Yenilemenin karşılığı olan "tecdîd"in, tek başına ifade ettiği anlamın dışında, tamirle birlikte "müceddeden tamîr" şeklinde, esaslı onarımı ifade etmek üzere de kullanıldığı, pek çok arşiv vesikası üzerinden anlaşılmaktadır.

Mimari yapıların oluşmasında olduğu kadar onarım ve bakımında da en önemli rolü "vakıf kurumu" üstlenmiş; vakfedilen malın Allah'ın mülkiyetine geçtiği kabul edildiğinden, ebedîlik ilkesinden hareketle, vakıf yapılarının ilelebet ayakta kalabilecek şekilde gözetilmesine gayret gösterilmiştir[401]. Bu nedenle vakıf kurucuları, vakıflarını güçlü ve sürekli gelir kaynakları ile donatmışlar, vakfiyelerinde de yapıların korunmasına yönelik şartlar öngörmüşlerdir[402]. Bu şartlar bazen, herşeyden önce gelirlerin onarım ve restorasyonun yapılmasına yönünde, bazen günlük olarak vakıf gelirlerinden belirli bir miktarın ayrılılarak onarım için fon oluşturulması veya vakıf

[399] Ahmet Akgündüz, "Eski Hukukumuzda Vakıf Malların Tamiri ve Muhafazası", *Vakıf Haftası Dergisi*, 11 (1994), 115 (115-122 arası); Aynı yaz., *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2013), 404.
[400] Akgündüz, "Eski Hukukumuzda Vakıf Malların Tamiri ve Muhafazası", Aynı yaz., *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 404.
[401] Emre Madran, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser ve Onarım Üzerine Gözlemler", *Belleten*, 49/195 (Aralık 1985), Ankara: TTK Yayınları, 518 (503-546 arası) veya Emre Madran, "Osmanlı Devleti'nde Onarım Etkinlikleri/Vakıf Kurumu İlişkisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ed.), G. Eren-K. Çiçek ve C. Oğuz (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 10: 236 (236-244 arası)
[402] Halim Baki Kunter, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar", *Uluslararası I. Türk Sanatları Kongresi Tebliğleri* (Ankara: TTK Yayınları, 1959), 263-264 (260-267 arası).

görevlerinin ücretleri ile şart edilen hizmetlerin ifası için gerekli meblağların tahsisinden sonra arta kalan gelirin tamamının yada bir bölümünün ayrılması gibi farklı şekillerde, fakat her zaman vakıf varlığının bakımı ve ihyası öncelikle ele alan hükümlerle ortaya konmuştur[403]. Vakıf sahipleri, hayır eserlerinin sürekli kalması için vakfiyelerin en başında, dua ve istekler ile vakfiye hükümlerine karşı gelenlere beddualar içeren ibarelere yer vermiş, manevî teşvik ve tehditlerde bulunmuşlardır[404].

Vakfiyelerdeki onarımla ilgili şartları inceleyen Ömür Bakırer; XIII-XIV. yüzyıl vakfiyelerinde, genellikle sadece vakıf gelirinin ilk önce gerekli tamirleri yapmak için sarf edileceğinin şart koşulduğunu, XV. yüzyıldan itibaren, bu şarta ilave olarak onarımların nerelerde yapılacağı ve onarımları yapacak kimseler hakkında da bilgi verilmeğe başlandığını bildirmektedir[405]. İlk olarak 1400 tarihli Yıldırım Bayezid vakfiyesinde, vakfın devamlı hizmetllieri kadrosunda vakıf yapılarının onarımını yapacak iki mimar görevlendirildiği, 1479 tarihli Fatih Sultan Mehmed vakfiyesinden itibaren de uzmanlaşmağa gidilerek mimarların yanısıra; kurşuncu, su yolcu, lağımcı, taşçı, camcı gibi diğer sanat erbabının da hizmetli kadrosuna dahil edildiği gözlenmiştir[406]. Onarımda görev alacakların sayısı ve çeşitliliği, vakfın büyüklüğü ile orantılı olarak artmakta ve daha çok padişah veya hanım sultanların vakıflarında görülmekte idi[407]. Örneğin Eminönü'ndeki Yeni Cami kadrosunda: 3 tane üstad tamirci, 1 kurşuncu, 1 camcı, 1 taşcı, 1 perdeci, 1 anbarcı, 1 anbar kâtibi, 1 ekip kâtibi yer alıyordu[408]. Vezirler ile daha alt kademeki devlet görevlilerinin vakfiyelerinde, onarım için personel tahsis edildiği durumlarda ise genel yapı ustası ve/veya yapının diğer bölümlerine göre daha sık arızalanan suyollarını tamir edecek su yolcusu gibi daha mütevazi ölçü ve çeşitlilikte personelin görevlendirildiği görülmektedir.

---

[403] İbrahim Ateş, "Vakıf Eserlerin Onarım ve Restorasyonu ile İlgili Vakfiye Şartlarına Genel Bir Bakış", Vakıflar Dergisi, 23 (1994), 161-165 (161-176 arası).

[404] Kunter, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar", 264.

[405] Ömür Bakırer, "Vakfiyelerde Binaların Tamiratı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), 114-121 (113-126 arası)

[406] Ömür Bakırer, "Vakfiyelerde Binaların Tamiratı İle İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), 114-121 (113-126 arası)

[407] Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi XVIII. ve XIX. Yüzyıl* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Osmanlı Eserler Dizisi 21, 2000), 68-71.

[408] Kunter, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar", 265.

Rüstem Paşa'nın vakıf yapılarında da bu şekilde görev tahsisi söz konusudur. Vakıf personelinin kayıt altına alındığı Ocak 1561 tarihli vakfiyesinde, yapıların günlük bakımından sorumlu çok sayıda kapıcı (bevvap) ve temizlik görevlisi (ferraş)'nin yanı sıra; İstanbul, Tekirdağ, Bursa, Kütahya, Bolvadin, Büyükkarışdıran, Mudurnu-Dibek'teki binaların tamiri için birer "meremmetçi", İstanbul ve Bursa'dakiler için ayrıca birer "su yolcusu"[409] tayin edilmiştir[410]. Bu görevliler devamlı olarak iş başında bulunduklarından tamir ihtiyaçları daha başlangıcında karşılanır, görülen arızalar büyük masraflara yol açmadan giderilirdi. Vakıf yapılarının bulunduğu diğer yerlerde veya deprem, yangın gibi felaketlerin yol açtığı kapsamlı onarım gerektiren durumlarda, dışarıdan hizmet alımı gerçekleştirilmekte idi. Söz konusu görevlilerden başka Rüstem Paşa'nın Türbesi'nin yaptıran Mihrimah Sultan, ayrıca türbede vardiyeli olarak yirmidört saat çalışacak oniki türbedar tayin etmiştir. Türbenin hemen arkasındaki odada bekçilik yaparak türbenin bakım ve gözetimden sorumlu olan türbedarların, yapının onarımlarına da müdahil oldukları, yapının bahsinde görüleceği üzere, arşiv kayıtları vesilesi ile anlaşılmaktadır.

Bazı vakıflar tarafından, zaman içinde maddi sıkıntı içerisine düşebilecek başka vakıflar düşünülerek "kudretsiz hayrata yardım" adı altında belirli bir meblağın ayrılması[411] veya o an için zor durumda olan vakıfların ihyasına yönelik uygulamalar, vakıf eserlerinin sürekliliği veya vakıf-onarım ilişkisini vurgulaması bakımından oldukça önemlidir / özellikle hayır eserlerinin varlığının devamı açısından oldukça önemli idi. Rüstem Paşa da kendi döneminde kadim olan hayır eserlerinin varlığını devam ettirebilmesine vesile olmuş, Kastamonu'daki Atabey Gazi ve Amasya Gümüş'teki Yörgüç Paşa camilerini esaslı bir şekilde onartarak mali açıdan zayıf düşmüş vakıflarına gelirler tahsis etmiştir.

Vakıf eserinin onarımı, Osmanlı hukukunda ayrıntılı olarak incelenerek hükümlere bağlanmıştır. Buna göre vakfın tamiri, vakıftan amaçlanan bütün hayır işlerinden önce gelir[412]. Vakfiyede tamiratla ilgili madde bulunmasa dahi vâkıfın devamlılık kaydıyla

[409] Su-yolculuk mesleği için bkz.: Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi XVIII. ve XIX. Yüzyıl,* 75-79.
[410] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 17, belge tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561.
[411] Kunter, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar", 266.
[412] Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2013), 405; Aynı yaz. "Eski Hukukumuzda Vakıf Malların

kurduğu tesisin bozulmaması için, mütevelli vakfın geliri ile ilk önce gerekli tamiratı yaptırmaya mecburdu[413]. Tahribat bir kişinin fiili ile meydana gelmişse mütevellinin tamirden evvel bunu karşılaması gerekirdi; vakfın onarımı için önceden ayrılmış bir bedel bulunsa dahi kullanılamazdı[414]. Tahribat kendiliğinden gerçekleşmiş ise öncelikle -eğer varsa- vakfiyede bunun için ayrılan gelir kullanılır veya belirtilen şarta uyulur, yok ise vakfın geliri zaruri olarak onarım masraflarına harcanır, gerekirse onarım bitene kadar vakıf masrafları asgariye indirilir, -kadı onayı şartıyla- çalışanların ücretleri dahi kısmen veya tamamen askıya alınabilirdi[415]. Vakıf gelirlerinin onarımı karşılamadığı durumlarda, onarımı gereken yapı "hayrât" ise onarımın devlet hazinesinden karşılanması gerekirdi[416]. Onarılacak yapının gelir sağlayan mülk (akar) olması durumunda ise sıkça başvurulan uygulamada, onarım ücreti kiracı olacak talipliden peşin olarak alınır ve borç ödenene kadar kiradan düşülürdü[417]. Daha önce belirtildiği üzere, vakıf gelirlerinin onarımı karşılamadığı durumlarda finansal bir çözüm olarak "icareteyn sistemi", XVII. yüzyılda bu amaçla uygulamaya konmuş, fakat kiracıya tasarrufun devri veya varislerine intikali gibi haklar tanıdığından zamanla vakıfların aleyhine dönüşerek vakıf malının elden çıkmasına sebep olmuştur.

Osmanlı döneminde, yapıların bugünkü anlamda mimari ve kültürel değerinin muhafazasına yönelik bir "koruma bilincinden" ziyade, vakfa veya topluma olan yararının, koruma anlayışında ön planda tutulduğu değerlendirilir[418]. Vakıf veya toplumun yararı, yapının yıkılması veya bölünerek başka amaçla kullanılmasını öngörüyorsa, hukuken kadı ve mütevellinin izni ile bu işlemlerin yapılmasına olanak

---

Tamiri ve Muhafazası", *Vakıf Haftası Dergisi* 11 (1994), 115.

[413] Bakırer, "Vakfiyelerde Binaların Tamiratı ile İlgili Şartlar ve Bunlara Uyulması", 122; Osman Safa Bursalı, *Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 44-45.

[414] Kunter, "Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar", 263; Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 405; Aynı yaz. "Eski Hukukumuzda Vakıf Malların Tamiri ve Muhafazası", 115.

[415] Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf*, 253 (411. Mesele); Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6, (1994): 56-57 (53-70 arası); Halit Çalış, "Rakabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34:428 (427-428 arası).

[416] Bursalı, *Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri*, 101-110.

[417] Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", s. 68-69.

[418] Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devri Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 149-151 (149-205 arası); Emre Madran, "16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Restorasyon Etkinlikleri", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu 24-27 Ekim 1988 Bildirileri* (Ankara: TTK Basımevi, 1996), 125-127.

sağlanmaktadır[419]. Özellikle vakıf gelirlerinin iyice azaldığı geç dönemde, bu şekildeki uygulamalara daha çok başvurulmuş, onarıma harcanacak meblağın iş sonundaki maddi-manevi getirisi üzerinde titizlikle durulmuştur. Bu açıdan, ibadet fonksiyonu nedeniyle cami ve mescitlerin en ayrıcalıklı yapılar olduğu söylenebilir. 1840 yılında Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'daki camii, medresesi, kervansaray ve imareti zaman içinde onarıma muhtaç hale geldiğinde, vakfın onarımları karşılayacak kudreti olmadığından diğer yapıların işi geri bırakılarak caminin emaneten tamirine (masrafın sonradan vakıftan tahsil edilmek üzere hazineden karşılanmasına) karar verilmiştir. Nihai kararın tescil edildiği Sultan Abdülmecid'in fermanında, her ne kadar caminin Tekirdağ'ın Ayasofyası olduğu yönünde, mimari ve tarihi değerine atıfta bulunulmuşsa da onarıma bir an evvel başlanmasının asıl sebebi, vakit geçtikçe masrafın daha da artacak ve hazineye daha fazla yük getirecek olmasıdır[420]. Nitekim ileride görüleceği üzere, onarım için dönemin en önemli mimarlarından olan Seyyid Abdülhalim Efendi görevlendilmiş olsa da onarım sırasında harim baştan aşağı ampir tarzda bezemelerle yenilenmiş, mimari üslubun korunmasına özen gösterilmemiştir. Bir ibadet yapısının fonksiyonunu yitirmesi sebebiyle ortadan kaldırılmasının ilginç bir örneği ise Rüstem Paşa'nın Edirne'deki kervansaray mescidinde yaşanmıştır. 1850'den sonra gayr-ı müslim tüccarın kervansaray içerisinde hâkim konuma gelmesi nedeniyle vakıf tarafından Edirne mahkemesine başvurulmuş, kısmî onarıma ihtiyacı olan nadide köşk mescide para harcamak yerine, yıkılarak enkazının satışından elde edilecek gelirin, kervansaray ve başka yapılarda kullanılması kararlaştırılmıştır. Sapanca'daki imaret ve zaviyesinde olduğu gibi XIX. yüzyılda Rüstem Paşa Vakfı tarafından, yapıların onarımı yerine enkâz veya arsasının satışından faydalanıldığı örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bilindiği ve kısmen yukarıdaki Rüstem Paşa örneklerinde de görüldüğü üzere, XIX. yüzyılda vakıf gelirlerinin giderek azalması veya yok olması, yapılara zamanında müdahale edilememesine ve pek çok yapının zamanla âtıl duruma düşerek ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşamayan yapılarının neredeyse tamamının yüzyılın ikinci yarısından sonra ortadan kalktığı, acı bir gerçek

[419] Tuba Akar, "Tanzimat Öncesinde Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması" *Vakıflar Dergisi* 33 (2010), 90-91.

[420] BOA, EV.MH. 107/6-2, belge tarihi: Recep 1258 / Ağustos-Eylül 1842: "*câm'i şerîf-i mezkûr kaza-i mezbûrun Ayasofyası mertebesinde olub derununda edâ-yı salâvat mümkün olmağın derecelerini kesb itdiğinden imâr ve ta'miri terk ve tevkif olunur ise ilerüde masârıfât-ı külliyeye muhtaç olacağından…"*

olarak, çalışmanın üçüncü bölümünde görülecektir. 1826'daki Evkâf Nezâreti'nin kuruluşundan sonra, vakıfların tüzel kişiliğinin büyük ölçüde ortadan kaldırılarak gelirlerinin hazinede toplanması ve daha önemlisi, gelirlerin başka amaçlarla kullanılması, bu sürecin oluşmasında belirleyici olmuştur. Son dönemde vakıfların yapıların onarımı için sıkça başvurduğu bir çözüm -ki bu çalışmada da pek çok örneği mevcuttur-, üst örtü kurşunlarının kiremitle değiştirilerek, kurşunların satışından elde edilen gelirin onarımda kullanılması olmuştur.

Yöre halkı ve hayırseverlerin yaptığı yardım ve bağışlar, maddi açıdan sıkıntıya düşen vakıfların devamlılığı açısından oldukça önemli bir husustur. Bilecik-Osmaneli'ndeki Cami-i Atik Vakfı gelirlerinin kesilmesi üzerine, bölge ahalisi tarafından belirli bir tutarda nakit bağışı yapılmış, fakat uzun vadede etkisini kaybedeceğinden endişe edilerek, bu parayla, caminin tamiri ve vazifelilerine ödenmek üzere avlu duvarına birkaç dükkân yapılıp kiralanması için kadının onayına başvurulmuştu[421]. XIX. yüzyılda Rüstem Paşa'nın bazı yapılarının ihyası için de çevre halkının devreye girdiği görülmektedir. Örneğin Rüstem Paşa'nın Sultanahmet'teki mektebi 1874 yılındaki yangında harap olunca, hayırseverler tarafından "müceddeden binâ" edilmişti[422]. Sapanca'daki Camisi'nin 1932 yılında Bostancızâde Yusuf tarafından tekrar inşa ettirildiği, kitabesinden anlaşılmaktadır Galata'daki kervansarayının 1836'daki onarımı, 36.460 kuruşluk onarım masrafının üçte biri vakfından, üçte ikisinin kiracıların ianesi ile karşılanmak üzere yapılması kararlaştırılmıştı[423]. 1875 civarında, yine Rüstem Paşa'nın Kırklareli-Büyükkarıştıran'daki cami ve suyollarının 54.237 kuruş 30 para tutarındaki onarım masrafının 12.000 kuruşluk kısmı, köy ahalisinin yardımı ile geri kalanı, Paşa'nın o vakitte yıkık durumda olan hanının kurşun ve taşları ile suyolunun eski kurşunlarının satılması ile elde edilecek gelirden karşılanması yoluna gidilmiştir[424] ki sonradan buradaki cami de yöre halkı tarafından yeniden inşa edilmiştir.

Osmanlı döneminde mimari eserlerin onarımı; Tanzimat dönemi öncesi ve sonrasında uygulama farklılıkları göstermekle beraber, iki aşamalı onay sürecinden geçtikten sonra başlar, onay sürecinin yöneten devlet birimleri, aynı zamanda onarım sonrasındaki

[421] BOA, C.EV. 142/7067-1, belge tarihi: 6 C. evvel 1134 / 22 Şubat 1722.
[422] BOA, EV.TİK. 23/39.
[423] BOA, E.MH. 19/93-5, belge tarihi: 5 Şevval 1251 / 24 Ocak 1836.
[424] BOA, EV.MKT. 1777/38, belge tarihi: 2 Zilhicce 1291 / 10 Ocak 1875.

denetim mekânizmasını oluştururdu. Yerel ölçekli olan ilk aşama, bölge mahkemesine onarım talebinin iletilmesi ile resmiyet kazanırdı. Onarım talebi, vakfın mütevellisi, yapıdan istifade eden yöre halkı veya hancı, müderris ve câbi gibi vakıf çalışanları tarafından yapılırdı ki bunlardan mütevveli ve yöre halkından gelen taleplerin ağırlıkta olduğu, bu çalışma sırasında da müşahede edilmiştir. Başvurunun ardından mahkeme tarafından, yapının birinci keşfinin (keşf-i evvel) çıkarılması için; kadıyı temsilen nâib, en az bir mimar, vakfın mütevellisi veya mütevelli kaymakamı, onarım işinden anlayan -belgelerde geçtiği şekliyle "ehl-i vukûf kimesneler"- ve yöre halkından güvenilir "bî-garaz müslümanlar"dan oluşan bir heyet oluşturulurdu[425]. Heyette farklı kesimlerden kişilerin bulunması, keşfin adil olarak yapılması ve dolayısıyla olabilecek yolsuzlukların önüne geçilmesi bakımından önemliydi. Mimar ise genellikle merkezden gönderilen "hassa mimarı" olmakla birlikte mimarbaşının bizzat atadığı eyalet/şehir mimarı veya vakıf mimarı görevlendirilirdi. Mimarın belirlenmesinde yapının önemi ve merkeze olan uzaklığının etkili olduğu söylenebilir. Durmuma göre bizzat mimar başı tarafından da onarım keşfi gerçekleştirilmekte idi ki bunun örnekleri, Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki yapılarında görülecektir.

Keşifte yapının metrajı (mesaha=ölçüm) alınarak onarım yapılacak yerler ayrı ayrı tespit edilir; hangi malzemeye ne kadar ihtiyaç olduğu, onarımda çalışacak usta, neccar vb. elemaların sayısı ve malzemenin nakil ücretleri gibi tüm masraflar, güncel piyasa fiyatı üzerinden hesaplanarak onarımın yaklaşık maliyeti belirlenirdi[426]. Onay sürecinin ilk aşaması, oluşturulan keşif raporunun mahkemede -vakıf yetkilisi, onarım incelemesinde bulunan heyet ve bölge halkının da bulunduğu şahitler huzurunda- tescil edilmesi ile tamamlanmış olurdu[427].

İkinci aşamada, eğer onarım normal yolla, yani vakfın geliri ile yapılacaksa divana keşif raporunun gönderilmesine gerek olmayıp onarıma başlanması için izin talep edilmekte idi[428]. Devlet ödeneği ile yapılacak onarımlarda ise keşif raporu, hassa mimarlık ocağı tarafından incelenerek defterdarlığa sunulur, buradaki inceleme sırasında parasal kaynak

[425] Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri Vakıflar, Toplum ve Ekonomi* (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 107.

[426] Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, 107.

[427]

[428] Madran, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser ve Onarım Üzerine Gözlemler", 526.

saptanır ve bu durum bir telhisle sadrazamın onayına gönderilerek "buyrultu alınırdı. Onaylanmış olan keşif defteri, başmuhasebe kalemine kaydedilerek bir örneği mimarbaşına verilirdi. Buyrultunun bölge mahkemesine ulaşması ile de yapının "onarım süreci", resmen başlamış olurdu[429].

[429] Madran, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser ve Onarım Üzerine Gözlemler", 526-529

BÖLÜM 3: İMAR FAALİYETLERİ

3.1. Külliyeler/Manzumeler

3.1.1. İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi (Tahtakale)

Yeri: Fatih İlçesi**,** Rüstem Paşa Mahallesi, Hasırcılar Caddesi (Ada 430 Pafta 126 Parsel 1-90)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: 1562-1564 **İnceleme Tarihi:** Temmuz 2020

Şekil No: 1-18 **Fotoğraf No:** 1-95

Genel Tanım:

Haliç kıyısında, İstanbul'un ana ticaret bölgesi *Tahtakale* (Taht'el kal'a / Kale altı) semtinde, Kapalı Çarşı'dan Haliç'e kadar uzanan ve tarihi Roma dönemine kadar uzanan Uzun Çarşı Caddesi'nin kıyı ucunda inşa edilmiştir[430]. Aynı ada üzerine sıkışık nizamda konumlandırılan külliye yapıları; merkezdeki fevkâni cami, caminin kuzeyindeki sıra dükkanlar, dükkanların ortasına konumlanmış bir çeşme, kuzeydoğu köşede camiden bağımsız şadırvan ve şadırvanın güneyinden itibaren camiyi "L" şeklinde saran üç handan (Büyük-Küçük Çukur Han ve Burmalı Han) meydana gelmektedir[431] (Şekil 1).

Kitabesi bulunmayan külliye yapılarından, caminin inşa süreci detaylı olarak takip edilebilmekte iken hanlara dair herhangi bir kayıt yoktur. Fazıl Işıközlü'nün yayınladığı ve 1870 civarında düzenlenmiş olan, "Nezaret-i Evkaf-ı Hümâyûnda bulunan hanlar hancılar kethüdası ma'rifetile tahkîk ve terkim olunub isimlerini mübeyyin defteridir" başlıklı dört sayfalık bir defterde; *Burmalı Han*, Rüstem Paşa vakfından gösterilmektedir[432]. Bu bilgiden hareket eden Aydın Yüksel, Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde camiden önce Tahtakale'de inşa edilmiş bir handan bahsedilmesi

[430] H. Kemali Söylemezoğlu, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli ve Avlusu Planlamasında Gözönünde Tutulan Faktörler Hakkında", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı,* (haz.) Zeki Sönmez (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1988), 260; Doğan Kuban, "Rüstem Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Anskiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 1994), 6: 371; Doğan Kuban, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları* (İstanbul: YEM Yayınları, 1998), 123.

[431] Ali Saim Ülgen, "Rüstem Paşa Heyeti", *Mimarlık Dergisi* 1-2 (1952), 23-28; Aslanapa, "Rüstempaşa Camii", 3.

[432] Fazıl Işıközlü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları", *Vakıflar Dergisi* X (2006), 421; Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 481.

nedeniyle, külliye yapılarının durumuna kuşku ile yaklaşmaktadır. Buna karşın bazı araştırmalarda da bu üç handan yalnızca ikisinin; Çukur hanlar[433] veya Büyük Çukur Han ve Burmalı Han'ın külliye yapıları içerisinde değerlendirildiği görülmektedir[434]. Fakat Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar, Çukur hanların Rüstem Paşa vakfına bağlı olduğunu göstermesinin yanında Tahtakale'de, *"Sulu Han"* veya *"Fincancı(lar) Hanı"* adıyla anılan, vakfa bağlı farklı bir yapının varlığını da açıkça ortaya koymaktadır. Arşivler bir kenara bırakıldığında da bu üç hanın, hem cami ve birbiriyle irtibatlı olarak arsa üzerindeki konumları hem de mimari özelliklerinin kendi içlerinde tam bir uyum içerisinde olması, kuvvetli bir biçimde aynı anda tasarlandıklarına işaret etmektedir (Şekil 1).

3.1.1.1. Rüstem Paşa Camii

Yeri: Rüstem Paşa Mahallesi, Hasırcılar Caddesi (Ada 430 Pafta 126 Parsel 7)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1562-1564 **İnceleme Tarihi:** Temmuz 2020
Şekil No: 1-4 **Fotoğraf No:** 1-53
Genel Tanım:

Külliyenin merkezi konumundaki yapı, Uzun Çarşı caddesi ile Hasırcılar caddesinin birleştiği köşe başındadır. Kendisini ölüme götürecek olan hastalığı sırasında kaleme alınan vakfiyesine göre Rüstem Paşa; İstanbul'da bir külliyeden ziyade adını yaşatacak bir cami inşa ettirmeyi ve -daha önce vakfettiği cebehâne parasıyla- ona gelir sağlayacak mülkler temin etmeyi arzu etmiş, eğer ömrü yetmez ise eşi Mihrimah Sultan'ın inşaatı gerçekleştirmesini vasiyet etmiştir[435]. Vakfiyede ayrıca *"...mahmiyye-i mezkûrede...binâ olıcak câmi'-i şerîf"*de görev yapacak personelin sayısı ve alacakları

[433] Z. Hale Tokay, "Rüstem Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2008), 35: 291.
[434] Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi* (Ankara: VGM. Yay., 1976), s. 87-88, 91-95.
[435] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 448; Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 229; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 424: *"... ve dahi şöyle şart eylediler ki eğer ecel-i kâtı'... mühlet ve zamân-ı bî emân fırsat verir ise zikr olunan câmi-i şerîfi bizzât nefs-i nefîs-i pür-takdîsleri binâ edip mukaddemâ vakf etdikleri cebehâne bahâsıyla akarât iştirâ edeler eğer tedbîr-i insânî ile takdîr-i rabbânî hem-'inân olmaz ise ol zamânda kendülerin celîle-i halîleti'z-zâtî ve bânû-yı sultân-ı aliyyeü'ş-şân... bint-i sultân-ı selâtin-i zemân Sultân Süleymân Hân... hazretleri şürût-ı mu'ayyene-i mübeyyene-i mezbûreye bi-temâmihâ ri'âyet ve... ihtimâm... buyurular"* (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 17, s. 160 (24-37. satırlar), belge tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).

ücretler de belirlenmiştir[436]. Ancak Rüstem Paşa, 1561 yılının başında düzenlenen bu vakfiyeden altı ay sonra vefat ettiğinde, caminin inşaatına başlamak şöyle dursun yerinin bile kesin olarak belirlenmediği anlaşılmaktadır. Nitekim vefatının ardından düzenlenen, inşaatın başlaması için çevredeki mülklerin satın alınması ile ilgili Ebusuud Efendi'nin verdiği fetvada, cami yerinin vakfın mütevellisi Mihrimâh Sultan tarafından (Mehmed Kethüdâ ile birlikte) belirlendiği açıkça dile getirilmiştir: *"...mütevelli-i rey-i vasi' ile bir mahâll-i münâsib tetebbu etdikde..."*[437]. Söz konusu fetvadan kısa bir süre sonra, 6 Mart 1562'de Kanuni Sultan Süleyman'nın caminin inşası için verdiği *icâzetnâme* metni ise o ana kadarki süreci özetleyerek caminin yapılacağı yer ile ilgili önemli bilgiler vermektedir:

> *"…bundan akdem vezir-i azâm iken fevt olan Rüstem Paşa'nın evkâf-ı mütevellisi… Muhammed zîde-kadrehû atebe-i ulyâma gelüb merhûm-ı müşârun-ileyh… evvelden bir câmi'-i şerîf binâ eylemek niyyetinde olmağın ol zamânda dâhî vasiyyet idüb mütevellî bir münâsib yerde bir câmi' binâ etdürüb levâzım ve mühimmâtın tertîb eyleyüb masârıf ve vezâifin vasî izni ile tâyîn eyleye deyû tasrîh etmeğin mahrûse-i mezbûrede Taht-el kal'a kurbinde kazgancılar dükkânlarına muttasıl olan Kenîse Mescîdi dimekle müteârif mescîdin cemâat-i kesîresi olub vüs'ati olmayub ve câmi'ye ihtiyâçları olduğu sebebden iltimaslarıyla… cevâzına fetvâ-yı şerîfe virilüb ammâ ol mevzîde câmi'ye kifâyet edecek mülk yer bulunmadığı eclinden câmi'-i şerîf-i Ayasofya evkâfından yirmi üç bâb dükkânlar ki bâzının yeri ve bâzının hem yeri hem binâsı vakfın olub Ayasofya dükkânları binâlarının nakzı tamâm-bahâ ile alınub mamûrlığı zamânında aynı icâreleri üzere yerlerine mukataâ vaz' olunub mâh-be-mâh mukataâları virilüb onlardan mâadâ ol etrâfda binâ olunacak câmi'in haremine ilhâk içün alınması lâzım olan sâir evkâfdan mütevellîleri ve sâhibleri mârifetleri ve rızâları ile onlardan bedel-i âkâr alınub mütevellîlerine ve sâhiblerine teslîm olunmak şer'an câiz olduğuna dâhî fetvâ ibrâz idüb zikr olunan evkâf-ı vücûh-ı mezkûre üzre alınub mahâll-i mezbûrda*

[436] Cami vazifelileri ile yevmiyeleri şu şekildedir: Hatib 8 akçe, imam 8 akçe, bir müezzine 6 diğer üç müezzine 5 akçe, on kurra hafızından sermahfile 5 diğerlerine 2 akçe, dua eden muarrife 3, noktacıya 2, buhur yakanlara 5, iki kayyıma 4, iki çerağcıya (kandil ve mumları yakan) 4, iki ferraşa (temizlikçi) 3 er akçe. Bkz.: VGMA, d. 635/2, sıra nr. 17, s. 156 (45. satır)-157 (15. satır); Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 448; Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 229.

[437] Necipoğlu, *Sinan* Çağı, 428-429; VGMA, d. 648, sıra nr. 8-2, s. 19, belge tarihi: - (Mart 1562'den önce).

mümâ-ileyh rûhı-çün bir câmi‘-i şerîf binâ olınmağın izn-i şerifim erzânı kılınmak bâbında… arz olundukta izn-i icâzet virüb bu hükm-ü hümâyûnımı virdim…”[438].

Hükmün ardından, 25 Ekim 1562 tarihinde düzenlenen hüccette; caminin yeri için Ayasofya Vakfı’ndan alınan 24 dükkânın dışında, birçoğu yine bu vakfın arsası üzerine inşa edilmiş çeşitli vakıflara ait 28 hücre, 4 mahzen, 4 ev ve 2 dükkânın Rüstem Paşa Vakfı’na dâhil edildiği görülmektedir[439]. Belgede, yıkılacak olan Kenise Mescidi’nden bu kez, *Hacı Halil Mescidi* olarak bahsedilmekte, 248 zirâ olan arsasının genişletilmesi için Mimar Sinan’ın nezaretinde ölçümlerinin gerçekleştirildiği ifade edilmektedir:

“mahrûse-i İstanbulda Taht-el kal‘a kurbinde… Hacı Halîl Mescîdi dimekle ma‘rûf bennâ zirâ‘iyle iki yüz kırk sekiz zirâ‘ arsası olan mescîd-i şerîf tevsi olunub merhûm ve mağfûr-leh Rüstem Paşa hazretlerinin rûh-ı pür-fütûhları içün câmi‘-i şerîf olması… hükm olunduktan sonra hâliyâ mi‘mâr başı olan fahr’ül-emâcid ve’l-ekârim Sinan Ağa ile vesâir ehl-i vukûfdan cemm-i afir ile biz-zât mahâll-i mezkûrun üzerine varıldıkta câmi‘-i mezbûrun mesâhı içün mevzi-i mezkûrda vâk‘i olub…”[440].

Caminin Evâil-i H. Rebîul'ahir 970 (M. 28 Kasım-7 Aralık 1562 arası) tarihli su mülknamesindeki ibarelerden, o sırada inşaatın başlamış olduğu anlaşılmaktadır[441]. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen tüm kayıtlar dikkate alındığında, bazı araştırmalarda öne sürüldüğünün aksine[442], cami temelinin en erken 1562 yılının ortalarında atıldığı anlaşılmaktadır. Kanûni devrine ait bir kayda göre, (H. 17 Ramazan 971) 29 Nisan 1564’te, inşaatın tamamlanarak camiibadete açılmıştır[443].

---

[438] VGMA d. 648, sıra nr. 4, s. 10-12, belge tarihi: 29 C. ahir 969 / 6 Mart 1562.

[439] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman’ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 121-122’de bu vakıfların adları, mülkleri ve ne karşılığında alındığı tablo halinde gösterilmiştir.

[440] Necipoğlu, *Sinan* Çağı, 429; VGMA d. 648, sıra nr. 8-1, s. 15-18, belge tarihi: 26 Safer 970 / 25 Ekim 1562.

[441] Necipoğlu, *Sinan* Çağı, s. 429; VGMA, d. 648, sıra nr.1, s. 7-8, belge tarihi tarihi: Evâil-i Rebîul'ahir 970 / 28 Kasım - 7 Aralık 1562: *“… bundan akdem vezir-i âzâm iken fevt olan Rüstem Paşanın hâliyâ mahrûse-i İstanbulda… binâ olınan câmi‘i içün gelen suya ilhâk etdikleri bir buçuk lülesinin bedeli Kağıdhâne suyundan birbuçuk lüle ta‘yin ve ihsân eyleyüb Taht-el kal‘anın üstünde vâkî olan muslukdan alınub virilmesin emr eyleyüb bu nişân-ı âlîşân… buyurdum ki…”*.

[442] Caminin tamamlanma tarihi olarak 1559 ile 1562 arasında öne sürülen iddialardan bazıları için bkz.: Celâl Esad Arseven, *Türk Sanatı Tarihi: Menseinden Bugüne Kadar Mimarî, Heykel, Süsleme ve Tezyinî Sanatlar*, II/I (İstanbul: Maarif Basımevi, 1971), s. 346; Walter B. Denny, “İstanbul Rüstem Paşa Camii Seramikleri”, *Sanat Dünyamız* 8 (1976), 29; Aslanapa, “Rüstempaşa Camii”, 6; Kuran, *Mimar Sinan*, s. 135; Kuban, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, 126; Tokay, “Rüstem Paşa Külliyesi”, 291.

[443] *“Câmi’-i Rüstem Paşa yevmü’l-cum’a fi 17 Ramazan, sene 971 feth şüd”*. Bkz.: Özergin, *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, 28 (241. Kayıt).

Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşan en önemli prestij yapısı olan cami; alt kısmında depo ve dükkânların bulunduğu, zeminden altı metre yükseklikte bir platform üzerine inşa edilmiştir[444]. Böylelikle araziden olabildiğince yararlanıldığı gibi görünürlüğü de arttırılmış, Haliç kıyısına egemen olarak şehrin silüetinde önemli bir rol oynamıştır[445]. Yapı esas itibariyle, merkezi kubbe ile örtülü enlemesine dikdörtgen bir harim ve önündeki çift revaklı son cemaat mahallinden oluşmaktadır. Merkezi kubbe; dördü bağımsız sekiz ayağın taşıdığı kemerler üzerinde yükselmekte, yanlarda tonoz örtülü üçer birimle genişletme sağlanmaktadır. Kuzeydeki beş gözlü son cemaat yerinin üzeri kubbe ile örtülü olup bu kısmı, üç yönden geniş saçaklı ikinci son cemaat yeri çevreler. Tek şerefeli minaresi ise kuzeydoğu köşededir (Şekil 2-3). Muntazam kesilmiş küfeki taşı ile inşa edilen yapının: kemer, sütun, sütun ve paye başlıkları, mahfil korkulukları ve pencere söveleri, Marmara mermerinden imal edilmiştir. Devşirme olarak kullanılan sütunların granit ve breş türü mermerden mamul olduğu ifade edilmektedir[446]. Yapının üst örtüsü, dıştan tamamen kurşun kaplıdır (Foto. 1-2).

Tahtakale ve çevresinde üretimin yapıldığı küçüklü büyüklü pek çok atölyenin yanında ticari sevkiyatın yapıldığı Haliç kıyısındaki iskeleler ve mahzenlerin varlığı nedeniyle, İstanbul yangınlarının ekserisinin bu bölgeden çıktığı bilinmektedir[447]. Rüstem Paşa Camii'nin fevkâni yapısı nedeniyle yangınların yapı içindeki tahribâtı kısıtlı olmuş, fakat avlu ve son cemaat çevresinde ciddi tahribatlar oluşmuştur. Yangınlar içerisinde bilinen en erken tarihlisi, 1660 yılındaki Büyük İstanbul yangınıdır. Yangın 24 Temmuz Cumartesi günü, Rüstem Paşa Camii'nin yaklaşık 150 metre kuzeyindeki Ahi Çelebi Camii yakınındaki bir sandıkçı dükkânından çıkmış, çevredeki kereste depolarının tutuşması ve poyrazın da etkisiyle kısa sürede büyümüş ve ancak üçüncü günün sonunda söndürülebilmiştir[448]. Hüseyin Ayvansarâyî'nin *Mecmua-i Tevârih*'ine dâhil

[444] Aslanapa, "Rüstempaşa Camii", 3; Kuran, *Mimar Sinan*, 135; Beyhan Erçağ, "Rüstempaşa Camii", *V. Vakıf Haftası -Restorasyon ve Vakıfların Sosyal ve Ekonomik Etkileri Semineri 7-13 Aralık 1987 Bildirileri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayları, 1988), 85.
[445] Aslanapa, "Rüstempaşa Camii", 3; Kuran, *Mimar Sinan*, 135; Erçağ, "Rüstempaşa Camii", 85.
[446] Kadriye Figen Vardar, "Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi", *Türkiyat Mecmuası*, 27/1 (2017): 372-374.
[447] H. D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27 (1973), 60-61, 63, 68, 71, 77, 79-81; Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları: I, 1963), 336-337, 343, 347.
[448] Mehmet Halife, *Târih-i Gılmânî*, (haz.) Kâmil Su (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2. Basım, 1986), 96.

ettiği, Kâtibî mahlasıyla yazılan uzun manzumenin (*Tarih-i İhrâk-ı Kebîr)* bir yerindeki şu dizelerle camideki hasar dile getirilmektedir:

"…Geldi imdi Taht'el-kal'aya gelen nârın ucu

Yakdı Papasoğlu hanın kahve ve şeker dolu

Yakdı andan Rüstem Paşa câmi'ini şöyle kim

Harlayarak oldu câmi' şerha îzeli…"[449].

Yangının camide bıraktığı hasarı belirleyecek bir belgeye tesadüf edilmemiştir. Fakat cami giriş kapısının batı yanında, yangınla aynı tarihi (H. 1070 / M. 1660) taşıyan Kâbe tasvirli çini pano, büyük olasılıkla bu yangınla ilişkilidir ve her halükârda inşasından yüz yıl sonra, son cemaat yerinin hasara uğradığını göstermektedir[450] (Foto. 19b). Cami hakkında 1766 depremine ilişkin arşiv kayıtları da oldukça yetersizdir. Bazı araştırmalarda kaynak gösterilmemekle birlikte, depremde caminin kubbesinin çöktüğü, minaresinin de yıkıldığı ifade edilmektedir[451]. Deprem sonrası caminin -kuzey yöndeki- karşısındaki dükkânların (on adet nalbur dükkânı) kemerleri yıkıldığından yeniden yapılması gerekmiş[452]; güneybatısındaki Balkapanı Han'ın da bazı odaları yıkılarak molozları yola dökülmüştü[453]. Cami ile ilgili tespit edebilen tek kayıt ise; depremden onyedi gün sonra, caminin baş müezzinliği için yapılan atama (Abdullah Halife'nin feragatı üzerine Mustafa Halife'nin tayini) kaydıdır[454] ki yapının ibadete açık ve hasarının çok büyük boyutta olmayabileceğini akla getirmektedir.

Depremden XIX. yüzyılın ortalarına kadar süreçte gerçekleştirilen onarımların ekserisi şadırvan ve suyolları ile ilgili olup hepsi caminin mimarisine etki etmeyen, küçük ölçekli müdahalelerdir. Bu kapsamda, 1796'da helalarla birlikte suyolları (288

---

[449] Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, (haz.) Fahri Ç. Derin-Vahid Çabuk (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 424; Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 339-341; Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri -Vakıflar, Toplum ve Ekonomi-* (Ankara: TTK Yay., 2017), 298-304 (Ek.11).

[450] Caminin ana giriş kapısının önündeki müezzin mahfillerinin nakışlı ahşap tavanları, büyük ölçüde korunarak günümüze ulaştığından bu ve diğer yangınların, harimde ciddi bir tahribata yol açmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim caminin güneybatısındaki Balkapanı Han'da da yangının etkisi sınırlı olmuştur. Bkz.: Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri -Vakıflar, Toplum ve Ekonomi-*, 41.

[451] Kuran, *Mimar Sinan*, 138; Kuban, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, 123-124.

[452] İstanbul Şeriyye Sicilleri nr. 25, cilt: 76, s. 172 (hüküm sıra nr. 137), belge tarihi: 1 Muharrem 1180 / 9 Haziran 1766: http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=29428 (E.T. 03/07/2020).

[453] İstanbul Şeriyye Sicilleri nr. 25, cilt: 76, shf 291 (hüküm sıra nr. 313), belge tarihi: 21 R. evvel 1180 / 27 Ağustos 1766: Bkz.: http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=29604 (E.T. 03/07/2020).

[454] BOA, AE.SMST.III. 113/8578, belge tarihi: 29 Zilhicce 1179 / 8 Haziran 1766.

kuruş)[455], 1799'da helalar ve şadırvan (154,5 kuruş)[456], 1806 yılında da caminin suyolu tamiratı gerçekleştirilmiştir (110 kuruş)[457]. 1831 yılında, caminin zaman içinde bozulan bazı kurşunları yenilenmiş ve yine şadırvan-helaların suyollarına müdahale edilmiştir (1584,5 kuruş)[458]. 1835 yılında, caminin bazı camlarının onarımı ve yenilenmesi (160 kuruş)[459] ile -medrese ile birlikte- kurşun ve suyolu tamiri geçekleştirilmiş olup onarım masrafı öncekilere göre oldukça fazladır (22.650 kuruş)[460]. 1838'de kubbe derzlerine müdahale[461] ve şadırvan tamiri (274 kuruş)[462]; 1843 yılında ise şadırvan (derz tamiri, kurşun boru, musluk vs.), eksik tepe camları ve caminin altındaki çeşmenin *'yesârında olan kapının kalemkâri cedid sövesi'*nin onarım ve yenileme işlemleri (3620 kuruş) yapılmıştır[463]. Mimari müdahalelerden dışında, 1844'de, caminin eskiyen perdeleri yenilenmiş[464], bir yıl sonra da cami içindeki eskiyen mushaflar tamir edilmiştir[465].

1848 yılına ait bir arşiv belgesinde: "geçenlerde vukû' bulan harîklerde muhterik ve zedelenmiş olan Süheyl Bey (سهيل بك), Ahi Çelebi ve Rüstem Paşa câmi'-i şerîflerinin inşâ ve tesviyesi zımnında…"[466], yangın sonucu hasar gören yapılardan bahsedilmektedir[467]. Yangın Rüstem Paşa Camii'nin harimine pek etki etmemiş, fakat son cemaat yeri ve çevresi ciddi tahribata uğramıştır. Aynı yılın içinde, Evkaf Nâzırı Ali Rıza Efendi'nin vekili Halil Efendi nezaretinde yapının keşfi gerçekleştirilmiş[468], 1849 yılının bahar aylarında da onarıma başlanmıştır[469]. Onarım sırasında camiyi üç yönden çevreleyen dıştaki *"ahşap sakıflı, üzeri kurşun kaplı son cemaat mahalli"nde*; iki yanda

[455] BOA, EV.HMH.d. 7073, belge tarihi: 2 Ramazan 1210 / 7 Nisan 1796.
[456] BOA, EV.HMH.d. 7459, belge tarihi: 29 R. ahir 1214 / 30 Eylül 1799.
[457] BOA, EV.HMH.d. 7880, belge tarihi: 29 Zilhicce 1220 / 20 Mart 1806.
[458] VGMA, d. 1781, s. 19 ve BOA, EV.RZN. 1/34, belge tarihi: 16 C. evvel 1247 / 23 Ekim 1831; VGMA, d. 283, s. 184, belge tarihi: 1 Receb 1247 / 6 Aralık 1831.
[459] BOA, EV.ZMT. 42/77, belge tarihi: 29 Safer 1251 / 26 Haziran 1835.
[460] BOA, EV.THR. 37/44; EV.SRG. 61/80, belge tarihi: 11 Zilkade 1251 / 2 Kasım 1835.
[461] BOA, EV.ZMT. 90/163, belge tarihi: 11 Şevval 1254 / 28 Aralık 1838.
[462] BOA, EV.HMH.SRG. 58/242, belge tarihi: 9 C. evvel 1254 / 31 Temmuz 1838.
[463] BOA, EV.EMH. 186/91, belge tarihi: 24 C. ahir 1259 / 1 Mayıs 1843; BOA, EV.RZN. 23/124, belge tarihi: 1 C. evvel 1259 / 30 Mayıs 1843.
[464] BOA, EV.d. 12278, belge tarihi: 3 Şaban 1260 / 18 Ağustos 1844.
[465] BOA, EV.RZN. 35/163, belge tarihi: 25 Şevval 1261 / 27 Ekim 1845.
[466] Belgede birden fazla olduğu anlaşılan yangınlar, muhtemelen birbirine yakın tarihlerde farklı yerlerde çıkmıştı. Rüstem Paşa Camii ile Ahi Çelebi Camii birbirine oldukça yakın olmakla birlikte yakın çevrede Süheyl Bey Camii adında bir yapının varlığı bilinmemektedir. Eğer okunuşu doğru ise bu adla tespit edilebilen bir cami, Fındıklı'da, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde yer almaktaydı. 1591 yılında inşa edilen yapı, 1873 yılında Sultan Abdülaziz tarafından yeniden yaptırılmış ve 1957'de yol genişletme çalışması sırasında yıktırılmıştır. Bkz. Murat Sav, "İhya Sürecinde Temel Araştırmasına Dönük Mescid Kazıları", *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi* 2 (2011), 100.
[467] BOA, EV.THR. 15/58, belge tarihi: 19 Şevval 1264 / 18 Eylül 1848.
[468] BOA, EV.THR. 374/37, belge tarihi: 9 Recep 1268 / 29 Nisan 1952.
[469] BOA, EV.THR. 209/12 ve 209/15, belge tarihi: 25 C. evvel 1265 / 18 Nisan 1849.

tamamen yanan ahşap tavanlar yenilenmiş, batı uçtaki duvarlar taş ilavesiyle onarılmıştır. Mahallin ön yüzünde ise tavanın bir bölümü (dörtte biri) yeniden yapılmıştır. Son cemaat mahallinin içteki kubbeli bölümünde, *"kubbelerin tamamının sıva ve kalem işleri"* ile cümle kapısının önündeki pabuçluklar yenilenmiştir. Avluda, *"cadde tarafında muhafaza dıvarının tuğla harpuştasının"* yarısı ile hademe odasının cam-çerçeve ve içindeki ahşap aksamları yenilenmiş, helalar tamir edilmiştir. Ayrıca son cemaat yeri dışında, hasar gören iki adet cam-çerçeve, üç pencere kanadı, minare kapısı ile bazı küçük kapılar, eski usule göre yenilenmiş ve minber muhafaza kapısı da tamir edilmiştir[470]. *Sıvacıbaşı Küçük Ohannes Kalfa* tarafından gerçekleştirilen onarım-yenileme işleri, 1850 yılında tamamlanmıştır[471]. Onarımın sonlarına doğru Ali Rıza Efendi'nin izni ile bazı ek müdahaleler; *(daha önceden demir çemberler içerisine alınmış)* son cemaat yeri sütunlarının tamiri ve ağartma işlemleri gerçekleştirilmiş, kubbeli bölümün sıva ve kalemişlerinin üzerinden bir kat daha geçilmiştir. Böylelikle ilk keşfinde 34.701 kuruş bedelle öngörülen[472] onarım işleri, 61.722 kuruşla tamamlanabilmiştir[473].

1853 yılında çıkan şiddetli bir rüzgârda, son cemaat mahallindeki birkaç kurşun levha kalkmış, sonrasında hassa bina halifelerinden *Nazif Efendi* tarafından yapı muayene edilerek[474], *Fenerli Enesti Kalfa* tarafından[475] -şadırvan muslukları ve daha başka birkaç basit tamirle birlikte- onarılmıştır[476]. 1860 yılında, yine şiddetli rüzgârın sebep gösterildiği cami kurşunlarının bir kısmı, 1860-1861 yılları arasında, *Evkaf Nezareti Tamirat Müdürlüğü* tarafından onarılmıştır (4875 kuruş)[477].

1862 yılında, cami avlusunun deniz tarafındaki *Bab-ı Cafer Caddesi'ne* (Küçük Çukur Han'a bakan) duvarında çatlaklar meydana gelmiş, üst tarafındaki müezzin odasıyla birlikte duvarın büyük bir kısmı, Evkaf Nezareti tarafından yıktırılmıştır. Yıkım

[470] BOA, EV.THR. 211/101, belge tarihi: 15 Şevval 1264 / 14 Eylül 1848.
[471] BOA, EV.MH. 307/65, belge tarihi: 22 Safer 1267 / 27 Aralık 1850.
[472] BOA, EV. d. 13409, s. – (41. görüntü), belge tarihi: 20 C. ahir 1265 / 13 Mayıs 1849.
[473] BOA, EV.MH. 307/65; BOA, EV.MH. 374/37, belge tarihi: 9 Recep 1268 / 29 Nisan 1852.
[474] BOA, EV.MH. 441/73, belge tarihi: 5 C. evvel 1269 / 14 Şubat 1853.
[475] BOA, EV.MH. 441/73, belge tarihi: 13 Muharrem 1270 / 16 Ekim 1853.
[476] BOA, EV.MH. 489/8, belge tarihi: 10 R. ahir 1271 / 31 Aralık 1854.
[477] BOA, EV.MKT. 89/87, belge tarihi: 21 C. ahir 1276 / 15 Ocak 1860; BOA, EV.MKT. 93/12, belge tarihi: 16 Recep 1276 / 8 Şubat 1860; BOA, MVL. 837/12, belge tarihi: 29 Recep 1276 / 21 Şubat 1860; BOA, İ.MVL. 429/18856, belge tarihi: 8 Şaban 1276 / 1 Mart 1860; BOA, EV.MH. 805/61-1 ve 2, belge tarihi: 8 Ramazan 1276 / 30 Mart 1860; BOA, EV.MH. 805/61-3, belge tarihi: 9 Şaban 1277 / 20 Şubat 1861.

esnasında etrafa dağılan molozlar, çevredeki ayakkabı ve nalbur dükkânlarından birkaç tanesini kullanılamayacak duruma getirdiği gibi Hz. Cafer Türbesi'ne gidenler için de engel oluşturmaktaydı[478]. Çevre esnafının şikâyet ve dilekçelerine rağmen molozların kaldırılması 4-5 aydan fazla sürmüştür[479]. Aynı yılın sonlarına doğru mimar halifesi *İzzet Efendi* ve *"erbâb-ı vukûfdan" Dimitri Kalfa* tarafından, korkuluk duvarının inşası ile suyolları bozulmuş olan şadırvanın tamiri ve birkaç cam-çerçeve işi için keşfi gerçekleştirilmiştir. Keşifte söz konusu duvarın örülmesi halinde sağlam olmayacağına karar verilerek demir parmaklık yapılması kararlaştırılmış ve inşaat işleri *Hacı Yanni Kalfa'ya* verilmiştir[480]. Fakat 1864'te, -o sıralar onarım ihtiyacı bulunan Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii ile birlikte- tekrar keşfi yapılmış ve caminin duvar ve diğer bazı onarım işleri bu kez 15.000 kuruş bedelle, *Beşiktaşlı Yuan Kalfa*'ya ihale edilmiştir[481]. Bu keşifte farklı olarak, duvarın örülerek yapılması planlanmıştı ki sonradan bu planın da gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. 1867 yılına gelindiğinde onarım işleri, -14.500 kuruş bedelle- *Hacı Artin Kalfa* üzerindedir[482]. Artin Kalfa tarafından, daha önce kararlaştırılan işlemlere ek olarak, minare külahı-kurşunları ile bazı küçük müdahaleler de gerçekleştirilmiş[483] ve anlaşıldığı kadarıyla onarım, ancak 1874'ten sonra tamamlanabilmiştir[484]. Onarım süreci devam ederken, 1867 yılında ahalinin dilekçesi üzerine, 4 senedir bozuk olan suyollarının[485] tamiri suyolcusu *Hafız Emin Usta* tarafından[486], 1867-68 arasında yapılmıştır (10.500 kuruş)[487]. 1872 yılında ise caminin bozulan bazı kurşunları, kurşuncu *Halid Efendi* tarafından yenilenmiştir[488] (745 kuruş)[489].

1884 yılına gelindiğinde, caminin son cemaat yerindeki mermer sütunlar tehlikeli bulunarak onarımı için, *Şehremaneti Heyet-i Fennîyesi* tarafından keşfi yapılmıştır

[478] BOA, MVL. 397/34-1, belge tarihi: 29 Muharrem 1279 / 27 Temmuz 1862.
[479] BOA, MVL. 397/34-2, belge tarihi: 24 Safer 1279 / 21 Ağustos 1862; BOA, EV.MH. 1292/40-1, Belge tarihi: 12 Şaban 1279 / 3 Ocak 1863.
[480] BOA, EV.MH.TİK. 7/77, belge tarihi: 13 C. evvel 1279 / 6 Kasım 1862.
[481] BOA, EV.MKT. 256/87, belge tarihi: 26 Safer 1281 / 31 Temmuz 1864.
[482] BOA, EV.MH. 1665/67, belge tarihi: 27 Eylül 1289 / 9 Ekim 1873.
[483] BOA, İ.DH. 676/47124, belge tarihi: 19 Şevval 1290 / 10 Aralık 1873.
[484] Onarım sonrasında düzenlenen keşf-i sâni defteri 3 Muharrem 1293 / 30 Ocak 1876 tarihlidir. Bkz.: BOA, EV.MH.TİK. 27/78; BOA, EV.MH. 1712/31, belge tarihi: 5 Safer 1291 / 24 Mart 1874.
[485] BOA, EV.MH. 1293/28-1, belge tarihi: 23 Safer 1284 / 26 Haziran 1867.
[486] BOA, EV.MH. 1293/28-2 ve 3, belge tarihi: 16 R. evvel 1284 / 18 Temmuz 1867.
[487] BOA, EV.MKT. 454/43, belge tarihi: 8 Ramazan 1285 / 23 Aralık 1868.
[488] BOA, EV.MH. 1588/17, belge tarihi: 11 Muharrem 1289 / 21 Mart 1872.
[489] BOA, EV.MH. 1705/87, belge tarihi: 1 Zilkade 1290 / 21 Aralık 1873.

(14.202,5 kuruş)[490]. 1886 yılında da Evkâf memurları nezaretinde onarım tamamlanmıştır[491]. Bir sonraki onarımı için 1893 yılında, -Hüsam Efendi Camii ve Ankaravi Mehmed İsmail Efendi Medresesi ile birlikte- yapının *keşf-i evvel defteri* düzenlenmiştir. Buna göre camide yapılması öngörülen işlemler:

Ana kubbe etrafında ve kuzeyinde (*poyraz cihetinde*) bulunan pencerelerin alçı çerçevelerin yeniden yapılması, diğer taraftakilerden onikisinin -icâbına göre- tamiri ve Horasanî hâlis harçla, bezir yağlı olarak derzlerinin imâli; Ana kubbe ve *"önlerdeki küçük kubbeler"* ile minare diplerinden yağmur suları sızarak *"sıvaları dökmekte olduğundan"*, bu kısımların Horasan harcıyla kapatılması; *"Câmi'i şerîf dâhilinde ve sağ cihet mahfil arka taraf dıvarları kabarmış oldığı cihetle"* dökülmüş olan çinilerin, orijinalinde olduğu gibi, alçı harçla yerlerine yerleştirilmesi ve bu civardaki iki pencere kemerinin sıva-badanasının yenilenmesi; dışta, son cemaat mahallinin ahşap tavanın yarısı ile üzerindeki kurşunların bir kısmının yenilenmesi; üst mahfile geçit veren merdivenler üzerinde yer alan birer pencerenin (avlunun güney sınırını oluşturan duvar pencereleri) çatlak olan taşlarının çimento harcıyla dolgulanması; Sağ (batı) mahfil merdiven basamaklarının bozulan kısımlarının, -köy taşından giydirme ve zıvana ile bağlanarak- yenilenmesi; avlu duvarlarınını harap olan kısımları ve *'şekerci kapısı'*nın sıva ve taş işleri, hela tamiri ve hademe odası tahtaları ile ve avlu kapılarının yenilenmesi şeklinde rapor edilmiştir[492].

Keşif bedeli olan 31.883 kuruşun, vakfına masraf kaydı olarak gösterilerek -H. 1310 senesi Evkaf bütçesinden karşılanmak üzere- emaneten onarımı için yazışmalar sürerken[493], 1894 yılının 10 Temmuz günü (H. 6 Muharrem 1312), büyük İstanbul depremi meydana gelmiştir[494]. Deprem sonrasında Rüstem Paşa Camii'nde oluşan hasarın rapor edildiği, *"Evkaf Nezâreti Keşif Heyeti"* başlıklı raporda; yapının cüzi olarak zarar gören kısımlarına önlem alındığı, geneli itibariyle namaz kılmaya ve

[490] BOA, İ.ŞD. 70/4134, belge tarihi: 24 Zilhicce 1301 / 15 Ekim 1884.
[491] VGMA, d. 1781, sıra nr. 430, s. 151, belge tarihi: 30 R. evvel 1303 / 6 Ocak 1886.
[492] BOA, EV. d. 36537, s. 1-8, belge tarihi: 29 Zilhicce 1310 / 14 Temmuz 1893.
[493] BOA, EV.MKT. 2009/21, belge tarihi: 28 Zilkade 1311 / 2 Haziran 1894; İ.EV. 7/15, belge tarihi: 12 Muharrem 1312 / 16 Temmuz 1894.
[494] "Zelzele-i azîme" olarak adlandırılan deprem İstanbul ve Adalar başta olmak üzere, Marmara bölgesinde ciddi tahribata yol açmış, can ve mal kayıplarının yanısıra pek çok tahrihi eseri hasara uğramıştır. İstanbul'da depremden zarar gören mimari eserler için bkz: Fatma Ürekli, *İstanbul'da 1894 Depremi* (İstanbul: İletişim Yay., 2. Basım, 2000), 40-54; Sema Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 149-241.

minaresinde ezan okumaya engel oluşturacak bir durum olmadığı rapor edilmiştir[495]. Yapının deprem öncesinde yapılan keşfi geçerli olmak üzere, deprem sonrası hasarı için Şehremaneti'nce keşfi gerçekleştirilmiştir (15.486 kuruş)[496]. Keşiften yaklaşık birbuçuk yıl sonrasına ait bir arşiv kaydında, aradaki süreçle alakalı, dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. 22 Haziran 1896' da düzenlenen belgede; yapının onarımına başlandıktan sonra, mimar *Raimondo D'Aronco* tarafından tekrar muayene edildiği, yapının orijinal üslubuna kavuşacak şekilde onarılabilmesi için 127.000 kuruş gerektiğinden bahsedilmekte ve onarımın bu şekilde yapılabilmesi için izin istenmektedir:

> *"Taht-el kal'ada kâin Rüstem Paşa câmi'-i şerifinin hareket-i arzdan mukaddem ve muahharan harâb olan mahâllerinin keşfi mûcebince masârıfı olan kırkyedi bin üç yüz altmış dokuz guruşun (1)310 senesi bütçesinden sarfıyla emâneten ta'mirâtına… mübâşered olunmuş ise de câmi'-i şerîf-i mezkûrun âsâr-ı nefiseden olduğundan tarz-ı mi'mâriyesinin metânet ve letâfeti iâde ve idâme olunmakla beraber icrâ-yı ta'mirâtı halinde yüz yigirmi yedi bin guruş sarfına lüzum göründüğü ebniye-i vakfiyye ta'mirât ve inşaâtına ba-irâde-i seniyye hazret-i hilâfet-penâhi memur olan mösyö Daranco tarafından tanzim ve itâ olunan ve suret-i mütercemesi leffen takdîm kılınan defterde gösterilmiş olduğundan câmi'-i mezkûrun mühendis-i mümâileyh tarafından verilen defter mûcebince ta'mirâtının icrâ ve ikmâli için sarfı lazım gelen (127.000) guruştan taht-ı mezûniyetle salif'ül-arz (47.369) guruş tenzîl olunduktan sonra üst tarafı olan (79.631) guruşun sene-i merkûme bütçesinden sarfına mezûniyet itâsı zımnında keyfiyyetin huzur-ı sâmi-i cenâb-ı sadâret-penâhilerine arzı masârıfât idâresinden ifade olunmağın olbâbda*[497].

Caminin D'Aronco'nun keşfine göre onarılması isteği, Sadaret tarafından kısa sürede onaylanmıştır[498]. Fakat Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde 1894-96 yılları arasına tarihli, depremden sonraki onarım-imar faaliyetleri hakkında düzenlenmiş onlarca yazışma, müstakil olarak düzenlenmiş keşif ve muhasebe defterleri olabildiğince detaylı taranmasına rağmen, söz konusu keşfin içeriği ve sonraki sürece dair başka bir kayıt tespit edilememiştir.

---

[495] BOA, EV.MH.TİK. 55/53, belge tarihi: 15 T. Sani 1310 / 27 Kasım 1894.
[496] BOA, EV.MKT. 2052/50, belge tarihi: 4 C. Ahir 1312 / 3 Aralık 1894; BOA, ŞD. 133/16, belge tarihi: 29 C. ahir 1312 / 28 Aralık 1894; BOA, İ.EV. 9/1, belge tarihi: 1 Şaban 1312 / 28 Ocak 1895.
[497] BOA, EV.MKT. 2195/11, belge tarihi: 11 Muharrem 1314 / 22 Haziran 1896; BOA, ŞD. 138/32, belge tarihi: 28 Muharrem 1314 / 9 Temmuz 1896.
[498] BOA, BEO. 818/61334, belge tarihi: 19 Safer 1314 / 30 Temmuz 1896.

Zaman içinde camide hırsızlık hadislerinin de yaşandığı, bazı çinilerinin de çalındığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1894 tarihli, çeşitli dava kayıtlarının yer aldığı bir mahkeme listesinde, Evkaf Nezareti tarafından Hafız Ahmed Efendi aleyhine Rüstem Paşa Camii'nden çalınan çiniler hakkında dava açılmış, mahkeme Ahmed Efendi'nin beraati ile sonuçlanmıştır[499]. 1900 yılına ait bir başka kayıtta, son cemaat yerinden çalınan iki adet çini taşının bedelinin belirlenmesi için, Müze-i Hümayûn Müdiriyeti'nden camideki çinilerin tedkik edilmesi istenmektedir[500].

1906 yılında çıkan bir fırtınanın, caminin bazı yerlerini tahrip etmesi üzerine keşfi yapılarak (3.664 kuruş) emaneten tamiri kararlaştırılmış, sonradan *Mustafa Usta* tarafından yapılacak (4500 kuruş masrafla hela tamiri) müdahaleler de onarıma dahil edilmiştir[501]. Onarım, 1908'in Eylül ayında tamamlanmıştır[502]. Toplam onarım masrafı 13.400 kuruşa çıkmış olduğundan, sonradan yine bazı ek müdahalelerin yapıldığı anlaşılmaktadır[503]. Onarımın tamamlanmasından sonra düzenlenen bir başka rapor, camide yeni sorunların ortaya çıktığını beyan etmektedir. 1910 yılında İnşaât ve Tamirât İdâresi Heyet-i Fennîye mühendisi *Vehbi Bey* tarafından yazılan rapora göre; harap durumdaki şadırvan avlusunun bir duvarı, caminin avlusuna geçit veren bir kapı (*hârici kapusu)* ve minarenin şerefeden yukarısının onarımı için (38.778 kuruş) müsaade istenmektedir[504].

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde caminin altında, yapıya gelir getiren mahzen ve dükkânların özel şahısların mülkiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. 1912 yılında kurşun onarımı ile birlikte bazı küçük müdahaleler için Evkaf Müdüriyeti mühendislerinden Salim Bey tarafından yapılan incelemede, *caminin ayaklarını teşkil eden mağazaların* kötü durumda olduğu ve bu haliyle, günden güne yapının mahfına sebep olacağı ifade edilmektedir. Yazının devamında, layıkıyla yapılacak onarım için dükkânların istimlâk edilmesinin zorunluluğu vurgulanmaktadır. Fakat raporun altına düşülen ek yazıda,

[499] BOA, EV.MKT. 2005/99, belge tarihi: 19 Mayıs 1310 / 31 Mayıs 1894 .
[500] BOA, EV.MKT. 2548/68, belge tarihi: 7 Zilhicce 1317 / 8 Nisan 1900.
[501] BOA, EV.MKT. 3063/72, belge tarihi: 12 Muharrem 1324 / 8 Mart 1906.
[502] BOA, EV.MH.TİK. 73/109, belge tarihi: 5 Ağustos 1324 / 18 Ağustos 1908; BOA, EV.MH.TİK. 74/31, belge tarihi: 27 Ağustos 1324 / 9 Eylül 1908.
[503] VGMA, d. 2045, sıra no. 255, s. 137, belge tarihi: 11 Safer 1327 / 4 Mart 1909.
[504] BOA, EV.MH.TİK. 101/99, belge tarihi: 11 T. evvel 1326 / 24 Ekim 1910.

Mecliste henüz onaylanmış bir istimlâk kanunu olmadığı belirtilmiş olduğundan muhtemelen rapora uygun herhangi bir işlem yapılamamıştır[505].

1952 yılında minare külahı, Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi tarafından onarılmıştır[506]. 1953 yılındaki Yenice-Gönen Depremi'nde, ana kubbede cüzi çatlakların meydana geldiği, fakat tehlike arz edecek bir durum olmadığı rapor edilmiştir[507]. Bir yıl sonra son cemaat yerinin bozulan kurşunları ve ahşap çatısının bir kısmı -Hayır İşleri Bürosu kontrolünde- yenilenmiştir[508]. 1956 yılında camide yapılan incelemede; ana kubbede bozulan kurşun levhaların sebep olduğu rutubetten dolayı sıva ve kalem işlerinde bozulmalar meydana geldiği, ayrıca harim çinilerinden bazılarının yerinden oynadığı, cami pencerelerinin bir kısmında kırıklar oluştuğu, avlunun kuzey köşelerinde bulunan hademe odalarının da çatı ve tavanlarında çöküntüler bulunduğu bildirilmektedir[509]. Onarım için çalışmalar hemen başlamamış, 10 Şubat 1958 tarihli Yeni İstanbul Gazetesi'nde çinilerin harap durumuna dikkat çeken haberin de etkisiyle, ancak 1958 yılı onarım programı içerisine alınabilmiştir[510]. 1960 yılında tamamlanan onarımlar sırasında, anlaşılabildiği kadarıyla yapılan işlemler: harimde bozulan kalem işleri ve dökülen çinilerin onarımı ve sıva-badana işleri; içlik ve dışlık pencereleri ile (avlu pencerelerinin) parmaklıkların onarım ve yenilenmesi; cami cephelerindeki erimiş taşların yenilemesi; caminin avlusuna sonradan yapılmış olan sundurmalı sıra abdest musluklarının kaldırılması; şadırvanının onarılması; dış revağın çıtalı ahşap tavanı ve üst örtüsü ile minare külahı, kubbe, tonoz kurşunlarının onarım ve yenileme işlerimden oluşmaktadır[511]. Onarım devam ederken, 27 Temmuz 1959 tarihinde meydana gelen depremde cami minaresinde küçük boyutlu (çekirdek taşlarının 4-5 tanesinde) çatlaklar oluşmuş, minarenin statik ve mukavemetine etki etmeyeceği rapor edilen çatlakların

[505] BOA, EV.MH.TİK. 126/19, belge tarihi: 11 Mart 1328 / 24 Mart 1912.
[506] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 8-İ.14 / tarihi: 31.02.1952.
[507] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: - / 24.03.1953.
[508] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 8-İ.15 / 18.02.1954.
[509] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, rapor tarihi: 19.06.1956.
[510] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-195865YOU, belge no/tarih: 1203-69 / 13.04.1958.
[511] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-195865YOU, belge no/tarihi: 2477-3901 / 21.09.1959; 25913-4286 / 02.08.1960. Onarımın fotoğrafları için bkz.: https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/CTA/id/4226 (E.T. 03/07/2020).

devam eden onarım sırasında ele alınabileceği bildirilmiştir[512]. Şadırvanın onarımı sırasında daha önceden çalınmış olan kubbe kurşunları[513] aynı şekilde yenilenmemiş, üzerlerine beton şap dökülmüştür. Hatta bu uygulama neticesinde kubbe sıvalarında kısa sürede kabarmalar meydana gelmiş, şadırvan ve camideki eksik kalan işlerin -farklı üstlenici tarafından- tamamlandığı 1961 onarımında[514], şadırvan kubbelerine tekrar müdahale edilmiştir[515].

1958-61 arasındaki onarım çalışmaları sırasında, XIX. yüzyılın sonlarından beri yıkık durumda olan, avlunun önündeki kemer dizisinin yarısının (çeşmenin batısında kalan bölümü) yeniden yapıldığı, yapının eski fotoğraflarından anlaşılmaktadır (Foto. 2, 4-5)

1963 yılına gelindiğinde, minarenin durumu tehlikeli bulunarak -onarılıp tekrar montajı yapılmak üzere- tamamen sökülmüştür. Ayrıca avluda yapılacak onarımlar için, avlu çevresine yapılan muhdes dükkânlar ile kuzey yöndeki sıra dükkânların, avlu seviyesini aşan yükseltilerinin yıktırılması kararlaştırılmıştır[516]. Bu kapsamda avlunun kuzeybatı köşesindeki hademe odası, etüd için kısmen yıkılmıştır[517]. Kısa süre sonra minare için kurulan iskeleden çıkan bir hırsız, kubbe kurşunlarını (35 levha, 1050 kg. kadar[518]) çalmış[519], yağmur sularının camiye zarar vermesi üzerine yapılan şikayetlerin ardından[520], 1965 yılında üst örtü kaplaması yenilenmiştir[521]. Aynı yıl yapılması kararlaştırılan işlerden biri; avlunun kuzeyindeki kemer sırasının korkuluklarından, çeşmenin üzerine denk gelen geometrik şebekeli ve üzeri zarif rumi tepelikli korkuluğun mevcuduna göre ve son cemaat revağı tavanının bazı kısımlarının

[512] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 4147 / 05.10.1959.
[513] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-195865YOU, belge no/tarih: 901-İ.14 / 24.12.1958.
[514] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19619YOU, (keşif nr. 31 / tarihi: -).
[515] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19619YOU, belge no/tarih: 976-5873 / 11.10.1961.
[516] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/ tarih: 1257-85 / 20.03.1963.
[517]
[518] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no / tarih: 5952 / 07.11.1964.
[519] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 301 / 16.04.1964.
[520] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: - / 13.01.1964; 1699-285 / 14 Ocak 1965.
[521] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: - / 01.03.1965.

yenilenmesi idi[522]. Ayrıca avlunun doğusundaki hademe odasında yapılan incelemede; duvarlardan üçünün tahminen XIX. yüzyılda yapılmış klasik tuğla dolgulu, diğer duvarın son zamanlarda, inşaat tuğlası ile yapıldığı ve odanın eski eser yönünden herhangi bir hususiyeti olmadığı belirtilmiştir[523]. Buna göre; korkulukları ile birlikte pencere ve üst örtüsünün tamamen yenilenerek, duvarların -günümüzde olduğu gibi- tuğla örgü üzeri, taş kaplamalı şekilde restore edilmesi kararlaştırılmıştır[524]. Bu odanın karşılığında bulunan hademe odası ise henüz kullanıldığından, onarımı için tahliye işlemleri de başlatılmıştır[525].

Minarenin yeniden inşası için gerekli olan kaidenin onarımı, bu kısım ile ilişkili üç dükkânın istimlak işlemlerinden dolayı[526] oldukça uzun sürmüş, inşasına 1968 yılında başlanabilmiştir[527]. Aynı şekilde bazı bürokratik işlemlerden dolayı[528] hademe odaları restorasyonu ve caminin atındaki dükkânların yıkım-onarım işleri de 1967-1969 yılları arasında tamamlanabilmiştir[529] (Foto. 5).

1992-1995 yılları arasında gerçekleştirilen diğer bir restorasyonda, caminin bezeme programına öncelik verilerek çok titiz ve detaylı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Restorasyondan önce merkezi kubbe ve tromp yüzeylerinde, pencere ve kemerlerin çevresinde, XIX. yüzyıldan kalma barok tarzda kalem işi bezemeler mevcuttu[530] (Foto. 6). Cümle kapısının üzerindeki mahfilin, taş konsolları boya ile kapatılmış, tavan süslemeleri de bugünkünden farklı idi (Foto.7). Restorasyon sırasında bu kısımlar raspa edilerek sıva altında tespit edilen klasik karakterli kalem işleri uygulanmıştır. Ahşap malzemeli müezzin mahfillerinin tavanları ile minber külahının üzerindeki boya tabakaları temizlenerek nakışları ortaya çıkarılmış, ahşap kapılar, pencere kepenkleri ve

[522] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: - / 16.04.1965.
[523] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 15.02.1965.
[524] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: - / 16.04.1965.
[525] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 4294-676 / 25.12.1965 ve 14-II.A0.312 / 09.07.1966.
[526] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 3316 / 24.07.1964; 375 / 11.07.1966.
[527] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: M.10-4 / -(8 Nisan 1967'den sonra); 1010 / 06.04.1968; 225 / 20.07.1968.
[528] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 73 / 22.01.1965.
[529] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 375/ 11.07.1966; 9108-5936 / 16.12.1968.
[530] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih: 8692-1841 / 12.08.1987.

vaiz kürsüsü de boya tabakalarından arındırılmıştır (Foto. 32-35). Bunların dışında harimde, gerekli görülen çinilerin onarımı ile alçı içliklerin onarım ve yenileme işleri yapılmıştır. Yapının dışında ise bazı taş işlerinin yanında; kurşun örtü yenilenmiş, payandalar, minare külahı, son cemaat revağının ahşap saçağı ve avlu döşemesinin onarımı gerçekleştirilmiştir[531]. Yapının geçirdiği son restorasyon çalışmalarına 2016 yılında başlanılmış ve 2020 yılının Mayıs ayında tamamlanarak ibadete açılmıştır. Onarım sırasında, zaman içinde son cemaat duvarına gelişigüzel yerleştirilmiş çiniler de kaldırılmış, eksik kısımlar kendi çinileriyle tamamlanmıştır (Foto. 20).

Mimari Özellikleri:

26.80 x 19.60 metre ölçülerindeki[532] enine dikdörtgen planlı caminin üzeri, 15.20 metre çapında ve 22.80 metre yüksekliğinde[533] merkezi kubbe ile örtülüdür. Kubbe, sekiz kalın paye üzerinde kemerlerin meydana getirdiği sekizgen bir alt yapı üzerinde yükselir. Payelerin dördü kuzey ve güney duvarına bitişik, diğer dördü iki yanda bağımsız ve sekizgen kesitlidir. Payeler ana yön doğrultusunda sivri kemerler, köşelerde ise iri tromplarla birbirine bağlanmaktadır. Merkezi kubbenin köşeleri, çeyrek kubbelerle geçilmiştir. Kubbenin dışındaki kısımlar, sekizgen payeler ve bunların arasındaki birer sütunun taşıdığı ikişer sivri kemerle yanlara doğru genişletilmiştir. İki kat halinde, üçer bölümlü mahfil şeklinde düzenlenen bu kısımların üzeri, içten üç aynalı çapraz tonoz ile örtülü olup dıştan, yan bölümlerin üzeri kubbe ile kapatılmıştır. Harimin önünde biri beş gözlü ve üzerleri kubbe ile örtülü, diğeri camiyi 'U' biçimde saran sakıflı, iki son cemaat yeri bulunur. Caminin platform üzerinde yükseltilmesi neticesinde kuzeydeki avlu, oldukça küçük tutulmuş, dış son cemaat yeri revağının kapladığı alan dışında, kuzeyde ancak üstü açık, küçük bir teras elde edilebilmiştir. Caminin şadırvanı da bu nedenle avlunun dışında, yol seviyesindeki arsa üzerine inşa edilmiştir. Avlunun altında, kuzeydeki Uzun Çarşı Caddesi'ne sivri kemerlerle açılan tonozlu sıra dükkanlar, bunların tam ortasında da külliyenin çeşmesi yer almaktadır (Şekil 1-4).

---

[531] Beyhan Erçağ, "Mimar Sinan'ın Eseri Olan Şehzade Mehmet Camii ve Rüstem Paşa Camii Restorasyonları", *Mimarlık Dergisi*, S. 248, Ağustos 1992, s. 18-21; Beyhan Erçağ, "Rüstem Paşa Cami Restorasyonu", *Tombak*, sy. 23, İstanbul 1998, s. 59-62.
[532] Kuran, *Mimar Sinan,* s. 137.
[533] Kuran, *Mimar Sinan,* s. 137.

Caminin bodrumuna, çeşmenin iki yanındaki birer koridordan geçilmektedir. Bodrumun avlu altına denk kısmında, beşik tonozla örtülü enlemesine uzanan iki bölüm ile bunların iki yanında dikey olarak yerleştirilmiş birer birim yer alır. Bu kısımdan üç açıklıkla geçilen harimin altındaki bölüm; ortada kare kesitli sekiz bağımsız payeden birbirine ve duvar payelerine atılan kemerlerle, üzeri düz ve çapraz tonozlu küçük birimlere ayrılmıştır. Bu kısmın dıştan ayrıca; iki yanda üçer, güneyde ise beş adet yuvarlak kemerli kapı ve pencereleri bulunur (Şekil 1, 4; Foto. 22, 26-27).

Caminin avlusuna, dört köşesine konumlandırılmış kapalı merdivenlerle çıkılmaktadır. Kuzey köşedekilerin üzerinde, çatı ile örtülü kargir birer köşk yer alır. Güneydeki kapılar, dış son cemaat yerinin iki ucunda avluya açıldıktan sonra yukarıya doğru devam ederek, dışarıdan, yan mahfillere geçişi sağlarlar. Avlunun kuzey sınırı kare kesitli küçük taş payelerin üzerindeki sivri kemer dizisiyle arkad biçiminde tasarlanmış, böylelikle altındaki sıra dükkânların üzerinde, cami alanının varlığı vurgulanmıştır (Foto. 9-10, 13a, 15a).

26 x 10 metre ölçülerindeki[534] dış revak; doğu ve batıda üç, kuzeyde sekiz sütunun desteklediği sivri kemerlerle içteki mahalli üç yönden sarmakta, yanlarda avlu girişlerinin üzerine kadar uzanmaktadır. Zeminde, her sütunun arasına denk gelecek şekilde, alttaki mağazalar için birer ışık penceresi açılmıştır. Baklava dilimli başlıklara oturan revak kemerlerinin yüzeylerinde; Allah Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin adlarının yazılı olduğu çini madalyonlar yer alır. Lacivert zemin üzerine beyazla işlenen yazıların etrafı, üç renkli tepelik dizisinden oluşan zarif bir kuşakla çevrilidir[535]. XIX. yüzyılın sonlarında çoğunun yerinden düştüğü anlaşılan bu levhalar, Cumhuriyet dönemindeki onarımlar sırasında yenilenmiş/eksiklikleri tamamlanmıştır (Foto. 3, 11)[536]. Mahfil içten, yüzeyi ince çıtalarla kasetlenmiş ahşap bir tavana sahiptir. İçteki son cemaat yeri ise 3,8 metre genişliğinde olup caminin kuzey duvarı boyunca uzanır. Beş göz revağı, mukarnas başlıklı altı iri sütunun desteklediği sivri kemerler üzerinde, eş boyutlu kubbeler ile örtülüdür. Pandantif geçişli bu kubbelerden ortadaki diğerlerinden daha yüksek tutulmuş, ayrıca etek kısmı alçıdan iki

[534] Sezgi Giray Küçük, "İstanbul ve Tekirdağ Rüstem Paşa Camilerinin Konum ve Mimari Özelliklerine Göre Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi", *Art-Sanat* 13 (2020), 128.
[535] Şerare Yetkin, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Çinileri Üzerinde Bazı Gözlemler ve Saray Nakkaşlarının Bu Çiniler Üzerindeki Etkisi", *Kültür ve Sanat*, 4/1 (Aralık 1989), 16'da bu uygulamanın konumu itibariyle dönemi içerisindeki tek örnek olduğunu ifade etmektedir.
[536] Muzaffer Batur, "Rüstem Paşa Camii", *Arkitekt*, 295 (1959), 78.

sıra mukarnas dizisiyle bezenerek yapının giriş aksı vurgulanmıştır. Kubbelerin merkezinde görülen kalemişleri, döneminin kompoziyon özelliklerini hatırlatmakla beraber, diğer kısımlardaki tek sıra yaprak dizileri, tamamen geç dönem üslubundadır. İki yanı 40 santimetre yüksekliğinde seki biçiminde yükseltilmiş mahalde, sekinin basamak oluşturan ön yüzlerine, alttaki bodruma hava akışını sağlayan küçük mazgalllar açılmıştır (Foto. 11-13a).

Yapının harimine; biri kuzey cephenin ortasında, diğer ikisi yan cephelerin kuzey ucundaki üç kapı ile giriş sağlanmaktadır. Yan kapılar basık kemerli, derin birer niş şeklindedir. Doğudaki kemerin alınlığı bitkisel süslemeli çini plakalarla kaplı olup batıdakinin karşılığındaki çiniler sonradan dökülmüş, geç dönemde barok karakterli kalem işi ile bezenmiştir (Foto. 13b, 15). Kuzeydeki *taçkapı*, klasik dönemde görülen genel uygulamalardan farklı olarak kavsarasız, bağlı bulunduğu duvar yüzeyinden profilli dar bir silme ile ayrılmaktadır. Kapı açıklığının basık kemeri ve söveleri makaralı tarzda, iki renkli mermer ile örülüdür. Kemer üzerinde, altın yaldızlı celi sülüs hatla yazılı ayet kitabesi bulunur[537]. Kitabeyi, dıştan kırmızı renkli mermer bir silme çevrelemektedir (Foto. 16). Giriş açıklığını örten çift kanatlı *ahşap kapı*, - muhtemelen kitabelik levhaları dışında- orijinal olup, döneminin en güzel kündekâri örnekleri arasında değerlendirilmektedir[538]. Simetrik üçer levhadan oluşan kapı kanatlarının başlık levhalarında, kabartma tekniğinde işlenmiş 'T' formlu dendanların merkezinde, ayrı bir levha halinde fildişi kakma ile '*Kelime-i Tevhîd'* yazılıdır. Orta ve etek kısmındaki levhalar, kündekâri tekniğinde, sonsuzluk prensibine göre gelişen geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. Kompozisyonu oluşturan her bir geometrik birimin yüzeyi ise sedef/fildişi kakmalar veya oyma rumilerle ayrıca işlenmiştir. Orta levhanın merkezinde, on kollu yıldızın çevrelediği geometrik şekilli kabaralar oldukça etkileyicidir. Madeni aksamında, şebekeli oyma tekniğinde işlenmiş simetrik rumi kompozisyonları yer alır. Kanatların birleştiği kısmı örten bini üzerinde ve levhaları çevreleyen zencerekler, yine sedef-fildişi kakmalarla dolgulanmıştır (Foto. 17-18)

[537] Kur'an 22/24, meali: O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an- I Kerim Meâli*, (Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları, 12. Basım, 2011), 615.
[538] Erçağ, "Rüstem Paşa Cami Restorasyonu", 60.

Son cemaat cephesinde taç kapının iki yanında simetrik olarak, iki pencere arasına yerleştirilmiş birer mihrabiye yer almaktadır. Çokgen kesitli mihrabiyelerin mermerden mukarnaslı köşelikleri dışında, cephenin tüm yüzeyi, kemer üzengilerine kadar çini ile kaplanmıştır. Taç kapının iki yanında bulunan birer pecere, oldukça büyük boyutlu olup ikinci kat seviyesine kadar yükselir. Dikdörtgen formlu bu pencereler üstte, kırmızı ve beyaz mermerden atlamalı olarak örülü basık kemerle nihayetlenmektedir. Diğer pencereler, altlı üstlü birer tane olmak üzere, cephenin iki ucuna yerleştirilmiştir. Dikdörtgen formlu ve düz lento-söveli olan bu pencerelerden üsttekiler, basık kemerli sağır alınlıklara sahiptir. Pencere açıklıkları demirden lokma parmaklıdır (Foto. 11, 20). Cephe yüzeyindeki çinilerin üst sınırını, bitkisel bezemeli zarif bir kuşak belirlemektedir. Tek yöne ulamalı usulde düzenlenmiş kompozisyon; iki farklı tepeliğin içlerine yerleştirilmiş birer gülbezek ve lalenin altlamalı olarak sıralanmasından oluşmaktadır. Alt kısımlarından ince saplarla birbirine bağlanan bu motiflerden başka tepeliklerin üstlerine de birer lale ve simetrik rumiler, aralarına da bulut motifleri yerleştirilmiştir. Kullanılan renkler, zeminde beyaz ve kobalt mavisi, motiflerde ise beyaz, firuze ve mercan kırmızısıdır. Bu bezemenin altındaki ikinci kuşak, cephedeki taçkapı, mihrabiye ile alt pencerelerin iç ve dış bordürünü oluşturacak şekilde duvar yüzeyindeki tüm birimleri birbirinden ayırmaktadır. Üstteki ile aynı tasarım prensibinde düzenlenmiş olup dilimli oval bir şems içerisine alınmış simetrik çin bulutu ve bir hatayinin sıralı tekrarından oluşmaktada, ayrıca bu motiflerin altından çıkan beyaz çiçekli saplar ve ikişer lale motifi bulunmaktadır. Taçkapı ve mihrabiyeler arasında kalan, enli diğer kuşakta, beyaz zemin üzerine hatayi üslubundaki birer motifin, iki farklı eksende sıralandığı sade bir kompozisyona yer verilmiştir. Mihrabiyelerin çokgen kavsarasının her bir kenarında ise kıvrımlı sapların üzerindeki hatayi üslubunda çiçekler ve iri hançere yaprakların oluşturduğu boyuna gelişen yer alır. Lacivert, firuze ve kırmızı renkle detaylı ve büyük boyutlu işlenen motifler, beyaz zeminin algılanışını güçleştirmektedir. Kavsarın cephe ile birleştiği dar kenarlarda iki yönde tekrarlanan basit yaprak ve hatayilerden oluşan sade düzenlemeler görülmektedir (Foto. 20-21).

Taçkapının doğu yanında bulunan müstakil çini pano, İznik çiniciliğinin şaheseri olarak, çoğu araştırmacı tarafından sadece caminin değil, döneminin en güzel örneklerinden biri

olarak kabul edilmektedir[539]. Pano oldukça büyük boyutlu, yaklaşık 1.50 x 2.70 metre ölçülerindedir[540]. Kobalt mavisi zemin üzerinde, iki kalın ağaç gövdesinin taşıdığı beyaz çiçekli bahar dallarının dışında; kendi içinde gelişen sümbüllü dallar, çin bulutları, iri lale, karanfil, nar ve üzüm salkımı gibi natüralist üslupta çiçek ve meyveler ile bunların gonca ve yapraklarıyla neredeyse tüm zeminin dolgulandığı, sembolik anlam yüklü motiflerle adeta bir cennet bahçesi tasvir edilmiştir[541]. Naturalist çiçeklerin yanında saz üslubunda iri beyaz yapraklar, dipten çıkarak iki yana kıvrılmakta ve bu yolla ağaç dallarını sarmaktadır. Bu yaprakların yüzeyleri ince sümbül dallarıyla dolgulanmış, yaprakların arasında kalan yüzeye de iri birer lale ve çintemâni/şahi-benek[542] motifleri işlenmiştir. Panonun iki yanı, bazı kısımlarda düğümlenen dilimli şeritlerle sınırlandırılarak köşebentler oluşturulmuştur. Zemini firuze ile vurgulanan bu köşeliklere de rumî ve hatayi üslubunda motifleri taşıyan, iki farklı kıvrımlı dalların oluşturduğu, simetrik kompoziyon işlenmiştir. Panonun zenginliğini ortaya koyan motiflerde; klasik rumî-hatayî üslûbu ve dönemi için yenilik olarak sayılan saz ve natüralist uslûbun bir araya getirildiği görülmektedir. Panonun bir diğer özelliği, geleneksel simetri esasına dayalı kompozisyonlardan farklı asimetrik bir düzende oluşturulmasından kaynaklanmaktadır[543] (Foto. 19a). Levhanın karşılığında olması lazım gelen eşi, maalesef günümüze ulaşamamıştır. Bu kısımda hatayi ve içi çiçek dolgulu iri yaprakların oluşturduğu, dört yöne ulamalı usule göre düzenlenmiş, beyaz zeminli çini karolar içinde bir de *Kâbe tasvirli* pano eklenmiştir. Panonun altında *"Sâhibe Etmekçizâde Mehmed Beşe sene seb'în ve elf"* şeklinde yaptıranın adı ve H. 1070 (M. 1660) tarihi yazılıdır. Bu tarih, Büyük İstanbul Yangını'nın hemen sonrasına denk düşmektedir (Foto. 19b). Bitkisel bezemesi ile öne çıkan bir diğer pano, harim doğu girişinin, basık kemerli alınlığında yer almaktadır. Dıştan, alınlığın şekline göre gelişen ve çift iplik olarak tabir edilen saplar üzerinde tekrarlı rumî ve çiçeklerin işlendiği dar bir kuşakla çevrili kompozisyon ½ simetri esasına göre düzenlenmiştir. Merkezde tam, altta, iki yanda yarım olarak işlenen iri bir hatayi motifinden çıkan ince

[539] Yetkin, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Çinileri Üzerinde Bazı Gözlemler ve Saray Nakkaşlarının Bu Çiniler Üzerindeki Etkisi", 16; Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı* (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yay., 1976), 82; Denny, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Seramikleri", 33.
[540] Muzaffer Batur, "Rüstem Paşa Camii Çini Panolar", *Arkitekt* 296 (1959), 117.
[541] Yetkin, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Çinileri Üzerinde Bazı Gözlemler ve Saray Nakkaşlarının Bu Çiniler Üzerindeki Etkisi", 18; Öney, *Türk Çini Sanatı*, 82.
[542] Aziz Doğanay, "Türk Sanatında Pelengî ve Şâhî Benek Nakışları ya da Çintamani Yanılgısı", *Divân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 27 (2004), 193-218.
[543] Öney, *Türk Çini Sanatı*, 82-83.

saplar, helezoni kıvrımlar oluşturarak yüzeye yayılmakta, saplar üzerindeki çeşitli hatayi ve kıvrık uçlu saz yaprakları taşımaktadır. Yapraklardan ikisi, merkezdeki hatayiyi çevreleyecek şekilde ve oldukça büyük boyutlu olarak kompozisyonun merkezindedir. Beyaz zemin üzerine kobalt mavisi başta olmak üzere firuze, beyaz ve kırmızı renklerle işlenen bu zarif alınlıkta da son onarıma kadar alakasız plakalar görülebilmekte iken aslına göre yenilenmiştir (Foto. 13b).

Son cemaat çinilerinin bir diğer grubunu, yazılı süslemeler oluşturmaktadır. Duvarın iki ucundaki alt sıra pencerelerin üzerinde, beyaz zemin üzerine lacivert celî sülüs hatla yazılı, dikdörtgen birer levha yer alır. Diğer yazılar, dıştaki revak kemerlerinin fakulyalarında; Allah Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin adlarının yazılı olduğu çini madalyonlardır[544]. Lacivert zemin üzerine beyazla işlenen yazıların etrafı, üç renkli tepelik dizisinden oluşan zarif bir kuşakla çevrilmiştir[545] (Foto. 11).

Caminin yan cepheleri simetriktir. Duvar payeleri arasına atılan sivri kemerler aracılığıyla ortadaki geniş olmak üzere, cephe yüzeyi üç bölüme ayrılmış ve içlerine de üçer sıra halinde pencereler açılmıştır. Ayrıca bu kemerli yüzeyler, cepheden yaklaşık 10 santimetre kadar içeri çekilerek duvar payelerinin dıştan izlenmesine olanak tanınmıştır. Tepe pencereleri, -güney cephedekiler de dâhil olmak üzere- üzerindeki sivri kemerin kavsini tamamen kaplayacak büyüklükte, daha önce görülmemiş ilginç bir düzenlemeye sahiptir. Fil gözü şeklinde alçı şebekeli olan bu pencerelerin, geç dönem onarımları sırasında sözkonusu şeklini aldığına dair bazı görüşler bulunmaktadır[546]. Fakat daha önce görüldüğü üzere bu dönemin arşiv kayıtlarında, beden duvarlarına etki edecek bir hasarın oluşmadığı görülür. Diğer pencereler dikdörtgen formlu ve sivri tahfif kemerlidir. Cephelerin kuzeyinde, avlu duvarının varlığından dolayı, yalnız tepe pencereleri görülebilmektedir (Foto. 23-25). Kuzey ve güney cephede, kubbenin sekizgen kaidesi, duvar payelerine yaslanan sivri kemerli bir payanda duvarı ile mihrap aksında dışa yansıtılmaktadır. Buralarda yine sivri kemerli üçlü pencereler vardır (Şekil 3). Farklı olarak mihrap cephesinde, köşedekiler dışında duvar payelerinin tümü dışa

[544] Bu levhların çoğu döküldüğünden Cumhuriye döneminde Kütahya çinileri ile yenilenmiştir bkz.: Batur, "Rüstem Paşa Camii", 78.
[545] Yetkin, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Çinileri Üzerinde Bazı Gözlemler ve Saray Nakkaşlarının Bu Çiniler Üzerindeki Etkisi", 16 'da bu uygulamanın konumu itibariyle dönemi içerisindeki tek örnek olduğu ifade edilmektedir.
[546] Kuban, "Rüstem Paşa Camii", 372; Kuban, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, 124.

taşırılmış olduğundan, sonradan eklenmiş gibi duran kademeli bir görünüm elde edilmiştir (Foto. 26).

Minareye avlu üzerinden ve içte, batı mahfilin üst katındaki iki ayrı kapıdan girilebilmektedir. Kesme taş ile örülü minarenin, yukarıya doğru daralan uzun pabuç kısmı taş bir bilezik ile çokgen gövdeye bağlanmaktadır. Yüzeyi, gövde ve petek kısmında, her bir kenarı boyunca uzanan ince kaval silmelerle hareketlendirilmiştir. Gövdede bu silmelerin her biri, şerefe altında ikiye ayrılır, kabaca bir palmetin dış hatlarını oluşturacak biçimde kıvrılarak tekrar birbirine bağlanırlar. Silmelerin kesiştiği kısımların hemen altında da zarif birer gülbezek yer alır. Kaba bir "S" formunu andıran bezemesiz şerefesi, yapının üslubuna aykırıdır[547]. Petek kısmının üzeri, kurşun kaplı konik bir külahla örtülüdür (Foto. 28).

Caminin *üst örtüsü* dıştan tamamen kurşun ile kaplıdır. Merkezi kubbe yirmidört kenarlı bir kansnak üzerinde yükselmekte; kasnağın sekiz köşesinde birer payanda, her kenarında da yuvarlak kemerli birer pencere yer almaktadır. Kubbenin etek kısmı, kasnak pencerelerin formuna ayak uydurarak dalgalı bir görüm almıştır[548]. Beden duvarları boyunca yükselen yan sahınların aynalı tonoz örtüleri ise dışarıya farklı yansıtılmış, iki kubbe arasına birer beşik tonoz yerleştirilmiştir (Şekil 3; Foto. 1-2)

Şadırvan; avlunun kuzeydoğu köşesinde, kendi avlusu içerisinde yer almakta, doğusuna bitişik olarak da tuvalet mekanları sıralanmaktadır. Avlunun Uzun Çarşı Caddesi'ne bakan cephesinde, dikdörtgen formlu yedi pencere ve tuvalet girişi bulunmaktadır (Foto. 54). Şadırvanın giriş kapısı ise batı duvarında olup yanında bir pencere daha vardır (Foto. 28). Sekigen planlı şadırvan, baklava başlıklı sütunlar üzerine sivri kemerli olup sekizgenin ana yön doğrultularına; içten aynalı çapraz tonozlu, dıştan kubbeli birer baldaken eklenmiştir. Şadırvanın üzeri ise içten ahşap kubbe, dıştan pramidal külahla örtülüdür. Cumhuriyet döneminde beton şapla kapatılan şadırvanın üst örtüsü, son onarım sırasında, kurşun örtü ile kaplanarak asli yapısına döndürülmüştür (Foto. 29).

---

[547] Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963), 56.

[548] Aptullah Kuran'a göre bu kısım 1766 depreminden sonra yapılmıştır. Gülru Necipoğlu ise XV. yüzyıla ait bir gravür ve Rüstem Paşa Türbesi'nin kubbe eteğindeki benzer uygulamadan hareketle, caminin ilk inşasında bu şekilde yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Bkz.: Kuran, *Mimar Sinan,* 138; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 438.

Harime girildiğinde, kalın payelere oturan sivri kemerler üzerinde şekillenen örtü sisteminin, tüm mekâna hâkim olduğu görülür (Foto. 30). Yapıyı asıl üne kavuşturan çinileri, payeler de dahil olmak üzere kemer üzengilerine kadar tüm yüzeyleri kaplamaktadır.

Ana girişin iki yanındaki duvar payeleri, içeri doğru taştığından girişin önünde bu kısım; kademeli olarak sivri kemerli nişlerin içerisine alınarak kapatılmış, yan taraflara da birer müezzin mahfili eklenerek duvar payelerinin kütle etkisi hafifletilmeye çalışılmıştır. Giriş açıklığının üzerindeki büyük sivri kemerin kilit taşında, altın yaldızlı bir gülbezek, çini köşeliklerinde de alçıdan birer kabara yer almaktadır. Bu kemerin üzerine, ikinci kat seviyesinde, ahşap korkuluklu bir mahfil eklenmiştir. Mahfile ulaşım olmayıp tamamen estetik kaygıyla düzenlenmiştir (Foto. 31). Dışa taşan tüm yüzeyi, bir kısmı döneminden kalma kalemişi nakışlarla bezelidir (Foto. 32-33).

İki yandaki müezin mahfilleri; önde baklava dilimli başlıklara sahip üç sütun, arkada ise duvar payelerine bağlanan sivri kemerler üzerinde, balkon şeklinde yükselirler. Mahfillerin üst kısmına, yan sahınlardan duvar payeleri içerisine basık kemerli geçitler açılmıştır (Foto. 31, 40-41). Çini ile bezeli kemer köşeliklerinin dış yüzeylerinde hatayi üslubunda, iç yüzeylerine ise rumili simetrik bezemelere yer verilmiştir. Kündekâri tekniği ile oluşturulmuş ahşap tavan yüzeyleri, bitkisel kalem işleri ile bezenmiştir. Kırmızı, sarı, siyah, yeşil ve altın yaldızla işlenen geometrik yüzeylerde; kapalı formda simetrik rumi ve hatayi çiçeklerinin yanında selvi, bulut motifleri de göze çarpmaktadır. Mahfillerin gerisindeki pencere tavanlarına işlenen; içleri rumi ve hatayilerle dolgulanmış, dilimli şemse-salbek kompoziyonları da caminin en dikkat çekici kalem işlerininin başında gelmektedir (Foto. 34-38).

İki kat halinde düzenlenen yan sahınlarda; sekizgen payeler arasına atılan sivri kemerler, ortada baklava başlıklı birer sütunla desteklenmiştir (Foto. 40-41). Alt kattaki mahfiller düz tonozludur. Ayakların arasının zarif korkuluklarla kapatıldığı üst kat mahfilleri ise aynalı çapraz tonozlarla örtülmüştür. Mahfillerin çift kanatlı pencere ve dolap kapakları yine kündekari tekniğinde işlenmiş olmakla birlikte, cümle kapısından farklı olarak, geometrik birim yüzeyleri yalın bırakılmıştır (Foto. 42-45). Buna karşın vaiz kürsü; şebekeli oyma tekniğinde işlenmiş alt ve üst kısımları, sedef/fildişi kakma

geometrik bezeli ana kompozisyonu ile döneminin en zarif örnekleri arasında yer almaktadır (Foto. 46)

Güney cephenin ortasında yer alan mihrap, mihrabiyelerle aynı formdadır. Köşeliklerinde altın yaldızlı birer gülbezek bulunan, mukarnaslı mermer yaşmağının dışında tüm yüzeyi, harim çinilerinin en güzel örneklerini oluşturan çinilerle kaplıdır. Kitabelik kısmında beyaz zemin üzerine lacivertle *"Küllemâ dehâle aleyhâ Zekeriyy'el mihrâb"*[549] yazılıdır. Çokgen kavsarasının her bir kenarında; simetrik rumî ve hatayi çiçekli dalların arasında, kulplu bir vazo içerisinden çıkan bahar dalları yer alır. Beyaz çiçekli bahar dalları; üzerinde salbekleri olan dilimli, oval birer şemse içerisine alınmıştır. Vazonun ve üstteki dilimli köşelik yüzeyleri ise simetrik rumi desenleri ile işlenmiştir. Beyaz zemin üzerine işlenen kompozisyondaki hâkim renkler, kobalt mavisi ve mercan kırmızısıdır. Mihrabı dıştan içe doğru, dar ve geniş sırasıyla beş kuşak çevrelemektedir. Aynı bezemeye sahip dar kuşaklarda; çift iplik olarak adlandırılan "S" kıvrımlı iki farklı sap üzerinde tekrarlanan motifler yer alır. Saplara bağlı motiflerden biri klasik hatayi üslubunda, diğer ise sadece hatları belirtilmiş "S" kıvrımlı yaprak şeklinde ve içleri de dilimli zarif rumîlerle dolguludur. Dıştaki geniş kuşağın bezemesi, rumî-hatayi grubunun cami içindeki en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Beyaz zemin üzerine işlenen kompozisyon, temelde iki ana kurgudan oluşmaktadır. İlkinde karşılıklı iri birer dilimli rumî, uç kısımlarından birbirine bağlanarak ters ve düz olarak sıralanmakta, böylelikle ara boşluklarında kendiliğinden, beş dilimli tepelik ve "S" kıvrımlı yaprak formları oluşmaktadır. Rumilerin yüzeyleri de atlamalı olarak çiçekler ve bulut motifleri ile neredeyse boşluk kalmayacak şekilde bezenmiştir. İkinci kurguda tepeliklerin merkezine yerleştirilen hatayîlerden çıkan çiçekli saplar, kıvrılarak yüzeye dağılmakta, yüzeyin geri kalan boşluklarını doldurmaktadır. İçteki geniş kuşakta ise; alt kısmından çiçekli simetrik birer yaprak çıkan geniş yapraklar, ters ve düz olarak sıralanmaktadır. Bu ana yaprakların içinde, beyaz üzerine kırmızı renkle işlenmiş, kapalı form oluşturan, zarif rumî desenleri yer almaktadır. Yaprakların dışında kalan yüzey ise bir öncekinde olduğu gibi hatayî üslubundaki motifleri taşıyan kıvrımlı saplarla dolgulanmıştır. Bu kuşakların dışında, mihrap kavsarasını duvar yüzeyine bağlayan üç silme -ki biri ancak dikkatli bakıldığında farkedilebilecek inceliktedir-,

[549] Al-i İmran Suresi 37. Ayeti.

daha sade tasarımlara sahiptir. Yalnız en dıştakinde saz üslûbunda yaprakları ve iri hatayi motifleri ile dikkat çekmektedir (Foto. 39, 50a).

Harimin eşsiz zenginlikteki çinileri, son cemaat yerinin aksine ilk bakışta belli bir düzen hissini uyandırmaktadır. Fakat belirli noktalarda veya detaya inildiğinde çinilerin belirli bir plan dâhilinde yüzeyleri kapladığı görülür[550]. Son cemaat duvarını boydan boya katederek çinilerin üst sınırı ve mimari elemanlar arasındaki yüzeyleri belirleyen iki kuşak, aynı vazifeyi harim duvarlarında da üstlenerek, mihrap gibi özellikle vurgulanmak istenen alanlar dışında, tüm yüzeyleri kesintisiz olarak dolanır. Geniş duvar ve paye yüzeyleri, büyük ölçekli yüzeyler için yegâne süsleme prensibi olan dört yöne ulamalı kare plakalarla kaplanmıştır. Tamamı beyaz zemin üzerine işlenen çok çeşitli kompozisyonların, yine kendi içlerinde belirli bir düzen dahilinde, yüzeylere aktarılmaya çalışıldığı görülür; sekizgen kesitli payelerin, iki yanda karşılıklı olanlarının aynı çinilerle kaplanması gibi. Kapıya yakın olan sekizgen paye yüzeylerinde; merkezdeki hatayi çiçeğini, altlı üstlü çevreleyen dört bulut motifi, karenin kenar ortalarındaki yarım penç ya da gülbezeklere bağlanmaktadır. Diğer payelerde merkezde, geniş bir yaprak içine alınmış hatayi motifinin, iki yanda, birer lale dalı ile çevrelendiği desenlere yer verilmiştir.

Minberin köşk kısmının duvarına işlenen bahar dallı çiçek kompozsiyonlarının yanında, en dikkat çekici çini levhalardan biri, doğu girişin yanında yer almaktadır. Levhayı, dıştan lacivert zemin üzerinde beyaz ve firuze renkte, içi çiçekli benek motiflerinin tekrarından oluşan bir kuşak çevrelemektedir. Esas yüzey, "S" kıvrımlı iki farklı saptan boyuna gelişen bir tasarıma sahiptir. Beyaz zemin üzerine işlenen dallardan biri, diğerine göre oldukça kalın tutulmuş olup üzerinde, formda hatayi üslubunda iki farklı, dilimli iri yapraklar, en üstte de iri bir lale motifi yer almaktadır. Bağlı bulunduğu dalla birlikte kobalt mavisi renkle işlenen lale ve yaprakların yüzeyi, küçük çiçekler ve kapalı form oluşturan rumi desenleriyle detaylandırılmıştır. İnce sapların taşıdığı hatayi çiçekleri ve ters lalelerden müteşekkil ikinci kurgu ile yüzeyin geri kalan boşlukları dolgulanmıştır. Kompozisyon en üstte, iki yana ters konumlandırılmış dilimli tepelikler ile oluşturulan köşeliklerin içerisine alınmış, köşeliklerin içi, bulut motifleri ile tezyin edilmiştir. Harim çinileri arasında, yazılı süslemeler de önemli bir yer tutar. Yazıların

[550] Yetkin, "İstanbul Rüstem Paşa Camii Çinileri Üzerinde Bazı Gözlemler ve Saray Nakkaşlarının Bu Çiniler Üzerindeki Etkisi", 15-16.

hepsi Arapça olarak, lacivert zemin üzerine beyaz renkli celî sülüs hatla yazılmıştır. Ana kubbenin kemerlerinde, simetrik rumî ve hatayî kompozisyonları arasına alınmış iri madalyonlar içerisinde, dış son cemaat revakındaki yazılar tekrarlanmaktadır. Mihrabın iki yanında ve yan mahfillerin üst pencereleri üzerinde, dikdörtgen levha şeklindeki diğer yazılar; Kur'an ayetleri, hadisler, dua ve hamd ibarelerini içermektedir[551] (Foto. 49-53).

Döneminin tüm özelliklerini bünyesinde toplayan ince işçelikli mermer *minber;* mukarnaslı ve baklava dilimli sütun başlıkları, köşe tromplarının altında ve mihrap kavsaralarındaki mukarnaslı bingiler ve pencere önünlerindeki mozaik yer döşemeleri, yapının taş süslemelerini oluşturur. Minberin kapı açıklığı, basık kemerli olup iki yanında kum saati formunda başlıklara sahip burmalı sütunceler yer alır. Altın yaldızlı Kelime-i Tevhîd'in yazılı olduğu kitabeliğin üzerindeki taç kısmı, mukarnas bingiler üzerinde rumi tepeliklidir. Benzer tepelikler, sivri kemerli köşk kısmının üzerinde de görülür. Ahşap külahı kalem işi bezemelidir. Minberin basamak ve köşk kısmının korkulukları ile aynalık kısmında, kafes oyma tekniğinde işlenmiş geometrik kompozisyonlar yer almaktadır. Basamak korkulukları; birbirinin içinden geçecek şekilde, iki farklı eksende sıralanan onikigenlerin oluşturduğu klasik bir tasarıma sahiptir. Köşk kısmının korkuluğu, sekiz kollu yıldız ve sekizgen ve kırık çizgilerin oluşturduğu daha grift bir tasarıma sahip olup alt kısmında kabartma olarak işlenmiş iki sıra tepelik formları yer alır. Üçgen aynalığın merkezinde, uçlarından birbirine bağlanan on kollu yıldız ve ongenlerden oluşmakta, merkezdeki yıldızın ortasında zarif bir kabara

[551] Levhaların konumları ve yazıların mealleri şu şekildedir: Mihrabın iki yanındaki pencerelerde Kur'an 72/18-19: *"Mescitler Allah'a (ibadet etmeğe) mahsustur. O halde (oralarda) Allah'a ibadetin yanı sıra başka kimseye ibadet etmeyin". "Allah'ın kulu (Muhammed), O'na ibadet etmek için kalktığında cinler nerede ise (Kur'an'ı dinlemek için kalabalıktan) onun etrafında birbirlerine geçiyorlardı"*. Batı mahfilde kuzeyden güney doğru 1 ve 2. Levha: *"Rab olarak Allah'tan din olarak İslâm'dan resul ve nebî olarak Muhammed'den (salât ve selâm olsun) razı ve hoşnut olduk"*; 3. ve 4. Levha: *"Ey Allah'ım bizi ateşten kurtar, iyilerler beraber cennetine dâhil eyle rahmetinle ey merhametlilerin en merhametlisi"*, 5. Levha: *"Ey Allah'ım, senden dünyada da âhirette de afiyet isterim"*. Mahfilin kıble duvarında: *"Sen dünyada ve ahirette benim dostumsun. Beni Müslüman olarak öldür ve sahihler arasına ilhâk eyle"*. Doğu mahfilin güney duvarında: *"Hz. Ömer'den şöyle rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber, Ona salât ve selâm olsun, şöyle buyurmuştur: Şu duâyı söyleyen mümini râzı etmek Allah üzerine bir hak olmuştur"*. Kuzeyden güneye doğru 1. Levha, Kur'an 37/180-181-182[551]: *"Senin Rabbin; kudret ve şeref sahibi olan Rab, onların nitelendirdiği şeylerden uzaktır, yücedir". "Peygamberlere selâm olsun", "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur"*; 2. Levha, Kuran 2/201'den alıntı: *"Yâ Rabbî bize dünyada da âhirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru"*. 3. Levha, *"... cenete (girer). Senin gazabından ve cehenneminden sana sığınırım"*. 4. Levha, *"(Ey Allah'ım) Sana güvendiğimden dolayı sırtımı sana dayayıp sığındım, (senden başka) kurtuluş yeri ve sığınak yoktur"*. Mahfilin kıble duvarında: *"Ey Allah'ım yüzümü sana çevirdim ve kendimi sana teslim ve havale ettim"*. Bkz.: Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 451.

yer almaktadır. Aynalığın geri kalan yüzeyinde, simetrik rumi kompozisyonları yer almaktadır. Geçit bölümü sivri kemerli bir açıklık şeklinde olup köşelikleri ve üzerindeki dikdörtgen levhada, kabartma olarak işlenmiş lale buketleri yer almaktadır. Nişler, uçları ters tepeliklerle sonlanan, dilimli kaş kemer formlu köşeliklere sahiptir (Foto. 47-48).

3.1.1.2. Küçük Çukur Han

Yapının Yeri: Rüstempaşa Mahallesi Ragıp Gümüş Pala Caddesi Mahkeme Sokak (126 pafta 430 ada 23-49, 52-61)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1562-64 **İnceleme Tarihi:** Ağustos 2020
Şekil No: 1, 5-8 **Fotoğraf No:** 54-72
Genel Tanım:

Caminin kuzeybatı köşesinde, şadırvanın güney duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Doğusunda Asmaaltı Caddesi, güneyinde dar bir yolla ayrılmış şekilde Büyük Çukur Han yer alır. Külliye arazisinin durumuna bağlı olarak kareye yakın yamuk planda inşa edilen yapı, açık avlulu ve iki katlıdır. Yapının ana inşa malzemesi moloz taştır. Fakat cephelerin, konumuna göre değişmekle birlikte, kesme taş ve almaşık tekniğinde örülerek daha özenli ele alındığı görülür. Kesme taş, ayrıca avluda kaplama malzemesi olarak revak kemerlerini taşıyan ayaklarda, kapı ve pencerelerin lento ve sövelerinde kullanılmıştır. Giriş holü, alt kat eyvan ve alt-üst kat oda duvarları, kalın derzli moloz taşla örülmüş olup üst örtüde, kapı-pencere kemerlerinde ve oda içlerindeki ocak ve nişlerde tuğla malzemeye yer verilmiştir.

Osmanlı arşivlerindeki Çukur hanlarla ilgili kayıtlar, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren takip edilmektedir. Fakat Küçük Çukur Han'a mahsus olanlar, dar bir zaman dilimi ve kira sözleşmeleri ile kısıtlı kalmaktadır[552]. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen onarımlar sırasında üst örtünün, beton benzeri şapla kapatıldığı, 1941 tarihli eski bir fotoğrafta görülebilmektedir. 1967-1969 onarımları sırasında ise doğu cephesi; yarıya kadar taş gerisi almaşık örgü görünümünde taş kaplama ile yenilenmiş,

[552] BOA, EV.THR. 101/62 (1-2), belge tarihi: 13 Safer 1255 / 28 Nisan 1839; EV.SRG. 156 (görüntü nr. 234), belge tarihi: 18 C. ahir 1255 / 29 Ağustos 1839; VGMA, d. 187, s. 102, belge tarihi: 11 C. ahir 1255 / 22 Ağustos 1839.

ayrıca zemin kattaki birimlere dışarıyla bağlantılı kapılar açılarak cephenin görünümü, asli yapısından uzaklaştırılmıştır (Foto. 54-57).

Mimari Özellikleri:

Yamuk planlı yapının cephe uzunlukları; doğu yönde 27.24, güneyde 23.58, batıda 22,36 ve düz bir yüzey oluşturmayan kuzeyde 21,14 metre olup cephelerin zeminden saçak hizasına kadar yüksekliği, 6 metreyi bulmaktadır[553]. İki katlı hanın, neredeyse her biri farklı form ve ölçülerde olmak üzere, alt katında dışa açılan tonozlu dükkan ve depolar, üst katta ise revaklı bir galerinin gerisinde, kubbe ve tonoz örtülü, konaklamaya tahsis edilmiş odalar sıralanmaktadır (Şekil 5).

Güney yöndeki giriş cephesi, kapı kemerine kadar kesme taşla, geri kalan kısmı bir sıra taş, üç sıra tuğladan almaşık örgülüdür. Almaşık yüzeyin başlangıcındaki bir sıra taş örgü, cephe düzeyinden hafifçe dışa taşırılarak tüm cepheleri dolanmakta, böylelikle giriş ve birinci katı birbirinden ayırmaktadır. Zemin kat seviyesindeki basık kemerli altı açıklıktan dördü, beşik tonozlu dükkân girişleridir. Yanyana konumlandırılmış olan diğer ikisi, hanın giriş kapıları olup biri avluya, diğeri üst kata çıkan merdivenlere açılırlar (Foto. 59). Genel uygulamalardan farklı olarak üst kat girişi, dışa alınarak zaten küçük olan avluya ekstra müdahaleden kaçınıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapılar cephenin ortasında olmayıp doğuya doğru kaydırılmıştır. Demir birer kapı ile örtülü giriş açıklıkları, dükkanlara göre daha yüksek tutulmuş, ayrıca kapıların üzerine denk gelen birinci kat odaları, ilave bir kat oluşturacak şekilde yükseltilerek giriş bölümü vurgulanmıştır. Cephenin birinci kat seviyesinde, ikişerli olarak her odaya denk gelecek şekilde, sivri kemerli toplam on pencere yer alır. Pencere kemerleri dikine tuğlalarla örülmüş ve muhdes demir şebekelerle kapatılmıştır. Pencerelerin üst kısmında cepheyi nihayetlendiren profilli taş silme bulunur. Cephenin birinci kat seviyesinde, özellikle giriş kapılarının üzerinde, ciddi tahribatların oluştuğu, taşlarının yer yer döküldüğü görülebilmektedir (Şekil 6; Foto. 58- 61).

Camiye dönük olan batı cepheye, iki yönden, Mahkeme sokağın devamından veya caminin kuzeydoğu giriş olan Uzun Çarşı Caddesi üzerindeki kapıdan ulaşılabilmektedir. Cephe yüzeyi, tamamen -bir sıra kesme taş, üç sıra tuğladan- almaşık

[553] Yapının rölöveleri için bkz.: Başer, *16. Yüzyıl Hanları ve Küçük Çukur Han'ın Değerlendirilmesi* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 124-131.

örgülü olup güneybatı köşesi, birinci kat seviyesine kadar, dar sokak içerisinden dönüşü kolaylaştırmak amacı ile pahlanmıştır (Foto. 62). Cephenin alt kısmında iki dükkân, üst kısmında ise altı pencere bulunur. Dükkan girişleri ve pencerelerın formu, güney cephedekiler ile aynı özelliktedir (Şekil 7; Foto. 62). Kuzey cephe de tıpkı karşılığı gibi birinci kat seviyesine kadar kesme taş, üst tarafı almaşık tekniğindedir. Cephenin alt kısmı büyük ölçüde şadırvanın çevre duvarı içerisinde kaldığından, yalnız kuzeybatı köşede -Uzun Çarşı Caddesine açılan- bir dükkan bulunur. Şardıvana bakan cephe yüzeyi altta, bir mazgal pencerenin dışında sağırdır; üstte ise sivri kemerli beş pencere yer alır (Foto. 54, 63). Doğu cephenin görünümü, yukarıda değinildiği üzere oldukça bozulmuştur. Cephe yüzeyine açılan oniki penceresinden kuzey uçtaki ikisi, farklı olarak mazgal pencere şeklinde tasarlanmıştır (Foto. 55, 57).

Yapının 7.90 x 5.70 metre ölçülerindeki dikdörtgen avlusuna, üzeri beşik tonozlu uzun bir koridordan geçilerek ulaşılır. Kapının hemen gerisine, sonradan, üst kat çıkış merdivenine açılan bir kapı eklenmiştir (Foto. 64). Avlunun güney hariç, üç yönünde toplam yedi oda bulunur. Batı yöndeki üç küçük oda aynalı çapraz tonoz, diğerleri beşik tonozla örtülüdür. Basık kemerli birer girişi bulunan odaların avluya bakan duvarları düzgün kesme taş, oda duvarları kalın derzli moloz taşla örülmüştür. Yalnız batı yöndeki oda girişleri, sonradan kapatılarak arakalarındaki dükkanlarla birleştirilmiştir. Kuzey yöndeki odaların gerisinde, “L” şeklinde bir koridorla geçilen, uzunlamasına dikdörtgen, iki hacim daha bulunur. Üzeri aynalı tonozlu bu birimler de -koridorla birlikte- dışarı açılan bir kapı vasıtasıyla dükkâna çevrilmiştir (Foto. 65-68).

Üsta kat odaları, avluyu çevreleyen revaklı galeriye açılırlar. Revağın sivri kemerleri, duvar yüzeyinden çıkıntı oluşturan taş ayaklara oturmaktadır. Ayaklardan oda duvarlarına doğru da birer kemer atılarak üzerleri aynalı çapraz tonozla örtülmüştür. Tuğladan örülü kemer araları almaşık düzendedir. Revağın içbükey bir silme ile çerçevelenmiş, yalın mermer korkulukları yenidir (Foto. 65-66, 70). Üst kattaki onbeş odanın, onbiri pandantif geçişli kubbe ile örtülü olup diğerleri tonozludur. Odalar, yuvarlak kemerli birer kapı ve pencere ile revağa, ikişer pencere ile de dışarıya açılırlar. Oda duvarları ve avluya bakan cepheleri moloz taşla örülmüştür. Kubbeli odalardan dikdörtgen formlu olanlar, ikisi derin niş şeklinde, üç kemerli bir sistemle kareye dönüştürülmüş olup odaların her birinde, yuvarlak kemerli ve üzeri konik külahlı birer ocak bulunur (Foto. 70-72).

3.1.1.3. Büyük Çukur Han

Yapının Yeri: Rüstempaşa Mahallesi Ragıp Gümüş Pala Caddesi Mahkeme Sokak (126 pafta 430 ada 72-82 parsel)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: 1562-64 **İnceleme Tarihi:** Ağustos

Şekil No: 1, 9-13 **Fotoğraf No:** 73-87

Genel Tanım:

Caminin kuzeydoğusunda, Asmaaltı caddesi ile Kızıl Han sokağın kesiştiği köşede, Küçük Çukur Han'ın karşısında yer almaktadır. Küçük Çukur Han'daki gibi yola ve arsa durumuna bağlı olarak kareye yakın ölçülerde, yamuk bir alan üzerinde inşa edilen yapı, dıştan iki katlı görünmesine rağmen bir de bodrum katı vardır[554]. Yapı genel hatları ile küçük bir avlunun etrafında sıralanan; bodrum ve zemin katta tonozlu dikdörtgen depo ve dükkanlar, üst katta da revaklı avlunun gerisindeki kubbeli odalardan oluşmaktadır. Büyük ölçüde korunarak günümüze ulaşan yapıda, Küçük Han'daki malzeme kullanımı, teknik ve tasarım özelliklerinin büyük ölçüde tekrar edildiği görülür. Büyük Çukur Han'da farklı olarak, caddeye açılan cephelerde eyvan şeklinde büyük kemerli dükkanlar bulunur; hücre, koridor vs. birimlerin tertibi de daha düzenlidir. Üst örtü orjinalinde dıştan kurşun kaplı iken sonradan beton şapla sıvanarak üzer kurşun renginde boyanmıştır. (Şekil 1, 9-12; Foto. 73-74).

1723 tarihli, bir arşiv belgesi, yapının avlusunda günümüzde bulunmayan şadırvanın varlığını belgelemektedir[555]. Kayıtlar arasında, 1799 yılında ve 1838'de yapılan üst örtünün kurşun onarımları gözükmektedir[556]. 2428,5 kuruşa mal olan ikinci onarımda kullanılan çivi, kereste ve kirecin miktar ve cinsleri de ayrıca belirtilmiştir[557].

Mimari Özellikleri:

---

[554] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi,* 94; Gönül Cantay, "Rüstem Paşa Hanı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 6: 374.

[555] Belge, günlük beş buçuk akçe ücretle *"merhûm Rüstem Paşa vakfından Çukur Han şadrevânı"*nın temizlik ve bakımı için yapılmış, görevli ataması hakkındadır, bkz.: BOA, C.BLD. 145/7210, belge tarihi: 29 C. ahir 1135 / 6 Nisan 1723.

[556] BOA, EV.HMH.d. 7459, s. 5, belge tarihi: 29 R.ahir 1214 / 30 Eylül 1799; EV.SRG. 116/135 (görüntü nr. 236), belge tarihi: 29 Muharrem 1254 / 24 Nisan 1838.

[557] BOA, EV.SRG. 117/110 (görüntü nr. 160), belge tarihi: 29 Muharrem 1254 / 24 Nisan 1838.

Yamuk planlı yapının cephe uzunlukları; kuzeyde 33.75, güneyde 27.30, batıda 28.60 ve doğu cephede 28.50 metre ölçülerindedir. Cephenin en yüksek noktası, kuzeyde 10.50 metredir[558]. Yapının, kuzey cephede üst kata, doğuda ise bodruma geçit veren iki kapısı bulunur. Zemin katta, dışa açılan dükkanlar ve katlara geçişi sağlayan uzun koridorların dışında, bir birim olmadığından girişi yoktur.

Kuzey cephe, giriş kapısı ve dükkanların kemer üzengilerine kadar düzgün kesme taşla örülmüştür. Cephenin geri kalan yüzeyi, günümüzde oldukça deforme olmuş durumdadır. Kesme taş örgünün bittiği seviyeden üst kat pencerelerinin alt hizasına kadarki duvar örgüsü moloz taştır, yalnız aralarda dört sıra halinde, üçerli tuğla hatıllara yer verildiği görülür. Daha özenli ele alındığı anlaşılan üst yüzey ise üç veya dört sıra tuğla, bir sıra düzgün kesme taş almaşıklığı ile örülmüştür. Cephenin düzgün kesme taşlı alt yüzeyinde sıralanan basık kemerli beş açıklıktan doğu uçtaki, hanın üst kat girişi olup diğerlerine göre daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Geri kalan dördü, beşik tonozlu depo/dükkân girişleridir. Ayrıca giriş kapısının hemen yanında, dikdörtgen formlu bir açıklık daha bulunmaktadır. Diğerlerinden oldukça alçak olan düz söveli bu açıklıkla önce, dar bir koridora, buradan da doğu cepheye paralel olarak uzanan tonozlu bir mekâna ulaşılır. Cephenin üst seviyesinde sıralanan toplam on dört pencere, Küçük Çukur Han ile aynı formda tasarlanmıştır (Şekil 9, 11; Foto. 75-78).

Doğu ve güney cepheler sokağa dönük olduğundan, diğerlerinden daha özenli ve birbiriyle aynı şekilde ele alınmışlardır. Her iki cephede sıralanan beşer dükkân, kuzeydekilerden farklı olarak eyvan şeklinde düzenlenmiş olup tuğladan büyük yuvarlak kemerlerle dışa açılırlar. Payeler ve kemer köşelikleri kesme taşla örülüdür. Cephenin geri kalan kısmı ise kemerlerden itibaren önce üç sıra tuğla ve üç sıra kesme taşlı iki kuşakla geçilmekte, ardından üst kat seviyesinde klasik almaşık örgü düzenine dönmektedir. Almaşık örgülü üst kat seviyesinde, her odaya denk gelecek şekilde, ikişerli pencere grupları sıralanmaktadır (Şekil 9, 12; Foto. 73-75).

Tamamen almaşık örgülü olan batı cephenin alt kısmı, kaba yonu taşla örülmüş, üst kat oda seviyesinde yine kesme taş kullanılmıştır. Üst kat odalarından dışa açılan beş pencerenin dışında, aynı forma sahip olarak, zemin kattın kuzey ucunda da iki pencerenin izleri belli olmaktadır. Pencelerle birlikte buradaki depo girişleri de

[558] Bülent Kara, *İstanbul Büyük Çukur Han ve Çevresi Koruma Projesi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), plan no: 10-13.

sonradan örülerek kapatılmış, sadece biri açık şekilde asli yapısını muhafaza edebilmiştir (Foto. 79)

Yapının zemin katında yer alan depo ve dükkanların tamamı, beşik tonozla örtülü olup iç kısımları sahipleri tarafından gelişigüzel eklentilerle değiştirilmiş; duvar ve tavanlar sıva veya lambrilerle kapatılmış, bazı odalar paravanla ikiye bölünmüş, ahşaptan asma kat veya ofisler eklenmiştir.

Bodruma geçit veren doğudaki kapı, üzeri aynalı çapraz tonoz örtülü, kare formlu bir alana açılır. Bu kısmın devamındaki beşik tonoz örtülü bir rampadan da avluya inilir (Şekil 9; Foto. 80-81). Avlunun kenar uzunlukları da cepheler gibi birbirinden farklıdır (kuzey kenarı 10.7, batısı 7.50, doğusu 7.80 ve güneyi 8.20 metre)[559].

Avluyu dört yönde, dikdörtgen formlu hücreler çevrelemekle birlikte, yalnız güneydoğu köşedeki iki birim kareye yakın formdadır (Şekil 9). Hücrelerin kesme taş örgülü avlu cephelerinde, Hücre duvarları kalın derzli moloz taş örgülü olup üzerleri, beşik tonozludur. Üzerinde yuvarlak kemerli alınlıkları olan düz dikdörtgen girişleri, muhdes kapı ve kepenklerle kapatılmıştır (Foto. 82a-b). Hücrelerin çoğu, içeriden yuvarlak kemerli geçitlerle, -ikili-üçlü gruplar halinde- birbiri ile irtibatlandırılmış, bazı hücrelere de sonradan ahşap merdiven eklenerek zemin katla bağlantı sağlanmıştır. Avlunun birinci ve ikinci kat cephelerindeki tahribat çok belirgin olmakla beraber, birinci katın duvar örgüsünde moloz taşların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Revakların olduğu ikinci katta, yine düzgün kesme taş kullanılmıştır (Foto. 83-85)

Hanın üst katında, ikamete ayrılmış yirmi oda ile odaları çevreleyen revaklı galeri yer alır. Her bir kenarda üçer gözle avlu boşluğuna açılan revağın sivri kemerleri; tuğla ve kalın derzli olarak kare kesitli kesme taş payelerin arasında uzanır. Payelerden gerideki oda duvarlarına da kemerler atılmış, köşelere denk gelen kısımların üzeri pandantif geçişli kubbe, diğerleri aynalı çapraz tonozla örtülmüştür. Revak kemerleri günümüzde camekânla kapatılmış, önüne de barakalar eklenmiştir. Ayrıca kuzeydoğu köşesinde, cumba şeklinde avluya taşırılmış bir oda inşa edilmiştir. Odaların revağa bakan cepheleri, revak kemer ve örtü yüzeyleri de dahil olmak üzere sıva ile kapatılmıştır (Foto. 85-87). Merdivenin önündeki kubbe yüzeyinde, döneminden olmayan kalemişi rumi kompozisyonları, pandantif geçişlerinde ise “Allah”, “Muhammed” ve Kelime-i

[559] Kara, *İstanbul Büyük Çukur Han ve Çevresi Koruma Projesi*, 48-49.

Tevhîd" yazılı madalyonlar görülebilmekle birlikte, yüzeylerindeki tahribat oldukça fazladır. Odaların büyük çoğunluğu kareye yakın formda (yaklaşık 3.40x3.75 metre)[560] olup üzerleri pandantif geçişli kubbeler ile örtülüdür. Yalnız güneydoğu köşedeki yamuk planlı oda, aynalı çapraz tonozlu; güneybatı köşedeki odanın gerisindeki mekân da üç bölümlü hela olarak düzenlenmiştir (Şekil 10). Ofis olarak kullanılan odalara girilememiştir. İç dokularının yer yer değiştirildiği odaların bazılarında ocak izlerinin görüldüğü belirtilmektedir[561].

3.1.1.4. Burmalı Han

Yeri: Rüstempaşa Mahallesi Ragıp Gümüş Pala Caddesi Mahkeme Sokak (126 pafta 430 ada 1-4, 70, 84-92 parseller)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1562-1564 **İnceleme Tarihi:** Eylül 2020
Şekil No: 1, 13-18 **Fotoğraf No:** 88-94
Genel Tanım:

Rüstem Paşa Camii'nin güneyinde, Hasırcılar Caddesi ile Kızılhan Sokağın köşesinde yer alan yapı, doğudan Büyük Çukur Han'a bitişiktir. İki katlı olup "U" biçimli planı[562] ile diğer iki yapıdan ayrılır. Büyük Çukur Han'daki gibi sokağa açılan iki cephesinde yuvarlak kemerli dükkanlar sıralandığı yapı, ayrıca; alt kat seviyesinde kesme taş, üstte bir sıra kesme taş-üç sıra tuğladan almaşık örgülü beden duvarları, alt ve üst katlarda farklı formda kemer kullanımı (allta yuvarlak-üstte sivri kemer) ile pencere, kat ve saçak silmelerinin form ve düzeni bakımından da -planı dışında- Büyük-Küçük Çukur hanların özelliklerini olduğu gibi yansıtmaktadır.

Tam simetrik olmayan 'U'nun kolları, camiye doğru yöneldiğinden yapı ile cami arasında, Osmanlı döneminde "Cami Meydanı" denilen kare formlu bir avlu oluşturmaktadır. Ceyhan Güran, yapının dönemi içerisinde farklılık sunan planının, mahkeme binası olarak tasarlanmasından kaynaklandığını öne sürmüştür[563]. Gerçekten de vaktiyle burada bir mahkeme binasının olduğu; Cami Meydanı'ndan doğuya doğru

[560] Gülhan Benli, *İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 300.
[561] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 94; Cantay, "Rüstem Paşa Hanı", 374.
[562] Gönül Cantay, "Burmalı Han", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, 2: 339-340.
[563] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 87.

"L" şeklinde kırılarak Çukur hanların karşılıklı cepheleri boyunca uzanan ve günümüzde de aynı isimle anılan "Rüstem Paşa Mahkeme Sokağı"nın varlığından da anlaşılmaktadır (Şekil 1, 13). Ali S. Ülgen, külliye yapılarının plan, kesit ve görünüşlerini yayınladığı değerli çalışmasında da aynı şekilde, söz konusu yapıyı Mahkeme Binası olarak adlandırmıştır[564]. Fakat Osmanlı arşivleri arasında, ML.EEM 1008/18 dosya/gömlek numarasıyla kayıtlı kırk kadar yazışma, mahkeme binasının -belgelerde geçtiği şekliyle *"Taht'el Kal'a Mahkeme-i Şer'iyyesi"* veya *"Ahî Çelebi Mahkemesi"*nin- Burmalı Han'da faaliyet göstermediğini, çok net biçimde ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere fethinden sonra hızlı bir büyüme sürecine giren İstanbul'da, kadının artan idari görevleri ve halkın kış şartlarından dolayı mahkemeye ulaşamaması nedeniyle 1586'da çıkarılan bir fermanla İstanbul kadısına mahkeme açma ve nâip atama yetkisi verilmiş, böylelikle sur içinde dört mahkeme kurulmuştur[565]. Bu mahkemeler; Mahmud Paşa Camii avlusunda bulunan Mahmudpaşa Mahkemesi, Davud Paşa Camii'nin avlusunda bulunan Davudpaşa Mahkemesi, Balat Kapısı'nın iç kısmında, Ferruh Kethüdâ Camii'nin avlusunda bulunan Balat Mahkemesi ve Ahi Çelebi Mahkemesi'dir[566]. Bu son mahkemeye -kurulduğu yere atıfla- ismini veren Ahi Çelebi, II. Bayezid devrinde hekimbaşılık yapmış olan Mehmed b. Kemal[567] olup külliyesi, Haliç kıyısındaki Yemiş İskelesi'nin hemen gerisinde, Rüstem Paşa Camii'nin de 100-110 metre kadar kuzeybatısında yer almaktadır. Kanlı Fırın Mescidi olarak da bilinen külliyenin camii, Evliya Çelebi'nin -seyahatlerine vesile olan- rüyasında gördüğü Hz. Muhammed'den, şefaat yerine heyecanından seyahat izni istediği hikâyenin geçtiği yer olarak ünlenmiş, sözlü anlatımlara konu olmuştur[568]. Araştırmalar, yüzyıllar içerisinde meydana gelen yangın ve depremler sonucunda, külliyenin pek çok

[564] Ülgen, "Rüstem Paşa Heyeti", 25.
[565] Coşkun Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri (49) Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653)*, (proje yön.) M. Akif Aydın (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 19: https://avesis.marmara.edu.tr/api/ publication /50f05682-5539-4003-bab6-0b1cefa050eb/file E.T. 03/10/2020.
[566] Coşkun Yılmaz, *İstanbul Kadı Sicilleri (49) Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653)*, 19.
[567] Esin Kâhya, "Onbeşinci Yüzyılda Yaşamış Hekimlerimizden Hekimbaşı Âhî Çelebi", *Erdem -Aydın Sayılı Özel Sayısı I-*, 9/25 (1996): 293-342.
[568] Tuğrul Kalem, *Ahi Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri* (Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 42.

kez harap olduğunu, caminin de birkaç kez yeniden yapıldığını ortaya koymaktadır[569]. İşte bu yıkımlardan birinde, mahkeme de buradan alınarak *"Rüstem Paşa Camii'nin havlısında, kıble dıvarına bitişik"*, "*iki katlı ve ahşap"* binada hizmet vermeye başlamış ve çok uzun zaman boyunca da *(müddet-i vafîreden berü)* burada faaliyetine devam etmiştir.

Camiye bitişik olmasından başka mahkemenin konumu genellikle "*kıble tarafında sapa bir yerde"* gibi muğlak ifadelerle kullanılmış olsa da yazışmalardan birinde, *"Mahkeme Sokağı'nda 32 numarada kayıtlı"* gösterilmektedir. Burası caminin güneybatı köşesinde, Pervititich'in hangar olarak gösterdiği yer olmalıdır. Kaldı ki bir konutun sığabileceği başka da bir alan yoktur (Şekil 1, 13). Her iki katı aynı ölçülerde olan binanın dört duvarının toplam uzunluğu (bir katta) 72.72 zirâ (55.10 metre) idi. Rüstem Paşa vakfına bağlı iken 1886-87 civarında (Hicri veya Rumi 1304), Maliye Nezâretine - yıllık 500 kuruş mukataa bedeli ile- ferağ edilmiş, fakat bir müddet sonra oldukça eskimiş durumda olduğundan, boşaltılarak mahkeme, Tahtakale'de başka bir yapıya nakledilmiştir. 1911 yazında Rüstem Paşa Camii imamın; içerisine meçhul kimselerin girip çıktığı, meydana gelebilecek bir yangında caminin zarar göreceği şeklindeki şikayetleri üzerine, köhne haldeki eski mahkeme binası, tekrar gündeme gelmiştir. Bunun üzerine yapının tekrar Evkâf'a devri, keşfinin yapılarak muayyen bedelinin belirlenmesi gibi konularda, Maliye ve Evkaf Nezareti kalemleri arasında yazışmaları yapılmış ve 1912'de binanın yıkımı gerçekleştirilmiştir[570].

Burmalı Han'ın kendisi hakkında ise herhangi kayda tesadüf edilememiştir. Fazıl Işıközlü'nün yayınladığı ve 1870 civarında yapının Rüstem Paşa vakfına kayıtlı olduğunu gösteren defter, bu anlamda tek somut veri olma özelliğini korumaktadır[571].

---

[569] İbrahim Erseyrek, "Ahi Çelebi Camii": earsiv.sehir.edu.tr. E.T: 03/10/2020; İ. Aydın Yüksel, "Ahi Çelebi Cami", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993), 1:104-105; Serpil (Çelik) Topkaç, *Ahi Çelebi Camisi'nin Restorasyonu ve Çevre Düzenlemesi* (İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992). Aynı yaz., Ahi Çelebi Camisi'nin Özgün Tasarım ve Onarım Evreleri", *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri 7-10 Mart 1994 Bildirileri*, 327-337; Kalem, *Ahi Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri*, 39-51.

[570] BOA, ML. EEM 1008/18 (33 varak), belge tarihleri: R. 12 Temmuz 1327-2 Temmuz 1329 arası / M. 25 Temmuz 1911-15 Temmuz 1913 arası.

[571] Fazıl Işıközlü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları", *Vakıflar Dergisi* X (2006), 421; Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 481.

Mimari Özellikleri

Burmalı Han'ın planlanışında, -yukarıda da işaret edildiği üzere ticaret dışı bir fonksiyondan ziyade- caminin arkasında kalan kısıtlı alandan mümkün olduğunca istifade edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Doğu-batı doğrultulu olarak iki kat halinde, yaklaşık 30 metre uzunluğundaki dikdörtgen kütle, uç kısımlarından güneye doğru iki kol halinde uzatılarak "U" şeklindeki plan elde edilmiştir. Kolların uzunlukları muntazam olmayıp batıda yaklaşık 16, doğuda 13 metre kadardır (Şekil 14). Doğudan Büyük Çukur Han'la bitişik olan yapının güney ve batı cephesinde, yarım daire formlu büyük kemerlerle dışa açılan, sıra dükkanlar yer alır. Üzeri beşik tonozlu dükkanlar, Kızılhan Sokağına bakan güney cephede altı, Hasırcılar Caddesi tarafında beş olmak üzere, toplam onbir adettir. Kemer araları ve ayaklar kesme taş olup dükkanların üzerindeki oda cepheleri, bir sıra kesme taş-üç sıra tuğladan almaşık örgülüdür. Her odanın dışarıya bakan ikişer penceresi vardır. Her iki cephede, dükkanların arasına yerleştirilen, dükkanlarla eş boyutlardaki birer açıklıkla, han ile caminin ortasındaki meydana geçiş sağlanmaktadır (Şekil 15-16, Foto. 89).

Meydana bakan güney cepheye, iki katlı revaklar hakimdir (Foto. 90). Zemin kat revağı, yan yana üç göz halindedir. Üst kata geçişi sağlayan merdiven, bu revağın batı ucunda, diğer bir ifadeyle batı girişin sonunda yer alır. Üst katta, revak sayısı arttırılarak yapının formuna uydurulmuştur. Revaklar alt katta beşik, üstte çapraz tonozlu olup yalnızca girişin olduğu bölümler aynalı çapraz tonozla örtülerek vurgulanmıştır. Üst katta revakların gerisindeki odalar, kubbelidir. (Şekil 14, 17-18). İki yandaki kanatlarla ile birlikte camiye dönük olan bu cephe, yapının en çok değişime uğrayan ve tahribatın en belirgin olduğu kısımdır. Revaklar her iki katta da kapatılarak oda haline getirilmiş, kanatlardaki üst kat odaları da büyük ölçüde yıkılmıştır (Foto. 88, 91-94). Altlı üstlü olarak mekanlar, kendi içinde irtibatlandırıldığından, üst kat revağı ve buraya geçişi sağlayan merdivenin de hükmü kalmamıştır.

3.1.1.5. Çeşme

Yapının Yeri: Rüstem Paşa Mahallesi, Hasırcılar Caddesi
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1562-64 **İnceleme Tarihi:** Temmuz 2020
Şekil No: 1 **Fotoğraf No:** 8, 95

Genel Tanım:

Camii'nin kuzeyindeki sıra dükkanların arasında yer alır (Şekil 1; Foto. 8). Rüstem Paşa vakıfları ile ilgili muhasebe kayıtları arasında, çeşmeye dair küçük meblağlı bazı masraflara rastlanmakla birlikte, müdahalelerin içeriğine dair bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca 1843 yılında, üzerindeki saç malzemeli saçağın -ki günümüzde yoktur- yenilendiği anlaşılmaktadır[572]. 1965 yılında; çeşmenin gerekli kısımlarında tuğla örgü ve üzerinin taş kaplama işleri ile avlunun kuzeyindeki kemer sırasının korkuluklarından, çeşmenin üzerine denk gelen geometrik şebekeli ve üzeri zarif rumi tepelikli korkuluğun, mevcuduna göre yenilenmesi, -cami ile birlikte- yapılacak işler arasında gösterilmiştir[573] (Foto. 95a-c).

Mimari Özellikleri:

Sivri kemerli bir niş içerisine alınmış dikdörtgen planlı yapı, klasik sivri kemerli Osmanlı duvar çeşmeleri tipindedir. Yanlarındaki dükkanlardan çıkıntı oluşturacak şekilde, ana kütlesi moloz taşla örülü olup cepheleri kesme taş plakalarla kaplanmıştır (Foto. 95b). Çeşmenin yerden yüksekliği 3.58, genişliği 3.35 metredir. Duvar yüzeyinden çıkıntı yapan yüzeyi, duvarının yapısı nedeniyle değişiklik gösterir; en geniş yeri 70 santimetredir. Cephenin üst kısmı, dışa taşkın olarak üç sıra profilli taş silme ile nihayetlenmektedir. Kilit taşında küçük bir gülbezek bulunan sivri kemerinin altındaki kitabe yeri (53x105 santimetre) boş bırakılmış olup kemer ayaklarının köşeleri pahlanarak yumuşatılmıştır. 56x85 santimetre ölçülerindeki, mermer ayna taşının yüzeyi, yalın bırakılmıştır. 57x103 santimetre ölçülerindeki yalağın, dışa bakan yüzeyi de mermer malzemeden imal edilmiştir. Yalak derinliği 50 santimdir.

3.1.2. Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi

Yeri: Merkez Süleyman Paşa ilçesi Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi (68 pafta, 366 ada, 14 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1552-1553 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019
Şekil No: 19-25 **Fotoğraf No:** 96-143

[572] BOA, EV.RZN. 23/124, belge tarihi: 1 C. evvel 1259 / 30 Mayıs 1843.
[573] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dosya nr. 34T1495-19505YIY, belge no/tarih:-/ 01.03.1965.

Genel Tanım:

Osmanlı Dönemi'nde Tekirdağ'ın *(Rodoscuk/Tekfurdağı)* sosyal ve ekonomik gelişimine etki eden en kapsamlı yatırımlar, Rüstem Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir[574]. Vakfiyesine göre[575]: cami, medrese, mektep, kervansaray, çifte hamam ve imaretten oluşan bir külliye; 4 çeşme, 45 mahzen, 12 dükkân, 8 tabakhane, kaldırımlı yol ve sahilde iskele[576] şeklinde uzayıp giden yapı listesinde, kentin konumu ve özellikleri belirleyici olmuştur. Tekirdağ'ın, Rumeli yolunun "sol kolu" (Via Egnetia) güzergâhında[577] olmasının yanında, deniz ulaşımına elverişli kıyıları, ılıman iklimi ve zengin tarım arazileri gibi stratejik özelliklerinden dolayı çağlar boyunca önemli bir liman kenti konumundaydı. Bizans'ın son dönemlerindeki karışıklıklara paralel olarak eski önemini yitiren kent ve çevresinin, XIV. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarına katılmasının ardından, özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte hızlı bir gelişim sürecine girdiği görülmektedir[578].

Osmanlı Dönemi'nde Tekirdağ limanı, Balkanlar ile İstanbul arasında önemli bir uğrak noktasıydı. İstanbul'un iaşesi için başta buğday olmak üzere; Rumeli'den toplanan hububat, yün, deri, keçe vs. maddeler burada depolanarak başkente gönderiliyor, ayrıca Bursa, İzmir ve Gelibolu limanı vasıtasıyla çevrede önemli bir ticaret ağı kuruluyordu[579]. Böyle bir ortamda Rüstem Paşa, yerleşimin az olduğu, kentin batı yakasındaki kıyı kesimine, ikinci bir iskele ile ürünlerin depolandığı mahzen ve dükkânlar inşa ettirmiş, iskeleye bağlanan yamaca da kapsamlı bir külliye

[574] Murat Alkan, "Tarihi Süreçte Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 124/244, Yıl. 42 (Ocak-Şubat 2020), 26.

[575] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 261-264. Yüksel'in s. 261'de belirttiği gibi vakfiyesinde, paşanın Tekirdağ'da 6 adet kaldırım yaptırdığı yazılı olmayıp, Tekirdağ ile birlikte altı ayrı yerde kaldırım yaptırdığı belirtilmektedir. Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'da yaptırdığı kaldırımlı yol, caminin önünde yer almaktaydı. Bkz.: VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139 (49-52. satırlar), belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.

[576] Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri nr. 1545, s. 34'den aktaran: Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 90.

[577] Bu yol İstanbul'dan başlayarak Silivri - Tekirdağ - Malkara - Gümülcine - Yenice-i Karasu - Selanik - Yenişehir - İzdin - Livadiye yolu ile İstefe'ye, oradan da Eğriboz yolu ile Gördüs'e uzanıyordu. Bkz.: Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", 922.

[578] Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, 34-37, 277.

[579] İlber Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosto (Via Egnetia'nın Marmara'daki uzantısı)", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnetia (1380-1699)*, ed. Elizabeth Zachariadou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 216-217.

kurdurmuştur. Limanın gelişimine bağlı olarak ticaret akışının hızlanması, tüccarların ve halkın her türlü ihtiyaçlarını karşılayabileceği yapıların bir arada bulunması nedeniyle bölge, kısa bir zamanda kentin cazibe merkezi haline gelerek Rüstem Paşa'nın adı ile anılan bir mahalleye dönüşmüştür[580]. Külliyenin inşası, kentin sosyal gelişimi açısından da dönüm noktası olmuştur. Evliya Çelebi'nin kazadaki en meşhur eser olarak bahsettiği[581] caminin dışında, medrese de bu düzeydeki tek yapı olarak[582] 1881'deki yıkılışına kadar, kentin kültürel ortamına yön vermiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tekirdağ, artık uluslararası bir liman kenti olmuştu[583]. Tekirdağ Limanı'nı Rüstem Paşa'nın kendisi de ticari faaliyetleri için kullanıyor, Rumeli'deki haslarından elde ettiği buğdayı, Antonio di Priuli aracılığı ile Venedikliler'e satıyordu[584]. Bu durum, Paşa'nın Tekirdağ'a yaptığı yatırımların ekonomik yönünü göstermesi açısından önemli bir etken olmakla birlikte, kurduğu vakıf, kendi ekonomik döngüsü içinde işliyor; kervansaray, bedesten, çifte hamam, depolar, debbağhane ve fırın gibi yapılardan elde edilen gelirlerle diğer hayır eserlerinin ihtiyaçları karşılanıyordu.

Tekirdağ'ı kuzey-güney doğrultusunda ikiye ayıran vadinin batısında, denize hâkim bir tepe üzerinde inşa edilen menzil külliyesi, topoğrafyanın elverdiği ölçüde, merkezdeki caminin etrafına dağılan *medrese*, *mektep*, *han*, *imaret*, *çifte hamam* ve *çeşmeler*den oluşmaktaydı. Caminin 120 metre kadar batısında, sağlam bir şekilde günümüze ulaşabilen "Rüstem Paşa Bedesteni" -ileride görüleceği üzere- bilinenin aksine, külliyenin bir parçası olmayıp Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra, 1568 civarında inşa edilerek vakfa dâhil edilmiştir.

Birinci derece deprem bölgesi olan Tekirdağ ve çevresi, tarih boyunca pek çok şiddetli depremlerin etkilerine maruz kalmıştır[585]. Osmanlının yıkılış sürecinde de 1829 ve 1878

---

[580] Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, 91, 110.

[581] Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* VIII, (haz.) Seyit Ali Kahraman, vd., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 343.

[582] Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 347.

[583] Hacer Ateş, "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodoscuk Limanı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III/6 (Temmuz 2013): 37; Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosto", 215.

[584] Fernand Braudel, *II. Felippe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989), 398-399.

[585] Bülent Terekli, *1912 Şarköy-Mürefte Depremi ve Etkilediği Alanlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Arştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 1.

yıllarında Rus, 1912-13 arasında Bulgarların ve I. Dünya savaşından sonra da uzun süre (20 Temmuz 1920/13-14 Kasım 1922) Yunan işgaline uğramıştır[586]. Osmanlının yıkılış sürecinde üst üste gelen felaketlerin arasında, Rüstem Paşa'nın vakıf eserlerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sorunsuz bir şekilde faaliyetlerini sürdürebildiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren devletin içinde bulunduğu durum ve vakıf sistemindeki bozulmaların sebep olduğu maddi imkansızlıklar nedeniyle, yapıların büyük bir kısmı maalesef yıkılarak ortadan kaybolmuştur. Yalnız, tarihi değerini büyük ölçüde koruyabilmiş olan caminin dışında, yenilenerek vasfını kaybeden hamam ile medresenin beden duvarları ve dershanesi günümüze ulaşabilmiştir.

Medrese, caminin 30 metre kadar güneydoğusunda ve camiden daha alt kottaki bir teras üzerinde yer almaktadır. Medresenin doğusundaki hamam, cami ile aynı doğrultuda olup kadınlar kısmı, kuzeybatı köşesinden medrese duvarı ile birleşmektedir. Külliyenin A. Saim Ülgen tarafından 1930'lu yıllarda çizilen vaziyet planına[587] göre kervansaray; caminin batısında, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta, tek kubbeli bir yapı olarak gösterilen imaret birimi ise kervansarayın kuzeydoğu köşesine bitişik şekilde yer almaktaydı (Şekil 19).

Külliye birimlerinden; cami, medrese, imaret ve kervansarayın adı, Mimar Sinan'ın tezkirelerinde geçmektedir[588]. Yapıldığı dönemden itibaren medrese ile birlikte cami, özellikle kente denizden ulaşanlar için, şehrin siluetini belirleyen en önemli unsurlardı. 1950'li yıllarda kıyı şeridinin doldurulmasıyla mevcut yapılar günümüzde, denizden 260 metre kadar içeride kalmıştır (Foto. 96-99). 1986-88 yılları arasında caminin güneyi, güneybatısı ve medrese ile hamamın arasındaki alana; klasik Osmanlı üslubunda kemerli sıra dükkânlardan oluşan üç ayrı çarşı, kubbeli baldaken bir giriş ve medreseye geçit veren bir kapı inşa edilmiştir[589] (Şekil 20).

---

[586] *Tekirdağ -Marmara'nın Gerdanlığındaki İnci Elmas*, 10, 65; Yılmaz, "Tarihte Hayrabolu", 179.

[587] Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları (Katalog)*, (haz.) Filiz Yenişehirlioğlu, Emre Madran (Ankara: TTK Yayınları, 1989), levha XXIII.

[588] Medresenin ismi Sinan'ın tezkirelerinden sadece TM'de; diğer üç yapı TE, TB ve TM' de ayrı ayrı yer alır. Bkz.: Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 25, 37, 49, 85, 106, 113; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 32, 36-37, 68, 72, 74, 83, 89, 94.

[589] VGMA, Tekirdağ KTVYK karar no / tarih: 2339 / 16.05.1986. Rüstem Paşa Çarşısı olarak projelendirilen bu yapılar için İ. Aydın Yüksel *"Tekirdağ Valisi Süleyman Oğuz'un isteğiyle, tarafımızdan klasik üslupta projelendirilmiş ve İl Özel İdaresi tarafından inşa ettirilmiştir"* notunu düşmektedir. Bkz.: Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 261 (101. dipnot).

Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri'nde, külliye için satın alınan mülk ve arazilerin satışı ile ilgili, 1551 yılı sonlarından 1552'nin Ağustos sonu arasına tarihlenen sekiz adet belge bulunmaktadır[590]. Hüseyin Çavuş Mahallesinde çoğu deniz ile sınır oluşturan bu yerler, *Seydi Ali Çavuş* tarafından Rüstem Paşa adına satın alınmıştır. Bu belgeler arasında, Evâil-i Ramazan 959 (M. 21 Ağustos-30 Ağustos 1552 arası) tarihli bir kayıttan, Ali Çavuş'un külliyenin *binâ emîni* ve bu tarihte medresenin mevcut (en azından inşaatına başlanmış) olduğu anlaşılmaktadır:

"…mahâl-i mezbûr dahîlinde bir tarafı deryâ ve bir tarafı Ömer mülküne ve iki tarafı medreseye muttasıl olan bir bâb tobrakdan binâ olunmuş mülk menzilimi içinde kuyusuyla… sahibü'l-hayrât Rüstem Paşa Hazretlerinin binâsı için emîn olan Seydi Ali Beğe binbeşyüz akçeye bey-i bâyin ile bey' eyledüm…"[591].

Yine külliyenin inşası ile ilgili 1552 yılı bahar aylarında düzenlenmiş iki fermanda; Selânik Kadısı'ndan kurşun ve İzmit'deki kereste emininden on bin tahta gönderilmesi istenmektedir[592]. Bunların dışında külliyenin inşa tarihi ile ilgili en somut belge, caminin H. 960 (M. 18 Aralık 1552 - 6 Aralık 1553 arası) tarihli inşa kitabesidir.

3.1.2.1. Camii

Yeri: Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi (68 pafta, 366 ada, 14 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: H. 960 / M. 1553 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019
Şekil No: 19, 21-24 **Fotoğraf No:** 96-121
Genel Tanım:

Tekirdağ'dan günümüze ulaşan en önemli Osmanlı eseri olan yapı; kare planlı tek kubbeli harim ile önünde, biri kubbe-tonoz örtülü beş gözlü, diğeri ahşap yapılı ve meyilli çatı ile örtülü, iki son cemaat mahallinden oluşmaktadır. Beden duvarları boyunca yükselen bu ikinci son cemaat yeri, yapıyı olduğundan daha büyük

[590] İSAM, Rodoscuk Şeriye Sicilleri, nr: 1511, s. 125 (3,4,5,7,8. hükümler), belge tarihi: Evâhir-i Zilhicce 958 / 30 Kasım-9 Aralık 1551; nr: 1512, s. 47 (8 ve 10. hükümler), belge tarihi: Evâil-i Şaban 959 / 23 Temmuz-1Ağustos 1552; s. 51 (9. hüküm), belge tarihi: Evâil-i Ramazan 959 / 21-30 Ağustos 1552. Bu belgelerin varlığından ilk kez: Özlem Sert Sandfuchs, *Reconstructing a Town from irs Court Record Rodosçuk (1546-1553)* (München: Fakültät für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität Dissertation, 2008), 42'de bahsedilmektedir.
[591] İSAM, Rodoscuk Şeriye Sicilleri, nr. 1512, s. 51.
[592] Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 427.

göstermekte ve kuzey cephenin şekillenişinde belirleyici olmaktadır. Beden duvarı üzerinde yükselen tek şerefeli minaresi kuzeybatı köşede; geç dönem eseri olan ahşap tavanlı şadırvanı ise avlu girişinin batısında yer alır. Muntazam kesme taşla inşa edilen yapının üzeri, dıştan kurşun kaplıdır (Şekil 21; Foto. 99). Yapıda, 960/1553 tarihli inşa kitabesinin dışında, Sultan Abdülmecid Dönemi'nde gerçekleşen onarımı gösteren ikinci bir kitabe daha bulunmaktadır.

Taçkapının basık kemerli kapı açıklığı üzerinde yer alan inşa kitabesi, 60x180 santim ölçülerindedir (Foto. 105). İkişerli kartuşlar içerisinde dört satır halinde, siyah zemin üzerine altın yaldızla işlenen sülüs hatlı Türkçe kitabenin metni ve tercümesi şu şekildedir[593].

رستم دستور اعظم حق رضاسن قصد ایدب	Rüstem-i düstûr-ı âzam Hak rızasın kasd idüb
بو مقامی ایلدی مانند کلزار نعیم	Bu makamı eyledi mânend-i gülzâr-ı nâim
لطفی نوری ذو الجلالك قلبنه ویرب ضیا	Lûtf-ı nûru Zülcelâlin kalbine virüb ziyâ
کعبه صدق و صفاده ایلسون انی مقیم	Kâbe-i sıdk-ı safâda eylesün ânî mukîm
ایرشوب عون جلل بی زوال و لمیزل	İrüşüb avn-ı celîl-i bi zevâl-i lemyezel
چون تمام اولدی بو جای جان فزا حوش نسیم	Çün tamam oldı bu cây-ı cân fezâ-yı hoş nesîm
صفحه ماهه عطارد یازدی بر تاریح حوب ٩٦٠	Safha-i mâha Utarit yazdı bir târih-i hob 960
اجرنی عدن ایلسون بم جامعك لطف قدیم	Ecrini adn eylesün bu câmi'in Lûtf-i kadîm.

Tercümesi:

> *"Büyük vezir Rüstem Tanrı uğruna bu yeri cennetin gül bahçelerine benzetti. Tanrının ışığı da onun gönlünü aydınlatsın, onu doğruluk ve şenlik kâbesinde oturtsun. Tanrının bitmeyen ve bitmeyecek olan yardımı erişerek bu gönül açan ve güzel havalı yerin yapılması sona erdi. Utarit yıldızı ayın yüzüne şu güzel tarihi yazdı: Tanrı ona bu Camiin mükâfatı olarak cenneti bağışlasın".*

H.1257 (M. 1841-42) tarihli onarım kitabesi, taçkapının batısındaki yan nişin üzerinde yer almaktadır (Foto. 127). 50x80 santimetre ölçülerindeki kitabe, Türkçe olarak nesih hatla yazılmış ve her bir satırı, iki sıra halinde dikdörtgen kartuşlar içerişine alınmıştır.

مهر افلاك شرف حضرت سلطان مجید	Mihr-i eflak-i şeref hazret-i Sultan Mecid
ویردی نور کرم کامله سی کونه ضیا	Virdi nûr kerem-i kâmilesi kevne ziyâ

[593] Camideki kitabelerin okunuşları ve tercümesi için bkz.: Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Ahmet Sait Basımevi, 1949, 66-67.

Himem-i şamiletü'd dehr-i irüb sertâser	همم شاملته الدّهرى ايروب سرتاسر
Kıldı tamir ile bu mâbedi de nev ihya	قلدى تعمير ايله بم معبديده نو احيا
Pek becâdır denülürse ânâ beyt-i mâmûr	پك بجادر دينلورسه اكا بيت معمور
Sakf-ı merfûna hep gıbta ider ehl-i semâ	سقف مرفوعنه هب غبطا ايدر اهل سما
Okunup anda ezan ile kılındıkça namaz	اقنوب انده اذان ايله قلندقجه نماز
O şehin süphâden efzûn ide ömrün Mevlâ	او شهك سبحادن افزون ايده عمرن مولا
Ben de Talat didim imârına bir tam tarih	بنده طلعت ديدم عمارينه بر تام تاريخ
Bi-bedel oldu hele câmi-i Rüstem Paşa	بيبدل اولدى هله جامع رستم باشا

Tercümesi:

> *"Büyük iyiliklerinin nuru kâinatı aydınlatan ve şeref göklerinin güneşi olan Sultan Mecid hazretlerinin dünyayı sarmış himmetleri yetişip bu mabedi de baştanbaşa yeniden canlandırdı. Ona mamur bir yapı demek pek yakışır. Göktekiler onun yüksek kubbesine imrenirler. Onda ezan okunup namaz kılındıkça Tanrı bu padişaha çekilen tespihlerden daha uzun ömürler versin. Ben Talat da camiin tamirine şöyle bir tam tarih söyledim: Rüstem Paşa Camii eşsiz oldu".*

Cami'nin inşasından bir süre sonra, avlusuna basit bir mektep binası ilave edildiği anlaşılmaktadır. *Ahievrenli*[594] *Hacı İsmail* tarafından yaptırılan[595] ve aynı isimle anılan bu yapı, XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde henüz ayakta idi[596].

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarına kadar olan süreçte, Tekirdağ'daki cami ve diğer yapıların kayda değer bir onarıma tabi tutulmadıkları, ilgili muhasebe defterlerindeki düşük ücretli onarım masraflarından anlaşılmaktadır[597]. Kaldı ki 1840 yılına gelindiğinde cami, medrese, imaret ve hanın onarıma muhtaç olmasına sebep olarak, "zamanın getirdiği tahribatlar"ın gösterilmesi[598] de bu durumu destekler niteliktedir. Kaza meclisinin dilekçesi üzerine, caminin onarımı için aynı yıl 42.000 kuruş bedelle keşfi gerçekleştirilmiş[599], vakfın -1838/39 (H.1254) tarihli muhasebesine

[594] Burası günümüzde Malkara ilçesine bağlı bir köydür.
[595] VGMA d. 1205, s. 80, belge tarihi: 22 Şevval 1165 / 2 Eylül 1752.
[596] VGMA d. 1207, s. 105, belge tarihi: 4 Zilkade 1168 / 12 Ağustos 1755.
[597] BOA, EV.HMH.d. 7002, s. 4, belge tarihi: 29 Zilhicce 1207 / 7 Ağustos 1793: *şadırvan onarımı (653 kuruş)*; BOA, EV.HMH.d. 7134, s. 5, belge tarihi: 29 Zilhicce 1209 / 17 Temmuz 1795: *Cami ve suyollarının onarımı (270 kuruş)*; BOA, EV.HMH.d. 7611, s. 4, belge tarihi: 29 R. ahir 1216 / 8 Eylül 1801*: cami, sebil (şadırvan?) ve imaret onarımı (400 kuruş)*; BOA, EV.HMH.d. 7880, s. 7, belge tarihi: 29 Zilhicce 1220 / 20 Mart 1806: *cami, han, ekmek fırını ve kazan onarımı* (486,5 kuruş).
[598] BOA, EV.THR. 113/36, belge tarihi: 6 C. evvel 1256 / 6 Temmuz 1840.
[599] BOA, EV.THR. 117/112, belge tarihi: 3 Mayıs 1257 / 15 Mayıs 1841.

göre- borçlu oluşu nedeniyle masrafın sonradan vakıftan karşılanmak üzere, Evkâf-ı Hümayûn hazinesinden tahsili kararlaştırılmıştır. Fakat hazinenin içinde bulunduğu maddi sıkıntıdan dolayı yine de faaliyete geçilememiştir[600]. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid'in fermanıyla: "câm'i şerîf-i mezkûr kaza-i mezbûrun Ayasofyası mertebesinde olub derununda edâ-yı salâvat mümkün olmağın derecelerini kesb itdiğinden imâr ve ta'miri terk ve tevkif olunur ise ilerüde masârıfât-ı külliyeye muhtaç olacağından…"[601] diğer yapıların onarımından vazgeçilerek, -masrafı Gelibolu sancağı hasılatından karşılanmak üzere- caminin onarımına başlanmıştır[602].

Gelibolu kaymakamı *Seyyid Abdülhalim Efendi* başkanlığındaki bir heyet tarafından yürütülen onarım sırasında harimde; kubbe tamburu demir kenetlerle bağlanarak oluşan yarıklar harçla dolgulanmış, kubbe kasnağını çevreleyen parmaklıklar değiştirilmiş, kubbe ile beden duvarlarının sıva ve nakışları yapılmış, harim pencereleri ve tamamen yıkılmış olan müezzin mahfili yenilenmiştir. Yapının dışında, son cemaat mahallinin kurşun kaplı, ahşap çatılı ön bölümünde kurşunlar kaldırılarak ahşap kirişler ve tavan yenilenmiştir. Kargir olan kubbeli kısmında ise kubbe sıvalarının onarımı ile kalem işlerinin solan yerleri ve kitabesinin *tezhibi* yenilenmiş, minarenin külah kısmı yeniden yapılarak derz tamiri geçekleştirilmiştir[603]. Onarım sırasında, caminin beden duvarlarına herhangi bir müdahalede bulunulmadığı[604], 1842 yılının başlarında da onarımın tamamlandığı anlaşılmaktadır[605]. Onarımdan önce masrafın, keşif bedelini geçmemesine dikkat edilmesi özellikle belirtilmiş olsa da harcanan meblağ, keşfinin neredeyse iki katını bulmuştu (79.331,5 kuruş)[606]. Kendi deyimiyle "fenn-i mi'mâriye vâkıf" olan Abdülhalim Efendi, ana kubbe sıvasının tamamen kaldırıldıktan sonra kubbedeki çatlak ve yarıkların boyutunun anlaşılabildiğini, bu nedenle kubbenin bazı kısımlarının yeniden yapıldığından onarım masraflarının arttığını belirtmektedir[607]. Masrafların bir kısmı, onarımdan arta kalan kurşun, demir vb. malzemeler satılarak karşılansa da[608]

[600] BOA, EV.THR. 115/1, belge tarihi: 19 Şubat 1257 / 3 Mart 1842.
[601] BOA, EV.MH. 107/6-2, belge tarihi: Recep 1258 / Ağustos-Eylül 1842.
[602] BOA, EV.THR. 117/112.
[603] BOA, EV.MH. 107/6, belge tarihi: Receb 1258 / Ağustos-Eylül 1842.
[604] Caminin yan cephelerinin ortasında, cephe boyunca uzanan payandaların 1841 onarımında yapılmış olabileceği şeklindeki bir görüş için bkz.: Mehmet Tunçel, *Babaeski Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, s. 34.
[605] BOA, EV.THR. 128/59, belge tarihi: 3 R. evvel 1258/ 14 Nisan 1842.
[606] BOA, EV.MH. 107/6-1, belge tarihi: 13 Safer 1260 / 4 Mart 1844.
[607] BOA, EV.THR. 128/59; BOA, EV.MH. 107/6-2.
[608] BOA, İ.DH. 85/4280, belge tarihi: 10 R. evvel 1260 / 30 Mart 1844; İ.DH. 88/4389, Tarih: 5 Şevval

bütçenin aşılması nedeniyle ilk başta kötü durumdaki şadırvana müdahale edilememişti[609]. Ancak caminin onarımının tamamlanmasının ardından 1843 yılında, yine Sultan Abdülmecid'in fermanıyla -masrafları Gelibolu Sancağı kira gelirlerinden karşılanmak üzere- yeni şadırvanın inşa süreci başlamıştır[610].

İnşası için düzenlenen keşif defterinde, şadırvanın kırık ayna taşlarının ve harap durumdaki çatısının kaldırılarak kaidesi üzerine ne şekilde inşa edileceği, ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır[611]. "… ve etrafının mevcûd mermer sütunları kadîmi vecihle mahâllerine vaz' olunarak…"[612] şeklindeki ibareye dayanarak, bugün şadırvanın çatısını taşıyan devşirme sütun ve başlıklarının, ilk yapıya ait olduğu ileri sürülebilir. Defterde ayrıca ayna taşlarının üzerindeki sütnnce başlıklarının yenilendiği de belirtilmektedir[613]. 1844 yılında tamamlanan şadırvanın inşası, yine Abdülhalim Efendi'nin sorumluluğunda gerçekleştirilmiş, 12.626 kuruşluk masrafın bir kısmı (2610 kuruş, 3 para) enkazın satışından elde edilen gelirle karşılanmıştır[614]. İnşaatın ardından düzenlenen "keşf-i sâni" defteri, şadırvanın mimarisine dair önemli bilgiler ihtiva etmekte ve bu yapının, günümüze ulaşan şadırvandan farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre şadırvan; onu çevreleyen çatı ile birlikte, ayrı ayrı onar sütunlu olarak ongen planda inşa edilmiş, tavanı orta kısımda kubbe şeklinde düzenlemiştir:

> *"şadırvân-ı mezkûr külliyen hedm olunub mevcûd rıhtımı üzerine derûnı mermer döşemeli ve etrâfı kebîrce on aded mermer ile zank taşlı tahtı papûş ve fevkî avadanlık ile kazâ taşlı üzeri nevresim temür parmaklıklı dâiren mâdâr mermer taşından oluk açmalı ve basamaklı dâhil ve hâricînde on aded mermer sütunlu ve üzeri basma ve kubbe tavanlı kurşun pûşîde sakıflı cümle taş-ı cedîd olarak on arşûn kutrunda şekl-i mu'aşşer olarak muhkem ve metîn olmak üzere cümlemizin rey' ve ma'rifet ve nezâretimizle inşâ ve tekmîl ve masarıf-ı vâkı'ası lede'l-hesab lâlâda muharrer oldığı…"*[615].

1260 / 23 Ekim Mart 1844.
[609] BOA, EV.MH. 104/55-3, belge tarihi: 15 Muharrem 1260 / 5 Şubat 1844.
[610] BOA, EV.MH. 104/55-1 ve 2, belge tarihi: 5 Şevval 1259 / 29 Ekim 1843; VGMA, d. 292, s. 138, belge tarihi 2 Safer 1260 / 22 Şubat 1844.
[611] BOA, EV.MH. 104/55-1.
[612] BOA, EV.MH. 104/55-1.
[613] BOA, EV.MH. 104/55-1.
[614] BOA, EV.ZMT. 197/174, belge tarihi: 20 C. ahir / 8 Temmuz 184.; BOA, EV.ZMT. 197/172, belge tarihi: 17 Receb 1260 / 2 Ağustos 1844.
[615] BOA, EV.ZMT. 197/172.

Basamak şeklinde ongen formlu iki platform üzerinde yükselen günümüzdeki şadırvan, içte ve dışta beş sütunlu bir yapıdır (Foto. 108-109). İnşasının ardından, tıpkı camide olduğu gibi, şadırvana da bir inşa kitabesi konulması için Tekirdağ'ın ileri gelenlerinden *Ataullah Efendi* tarafından "on beyt-i şâmil bir kıt'a mücevver târihi" kaleme alındığı, Abdülhalim Efendi tarafından sadârete bildirilmiş[616], cevaben gelen yazıda ise Rumeli Defterdârı Ziver Efendi'ye başka bir "târih" yazdırıldığı ifade edilmiştir[617]. Günümüzde şadırvana ait herhangi bir kitabe bulunmamakla birlikte, kitabenin yapılıp yapılmadığı veya akıbeti hakkında herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir.

Gelibolu Kaymakamı sıfatıyla, cami hariminin bugünkü görünümüne kavuştuğu kapsamlı onarım ile şadırvanın inşasını gerçekleştiren *Seyyid Abdülhalim Efendi*, Osmanlı'nın son baş mimarı (sermimârân-ı hassa) ünvanına sahip[618] ünlü Osmanlı mimarının bizzat kendisidir. Hassa Mimarlık Teşkilatı'nda yetiştikten sonra -Ocak 1825'ten teşkilatın ortadan kaldırıldığı 4 Kasım 1831 tarihine kadar- iki defa olmak üzere, dört yıl sekiz ay kadar mimarbaşılığı görevini yürüten Abdülhalim Efendi; bu tarihte kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün de ilk müdürü olarak, 1840 yılının sonlarına kadar da bu kurumun başında bulunmuştur[619]. Abdülhalim Efendi'nin, kendisiyle aynı ismi taşıyan II. Abdülhamid Türbesi mimarı Mühendis Abdülhalim Efendi'nin yerine tayin edilmesiyle, 6 Kasım 1840'da Gelibolu Muhassılı olarak görevlendirildiği görülür[620]. Bu görevinin ardından bir müddet de su nazırlığı yaptıktan sonra, 1847'de tekrar ebniye müdürü olarak tayin edilmiş ve 1852 yılında -adı "Ebniye Muavinliği" olarak değiştirilen kurumun başında iken- emekli olmuştur[621]. Hırka-i Şerif Camii, Eski Çırağan Sarayı, Beyazıt'daki Seraskerlik Binası ve Yangın Kulesi, Ahırkapı yakınında Arabacılar Kışlası, Kasımpaşa'da Bahriye Mektebi ve Galata Sarayı Tıbbiyesi

---

[616] BOA, EV.BKB. 151/138, belge tarihi: 12 Şaban 1260 / 27 Ağustos 1844.
[617] BOA, EV.BKB. 150/184, belge tarihi: 27 Şaban 1260 / 11 Eylül 1844.
[618] Zeki Sönmez, "Abdülhalim Efendi, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1: 212.
[619] Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 18, 21, 57-58; Selman Can, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mimarlığına Damgasını Vurmuş İki İsim; Seyyid Abdülhalim Efendi ve Mühendis Abdülhalim Efendi" *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazılan ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005 Bildirileri* (Erzurum: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), 121-122.
[620] Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, 58; Can, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mimarlığına Damgasını Vurmuş İki İsim; Seyyid Abdülhalim Efendi ve Mühendis Abdülhalim Efendi", 122.
[621] Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, 58.

gibi önemli yapıların mimarı olup Anadolu ve Rumelihisarı, Galata Kulesi, Üsküdar Toptaşı'ında Süvari Kışlası ile Selimiye ve Davut Paşa kışlaları gibi pek çok yapının da onarımını gerçekleştirmiştir[622]. Sultan III. Selim Dönemi'nde kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da, Avrupalı mühendislerden de eğitim alan Abdülhalim Efendi'nin yapılarında, Ampir üslubunun kuvvetli bir şekilde hissedildiği değerlendirilir[623]. Bu açıdan Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin özellikle de kubbe çevresinde yoğunlaşan alçı bezemeleri, Seyyid Abdülhalim Efendi'nin mirasını yaşatan, söz konusu üslubun zarif örnekleri arasında olması bakımından önem taşımaktadır (Foto. 118-121).

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Tekirdağ çevresindeki pek çok yapıda tahribata yol açan 1912 yılındaki Şarköy-Mürefte Depremi'ne kadar, cami ve çevresinde yapılan; duvar, çerçeve, kaplama, hela, musluk vs. tamiri gibi küçük ölçekli bazı müdahaleler tespit edilebilmektedir[624]. Örneğin 1879'da müezzin mahfili ve maksurenin kaplamaları, kırılan bazı korkuluk ve babaları ile tamamen yıkılmış olan helaların onarımı, Dülger Reisi *Benayot Usta* ile Dülger *Dimitri* ve *Fati* tarafından gerçekleştirilmiştir[625]. 1881 yılında ise müteahhidi *Mehmed Arif* tarafından, caminin kubbesi onarılmıştır (250 kuruş)[626]. Cami bir ara da askeriyeye ait erzak ve cephanenin konulduğu depo vazifesi görmüştür. Büyük bir olasılıkla, '93 Harbi sırasında gerçekleşmiş olan bu hadise, arşiv kayıtlarında "mesele-i mâziye"[627] ve "sevkiyât-ı askeriyye"[628] şeklinde ifade edilmektedir. Bu esnada caminin hasırları zarar görmüş[629], yenilenmesi de oldukça uzun sürmüştür[630]. Deprem öncesindeki son müdahale, 1908 yılındaki minare külahının kurşun onarımıdır[631].

---

[622] Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, 63-85; Can, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mimarlığına Damgasını Vurmuş İki İsim; Seyyid Abdülhalim Efendi ve Mühendis Abdülhalim Efendi", 122-124.
[623] Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, 57, 60.
[624] BOA, EV.MKT. 123/46, belge tarihi: 9 C. Ahir 1277 / 23 Aralık 1860; BOA, EV.MH. 1671/23, belge tarihi: 12 Ramazan 1290 / 3 Kasım 1873; BOA, EV.MH. 1671/27, belge tarihi: 18 Ramazan 1290 / 9 Kasım 1873; BOA, EV.MH. 1736/8, belge tarihi: 24 Receb 1294 / 4 Ağustos 1877.
[625] BOA, EV.MH. 1985/43, belge tarihi: 20-28 Şubat 1294 / 4-12 Mart 1879.
[626] BOA, EV.MH. 2098/17, belge tarihi: 28 Şubat 1296 / 12 Mart 1881.
[627] BOA, EV.MKT. 1202/34, belge tarihi: 18 C. evvel 1300 / 27 Mart 1883.
[628] BOA, EV.MKT. 2337/121-1, belge tarihi: 9 R. ahir 1315 / 7 Eylül 1897.
[629] BOA, EV.MKT. 1202/34.
[630] BOA, EV.MKT. 2311/161, belge tarihi: 6 Safer 1315 / 7 Temmuz 1897; EV.MKT. 3141/39, belge tarihi: 2 Şubat 1321 / 15 Şubat 1906; BOA, MH.TİK. 81/2, belge tarihi: 13 Ramazan 1327 / 28 Eylül 1909.
[631] BOA, EV.MKT. 3224/90, belge tarihi: 2 Şubat 1321 / 15 Şubat 1906.

9 Ağustos 1912'deki *Şarköy-Mürefte Depremi*, Tekirdağ ve çevresi başta olmak üzere, Marmara kıyılarında ciddi tahribatlara yol açmış, can ve mal kayıplarının yanı sıra pek çok tarihi eser yıkılmış veya hasara uğramıştır[632]. 7,4 şiddetindeki depremin ardından 14 Ağustos'ta Evkaf Nezareti tarafından İnşaat ve Tamirat Genel Müdürü Kemal Bey, İnşâat Ta'mirât Heyet-i Fenniye mimarlarından Vasil Efendi ve Mühendis Hasan Efendi, deprem sonrasında oluşan hasarın tespiti ve yapılacak çalışmalar için bölgeye gönderilmiştir[633]. Yapılan incelemeler sonucunda Tekirdağ'da zarar gören yapılardan, onarımı daha önemli ve öncelikli görülen beş tanesi: *Sirozî Tekkesi*, *Câmi-i Âtik*, *Orta Câmi*, *Zâker Baba Türbesi* ve *Rüstem Paşa Camii*'nin emaneten tamirleri için keşfi gerçekleştirilmiştir[634]. Vasil Efendi imzasıyla düzenlenen deftere göre, -eksiltmeyle beraber 153.738 kuruş[635]- yapılacak olan onarımda, *Rüstem Paşa Camii* için öngörülen işlemler şu şekilde rapor edilmiştir:

> *"Câmi'i şerîf dâhili harâb sıvalarının kısmîyle mücedded süzme kireçle ve ince kum alaturka sıva ile imâli ve üzerine üç kat mermer badana talâsıyla yazıların tekrâr imâli ve kalem imâli ve kemer kavislerinin ve kubbe etrafındaki kornişlerin alçı ve granid çimentosuyla imâl idilecekdir.*
>
> *Kâr-ı kadîm olan pencere kenârlarının harâb kısımlarının emsâli misüllü tecdîdi ve takımlarının tebdîli ve mahâllerine vaz' idilmesi.*
>
> *Câmi'i şerîf dâhili ve hârici alçı çerçevelerinin Türk usûl-u mi'mârisinde imâl idilüb mahâlline vaz' idilmesi ve doğrama çerçevelerinin meşeden beş santim olarak imâl idilmesi.*
>
> *Kâr-ı kadîm olan iki mahfilin hâl-i hâzırına helâl hükme hâzır üzere tâ'miri ve yağlı boya talâsı (mahfillerin mermer kısımlarında yağlı boyaları fesh idilüb mermer hâl-i tabîîsinde kalacakdır)*
>
> *Câmi'i şerîfde büyük kubbenin etrafındaki korkuluk demür parmaklıklarının tâ'mir ve tahkimi ve yağlı boyası.*
>
> *Minber ve mihrâbın vaktiyle yağlı boya ile halel olunan mahallerinin temizlenmesi ile müceddeden Osmanlı yaldızı halâsı.*

---

[632] Nusret Sancaklı, *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö. 427-MS. 1912)* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2004), 89-91, 121: http://www.panaf.itu.edu.tr/Icerik.aspx?sid=10457 (E.T. 19/10/2019).
[633] 22 Ağustos 1912 tarihli İkdam Gazetesi'nden naklen: Terekli, *1912 Şarköy-Mürefte Depremi ve Etkilediği Alanlar*, 15; BOA, MH.TİK. 135/13-1, belge tarihi: 6 T. evvel 1328 / 19 Ekim 1912.
[634] BOA, MH.TİK. 135/13-22, belge tarihi: 10 T. evvel 1328 / 23 Ekim 1912.
[635] BOA, MH.TİK. 135/13-17, belge tarihi: 6 T. evvel 1328 / 19 Ekim 1912.

Son cemâat üzerindeki kubbelerin sıvalarının feshiyle müceddeden granid alçı ve hâlis kumdan harcıyla ve süslemelerin imâli ve üç kat mermer badana talâsı ve kalem imâli.

Son cemâat sahn dıvarının üzerindeki badanaların ince toprak ile fesh idilerek asıl üzre ifâsı ve bâzı çürük taşların tebdîliyle mahallerine vaz' idilmesi ve kalem imâli

Son cemâat mahalli saçaklarının çürük olan ahşâb kısımlarının emsâli misüllü tâ'miri ve üç kat yağlı boya talâsı.

Son cemâat mahallinde saçaklar altındaki mermer direklerin emsâli vecihle müceddeden tecdidi.

Etrâf som taş dıvarların bazı çürük taşlarının tebdiliyle ve umum derzlerinin süzme kireçli harçla imâli.

Câmi'i şerîf büyük kubbesiyle ve ayakları pencere iç tarafları ve son cemâat kubbelerinin ve son cemâat saçakları ve şadırvânın üzerindeki kurşunların mevcûdlar sökülerek bade'l-izâbe tefriş ve mahallerine vaz' idilmesi ve noksân gelen yüzde onbeşinde kezâ tecdîdiyle tefrîşi.

Câmi'i şerîf büyük kubbesinin kurşun altına mâa-tesviye samanlı çamur sıvası.

Câmi'i mezkûrun kubbeleriyle saçaklarındaki hatıllar çürümüş oldığından pervâz kurşunları aşağıya sarkmakta oldığı cihetle mezkûr hatıllarda (0,05 kalınlığında 12,5) santim arzında çıralı ağaçdan galvenizli sacdan pervâz vaz'ı.

Câmi'i şerîfin büyük kubbesiyle aksâm-ı sâiresinde kurşunların mahfil-i müştereklerine nezâret eden düz mahallerinin kâmilen dökülmüş olduğu ve kurşunlara tamâmiyle rabt idildiğinden sıvaların dâhline nüfuz itmemesi içün taşçı mâârifetiyle yuva açıldıktan sonra kurşunlar dıvara rabt idildiği vakit Horasânî kıtıklı harçla lozliçe? perdâhlı derz imâli.

Şadırvânın hâl-i tabiîsindeki saçakları tâ'mir idilerek ve üzerinin kurşunlarının bâzılarının tecdidiyle mahallerine tefrişi ve saçakların yağlı boya talâsı ve mermerlerin temizlenmesi[636].

Eski temeller üzerine etrâf divârları moloz taşdan ve potaları kuru tuğladan ve halis harç ve çatısı ... yerli kiremid ile mefruş... âbdesthânelerin müceddeden inşâsı.

[636] BOA, MH.TİK. 135 / 13-20, belge tarihi: 6 T. evvel 1328 / 19 Ekim 1912.

Minâre külahının ahşab kısımları çürümüş ve tehlikeli bir hâlde bulunduğu cihetle mezkûr külâhın hedmiyle… ahşab kısmın i'mâliyle üzerine bir levhası otuz kilo gelmek üzere kurşun ferşi ve aleminin Osmanlı altun yaldızıyla tezhîni petek kısmının çürümüş olan kurşunlarının tebdili"[637].

Yapılan işlemlerden sıva ve kurşun onarımın ağırlıkta olduğu, deprem sonrasında caminin asli yapısının ciddi bir zarar uğramadığı görülmektedir. Gerek harimde gerekse son cemaat mahallinin duvar ve kubbelerinde, günümüzde de mevcut olan yazılı ve süslemeli kalem işleri -muhtemelen 1841 onarımında yapılanlar model alınarak- tekrar yapılmıştır. Ayrıca 1841 onarımında, mihrap ve minberin de yapının geneli gibi dönemin modasına uygun bir biçimde süslemeye dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Sonraki onarımlarda bu kısımlardaki boya tabakaları temizlenerek asli durumlarına kavuşturulmuştur.

Cumhuriyet döneminde farklı tarihlerde gerçekleştirilen onarımlardan 1947 yılında; harimi örten ana kubbedeki çatlak, betonla tahkim edilmiş, üzerindeki alem tamir edilmiş, alçı içlik pencereleri ve beton dışlıklar baştan yapılmış, kurşunların onarım ve yenileme işleri gerçekleştirilmiştir[638]. 1964 yılında şadırvan onarılmış, ikinci son cemaat mahallinin döşemeleri düzenlenmiş ve caminin ihata duvarları yapılmıştır[639]. 1990-91 yılları arasında ise son cemaat mahallinin kırık mermer sütun ve başlıkları onarılarak demir gergilerin bir kısmı yenilenmiş, taçkapının mukarnasları ile giriş cephesi, muhdes boyalardan arındırılarak temizliği yapılmış, dıştaki son cemaat yerinin çatı tamiri ile çıtalı ahşap tavan yenilenmiş, ayrıca şadırvanın onarım ve temizliği de yapılmıştır[640]. 1992-1993 arasında da caminin bazı kalem işleri ile kurşunlarının yenileme işlemlerinin yanında, avlu ihata duvarları ve avlu giriş kapısı onarılmıştır[641]. 2005-2007 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyonda, caminin beden duvarlarının onarımı yapılarak duvarlar güçlendirilmiştir[642]. Caminin 2017 yılında başlanan son onarımı, 2019 yılı Kasım ayında tamamlanarak yapı ibadete açılmıştır. Onarım sırasında harimde, sıva altında kalan üst sıra pencereleri çevresindeki kalem işleri ortaya çıkarılarak yenilenmiştir.

[637] BOA, MH.TİK. 135/13-19, belge tarihi: 6 T. evvel 1328 / 19 Ekim 1912.
[638] İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dos. nr. M4590DO.
[639] VGMA, Onarım fişi no / tarih: 69.00.01/002 / -.
[640] İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dos. nr. M0342KL.
[641] İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dos. nr. M0370KL.
[642] İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dos. nr. M7336DO.

Mimari Özellikleri:

17x17 metre ölçülerindeki kübik yapılı caminin üzeri, 13,7 metre çapında bir kubbe ile örtülüdür[643]. Giriş cephesinin önündeki beş gözlü son cemaat mahalli, ortada dört mermer sütunun taşıdığı sivri kemerlerle birbirine ve iki uçtaki duvarlara bağlanmaktadır. Bu yan duvarların yüzeyinde, sivri kemerli birer açıklık daha yer almaktadır. Sütun başlıklarından ortadaki ikisi, zarif mukarnas başlıklı, diğer ikisi prizmatik üçgenlidir. Üzeri, giriş aksında aynalı tonoz, yanlarda pandantif geçişli kubbelerle örtülüdür. Tonozun iki yanındaki birer kubbe, diğer ikisinden daha küçük olup sekizgen kasnak üzerinde yükselir. Sundurma şeklinde düzenlenen, 10.42 x 38.15 metre ölçülerindeki ikinci son cemaat yeri; dışarıya on üç, yanlara üçer, güneye ise ikişer kemer gözü ile açılarak önündeki bölümü tamamen çevreler. Dairesel formlu kemerler, yalın başlıklara sahip, mermer sütunlar ile birbirine bağlanmaktadır. Üzeri meyilli çatı ile örtülü mahallin ahşap tavanı, ince çıtalarla kasetlenenerek hareketlendirilmiştir (Şekil 21; Foto. 99-101)

Dıştan muhdes duvarlarla çevrili olan cami avlusuna, Mimar Sinan Caddesi üzerindeki muntazam kesme taş örgülü, basamaklı sade bir kapıdan girilir. Genişlik ve yüksekliği 4.85, kalınlığı 2.13 metre olan kapının dış yüzeyi, üç sıra silmeyle hareketlendirilmiş olup basık kemerli kapı açıklığı, lokma parmaklıklı demir bir kapı ile örtülüdür. Avlu giriş aksının batı yanındaki şadırvan, kademeli olarak küçülen ongen formlu iki platform üzerinde yükselir. On kenarlı su haznesi, üzerindeki kare kesitli, beş küçük sütun ile üst yapıya bağlanmaktadır. Şadırvanın üzeri, beş mermer sütunun taşıdığı kirişlemeli ahşap tavanlı, kurşun kaplı pramidal bir çatı ile örtülüdür. Sütun başlıkları üzerinde iri, plastik etkili girlandlar ve gülbezek motifleri yer alır (Foto. 108-109).

Kuzey cephenin ortasındaki *taçkapı;* klasik anlayışa uygun, sade bir düzenlemeye sahiptir. 4.36 x 10.42 metre ölçülerinde olup cepheden 50 santim kadar dışarı taşırılmıştır. İnşa kitabesi, sekiz sıra mukarnaslı kavsara ile basık kemerli kapı açıklığı arasında yer alır. Kavsarayı, silmelerle hareketlendirilen düz yüzeyli bir kuşak çevrelemekte, kapının iki yanında yine mukarnas kavsaralı birer niş bulunmaktadır. Taçkapının iki yanında simetrik olarak dikdörtgen formlu iki pencere ile bunların arasında beş sıra mukarnas kavsaralı, çokgen kesitli birer mihrabiye yer alır (Foto. 107).

[643] Yapının ölçüleri için bkz: Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, 65.

Demir lokma parmaklıklı pencerelerin üzeri, sivri tahfif kemerlidir. Batı uçtaki pencere açıklığı, diğerlerinden farklı şekilde, minare kapısı olarak düzenlenmiştir. Cephe yüzeylerine ve son cemaat yan duvarlarında görülen iri "Vav" ve "Ya Allah" ibareleri, geç dönem ekleridir. Son cemaat yerinin tonoz-kubbe yüzeylerindeki kalem işleri, son onarım başta olmak üzere, pek çok kez yenilenerek günümüze ulaşabilmiştir. Rumi ağırlıklı bezemelerde motiflerin form ve detayları, asli durumunu yansıtmamaktadır. Bununla birlikte dilimli madalyonlar içerisine alınmış simetrik kompozisyonlar ve birbirine bağlanan tepeliklerin oluşturduğu tek yönlü düzenlemelerin, XVI. yüzyılın karakteristik kompozisyon şemaları olduğu gözlenmektedir (Foto. 101-104).

Simetrik olarak düzenlenen yan cephelerde; alt sırada, kuzey cephedekiler ile aynı özellikte dört pencere, bunların üzerinde, ortada iki pencere yer almaktadır. Üst sıra pencereleri -kasnaktakiler gibi- sivri kemerli ve fil gözü şeklinde, alçı şebekelidir. Orta kısımda cephe boyunca uzanan payandalar, yan cepheleri, kendi içinde simetrik olarak ikiye ayırır. Aynı uygulama, güney cephede de görülür. Burada tek olan üst sıra penceresi, payanda yüzeyine açılmış, alt sırada iki yana birer pencere yerleştirilmiştir (Foto. 110-112).

Beden duvarına bitişik olarak yükselen, kuzeybatı köşedeki tek şerefeli *minare*; 2,14 metre çapında, 34 metre yüksekliğindedir[644]. Minarenin kübik formlu kaidesi, neredeyse saçak seviyesine kadar uzanır. Kaidenin üzerindeki pabuçluk kısmı, prizmatik üçgenlerle on altı kenarlı gövdeye bağlanmaktadır. İki ucunda birer taş bilezik bulunan gövdenin şerefe altı mukarnaslıdır. Şerefenin mermer korkulukları şebekeli oyma tekniğinde; beşgen, sekizgen ve altı köşeli yıldız geçmelerinden oluşan geometrik kompozisyonla bezenmiştir. Petek kısmının üzeri, kurşun kaplı olup konik bir külahla örtülüdür (Foto. 98-100, 110).

Yapının örtü sistemi, dıştan tamamen kurşun kaplıdır. İbadet mekânının sekizgen kasnağa oturan kubbesi, dıştan payandalarla desteklenmiş, kasnağın dört cephesine birer pencere açılmıştır. Yapının köşelerinde, beden duvarlarının üstten pahlanmasıyla oluşan düz yüzeyler, cephelerin şekillenişinde etkili olduğu gibi yüzeylerine açılan pencerelerle yapının aydınlatılmasına da katkı sağlanmıştır.

[644] Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", 272.

Caminin giriş açıklığını örten ahşap kapısı orjinaldir. Ceviz ağacından yapılmış çift kanatlı kapı üzerinde, simetrik üçer pano yer alır. Kitabelik kısmında, dıştan altıgenlerin çevrelediği levhalar içerisinde, Kelime-i Tevhid işlidir. Bu levhalardan doğudakinde, kapının yapılış tarihi, H. 961 yazılıdır. Ortadaki ana levhada, merkezdeki on kollu yıldız çevresinden gelişerek tüm yüzeyi kaplayan, oldukça grift bir geometrik kompozisyon yer alır. Yıldızın merkezinde oyma tekniğinde zarif bir bitkisel kompozisyon işlenmiş; etrafındaki yüzeyler de sedef ve fildişi kakmalarla hareketlendirilmiştir[645]. Etek kısmındaki levha kompozisyonu ise kırık çizgilerin oluşturduğu, sıralı altıgen ve altı köşeli yıldızlardan oluşur (Şekil 22, Foto. 107).

Harimde, kubbenin yükü, dilimli tromplar aracılığıyla beden duvarları içerisindeki ayaklara aktarılmaktadır. Köşelerdeki "L" formlu olmak üzere, harime doğru çıkıntı oluşturan ayaklar, kemerlerle birbirine bağlanarak yüzeylerine altlı-üstlü pencereler açılmış, bu sayede kare kütlenin monotonluğu en aza indirilerek hareketli bir iç mekân etkisi yaratılmıştır. Mihrap çevresi ve karşısına denk gelen giriş bölümü ile taşıyıcılar hariç duvarlar; alt sıra pencerelerine kadar beyaz badanalı, geri kalan kısımları yine taş kaplamadır (Foto. 113). Girişin iki yanında; taş merdivenlerle çıkılan, yivli, üç mermer sütunla desteklenmiş, birer kadınlar mahfili yer almaktadır. Buradan da ahşap birer merdivenle, ortada, "S" kıvrımlı konsollar üzerine oturan ve kubbe eteğine geçit veren, balkon şeklindeki diğer kısma geçilmektedir. Kadınlar mahfilinin alt tarafı, parmaklıklarla çevrilerek müezzin mahfili olarak düzenlenmiş, doğudaki sonradan camekânla kapatılmıştır (Foto. 114-117)[646].

Sade mihrab, taçkapıyla uyum içerisindedir. Dıştan düz ve içbükey iki silmenin çevrelediği mihrabın, beşgen kesitli kavsarası, uçları püsküllerle sonlanan yedi sıra mukarnas dolguyla bezenmiştir. Mermer malzemeli minberin korkulukları, aynalığı ve köşk kısmının levhaları, kafes oyma tekniğinde işlenmiş; yıldız ve çokgenlerden oluşan geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. Kapının sivri kemerli açıklığı üzerinde zarif bir gülbezek motifi, taç kısmında mukarnas bingiler üzerinde yükselen sıralı tepelikler yer alır. Bu motiflerin benzeri, ahşap külahın çevresinde de görülür (Şekil 23-24; Foto. 115).

[645] Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, 65.
[646] Alkan, "Tarihi Süreçte Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", 37-38.

Yapının kalemişi ve alçı bezemeleri, büyük ölçüde 1841 onarımından kalmadır. Son restorasyon çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan kalemişleri; üst sıra pencerelerin çevresinde, yan cephelerin ortasındaki dilimli ayakların ve bunların iki yanındaki kemerlerin üzerinde yoğunlaşmaktadır (Foto. 118-120). Perde motifleri ile iri akant yaprakları veya kâse benzeri vazolardan çıkan çiçekli kıvrım dallardan oluşan bu bezemeler, kubbe yüzeyindeki alçı işleri ile aynı üsluptadır. Beden duvarlarının kemer aynalarında, çiçekli madalyonlar içerisinde; Allah, Muhammed, Hasan, Hüseyin ve Dört Halife isimlerinin yazılı olduğu levhalar yer almaktadır. Diğer bir yazılı levha, kuzeybatı köşedeki tromp yüzeyindedir. Çiçekli bir askı ile duvara asılı gibi tasvir edilmiş dikdörtgen levha üzerinde, "Ya Bilal Habeşî" ibaresine yer verilmiştir. Harimdeki tüm levhalar, mavi zemin üzerine siyah renkli hatla yazılmıştır. Levhalar ile kubbeyi çevreleyen korkuluklar arasında, üzerinde çeşitli formlarda küçük yapraklar taşıyan 'S' kıvrımlı ince birer dal, kasnak yüzeyini kesintisiz olarak çevreler (Foto. 114-115-118, 273).

Kubbe yüzeyindeki iri plastik etkili alçı bezemeler, 1840'lı yılların sanat zevkini yansıtmaktadır. Kubbenin merkezinde, üzüm salkımlı bir bordürün çevrelediği, geniş yapraklı iri bir gül motifi yer alır. Buradan itibaren kubbe yüzeyi, profilli alçı silmelerle, dar ve geniş olmak üzere dilimlere ayrılmış; geniş olanlar ayrıca üç sıra halinde, dikdörtgen çerçevelerle kasetlenmiştir. Dar dilimlerde, kasnak pencerelerinin üzerine denk gelecek şekilde, iki yanı kıvrımlı dallarla hareketlendirilmiş bir kaide üzerindeki vazodan çıkan gül demetlerine yer verilmiştir. Bu demetlerin hizasında, geniş dilimlerdeki üçlü çerçeve yüzeylerine ise iki yanda çiçekli girlandlar, ortada çelenk içerisine alınmış üzüm salkımı ve asma yaprakları yer almaktadır. Bu bezemenin üzerlerinde, Allah'ın bazı isimlerinin yazılı olduğu kalem işi levhalar bulunmaktadır[647]. Kasnak pencerelerinin iki yanında, volüt başlıklı, dilimli sütunceler, birer silme ile birbirine bağlanarak kubbe eteğini boydan boya dolanır (Foto. 118-119, 121).

3.1.2.2. Medrese

Yeri: Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi (68 Pafta / 366 Ada / 2 Parsel)
Durumu: Kısmen Mevcut

[647] Levhalar üzerinde ayrı ayrı: 'Yâ Gaffâr', 'Yâ Hannân', 'Yâ Mennân', 'Yâ Sübhân', 'Yâ Deyyân', 'Yâ Settâr' yazmaktadır.

İnşa Tarihi: H. 959 / M. 1552-1553 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019

Şekil No: 19, 25 **Fotoğraf No:** 122-134

Genel Tanım:

Caminin 30 metre kadar güneydoğusuna inşa edilen medrese, bir avlunun etrafında "L" biçiminde sıralanan revaklar ile bunların gerisindeki odalardan oluşmaktaydı. Bazı yayınlarda mektep[648] veya kütüphane[649] olarak adlandırılan, avlunun kuzeybatı köşesindeki kubbeli mekân, aslında medresenin dershane hücresi olup[650] günümüze sağlam şekilde ulaşabilmiştir. Medresenin bulunduğu alan denize doğru eğimli olduğundan, güneydoğu köşede birbirini kesen, iki adet kalın set duvarı inşa edilerek arazi düz bir teras haline getirilmiştir. Dershanenin dışında günümüze ulaşabilen medrese duvarları, bu set duvarlarının üzerinden yükselmektedir (Foto. 122-124). 10 Haziran 1881 tarihli bir arşiv kaydında, o sırada harap durumdaki medresenin, "kubbeli altı oda ve avlulu" bir yapı olduğu dile getirilmektedir[651]. Fakat günümüzde denize paralel uzanan güney cephesindeki pencere ve duvar payeleri, yalnız bu cephede altı odanın bulunduğuna işaret etmektedir. Doğu cephedeki oda sayısı anlaşılamamakta, sadece bir pencerenin izi belli olmaktadır. A. Saim Ülgen'in vaziyet planında bu cephede; köşe hücrenin önündeki bir revak ile yanında, revaklı iki hücre gösterilmiştir (Şekil 19).

Cami bahsinde belirtildiği üzere, 1840 yılında medresenin onarımı için cami ile birlikte keşfi yapılmış, fakat masrafın hazineden karşılanacak olması nedeniyle, onarımdan vazgeçilmişti[652]. Yapılan keşfe göre iki yapının onarımı için belirlenen tutar, 87.583 kuruşu bulmaktaydı[653]. Medrese ile ilgili keşif defteri tespit edilememiştir. Muhtemelen onarımına başlanamadığı için arşivlenmemişti. Fakat caminin 42.000 kuruşluk masrafı göz önüne alındığında, medresedeki tahribatın da çok ciddi boyutta olduğu ortaya

[648] Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, 108.
[649] Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, 68.
[650] BOA, EV.MH. 2098/17.
[651] BOA, EV.MKT. 1095/19, belge tarihi: 12 Receb 1298 / 10 Haziran 1881.
[652] VGMA d. 284, s.164, belge tarihi: 29 C. evvel 1257 / 19 Temmuz 1841; BOA, EV.BKB. 101/85, belge tarihi: 8 C. ahir 1257 / 28 Temmuz 1841; BOA, EV.THR. 148/2, belge tarihi: 2 R. ahir 1260 / 21 Nisan 1844.
[653] BOA, EV.THR. 115/1, belge tarihi: 19 Şubat 1257 / 3 Mart 1842.

çıkmaktadır. Caminin öngörülemeyen masrafları yüzünden, sonrasında da medrese ile ilgili herhangi bir tasarrufta bulunulmamıştır[654].

1881 yılına gelindiğinde medrese âtıl halde ve uzun süredir kapalı durumdaydı. Dershane binasının ise çok fazla tahribata uğramadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte caminin kubbe onarımını gerçekleştiren *Mehmed Arif*, dershane kubbesine de müdahale etmiştir[655].

1881'de Mahalli Mâârif Komisyonu tarafından "…câmi'i şerîfin kıble cânibinde üzeri kurşunlu medresesi ile … hân-ı sebilin etrâf dıvarları hedm olunmağa başlanıb taşları dâhi kaldırılmakda" olduğu[656] haberini alan vakfın mütevellileri -Cağalzâde Osman, Halil ve Mehmed Efendi- vakit geçirmeden bu duruma itiraz etmişlerdi[657]. Vâridât-ı Umûmiye İdâresi'nin isteği üzerine, Tekfurdağı Mutasarrıflığı'ndan gönderilen cevap yazısında; medresenin elli-altmış seneden beri harap halde bulunduğu, taş ve toprak dolu odaların mezbeleliğe dönüştüğü ve yapının rüştiye mektebine çevrilmesi için esas duvarları üzerine, ahalinin yardımıyla bir binâ inşaatının başladığı bildirilmiştir[658]. İlk etapta, yapının mektebe dönüştürülmesine izin verilmemiş, medrese olarak kullanımının devamı uygun görülmüş[659] olsa da mektep binasının inşası tamamlanarak kullanıma açılmıştır. 1881 yılı başlarında Redif Binbaşılığı ile Tekirdağ'a gelmiş olan *Kâzımpaşazâde Rıza Bey*'in önderliğinde yapıldığı anlaşılan[660] inşaat sırasında, medresenin kubbeleri kaldırılarak beden duvarları üzerine, ahşap rüştiye binası ilave edilmiştir[661]. Yıldız Sarayı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki eski fotoğraflarda açık biçimde görülebilen bu yapının üzerinde, geniş alınlıklı bir kitabe yer alıyordu. Cephesinde, sık yerleştirilmiş çok sayıdaki camın arasında, önündeki denize açılan bir de cumba bulunmakta idi (Foto. 96-97).

Yapının mektep olarak kullanılmaya başlanılmasıyla birlikte işleyişi, Maarif Nezareti'nin sorumluluğuna geçmiş, mülkiyeti ise eskiden olduğu gibi Evkâf

---

654 Alkan, "Tarihi Süreçte Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", 39.
655 *"Tekfurdağında merhum Cağalzâde Rüstem Paşa câmi'i şerifinin ittisâlinde bulunan dershâne gubbesinin tâ'mirinin müteâhhidi bulunduğum cihetle masârıf-ı lâzımesi olan 351 guruşun evkâf hâsılatından itâ oldığı…"* bkz.: BOA, EV.MH. 2098/17, belge tarihi: 12 Şubat 1296 / 24 Şubat 1881.
656 BOA, EV.MKT. 1079/55, belge tarihi: 15 R. evvel 1298 / 15 Şubat 1881.
657 BOA, EV.MKT. 1080/54, belge tarihi: 22 R. evvel 1298 / 22 Şubat 1881.
658 BOA, EV.MKT. 1095/19.
659 BOA, EV.MKT. 1095/19.
660 BOA, EV.MKT. 1174/25, belge tarihi: 25 C. evvel 1299 / 14 Nisan 1882; BOA, EV.MKT. 1243/45, belge tarihi: 13 R. evvel 1300 / 22 Ocak 1883.
661 BOA, EV.MKT. 2391/21-2, belge tarihi: 29 Safer 1316 / 19 Temmuz 1898.

Nezareti'nde kalmıştı. Bu ikili durum, devletin kurumları arasında anlaşmazlığa yol açıyordu. Evkaf Nezareti, yapının, medrese haline geri çevrilmesi için kendilerine bırakılmasını talep etmekteydi. 1883 yılında suyolları ve hela onarımını kapsayan küçük bir müdahale, Evkaf tarafından gerçekleştirilmiş ve yapıdan medrese olarak bahsedilmişti[662]. Yine aynı kurum tarafından 1891 yılında, -sonradan gerçekleşmeyecek olan bir girişimde bulunulmuş- medreseyi eski haline getirmek adına "yeniden imârı" için bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla oluşturulan mimari plana göre inşa edilecek yapı; köşedeki büyük olmak üzere, "L" şeklinde sıralanan dokuz oda ile önündeki revaklardan oluşmakta, muhtemelen üzeri de çatı ile örtülecek şekilde tasarlanmıştı (Şekil 25). Dülger Dimitri Kalfa müteahhitliğinde, 30.000 kuruş bedelle yapılacak yapının masrafı, Rüstem Paşa'nın vakıf gelirlerinden karşılanacaktı[663]. İnşaat için vakfın gelirleri ilk başta yeterli görülse de[664], sonradan bazı kalemlerin tamirat masrafında kullanılamayacağının anlaşılması[665] ve defterdeki tespit edilen teknik eksiklikler[666] nedeniyle herhangi bir müdahalede bulunulamamıştır.

1896 civarında, Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi gereğince, yapı rüşdiyeden "idâdî mektebi"ne dönüştürülmüştür. Dönüşümün hemen ardından, mevcut yapının talebelere yeterli gelmemesi üzerine genişletilmesi için mektep müdürü tarafından başvuruda bulunulmuştur. Tekirdağ Sancağı İdare Meclisi tarafından yapının keşif ve eksiltme işlemleri yapılmış, 55.000 kuruş masrafla Hâfız Vehbi Efendi müteahhitliğinde inşası için belgeleri, -Edirne Maarif Müdüriyeti aracılığıyla- Evkâf Nezaretine'ne gönderilmiştir[667]. Nezaretten gönderilen cevapta; yapının evkafa bağlı olduğu, vakfın değiştirilmesinin uygun olmayacağı ve yapıya herhangi bir müdahalede de bulunulamayacağı gibi yapının tahliye edilerek ivedilikle vakfa teslim edilmesi

[662] BOA, EV.MKT. 1290/92, belge tarihi: 26 Eylül 1299 / 8 Ekim 1883.
[663] *"Cağalzâde Rüstem Paşa merhumun Tekfurdağında binâ ve ihyâ-gerdesi olan medrese mürûr-u zaman ile harâb olmuş ve bu cihetle tedris-i ulûm edilemeyerek şart-ı vâkıf-ı mu'attal hükmünde kalmış oldığından müceddeden i'mârı zımnında icâbının icrâsı husûsu müftü-i belde dâî'leri tarafına istid'â olunmağla dâire-i belediye marifetiyle yapdırılan resîm mûcebince inşâ olınmak üzre keşf ve münâkasası icrâ olundukta sîm mecidî on dokuz guruş hesâbiyle otuz bin guruşa inşâsı neccar kalfalarından Dimitri Kalfa tarafından taahhüd olunmuş ve tanzîm edilen resim ve keşf ve münâkasa defteri leffen arz ve takdim kılınmıştır". Bkz.:* BOA, EV.MKT. 1793/79-2, belge tarihi: 22 Receb 1308 / 3 Mart 1891.
[664] BOA, EV.MKT. 1793/79-3, belge tarihi: 25 Şubat 1306 / 9 Mart 1891.
[665] BOA, EV.MKT. 1709/23, belge tarihi: 18 Haziran 1307 / 30 Haziran 1891: *"Evkâf Nizâmnâmesinin dördüncü fâsılanın yirminci bendinde olduğu üzere icârından ferağ ve intikâl harçlarıyla ta'mirât masrafına karşılık tutulamayacağından…"*
[666] BOA, EV.MKT. 1793/79-6, belge tarihi: 4 K. evvel 1307 / 16 Aralık 1891.
[667] BOA, MF.MKT. 344/33-1, belge tarihi: 27 Zilkade 1313 / 10 Mayıs 1896.

istenmiştir[668]. Maarif Nezareti bu sırada, yapının mülkiyetinin de kendi üzerine geçirilmesini istemekteydi[669]. 1895 yılında konunun, sadarete intikâli üzerine, Sultan II. Abdülhamid tarafından "kadîm Rüstem Paşa Vakfı" nın korunması ve başka bir yere yeni bir idadi mektebi binasının yapılması uygun bulunmuştur[670]. Emirname gereğince Maârif'in mülkiyetinde olan bir konağın, mektebe dönüştürülmesi için gerekli işlemler yapılmış ve defterleri, 1895 yazında ilgili makamlara gönderilmiştir[671]. Fakat Maarif Nezâreti tarafından, mevzubahis konağın bir kısmının köhne, bir kısmının da sonradan yangında harap olduğu, yapılacak inşaat masraflarını karşılayacak bütçelerinin de olmadığı bildirilmiştir. Ayrıca, daha başka gerekçelerle de emirnamenin kaldırılması talep edilmekteydi. Maarif'in iddiasına göre medrese, mektebe dönüşmeden çok önce, vasfını yitirmişti ve dönüşüm sürecinde Evkaf Nezâreti'nden kendilerine ulaşan aksi yönde bir görüş de olmamıştı. Yapı eskiden olduğu gibi eğitim işlevi gördüğünden, vakıf şartlarına aykırı bir uygulamanın olmadığı[672], mektebin Evkaf'a terki için de istinat edilebilecek bir kanun maddesinin bulunmadığı ileri sürülmüştür[673]. Bu arada Evkaf Nezareti'nin tutumunda bir değişiklik olmamış, 7 Kasım 1896'da yapının boşaltılması için Maarif'e tebligat gönderilmiştir[674]. Bunun üzerine Maarif Nezareti, yapının kendilerine bırakılması koşuluyla başka bir yere, yeni bir medrese binasının inşası için Evkâf Nezareti'nden harcanacak meblağa, bir miktar ilave ücret ödenebileceği teklif edilmiştir[675].

Yukarıda özetlenmeye çalışılan, 1881 yılından XX. yüzyılın başlarına kadar, yapının kullanımı ve mülkiyeti için söz konusu iki kurum -ve bu iki kuruma bağlı kalemler- arasında, çekişmeye varan yazışmalar, ayrı bir çalışmaya konu olabilecek kadar teferruatlıdır. Nihayetinde, medresenin mimarisine tesir edecek herhangi bir hadise yaşanmamış, başka bir ifadeyle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti yapıyı, tekrar medrese haline döndürebilmek için istediği sonucu alamamıştır. 1881 yılından itibaren önce rüştiye, sonra idadi mektebi olarak kullanılan yapı, Cumhuriyet'in ilanından sonra,

[668] BOA, MF.MKT. 344/33-2, belge tarihi: Gurre-i C. ahir 1314 / 7 Kasım 1896.
[669] BOA, MF.MKT. 344/33-3, belge tarihi: 20 C. ahir 1314 / 26 Kasım 1896; BOA, MF.MKT. 344/33-5, belge tarihi: 7 Receb 1314 / 12 Aralık 1896.
[670] BOA, MF.MKT. 344/33-1.
[671] BOA, MF.MKT. 344/33-1.
[672] BOA, MF.MKT. 344/33-4, belge tarihi: 10 K. evvel 1312 / 22 Aralık1896.
[673] BOA, MF.MKT. 344/33-1.
[674] BOA, MF.MKT. 344/33-9, belge tarihi: 24 Zihicce 1314 / 26 Mayıs 1897.
[675] BOA, MF.MKT. 344/33-7 ve 8, belge tarihi: 25 Safer 1315 / 26 Temmuz 1897; 16 Receb 1315 / 11 Aralık 1897.

tehlikeli görülerek yıkıldığı 1958 yılına kadar, Cumhuriyet İlkokulu olarak faaliyet göstermiştir[676]. Medresenin dershane hücresi ise bu süre zarfında, öğrenciler için yemek pişirilen yer (aşhane) olarak kullanılmıştır[677].

1968 yılında, medresenin onarımı için proje hazırlanmış[678] fakat uygulamaya geçirilememiştir. Uzun bir süre âtıl durumda kalan yapı, 1990 yılında temizlenerek beden duvarları açığa çıkarılmıştır (Foto. 125-126). Bu sırada dershane kısmında, sonradan eklenen ocak ve bacalar kaldırılmış, duvarlar ve örtü sistemi onarılarak kullanıma hazır hale getirilmiştir[679]. Bu tarihten sonra çeşitli amaçlarla kiraya verilmiş olan Rüstem Paşa Medresesi, günümüzde çay bahçesi olarak hizmet vermektedir.

Mimari Özellikleri:

Medresenin ana inşa malzemesi taştır. Beden duvarlarında, dershane binasında kaba yonu moloz taş kullanılmıştır. Özellikle batı beden duvarlarında, almaşık örgüye işaret eden, yer yer tuğla dizileri göze çarpar. Avlu ve dershane giriş kapısı ile dershane alt pencereleri kesme taştandır. Ahşap malzeme kapı ve pencere doğramaları beden duvarlarında hatıl olarak kullanılmıştır. Dershane üst örtüsünde kurşun, pencere parmaklıklarında ise metal malzemeye yer verilmiştir.

Medrese avlusuna, batıya bakan sade bir kapıdan geçilmektedir. Kapı açıklığının sivri kemerli boşluğu, iki yandan taş konsollara oturan, tuğladan basık kemer ve düz örgü ile dolgulanmıştır (Foto. 127). Avlunun kuzey kenarında bulunan büyük boyutlu diğer kapı, daha önce ifade edildiği üzere, 1987 yılındaki çarşı inşaatı sırasında yapılmıştır. Bu girişin hemen önündeki çift taraflı beton merdiven, buna bağlı moloz taş-tuğla örgülü duvar kalıntısı ve çevresine yayılan almaşık örgülü destekler, 1881'deki mektep inşaatının bakiyeleridir (Foto. 125, 128-131).

Medresenin ilk yapısından harap şekilde günümüze ulaşan 15.93 x 25.20 metre ölçülerinde, "L" şeklindeki iki duvardan, deniz tarafında olanı daha iyi durumdadır. Duvar yüzeyinde her bir odaya denk gelecek şekilde altlı üstlü yerleştirilmiş altışar pencere yer alır. 98 x 143 santimetre ölçülerindeki alt sıra pencereleri, düz dikdörtgen

[676] Mahmut Sümer, *Tekirdağ'ın Eski Günleri* (İstanbul: Yeni Hamle Matbaası, 1970), 56.
[677] Alev Direr, "Bir Mimar Sinan Emaneti: Rüstem Paşa Külliyesi", *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu 21 Ekim 2010 Bildirileri* (Tekirdağ: Ege Basım, 2011), 179.
[678] VGMA, GMEEAYK karar nr/tarih: 4182/2.10.1968.
[679] İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, dos. nr. M0342KL (23.05.1991 tarihli restorasyon raporu).

formlu (ahşap hatıllı) olup üzerlerinde tuğladan, basık kemerli, sağır alınlıklar bulunur. Sivri kemerli üst sıra pencereleri ise bu kısmı saran otlar nedeniyle tam olarak görülememektedir. Kemerleri yine tuğladır. Doğuda, kuzey-güney doğrultusunda uzanan diğer duvar, oldukça kötü durumda olup sadece, bir adet alt sıra pencerenin izleri seçilebilmektedir. İnşa malzemesi olarak moloz taş kullanımının yanında, çoğunlukla tuğla kırıkları ve harçla yapılan müdahale izleri görülebilmektedir (Foto. 125-126, 132).

Medresenin dershanesi; avlunun kuzey-batı köşesinde ve avludan dışarıya çıkıntı oluşturacak şekilde konumlandırılmış, 8x8 metre ölçülerinde, kubbe ile örtülü bir yapıdır. Pandantif geçişli kubbesi dıştan kurşun kaplıdır. Moloz taş örgülü duvarlar, iki sıra testere dişi şeklinde tuğla saçakla sonlanmaktadır. Yapıya giriş, avluya açılan basık kemerli bir kapıyla sağlanır. Bu kapının iki yanında ve biri de doğu cephede olmak üzere, cephelerin alt yüzeyinde üç pencere yer alır. Dikdörtgen formlu bu pencereler, demir lokma şebekelidir. Üst kısımda ise her cepheye, sivri kemerli ikişer pencere açılmıştır (Foto. 133). Yapının içi, beyaz sıva ile örtülü olup bugünkü fonksiyonuna göre dekore edilmiş ve asma tavan eklenmiştir (134).

3.1.2.3. Mektep

Yeri: Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 959-60 / M. 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019
Şekil No: 19 **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

"Câmi-i şerîf kurbünde" inşa edilen[680] mektebin yapısı hakkında, aydınlatıcı herhangi bir belge tespit edilememiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru cami avlusunda, Ahievrenli[681] Hacı İsmail tarafından yaptırılan[682] başka bir mektep yer almaktaydı[683]. 1854 civarında -medresenin mektebe dönüştürülmesinden önce- Sultan Abdülmecid'in fermanıyla; "Rüstem Paşa Câmi-i Şerîfindeki mektebin rüşdiye şekline konulması için tevsî' (genişletme) ve ilâvesi" yapılması amacıyla, 5881 kuruş masrafla keşfi

[680] VGMA, d. 635/2, sıra nr.17, s. 157 (45-46. satırlar).
[681] Burası günümüzde Malkara ilçesine bağlı bir köydür.
[682] VGMA, d. 1205, s. 80, belge tarihi: 22 Şevval 1165 / 2 Eylül 1752.
[683] VGMA, d. 1207, s. 105, belge tarihi: 4 Zilkade 1168 / 12 Ağustos 1755.

gerçekleştirilmiştir[684]. Hangi mektep için yapıldığı tam olarak anlaşılamayan bu keşfin akıbeti hakkında da herhangi bir belge bulunamamıştır. Medresenin kubbeli olan dershane kısmının, mektep olarak kullanıldığına dair de herhangi bir kayıt yoktur. XIX. yüzyıl kayıtlarında burası "dershane" olarak adlandırılmaktadır.

3.1.2.4. İmaret

Yeri: Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: H. 959-60 / M. 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Kasım 2019

Şekil No: 19 **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın "Tekfurdağı İmâret-i Âmiresi"[685], XIX. yüzyılda yıkılmadan önce, caminin batısında birbirine bitişik şekilde sıralanan; "som taştan mamûl üzeri kurşunlu matbah, yine som taştan üzeri kiremidli ve beş kadar fırınlı habbâzhâne ile odun ve imâret anbarından"[686] oluşmaktaydı. Paşa'nın vakfiyesinde imarette çalışacak personel ve alacakları ücretlerin yanı sıra, pişecek yemeğin çeşitleri ve miktarı da ayrıntılı olarak belirtilmiştir[687]. Osmanlı arşivlerinde, inşa edildiği dönemden XIX. yüzyıl başlarına kadar imaretin işleyişi ile ilgili; muhasebe, atama vb. kayıtları içeren çok sayıda belge bulunmaktadır[688].

Yapı 1801 yılında, dar kapsamlı bir onarım görmüştür (cami ve sebile birlikte toplam 400 kuruş)[689]. 1813 civarında İstanbul'daki mütevellileri tarafından kapatıldığından, iki yıla yakın bir süre kullanılamamış[690], gelen şikâyetler üzerine tekrar açılmıştır[691]. Muhasebe kayıtlarından 1837 yılının ortalarında, yapının faal olarak kullanıldığı

[684] BOA, İ.DH. 302/19173-5, belge tarihi: 7 Ramazan 1270 / 3 Haziran 1854. Belge görüntüsü için bkz.: *Belgelerle Osmanlı Döneminde Tekirdağ* (Tekirdağ: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2014), 49.
[685] VGMA d. 635/2, nr.17, s. 157, 47-48. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i C. evvel 968 / 1561 Ocak sonu.
[686] BOA, EV.MKT. 1554/18, belge tarihi: 19 Zilhicce 1300 / 16 Ağustos 1883.
[687] Yüksel, "Sadrazan Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 262-264.
[688] Bu belgelerden bazıları için bkz.: BOA, A.{DVNSMHM. d. 42, sıra nr. 2026, belge tarihi: 06 Şaban 987 / 28 Eylül 1579; A.{DVNSMHM.d. 40, sıra nr. 702, belge tarihi: 27 Ramazan 987 / 17 Kasım 1579; BOA, AE.SMST.II. 14/1333, belge tarihi: 5 Muharrem 1112 / 22 Haziran 1700; BOA, AE.SABH.I. 263/17692, belge tarihi: 26 Safer 1188 / 8 Mayıs 1774; BOA, C.EV. 253/12809, belge tarihi: 17 Receb 1208 / 18 Şubat 1794; BOA, C.BLD. 60/2960, belge tarihi: 23 C. evvel 1216 / 1 Ekim 1801.
[689] BOA, EV.HMH.d. 7611, s. 4, belge tarihi: 29 R. ahir 1216 / 8 Eylül 1801.
[690] BOA, HAT. 967/41338, belge tarihi: 18 R. ahir 1228 / 20 Nisan 1813.
[691] BOA, C.BLD. 39/1942, belge tarihi: 27 C. evvel 1233 / 4 Nisan 1818.

anlaşılmaktadır[692]. Kısa bir süre sonra yapıdaki bozulmalar iyice açığa çıkmış olmalı ki caminin onarımından önce, imaretin de keşfinin yapılması istenmiştir[693]. Medresede olduğu gibi sonraki süreçte ihmal edilen imaret ve bağlı yapıları, 1875-1880 arasında büyük ölçüde yıkılmıştır. 1879 tarihli bir kayıtta, imaret ambarının enkazını satıldığı belirtilmektedir[694]. Aynı yılın sonunda, Karslı Hacı Abdullah adında bir şahıs, imaret avlusunda ocak kurarak bilezik üretmeye başlamış, bu iş için vakfa kira ödemiştir[695]. H. 1299 (M.1881-82) yılında, odunluk ve tabhane arsası üzerine -kazanın aşâr vergisi için toplanan zahirenin saklanması için- "aşâr anbarı" inşa edilmiş; harap durumdaki imaret fırınlarının üzeri kapatılarak, aynı amaçla ikinci bir ambar olarak kullanılmıştır[696]. Bu uygulama için Rüstem Paşa vakfı mütevellileri ile beş senelik bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre bu süre zarfında kirası ödenerek[697], sürenin sonunda yapılar vakfa teslim edilmiştir[698]. Fakat bu yapılar da 1900/1901 civarında çıkan bir yangın sonucu ortadan kalkmışlardır[699].

3.1.2.5. Kervansaray

Yeri: Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 959-60 / M. 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Kasım 2019
Şekil No: 20 **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Osmanlı Dönemi kaynaklarında "hân-ı sebîl" olarak adlandırılan bu yapı, Rüstem Paşa'nın hayır amaçlı olarak inşa ettiği on iki kervansaraydan biri idi[700]. *"Câmi'i*

[692] BOA, EV.SRG. 96/142, belge tarihi: 1 Safer 1253 / 7 Mayıs 1837.
[693] BOA, EV.THR. 113/36.
[694] BOA, EV.MH. 1791/49, belge tarihi: - (13 Mart 1879 ile 12 Haziran 1879 arasındaki muhasebe kayıtları).
[695] BOA, EV.MH. 2028/44, belge tarihi: - (13 Aralık 1879 - 12 Mart 1880 arasındaki muhasebe kayıtları).
[696] BOA, EV.MKT. 1554/18, belge tarihi: 19 Zilhicce 1300 / 16 Ağustos 1883.
[697] BOA, EV.MKT. 2081/67- 68, belge tarihi: 28 Safer 1311/ 10 Eylül 1893; 17 Receb 1312 / 14 Ocak 1895.
[698] BOA, EV.MKT. 1550/142- 144, belge tarihi: 10 Safer 1307 / 6 Ekim 1889.
[699] BOA, DH.MU. 77/2, belge tarihi: 8 Mart 1326 / 21 Mart 1910; BOA, ML.EEM. 1116/23-16, belge tarihi: 7 Ağustos 1330 / 20 Ağustos 1914.
[700] VGMA d. 635/2, nr. 13, s. 139, 33-40. satırlar: *" ve Rûmelinde nefs-i Rodoscukda ve Büyükkarışdıranda ve nefs-i Filibede ve Üsküb sancağında olan Kaçanik derbendinde ve Anadoluda nefs-i Üsküdarda olan iskelenin cânib-i garbinde vekasaba-i Sabancıda ve kasaba-i Dibekde ve Ak Bıyık nâm mevzi'ide ve kazâ-i Lefkede ve İnönü kazâsına tâbi' Kadı Bötresi köyünde ve kasaba-i Bolavadinde ve kaza-yı Kalkanluda ... cem'an oniki mevzi'in her birine bünyâd-ı muhkem ve va'z-ı nihâdı müstahkem esas ve tertibinde hurde hurdebîn ve kıyâs-ı terkîbinde fikr-i metin-i gayret-i binî birer kârbansarây-ı âlî*

havlısının cânib-i yemininde (sağ yanında) kâin, derûnunda sekiz aded sütûnu olan ve fakat sakıf bulunmayan (yıkılmış olan) kârgîr ve kebîr hân-ı sebilin"[701] iki kapısı bulunmaktaydı[702][703].

XIX. yüzyılın başlarına kadar yapının faal olarak kullanıldığını gösteren vazife kayıtları (hancılık tevcihleri), arşivler üzerinden takip edilebilmektedir[704]. 1806 yılında -cami, fırın ve hamam kazanı ile birlikte- hana ait küçük bir onarım masrafı (toplam 486,5 kuruş) gösterilmiştir[705]. Daha sonraki kayıtlar, -medresede ve imarette olduğu gibi- yapıyı yıkıma götüren sürecin kronolojisini vermektedir. 1838 yılında, yapının kurşun kaplı çatısı ve bazı kısımlarında bozulmaların ortaya çıkması üzerine, hanın kurşunlarının sökülerek dersaadete gönderilmesi[706], üzerinin kiremitle örtülecek şekilde, ilgili kısımlarının onarımına karar verilmiştir[707]. Kurşunların sökülmesinin ardından, han için belirlenen 15.900 kuruşluk onarım masrafı, fazla bulunmakla birlikte civardaki evkaf hasılatından karşılanmak üzere, ilk başta onarıma müsaade edilmişti[708]. Fakat sonradan cami dışındaki yapıların onarımı bir kenara bırakılarak mevcut kaynakların hepsi, cami için harcanmıştır. 10 yıl boyunca âtıl olarak kaldıktan sonra, yapının ihyası için icâreteyn usulü ile kiralanması amacıyla ihalesi yapılmış, kaza ahalisinin sunduğu tekliflerinden[709] daha yüksek bir bedelle, İstanbul'dan Sarraf Hoca Misak'a " صراف هواجه ميساق" kiralanmıştır[710]. 1868'de bu şahsın ölümü üzerine[711], hanın tasarrufunun, oğulları üzerine alınması talebi kabul görmeyerek sözleşme feshedilmiştir[712].

Hanın kiraya verildiği süreçte, ne şekilde onarıldığı bilinmemektedir. Fakat 1873 yılına gelindiğinde, yapı harap durumda olmalıydı. Çünkü bu tarihte, han ve imaretin

---

binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misâfirin izinsiz ve ücretsiz nâzil ve sâkin olalar".
[701] BOA, EV.MKT. 1079/55.
[702] BOA, MF.MKT. 265/84, belge tarihi: 28 R. ahir 1281 / 30 Eylül 1864.
[703] Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları*, levha XXII'de hanı ortadan ikiye bölen, kare kesitli altı adet taşıyıcı ayak gösterilmektedir.
[704] BOA, AE.SMST.II. 5/466, belge tarihi: 18 R.ahir 1108 / 14 Kasım 1696; BOA, C.BLD. 19/935, belge tarihi: 9 R. ahir 1216 / 19 Ağustos 1801.
[705] BOA, EV.HMH.d. 7880, s. 7, belge tarihi: 29 Zilhicce 1220 / 20 Mart 1806.
[706] BOA, EV.THR. 94/89, belge tarihi: 5 R. evvel 1254 / 29 Mayıs 1838.
[707] BOA, EV.THR. 99/3, belge tarihi: 4 C. ahir 1254 / 25 Ağustos 1838.
[708] BOA, EV.THR. 99/3.
[709] VGMA d. 295, s. 161, sıra nr: 105, belge tarihi: 7 R. ahir 1264 / 13 Mart 1848.
[710] BOA, EV.THR. 184/146, belge tarihi: 10 Receb 1264 / 12 Haziran 1848; BOA, EV.THR. 14/70, Tarih: 12 Ramazan 1264 / 12 Ağustos 1848.
[711] BOA, EV.MKT. 522/116, belge tarihi: 19 Safer 1285 / 11 Haziran 1868.
[712] BOA, EV.MH. 1444/54, belge tarihi: 31 Temmuz 1285 / 12 Ağustos 1869; EV.MKT. 537/12, belge tarihi: 25 Muharrem 1287 / 27 Nisan 1870; EV.MKT. 530/78, belge tarihi: 22 R. evvel 1287 / 22 Haziran 1870.

bulunduğu alana Hükümet Konağı yapılması düşünülmüş, vakfın mütevellileri İbrahim Halil ve Osman Reşid Efendi'nin itirazıyla bu girişim engellenmiştir[713]. Medrese bahsinde görüldüğü üzere 1881'de, harap durumdaki han taşlarının söküldüğü belirtilmektedir. 1892 yılına ait, Edirne Evkaf Muhasebeciliğinden Evkaf Nezareti'ne gönderilen bir başka yazıda; hanın beden duvarlarının ve kemer ayaklarının kısmen mevcut olduğu, taşlarının günden güne çalındığı bildirilmektedir[714]. Yazının devamında, hanın bulunduğu alanın çarşıya yakınlığı nedeniyle, yerel hükümet ve askeriyenin, burada bina inşası isteğinde bulunduklarından, az bir bedelle Rüstem Paşa vakfı için gelir getirecek bir yapının yapılabileceği belirtilmiştir[715]. Bunun üzerine Evkaf Nezareti'nden, han kalıntılarının miktarı, arsasının ölçüleri ve başka bina yapılabilecek boş alanın olup olmadığı konusunda keşif yapılarak durumun bildirilmesi istenmiştir[716]. Bu işlemin ne ölçüde gerçekleştirildiği bilinmemekle birlikte, bu tarihten sonrası için tespit edilen herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır. 1930'lu yıllara ait eski bir fotoğrafta, caminin batısında, denize doğru uzanan bir duvar ile etrafındaki yıkıntılar görülebilmektedir (Foto. 98). Ali Saim Ülgen'in çizdiği plan da aşağı yukarı bu tarihlere denk düşmektedir (Şekil 19).

3.1.2.6. Çifte Hamam

Yeri: Ertuğrul Mahallesi, Mimar Sinan Caddesi
Durumu: Kısmen mevcut
İnşa Tarihi: H. 959-60 / M. 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Aralık 2019
Şekil No: 19 **Fotoğraf No:** 135-142
Genel Tanım:

Asli özelliklerini kaybedecek şekilde yenilenerek günümüze ulaşan çifte hamam, caminin 40 metre kadar doğusundadır. "Paşa Hamamı" olarak adlandırılan[717] yapının, Osmanlı Dönemi'ndeki onarımları ile ilgili tespit edilebilen tek kayıt, 1775'teki 3300 kuruşluk kurşun onarımı ile ilgilidir[718]. Cumhuriyet Dönemi'nden sonra tescil

[713] BOA, EV.MKT. 665/5, belge tarihi: 7 Muharrem 1290 / 7 Mart 1873.
[714] BOA, EV.MKT. 1895/7-2, belge tarihi: 20 Şubat 1307 / 3 Mart 1892.
[715] BOA, EV.MKT. 1895/7-2.
[716] BOA, EV.MKT. 1895/7-3, belge tarihi: 21 Ramazan 1310 / 8 Nisan 1893.
[717] BOA, EV.MKT. 1238/73, belge tarihi: 10 Safer 1300 / 21 Aralık 1882.
[718] VGMA, d. 259, s. 180, belge tarihi: 28 Muharrem 1189 / 31 Mart 1775.

edildiği[719] 1980'in başlarına kadar, özel şahıs mülkiyetinde ve asıl işlevinin dışında -çoğu zaman depo olarak- kullanılmış,[720] bu süre zarfında ciddi bir onarıma da tabi tutulmamıştır. Hikmet Çevik, 1949 tarihli çalışmasında[721], üç kubbeli olarak tarif ettiği hamamın metruk halde bulunduğunu ve bir kısmının depo olarak kullanıldığını belirtmektedir. 1975 yılında gerçekleştirilen bir başka araştırmada yine harap durumda olduğu belirtilen hamamın; erkekler ve kadınlar bölümünün ahşap birer çatı ile kapatıldığı, erkekler kısmının iç bölümlerinin tamamen yıkılarak tuz deposu haline getirildiği ifade edilmektedir[722] (Foto. 135, 137). 1986 yılında, Cami ile arasındaki alana çarşı yapımına karar verildiğinde hamam hala metruk halde bulunduğundan[723], acilen onarılması gerektiği rapor edilmişti[724]. 1991 yılında hamamın da çarşı olarak projelendirilmesine karar verilmiş[725] ise de uzun bir süre uygulamaya geçilememiş[726]; bu arada 1998'de hamamın erkekler kısmının duvarları tamamen yıkılmıştır[727]. Bu tarihten önce yapıyı inceleyen Mehmet Tunçel; örtü sistemi ve iç mekân değişikliğine rağmen, hamamın dış duvarlarının büyük ölçüde sağlam olduğunu, iyi bir restorasyonla asıl mimarisine kavuşabileceğini ifade etmektedir[728]. 2000 yılına gelindiğinde yapı tekrar projelendirilmiş, mevcut kısımlarına göre dış duvarları yeniden örülerek ayağa kaldırılmıştır[729]. Günümüzde, market olarak faaliyet göstermektedir.

Mimari Özellikleri:

Yapıldığı dönemde, erkekler kısmı yıldızvari sıcaklıklı, kadınlar kısmı ise muhtemelen enine sıcaklıklı çifte halvetli şemanın birer örneğini sunan[730] çifte hamamın (Şekil 19)

---

[719] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar nr. 2912, tarih: 25 Aralık 1986.
[720] VGMA, rapor nr/tarih: 59.00.01/001 / tarih: 01.04.1983.
[721] Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, 68.
[722] Suna Karaman, *Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi ve Diğer Rüstem Paşa Külliyeleri ile Mukayesesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1975), 30.
[723] VGMA, rapor nr/tarih: 69.00.01/001-RP001 /-
[724] VGMA, Tekirdağ KTVYK karar no / tarih: 2912 / 25.12.1986.
[725] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar nr./tarih: 941 / 10.07.1991.
[726] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar nr./tarih: 1520 / 22.09.1993; 1431 / 30.03.1993; 2362 / 9.09.1998.
[727] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK belge nr./tarih: 4858 / 24 Nisan 1998: *"Kurulumuzun 21.04.1995 gün ve 2362 sayılı kararıyla onanan restorasyon projesine uyulmadan, erkekler bölümü mevcut duvarların tümünün ortadan kaldırılarak, 3 katlı bir iş hanının yapıldığı saptanmıştır. Külliyenin çifte hamam gibi önemli bir fonksiyonel yapısının korunabilir altyapı ve duvar dokusu ile mimari unsurlarının koruma anlayışı ve düşüncesine uygun olmayan bir şekilde yok edildiği belirlenmiştir..."*.
[728] Mehmet Tunçel, "Türkiye'de Mimârî Miras ve Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi* 7 (1994), 202.
[729] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Edirne KTVKK karar nr./tarih: 5987 / 9.03.2000.
[730] Eyice, "İznik'te Büyük Hamam", 110-113, 120.

günümüzde; hem erkekler ve kadınlar kısmını birbirinden ayıran, hem de kendi içlerindeki bölümleri belirleyen duvarları bulunmamakta; yapı, dış duvarların sınırladığı alanda, bütün olarak kullanılmaktadır

Kadınlar hamamının kuzey yöndeki girişi, erkekler hamamına göre daha geride olup üzerinde, iki ahşap direkle desteklenen meyilli bir saçak bulunmaktadır. Cephenin ortasındaki dikdörtgen kapı açıklığının iki yanında, dikdörtgen çerçeveli ve üzeri sivri tahfif kemerli birer pencere yer alır (Foto. 136). 1971 tarihli bir fotoğrafta, bu cephede geniş bir kapı ile üzerinde küçük bir pencere gözükmektedir (Foto. 135). Dikdörtgen planlı *soyunmalık* bölümü, erkekler kısmının sıcaklığına kadar uzanmaktadır. Üzeri, ortasında aydınlık feneri bulunan, kiremit kaplı bir çatı örtülüdür. Aynalı çapraz tonozla örtülen *ılıklık*, soyunmalık kısmına paralel olarak uzanan, dikdörtgen fomlu bir hacim olup, batısında, bir duvarla ayrılmış iki hazırlık mekânı yer alır. Birbiriyle aynı boyutta, kare planlı ve üzeri kubbeli iki hücreden oluşan *sıcaklık* bölümünden, günümüzde sadece cam benzeri saydam malzeme ile kapatılmış iki kubbe seçilebilmektedir.

Erkekler hamamı kuzeyde, sivri kemerli iki pencere ile önündeki Mimar Sinan Caddesi'ne açılmaktadır. Soyunmalık girişinin yer aldığı doğu cephe, deniz yönüne doğru yükselen istinat duvarının üzerine inşa edilmiştir (Foto. 139). Hamamın yenilenmesi sırasında güneyine -vaktiyle külhan bölümlerinin bulunduğu alana-, tüm cepheyi kapatacak şekilde, iki sıra halinde dikdörtgen pencereler ile dışa açılan, taş bir yapı eklenmiştir. Girişin iki yanında, altlı üstlü ikişer pencere bulunur (138-140). Kare planlı *soyunmalığın* üzerinde, ahşap bir asma katı bulunmakta, buraya geçiş, kadınlar girişine eklenen bir merdiven ile sağlanmaktadır. Girişin karşısındaki duvar yüzeyinde, sivri kemerli üç niş yer vardır. Üst örtüsü, kadınlar kısmı soyunmalığı ile aynı özelliktedir. Aynalı tonoz ile örtülü *soğukluk* kısmının doğusunda, vaktiyle dışarıya çıkıntı oluşturacak şekilde konumlandırılan; bir dar-uzun, diğeri aynalı tonoz örtülü iki hazırlık mekânından, geriye hiçbir iz kalmamıştır. *Sıcaklık* bölümünde de yeniden yapılan cam kubbe ve onu çevreleyen sivri kemerler; ilk yapılışında yıldızvâri tipin önemli örneklerinden biri olan yapının, anısını dahi yaşatmaktan uzak kalmaktadır (Foto. 141-142).

3.1.2.7. Çeşme (4 Adet)

Yeri: Tekirdağ Merkez

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: 1552-1553 **İnceleme Tarihi:** Aralık 2019

Şekil No: - **Fotoğraf No:** 1143

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'da inşa ettirdiği dört çeşme[731] hakkındaki bilgiler, oldukça kısıtlıdır. Tekirdağ Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde, altında "Orta Camii ve Rüstem Paşa Çeşmesi" yazılı, tarihsiz bir tablo bulunmaktadır[732] (Foto. 1143). Sokak dokusu içerisinde betimlenen çeşme, Orta Camii'nin aşağı tarafında görülür ki bu da aşağı yukarı Rüstem Paşa Camii ile karşılıklı olduğu anlamına gelmektedir[733]. Dilimli kemerinin üzerinde kitabesi olan, geniş sakıflı bir yapı olarak resimlenmiştir. *Nallı Çeşme* olarak da adlandırılan yapının, XX. yüzyılın başlarında ortadan kalktığı ifade edilmektedir[734]. Diğer bir çeşme, 21 Aralık 1882 tarihli bir arşiv kaydında "su musluğu" şeklinde tanımlanan, hamamın civarındaki yapı olmalıdır. Söz konusu tarihte, kepenkle önü kapatılarak dükkân haline getirilmiş[735], sonrasında da ortadan kaybolmuştur.

3.1.3. Sapanca Rüstem Paşa Külliyesi

Yeri: Sakarya İli Sapanca İlçe merkezi, Rüstem Paşa Mahallesi İstasyon Caddesi

Durumu: Kısmen Mevcut

İnşa Tarihi: H.959-960/1552-1553 **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2018

Şekil No: 25-28 **Fotoğraf No:** 144-163

Genel Tanım:

Sapanca; Sakarya il merkezinin yaklaşık 15 km batısında, adını verdiği Göl'ün güney kıyısında yer alır. M.Ö. III. yüzyıldan itibaren krallığa dönüşen Bithynia'nın sınırları içerisinde kalan Sakarya bölgesinin, ilk ve orta çağ boyunca önemli bir yerleşime sahip

---

[731] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139 (41-47. satırlar), belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557: *"... ve nefs-i Rodoscukda dörd mevzide dört çeşme… binâ buyurub vâridin ve misâfirin ve sâkin ve muhtâcini içün ab-ı zülâl icra ettiler ki teşnekâni ferâna ve keşnekâni menba-i hayata iber görüb hayat cadrevâni ve sürur şadırvanı bulalar"*.

[732] Direr, "Bir Mimar Sinan Emaneti: Rüstem Paşa Külliyesi", 178.

[733] Günümüzde mevcut bulunan 1856 tarihli *Orta Camii*, Rüstem Paşa Camii'nin 100 metre kadar kuzey-batısında, bedesten ile yaklaşık aynı doğrultada yer almaktadır.

[734] Mehmet Saim Serez, *Tekirdağ Çeşmeleri, Şadırvanları Selsebilleri* (Ankara: Dönmez Ofset, 2014), 50.

[735] BOA, EV.MKT. 1238/73.

olmadığı, doğu-batı yolları arasında bir geçit vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır[736]. Sapanca Gölü, Roma-Bizans kaynaklarında Sophon, Siphones, Baane gibi isimlerle geçmekte ise de bugünkü Sapanca'nın yerinde, herhangi bir yerleşim yerinin izine ve kaydına rastlanmamaktadır[737]. Sakarya yöresinin 1324 yılında kesin olarak Türk hakimiyetine girmesinden itibaren "Âyân" veya "Sabancı" adı ile Sapanca'nın, kayıtlarda yer almaya başladığı görülür. 1530 tahririne göre Sapanca; 20 hane, 10 mücerret (bekar), 32 nefer, bir imam ve 9 sipahinin meskûn olduğu küçük bir köy yerleşimidir[738]. Kanuni Sultan Süleyman zamanında artan teşkilatlanma ve Anadolu yollarının iyileştirilmesi çalışmaları içerisinde, Sapanca da Rüstem Paşa tarafından kelimenin tam anlamıyla ihya edilerek İstanbul-Anadolu yol ağı üzerindeki önemli menzil yerleşimlerinden biri haline getirilmiştir. İstanbul ve İzmit'ten sonra Sapanca; doğuya doğru bir yolla, Bolu üzerinden Anadolu yolunun "orta kol"u ve Karadeniz kıyılarına geçişi sağladığı gibi, Göl'ün güneyini takip eden diğer bir yolla da (Pamukova-Geyve üzerinden) sağ kol üzerindeki Lefke/Osmaneli'ne ulaşarak, İstanbul-Anadolu bağlantısındaki kavşak noktalarından birisi olmuştur[739].

Rüstem Paşa Sapanca'da; *cami*, *sıbyan mektebi*, *imaret*, muhtaç ve misafirlerin ihtiyacını karşılayacak bir *zaviye*, *kervansaray*, *hamam*, kervansaraya bitişik *15 dükkân*, *7 büyük oda* ve *2 tabakhaneden* oluşan geniş kapsamlı bir *'külliye'* kurdurmakla kalmamış; buranın yolunu yaptırmış, yaklaşık birbuçuk kilometre uzakta ve yüz on metre yüksekliğindeki bir membadan getirttiği suyu da şehre ve yaptırdığı çeşmelere bağlatmıştır. Külliye yapıları, Rüstem Paşa'nın 3 Aralık 1557 tarihli vakfiyesi ile vakfedilmiş[740], ölümünden kısa süre önce kaleme alınan son vakfiyesinde de imaretin işleyişi ve külliyede görev yapacak tüm personel ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır[741]. Yalnız, suyolu ve çeşmelerin varlığı vakfiyelerden değil Osmanlı arşivlerindeki çok sayıda belge üzerinde takip edilebilmektedir. Rüstem Paşa'nın

[736] Engin Beksaç, "Bithynia'nın Erken Tarihinde Sakarya ve Arkeolojisi", *Sakarya İli Tarihi* 1 (Sakarya: SAÜ Rektörlüğü Yay., 2005): 12-13.
[737] Enver Konukçu, "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", *Sakarya İli Tarihi* 1 (Sakarya, SAÜ Rektörlüğü Yay., 2005): 45.
[738] Konukçu, "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", 1:45.
[739] M. Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 908.
[740] Yüksel, "Sadrazan Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 256-258 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139 (16-19, 25-28, 31-33, 36-40, 51-52. satırlar) ve s. 143 (10-12. satırlar).
[741] Yüksel, "Sadrazan Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 257-258 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 17, s. 159/15-17, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).

yaptırdığı suyolunun, XX. yüzyılın başına gelindiğinde dahi kasabadaki tek içme suyu kaynağı olması bakımından hayati önem taşıdığı anlaşılmaktadır[742]. Tüm bu yapıların dışında, Osmanlı arşivlerinde Rüstem Paşa Vakfı'na bağlı bir de *'köprü*'nün olduğu tespit edilmiştir. Bu yapı ile ilgli az sayıdaki belge, tezin ilerleyen bölümünde -tespit edilen diğer köprülerle birlikte- ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Rüstem Paşa'nın Sapanca'da inşa ettirdiği yapılardan, sonradan yenilenen cami ile hamamın temeli ve bir duvarının dışında, maalesef geriye hiçbir iz kalmamıştır. Bölgenin hemen her yüzyıl içerisinde en az bir kez olmak üzere, ağır tahribatlara yol açan şiddetli depremlere maruz kalması, yapıların yok oluşundaki en önemli faktör olarak öne çıkmaktadır. Mimari eserler hakkında verdiği bilgiler kısıtlı olsa da demiryolu ulaşımının önem kazandığı[743] geçen yüzyıla kadar, birçok seyyah Sapanca'dan geçip konaklamıştır[744]. Evliya Çelebi, Sapanca'nın Sultan Süleyman Han zamanında kasaba hüviyetine kavuştuğunu bildirir. Tüm hayrât Rüstem Paşa binasıdır diyerek külliye yapılarının bir kısmını sıraladıktan sonra, imaretin "gök kurşun" ile örtülü olduğundan ve hanın büyüklüğünden bahseder; ifade ettiğine göre han 170 ocaklı imiş[745]. Kâtip Çelebi "Sabanca bir buharanın (gölün) kenar sırasında düz yerde sursuz bir kasaba ve kazadır… Rüstem Paşa anda bir hân ve imaret bina etmiştir nüzul eden misâfirine her sefer bir ta'âm ve mum verirler ve anda bir câmi' dahi Rüstem Paşanındır"[746] demektedir.

Gülru Necipoğlu'nun dile getirdiği, 14 Receb 959 / 6 Temmuz 1552 tarihli bir ferman, külliyenin inşa tarihine ışık tutmaktadır. İzmit ve Adapazarı kadılarına gönderilen hükümde; kervansarayın inşası için *'Mimar Mehmed Çavuş'un* gönderildiği, ilgili kadılardan kereste temini ve gerekli diğer malzemenin satın alınması için kendisine yardım ve kolaylık sağlamaları emredilmektedir[747]. Bu bilgi, Rüstem Paşa'nın Tekirdağ ve Sapanca külliyelerinin eş zamanlı olarak yapıldığını ya da en azından tasarlandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Külliye yapılarından cami, imaret, kervansaray

[742] BOA, EV.MH.TİK. 136/111, belge tarihi: 9 K. sani 1328 / 22 Ocak 1913.
[743] Enver Konukçu, "Sakarya Yolları, Kara ve Demir Yolu Ulaşımı", *Sakarya İli Tarihi* 1 (Sakarya, SAÜ Rektörlüğü Yay., 2005), 597-598, 628.
[744] Sapanca'da konaklayan ve yöre hakkında bilgi veren seyyahlar için bkz.: Enver Konukçu, "Sakarya ve Gezginler", *Sakarya İli Tarihi* 1, (Sakarya: SAÜ Rektörlüğü Yayınları), 2005, 111-168; Fahri Yıldırım, *333'den 1933'e Seyahatnamelerde Sakarya* (Sakarya: İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yay., 2010.
[745] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 88.
[746] Kâtip Çelebi, Cihannümâ, s. 663 bkz. http://www.kitabicihannuma.com/Cihannuma_pdf/14-Cihannuma_651-698.pdf (E.T. 01/11/2019).
[747] Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 425, 752.

(TM, TE, TB) ve hamam (TE, TB, AR) Mimar Sinan'ın eseri olarak, tezkerelerinde geçmektedir[748].

3.1.3.1. Camii

Yapının Yeri: Sapanca İlçesi Rüstempaşa Mahallesi (28 Ada, 1 Parsel)
Durumu: Mevcut / Yeniden inşa edilmiş
İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2018
Şekil No: 25 **Fotoğraf No:** 144-159
Genel Tanım:

Çarşı içinde yer alan bugünkü cami, 1932 yılında, Sapancalı Bostancızade Yusuf adındaki bir hayırsever tarafından yenilenen yapıdır[749]. Bu yenilemeye ait "İkinci bânisi Bostancızade Yusuf" yazılı mermer kitabesi, son cemaat mahallinin üst katına geçit veren merdivenler üzerinde yer alır (Foto. 152). Caminin ilk yapılışına ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Dikdörtgen planlı cami; içten ahşap tavanlı olup üzeri, kırma beşik çatı ile örtülüdür. Kuzeyinde iki katlı bir son cemaat yeri vardır. Minaresi, camiden bağımsız olarak, kuzeybatıda köşededir. Ali Saim Ülgen'in çizdiği plana göre, önceden, yapıyı üç yönden "U" biçiminde çevreleyen revaklar bulunmakta idi (Şekil 25.).

Cami ile ilgili tespit edilebilen en erken tarihli kayıt, 24 Mayıs 1719 depreminin hemen sonrasına aittir. Marmara çevresini etkileyen şiddetli depremde[750] cami ile birlikte imaret, han, hamam ve suyollarının yıkılan kısımların yeniden inşası ve onarımı için, aynı yılın yaz aylarında, payitahttan 12 neccar gönderilmiştir[751].

Aradan geçen yaklaşık bir asırlık zaman sonunda; cami ile birlikte, suyolları, imaret, tabhane ve kaldırımlar, onarıma muhtaç hale gelmişti. H. 1249 (M. 1833-34) tarihinde cami ve kaldırımların keşfi, dönemin Evkaf Müfettişi ve Ebniye-i Hassa Müdürü -ki

[748] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı Eseri* I, 25, 37, 49, 80, 107, 115, 128; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 31, 36, 37, 40, 100.
[749] Harap durumdaki yapının bu tarihte tamamen yıkılıp yeniden inşa edildiği ifade edilmektedir. Bkz.: Kuran, *Mimar Sinan*, 293; Gülberk Bilecik, "Mimar Sinan'ın Az Tanınan Bir Eseri Sapanca Rüstem Paşa Camii ve Bağlı Yapıları", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998) Bildiriler* (Adapazarı: SAÜ Yayınları, 1999), 213.
[750] Ümit Ekin, "Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde Sakarya Bölgesi'ni Etkileyen Depremler", *Sakarya İli Tarihi* (Sakarya: SAÜ Yayınları, 2005), 2: 686.
[751] Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 185.

Seyyid abdülhalim Efendi'dir" tarafından gerçekleştirilerek, (20.830 buçuk kuruş bedelle) onarılmıştır[752].

27 Mayıs 1841'de cami minaresinin kurşunu ile harap olan şadırvan ve suyollarının onarımı için Evkaf Nezareti'ne başvurulduğu anlaşılmaktadır. Fakat vakfın Nezaret'e borçlu olması, Ramazan ayının gelmesi sebebiyle oluşan ilave masrafların Evkaf Nezareti'ni maddi açıdan zor durumda bırakması ve kış ayının yaklaşması gibi bazı sebeplerle caminin onarımına izin verilmemiş[753], caminin ilk keşfi, ancak 1859 yılının sonunda yapılabilmişti[754]. Adapazarı eşrafından *Reşid Bey'*e ihale edildiği belirtilen keşif defterinde; çeşme ve suyolunun yeniden yapılması, minare ve duvar onarımı, cam-çerçeve masrafı ile kullanılacak malzemelerin cinsi ve miktarı ayrıntılı olarak işlenmiştir[755]. Çatının yenilenmesi için, farklı cins ahşaptan direk ve tahtalarla birlikte sipariş edilen 30.000 adet kiremit varlığı dikkat çekicidir. Çünkü yapının üzeri, henüz kurşun kaplı idi[756]. Yapılan bu keşif de "fenn-i mimari" bakımından uygun olamadığından "usûl-ü cedideye" uygun olarak, öncelikle caminin planlarını çıkarmak ve ölçülerini belirlemek için, Dersaadet kalfalarından *Halife Arif Efendi* ve *Üsküdâri Yani Kalfa* görevlendirilmiştir[757]. Fakat bir sebeple bu görev yerine getirilmemiştir.

1861 yılının sonlarına gelindiğinde cami artık yıkılmaya meyilli bir hale gelmiş, Ebniye Meclisi'nin kendisine ulaşan herhangi bir belgenin olmadığını bildirmesi üzerine de yapıların keşfi için bu kez, o sıralarda meydana gelen yangın mahallerinin "tesviyesi" için İzmit'te bulunan *Abdülhalim Efendi*'ye görev verilmiştir[758]. 1867 yılında eksiltme ile beraber 29.000 kuruşa caminin keşfi yapılarak[759], *İstrati Kalfa* müteahhidliğinde onarıma müsaade edilmiştir[760]. Onarım masrafını karşılaması için, cami kurşunlarının bir kısmı ile imaretin yıkıntıları arasında bulunan bakır eşyalar, kurşuncu *Halid Ağa*'ya satılmış[761], onarım sırasında caminin üzerinin üçte biri, kiremit ile örtülmüştü[762]. Keşif

[752] BOA, EV.THR. 56/118, belge tarihi: 12 Safer 1252 / 29 Mayıs 1836.
[753] BOA, EV.THR. 118/99, belge tarihi: 5 R. ahir 1257 / 27 Mayıs 1841.
[754] BOA, EV.MKT. 93/91, belge tarihi: 21 R. ahir 1276 / 27 Kasım 1859.
[755] BOA, EV.MKT. 95/119-4, belge tarihi: 17 R. ahir 1276 / 13 Kasım 1859.
[756] BOA, EV.MKT. 169/43, belge tarihi: 11 R. evvel 1278 / 16 Eylül 1861.
[757] BOA, EV.MKT. 95/119-1, belge tarihi: 12 Şaban 1276 / 5 Mart 1860.
[758] BOA, EV.MKT. 169/43, belge tarihi: 8 Şevval 1278 / 1 Eylül 1861.
[759] BOA, EV.MKT. 399/6, belge tarihi: 19 C. ahir 1284 / 18 Eylül 1867.
[760] BOA, EV.MKT. 417/84, belge tarihi: 13 Muharrem 1285 / 6 Mayıs 1868.
[761] BOA, EV.MKT. 417/84; BOA, EV.MKT. 478/38, belge tarihi: 11 R. ahir 1286 / 21 Temmuz 1869; BOA, EV.MKT. 512/13, belge tarihi: 15 Mart 1286 / 27 Mart 1870.
[762] BOA, EV.MKT. 421/121, belge tarihi: 18 Mayıs 1284 / 30 Mayıs 1868.

defterine göre ayrıca onarım esnasında, caminin döşeme ve tavan tahtaları yenilenmiş, duvar tamiratı ve sıvası yapılmış, cam çerçeveleri ile çeşme tamir edilmiş, künkleri de değiştirilmiştir[763]. Onarım öncesinde caminin içi, 400 zirâ (303,095 m²) olarak ölçülmüştü[764]. Bu ölçüye göre cami o zamanlar, şimdikinden daha geniş ve bugünkü bağımsız minare kaidesine kadar uzanıyor olmalıydı. Günümüzdeki yapı, beden duvarları da dâhil edildiğinde 11,22 x 15,76 metrelik ölçüsü ile ancak 176 m² gelmektedir.

Nihayet 1871 yılının başında onarım tamamlanabilmiş[765], caminin onarıma muhtaç olarak kaldığı süre, bir vesikada da belirtildiği üzere 50-60 seneyi bulmuştu[766]. Kısa bir süre sonra, 1882 yılının başında, caminin yine onarılması gerektiği, Sapanca İdare Meclisi tarafında dile getirilmiştir[767]. Sakarya ve çevresinde büyük tahribata yol açan 1894 depremi öncesinde, 19 Nisan 1878'de, bölgede düşük şiddetli olduğu düşünülen bir deprem yaşanmış, buna rağmen Sapanca Gölü'nün karşı kıyısındaki İçme'de, yıkılan evler ve hayatını kaybedenler olmuştu[768]. Arşiv kayıtlarında hasarın nedeni belirtilmemiş olmakla birlikte, söz konusu depremin yapıya etki ettiği düşünülebilir. Hasar çok büyük boyutlu değildi ve 4000 kuruşa onarılabileceği, İzmid Mutasarrıflığı tarafından dile getirilmişti[769]. O sıralarda caminin üzeri, üçte bir oranında kiremit, geri kalanı kurşun ile örtülü idi. Bozulan kurşunların kısa bir zamanda yapıya ciddi zararlar vereceği endişesi ve yörede kurşuncu bulunmamasından dolayı kurşunların satılıp caminin kiremitle örtülmesi talep edilmiştir[770].

1891 yılına gelindiğinde, yapıya herhangi bir müdahalede bulunulmamış ve cami artık neredeyse içine girilemeyecek duruma gelmiştir[771]. Tamirat gerçekleştirilemeden de 1894 depremi vuku bulmuştur. 10 Temmuz'da meydana gelen şiddetli deprem, Çatalca'dan Adapazarı'na kadar Marmara'nın kıyılarını vurmuş, çok sayıda can ve mal kaybına yol açmıştır[772]. Paşa'nın Sapanca ve Yalova'daki camileri, İzmit'te Fevziye ve Gazi Süleyman Paşa camileri ile Adapazarı merkezindeki Orhan Camii, yakın çevrede

[763] BOA, EV.MH. 1209/51, belge tarihi: - (Tahrip olmuş)
[764] BOA, EV.MKT. 433/23, belge tarihi: 20 R. ahir 1285 / 10 Ağustos 1868.
[765] BOA, EV.MKT. 562/12, belge tarihi: 8 Şevval 1287 / 1 Ocak 1871.
[766] BOA, EV.MKT. 689/224, belge tarihi: 4 C. ahir 1290 / 30 Temmuz 1873.
[767] BOA, EV.MKT. 1134/60, belge tarihi: 29 R. evvel 12 99 / 18 Şubat 1882.
[768] Ekin, "Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde Sakarya Bölgesi'ni Etkileyen Depremler", 2: 687.
[769] BOA, EV.MKT. 1199/74, belge tarihi: 1 C. evvel 1300 / 10 Mart 1883.
[770] BOA, EV.MKT. 1199/74.
[771] BOA, EV.MKT. 1711/34, belge tarihi: 9 Mart 1307 / 21 Mart 1891.
[772] Ekin, "Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde Sakarya Bölgesi'ni Etkileyen Depremler", 2: 689.

hasar gören yapılardandı[773]. Depremde caminin minaresi yıkılmıştı[774]. Üst örtü deprem öncesinde de harap olduğundan, içeri giren yağmur sularından caminin, hasır ve kilimleri tamamen çürümüştü[775].

Aradan geçen yıllar içerisinde Cami imamı Mustafa Efendi'nin, caminin içinde bulunduğu durumun vehameti, halkın çektiği sıkıntıyı ve bölgede başka cuma ve bayram namazı kılınacak caminin olmadığını defalarca dile getirmesine ve caminin birkaç kez keşfinin gerçekleştirilmesine rağmen, Paşa'nın vakıf gelirlerinin masrafları karşılayamaması ve defterlerindeki karışıklık gibi sebeplerle, 1909 yılının sonuna gelindiğinde dahi, caminin onarımı için somut bir adım atılamamıştır[776]. Bu arada 1899 yılında ilçeye, Cami-i Cedid adında yeni bir cami yapılmıştır. Muhtemelen, Rüstem Paşa Camii'nin bugünkü görünümüne kavuştuğu 1932 yılına kadar da herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Bu tarihten önce, yapının tam olarak ne durumda olduğunu gösteren bir belge henüz mevcut değildir.

1894 depreminde yıkılan minarenin, tuğla gövdeli olduğu ve aynı şekilde inşa edilmesi keşif defterinde belirtilmişti[777]. Biri 1940'lara ait, diğeri 1957 yılında yayınlanan bir eserde[778] yer alan iki fotoğrafta, minarenin tamamen taş malzeme ile batılı tarzda yapıldığı anlaşılmaktadır (Foto. 144-145). Minare, muhtemelen 1932'deki inşa sırasında bu görünüme kavuşmuştu. 1967 Adapazarı Depremi'nde[779] yıkılan gövde[780] tekrar tuğla gövdeli, klasik şerefe ve külahlı olarak yenilenmiş olmalıdır ki 17 Ağustos 1999 depreminde tekrar yıkılmadan[781] önce de bu vaziyette idi (Foto.146). Sonrasında da aynı şekilde yenilenen minare, 2017 yılında başlayan revize restorasyon projesi kapsamında yıkılarak söz konusu eski fotoğraflara göre tamamen taş malzemeli olarak yeniden yapılmıştır. Fakat söz konu resimler ile günümüzde yapılan minare arasında,

[773] BOA, EV.MKT. 2050/88, belge tarihi: 29 Eylül 1310 / 11 Ekim 1894.
[774] BOA, EV.MKT. 2230/36-1, belge tarihi: 12 Nisan 1311 / 24 Nisan 1895.
[775] BOA, EV.MKT. 2230/36-1.
[776] BOA, EV.MKT. 2464/75, belge tarihi: 5 Şaban 1314, 14 Eylül 1314, 13 Şubat 1314 / 9 Ocak 1897, 29 Eylül 1898, 25 Şubat 1899; BOA, EV.MKT. 2963/26, belge tarihi: 18 C. evvel 1322 /31 Temmuz 1904; BOA, EV.MH.TİK 65/18, belge tarihi: 1 K. evvel 1320 /14 Aralık 1904; BOA, EV.MKT. 3083/60, belge tarihi: 3 Receb 1324 / 23 Ağustos 1906; BOA, EV.MH.TİK. 125/59-60, belge tarihi: 13 Zilhicce 1327 / 26 Aralık 1909.
[777] BOA, EV.MKT. 2230/36-2, belge tarihi: 14 Ağustos 1311 / 26 Ağustos 1895.
[778] Hayrettin Uysal, *Sapanca 1 Eylül 1957 İlçe Kuruluş Hatırası* (Sapanca: İlçe Kutlama Komitesi, 1957).
[779] Enis Şahin, "Cumhuriyet Dönemi Sakarya Depremleri", *Sakarya İli Tarihi* (Sakarya: SAÜ Rektörlüğü Yayınları, 2005), 2: 789.
[780] Kocaeli KVKBK karar tarih/nr. 30.09.1999 / 7443.
[781] Bursa KTVKK karar tarih/nr. 30.09.1999 / 7443.

bariz farklar bulunmaktadır. Öncelikle minarenin çokgen formu, eski fotoğraflarda daha çok silindirik gibi durmaktadır. Şerefe korkulukları, bugünkü gibi düz levha olmayıp -muhtemelen demir- parmaklık şeklindedir ve dahası günümüzdeki minarenin külah kısmı ile eski fotoğraflarda açıkça belli olan Barok tarzdaki armudi formlu külah arasında benzerlik kurmak güçtür.

Caminin 2019 yılı itibari ile devam eden onarım çalışmalarında ayrıca, caminin kuzeydoğusunda, 1932 yılında yaptırılan onikigen planlı betonarme şadırvan yıkılarak güneydoğuya yeni bir şadırvan yapılmıştır[782].

Mimari Özellikleri:

11,22 x 15,76 metre ölçülerindeki kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı cami dıştan, kiremit kaplı, geniş saçaklı bir kırma çatı ile örtülür. Taş temel üzerine, moloz taşlı harimin beden duvarları, sıva ile kapatılmıştır. Muhdes duvarlarla çevrili avluya giriş, kuzey ve batı yöndeki demir kapılarla sağlanır. Kuzey girişin batısında, yapıdan bağımsız olarak minare yer alır. Minarenin kesme taş ve üç sıra tuğla almaşıklığı ile örülü kaide ve pabuç kısmının ilk yapıya ait olduğu değerlendirilmektedir[783]. Daha önce de belirtildiği gibi günümüzdeki minarenin pabuç kısmından yukarısı tamamen taştır. Kübik gövdeli kaidenin üzerindeki prizmatik üçgenli pabuç kısmı, onikigen formlu gövdeye bağlanmaktadır. Gövdenin iki ucunda, dikdörtgen prizması şeklinde birer bilezik yer alır. Düz levha şeklindeki korkuluklara sahip şerefenin altında, kademeli olarak genişleyen üç sıra silme halinde bir geçiş öğesi bulunmaktadır (Foto. 147-148)

Caminin önünde, ahşap direkler üzerinde beden duvarları boyunca yükselen, iki katlı bir son cemaat yeri vardır. Altta, ahşap direklerin arası aliminyum doğramalı camekanlarla kapatılmıştır. Bu kısmın doğu ucundaki merdivenlerle üst kata çıkılır. Üst katı aydınlatan, büyük boyutlu altı pencere, yapıya dıştan, camiden çok konut havası katmaktadır. Bu pencereler, sürgülü ahşap doğramalara sahiptir. Üst katın güneyindeki bir kapı ile de harimdeki fevkâni mahfile ulaşılır (Foto. 149-153).

Harime girişi sağlayan çift kanatlı ahşap kapı, bugünkü cami ile yaşıttır; sol kanadının üst tarafında "1932", sağ kanadında ise usta adı "Niyazi Usta" yazılıdır. Alt

[782] Kocaeli KVKBK karar tarih/nr. 29.11.2017 / 3269.
[783] Kuran, *Mimar Sinan,* 293.

levhalarında, oyma olarak işli basit birer çarkıfelek, ana levhalarında ise kandil benzeri motifler yer alır (Foto. 154).

Duvarları tamamen beyaz sıva ile kaplı cami harimi, oldukça sade bir görünümdedir. Yanlarda üçer, kuzey ve güney cephede ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. Pencereler dikdörtgen formlu ve ahşap doğramalıdır. Kuzeyde; ortadaki ikisi bağımsız, diğer ikisi duvara bitişik olarak, dört ahşap direk üzerinde yükseltilmiş kadınlar mahfili bulunmaktadır. Ahşap korkuluklarla çevrili mahfilin ortası, cumba şeklinde harime doğru taşırılmıştır (Foto. 155-157). Son cemaat yeri ve harim içten ahşap tavanlıdır. Yüzeyleri, merkeze doğru küçülen, düz ahşap çıtalarla hareketlendirilmiş, harimin ortasına denk gelecek şekilde de kare formlu bir tavan göbeği yerleştirilmiştir. Kirişlerle kademeli olarak yüzeye girinti oluşturacak şekilde oluşturulan tavan göbeğinin merkezinde, ışın demeti şeklinde bir şua motifi yer alır. Tavan ve mahfilin yanı sıra, vaiz kürsüsü ve mihrapta kullanılan ahşabın cinsi, cami giriş kapısı ile aynı olup tüm bu öğelerde kullanılan motiflerde tam bir üslup birliği içinde olduğundan; camideki tüm ahşap işlerinin Niyazi Usta'nın elinde çıkmış olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır (Foto. 157-159). Çerçevesi ince bir silme ile vurgulanan mihrabı, sivri kemerli bir kavsaraya sahip olup silindirik kesitli niş şeklindedir. Mihrabın kilit taşında, dört dilimli akant yaprağına benzer bir süs unsuru göze çarpar. Mihrabın üzerinde ise basık kemer formu ile nihayetlenen, dikdörtgen bir niş bulunur (Foto. 155)

3.1.3.2. Mektep

Yeri: Sapanca İlçesi Camicedit Mahallesi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2018

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde "…Rodoscuk'da Büyük Karışdıran'da Sabancı'da ve kasaba-i Üsküdar'da tenzil-i asumâni ve vahy-i Rabbâni ve esas-ı d'ın-i kavim ve sırât-ı mustakîmi izâzen ve ikrâmen bu dört mevzi'in herbirine birer mektebhâne inşâ itdiler ki kasabaât-ı mezbûreden sıbyân-ı muhtâcine ta'lim-i Furkân-ı Kerîm eyleyeler…"

şeklinde[784] ifade edilen mektebin durumunu ortaya koyacak herhangi bir vesikaya rastlanamamıştır.

3.1.3.3. İmaret

Yeri: Sapanca İlçesi Rüstempaşa Mahallesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2018
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

18. yüzyılın sonlarına kadar sağlam ve faaliyette olan[785] imaret; yaklaşık 21x12 metre ölçülerinde kargir duvarlar üzerine bina edilmiş, üzeri kurşunla kaplı çatı ile örtülü bir yapı idi[786]. Onarımı için 1836'da gerçekleştirilen keşifte, üst örtünün üçte ikisinin kurşun geri kalanının kiremit ile örtülü olduğu kaydedilmiş, kurşunun satılarak onarımda kullanılması ve yapının üzerinin tamamen kiremit ile kaplanması kararlaştırılmıştır[787]. Bu sırada duvarların ihtiyaç görülen kısımlarının da onarımı gerekmekte idi. Fakat onarım gerçekleştirilememiş, 1861 yılının sonunda da yapı, büyük ölçüde yıkılarak mezbelelik halinde gelmiştir[788]. Yıkıldıktan sonra mahallinde bulunan bakır eşyalar -ki miktar ve cinsleri teferruatlı olarak belirtilmiştir- bir süre korunduktan sonra[789] satılarak, elde edilen gelir cami ve su yollarının onarımında kullanılmıştır[790].

3.1.3.4. Zaviye

Yeri: Sapanca İlçesi Rüstempaşa Mahallesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2018
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

[784] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 25-28. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[785] BOA, EV.HMH.d. 7134, s. 4, belge tarihi: 29 Zilhicce 1209 / 17 Temmuz 1795.
[786] BOA, EV.ZMT. 52/58, belge tarihi: 1 R. ahir 1252 / 16 Temmuz 1836
[787] BOA, EV.ZMT. 52/57, belge tarihi: 1 R. ahir 1252 / 16 Temmuz 1836
[788] BOA, EV.MKT. 157/86, belge tarihi: 17 C. ahir 1278 / 20 Aralık 1861ç
[789] BOA, EV.MKT. 172/65, belge tarihi: 24 Zilhicce 1278 / 22 Haziran 1862.
[790] BOA, EV.MKT. 421/121, belge tarihi: 18 Mayıs 1284 / 30 Mayıs 1868./ BOA, EV.MKT. 413/4, belge tarihi: 8 Şubat Zilhicce 1286 / 20 Şubat 1872.

Vakfiyesinde "muhtaç ve misafirlerin ihtiyacını karşılayacak bir zaviye" şekinde kaydedilen yapı, Osmanlı arşivlerinde "tabhane/misafirhane" olarak geçmektedir. Yaklaşık olarak 16 x 9 metre (eni 12, boyu 21.5 zirâ)[791] ölçülerinde, dikdörtgen planlı bir yapı idi. 1836 yılında yıkık durumda iken tekrar inşasının çok masraflı olacağı ve yapının varlığının lüzumu görülmeyerek yapımından vazgeçilmiş, enkazı ve arsasının satışı ile elde edilecek gelirin diğer yapıların onarımında kullanılması kararlaştırılmıştır[792].

3.1.3.5. Kervansaray

Yapının Yeri: Sakarya İli Sapanca İlçesi
Durumu: Yıkılmış.
İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2018
Şekil No: 26 **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Kervansaray; caminin batısında[793], imaretle bitişik olarak[794] inşa edilmişti. Yaklaşık 83x21 metre ölçülerinde (1760 m²) arsa üzerine yapılmış, kargir bir yapı idi[795]. Paşa'nın vakfiyesinde, burada yaptırdığı 15 dükkânın da kervansaraya bitişik olduğu ifade edilmektedir[796]. A. Saim Ülgen tarafından 1930'larda çizilen planda, yapının ön cephesinde sıralı olarak oniki dükkân görülebilmektedir (Şekil 26). Yapı planı itibari ile avlusuz, kapalı tipteki[797] Osmanlı kervansaraylarından biri idi. Bu tipin örnekleri içerisindeki Edirne Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Kervansarayı (1609)[798] ve Bilecik Vezir Hanı'nda (1660)[799] olduğu gibi, üzeri kırma çatı ile örtülmüştü.

Daha önce belirtildiği gibi, kervansaray da 1719 depreminde -külliyenin diğer yapıları ile birlikte- harap olmuş, sonrasında onarılmıştı[800]. 1836 yılında, Sadrazam kethüdası Süleyman Ağa ve Sapanca voyvodası Hacı Ahmed Efendi nezaretindeki çeşitli ustalarla

[791] EV.ZMT. 52/58, belge tarihi: 1252 / 16 Temmuz 1836.
[792] BOA, EV.ZMT. 52/57-59, belge tarihi: R. ahir-Zilhicce 1252 / 1 Ağustos 1836.
[793] Kuran, *Mimar Sinan*, 371.
[794] BOA, EV.ZMT. 52/57, belge tarihi: 1 R. ahir 1252 / 16 Temmuz 1836.
[795] BOA, EV.ZMT. 52/57-58, belge tarihi: 1 R. ahir 1252 / 16 Temmuz 1836.
[796] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 10-11. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[797] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 16.
[798] Feridun Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", s. 141
[799] Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Vezirhan Külliyesi", *Türki Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2013), 43: 94-95.
[800] Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", 185.

birlikte gerçekleştirilen keşifte, "sakıfının" bir kısmının tamamen yıkıldığı ve "kargir duvarlarının bazı mahallerinin derz tamiri" gerektiği beyan edilmiştir[801]. 1845 yılının başına tarihlenen bir belgede ise Süleyman oğlu Musa Bey, "elli seneden beri arsa-i hâliye" olan han arsasını kiralamak için başvuruda bulunmuş, bunun üzerine arsanın ölçüleri ile başka taliplerinin olup olmadığının araştırılması istenmiştir[802]. Bu tarihten sonrasında yapının durumu takip edilememektedir. Günümüze ulaşan planından hareketle, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, gerekli verileri sağlayabilecek derecede yapı kalıntılarının mevcut olduğu anlaşılıyor. Aptullah Kuran 1985 yılı dolaylarında dahi, bazı duvar kalıntılarının var olduğu bildirmektedir[803].

Mimari Özellikleri:

Yaklaşık olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı kervansaraya giriş, ön cephenin ortasına açılan tek bir kapı ile sağlanıyordu. Kapının iki yanında dışa açılan dükkânlar bulunmaktaydı. Giriş aksındaki kare planlı orta bölüm, iki yandan birer kapı ile yolcu ve hayvanların barındığı kanatlara açılmaktaydı. Bu bölümlerde, duvarlara açılmış çok sayıda niş ve ocak bulunuyordu. Orta bölümün güneyinde, ayrıca dışa doğru çıkıntı oluşturan bir de eyvan mevcuttu (Şekil 26).

3.1.3.6. Hamam

Yeri: Sapanca İlçesi Camicedit Mahallesi (1 Pafta, 125 ada, 13 Parsel)
Durumu: Kalıntıları Mevcut
İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2018
Şekil No: 27-28 **Fotoğraf No:** 160-164
Genel Tanım:

Arşiv araştırmaları sırasında, maalesef hamam hakkında Osmanlı dönemine ait herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Rüstem Paşa Hamamı olarak bilinen, günümüzde bir duvarı ve temel izleri ile koruma altındaki yapı, caminin 200 metre kadar batısında yer almaktadır[804]. Özel şahıslar mülkiyetinde iken 1988 yılında mal sahipleri tarafından

[801] BOA, EV.ZMT. 52/58, belge tarihi: 1 R. ahir 1252 / 16 Temmuz 1836.
[802] BOA, EV.THR. 152/9 belge tarihi: 5 Muharrem 1261 / 14 Ocak 1845.
[803] Kuran, *Mimar Sinan*, 371.
[804] VGM. Arşivindeki bir belgede yapı "Çarşı Hamamı" olarak da geçmektedir. Bkz: VGMA belge nr./tarih 59-02/98 / 07.06.1988 .

yıktırılmış[805] (Foto. 160), bir yıl sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tescil edilerek[806] kamulaştırılmıştır[807]. Hamamı yıkılmadan önce inceleyen A. Kuran, faal olan hamamın sıcaklık bölümlerinin bozulmadan günümüze ulaştığını ve bir bölümünün lokanta olarak kullanıldığını bildirmektedir[808].

Zaman içerisinde toprak altında kalan temel kalıntıları, 2014 yılında Sakarya Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmış[809], sonrasında gerekli düzenlemeler yapılarak koruma altına alınmıştır. Ortaya çıkarılan temel izlerinin, A. Saim Ülgen tarafından çizilen plan ile örtüştüğü görülmektedir[810] (Şekil 27; Foto.161-163).

Mimari Özellikleri:

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda inşa edilen hamamın bugün ayakta olan kuzeydeki duvarı, 80 santim kalınlığında 3,70 metre yüksekliğindedir. Yaklaşık 9 metre uzunluğundaki moloz taş örgülü duvar kalıntısı, güneydoğuya doğru kıvrılarak "L" formu oluşturur.

Ortasında dairesel bir havuzun yer aldığı kare planlı soyunmalık bölümünün üzeri kırma çatı ile örtülü idi. Soyunmalıktan güneybatıdaki aynalı tonoz örtülü soğukluk kısmına geçilmekte, bu kısmın gerisinde helalar yer almaktaydı. Soğukluk ile aynı aksta yer alan ve birer kapı ile birbirlerine bağlanan sıcaklık ve halvet hücreleri, kubbe ile örtülü kare planlı hacimlerdi. Bu hücrelerin arkasında birer su deposu ve en geride, bağımsız bir girişi bulanan külhan bölümü yer almaktadır (Şekil 72-73; Foto. 163-164).

3.1.3.7. Su Yolu ve Çeşmeler

Yeri: Sapanca İlçesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 959-60 / 1552-53 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2018
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

[805] VGMA, belge tarih/nr. 7 Haziran 1988 / 52-02/88.
[806] Bursa KTVKK karar tarih/nr. 01.09.1989 / 681.
[807] Bursa KTVKK karar tarih/nr. 26.03.1990 / 1042.
[808] Kuran, *Mimar Sinan*, 396 (Kat. No. K XIV-34).
[809]Kocaeli KVKBK belge nr. 77698839-16002-109.
[810] Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları*, levha 71.

Rüstem Paşa, inşa ettirdiği suyoluna bağlı olarak birçok çeşme de yaptırmıştı. Suyolu, kasabadan yaklaşık birbuçuk kilometre uzakta ve yüz on metre yüksekliğindeki bir membadan başlayıp[811] künkler vasıtasıyla üç kısım halinde şehre aktarılmaktaydı. Bir kol çarşı içindeki vakfın çeşmeleri ile vakfa ait yapı ve arazilere, diğer iki kol Rum ve Ermeni mahallelerine ulaşmaktaydı[812].

İnşa edilen çeşmelerden bir tanesi "camiye bağlı", muhtemelen de avlu duvarına bitişikti. 1859'da yeniden inşa edilmesi gerektiği kaydedilmiş[813], 1871 yılında tamamlanan onarım sırasında elden geçirilmişti[814]. XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde, çarşıda çeşmelerin çoğunun kullanılamaz durumda olduğu ve yeni çeşmelerin inşa edilmesi gerektiği, Su Sermühendisi Burhaneddin Bey'in hazırladığı raporda ifade edilmektedir[815].

3.1.4. Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Manzumesi

Yeri: Kırklareli ili Büyükkarıştıran İlçesi Yıldırım Mahallesi (Ada 263 Pafta F19-A-21-B-2-A Parsel 9)
Durumu: Kısmen mevcut
İnşa Tarihi: 1546-1547 **İnceleme Tarihi:** Mart 2019
Şekil No: 29-32 **Fotoğraf No:** 165-181
Genel Tanım:

Büyükkarıştran Marmara Bölgesi'nin Trakya kesiminde, bağlı olduğu Kırklareli ili, Lüleburgaz ilçesinin 20 km doğusunda yer alır; beldenin kuzeyinde Kırklareli'nin Pınarhisar ve Vize ilçeleri, güneyinde Tekirdağ'ın Muratlı, doğusunda da Çorlu ilçesi bulunmaktadır[816]. Büyükkarıştıran ve çevresinin antik dönemleri hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır[817]. Roma dönemindeki yerleşim yeri, Büyükkarıştıran'ın

[811] BOA, EV.MH.TİK. 136/111, belge tarihi: 9 K. sani 1327 / 13 Kasım Ocak 1912.
[812] BOA, EV.MH.TİK. 137/72, belge tarihi: 12 Şubat 1328 / Şubat 1913.
[813] BOA, EV.MKT. 95/119-4, belge tarihi: 17 R. ahir 1276 / 13 Kasım 1859
[814] BOA, EV.MH. 1209/248, belge tarihi: -.
[815] BOA, EV.MH.TİK. 137/72.
[816] Murat Alkan, "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'daki Mimari Eserleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Ocak 2020), 2.
[817] Mustafa H. Sayar tarafından 1990 yılında, Büyükkarıştıran ve çevresinde gerçekleştirilen saha araştırmalarında, bölgenin antik dönemine ışık tutacak herhangi bir bulgu tespit edilemediği belirtilmektedir bkz., Mustafa H. Sayar, "Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları", *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1992, 174. Bir başka araştırmada, Büyükkarıştıran Açmalar mevkiinde ve 4.5 km kuzeyindeki Küçükkarıştıran Köyü'nde, Erken Demir Çağı'na tarihlenen üç adet tümülüsün saptandığı görülmektedir. Bkz., Hikmet Çakmak (proje amiri), *Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri*

yaklaşık 5 km. doğusundaki *Drusipara* kenti idi[818]. Burası İstanbul'dan Belgrad'a uzan askeri yol "Via Militaris"[819] üzerinde, *Bergule* (Lüleburgaz) ve *Syrallo/Truzullum* (Çorlu) arasında, Edirne'den sonra dördüncü konaklama yeriydi[820]. Ayrıca buradan kuzeye ayrılan bir yolla Vize ve Demirköy üzerinden Karadeniz sahiline ulaşılıyordu[821]. İmparator Maximilian (MS. d. 250-ö. 310) döneminde, burada şehit edilen Aziz Alexander adına kilise yapılarak piskoposluk merkezi haline getirilmiş, fakat VI. yüzyıldaki Avar hâkimiyeti sırasında kent tahrip edilmiş, kilise ve şehitlik yakılmıştı[822]. Daha sonları eski önemini kaybeden Drusipara, XV. yüzyılda gelindiğinde *Mesene/Misini* olarak adlandırılmaktaydı[823]. Burası günümüzde Çorlu'ya bağlı Misinli kasabasıdır[824]. Bölgenin Türk hâkimiyetine girişi, Sultan Orhan Gazi zamanında, Edirne'nin fethinden hemen önce gerçekleşmiştir. 1360-61 yılları arasında, henüz şehzade olan I. Murad komutasındaki ordu, Çorlu Kalesi'ni zapt etmiş, bunu müteakip Misini Kalesi savaşmadan teslim alınmıştır[825].

Karıştıran isminin, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'in uçbeylerinden *Karışdıran Süleyman Bey*'den geldiği düşünülmektedir[826]. Süleyman Bey, Vize Sancakbeyliği görevinin ardından İstanbul'un fethinde gösterdiği hizmetlerden dolayı İstanbul'un ilk valisi "subaşı" olmuş[827], Fatih Edirne'ye dönerken kendisini İstanbul'un iskânı ve

---

(Kırklareli: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2014), 210-212.

[818] Drusipara, Roma dönemi yollarının işlendiği 4. yüzyıla tarihlenen *"Tabula Peutingeriana"* haritasının reprodüksiyonlarında, Syrallo (Çorlu) ve Burgule (Lüleburgaz) arasında gösterilmiş, bölgede yer alan az sayıdaki kentten biriydi. Haritanın orijinal boyutlu görseli için bkz. http://luciodp.altervista.org/scuola/storia/mappe/peutingeriana_IE.html. (E.T. 10/11/2019).

[819] Osmanlı döneminde Rumeli yolunun "orta kol"u olarak adlandıran bu güzergâh, İstanbul'dan başlayarak Büyük Çekmece, Silivri, Çorlu, Karıştıran, Lüleburgaz, Babaeski, Havza, Edirne, Cisr-i Mustafa Paşa (Svilengrad), Harmanlı, Hasköy, Filibe, Pazarcık, Sofya ve Niş üzerinden Belgrad'a ulaşıyordu. Bkz.: Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri" 921.

[820] Konstantin Yosif İreçek, *Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1990), 46; Arif Müfid Mansel, *Trakyanın Kültür ve Tarihi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1938), 7.

[821] Ü. Melda Ermiş, "Demirköy'deki Geç Antik Çağ Kaleleri: İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2-5 Kasım 2016 Bildirileri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yay., 2017), II: 944.

[822] Sophron Pétridès, "Drusipara", *Catholic Encyclopedia*, eds. Charles G. Herbermann etc. New York: Robert Appleton Company, 1913), 5: 166; İreçek, *Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu*, 46.

[823] Pétridès, "Drusipara", 5: 166.

[824] Burada İmparator Justinianos I. devrine (527-565) ait kale kalıntıları günümüzde görülebilmektedir. Ayrıca bkz. Mansel, *Trakyanın Kültür ve Tarihi*, 45 (res. 33-34).

[825] Âşıkpaşaoğlu, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, (haz.) H. Nihal Atsız (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 604, 1985), 56-57; Halil İnalcık, "Edirne'nin Fethi (1361)", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), s. 149.

[826] Fariz Demir, *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a* (İstanbul: Büyükkarıştıran Belediyesi Kültür Yayınları: 2, 2016), 103.

[827] Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, (haz.) Mertol Tulum (İstanbul: Fetih Cemiyeti Yay., 1977), 65.

surların tamiriyle görevlendirmişti[828]. Süleyman Bey hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da Türk edebiyatının önemli şair ve tarih yazarlarından *Behiştî (Ahmed) Sinan Çelebi*'nin (d.1450-ö.1520), Süleyman Bey'in oğlu ve Karıştıranlı olduğu Osmanlı dönemi kaynaklarında pek çok kez dile getirilmiştir[829]. Dolayısıyla Behiştî'nin doğum tarihi dikkate alınarak, XV. yüzyılın ortalarında Büyükkarıştıran'da ilk yerleşimin olduğu ileri sürülebilir. Yerleşimle birlikte bir müddet sonra menzil de buraya kaydırılmış, İstanbul'dan hareket eden kervanların Çorlu'dan sonraki durak noktası olmuştur[830]. Yolun önemine atfen Osmanlı dönemi belgelerinde köyün "İstanbul Caddesinde" bulunduğu, sıklıkla dile getirilmektedir[831]. Osmanlı dönemi boyunca Burgaz kazasına bağlı bir köy olan Büyükkarıştıran, Cumhuriyet döneminde gelişimini sürdürerek 01 Haziran 1986 tarihinde belde statüsüne kavuşmuştur[832].

XVI. yüzyılda konumunun gereği olarak artan ihtiyaçlara cevap verecek şekilde, Rüstem Paşa tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile Büyükkarıştıran'ın geliştirildiği görülmektedir. Rüstem Paşa'nın Eylül 1544 tarihli vakfiyesinde; 1.200.000 akçe karşılığında Büyükkarıştıran'da iki han, karşılıklı iki tabhane, sofa ve görevli odaları yapılmasını emretmiş, yeteri kadar para artması durumunda bir cami ve bir hamam yapılmasını şart koşmuştur[833]. Yapıların inşasının ardından 1549 yılında da Büyükkarıştıran toprakları, Rüstem Paşa'ya mülk olarak verilmiştir[834]. Paşa'nın 1557 yılında düzenlenen geniş kapsamlı vakfiyesinde ise yöredeki mevcut yapıları şu şekilde sıralanmaktadır: *cami*, *kervansaray*, *mektep*, *hamam* ve *altı dükkân*, *iki çeşme* ve *kaldırımlı yollar*[835].

---

[828] İ. Hami Danişmend, *Tarihî Hakikatler*, (haz.) Cengiz Zengin (İstanbul: Bilgeoğuz Yay., 2016), 439.
[829] Lâtîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ -Tenkitli Metin-*, (haz.) Rıdvan Canım (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2018), 153; Mustafa İsen, *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., No: 3538, 1994), 71; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1992), 49-50; Demir, *Drusipara'dan* Büyükkarıştıran'a, 38-42.
[830] Gülçin Küçükkaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme" *Vakıflar* Dergisi 21 (1990), 184.
[831] BOA, EV.THR. 58/119, belge tarihi: 27 Safer 1252 / 13 Haziran 1836; BOA, EV.MH. 708/ 56-1, belge tarihi: 15 C. evvel 1274 / 1 Ocak 1858; BOA, EV.MKT. 479/78, belge tarihi: 10 Safer 1286 / 22 Mayıs 1869.
[832] Nazif Karaçam, *Efsaneden Gerçeğe Kırklareli* (Kırklareli: Kırklareli Belediyesi Yayını:1, 1995), 715.
[833] *"... ve on iki kere yüz bin akçe ile Karıştıran'da iki han ve karşılu karşılu iki tabhâne ve sofa ve ulu kimesneler içün müstakil tabhâneler binâ oluna ve bunlardan ziyâde kalursa bir câmi'-i şerîf ve bir hamam binâ oluna"*. Bkz. Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546)*, 432; Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası*, 519.
[834] VGMA d. 635/1, nr. 13, s. 9-10, vakfiye tarihi: 20 R. evvel 956 / 18 Nisan 1549.
[835] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 230-231.

Sapanca'da olduğu gibi *suyolu* vakfiyede belirtilmemiştir. Yine pek çok arşiv kaydından takip edilebilen bu suyolu, XX. yüzyılın başına kadar köyün su ihtiyacını tüm su ihtiyacını karşılayan karşılamıştır. Suyolunda meydana gelen tahribatlar, tarih içinde köy halkı ve yolcular için ciddi sorunlara yol açmış, onarım ve bakımı, diğer yapılara göre her zaman öncelikli tutulmuştur. Yine vakfiyesinde adına rastlanılmayan bir *köprü* -ileride görüleceği üzere- 1844 tarihli ruznamçe kaydında, Rüstem Paşa'nın vakıf yapıları arasında yer almaktadır.

Büyükkarıştıran'daki Rüstem Paşa eserlerinin faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde sürdürebilmesi için tayin edilen görevliler arasında, tamir işlerinden sorumlu bir de "meremmetçi" yer almaktaydı[836]. Bu sayede devletin mali imkânlarının zayıflayıp ve vakıf sitemindeki aksaklıkların doruğa çıktığı XIX. yüzyıla kadar, yapıların bakım ve onarımı konusunda herhangi bir zafiyet yaşanmadığı anlaşılıyor. Bu yüzyılın ortalarından itibaren maddi imkânsızlıklar başta olmak üzere çeşitli sebeplerle, gerekli onarımların zamanında ve yeteri kadar gerçekleştirilememesi nedeniyle, mevcut yapılar birer birer ortadan kalkmış, günümüze sadece köprü ile birlikte temelleri üzerine tekrar inşa edilen cami ve suyoluna ait üç adet terazi kalıntısı[837] ulaşabilmiştir (Şekil 29-30).

Mimar Sinan'ın tezkirelerinde, Paşa'nın Büyükkarıştıran'daki eserleri arasında sadece hanın ismi yer almaktadır[838]. Evliya Çelebi'nin naklettiği kitabe metinlerine göre, kervansaray ve çeşme, H.953 / M.1546-47 yıllarında inşa edilmiştir. 1550 yılına gelindiğinde yapıların inşasının tamamlanmış olduğu, bu tarihte buradan geçen Venedikli elçi Catharin Zen'in ifadelerinden anlaşılmaktadır[839].

3.1.4.1. Camii

Yeri: Yıldırım Mahallesi (Ada 263 Pafta F19-A-21-B-2-A Parsel 9)
Durumu: Mevcut / Yeniden inşa edilmiş.
İnşa Tarihi: H. 953/1546-47 **İnceleme Tarihi:** Mart 2019
Şekil No: 31-32 **Fotoğraf No:** 165-176
Genel Tanım:

836 Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 231.
837 Teraziler, "Çeşmeler ve Suyolu" başlığı altında değerlendirilmiştir.
838 Meriç, *Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*, 50, 115.
839 Caterino Zen, "Descrizione del viazo de Costantinopoli de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a Sultan Soliman, e suo ritorno", 19'dan naklen Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 425.

Büyükkarıştıran meydanında Rüstem Paşa tarafından inşa edilen ilk yapı, bugünkü yapı gibi saçaklı bir son cemaat yeri ile önündeki ahşap tavanlı harimden oluşuyordu. Son cemaat yeri ile birlikte, 9,85 x 13,63 metre (tûlen 18, arzen 13 arşın) ölçülerindeki[840] taş duvarlı cami, dıştan kurşun kaplı çatı ile örtülüydü. İkisi "havale penceresi" olmak üzere toplam sekiz penceresi bulunan caminin müezzin mahfili, bugünkünden farklı olarak "fevkânî", ahşap bir yapıydı. Dıştan avlu duvarları ile çevrili camide günümüzdeki taş minarenin yerine, yine zeminden yükselen, tuğla gövdeli bir minareye sahipti[841].

Cami ile ilgili tespit edilebilen XVII ve XVIII. yüzyıl kayıtları, cami görevlilerinin atamaları ve bunların muhasebesi ile ilgili belgelerdir[842]. XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde cami ile birlikte handa ve çeşmelerin suyollarında bozulmalar meydana gelmişti. Yöre halkının, durumu Burgaz kadısına bildirmesi üzerine, konu İstanbul'a iletilmiş, vakfın Evkaf hazinesine borçlu olduğu (87.262,5 kuruş) tespit edilmekle birlikte sadaretçe, yapıların keşfinin yapılması istenmiştir[843]. Muhtemelen ekonomik nedenlerle on yıla yakın bir süre, yapılar için herhangi bir müdahalede bulunulmadığı anlaşılıyor:

> *"…câmi'-i şerîf ve hân-ı kebîr ile mâi-lezîz yolları müddet-i vâfireden berü ta'mîr ve tecdîd olunmadığından müşrîf-i harâb olarak derûn-u câmi'-i şerîf-i mezkûrede ikâme-i salavât nâ-kâbil ve hân-ı mezkûrun mesken olması gayrı mümkün olduğu nümâyân olmağla…"* [844].

1819 yılında, hassa mimarlar ocağından Seyyid Ali Necib Halife, mübaşir Selim Ağa, Edirne muhakemesinden Seyyid Mehmed halife, Edirne mimarbaşısı ve neccâr kalfalarından oluşan heyet tarafından, yapıların keşfi gerçekleştirilmiştir. Keşfe göre caminin onarımı sırasında yapılması gerekli olan işlemler; kurşun kaplı ahşap çatısının kaldırılarak yeniden yapılması, minberin bozulan kısımlarının onarımı, müezzin mahfilinin, kapının, pencere cam-çerçevelerinin ve sıvaların yenilemesi, minarenin

[840] BOA, EV.MKT. 1601/29-6, belge tarihi: 19 Şubat 1301 / 3 Mart 1886.
[841] BOA, C.EV. 483/140, belge tarihi: 21 Receb 1234 / 16 Mayıs 1819.
[842] BOA, C.EV. 660/33278, belge tarihi: 15 Safer 1091 / 17 Mart 1680; BOA, İ.EV. 20/2336, belge tarihi: 18 R. evvel 1092 / 7 Nisan 1681; BOA, C.EV. 38/1890, belge tarihi: 16 Şaban 1206 / 9 Nisan 1792; BOA, HAT. 1474/20, belge tarihi: 11 C. evvel 1214 / 11 Ekim 1799.
[843] VGMA d. 274, s. 107, belge tarihi: 20 C. evvel 1224 / 3 Temmuz 1809.
[844] BOA, C.EV. 483/140.

kurşun kaplı ahşap külahının imali, gövde ve petek kısmının dıştan Horasan harçla sıvası ile döşeme taşları ve avlu duvarlarının onarılması şeklinde rapor edilmişti[845].

Daha sonra 1844 yılında, yapılarda zamanla meydana gelen bozulmalar neticesinde cami ile birlikte çeşme, suyolları ve köprünün onarımı için (19.360 kuruş bedelle) keşif defteri düzenlenmiş[846] olmakla birlikte, defter hakkında başka bir kayda tesadüf edilmemiştir. Bu tarihten sonra yapı için tespit edilebilen ilk kayıt, 1 Ocak 1858 tarihli keşif defteri olup caminin onarımı için gerekli kiremit ve kereste çeşitleri ile neccâr ücretinin belirtildiği, muhtemelen çatı tamiri için düzenlenen küçük ölçekli bir müdahale ile ilgilidir (1500 kuruş)[847]. Cami görevlilerinin muhasebesi ile ilgili bir arşiv kaydından, 1861-1874 yılların arasında, caminin ibadete açık olarak düzenli bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır[848]. 1874 yılında, Burgaz Kaza Meclisi, neccar kalfaları, Edirne'den gelen suyolcuları ile Rüstem Paşa vakfı mütevellileri, Osman Cemal ve İbrahim Halil beylerinde hazır bulunduğu bir heyet tarafından; cami, kervansaray ve suyollarının keşfi gerçekleştirilmiştir[849]. Lüleburgazlı Kostazi Kalfa müteahhidliğinde[850] camide yapılması planlanan işlemler, bozulan kurşunların yenilenmesi ile çatı ve sıva onarımından ibaretti (5680,30 kuruş)[851]. Han bahsinde görüleceği üzere, cami ile birlikte onarıma muhtaç olan suyollarının masrafının (54.237 kuruş, 30 para) 12.000 kuruşluk kısmı, köy ahalisinin yardımı ile geri kalanı, o vakitte yıkık durumda olan hanın kurşun ve taşları ile suyolunun eski kurşunlarının satılması ile elde edilecek gelirden karşılanacaktı[852].

Söz konusu enkazın satışı, planlanandan daha düşük bir bedelle (20.723 kuruş) gerçekleştirilmiş olsa da açığın -vakfa ait Lüleburgaz ve Hayrabolu'daki arazilerinin âşâr vergisinden- karşılanmasıyla, Büyükkarıştıran'daki yapıların onarım ve yenileme işlemleri önündeki engel ortadan kaldırılmıştı. Fakat o sıralarda, bölgeyi de yakından ilgilendiren başka bir hadise gerçekleşecekti: '93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı. Savaştan yaklaşık on yıl sonrasına ait bir belge, enkazın satışından sonraki sürece şu şekilde ışık tutmaktadır:

[845] BOA, C.EV. 483/140.
[846] BOA, EV.RZN. 29/150, belge tarihi: 21 Zilkade 1260 / 2 Aralık 1844.
[847] BOA, EV.MH. 708/56-1, belge tarihi: 15 C. evvel 1274 / 1 Ocak 1858.
[848] BOA, EV.MKT. 729/22, belge tarihi: 20 C. evvel 1291 / 5 Temmuz 1874.
[849] BOA, EV.MH.TİK. 21/42, belge tarihi: 3 Receb 1291 / 16 Ağustos 1874.
[850] BOA, EV.MKT. 1601/29-1, belge tarihi: 3 Receb 1291 / 16 Ağustos 1874.
[851] BOA, EV.MKT. 1601/29-3 ve EV.MH.TİK 21/42.
[852] BOA, EV.MKT. 1777/38, belge tarihi: 2 Zilhicce 1291 / 10 Ocak 1875.

"câmi'-i şerîf -i mezkûr ve su yollarının keşfinin icrâsını müteakib istîlâ vukû' bulmağla bi'l-küsûr ta'mirât-ı mezkûre gerü kalması üzerine zamân-ı istîlâda dâhi câmi'-i şerîf-i mezkûrun kurşun ve enkâzı nüzul iden yağmurlardan bütün bütün harâb olarak dörd taş dıvârdan ibâret kaldığı…" [853].

1885 yılının haziran ayından önce, onarım ve inşa işlemleri için keşfi gerçekleştirilmiş, Evkaf Nezareti tarafından tespit edilen teknik eksikliklerin tamamlanarak müteahhidinin belirlenmesi, Edirne Evkâf Müdürlüğü'nden istenmişti[854]. İkinci keşif, 1886'nın baharında gerçekleştirilmiştir[855]. Bir kısmı yırtılarak kopmuş şekilde günümüze ulaşan belgeden anlaşıldığı kadarıyla caminin tavanı ve çatısı -kurşunla kaplı olacak şekilde- yenilenecek, müezzin mahfili, minber, kapı ve pencereleri ile son cemaat mahallinin ahşap işlerinin tamiri, yine cami ve avlunun duvarları ile minarenin onarımı gerçekleştirilecekti[856]. Belgede bahsi geçen caminin "dâhilî ve hâricî" kapıları, muhtemelen sonradan dışa kapatılmış olan son cemaat yeri ile ilişkili olmalıdır. Onarım-inşa işleri, savaş öncesinde olduğu gibi Aleko Kalfa'nın teklifinden[857] daha düşük bedelle ihaleye giren Dülger Kostazi Kalfa'ya verilmiştir[858].

Onarımın tamamlanmasından[859] sonraki süreçte, ne zaman yıkıldığına dair bir kayıt olmamakla birlikte, 1912 yılındaki Balkan Harbi sırasında, Bulgar topçuları tarafından yıkıldığına dair bir görüş bulunmaktadır[860]. Bir müddet âtıl olarak kaldığı anlaşılan yapı 1937 yılında, Trakya Umum Müfettişi Kazım Dirik nezaretinde, mevcut taşları kullanılarak temelleri üzerine inşa edilmiştir[861] (Foto. 165).

Mimari Özellikleri:

Eski yapıda olduğu gibi yaklaşık 1 metre kalınlıktaki beden duvarları, 7.60 x 7.65 metre ölçülerindeki harim ile önündeki 4.20 x 9.58 metre ölçülerindeki iki katlı son cemaat mahallini çevrelemektedir. Bu yapı da sonraki onarımlarda yenilenmiş ve bazı eklerle değiştirilmiştir. Belediyenin kurulduğu 1986 yılından sonra- tek katlı bir son cemaat

[853] BOA, EV.MKT. 1601/29-9, belge tarihi: 8 C. ahir 1304 / 4 Mart 1887.
[854] BOA, EV.MKT. 1601/29-5, belge tarihi: 10 C. ahir 1303 / 16 Mart 1886.
[855] BOA, EV.MKT. 1601/29-6, belge tarihi: 19 Şubat 1301 / 3 Mart 1886.
[856] BOA, EV.MKT. 1601/29-6.
[857] BOA, EV.MKT. 1601/29-7, belge tarihi: 13 Şaban 1303 / 17 Mayıs 1886.
[858] BOA, EV.MKT. 1601/29-10, belge tarihi: 15 Şubat 1302 / 27 Şubat 1887.
[859] BOA, EV.MKT. 1572/61, belge tarihi: 21 C. ahir 1307 / 12 Şubat 1890.
[860] Demir, *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a*, 125; Ali Arslan, *Dünden Bugüne Büyükkarıştıran -Ekonomi Siyaset Kültür Eğitim-*, Kırklareli: Büyükkarıştıran Belediyesi Yayınları, 2013, 371.
[861] Demir, *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a*, 125.

mahalli daha eklenmiş; 2000'li yılların başlarındaki onarım sırasında da yapının iç kısmı yenilenmiş ve önüne pvc kaplamalı bir ayakkabılık ilave edilmiştir (Şekil 32; Foto. 166-167) [862].

Dıştan, dört yöne eğimli kiremit çatı ile örtülü yapı, içten düz tavanlı olup tavanı pvc ile kaplıdır. Çimento harçlı sıva ile kaplı beden duvarlarında, ciddi sorunlara yol açabilecek çatlaklar görülebilmektedir. Son cemaat mahallerinin harimden daha geniş tutulması, yan cephelerin şekillenişinde belirleyici olmuştur (Foto. 167-170). 1937'deki şeklini muhafaza eden kesme taş örgülü minare, batı cephede, harimle önündeki son cemaat yerinin birleştiği köşededir. Minare kaidesi dikdörtgen prizması biçiminde olup saçak seviyesi boyunca yükselir. Silindirik formlu gövdenin iki ucunda, birer taş bilezik, taş levha korkuluklu şerefe altında iç bükey ve kaval silmeler yer alır. Kurşun kaplı sivri külahla nihayetlenen minareye giriş; biri harimin kuzeydoğu köşesinde, diğeri üstündeki mahfilin duvarına açılan birer kapı ile sağlanmaktadır (Foto. 171).

Dıştaki muhdes son cemaat yerinden (Foto. 172), mihrap aksına yerleştirilen bir kapı ile ikinci son cemaat yerine geçilir. İki yanı birer basamakla seki biçiminde yükseltilen bu bölümün batısında, üst kata ve önündeki mahfile çıkışı sağlayan basamaklar yer alır (Foto. 173) Harim, doğu duvarı hariç, her bir cepheye açılan altlı üstlü dörder pencere ile aydınlanmaktadır. Alt sıra pencereleri düz lentolu, üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Üst sıra pencereler doğuda yoktur. Kuzeyde, girişin hemen önünde; ortadaki iki direğin taşıdığı ahşap mahfil katı bulunur. Basit parmaklıklarla çevrili mahfilin orta kısmı, balkon şeklinde ileri taşırılmıştır. Harimdeki ahşap unsurlar; mihrap, minber, kürsü ve müezzin mahfili yeni olup badana sıvalı duvarlarında herhangi bir bezeme bulunmamaktadır (Foto. 174-176).

3.1.4.2. Mektep

Yeri: Yıldırım Mahallesi (Ada 263 Pafta F19-A-21-B-2-A Parsel 9)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 953/1546-47 **İnceleme Tarihi:** Nisan 2019
Şekil No: - **Fotoğraf No:** -
Genel Tanım:

[862] Arslan, *Dünden Bugüne Büyükkarıştıran*, 371.

Rüstem Paşa'nın vakfettiği yedi sıbyan mektebinden biri olan Büyükkarıştıran Mektebi[863]; basit mimari kuruluşlarıyla Osmanlı döneminde köylerde cami ve mescitlerin yakınına inşa edilen ahşap veya kâgir yapılı örneklerden[864] biri olmalıydı. Yapı hakkında tespit edilen tüm belgeler, vazife ile ilgili atama ve muhasebe kayıtlarıdır. 1680 tarihli atama kaydı, yalnızca mektep halifeliği için düzenlenmişken[865] XIX. yüzyıl kayıtlarında, Rüstem Paşa Camii'nin imam-hatibinin, aynı zamanda "muallim-i mekteb" ve "halife-i mekteb" vazifelerini de üstlendiği görülmektedir[866].

3.1.4.3. Kervansaray

Yeri: Yıldırım Mahallesi (Ada 263 Pafta F19-A-21-B-2-A Parsel 9)

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: H. 953/1546-47 **İnceleme Tarihi:** Nisan 2019

Şekil No: 31 **Fotoğraf No:** 177

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1544'te inşasını buyurduğu iki adet han, 1557 tarihli vakfiyesinde bir kervansaray olarak kayda geçmiş[867] olsa da aslında -ilk vakfiyesine uygun bir biçimde- birbirine eş iki birimli "çifte han" şeklinde inşa edilmişti. 1550 yılında bölgeden geçen Catharin Zen[868] ve 1632'de Edirne'den başladığı Hac yolculuğu sırasında Karıştıran'da konaklayan Abdurrahman Hıbrî[869], yapı için çifte han tabirini kullanır. 1869 yılında, hanı harap halde gören vakfın mütevellileri İbrahim Halil ve Osman Celal Bey'in ifadeleri de yapının yıkılmadan önce, aynı plan şemasına sahip olduğunu

[863] VGMA d. 635/2, nr. 13, s.139/25-28'de "…Rodoscukda Büyükkarışdıranda Sabancı'da ve kasaba-i Üsküdarda tenzil-i asumâni ve vahy-i Rabbâni ve esâs-ı din-i kavîm ve mübin-i sırât-ı müstakîmi izâzen ve ikrâmen bu dört mevzi'in her birine dâhi birer mektebhâne inşâ itdiler ki kasabât-ı mezbûreden sıbyân-ı muhtâcine ta'lim-i furkân-ı kerîm eyleyeler...".

[864] Çiğdem Belgin Dikmen-Ferruh Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği", *Vakıflar Dergisi* 48 (Aralık 2017), 41-42.

[865] BOA, İE.EV. 10/1193, belge tarihi: 15 Safer 1091 / 17 Mart 1680.

[866] VGMA d. 262, s. 43, belge tarihi: 4 Zilkade 1193 / 13 Kasım 1779; BOA, C.EV. 483/74, belge tarihi: 29 Ramazan 1217 / 23 Ocak 1803; VGMA d. 277, s. 76, belge tarihi: 13 Şevval 1232 / 26 Ağustos 1817; BOA, EV.MH. 2405/75, belge tarihi: 14 K. sâni 1300 / 26 Ocak 1885.

[867] *"… ve Rum ilinde nefs-i Rodoscukda ve Büyükkarışdıranda ve nefs-i Filibede ve… cem'an oniki mevzi'in her birine bünyâd-ı muhkem ve va'z-ı nihâdı müstahkem esas ve tertibinde hurde hurdebin ve kıyas-ı terkîbinde fikr-i metin-i gayret-i binî birer kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misâfirin izinsiz ve ücretsiz nâzil ve sâkin olalar"*. Bkz. VGMA d. 635/2, nr. 13, s.139/34-40, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.

[868] Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 425.

[869] Sevim İlgürel, "Abdurrahman Hibrî'nin Menâsik-i Mesâlik'i", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi* 6 (1975), 114.

doğrulamaktadır: "… mezkûr hân cesîm ve iki taraflu olub nısfî tamâmiyle hedm ve telef diğer nısfî harâb olmuş olmağla…" [870].

Osmanlı kayıtlarında "hân-ı kebîr" ve bazen de hayrât oluşuna istinaden "han-ı sebîl" şeklinde tanımlanan yapı, caminin kuzeyinde yer almaktaydı ve avlusu cami avlusu ile bitişikti[871]. Bugün kahvehanenin bulunduğu bu alan, cami kotundan yüksekte, suni bir tepe halindedir (Foto. 177). Han yıkılmadan önce, dıştan kurşun kaplı kırma çatı ile örtülü, tek katlı bir yapıydı. Beden duvarlarında kesme ve moloz taş birlikte kullanılmıştı[872]. Biri büyük olmak üzere taş kemerli iki kapısı bulunan yapının duvarları, yaklaşık 75 santim kalınlığında (1 arşın), 3 metre yüksekliğinde (4 arşın) ve dört duvarının toplam uzunluğu 79 metre (104,5 arşın) kadardı[873]. İç kısmı taş duvarlarla bölmelere ayrılmış, ayrıca orta kısmında "16 taş paye ve 4 aded çifte yağhaneden sütunlar" yer almaktaydı[874].

Yapının Nazmî[875] tarafından kaleme alınan kitabe metni şöyle idi:

Bir hayr-ı azîm eyleyüp, ehl-i sefer içün
Vaz' eyledi, bu hân-ı safâhâneyi paşa
Bir mevzi'-i zîbâ ve latîf olduğiyçün bu
Nazmî dedi târîhini zî mevzi'-i zîbâ. H. 953 (M.1546-1547) [876].

Hanın, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sorunsuz bir şekilde hizmet verdiği anlaşılıyor. 23 Aralık 1777'de Ali adında bir kişi, vakıf arsasına izinsiz olarak başka bir han inşa etmiş, Paşa'nın Karıştıran'daki vakıflarının mütevellisi olan Cağalzâde Mir Mustafa'nın Burgaz kadısına şikâyeti üzerine, bu keyfi uygulamadan el çektirilerek vakfın zararının karşılanmasına hükmedilmişti[877]. 1819'da -cami ve suyolları ile birlikte- tamiri için incelendiğinde, çatısı konaklamaya engel oluşturacak kadar yıkılmış, yine duvarlarından

[870] BOA, EV.MKT. 479/78, belge tarihi: 10 Safer 1286 / 22 Mayıs 1869.
[871] BOA, EV.MKT. 1778/28, belge tarihi: 19 Safer 1292 / 27 Mart 1875.
[872] BOA, EV.MKT. 1601/29-3.
[873] BOA, C.EV. 483/140.
[874] BOA, C.EV. 483/141, belge tarihi: 21 Receb 1234 / 16 Mayıs 1819.
[875] Asıl adı Mehmed olan bu şahıs, XVI. yüzyılın divân şairlerinden Edirneli Nazmî'dir. Bu şahsın; Rüstem Paşa ile yakın bir dostluğu olduğu, onun manevi babası ve mürşidi olan Nakşibendi şeyhi Filibeli Mahmud Efendi'nin himayesini gördüğü bilinmektedir. Bkz. Mustafa Özkan, "Edirneli Nazmî ve Türkî-i Basit Hareketi", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi* 5 (1997), 233-245.
[876] *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi* VI, (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 87.
[877] BOA. C.MF. 132/6578, belge tarihi: 23 Zilkade 1191 / 23 Aralık 1777. Belge ve transkripsiyonu için bkz: Demir, *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a*, 136-138.

birinde, çökmüş kısımlar bulunmaktaydı. Ayrıca avlu taş duvarları ile bölme duvarlarının tamiri, kapılarının ve han dışında yer alan helaların da yenilenmesi gerekliydi. Vakfa ait dükkânlardan hanın iki tarafında yer alan, yıkık durumdaki kahve ve nalbant dükkânlarının "etrafı meşeden pâyende ve kuşâk ile dolma dıvâr üzeri basma tavanlı ve döşemeli ve ocaklı ve beyaz sıvalı ve kapulu müştemilâtı tekmîl" olarak yeniden inşası öngörülmüştür[878]. 1844 yılının sonlarına ait bir vesikada, hanın zaman içinde onarıma muhtaç hale geldiğinden dolayı keşfinin gerçekleştiği belirtilmektedir (15.992 kuruş)[879]. 1858 yılına gelindiğinde, hanın yine harap durumda olduğu ve onarılmadığı surette bir-iki sene içinde tamamen yıkılabileceği rapor edilmişti[880]. Fakat yolcuların yanı sıra ordunun da sefer zamanlarında konakladığı handan önce, daha elzem bulunan suyolları ve caminin onarımına müsaade edilmiş, hanın sonradan keşfi yapılarak durumuna bakılması kararlaştırılmıştı[881].

1860'ların sonuna gelindiğinde çifte hanın bir tarafı tamamen yıkılarak telef olmuş, diğer tarafı da oldukça harap durumda; çatısı büyük oranda çökmüş, duvarlarında da yıkılmalar baş göstermişti[882]. Aldıkları haber üzerine 1969 yılında bölgeye giden Rüstem Paşa Vakfı'nın mütevellileri Cağalzâde Osman Cemal ve İbrahim Halil Beyler, suyolunun eski ve hanın mevcut kurşunlarının satılarak, geliriyle suyolları ile hanın -kiremitle örtülecek şekilde- tamir edilebileceğine karar vermişlerdi[883]. Teklifin, Evkaf Nezareti'ne bildirilmesinin hemen ardından Nezaretçe, Tekirdağ kaymakamlığı ve Edirne Evkaf Müdürlüğü'ne, bu durumun mümkün olup olmadığının araştırılması için istenmiş[884], aynı yıl gerçekleştirilen incelemede mevcut kurşunların miktarı ve değeri tespit edilmişti[885]. Buna göre kurşunlar yerinde satıldığında han ve suyolu tamir masrafından (52.256 kuruş) bir miktar (5223 kuruş) açık kalması ve kurşunların Dersaadet'de daha yüksek bir bedelle satılabileceği düşüncesi ile buradan gelebilecek tekliflerin değerlendirilmesi yoluna gidilmişti[886]. Fakat 1874 yılına gelindiğinde dahi

[878] BOA, C.EV. 483/141.
[879] BOA, EV.RZN. 29/150.
[880] BOA, EV.MH. 708/56-1.
[881] BOA, EV.MH. 708/56-2, belge tarihi: 15 R. evvel 1275 / 23 Ekim 1858; BOA, MVL. 894/42, belge tarihi: 13 C. evvel 1275 / 19 Aralık 1858; BOA, EV.MKT. 53/63, belge tarihi: 17 C. ahir 1275 / 22 Ocak 1859.
[882] BOA, EV.MKT. 479/78.
[883] BOA, EV.MKT. 479/78.
[884] BOA, EV.MKT. 480/139, belge tarihi: 26 R. evvel 1286 / 6 Temmuz 1869.
[885] BOA, EV.MKT. 519/74, belge tarihi: 16 Şaban 1286 / 21 Kasım 1869
[886] BOA, EV.MKT. 726/78, belge tarihi: 3 C. ahir 1291 / 18 Temmuz 1874.

kurşunlar için, mahalli fiyatından yüksek bir teklifte bulunan alıcı çıkmayacaktı[887]. Bu arada, 1872 yılında, Rumeli Demiryolu Şirketi (Rumeli Şimendifer Kumpanyası), hanın yıkılmış olan avlu duvarındaki taşları satın almak için girişimde bulunmuş[888], bu talep vakfın mütevellileri tarafından, hanın asıl yapısını etkilemediği için uygun bulunmuştu[889].

Aradan geçen zamanla yapının "hâk ile yeksân dıvarlarından başka ebniyesinden bir eser kalmamış üzerinin harâb çatısı dâhî kâmilen çürüyüb telef olmuş idüğünden mukaddemâ tahmin olunan kurşunlardan 8300 kıyye noksan zuhûr etmiş…" idi[890]. Yine mütevellilerinin de hazır bulunduğu keşif sırasında; hanın bu haliyle onarılmasının çok zor ve masraflı olacağı, aynı zamanda suyolları başta olmak üzere, caminin de onarımı gerektiğinden bu kez, hanın taşlarının da gereği kadarının satılıp geliriyle daha mütevazı yeni bir han inşa edilerek diğer yapıların onarılması kararlaştırılmıştı[891]. Yeniden inşa edilecek olan yapı, eskiden olduğu gibi "yan yana iki göz şeklinde"; biri 22 arşın tûlünde, 18 arşın arzında (16,67 x 13,63 metre), bir tarafına iki oda, bir ahır ve samanlığı olacak şekilde, diğeri 22 arşın tûl ve 8 arşın arzında (16,67 x 6,06 metre) inşa edilecekti[892]. Enkazdan elde edilecek tahmini 11.000 kıyye kurşun, 332 adet kesme taş ve 1500 araba (moloz) taşın, olduğu yerde (kıyyesi 3, arabası 10 kuruştan) satılması durumunda elde edilecek gelirin, 63.320 kuruş olan toplam keşif bedelini karşılamaması üzerine eksik kalan 12.000 kuruşun, köy halkı tarafından bir "hizmet-i müftehire" olarak karşılanacağı bildirilmişti[893]. Durumun Evkaf Nezareti'ne iletilmesinin[894] ardından, Sultan Abdülaziz'in fermanı ile[895] inşa ve onarım işlemlerinin yapılmasına müsaade edilmişti[896]. Araya giren '93 Harbi'nden sonra hanın inşa veya onarımına dair bir arşiv kaydına rastlanılmamıştır. Fakat kalıntılarının uzun süre görülebildiği anlaşılmaktadır. 1986 yılında kalıntıları inceleyen Gülçin Küçükkaya'nın çizdiği vaziyet planında hanın, birbirine bitişik iki bölümlü şeması izlenebilmektedir[897] (Şekil 31).

[887] BOA, EV.MKT. 1601/29-3.
[888] BOA, EV.MKT. 638/68, belge tarihi: 15 Temmuz 1288 / 27 Temmuz 1872.
[889] BOA, EV.MKT. 649/95, belge tarihi: 16 C. ahir 1289 / 21 Ağustos 1872.
[890] BOA, EV.MKT. 1601/29-4, belge tarihi: 3 Receb 1291 / 16 Ağustos 1874.
[891] BOA, EV.MH.TİK. 21/42.
[892] BOA, EV.MKT. 1601/29-4.
[893] BOA, EV.MKT. 752/126-2, belge tarihi: 7 Ramazan 1291 / 18 Ekim 1874.
[894] BOA, EV.MH. 1751/107, belge tarihi: 6 Zilkade 1291 / 15 Aralık 1874.
[895] BOA, EV.MH. 1767/13, belge tarihi: 8 Muharrem 1292 / 14 Şubat 1875.
[896] BOA, EV.MKT. 765/89, belge tarihi: 2 R. evvel 1292 / 8 Nisan 1875.
[897] Küçükkaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme",

3.1.4.4. Hamam

Yeri: Yıldırım Mahallesi (Ada 263 Pafta F19-A-21-B-2-A Parsel 9)

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: H. 953/1546-47 **İnceleme Tarihi:** Nisan 2019

Şekil No: - **Fotoğraf No:** -

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde: "… ve Vize kazasında olub Büyükkarışdıran dimekle ma'ruf ve beyn'n-nâs meşhur olan mülk karyelerini ve karye-i mezbûrede olan hamamı… vakfeylediler" şeklinde bahsi geçen hamamın varlığına işaret edecek başka bir belge tespit edilememiştir. E. Çelebi 1650/1651'de gittiği Karıştıran'da Paşa'nın yapıları arasında hamamı da sayar[898]. 1781 tarihli bir belgede, Karıştıran menzilinde yeni inşa olunan hamam için odun gönderilmesi istenmektedir[899]. Dolayısıyla yapı, bu tarihten önce yıkılmış olmalıdır. 2 Aralık 1844 tarihli bir ruznamçe kaydında da Paşa'nın buradaki vakıf yapıları arasında hamama yer verilmediği görülür.

3.1.4.5. Rüstem Paşa Suyolu ve Çeşmeleri (Büyükkarıştıran)

Yeri: Büyükkarıştıran İlçe Merkezi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: H. 953/1546-47? **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2019

Şekil No: 30 **Fotoğraf No:** 178-181

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyesine göre inşa edilen iki çeşmeden biri "kârbansarây kurbinde", diğeri "hariç-i karyede kaldırım kurbinde" yer almaktaydı[900]. Evliya Çelebi'nin camiye bitişik olarak tanımladığı çeşme, muhtemelen cami ve kervansarayın ortak avlu duvarı ile bağlantılıydı. Çelebi ayrıca kitabesinin, cami kapısının üzerinde bulunduğunu bildirerek şu metni aktarmaktadır:

"Aslını bu çeşmeden sordum dedi

Selsebîlin ayniyim ben pür-safâ

246 (5. Şekil).

[898] *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 6: 88.

[899] BOA, AE.SABH.I. 355/24849, belge tarihi: 03 Zilkade1195 / 21 Ekim 1781.

[900] VGMA d. 635/2, nr. 13, s.139 (42-47. satırlar).

Dedim anıniçün revân târîhini

Çeşme-i âb-ı hayât-ı cân fezâ. Sene (953)" [901].

Büyükkarıştıran'daki çeşme ve diğer yapıları besleyen suyolunun kaynağı, köye yarım saat mesafedeki membadan sağlanıyordu[902]. Yapılan saha araştırmasında suyun kaynağı tespit edilememiştir, fakat suyolu ve bağlı yapılarının XIX. yüzyıldaki durumu hakkında bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Suyolu üzerinde günümüze bakiyeleri ulaşan su terazilerinin haricinde, üç su kemeri ve -en az dokuz adet- çeşitli boyutlarda maslaklar yer almaktaydı. Memba ile baş maslak arası 2840 zira (2.152 metre) idi. Su kemerlerinden birincisi baş maslaktan önce, ikincisi teraziler arasında, üçüncüsü de muhtemelen bugünkü Yuvalı Deresi'ni aşıyordu. Su, 1-1.5 arşın derinliğinde ve 1 arşın genişliğinde açılan hendeklerin içerisindeki künklerle taşınıyordu. XIX. yüzyılda, bazı kısımlarda künklerin yerini kurşun borular almıştır. Bu yapılar aracılığıyla *taksime* gelen su, önce *baş çeşmeye*, oradan 600 zira (454 metre) mesafedeki *han çeşmesine* ulaşıyor, buradan da başka çeşmelere dağılıyordu. Bu çeşmelerden biri, 250 zira (189 metre) mesafedeki "Sakar Çeşmesi" idi. Ayrıca "Çeşme-i Kebîr"e ulaşan ayrı bir yol da vardı. Su terazilerinin sayısı tespit edilememiş, fakat baş maslaktan sonra gelen birinci terazi ile ikincisinin arası 220 zira (166 metre), ilk terazi ile han çeşmesi arası 1500 zira (1136 metre) idi. Terazilerin boyutları farklı olmakla birlikte, 1874'de tamir edilecek üç adet terazinin boyu, 15 arşın (yaklaşık 11,36 metre) olarak ölçülmüştü[903].

Günümüze ulaşan üç su terazisi (T1[904], T2[905], T3[906]), köyün güneydoğusunda yer almaktadır (Şekil 30; Foto. 178). Su kaynağına en yakın olanın (T1), cami ile arası, kuş uçuşu 595 metre kadardır. Yukarıdan aşağıya doğru daralan, kare kesitli kule biçiminde inşa edildiği anlaşılan teraziler, oldukça harap durumdadır. Cephelerinde yer yer kesme taş dizileri görülebilmekle birlikte genelinde, moloz taş ve tuğla kırıklarıyla karışık harç dolgulu yüzeyler hâkimdir. Terazilerin karşılıklı cephelerine açılan, yaklaşık 50 santim genişliğindeki birer kanalın içindeki künklerle suyun akışı sağlanmaktaydı. Ayrıca fazla suyun tahliyesi veya gerektiğinde başka yönlere aktarılması için duvar içlerine

[901] *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 6: 87.
[902] BOA, EV.MKT. 1601/29-6.
[903] BOA, C.EV. 483/141; BOA, EV.MKT. 1601/29-2; BOA, EV.MKT. 1601/29-9; BOA. EV.MH.TİK. 21\42.
[904] Koordinatları: 41°17'45.42"K / 27°33'7.11"D.
[905] Koordinatları: 41°17'49.16"K / 27°33'4.21"D.
[906] Koordinatları: 41°17'52.57"K / 27°33'1.38"D.

yerleştirilmiş künkler de görülebilmektedir. Yaklaşık 6.60 metre yüksekliğindeki T1'in kenar uzunlukları, 2.30-2.80 metre arasında değişmektedir (Foto. 179). Bundan 132 metre uzaklıktaki ikinci terazi (T2) 7.50 metre yüksekliğinde, bir kenarı yaklaşık 3.40 metre genişliğindedir (Foto. 180). T2 ile T3 arası 122 metre olup T3'ün en yüksek noktası 4.80 metre kadar, genişliği ise 3.30-3.40 metre arasındadır (Foto. 181).

XVIII. yüzyılın sonlarına ait bir muhasebe kaydında belirtilen masraflar arasında, -Hayrabolu ile birlikte- "Karışdıran suyolu" da yer almaktadır (1825 kuruş)[907]. 1819'daki onarım keşfinde (22.042 kuruş), suyolunun yenilenmesi için ayrıntılı olarak belirtilen yapılacak işlemler arasında, 5 adet çeşmenin de yolları yer almaktaydı[908]. 1835 yılı öncesinde suyollarının onarımı için 11.236 kuruş tutarında bir keşif daha gerçekleşmişti[909]. Bu tarihte kaleme alınan köy meclisinin dilekçesinde, suyolu ve büyük su terazileri keşfinin yapılmasına rağmen herhangi müdahalede bulunulmadığı, suyolunun günbegün harap olduğu, ahali ve yolcuların susuzluktan muzdarip oldukları dile getirilmektedir[910]. Tamiratın gecikmesine sebep olarak gösterilen keşif defterindeki teknik eksiklikler[911] ve vakıf gelirleriyle ilgili yazışmaların ardından, 1837 yılının başında Sultan II. Mahmud'un fermanıyla, -masrafları Evkaf-ı Hümayun Hazinesinden karşılanmak üzere- suyolunun onarımına müsaade edilmiştir[912]. Bu tarihten sonra, suyollarının bozulan kısımlarının onarımı için belirli aralıklarla düzenlenmiş keşif kayıtlarına rastlanmaktadır. 1844-45 yılında cami ile birlikte çeşme, suyolları ve köprünün onarımı için (19.360 kuruş bedelle) keşif defteri düzenlenmiş[913] olmakla birlikte bahse konu olan defter hakkında başka bir kayda tesadüf edilmemiştir. 1850'li yılların sonlarına doğru, suyollarının bozukluğundan dolayı artık köyde çalışır durumda kuyu ve çeşme kalmamıştı[914]. Köy halkının çektiği sıkıntıların yanında "Dersaadet Caddesi'nde" bulunan köyden, gelip-geçen ve konaklayan yolcular için de susuzluk başlıca sorun teşkil etmekteydi. Burgaz Meclisi'nin ifadesiyle "çekilen taab ve

[907] BOA, EV.HMH.d. 7134, s. 5, belge tarihi: 29 Zilhicce 1209 / 17 Temmuz 1795.
[908] BOA, C.EV. 483/141.
[909] BOA, EV.THR. 58/36, belge tarihi: 25 Safer 1252 / 16 Haziran 1836; BOA, EV.THR. 58/119, belge tarihi: 27 Safer 1252 / 13 Haziran 1836.
[910] BOA, EV.MH. 15/6-1, belge tarihi: 22 Muharrem 1251 / 20 Mayıs 1835.
[911] BOA, EV.BKB. 25/124, belge tarihi: 9 Safer 1251 / 6 Haziran 1835.
[912] VGMA d. 284, s. 44, belge tarihi: 7 Zilkade 1252 / 13 Şubat 1837.
[913] BOA, EV.RZN. 29/150.
[914] BOA, EV.MH. 708/56-1.

meşakkat hiçbir vakitte görülmemiş ve çekilir derd" olmamıştı[915]. Cami ile birlikte suyollarının keşfi 1858 yılının başında gerçekleştirilmiş (1500 kuruş cami, 36.995 kuruş suyolları masrafı)[916], 27 Aralık 1858 tarihli padişah fermanı ile masrafların mahalli evkaf hasılatından karşılanması ve tasarruf yolu ile keşfinden daha aşağı bir meblağ ile gerçekleştirilmesine gayret edilerek onarımın yapılmasına müsaade edilmiştir[917]. Onarım Edirne Evkaf Müdürü *Aynî Efendi*'nin sorumluluğunda, kaza meclisinin nezaretinde gerçekleştirilmiştir[918].

1874-75 arasında keşif ve yazışmaları sürdürülen, Kostazi Kalfa müteahhitliğinde gerçekleştirilecek suyolu onarımında[919] (48.557 kuruş)[920]; suyun memba ile baş maslak arasındaki yolun bir kısmının yenilenmesi, baş maslakla küçük maslak arasında hendekler açılarak kurşun su boruları ile üç adet terazinin yenilenmesi, baş maslakla küçük maslak arasındaki yol ile baş çeşme, han çeşmesi ve büyük çeşme yollarının yenilenmesi planlanmıştı[921]. Fakat daha önce de belirtildiği gibi, '93 Harbi nedeniyle onarılamadığı -veyahut yarım kaldığı- gibi savaş sırasında suyolları daha da tahrip olmuştu[922]. Savaştan sonraki süreçte; 1886 yılında, cami ile birlikte suyollarının onarımı için düzenlenen keşif defterinin yıpranmış ve kopmuş kısımları, sağlıklı bir değerlendirme yapmaya olanak vermemektedir. Fakat yine suyun kaynağından itibaren müdahale edilecek kısımlar ve ücretleri detaylı olarak belirtilmişti[923]. Onarım, -daha önce olduğu gibi- Aleko Kalfa'dan daha düşük teklif sunan Kostazi Kalfa'nın uhdesine yapılacaktı[924]. Onarımın ne ölçüde gerçekleştiği konusunda henüz belirlenebilen bir kayıt yoktur. Fakat 1890 yılına gelindiğinde henüz tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. Suyollarının daha sonraki onarımı Balkan Harbi'nden sonra 1937-1938 yıllarında, caminin inşa süreciyle eş zamanlı olarak gerçekleştirilmişti[925].

[915] BOA, EV.MH. 708/56-2.
[916] BOA, EV.MH. 708/56-1.
[917] BOA, EV.MKT. 53/63.
[918] BOA, EV.MH. 708/56-4, belge tarihi: 7 C. ahir 1275 / 12 Ocak 1859.
[919] BOA, EV.MKT. 765/89.
[920] BOA, EV.MH.TİK. 21/42.
[921] BOA, EV.MKT. 1601/29-2, belge tarihi: 3 Receb 1291 / 16 Ağustos 1874.
[922] BOA, EV.MKT. 1601/29-9.
[923] BOA, EV.MKT. 1601/29-6.
[924] BOA, EV.MKT. 1601/29-8, belge tarihi: 17 R. ahir 1304 / 13 Ocak 1887.
[925] Demir, *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a*, 113-114.

3.1.5. Yalova Rüstem Paşa Külliyesi/Manzumesi

Yeri: Rüstem Paşa Mahallesi 100. Yıl Caddesi Dere Sokak

Durumu: Kısmen mevcut

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Nisan 2016

Şekil No: 33

Fotoğraf No: 182-192

Genel Tanım:

Osmanlı döneminde Yalakâbad veya Yalakova olarak adlandırılan Yalova; Marmara bölgesinin güneydoğu kesiminde, Samanlı Dağları'nın kuzey etekleri ile Marmara Körfezi'nin güney kıyıları arasında, dar bir şerit halinde uzanan ova üzerine yer alır. Doğusunda Kocaeli'nin Karamürsel ilçesi, güneyinde Bursa'nın İznik, Orhangazi ve Gemlik ilçeleri bulunur. Yalova, 798 km²'lik yüzölçümü ile Türkiye'nin en küçük ili konumundadır[926].

Rüstem Paşa'nın 10 Safer 965 (3 Aralık 1557) tarihli vakfiyesinde, "kaldırımlı yol" yaptırdığı altı yerin arasında Yalakâbad da geçmektedir[927]. Paşa'nın Evâil-i Receb 967 (28 Mart-6 Nisan 1560) tarihli diğer vakfiye suretinde ise günümüzde Yalova şehir merkezinin 3-3,5 kilometre kadar batısında, Termal-Çınarcık yollarının kavşağında bulunan Samanlı köyündeki[928] imar faaliyetleri, şu şekilde bildirilmiştir:

> *"vilâyet-i mezbûrdan (Anadolu vilayeti) Samanlu nâm karyede bir mescîd-i şerîf ve ma'bed-i latîf ve bir kârbansarây-ı a'dîl ve karye-i mezbûreden mahrûse-i Brusa kurbüne varınca kaldırım-ı tavîl* (uzun yol) *inşâ itmişlerdir (ki vâridin ve sâdırîn ve mukayyîn ve misâfirîn ve nâzilîn ve dâhilîn ol ma'bed-i kesretlerinde târik-i müstâkîmden hurûc itmiyeler)…zikr olunan karye-i Samanluda lillâh binâ buyurdukları mescîd-i şerîf ve hân kurbünde olan bir bâb habbâz fırını ve iki bâb mahzeni ve on bâb dükkânları ve dükkânlar kurbünde iki bâb odaları ve bir bâb bozahâne ve onbir evlek arz-ı hâliye…(vakf eylediler)*[929].

---

[926] Metin Tuncel, "Yalova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 308.

[927] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 49-54. satırlar'da: "nefs-i Rodoscukda binâ buyurdukları câmi' önünde ve karye-i Büyükkarıştıranın hâricinde ve kasaba-i Üsküdarda binâ buyurdukları kârbânsarây kurbünde ve kasaba-i mezbûre bağları içinde ve nefs-i Sabancı'da ve Yalâkabâdda cem'an altı mevzide kaldırım döşemişlerdir ki cumhur-ı müslimîn ve mecmu-i muvahhidinden senedeti'l emr-i târik mündefi' ve işâret-i tın-i amik mürtefi olub sırât-ı müstakimden seviy-i selâmette vâsıl olalar".

[928] Nuri Taner, *Tüm İlçeleriyle İlimiz Yalova* (Yalova: Ortipa Yayıncılık, 1997), 28.

[929] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 258 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 14, s. 146, 28-32. satırlar ve s. 147, 1-4. satırlar.

Camii ve kervansarayın mimarı, Mimar Sinan'dır. Camii, Sinan'a atfedilen tezkerelerden TM, TE ve TB'de "Samanluda merhum Rüstem Paşa Camii" şeklinde gösterilmiş, iki tezkerede adına rastlanan kervansaraya yalnızca TB'de yer verilmemiştir[930].

Mihrimah Sultan'ın Yalova çevresinde sahip olup da sonradan Rüstem Paşa'nın vakfına devrettiği bazı mülkleri bulunmaktaydı. 1558 yılında, daha önce Haydar Paşa vakfından satın aldığı *Bürdan Seydi Bey/Yortan* ile *Karakilise* köyleri, 1570'te ise üzerine temlikli olan Samanlı iskelesinin gümrük gelirleri, Paşa'nın vakfına dahil edilmişti[931]. XX. yüzyılın başlarına kadar hakkında bir hayli arşiv kaydı bulunan söz konusu köylerden Seydi Bey/Yortan, günümüzde Yalova il merkezinin 5 km güneydoğusundaki Kazımiye köyüdür. Bir zamanlar Yortan ile sınır oluşturan Kara Kilise ise 3 km doğuda, merkeze bağlı Çiftlikköy ilçesi sınırları içerisinde ve -Samanlı köyü ve Yalova il merkezi ile aynı doğrultuda- deniz kenarında yer alır (Şekil 33).

Arşiv kayıtları dışında, başta seyahatnameler olmak üzere Osmanlı dönemi kaynakları, Yalova ve çevresinde Rüstem Paşa'ya ait herhangi bir yapının varlığından söz etmezler[932]. Osmanlı arşivlerinde XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rüstem Paşa'nın Yalova'daki mimari yapıları hakkında düzenlenmiş, muhasebe ve atama kayıtları (imam-müezzin vs.) da hesaba katıldığında, yüz kadar belge tespit edilebilmektedir[933]. Ayrıca bu sayıdan biraz daha fazla da -yukarıda bahsi geçen- arazi kayıtlarına rastlanmaktadır. Bunlar arasında mimari yapılarla ilgili olan belgeler incelendiğinde, Rüstem Paşa'nın Yalova'daki imar faaliyetlerinin durumunun -daha önceki yerlerden farklı olarak- karışık bir hal aldığı görülmektedir. Tespit edilebilen belgelerin tamamında mimari yapıların konumu, "Yalakâbad nahiyesi/kazası/kasabasında" bazen de kısaltılarak "Yalakâbadda" gösterilmiş, "Samanlı köyü" tabirine hiç yer verilmemiştir. Osmanlı döneminde Yalakâbad kazası, Samanlı'yı da kapsayan idari bir birim olduğundan belgelerde bu şekilde bir ayrımın yapılıp yapılmaması, ilk bakışta

[930] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 25, 49, 115; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 31, 67, 74, 83, 94.
[931] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 72-73, 75-77.
[932] Murat Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri* (Yalova: Yalova Belediyesi Yayınları, 2013), 24-25.
[933] Giriş bölümünde de ifade edildiği üzere, bu belgelerden cami ile ilgili 60'ı Murat Çelik tarafından *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri* (Yalova: Yalova Belediyesi Yayınları, 2013) yayınlanmıştır.

dikkat çekici bir detay gibi gözükmeyebilirse de durum böyle değildir. Zira Rüstem Paşa'nın adı ile tescilli olarak Yalova çevresinden günümüze gelebilen iki yapı, birer "cami" ve "hamam", Samanlı köyünde değil Yalova il merkezinde, vapur iskelesinin hemen gerisinde yer almaktadır. Dahası bazı arşiv belgelerinden bu caminin kastedildiği açıkça anlaşılmakta, camii çevresinde de bir kervansaray ile -tıpkı hamam gibi- vakfiyelerdekilere ek yapılar; "mektep", "suyolu" ve -en az- "4 çeşme"nin varlığı tespit edilebilmektedir.

Örneğin Rüstem Paşa'nın "Yalakâbad kazasında vâki" camii, suyolu, kaldırım ve mektebinin", onarımı ile ilgili düzenlenmiş 1844 tarihli bir kayıttta, camiinin "kasaba derûnunda" ve mektebin de Süleyman Bey Camii'nin bitişiğinde olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu caminin kendisi yıkılmışsa da adını verdiği "Süleyman Bey Mahallesi", Yalova Rüstem Paşa Camii'nin doğu tarafında yer alır. Suyolu ile ilgili başka bir kayıtta, "merhum Cağalzade Rüstem Paşa'nın Yalakâbad kasabasında binâ ve inşâsına muvaffak oldukları mâ-i leziz tarîkiyle çeşmelerinin ta'mir ve tesviyesi" için düzenlenen 1874 tarihli keşif defterine göre ise; onarımı gereken bir terazi Rüstem Paşa Camii'nin hemen arkasında ve çeşmelerden biri de "Hükümet Konağı'nın karşısında" bulunuyordu[934]. Ayrıca ileride görüleceği üzere, "Yalakâbadda vâki merhûm Rüstem Paşa câmi'-i şerîfi musakkafâtından bir bâb vakıf hanı"nın[935] da bu camii çevresinde bulunduğuna dair kuvvetli işaretler vardır.

Bir diğer husus olarak, Yalova merkezindeki söz konusu yapıların geç dönem ürünü olmadıklarını baştan belirtmek gerekebilir. Arşiv kayıtlarının bu doğrultuda sunduğu en önemli veri, Rüstem Paşa vakfına bağlı suyoludur. Bu suyolu sadece cami ve çevresiyle ilişkili olmayıp tüm yerleşimin içme su ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilmiş -bir arşiv belgesinde ifade edildiği gibi- "derûn-ı memlekete câri olan maî-lezîz"dir[936]. İçme suyunu yarım saat uzaklıktaki bir kaynaktan kasabaya ulaştıran bu suyolu, XX. yüzyılın başlarına kadar kasabanın su ihtiyacını karşılayan yegâne kuruluştu. Geç dönemde, maddi nedenlerle tahrib olan suyoluna zamanında müdahale edilememesinin ciddi sorunlara yol açtığı, ileride detaylı olarak görülecektir. Dolayısıyla tıpkı Sapanca ve Büyükkarıştıran'da olduğu gibi, suyolu ile bağlantılı Yalova'daki imar faaliyetlerinin de

[934] BOA, EV.MH.TİK 18/326, belge tarihi: 20 Mart 1290 / 1 Nisan 1874; BOA, EV.MH.TİK 36/65, belge tarihi: (tahrib olmuş).
[935] BOA, EV.BKB. 36/272, belge tarihi: 6 Receb 1252 / 17 Ekim 1836.
[936] BOA, MH. 691/101, belge tarihi: 1275 / 1858-59.

buradaki Türk yerleşiminin çekirdeğini oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Yalova Rüstem Paşa Camii, Süleyman Bey Camii ile birlikte Yalova merkezinde varlığı bilinen iki Osmanlı camisinden biridir. Sakıflı bir yapı olan Rüstem Paşa Camii ve Hamamı, zaman içerisinde çok fazla değişikliğe uğramış, hatta XIX. yüzyılın sonunda caminin duvarları belirli bir seviyeye kadar yıkılarak yeniden inşa edilmiştir. Fakat yine de her iki yapının da orjinalinde XVI. yüzyılın plan ve mimari özelliklerini yansıttığı müşahede edilebilmektedir.

Samanlı köyünün zaman içinde yer değiştirmesi gibi bir ihtimale karşılık elimizde hiçbir veri bulunmamaktadır. O halde XVI. yüzyıldaki Samanlı'dan kasıt, günümüzdeki il merkezi midir yoksa Samanlı ve Yalova'da, Rüstem Paşa -veya vakfı tarafından- iki ayrı yapım etkinliği -en az birer cami ve kervansaray- mı gerçekleştirilmiştir? Bunlar gibi ilk akla gelebilecek bazı soruların kesin yanıtları yoktur. Bu noktada söz konusu iki yerleşim ekseninde, Yalova çevresinin yerleşim tarihinin ele alınması, ileride yapılacak öngörüler açısından önem taşımaktadır.

M.Ö. 1200 civarında Trakya'dan göç eden Frig kökenli bir kavim olan ve M.Ö. 3. yüzyılda bağımsız bir krallık kuran "Bithyn"lerin coğrafi sınırları içerisinde (Bithynia) içerisinde bulunan Yalova çevresinin[937], Bizans'a kadarki sürecine dair bilgiler yok denecek kadar azdır[938]. Konstantin I (MS. 272-337) tarafından İstanbul'un başkent ilan edilmesinden sonra, İznik ve dolayısıyla Anadolu içlerine uzanan yolun İzmit üzerinden körfezi dolaşmak yerine, deniz yoluyla geçilmesi önem kazanmış, bu durum körfezin güney kıyılarında var olan yerleşimlerin gelişmesine ve yeni şehirlerin kurulmasına, ayrıca o zamana kadar Bursa'nın gölgesinde kalmış olan Yalova kaplıcalarının ön plana çıkmasına olanak sağlamıştır[939]. Bu süreçte Samanlı köyü hakkında bazı bilgilere

[937] Arif Müfid Mansel, *Yalova ve Civarı* (İstanbul: İstanbul Müzeleri Neşriyatı XIII, 1936), 3-4; Aynı yaz., *Yalova Kılavuzu* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 3-4. Not: Mansel'in aynı yıl içerisinde yayınlanan bu iki yayınından ilkinde, Yalova çevresindeki bazı yerleşimlerin Osmanlı dönemine kadar ve 1932 yılında kazı yaptığı Termal'in tarihi hakkında, genel hatlarıyla bilgiler verilmiştir. İkinci yayında ise esas itibariyle Termal'deki çalışmaları ve buradaki kalıntılar konu edinilmiştir.

[938] 1952 yılında, Yalova'nın 4 km kadar batısındaki Göztepe -Baltacı Çiftliği- mevkiinde yapılan harfiyatta bazı buluntuların ortaya çıkması üzerine İstanbul Arkeoloji Müzesi tarafından yapılan araştırma sırasında, MÖ. 2500-2000 arasına tarihlendirilen çok sayıda çanak-çömlek ve bazı yanmış sıva parçaları Roma mezarları bulunmuştur. Bkz. Rüstem Duyuran, "1952 Yılında Arkeolojik Çalışmalar", *Arkitekt* 9-10 (1952), 194; Nezih Fıratlı, "Yalova'da Yeni Araştırmalar" *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 137, 1953, 2-4. Mansel'in Termal'deki araştırmaları sırasında tespit ettiği MS. 2-3. yüzyıla mezar stelleri de bu döneme ait buluntulardır, bkz.: Mansel, *Yalova ve Civarı*, 12-13.

[939] Mansel, *Yalova ve Civarı*, 5; Aynı yaz, *Yalova Kılavuzu*, 4; Fıratlı, "Yalova'da Yeni Araştırmalar", 2-4; Mehmet İ. Tunay, "Yalova'nın Tarih ve Arkeolojisi", *IX Türk Tarih Kongresi Bildiriler* (1986), I: 507-

ulaşılabilirken günümüzdeki Yalova'nın (il merkezi) yerinde bir yerleşimin varlığına dair hiçbir izin olmadığı dikkat çeker.

Bizans döneminde bölgedeki en önemli şehirlerin başında Helenopolis gelmekteydi[940] (Yalova'nın Altınova ilçesii Hersek Mahallesi). Konstantin I tarafından, o vakitte küçük bir köy olan Drepanum/Drepanon'un yerine kurulan bu kent, adını imparatorun annesi Helena'dan almıştı[941]. Helenopolis körfezin en dar yerinde, kuzeydeki Dil iskelesinin (Ailogoi) karşı kıyısında (Dil burnu) olduğundan, ordu ve Hac yolu üzerinde stratejik öneme sahipti. Karayolunun tercih edildiği durumlarda İstanbul'dan Gebze'ye kadar kara yolu ile gelinip Dil iskelesinden karşıya geçilir ve buradan -Osmanlı döneminde Yalakdere olarak adlandırılan- Drakon Deresi'nin açtığı vadi üzerinden İznik'e ulaşılır veya doğrudan İstanbul'dan gemi ile buraya ya da körfezin güney kıyılarındaki iskelelerden birine çıkılırdı[942]. Justinianos I (527-565) tarafından, pek çok yeni yapı ve bir suyolu inşasıyla büyük bir şehir görünümünü alan[943] Helenopolis'in, X. yüzyıldan itibaren eski önemini kaybettiği, bu sıralarda kent çevresinin bataklığa dönüşmesi nedeniyle diğer sahil yerleşimlerinin önem kazandığı, dönem kaynaklarında belirtilmektedir[944]. Helenopolis'in 10 km kadar doğusundaki Prainetos (Karamürsel), bir görüşe göre geçmişi Fenikelilere kadar uzanan, bölgenin en eski yerleşimlerinden olup Bizans döneminde buradan da doğrudan İznik'e giden bir yol mevcuttu[945]. Georges Pachymeres (1242-1310) tarihinde adı geçen yerlerden biri olan Heraklia/Heraclam (Ereğli), Karamürsel'in 5 km kadar doğusunda yer alıyordu[946]. Günümüzde Kocaeli'ye bağlı Karamürsel'in mahallerinden biri olan Ereğli, muhtemelen Osmanlı dönemindeki Yalakabad kazasının doğu sınırını oluşturuyordu.

IV. yüzyıla tarihlendirilen Peutinger Haritası'nda, Prainetos'la birlikte -Marmara Denizi'nin Armutlu'dan Gölcük'e kadar olan kıyı şeridinde- gösterilen iki kentten biri

508. Tuncel, "Yalova", 43: 306.
940 Mansel, *Yalova ve Civarı*, 6.
941 Mansel, *Yalova ve Civarı*, 6-7.William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev.) Mihri Tektaş, (Ankara Milli Eğitim Basımevi, 1960), 203.
942 Mansel, *Yalova ve Civarı*, 5; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 203.
943 Mansel, *Yalova ve Civarı*, 10.
944 Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 203-205; Mansel, *Yalova ve Civarı*, 14-15.
945 Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 205.
946 Raif Kaplanoğlu, "Osmanlı Kuruluş Döneminde Yalova'nın Kuruluşu ve Bölgedeki Eski Yerleşim Yerleri":https://www.academia.edu/5413126/Osmanlı_Kuruluş_Döneminde_Yalovanın_Kuruluşu_ve_Bölgedeki_Eski_Yerleşim_Yerleri (E.T. 14/04/2016).

olan Pylai, Dil'in batı kıyısında, Helenopolis'e 3 km mesafede yer alıyordu[947] (Yalova Merkez/Çiftlikköy ilçesi). Pylai, özellikle Helenopolis'in önem kaybetmesinden sonra önemli bir geçit yeri ve bir görüşe göre de kıyılarında imparator ailesi ve devletin ileri gelenlerinin köşklerinin bulunduğu, imparatorluk sayfiyelerinden biriydi[948]. 1146'da Manuel Komnenos'un, Philomelion'dan getirdiği muhacirleri buraya yerleştirdiği bilinmektedir[949]. Bu durumda kentin XII. yüzyılın sonlarına doğru gözden düşmeye başladığı söylenebilir. Yakın zamana kadar antik bir liman ve bazı su kemeri parçaları görülebilen Pylai'den günümüze, önceleri hamam, VIII. yüzyıldan itibaren de kilise olarak kullanılan kubbeli bir yapı kalıntısı "Kara Kilise" ulaşabilmiştir[950]. Daha önce belirtildiği üzere, 1558 yılında Rüstem Paşa'nın üzerine geçecek olan Karakilise köyü, adını bu yapıdan almıştı[951].

Daha batıdaki Xenodochion, Samanlı'nın olduğu yerde lokalize edilmektedir[952]. Samanlı Deresi'nin denize vardığı noktada, doğal bir liman olan Xenodochion'un da -tıpkı Helenepolis ve Pylai'de olduğu gibi- bir kalesi vardı[953]. Evliya Çelebi, deniz kıyısındaki kalesinin fethine müteakip harap edildiğini yazar[954]. Bunun yanında kalenin XVII. yüzyılın sonunda henüz faal olduğu, kalede görevli 22 askerin maaşları hakkındaki 1690 tarihli bir yazışmadan anlaşılmaktadır[955]. 1974 yılında Yalova'da bulunan bir sınır taşında, Xenodochion ile Pylai arasındaki sınırın Konstantin tarafından İrene'ye lütfedildiği yazılıdır[956]. Bu sınır taşı, Samanlı ile Çiftlikköy arasında, bir Bizans yerleşimin bulunmadığına işaret etmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Yalova'nın geçmişinde önemli bir yeri bulunan Termal "Pthya / Pthya Therma", Yalova'nın 12 km güneybatısında yer almaktadır. Atatürk'ün direktifleriyle 1932 yılında burada kazılar yapan A. Müfid Mansel, Roma döneminde burasının çevre

---

947 Mansel, *Yalova ve Civarı*, 6; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 204-205.
948 Mehmet İ. Tunay, "Yalova'nın Tarih ve Arkeolojisi", I: 509.
949 Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 204.
950 Tunay, "Yalova'nın Tarih ve Arkeolojisi", I: 508-509 (Kara Kilise fotoğrafları için levha 251-255).
951 BOA, EV. THR. 195/57, belge tarihi: 12 C. evvel 1265 / 5 Nisan 1849; 264/24, belge tarihi:
952https://www.academia.edu/5413126/Osmanlı_Kuruluş_Döneminde_Yalovanın_Kuruluşu_ve_Bölgedeki_Eski_Yerleşim_Yerleri (E.T. 14/04/2016).
953https://www.academia.edu/5413126/Osmanlı_Kuruluş_Döneminde_Yalovanın_Kuruluşu_ve_Bölgedeki_Eski_Yerleşim_Yerleri (E.T. 14/04/2016).
954 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2:41.
955 Murat Çevik, *Osmanlı Arşivlerinde Yalova, Seçilmiş 100 Belgede Kentsel Olaylar* (Halil İnalcık Araştırmaları Entitüsü, Kurtiş Matbaası Basımevi, 2010), 129-143.
956 Kaya Zengin, *Yalova* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987), 116.

halkının kullanımıyla sınırlı, etki alanı dar bir yerleşim yeri olduğunu belirtmektedir[957]. Konstantin I, hayatının son dönemlerinde buraya gelerek şifalı sularından faydalanmış ve burada bazı yapılar inşa ettirmişti. Daha sonra Justinianos I, burada bulunan -Konstantin zamanından kalmış olması muhtemel- bir kilise ve hastahaneyi tamir ettirdikten sonra burada yeni bir saray, hamam ve su kanalları yaptırmıştı[958]. Justinianos'un eşi Thedora'nın da kalabalık mahiyeti ile birlikte tedavi amacıyla buraya geldiği bilinmektedir[959]. Justinianos II zamanında da buranın imarına devam edildiği, başlıklarında kendisi ve eşi Sofia'nın monogramlarının bulunduğu, eksedra biçiminde sütunlu yapı kalıntısından anlaşılıyor[960]. Daha sonraları tekrar Bursa kaplıcaları ön plana çıkmış, VIII. yüzyıldan itibaren Bizans imparatorları daha çok buradaki kaplıcalara rağbet ettmişlerdir[961]. Bizans İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde, XII. yüzyıldan itibaren bölgedeki Türk varlığının iyiden iyiye kendini göstermesi ve Osmanlı'nın kuruluş döneminde buraların Bizans'a sınır bir muharebe alanı olmasından dolayı, diğer yerleşimler gibi Termal de eski önemini kaybetmiş olmalıdır[962]. Osmanlı döneminde "Dağ Hamamı" olarak adlandırılan Termal'in, hanedan mensupları tarafından kullanımı ve bu doğrultuda imar edilerek tekrardan bir cazibe merkezi haline gelmesi ancak geç dönemde, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren mümkün olabilmiştir. Bunun yanında XVI. yüzyıldan itibaren bazı Osmanlı tarihçileri ile yerli ve yabancı seyyahların Termal'den bahsetmeleri, Osmanlı döneminde buranın tamamen gözden düşmüş bir yer olmadığına işaret etmektedir[963].

Osmanlılar'ın bölgeye ayak bastığı XVI. yüzyılın başında, söz konusu yerleşimlerin dışında, Armutlu'dan Samanlı'ya kadar olan kıyılarda; Çınarcık çevresindeki Triton (Karpuzdere) ve Soteropolis (Koruköy) gibi daha küçük ölçekli kıyı yerleşimleri ile köy ölçeğinde, daha başka yerleşimler de mevcuttu[964]. Yalova çevresindeki yerleşim birimleri Şekil 33'te gösterilmiştir.

[957] Mansel, *Yalova ve Civarı*, 4;
[958] Mansel, *Yalova ve Civarı*, 10; Aynı yaz., *Yalova Kılavuzu*, 7.
[959] Mansel, *Yalova ve Civarı*, 11; Aynı yaz., *Yalova Kılavuzu*, 7.
[960] Mansel, *Yalova Kılavuzu*, 13-15.
[961] Mansel, *Yalova ve Civarı*, 14; Aynı yaz., *Yalova Kılavuzu*, 8.
[962] Mansel, *Yalova ve Civarı*, 16-17.
[963] Mansel, *Yalova ve Civarı Kılavuzu*, 17-21.
[964] Şahin Kılıç-Raif Kaplanoğlu, "Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskanı" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 14/21 (2016): 32-37.

Yalova yöresinin Osmanlılar tarafından tamamen hakimiyet altına alınması 1337 yılında, İzmit'in fethi sırasında gerçekleşmiştir[965]. Fethinin ardından muhtemelen önce Hüdâvendigâr Livası'na bağlanan Yalova çevresi, 1393 yılında Anadolu Vilayeti'nin kurulmasından sonra Kocaeli sancağına bağlı bir "kaza" olarak teşkilatlandırılmış ve Osmanlı dönemi boyunca genellikle bu statüsünü devam ettirmiştir. XV. yüzyılda daha çok "Yalakova", bu tarihten XIX. yüzyılın ortalarına kadar da "Yalakabad" olarak anılan[966] kaza, adını Yalova il merkezinin 25 km. doğusunda, Hersek'ten denize ulaşarak bir delta oluşturan Yalak Dere'den almıştır[967]. XVI. yüzyılın başında, Hersekzâde Ahmed Paşa'nın Helenepolis'in yanında inşa ettirdiği ve sonradan kendi adı ile anılacak köy yerleşiminin çekirdeğini oluşturan külliyesi[968], kazanın imarına yönelik ilk ciddi adım olmuş, yüzyılın ikinci yarısında da bunu, Rüstem Paşa'nın daha doğudaki imar faaliyetleri izlemiştir.

XVI. yüzyılda yapılan tahrir, kanunname vb. uygulama kayıtları üzerinden Kocaeli sancağına bağlı kazaların -İzmit, Kandıra, Şile, İznik, Yoros (Anadolu Hisarı), Üsküdar ve Gebze (ikisi tek kaza halindedir), Adapazarı ve Yalakabad- durumu takip edilebilmektedir[969]. 1530 tarihinde düzenlenen Anadolu Vilayeti Muhasebe Defteri'ne göre Yalakabad kazası; batıdan doğuya doğru yaklaşık olarak Çınarcık'la Ereğli arasındaki saha üzerine yayılmış 46 karyeden oluşmaktadır[970]. Yüzyılın ikinci yarısında köy sayısı -Osmanlı dönemi boyunca ulaşacağı en yüksek sayı olan- 55'e yükselmiştir[971]. Yüzyılın sonunda Samanlı köyünde vergiyle mükellef 64 nefer iskân etmektedir[972]. Bugünkü Yalova il merkezinin durumuna ilişkin ise bilgi elde

---

965 Ahmet Büyükaksoy, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yalova", *Geçmişten Günümüze Yalova*, (ed.) Ahmet Taşağıl (İstanbul: Yalova İl Özel İdaresi Yayınları, 2019), 29

966 Arif Müfid Mansel, *Yalova Kılavuzu* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 9.

967 Tuncel, "Yalova", 43: 307.

968 Hersekzâde Ahmed Paşa'nın burada gerçekleştirdiği imar faaliyetleri için bölüm 2.1'e bakınız.

969 Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 23.

970 *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) I*, (Proje Yön.) İsmet Binark (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Defter-İ Hakani Dizisi: I, 1993), 131-140'da: Akköy, Akçaada/Akçaat, Aleksi, Butyağı, Cağşak, Çalca, Çarka/Hırka, Danışmendli, Derbend, Derecik, Dil, Doğancı, Donuzcalı/Gödeli, Ereğli, Eşici Balaban, Göllü/Güllü, Hatibli, İnebeyli, İskenderköy/Reyhanpaşa, Kadı, Karamuradlı, Karpuzderesi, Kerayalı/Kiraslı, Kocaderesi, Konuklu, Koyunlıca, Mehmed, Menteşe, Mihmad, M Kurad, Mürselli, Oldaş/Ulaşlı, Rumpaşa, Samanlı, Saraycık, Saruhanlı, Sarulu, Savucık, Subaşı, Şahinçavuş, Tatar, Tavşanlı, Tavşanlı-ı diğer, Tanuzcalı, Virancık, Yukarucak/Yukarukaçuk köyleri.

971 Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, 57.

972 Şahin-Turğut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Yalakabad ve Adapazarı Nahiyelerinde Demografik ve

edilememektedir. XVI. yüzyıl kayıtlarında Yalakabad kazasının "nefs"i, yani kadının görev yaptığı idari merkezi belirtilmemiştir[973]. Bununla birlikte günümüzdeki Yalova il merkezinin, henüz dikkate değer bir yerleşim alanı olmadığı kesindir. Osmanlı arşivlerine bakarak yüzyılın sonunda kaza genelinde, Samanlı ve Karamürsel'de olmak üzere iki kadının görevli olduğu anlaşılmaktadır[974]. Sadece Samanlı kadısını ilgilendiren konularla ilgili arşiv kayıtları, XVII. yüzyılın başlarına kadar takip edilebilmektedir[975]. Bu tarihten sonra muhtemelen kadı sayısı bire düşürülmüştür; kayıtlarda artık "Samanlı kadısına" ibareli hükümlere rastlanmaz, yalnızca "Yalakabad kadısı"na gönderilmiş hüküm suretleri görülmeye başlar[976]. XVI. yüzyılın sonunda Karamürsel, sayısı altıya ulaşan mahallesi ile kazanın en büyük ve en fazla nüfusa sahip karyesi/köyü olup buradan başka da mahallesi bulunan bir yerleşim yeri bulunmamaktadır[977]. Dolayısıyla Yalakabad kadısının burada iskân etmiş olması, en yüksek olasılıktır[978]. Karamürsel yörenin en büyük yerleşimi olma özelliğini, Osmanlı dönemi boyunca da sürdürmüş, hatta Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan idari düzenlemelerle Yalakabad kazası, Karamürsel'e bağlı bir nahiye konumuna getirilmiştir[979]. Burasının Yalova adıyla tekrar bir kaza oluşu, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde içerisinde gerçekleşmiştir.

İstanbul'a yakın ve denizle bağlantılı konumu ve Termal gibi bir şifa kaynağına sahip olması gibi ayrıcalıkları rağmen, Yalakabad kazasının XVII. yüzyıldan ile XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kayda değer bir gelişme göstermediği görülür. Bu dönemde kaza,

---

İktisadi Vaziyet", 166.

[973] Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, 23; Enis Şahin-Vedat Turğut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Yalakabad ve Adapazarı Nahiyelerinde Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Kartepe Kitabı I* (Kocaeli: Büyükşehir Belediyesi 2014), 151.

[974] Samanlı ve Karamürsel kadılarına ayrı ayrı gönderilmiş Osmanlı arşivlerindeki bazı hükümler için bkz.: BOA, A.{DVNSMHM.d. 61, hüküm nr. 185, belge tarihi: 24 Ramazan 993 / 19 Eylül 1585; A.{DVNSMHM.d. 72, hüküm nr. 625 ve 626, defter tarihi: 28 Zilkade 1002 /15 Ağustos 1594; A.{DVNSMHM.d. 73, hüküm nr. 537, defter tarihi: 19 Ramazan 1003 / 28 Mayıs 1595.

[975] BOA, A.{DVNSMHM: d. 61, hüküm nr. 166; d. 62, hüküm nr. 480; d. 72, hüküm nr. 626; d. 73, hüküm nr. 1063 ve 1122; d. 79, hüküm nr. 589; d. 81, hüküm nr. 359 ve 397 (7 Ramazan 994 / 22 Ağustos 1586 ile 24 Zilkade 1017 / 1 Mart 1609 tarihleri arasındaki defterler).

[976] Bazı örnekler için bkz.: BOA, A.{DVNSMHM: d. 61, hüküm nr. 620, defter tarihi: 5 R. ahir 1005 / 26 Kasım 1596; d. 88, hüküm nr. 180, defter tarihi: 5 C. evvel 1047 / 25 Eylül 1637; AE.SMST.III 215/ 16992, belge tarihi: 29 Zilhicce 1185 / 3 Nisan 1772.

[977] Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *I. Uluslararası Gazi Akçakoca Sempozyumu Bildirileri* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013), 437; Şahin-Turğut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Yalakabad ve Adapazarı Nahiyelerinde Demografik ve İktisadi Vaziyet", 170.

[978] Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, 25.

[979] BOA, MVL. 731/43, belge tarihi: 7 Zilkade 1283 / 13 Mart 1867.

özellikle İstanbul'un ihtiyacı ve iaşesine yönelik, başta odun ve yaş sebze-meyve olmak üzere bazı ürünlerin yetiştirildiği, kırsal nitelikli bir yerleşim alanı olma özelliğini sürdürmüş[980], kıyılarındaki iskeleler vasıtasıyla yapılan ticaretin hacmi de hiçbir zaman dikkat çekici boyuta ulaşmamıştır[981]. Yalova çevresinin çağlar boyunca düzenli bir gelişim göstermemesinin en önemli sebebi, tarih araştırmalarında pek değinilmemiş olsa da tatlı su kaynaklarına bağlı hastalıklar, tabii başta sıtma olmalıdır. Kaza içerisinde genellikle kaynağını Samanlı dağlarından alan, çok sayıda düşük debili akarsular bulunur ki sadece Armut-Çiftlikköy arasında sayıları on dört kadardır[982]. Yazları çoğu kuruma noktasına gelen[983] derelerin batalıklıklara yol açması kaçınılmazdır. Bu noktada özellikle Hersek gibi, bir nevi İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı durumundaki yerleşime etkisi oldukça belirgindir. XVII. yüzyılın ortalarında Evliya Çelebi, burası için "sıtma yuvasıdır" demektedir. Çelebi ayrıca "Kara Yalova" ve Samanlı'nın da benzer bir durumda olduğunu, "havası sakildir" sözleriyle vurgular[984]. Samanlı ile Çiftlikköy arasındaki Selimandıra ve Safran derelerinin de aynı sıkıntılara yol açtığı anlaşılıyor. Nitekim Rüstem Paşa'nın suyolları ile ilgili bir kayıtta: "civar derelerden su içmek durumunda kalan kasaba halkının sıtma illetine müptela olduğu" feryad halinde dile getirilmiştir. Bunun dışında kazanın gelişimini olumsuz etkileyen bazı faktörler de söz konusudur. Öncelikle, kazada dağlık-ormanlık alanlar bir hayli çoktur. Kazadaki gayrimüslimlerin oranı, müslüman nüfusa göre her zaman çok daha fazla olmuştur; Türk baskısının iyiden iyiye hissedildiği XIII-XVI. yüzyıllarda, çevreden kıyı kesimlerine yakın alanalara göç eden topluluklar, Osmanlı dönemi boyunca buralarda varlıklarını sürdürmüşlerdir[985]. Bunun yanında bölgede, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan asayişsizliklerin sürekli arttığı ve zaman zaman köy halkını göçe zorlayacak derecede eşkıyalık faaliyetlerinin yaşandığına dair, çok sayıda belge mevcuttur[986]. Ayrıca yörenin 1719, 1765 ve 1894 depremlerinden ciddi derecede etkilendiği bilinmektedir[987].

---

[980] Büyükaksoy, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yalova", 34-35, 44-45, 47-49,
[981] Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, 157; Ahmet Büyükaksoy, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yalova", 60-61
[982] Taner, *Tüm İlçeleriyle İlimiz Yalova*, 26.
[983] Taner, *Tüm İlçeleriyle İlimiz Yalova*, 26.
[984] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 40-41.
[985] Kılıç- Kaplanoğlu, "Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskanı", 41-43.
[986] Büyükaksoy, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yalova", 37-40, 45-47, 53-55, 62-64.
[987] Mehmet Akif Ceylan, *Marmara Depreminin (17 Ağustos 1999) Yalova Şehrine Etkileri* (Ankara:

XVII. yüzyılın ortalarında, Yalova'yı büyük bir kasaba olarak tanımlayan Evliya Çelebi'yi destekleyecek başka bir kaynak yoktur. Çelebi Yalova hakkında:

> *"Evsâf-ı Menzil-i kal'a-i Kara Yalova: "Kal'ası ve şehri tekfür kral kızı (---) (---) nâm bir krâle binâsıdır. Sene târihinde Osmân Gâzî fermânıyla Kara Yalvac oğlu feth etmeğile Yal[o]va derler. Feth etmede usret çekmeğile kal'ası münhedim olup ba'zı yerlerde eser-i esâsları nümâyândır. Zamân-ı Yıldırım Hân'da Bursa sancağı hükmünde tahrîr olmuşdur. Yüz elli akçe kazadır ve yeniçeri serdâr ve subaşısı vardır. Şehri cümle yedi yüz evdir, serâpâ kiremit örtülü bâğlı ve bâğçeli ma'mûr hâne-i fukarâlardır. Ve yedi mihrâbdır, çârsû içinde bir minâreli ve kiremit örtülü cemâ'at-i kesîreye mâlik câmi'dir. (---) (---) binâsıdır. Bir hammâmı ve üç hânı ve kırk elli dükkânı var. Leb-i deryâdadır, ammâ âb [u] hevâsı sakîl, istemekânı (?), yoğurdlu, bir kasaba-i ma'mûrdur"*

demektedir[988]. Çelebi, Samanlı için ise şunları söyler:

> *"Sene (---) târîhinde Osmân Gâzî fethidir, be-dest-i Samanlıoğlu. Anınçün Samanlı derler. Bi-emrillah saman dahi çok olur. Leb-i deryâda kal'asın harâb edüp ancak yüz elli hâneli bâğlı ve bâğçeli ma'mûr kasabadır. Bir câmi'i ve üç mescidi ve bir kaç esvâk-ı muhtasarı vardır. Yalova nâhiyesidir. Bunun dahi hevâsı sakildir"* [989].

XVIII. yüzyılda İbrahim Müteferrika'nın (1674-1747) girişimleriyle Orhangazi sınırına kurulan "Kağıthâne", uzun ömürlü olmamış, on sene kadar faaliyette kaldıktan sonra -Müteferrika'nın ölümünün ardından- kapatılmıştır[990].

Osmanlı'da ilk nüfus sayımının yapıldığı 1831-32 yılında, Yalakabad ve Karamürsel, Kocaeli sancağına ayrı birer kaza durumundadır[991]. Sadece erkeklerin belirtildiği bu sayıma göre Yalakabad kazasında, 918 Müslüman 3011 Gayrimüslim (reaya) yaşamaktadır[992]. Kaza hakkında dikkat çekici bilgilerin yer aldığı 1844-45 yılı temettuat

---

Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2003), 40-42; Büyükaksoy, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yalova", 50.

988 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 40.

989 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 41.

990 Aytekin Vural, "Bir Osmanlı Değirmeni: Yalova Kâğıthanesi", *Geçmişten Günümüze Yalova* (İstanbul: Yalova İl Özel İdare Yayını, 2019), 229- 257.

991 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003) 154; Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26/41 (2007): 61-62.

992 Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 154; Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", 65.

defterlerinde, bir kasaba olarak bugünkü Yalova merkezinin de durumu takip edilebilmektedir. Buna göre kazanın genelinde, 349'u Müslüman, 1088'i Hristiyan olmak üzere toplam 1437 hane bulunmakta ve hane sayısı 5 olarak kabul edildiğinde, 7 binin biraz üzerinde (1745+5440) bir nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır[993]. Deftere göre, Rüstem Paşa Mahallesi adı ile bir mahallenin kayıtlı olduğu -ki kaza genelinde sadece bu mahallenin adı kayıtlıdır- Yalova kasabası, Eviya Çelebi'nin bildirdiğinin aksine hala küçük bir yerleşimdir. Tamamı müslümanlardan oluşan 77 hanenin bulunduğu kasabanın tahmini nüfusu 385 kişi olup kaza nüfusunun ancak %5,35'ine tekabül etmektedir. Kasaba dışında kazada 12 Müslüman, 12 de Gayrimüslim (yaklaşık %90 Rum, geri kalanı Ermeni) köyü vardır; en kalabalık yerler, tamamı Rum olan Katırlı/Esenköy (233 hane), Kızderbend (199 hane), Koru (141 hane), Kadı (141 hane) ve Engere/Şenköy (110 hane) köyleridir[994]. Bu tarihte Samanlı iki ayrı köy olarak kaydedilmiştir; Samanlı Müslim'de 20 hane (tahmini 110 kişi), Samanlı Zımmî'de 12 hane (60 kişi) yaşamaktadır[995]. 1881/82-1893 arasında süren gerçekleştirilen Osmanlı'nın ikinci nufüs sayımı sırasında, Yalakabad, Karamürsel kazasına bağlı bir nahiye durumundadır[996]. 1906/7 sayımında sancak: İzmit, Adapazarı, Karamürsel ve Yalakabad, Geyve ve Kandıra kazalarına ayrılmıştı[997]. Son nüfus sayımı olan 1914'te ise müstakil bir sancak olarak İstanbul'a bağlı İzmit Sancağı: İzmit, Adapazarı, Kandıra, Geyve, Yalova, İznik kazalarından oluşmaktaydı[998].

Sultan Abdülmecid'in Termal Dağ Hamamı'ndaki imar faaliyetleri, Yalova'nın gelişiminde önemli bir adım olmuştur. Doktor Millingen'in Abdülmecid'in annesi Bezmialem Sultan'ı tedavi amaçlı buraya götürmesi, sultanın bu girişmlerine vesile olmuş, bu dönemde eski hamamlar tamir edilmiş, otel ve gazino vb. ek binalar yapılmış, yine bu dönemde İstanbul-Yalova arasında düzenli vapur seferleri başlamıştır[999]. Yalova'nın asıl gelişimi, 1920-21 arasındaki işgal yıllarının ardından Atatürk'ün

[993] Mehmet Emin Yardımcı, *XIX. yüzyılda Yalova Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu 1844-1845 Temettuat Defterlerine Göre* (Kocaeli: Volga Yayıncılık, 2016), 7.
[994] Yardımcı, *XIX. yüzyılda Yalova Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu 1844-1845 Temettuat Defterlerine Göre*, 7-9.
[995] Yardımcı, *XIX. yüzyılda Yalova Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu 1844-1845 Temettuat Defterlerine Göre*, 8-9.
[996] Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", 63, 67-68.
[997] Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 204; Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", 63, 68.
[998] Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 222; Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", 63, 68.
[999] Mansel, *Yalova Kılavuzu*, 11.

direktifleriyle gerçekleştirilmiş; bu dönemde gerek Termal gerekse Yalova'nın etrafı büyük bir imar etkinliğine sahne olmuştur[1000]. 1927'de Belediye teşkilatının kurulmuş, 2 Aralık 1929 tarihinde çıkan bir kanunla, Yalova'nın İstanbul iline bağlı bir kaza merkezi haline getirilmiştir[1001]. 1935 sayımına göre Yalova'da 2635 kişi yaşamaktaydı; 1939'da kasabada üç mahalleye (Süleymanbey, Rüstempaşa ve Merakuyu) yayılmış 461 ev vardı. Mahalle sayısı 1962'de yediye yükseltilmiş, 1970'ten itibaren kurulan sanayi tesisleri sayesinde, Yalova hızlı bir gelişim ve nüfus artış sürecine sürecine girmiş ve 6 Haziran 1995'te İstanbul ilinden ayrılıp yeni kurulan Yalova ilinin merkezi olmuştur[1002] (Şekil 34).

Cumhuriyet dönemi araştırmaları arasında, Rüstem Paşa'nın yapılarına ilişkin bazı bilgi ve görüşlere yer verilmiştir. Aptullah Kuran, Mimar Sinan'ı konu edindiği iki ayrı çalışmasında, Samanlı'daki cami ve kervansaray hakkında bazı bilgiler vermektedir. Kuran 1979 yılında yayınladığı makalede, köyün yaşlılarının açıklamalarına göre kervansaray kalıntılarının yirmi yıl öncesine kadar yerinde durduğunu, sonradan dinamitle tamamen ortadan kaldırılarak yerinin elmalık yapıldığını ifade etmekte; cami için ise "köyün içinde bulunan bir minare kalıntısının Rüstem Paşa camiine ait olduğu söylenmektedir" demektedir[1003]. 1986 tarihli kitabında ise aynı konuyu biraz daha farklı ifade ve görüşle; "köyün içindeki bir minare kalıntısının Rüstem Paşa Camiine ait olduğu söylenirse de camiinin, yaşlıların açıklamalarına göre, yirmı yıl öncesine kadar duvar parçaları toprak üstünde duran ve köyün dışında yer alan kervansarayın yakınında bulunduğunu düşünmek daha akla yatkın geliyor. Kervansarayla birlikte camiinin de tümü ile ortadan kalktığını kabul ediyoruz" şeklinde dile getirdiği görülmektedir[1004]. Kuran, Yalova'daki Rüstem Paşa Camii'ne hiç değinmemiştir. Camii'nin kendisinin Yalova'ya gidişinden sonra tescil edilmiş olması nedeniyle belki de varlığından haberdar olmamıştır.

Osmanlıların Yalova ve çevresini fethettikleri sırada, bölgede var olan yerleşim yerlerinin durumunu değerlendiren Raif Kaplanoğlu; Osmanlı öncesinde Yalova'nın (il

[1000] Mansel, *Yalova Kılavuzu,* 11; Selçuk Seçkin, "Atatürk Dönemi'nde Yalova'da Yapılan İmar Uygulamaları", Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlıga Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu, 3-7 Eylül 2008 Bildirileri (Ankara, 2009), 76-82.
[1001] Tuncel, "Yalova", 43: 307.
[1002] Tuncel, "Yalova", 43: 307-308.
[1003] Aptullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 7 (1979), 86.
[1004] Kuran, *Mimar Sinan*, 293.

merkezi) yerinde bir yerleşimin bulunmadığına vurgu yaparak, en eski camisi olması sebebiyle Yalova'nın Rüstem Paşa Camii çevresinde geliştiğini, dolayısıyla kurucusunun Rüstem Paşa olması gerektiğini öne sürmektedir. Kaplanoğlu'na göre, Rüstem Paşa'nın cami ve kervansarayını inşa ettirdiği sırada bugünkü Yalova mevcut olmayıp burası Samanlı'nın arazisi olduğundan, Paşa'nın vakfiyesinde yapıların yeri bu şekilde gösterilmiştir[1005]. Kaplanoğlu, konuyu dar bir tarihi çerçeve içerisinde ele almış olsa da Rüstem Paşa ile ilgili arşiv kayıtları ve Yalova'nın Osmanlı dönemindeki gelişim süreci, Kaplanoğlu'nun görüşünün en kuvvetli olasılık olduğunu göstermektedir. Aptullah Kuran, köy dışında olduğuna işaret ettiği Samanlı'daki yapıların konumu net olarak göstermemiştir. Eğer Samanlı'nın yakınında olup geçen yüzyılda ortadan kalkmış iseler, varlığına işaret edecek birkaç arşiv belgesinin bulunması beklenirdi. Öte yandan, Samanlı iskelesinin yakınındaki ile arazilerin Rüstem Paşa'nın mülkü olmadığı, örneğin Tekirdağ'daki gibi iskele ile bağlantılı bir mimari planlamanın söz konusu olamayacağını da belirtmek gerekir. 1874 tarihli bir arşiv belgesinde, Rüstem Paşa Camii vakfından olan Samanlı iskelesine ulaşımı engellediğinden dolayı, buraya geçit veren tarlaların sahibinin şikâyet konusu edildiği görülmektedir[1006]. Yalova çevresinin oldukça küçük ölçekli yerleşim birimlerinden oluşması, aynı bâni veya vakıf tarafından birbirine bukadar yakın mesafede inşa edilmiş, aynı fonksiyona sahip birkaç yapının olma ihtimalini zayıf kılmaktadır.

3.1.5.1. Camii

Yeri: Rüstem Paşa Mahallesi 100. Yıl Caddesi Dere Sokak (1 Pafta, 35 Ada, 24 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Nisan 2016
Şekil No: 33 **Fotoğraf No:** 182-192
Genel Tanım:

Günümüzde Yalova şehir merkezinde mevcut olan Rüstem Paşa Camisi'nin[1007], son iki yüzyıl içerisinde birçok kez elden geçmiş, 19. yüzyılın ortasında yıkılıp yeniden yapılmıştır. Kareye yakın dikdörtgen planlı mevcut yapı, moloz taş ile inşa edilmiştir.

[1005] Kaplanoğlu, "Osmanlı Kuruluş Döneminde Yalova'nın Kuruluşu ve Bölgedeki Eski YerleşimYerleri":https://www.academia.edu/5413126/Osmanlı_Kuruluş_Döneminde_Yalovanın_Kurulu şu_ve_Bölgedeki_Eski_Yerleşim_Yerleri
[1006] BOA, EV.MKT. 705/40, belge tarihi: 18 Zilkade 1290 / 7 Ocak 1874.
[1007] VGMA, TKTVYK karar tarih/nr. 30.01.1986 / 1716.

İçten Ahşap tavanla örtülü harimin önünde, ahşap direklerin taşıdığı geniş bir saçaklı son cemaat yeri yer almakta, bu iki bölümün üzerini kiremit kaplı tek bir kırma çatı örtmektedir. Yapının beden duvarına bitişik olarak yükselen minaresi kuzeybatı köşededir.

"Tamirât câmi-i Yalakâbad 82 kuruş"[1008]. 1836 yılında kaza ahalisi tarafından gönderilen bir ihbar mektubunda ise "Yalakâbadda vâki merhûm Rüstem Paşa câmi'-i şerîfi musakkafâtından bir bâb vakıf hanı", memleket ayanı Mehmed Ağa tarafından yıkılarak enkazının telef edildiği bildirilmekte, ayrıca bir senedir kapalı tutulan caminin de onarılması istenmektedir[1009]. Aynı şekilde 1844 yılına gelindiğinde de mahkemeye başvuran Yalakâbad kasabası ahalisi tarafından; "kasabamız derûnunda vâki ashâb-ı hayrâtdan Rüstem Paşa merhumun müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak oldukları kurşun pûşîdeli ahşâb (sakıflı) câmi'-i şerîf", zaman içinde çatısı çürüyüp yıkılmaya yüz tuttuğundan" ve bu sebeple de bir senedir içinde namaz kılınamadığından, vakfın mütevellisine "emr u irade" buyrulması için başvuruda bulunulmuş ve eğer gerekirse kurşun kaplamanın kiremitle değiştirilmesi durumunda, kuşun satışında elde edilecek meblağın gerekli onarıma yeteceği de dilekçeye eklenmiştir[1010]. Başvurunun ardından çok geçmeden caminin çatı ve minare onarımı için (10.000 kuruş bedelle) keşfi yapılmış, fakat onarımın dört-beş bin kuruşa tamamlanabileceğine dair yöreden gelen bazı ihbarlar üzerine, 1846 baharında caminin keşfinin tekrarlanmasına karar verilmiştir[1011]. Bu keşfin içeriğine dair bir kayda rastlanılmamıştır. Fakat 4 Eylül 1849 tarihli bir arşiv kaydında: "Yalova kazasında vâki olub tamiri cenâb-ı padişâhîden istid'a ve istirhâm kılınan Rüstem Paşa câmi-i şerîfi ve minaresinin masrafı 29.670, su yollarının 13.800, (Süleyman Bey cami bitişiğindeki) mektebinin 9.630 ve kaldırımın 1500 kuruş (toplam 54.650 kuruş)'a baliğ olmasıyla" kaldırım masrafının Nafia hazinesinden geri kalanının Evkâf hazinesinden karşılanması için izin istenmekte olduğundan, onarım kapsamının genişletildiği anlaşılmaktadır[1012]. Buna rağmen sonraki sekiz yıl zarfında, yapılara müdahalede bulunulmamış ve artık keşif bedelinin de

[1008] BOA, EV.HMH.d. 7073-4, belge tarihi: 2 Ramazan 1210 / 7 Nisan 1796.
[1009] BOA, EV.BKB. 36/272, belge tarihi: 6 Receb 1252 / 17 Ekim 1836.
[1010] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 38 (belge: BOA, A.MKT. 10/36, belge tarihi: 5 R. evvel 1260 / 25 Mart 1844).
[1011] BOA, EV. d. 12859, s. 7, belge tarihi: 4 C. evvel 1262 / 30 Nisan 1846.
[1012] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 40, (belge: BOA, İ.DH. 198/11261, belge tarihi: 16 Şevval 1265/ 4 Eylül 1849).

onarımı karşılayamayacağından dolayı, 1858'de yapıların tekrar keşfi yapılmıştır[1013]. Ve nihayet tüm yapıların onarım işi, -98.010 kuruşluk keşif bedelinden 13.010 kuruş eksiğini teklif eden- kaza ahalisinden *Yusuf Ağa*'ya ihale edilerek[1014] aynı yıl içerisinde çalışmalara başlanmış[1015] ve 1860 yılının başında da tamamlanmıştır. 24 Ocak 1860 tarihli "keşf-i sânî" defteri, 1844'ten beri müdahale bekleyen caminin, çatı yenilenmesi ve minare onarımının dışında ciddi bir sorunun olmadığını gösteriyor:

> *"...câmi-i şerîf-i mezkûrun dahilinde ve haricin(de) sakfı inşasına sarf olunan eşyanın mikdarı:*
>
> *yağhane: 8 zira, (kıymet x aded) 180x10=3600 kuruş; tavan kirişlerine sarık bacası?: 13 zira, (kıymet x aded) 60x60=3600 kuruş; taban ucuna meşe çubuğu: 15 zira, (kıymet x aded) 60x10=600 kuruş; mahya için yeni dünya-ı kebîr: 10 zira,; mikraz (makas) için tek yeni dünya: 10 zira, (kıymet x aded) 50x80=4000 kuruş; çifte boyralık (kıymet x aded) 10x200=2000 kuruş; sarvan tahtası (kıymet x aded) 6x300=1800 kuruş; tavan döşeme için Venedik koğuşu (kıymet x aded) 15x300=4500 kuruş; kurşun altına ağa tahtası (kıymet x aded) 3x700=2100 kuruş; pencere ve kapılara doğrama (kıymet x zira) 25x75=1875 kuruş; mismâr (çivi)-ı kebîr (kıymet x aded) 5x300=1500 kuruş.*
>
> *câmi-i şerîfin derûnu ve duvar üzerlerine kebîr saçak için tuğla (kıymet x aded) 250x4000=1000 kuruş; mismar-ı sâgir (kıymet x aded) 6x100=600; taşra duvarlarının tamiri (kıymet x zira) 10x400=400 kuruş; kireç kantar (kıymet x aded) 15x300=4500 kuruş; minarenin tamirine seren ve tahta ve iskelelik vesaire ber-vech-i tâmirât 3000 kuruş; neccar yevmiyesi (günlüğü 20 kuruştan 400 gün) 8000 kuruş; rençber yevmiyesi (günlüğü 10 kuruştan 400 gün) 4000 kuruş; câmi-i mezkûrun üzerine lüzum görünen kurşun 2000 kıyye x 6=12000 kuruş"*[1016].

[1013] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 50 (belge: BOA, EV.MKT. 19/75, belge tarihi: 10 C. ahir 1274 / 26 Ocak 1858).
[1014] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 70 (belge: BOA, EV.MKT. 253/124, belge tarihi: 9 Zilkade 1280 / 6 Nisan 1264).
[1015] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 52 (belge: BOA, İ.MVL. 390/16998-7, Belge tarihi: 4 Receb 1274 / 18 Şubat 1858; BOA, EV.MKT. 39/12, belge tarihi: 29 Muharrem 1275 / 8 Eylül 1858; Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 54 (belge: BOA, EV.MKT. 43/25, belge tarihi: 4 R. evvel 1275 / 12 Ekim 1858).
[1016] BOA, EV.MH. 691/101, belge tarihi: (Tahrip olmuş); BOA, EV.MH.TİK. 5/14, belge tarihi: Gurre-i Receb 1276 / 24 Ocak 1860.

Sözkonusu onarım sırasındaki keşiflerinde caminin uzunluğu (tûlen) 15, eni (arzen) 13 ve yerden yüksekliği (irtifaen) 8 zirâ olarak ölçülmüştür[1017]. Bu ölçülerin,11,36 x 9,85 ve yüksekliği 6,06 olmak üzere metre cinsinden karşılığı, günümüzdeki caminin 11,05 x 9,47 metrelik boyutlarına neredeyse denk düşmektedir. Onarımın tamamlanmasından az sonra da uzun süre âtıl kaldığından, caminin içindeki halı vs. eşyaları yenilenmiştir[1018].

1891 yılına gelindiğinde camide tekrardan onarım gerektirecek bazı bozulmalar meydana geldiğinden (12.285 kuruş bedelle) keşfi yapılmış, mahalli evkaf müdürü ile meclis azasından bir zatın nezaretinde ve masrafı İzmid Evkaf hasılatından karşılanmak üzere, onarımına izin verilmiştir[1019]. Bu onarımdan kısa bir süre sonra, 10 Temmuz 1894'teki büyük depremde yapı tekrar hasara uğramış[1020], minarenin şerefeden yukarısı yıkılmıştır[1021]. Cami ve minarenin keşfi 1897 yılı başında gerçekleştirilmiştir[1022]. Bu tamirin ne ölçüde gerçekleştiği ve kapsamı konusunda herhangi bir belge mevcut değildir. 1901 yılına ait başka bir belgede, caminin bozulan kurşunlarının onarılması talep edilmektedir[1023]. Bahsi geçen tamiratların gereğince yapılamadığından olacak ki 1912 civarında caminin ve minaresinin yeniden inşa edilmesine karar verilmiştir[1024]. Caminin mevcut kurşunları (3784 kilo) sökülerek İzmit evkaf memuru İsmail Hakkı Bey nezaretinde inşaat anbarına teslim edilmiştir[1025].

Caminin giriş kapısı üzerinde, yakın zamana kadar mevcut olan kitabeden 1976 yılında onarıldığı anlaşılmaktadır[1026]. Onarımı öncesinde minarenin şerefe korkuluklarından yukarısı yıkık durumdaydı. Cephelerde yer alan üst sıra pencereleri bugünkünden farklı olarak dikdörtgen formda, kiremit örtülü çatısı ahşap saçakla çevriliydi. Ayrıca giriş cephesinde sonradan eklendiği anlaşılan kapalı bir son cemaat bölümü ve batı cepheyi

[1017] BOA, EV.MH. 691/101, belge tarihi: (Tahrip olmuş)
[1018] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 58 (belge: BOA, EV.MKT. 93/1, belge tarihi: 16 Receb 1276 / 8 Şubat 1860).
[1019] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 92, 96, 98, 100, 102.
[1020] BOA, EV.MKT. 2050/88, belge tarihi: 29 Eylül 1310 / 11 Ekim 1894; BOA, EV.MKT. 2047/63, belge tarihi: 13 C. evvel 1312 / 11 Kasım 1894.
[1021] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 104 (belge: BOA, EV.MKT. 2086/40, belge tarihi: 17 Zilkadel 1312 / 12 Mayıs 1895).
[1022] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 112 (belge: BOA, EV.MKT. 2335/77, belge tarihi: 19 Receb 1315 / 14 Aralık 1897).
[1023] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 114 (belge: BOA, EV.MKT. 1741/34, belge tarihi: 19 Eylül 1317 / 2 Ekim 1901).
[1024] BOA, EV.MH.TİK 125/73, belge tarihi: 19 Şubat 1327 / 3 Mart 1912.
[1025] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 140 (belge: BOA, EV.MH.TİK 164/47, belge tarihi: 13 Haziran 1334 / 13 Haziran 1918).
[1026] Kocaeli KTVKBK rapor nr. / tarih: 17.03.2010/1365.

saran müştemilat binaları ile harimde, çoğu yazılı ve süslemeli kalem işi levhalar görülebilmekteydi. Onarımla birlikte caminin önüne demir konstrüksiyonlu bir son cemaat yeri yapılmış, üst sıra pencereleri sivri kemerli ve alçı revzenli olarak yenilenmiştir[1027]. Yine bu tarihte yenilenen minare 1999 depreminde tekrar yıkılmıştır[1028]. Cami'nin 2011 yılında başlayan onarımlarında[1029]; minarenin kaideden yukarısı yenilenmiş, minare girişi caminin içinden kaide cephesine alınmış, son cemaat yerini kapatan metal aksamlı, camekânlı bölüm kaldırılmış ve bugünkü ahşap direkli görünümüne kavuşturulmuştur[1030].

1993 yılında Rüstem Paşa Camii'nin yanına (1 Pafta, 35 Ada, 48 parsele) yen, bir camii yapımına başlanmış (30.04.1993'te), kültür varlıkları koruma kanununa muhalefetten cami derneğine dava açılmış, fakat takipsizlik kararı verilmiştir[1031].

Mimari Özellikleri:

Cami bugünkü haliyle, 11,05 x 9,47 metre ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen bir planlı harim ile önünde, 4,92 metre eninde saçaklı bir son cemaat mahallinden oluşan oldukça sade bir yapı görünümündedir (Şekil 33). Yapının saçak kotuna kadar olan yüksekliği 4,84 metredir. Ahşap tavanlı harim ve önündeki son cemaat yerinin üzerini alaturka kiremitli bir çatı örtmektedir. Yaklaşık 85 santimetre kalınlığındaki beden duvarları kireç harçlı moloz taş örgülü olmakla birlikte, yer yer düzensiz tuğla parçaları ve duvar birleşimlerinde kesme taş dizileri görülür. Yapının minaresi kuzeybatı köşede, beden duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir.

Son cemaat mahalli, giriş aksının iki yanında birer basamakla yükseltilerek seki biçiminde düzenlenmiş, üzeri altı adet ağaç konsolun taşıdığı geniş bir saçak ile örtülmüştür. Saçağın ahşap tavanı ince çıtalarla kasetlenmiştir. Sade giriş kapısının iki yanında; altta kapı ile aynı hizada olan dikdörtgen formlu, üstte sivri kemerli ikişer pencere yer alır. Alt sıra pencereleri demir lokma parmaklıklı, üsttekiler fil gözü şeklinde alçı şebekelidir (Foto. 183-184).

[1027] VGMA, rapor nr. / tarih: 7235 / 28.09.1985.
[1028] VGMA, rapor nr. / tarih: 000191 / 25.01.2011.
[1029] Kocaeli KTVKBK karar nr. / tarih: 1819/02.02.2011.
[1030] VGMA, rapor tarih / nr. 26.03.2014-00974.
[1031] İstanbul II Numaralı KTVKK karar nr. / tarih: 3435 / 19.04.1994; Kocaeli KTVKBK, B.07.0.BBM.4.34.90.01-1-4132/90 nr ve 08.02.1995 tarihli belge; aynı kurulun 1994/1557 tarihli kararı.

Giriş cephesinin pencere düzeni, diğer cephelerde de tekrarlanmaktadır. Bu cephelerin saçak kısmında, iki sırası testere dişi şeklinde yerleştirilmiş beş sıra tuğla dizisi yer alır. Minareye giriş dışarıdan, kaidenin kuzeyine açılan bir kapı ile sağlanır. İnşa malzemesi olarak gövde ve şerefe altında tuğla, geri kalan kısımlarında kesme kullanılmıştır. Kübik formlu kaide ve üzerindeki prizmatik üçgenlerle geçilen pabuç kısmı, yapının beden duvarlarını aşmaktadır. Şerefe altı dört sıra halinde testere dişi şeklinde düzenlenen minarenin külahı kurşun kaplıdır (Foto. 183-188).

Harimin kuzeyinde, sekiz adet konsolla desteklenen ahşap bir mahfil bulunmaktadır. Mahfil ile birlikte ibadet mekânını örten ahşap tavan, son cemaat yerinin saçağı ile aynı özelliktedir. Harime doğru çıkıntı oluşturacak şekilde konumlandırılan dikdörtgen formlu mihrabı, sivri kemerli mihrap nişini de içine alacak şekilde, profilli bir silme çevrelenmektedir. Mihrap nişinin formu iki yanda süsleme amaçlı olarak tekrar edilmiştir. Ahşap minber ve vaaz kürsünün mimari bir değeri olmayıp, beyaz badanalı duvar yüzeylerinde de herhangi bir süsleme bulunmamaktadır (Foto. 189-192).

3.1.5.2. Mektep

Vaktiyle Süleyman Bey Camisi'nin[1032] bitişiğinde bulunan mektep, 1849-60 yılları arasında, diğer yapılarla birlikte tamir edilmişti[1033]. Tamirin masraf kaydı; çeşitli tahtalar, çivi ve doğrama ile dülger ve rençber yevmiyesi ile sınırlıydı. Kullanılan malzemeler ve işçilik ile caminin ilk yapısı düşünüldüğünde mektebin, basit yapılı ahşap bir bina olabileceği akla gelmektedir. 1910 yılında mektep vakfa kayıtlı olarak görünmektedir[1034]. Fakat bu tarihten sonrasına ilişkin bir kaydı bulunmamaktadır.

3.1.5.3. Kervansaray

Yeri: Yalova
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: 1558-1560 **İnceleme Tarihi:** Nisan 2016
Şekil No: **Fotoğraf No:**

[1032] Cami mevcut değildir. Günümüzde Rüstem Paşa mahallesinin hemen doğusunda bu adla anılan bir mahalle yer almaktadır.
[1033] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 40 (belge: BOA, İ.DH. 198/11261, belge tarihi: 16 Şevval 1265 / 4 Eylül 1849); Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 50 (belge: BOA, EV.MKT. 19/75, belge tarihi: 10 C. ahir 1274 / 26 Ocak 1858); BOA, EV.MH.TİK. 5/14.
[1034] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 128.

Genel Tanım:

Yapı ile ilgili tespit edilebilen en erken tarihli kayıt 1810 yılının sonunda düzenlenmiş olup -XIX. yüzyılda Rüstem Paşa'nın özellikle taşra yapılarının büyük bir kısmında uygunlanmış olan- hanın üzerindeki kurşunun kiremide çevrilmesi için izin talebini konu edinmektedir. Dilekçede büyük boyutlu olduğu vurgulanan "battal han"ın, Yalakâbad kasabasının dış tarafında kaldığı ve içinde sâkin kimsenin bulunmadığı belirtilmekte, geliri yıllık masraflarını karşılamadığından kurşun satışı ile elde edilecek gelirle çatısının (kiremit döşeli olarak) onarımı talep edilmektedir[1035]. 1836 yılında kaza ahalisi tarafından gönderilen bir ihbar mektubunda ise "Yalakâbadda vâki merhûm Rüstem Paşa câmi'-i şerîfi musakkafâtından bir bâb vakıf hanı", memleket ayanı[1036] Mehmed Ağa tarafından yıkılarak enkazının telef edildiği bildirilmekte, ayrıca bir senedir kapalı tutulan caminin de onarılması istenmektedir. Bu ihbar üzerine sadaretten Kocaeli sancağı mütesellimine bir yazı gönderilerek konunun incelenmesi istenmiştir[1037]. İncelemenin sonucuna dair bilgi bulunmamamkla birlikte yüzyılın sonuna kadar yapının, onarımla kurtulabilecek şekilde ayakta kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1891 yılına gelindiğinde beden duvarları yıkılarak taşları, Termal'e giden yolun yapımında kullanılmıştır:

> *"Cağalzâde Rüstem Paşa vakfından İzmid sancağı dahilinde Yalova nâhiyesinde bulunan icâre-i vâhideli bir bab harâb hanın dört tarafındaki kebîr dıvarları hedm olunarak vaktiyle işlenmiş ve tesviye görmüş olan taşlarını kasaba-i mezkûre civârında olub Dağ Hamamına giden şose târikine sarf olunduğu istihzâr kılınmış olduğundan… mekûr taşlar kaç çekiden ibarettir ve râyic-i beldeye göre beher çekisi kaç kuruşdan ibarettir ve mezkûr hanın nâhiye-i mezkûrece imârına lüzum var mıdır olduğu halde tâmiri kaç kuruşla masârıfa mütevakkıfdır ve o halde senevî ne mikdar kirâ getirebilir ve mezkûr han arsası kaç zirâdır ve icâreteyn suretiyle satılması lazım geldiği halde kaç kuruşa talib bulunabileceğinin bilâ-taraf tahkîk ve tedkîkiyle tebeyyün edecek hâlin mezkûr mutasarrıflık ile evkâf müdürlüğüne tastir buyrulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehûl emrindir"* [1038].

[1035] VGMA, d. 276, s. 23, belge tarihi: 27 Zilkade 1225 / 24 Aralık 1810.
[1036]
[1037] BOA, EV.BKB. 36/272, belge tarihi: 6 Receb 1252 / 17 Ekim 1836.
[1038] BOA, EV.MKT. 1686/5, belge tarihi: 26 Şaban 1308 / 6 Nisan 1891.

1899 yılında muhacir İbrahim Efendi, üzerine han ve hane inşa etmek amacıyla han arsasını kiralamak için "Karamürsel Kazâsı İdare Meclisi"ne başvuruda bulunmuştur. Fakat İbrahim Efendi'nin bu uzun süreli karalama teklifi "icâre-i zemîn" yani arsa üzerine inşa edeceği yapıların kendi mülkü olması yönünde olduğundan, belgede; "mahall-i mezkûrun ticâret nokta-i nazarından caiz-i ehemmiyet bir mahal idüğünün anlaşılması ve nâhiye-i mezkûrede vâki kaplıcaların günden güne kesb-i şeref idüğü" gerekçe gösterilerek reddedilmiştir[1039].

Görüldüğü üzere yukarıda zikredilen son iki belge, Yalova'da Rüstem Paşa vakfına bağlı han/kervansarayın, XIX. yüzyılın sonunda ortadan kalktığına işaret etmektedir. Fakat Aptullah Kuran'ın, Samanlı köyü yaşlılarından edindiği bilgilere göre, burada 1950'li yıllara kadar kervansarayın kalıntılarının "burada" görülebildiğini, sonradan buranın dinamitle patlatılarak elmalığa çevrildiğini ifade etmektedir[10401041].

Osmanlı dönemine ait bir arşiv belgesinde, "Yalova nahiyesinde" Paşa'nın vakfından olan bir han hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Bu yapı, 19. yüzyılının sonlarında doğru harap haldeyken yıkılarak "vaktiyle işlenmiş ve tesviye görmüş" taşları, Dağ Hamamı'na giden şose yolunda kullanılmıştır[1042]. Bir müddet sonra, muhacir İbrahim Efendi arsasının üzerine ev yapmak için talepte bulunmuş, fakat kabul görmemişti[1043].

Aptullah Kuran köyün yaşlılarından edindiği bilgilere göre, 1950'li yıllarda kervansarayın da kalıntılarının görülebildiğini, sonradan buranın dinamitle patlatılarak elmalığa çevrildiğini ifade etmektedir[10441045]. Osmanlı dönemine ait bir arşiv belgesinde, "Yalova nahiyesinde" Paşa'nın vakfından olan bir han hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Bu yapı, 19. yüzyılının sonlarında doğru harap haldeyken yıkılarak "vaktiyle işlenmiş ve tesviye görmüş" taşları, Dağ Hamamı'na giden şose yolunda

[1039] BOA, EV.MKT. 2532/87, belge tarihi: 26 Şaban 1308 / 23 Kasım 1899.
[1040] Kuran, "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", 86.
[1041] Samanlı Köyü Muhtarı Çetin Pehlivan (d. 1957)'dan edinilen bilgiye göre, söz konusu yapılara dair günümüze ulaşan hiçbir iz bulunmamaktadır.
[1042] BOA, EV.MKT. 1686/5, belge tarihi: 26 Şaban 1308 / 6 Nisan 1891.
[1043] BOA, EV.MKT. 2532/87, belge tarihi: 26 Şaban 1308 / 23 Kasım 1899.
[1044] Kuran, "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", 86.
[1045] Samanlı Köyü Muhtarı Çetin Pehlivan (d. 1957)'dan edinilen bilgiye göre, söz konusu yapılara dair günümüze ulaşan hiçbir iz bulunmamaktadır.

kullanılmıştır[1046]. Bir müddet sonra, muhacir İbrahim Efendi arsasının üzerine ev yapmak için talepte bulunmuş, fakat kabul görmemişti[1047]. Bu yapının Samanlı'daki kervansaray olup olmadığı kesin olmamakla birlikte, Dağ Hamamı olarak da adlandırılan Termal'in Samanlı'ya olan yakınlığı, bu yöndeki bir görüş için çıkış noktası oluşturabilir.

3.1.5.4. Suyolu ve Çeşmeler

Eylül 1849: "Yalova kazasında vâki" olub tamiri cenâb-ı padişâhîden istid'a ve istirhâm kılınan Rüstem Paşa cami-i şerîfî ve minaresinin masrafı 29.670, su yollarının 13.800, (Süleyman Bey cami bitişiğindeki) mektebinin 9.630 ve kaldırımın 1500 kuruş (toplam 54.650 kuruş)'a baliğ olmasıyla kaldırım masrafının Nafia hazinesinden geri kalanının Evkâh hazinesinden karşılanması için izin istenmektedir[1048].

Fakat aradan sekiz yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen yapılara müdahalede bulunulmamış ve artık keşif bedelinin de onarımı karşılayamayacağından dolayı 1858'de yapıların tekrar keşif ve eksiltmesi yapılmıştır (kaldırım maasrafı 6500 kuruş, cami, mektep ve suyolları masrafı 78.500 kuruş olmak üzere toplam 85.000 kuruş)[1049]. Onarım işleri, kaza ahalisinden Yusuf Ağa' ya ihale edilmiş[1050] olup aynı yıl içerisinde yapıların onarımına başlanmıştır[1051]: *"su yollarının keşfi: 3000 zirâ mahallinde külliyen harâb olub tamirine lüzum görünen künk (kıymet x aded) 10x5000=5000 kuruş; revnak? (kıymet x aded) 8x500=4000 kuruş; kireç ve mermer 2500 kuruş; tuğla (kıymet x aded) 250x5000=1250 kuruş; kendir (kıymet x aded) 6x300=1800 kuruş; rençber yevmiyesi (günlüğü 10 kuruştan 300 gün) 3000 kuruş; usta yevmiyesi (günlüğü 20 kuruştan 130 gün) 4750 kuruş"* [1052].

[1046] BOA, EV.MKT. 1686/5, belge tarihi: 26 Şaban 1308 / 6 Nisan 1891.
[1047] BOA, EV.MKT. 2532/87, belge tarihi: 26 Şaban 1308 / 23 Kasım 1899.
[1048] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 40, (belge: BOA, İ.DH. 198/11261, belge tarihi: 16 Şevval 1265/ 4 Eylül 1849).
[1049] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 50 (belge: BOA, EV.MKT. 19/75, belge tarihi: 10 C. ahir 1274 / 26 Ocak 1858).
[1050] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 70 (belge: BOA, EV.MKT. 253/124, belge tarihi: 9 Zilkade 1280 / 6 Nisan 1264).
[1051] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 52 (belge: BOA, İ.MVL. 390/16998-7, Belge tarihi: 4 Receb 1274 / 18 Şubat 1858; BOA, EV.MKT. 39/12, belge tarihi: 29 Muharrem 1275 / 8 Eylül 1858; Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 54 (belge: BOA, EV.MKT. 43/25, belge tarihi: 4 R. evvel 1275 / 12 Ekim 1858).
[1052] BOA, EV.MH. 691/101, belge tarihi: (Tahrip olmuş); BOA, EV.MH.TİK. 5/14, belge tarihi: Gurre-i Receb 1276 / 24 Ocak 1860.

"Merhum Cağalzade Rüstem Paşa'nın Yalakâbad kasabasında binâ ve inşâ'sına muvaffak oldukları mâ-i leziz tarîkiyle çeşmelerinin ta'mir ve tesviyesi" için düzenlenen 1874 tarihli keşf-i evvel defterinde; suyun çıkış noktasını oluşturan Papas oğlu İstifani (Stefani) tarlasından itibaren suyolunun bozulan kısımları ile tamiratın ne şekilde yapılacağı, detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Tamir edilecek yerler arasında Rüstem Paşa Camisi'nin bitişiğindeki su terazisi ile şadırvanının künkleri de yer almaktaydı. Paşa'nın vakfı dâhilinde, suyolu ile ilişkili çeşmelerden biri, Arnavud İsmail Ağa'nın evinin karşında yer alıyordu ve bu çeşme, cami bitişiğindeki terazi ile bağlantılıydı. Ayrıca biri Hükümet Konağı'nın karşında, diğeri "Devin Çeşme" adında iki çeşme daha bulunmaktaydı[1053]. Bir başka kayıtta, kaza halkının sıkıntı çektiği, bu nedenle cami şadırvanı ile dört adet çeşmenin tamiratının hızlandırılması talep edilmişti[1054]. *Gedikpaşa suyolcusu Hacı Ömer Ağa*'ya ihale edilen[1055] tamirat; ödenekteki karışıklıklar, usulüne uygun olmayan işlemler vb. sebeplerle ağır aksak ilerlemiş ve tam anlamıyla tamamlanması yirmi seneyi bulmuştur[1056]. 1910 yılına gelindiğinde suyollarının bazı kısımları tekrar harap hale gelmiş ve su taksimin demir borularla değiştirilip onsekiz yeni çeşme yapılması uygun görülmüştür[1057].

3.1.6. Mudurnu-Dibek Rüstem Paşa Manzumesi

Yeri: Bolu İli Mudurnu İlçesi, Yıldırım Bayazıd Mahallesi, Dibek Mevkii
Durumu: -
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Mart 2016
Şekil No: **Fotoğraf No:**
Genel Tanım:

Osmanlı döneminde küçük bir menzil yerleşimi olan Dibek, Mudurnu'nun 5 km kadar kuzeyinde, Adapazarı, Göynük, Nallıhan-Ankara sapağında yer almaktadır. Mudurnu ve dolayısıyla Dibek, eski İstanbul-Ankara yolu üzerinde olup Anadolu'nun kuzey kıyılarını dolanarak Erzurum'a ulaşan 'sol kol' ile de bağlantılı idi. İstanbul'dan hareket

[1053] BOA, EV.MH.TİK 18/326, belge tarihi: 20 Mart 1290 / 1 Nisan 1874; BOA, EV.MH.TİK 36/65, belge tarihi: (Yırtık).
[1054] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 86 (belge: BOA, EV.MKT. 813/57, belge tarihi: 10 R.evvel 1293 / 5 Nisan 1876).
[1055] BOA, EV.MH.TİK 19/58, belge tarihi: 3 R. ahir 1291 / 20 Mayıs 1874.
[1056] BOA, EV.MKT. 2047/59, belge tarihi: 12 C. evvel 1312 / 11 Kasım 1894.
[1057] Çelik, *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*, 128 (belge: BOA, İ.MBH. 13.Za.5, belge tarihi: 9 Şevval 1328 / 14 Ekim 1910).

eden yolcular, özellikle XVII. yüzyıla kadar kısmen bataklık olan Düzce yerine, genellikle Sapanca'nın güneyine yönelerek (Geyve-Taraklı-Göynük-Dibek-Mudurnu üzerinden) Bolu'ya ulaşıyordu. Ayrıca önemli bir ticaret şehri olan Bursa'nın Karadeniz kıyıları ile bağlantısı; Yenişehir - Vezirhan - Gölpazarı - Göynük - Mudurnu - Bolu üzerinden sağlanıyordu[1058]. Ankara yolu ise Mudurnu'nun güneyini takip ederek, Nallıhan-Beypazarı-Ayaş üzerinden Ankara'ya ulaşıyordu ki bu yol üzerindeki Ankara ve Beypazarı, Rüstem Paşa'nın ticari ve mimari faaliyetleri açısından da önem arz eden yerlerdi.

Rüstem Paşa'nın 3 Aralık 1557 tarihli vakfiyesinde Dibek'te bir *kervansaray* inşa edildiği kaydedilmekte, bundan üç yıl sonra düzenlenen diğer bir vakfiyesinde ise bu yapıya ilaveten birer *cami, misafirhane, kaldırım* ve *çeşme* vakfedilmektedir:

"... kasaba-i Dibek'de ve... nam mevzîde bir kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır ki.."[1059].

"...ve vilâyet-i Anadolu'da Dibek nam kasabada 'innemâ ya'muru mesâcidallâhi men âmene billâhi vel yevmîl âhıri'[1060] muktezasınca... bir câmi-i şerîf ve ma'bed-i münîf bünyâd... ve bir misâfirhâne-i a'dimü'l- misâl ve bir kaldırım ve bir çeşme-i âb-ı zülâl icâd eylediler ki.." [1061].

Her ne kadar Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde Dibek'ten kasaba olarak bahsedilmiş ise de aynı yüzyılda Rüstem Paşa camisine yapılan bir atama kaydında (müezzin tayini) burası köy olarak geçmektedir[1062]. XIX. yüzyıla gelindiğinde de bu statüsünü devam ettirdiği anlaşılmaktadır[1063]. Nitekim bu yüzyılda, henüz ayakta olan Rüstem Paşa'nın cami ve han/kervansarayından başka, aynı işleve sahip başka hiçbir yapı bulunmamaktaydı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren de burası bir mevkii olarak -

[1058] Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (çev.) Nilüfer Epçeli (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010), 232-235.
[1059] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 232 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139/36-39, belge tarihi: 10 Safer 965/3 Aralık 1557).
[1060] Kur'an, Tevbe/18'den alıntıdır. Meali: Allah'ın mescidlerini ancak, Allah'a ve ahiret gününe îmân eden kimseler imar eder, bkz.: https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1252/17-22-ayet-tefsiri (E.T. 27.10.2018).
[1061] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 228 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 14, s. 146/19-25 belge tarihi: Evâil-i Receb 967 / 28 Mart-6 Nisan 1560).
[1062] Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 36; Kenan Ziya Taş, "XVI. Yüzyılda Bir Vakıf ve İlim Merkezi Mudurnu", *Vakıflar Dergisi* 26 (1997), 99.
[1063] Yücel Özkaya, "XIX. Yüzyılda Mudurnu 'nun Sosyal ve İktisadî Durumu", *XII. Türk Tarih Kongresi 12-16 Eylül 1994 Bildirleri* (Ankara: TTK Basımevi, 1999), 3: 764.

Rüstem Paşa hanına atfen- "Dibekhanı mevkii" şeklinde adlandırılmaktaydı[1064]. 1925 yılına ait Bolu Vilâyet Salnâmesi'nde, Mudurnu'ya bağlı 94 köy içerisinde Dibek'in adı yoktur.[1065] Dibekhanı günümüzde de Mudurnu'nun Yıldırım Bayazıd Mahallesi sınırları içerisinde, bir mevkinin adıdır. Tespit edilebildiği kadarıyla Dibek'in adına en erken, 1548 yılında iki Fransız diplomatın Anadolu'daki seyahat durakları arasında rastlanır. İstanbul'dan hareketle "sol kol" güzergâhını takip eden Jacques Gassot, Erzurum üzerinden Tebriz'e; Jean Chesneau ise Halep üzerinden Mısır'a ulaşmıştı[1066]. Bu tarih, Rüstem Paşa'nın veziriazamlığının dördüncü yılına denk gelmekle birlikte, ayrıca İran Seferi'nde bulunduğu tarihtir. Bir sefer güzergahı olarak Dibek, IV. Murad'ın 1635'teki Revan Seferi durakları arasında da yer almaktadır[1067].

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinden kervansarayın daha önce yapıldığı anlaşılmakla beraber, yapıların inşa tarihine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Mimar Sinan'ın tezkirelerinden yalnızca TM'de, han ve kervansarayın adı geçmektedir: "iki han … nam mahalde, Bolu kurbünde câmi-i şerîfi" ve "Dibek nam karyede Rüstem Paşanın Kervansarayı" [1068]. Rüstem Paşa'nın kurdurduğu bu küçük ölçekli manzumeden geriye, maalesef hiçbir iz kalmamıştır.

3.1.6.1. Camii

Yeri: Mudurnu İlçesi, Yıldırım Bayazıd Mahallesi, Dibek Mevkii

Durumu: -

İnşa Tarihi: 1558-1560 **İnceleme Tarihi:** Mart 2016

Şekil No: - **Fotoğraf No:** -

Genel Tanım:

1561 tarihli vakfiyede, cami görevlileri ve alacağı ücretler şu şekilde belirtilmişti:

"ve dâhî vilâyet-i mezbûrede Dibek nâm kasabada binâ itdiği câmi'-i şerîfin hatibine yevmî dört akçe, ve evkât-ı hamsede imam olub her muallim olana yevmî beş akçe ve bir

[1064] BOA, İ.MVL. 265/10089, belge tarihi: 20 C. evvel 1269 / 1 Mart 1853.
[1065] Hamdi Birgören (haz.), *Bolu Vilâyeti Salnâmesi Milâdi 1925 Rumî 1341* (Bolu: Bolu Araştırmaları Merkezi, 2008), 455-457.
[1066] Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kervan Yolları* (Ankara: VGM Yay., 2007), 38-39.
[1067] Nezihi Aykut, "4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi", *Tarih Dergisi* 34 (1984), 244 (488. dipnot).
[1068] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 2550; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 83, 94.

kimesne evkât-ı hamsede müezzin olub yevmî üç akçe ve üç nefer dervirhâna yevmî birer akçe ve bir muarrife ve bir salâ müezzinine yevmî birer akçe verile"[1069].

XVIII. yüzyıldan itibaren takip edilebilen kayıtları göre cami, üzeri çatı ile örtülü "sakıflı" bir yapı idi. 1784 yılında çıkan bir yangın sonucunda -hanla birlikte- caminin üst örtüsü yanmış, vakfın mütevellisi tarafından han, geri bırakılarak caminin onarımı gerçekleştirilmiştir[1070]. 1853 tarihli bir başka kayıtta; caminin çatı, su yolları ve çeşitli yerlerinin (10.000 kuruş bedelle) onarımı için, Evkaf Nezareti tarafından Meclis-i Vâlâ'dan onay istenmekte, yörede bulunan tek cami olmasından dolayı onarımın oldukça önemli olduğu vurgulanmaktadır[1071]. Onarımın ne ölçüde gerçekleştiği bilinmemekle birlikte 1859 yılında gerçekleşen bir imam tayininden[1072], henüz yapının ayakta ve faal olduğu anlaşılmaktadır. Yapının tam olarak ne zaman yıkıldığı belirlenememiştir.

1869-1905 tarihleri arasında Mudurnu'nun bağlı olduğu Kastamonu Vilâyet Salnâmelerinde ve 1921-1925 arasındaki Bolu Salnâmelerinde; Mudurnu ve çevresindeki tarihi eserlerin arasında, Rüstem Paşa'nın buradaki hiçbir yapısından bahsedilmemektedir[1073].

3.1.6.2. Misafirhane

Yeri: Mudurnu İlçesi, Yıldırım Bayazıd Mahallesi, Dibek Mevkii
Durumu: -
İnşa Tarihi: 1558-1560 **İnceleme Tarihi:** Mart 2016
Şekil No: **Fotoğraf No:**
Genel Tanım:

[1069] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 232 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 17, s. 160/7-11, belge tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).
[1070] BOA, C.EV. 122/6064, belge tarihi: - (Miladi 1784 ile 31 Mart 1785 tarihleri arasında).
[1071] BOA, İ.MVL. 265/10089.
[1072] BOA, EV.MKT 104/94, belge tarihi: 21 C. evvel 1276 / 16 Aralık 1859.
[1073] Güray Önal (haz.), *Osmanlı Devri Kastamonu Vilâyeti Salnâmelerinde Bolu Sancağı* (Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2008), 2: 57, 109, 138, 221; Birgören, *Bolu Vilâyeti Salnâmesi Milâdi 1925 Rumî 1341*, 194, 209-210, 462-465; Nermin Kılıç-Ayşe Kayapınar, v.dğer., (haz.), *Bolu Livâsı 1921-25 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)* (Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, 2008), 655-661.

Kervansarayla birlikte Dibek'te konaklayacak kervanların yararlanması için inşa edilen "misafirhane" hakkında, herhangi bir kayda tesadüf edilememiştir Cami ve kervansaraydan daha önce ortadan kalkmış olmalıdır.

3.1.6.3. Kervansaray

Yeri: Mudurnu İlçesi, Yıldırım Bayazıd Mahallesi, Dibek Mevkii

Durumu: -

İnşa Tarihi: Aralık 1557'den önce **İnceleme Tarihi:** Mart 2016

Şekil No: **Fotoğraf No:**

Genel Tanım:

Caminin hizmetlileri belirlenirken, günde iki akçe ücretle kervansarayın temizliği ile ilgilenecek bir de "ferraş" görevlendirilmişti[1074]. 1645 yılında Katip Çelebi, Mudurnu'daki iki handan biri olarak yapıdan bahseder: "İstanbul yolu üzere kasabadan iki mil ötede Dibek Hanı derler Rüstem Paşa'nın bir hanı olub dâhil-i kasabada iki han ve mezrâ ve mer'a…"[1075].

17. yüzyılın başlarında hanın kurşunlarının bir kısmı eşkıya tarafından çalınmış[1076], Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'ın isteği üzerine, geri kalan kurşunlar sökülerek yapının üzerine çam tahtası döşenmiştir[1077]. Bu aksam da 1784'teki yangında tamamen yanmış, yapı "yalnız dört duvardan ibaret" kalmıştır. O sıralar Rüstem Paşa vakfının mütevellisi olan Mîr Ali Bey, kış şartlarında İstanbul'dan gönderilecek iri keresteler ile neccar ve amele naklinde güçlük çekileceğinden, onarımı 1785 baharında yapmayı taahhüt etmişti[1078]. Orman bakımından oldukça zengin olan Bolu ve çevresinden kereste temin etmek varken mütevellinin malzemeyi İstanbul'dan göndermeye çalışması ilginçtir. Mudurnu bu devirlerde İstanbul'un kereste ihtiyacını karşılayan yerlerden biri

[1074] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 232 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 17, s. 160/7-12, belge tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).
[1075] Kâtip Çelebi, *Cihannüma (Müteferrika neşri),* 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732), İstanbul: Matbaa-ı Amire, s. 652, bkz.: http://www.kitabicihannuma.com/Cihannuma_pdf/14-Cihannuma_651-698.pdf (E.T. 01/11/2019).
[1076] Kuzey ve Batı Anadolu'da olduğu gibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında *'Suhte'* isyanları olarak başlayıp, XVII. yüzyıl başından itibaren *'Celali'* faaliyetlerine dönüşen ayaklanmalar sırasında Bolu-Mudurnu çevresinin ciddi tahribata uğradığı bilinmektedir. Bkz.: Birgören, 173-176; Mehmet Ekincikli, *Temettüat Defterlerine Göre Mudurnu Kazasının Sosyoekonomik Yapısı* (İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 20-27.
[1077] BOA, A.{DVNSMHM.d. 81, sıra nr. 414, belge tarihi: 9 Safer 1017 / 25 Mayıs 1608.
[1078] BOA, C.EV. 122/6064, belge tarihi: - (Miladi 1784 ile 31 Mart 1785 tarihleri arasında)

olup 1847 yılında Tersane-i Âmire'de yapılacak olan iki büyük vapur inşası için kereste temini, Mudurnu ve Düzce taraflarından sağlanmıştı[1079]. Bu durumda, onarımın geciktirilmesinde ekonomik faktörün daha belirleyici olduğu ileri sürülebilir ki sonraki süreç de bu düşünceyi pekiştirmektedir. Aradan geçen birbuçuk yılın sonunda mütevelli tarafından yapıya herhangi müdahalede bulunulmamış, yöre halkının şikayetleri üzerine Mudurnu kadısı tarafından, hakkında tekrar emr-i şerîf çıkarılması talep edilmiştir. Yapının varlığına dair tespitli edilebilen en son kayıtta da budur:

> *"Mudurnu kazâsında sâkinun ulemâ ve e'imme ve hutabâ ve fukarâ ve vedî'a-i hâliku'l- berâyaâ meclis-i şer'i enverde takrir-i kelâm edib….. mütevelli-i mümâ-ileyh evvel baharda binasına şürû' etmeyib ilâ hâzâ'l-ân harâm kalıb han-ı merkum dahî tarik-i caddede kâin ve beytûtet edecek mahall-i âhar olmayub âyendegân ve revendegân eyyâm-ı şitâda zahmet-i külliyeye mübtelâ kendiler ve hayvanatlarının helâkine bâdî olmağla han-ı merkumun ta'mîr ve termîmı için mütevelli-i mümâ-ileyhe hitâben müceddeden emr-i şerîf-i celîlü'ş-şân sudûrunu… i'lâm ediver deyu istirhâmları vâkı'a mutâbık olduğuna…"* [1080].

3.1.6.4. Çeşme

Yeri: Mudurnu İlçesi, Yıldırım Bayazıd Mahallesi, Dibek Mevkii

Durumu: -

İnşa Tarihi: 1558-1560 **İnceleme Tarihi:** Mart 2016

Şekil No: **Fotoğraf No:**

Genel Tanım:

"…ve vilâyet-i Anadolu'da Dibek nam kasabada… bir çeşme-i âb-ı zülâl icâd eylediler ki.." [1081].

Söz konusu çeşme hakkında herhangi bir veri elde edilememiştir. Mudurnu ve çevresinde günümüze ulaşabilen dört çeşmenin hepsi XIX. yüzyıla tarihlendirilmektedir[1082].

[1079] Özkaya, "XIX. Yüzyılda Mudurnu 'nun Sosyal ve İktisadî Durumu", 763, 767.
[1080] BOA, C.BLD. 111/5527, belge tarihi: 22 C. evvel 1200 / 23 Mart 1876.
[1081] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 228 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 14, s. 146/19-25 belge tarihi: Evâil-i Receb 967 / 28 Mart-6 Nisan 1560).
[1082] Hüseyin Can, *Bolu ve Yöresinde Bulunan Tarihi Çeşmeler* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 118-127.

3.2. Dini Yapılar

3.2.1. Camiler

3.2.1.1. Kastamonu-Talipler Köyü Rüstem Paşa/Menekşe Mahmud Efendi Camii

Yapının Yeri: Alpaslan Mahallesi (119 Ada, Pafta 23, Parsel 1)
Durumu: Mevcut.
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Nisan 2016
Şekil No: 33 **Fotoğraf No:** 193-207
Genel Tanım:

"… Tatay kazâsında Benefşe Dağı nam makamda bina olunan câmi'in hatibi ve imamı olana yevmî üç akçe ve evkat müezzinine yevmî iki akçe ve salâ müezzinine günde bir akçe ola sermahfile yevmi üç akçe ve dört nefer devirhâna birer akçe ve kayyım ve çerakcı ve ferraş olana günde iki akçe virile …" [1083].

Rüstem Paşa'nın 1538 civarında, yörede bulunan Nakşibendi Tekkesi'nin şeyhi Mahmud Efendi adına yaptırdığı yönünde görüşler bulunmaktadır[1084]. Vakfiyesinde olduğu gibi arşiv belgelerinde de yapının Paşa tarafından inşa ettirildiği açıkça belirtilmiştir[1085].

Cami Kastamonu'ya 15 kilometre mesafedeki Talipler Köyü[1086] sınırları içerisinde - Osmanlı döneminde Göl kazasına bağlı Benefşe Dağı mevkii[1087]- köyden yaklaşık 1-1,5 kilometre uzaklıktaki bir tepe üzerinde bulunmaktadır (Foto. 197). Günümüzde 13 haneli küçük bir köy olan Talipler Köyü'nün halkı, vakit namazları için köy içine sonradan yapılan camiyi kullanmakta, Rüstem Paşa Camii, çevre köylerdeki halkın katılımıyla birlikte, cuma ve bayram namazları için ibadete açılmaktadır. Caminin, XX. yüzyılın başından itibaren bu prensipte kullanıldığı anlaşılmaktadır[1088]. Önünde basit bir

[1083] VGMA d. 635/2, no: 17, s. 160/20-24, Belge tarihi: Evâil-i C. evvel 968 / 1561 Ocak sonu.
[1084] Fazıl Çifçi, *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, 1995), 127; Necipoğlu, *Sinan Çağı"*, 421.
[1085] BOA, C.EV. 516/26054; BOA, EV. MKT. 456/33, belge tarihi: 3 Safer 1260/ 23 Şubat 1844; 7 Şevval 1285 / 21 Ocak 1869.
[1086] Bu köyün ismine 19. yüzyılın sonlarından itibaren rastlanmaktadır: VGMA. d. 4088/83, tarih: 28 K. sani 1307 / 9 Şubat 1892.
[1087] BOA, C.EV. 516/26054; BOA, EV. BKB. 149/122, belge tarihi: 18 Receb 1260 / 3 Ağustos 1844; VGM d. 204/127, belge tarihi: 2 Safer 1260, belge tarihi: 2 Safer 1260 / 22 Şubat 1844.
[1088] VGMA d. 4105/528, belge tarihi: 2 Mart 1320 / 15 Mart 1904.

son cemaat yeri bulunan cami, kareye yakın dikdörtgen planlı olup üzeri, ahşap bindirme tavanla örtülüdür. Kuzey doğusunda yapıya bitişik olarak inşa edilmiş minaresi yer alır.

Caminin tamiri, bakımı ve görevlilerinin ücretleri, Paşa'nın yörede vakfettiği arazilerin gelirinden karşılanıyordu[1089]. 19. yüzyılda, yüzyılın sonuna dek, caminin ciddi bir tahribata uğramadığı, görevlileri ile birlikte faal durumda olduğu görülmektedir[1090]. 1845 yılında çatının kiremit aksamının tamiri için, 810 kuruş, bir yıl sonra minarenin onarımı için 550 kuruş harcanmıştı[1091]. 1853[1092] ve 1855'de[1093] duvarları, 1873-74 yılları arasında da minare şerefesinde onarımlar gerçekleşmiştir[1094]. 1915'li yıllara gelindiğinde de cami sağlam ve kullanılır durumda idi[1095].

Sonradan köy tüzel kişiliğinin mülkiyetine geçen caminin tekrar VGM bünyesine alınması için gerekli yasal işlemler, 2016 yılının ilk aylarında başlatılmıştır. Cumhuriyet döneminde, yöre halkı tarafından son cemaat yerine ek yapılmış, üst kat pencereleri de taşla örülerek kapatılmıştı (Foto. 193). 1972 yılında köy halkının başvurusuyla, VGM tarafından kapsamlı bir onarımdan geçirilen yapının; muhdes son cemaat yeri, ahşap çatısı ve tuğla minarenin gövdeden yukarısı yeniden yapılmış, iç kısımda ahşap tavan yenilenmiş, örülü olan üst sıra pencereleri açılarak içlik ve dışlıkları yapılmış, harimin sıva ve döşemeleri yenilenmiş ve yapının etrafı ihata duvarı ile çevrilmiştir[1096]. Bu onarımdan daha önceki bir tarihte, muhtemelen son cemaat yerinin köy halkı tarafından yeniden yapılması sırasında, çatının da kiremitle kaplandığı anlaşılmaktadır (Foto. 193-195).

Mimari Özellikleri:

Camii'nin 10.24 x 11.04 metre ölçülerindeki hariminin önünde, 5.78 x 11.43 metre ölçülerinde bir son cemaat mahalli yer alır (Şekil 92). Giriş aksının iki yanı, zeminden 30 cm. kadar yükseklikte birer seki ile yükseltilmiş olan son cemaat yerini; iki yanda

[1089] BOA, EV. MKT. 507/102 ve 137, belge tarihi: 11 Zilkade 1285 / 23 Şubat 1869.
[1090] BOA, EV. EVM. 103/101, belge tarihi: 23 Safer 1260 / 18 Mart 1844.
[1091] BOA, EV. ZMT. 233/17, Belge tarihi: 9 C. evvel 1263 / 25 Nisan 1847.
[1092] VGMA d. 2469/17, belge tarihi: 17 C. evvel 1269 / 26 Şubat 1853.
[1093] VGMA d. 2469/74, belge tarihi: 3 Zilkade 1271 / 18 Temmuz 1855.
[1094] BOA, EV. MH. 1773/13, belge tarihi: 1 Mart 1289-28 Şubat 1289 / 13 Mart 1873 - 12 Mart 1874.
[1095] VGMA d. 410125, belge tarihi: 7 Temmuz 1331 / 20 Temmuz 1915.
[1096] VGMA, Onarım fişi no: 370002016-OF001.

duvarlara, ortada basit iki ahşap sütuna oturan, ahşap atkılı meyilli bir çatı örtmektedir. İç ve dışbükey birer silme ile çevrelenen cümle kapısının basık kemeri, birbirine geçme iki renkli taş örgüsü ile düzenlenmiş olup üst kısmında sağır bir kitabelik bölümü yer alır. Kapının iki yanındaki dikdörtgen formlu pencereler, düz lentolu ve demir lokma parmaklıklıdır (Foto. 198).

Son cemaat yeri ile beden duvarının kesiştiği kuzeydoğu köşeye bitişik olarak yerleştirilen minarenin, basık kemerli kapısı, son cemaat yerine açılmaktadır. Düz ve kaval bir silme ile çevrili kapı açıklığını zemine bağlayan kesme taş üzerinde, kabartma olarak işlenmiş zarif bir basamak yer alır. Minarenin kaidesi ve pabuçluk kısmı muntazam kesme taş ile örülmüştür. Kaide, sekizgen kesitli olmakla birlikte son cemaat duvarıyla birleştiği kenarları düzdür. Kaide kenarlarının pahlanmasıyla oluşturulan pabuçluk kısmı, taş bir bilezik ile tuğladan örülmüş çokgen gövdeye bağlanmaktadır. Minarenin balkon şeklindeki şerefe kısmını, taş levha korkuluklar çevrelemekte, kısa tutulan petek kısmının üzerinde kurşun kaplı konik bir külah yer almaktadır (Foto. 200-201). VGMA'ndeki eski fotoğraflardan, bu kısımların aslına sadık kalınarak yenilendiği anlaşılıyor.

Caminin oldukça sade tutulan cephelerinde; kalın derz aralıkları, taşların sürekli değişen boyutları ve aralara yerleştirilen kaba yonu parçalar, özenli bir kesme taş işçiliğinden bahsetmeyi güçleştirmekle birlikte, zaman içinde yapılmış müdahaleler hakkında da bir fikir vermez. Doğu, batı ve güney cepheye açılan dörder pencereden alttakiler, dikdörtgen çerçeveli ve sivri tahfif kemerli, üst pencereler sivri kemerlidir (Foto. 199-200). Beden duvarlarını örten piramidal çatı, dıştan kurşun ile kaplanmıştır.

Harim oldukça sadedir. Ahşap tavanı, duvarların iki kenarı boyunca uzanan kalasların mihrap eksenine birer sıra dik ve düz olarak, kademeli şekilde yerleştirilmesi ile oluşturulmuş, aralarda kalan boşluklar, enli ahşap şeritlerle kapatılmıştır. Defalarca elden geçen bu tavan kuruluşunun çok daha gelişkin ve bezemeli bir örneği, Rüstem Paşa'nın Osmaneli'ndeki Camii'nde görülmektedir. Bu nedenle bir sonraki başlıkta bu örtü sistemi hakkında daha detaylı bilgiler verilmiştir (Foto. 205). Giriş kapısının sağında, ahşap malzemeli, sonradan yapılma basit bir mahfil yer alır (Foto. 203). Alçı mihrabın mukarnaslı kavsarasından yukarısı orijinaldir fakat tahribatın izleri açıkça seçilebilmektedir. Vaktiyle köşeliklerin üst kısmında, karşılıklı yer alan birer kabaranın

sadece izi kalmış, bunların alt kısmına sonradan siyah boya ile Kelime-i Tevhid yazılmıştır (Foto. 196, 206). Taş mihrapta bölümler, profilli silmeler ile çerçeveler içerisine alınmış, yüzeyleri yalın bırakılmıştır. Geçit bölümünün tavanında kabartma olarak, altı köşeli yıldız içerisine alınmış altı kollu yıldız yer alır (Foto. 207) işlenmiş harimin beyaz sıvalı duvarlarında da herhangi bir süsleme izine rastlanmamaktadır (202-207).

3.2.1.2. Bilecik-Osmaneli Rüstem Paşa Camii

Yeri: Osmaneli İlçesi, Camiikebir Mahallesi, Sakarya Caddesi (30L.I B4 pafta, 100 ada, 2 parsel)

Durumu: Mevcut.

İnşa Tarihi: 1564-1565 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2017

Şekil No: 34 **Fotoğraf No:** 208-227

Genel Tanım:

Osmanlı döneminde *'Lefke'* olarak adlandırılan Osmaneli[1097], Bilecik'in 32 kilometre kadar kuzeyinde yer alır. Lefke, Ortaçağ'da, önemli bir dini merkez konumundaki İznik'ten doğuya giden yol üzerindeki ilk merkez -İznik'in doğuya açılan kapısı *'Lefke Kapı'* adıyla anılır-, ayrıca Mezopotamya ve İran'a giden en önemli Bizans askeri yolu üzerinde stratejik öneme sahip olan Eskişehir (Dorylaeion) güzergâhında bulunmasından dolayı önem kazanmıştır[1098]. İstanbul'dan Bağdat'a kadar uzan bu yol bilindiği üzere, Osmanlı döneminde Sağ kol/ Hac yolu olarak adlandırılmış ve Anadolu'nun en işlek yol ağı olarak XIX. yüzyılın sonlarına kadar önemini korumuştur[1099].

[1097] Yücel Yaman (koordinatör), *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl: Dünü Bugünü Yarını* (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982), 2: 1264; "Osmaneli maddesi", *Yeni Türk Ansiklopedisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985), 7: 2812; Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 339.

[1098] Aliye Eylem Yargıcı, *Bilecik-Osmaneli (Eski Leukai- Lefke) Keskinzade Konağı ve Çevresi İncelemesi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10; Zafer Başkaya, *Osmaneli İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 206-207.

[1099] Bu yol Üsküdar-Pendik-Gebze-Hersek-Derbend-İznik üzerinden Lefke'ye, ardından Bilecik-Söğüt menzilleri ile Eskişehir'e ulaşılıyordu. Diğer bir yol Adapazarı üzerinden Pamukova (Akhisar)-Geyve yoluyla Lefkeye varıp, sonrasında ilk yol güzergâhını takip ediyordu. Bu ilk yolun hem daha kısa olması hem de körfezdeki iskeleler ve Bursa-Yalova bağlantısını sağladığı için daha çok tercih edilmişti. Nitekim Evliya Çelebi 1058 yılı Şaban'ında (M. Ağustos-Eylül 1648) Şam'a gitmek için yola çıktığında bu güzergahı izleyerek Lefke'ye varmıştır. Bkz.: Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", 10: 908; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3: 7-11.

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde, Lefke'de bir kervansaray ve hamam kayıtlıdır. İlçe merkezinde, Rüstem Paşa'nın adı ile günümüze ulaşan cami, arşiv kayıtlarında Rüstem Paşa'nın vakfına bağlı gözükmektedir. Paşa'nın Bilecik'te inşa ettirdiği değirmen kitabesi de -cami üzerindeki üç kitabeden biri olarak- sonradan caminin üzerine yerleştirilmiştir. Giriş kapısı üzerinde, Kelime-i Tevhîd ile birlikte yazılmış olan H. 972 (M. 1564-65) tarihi, Paşa'nın ölümünden kısa bir süre sonrasına rastladığından, buradaki diğer yapılardan sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır.

'Ulu Camii' ve *'Cami-i Kebir'* olarak da adlandırılan[1100] Rüstem Paşa Camii, Osmaneli'nin tarihi kent dokusuna sahip çarşı içinde yer alır[1101]. Kareye yakın dikdörtgen planda inşa edilen yapının üzeri; iri kalasların iki farklı eksen üzerinde atlamalı olarak ve merkeze doğru küçülen kareler oluşturacak şekilde üst üste bindirilmesiyle oluşturulan ahşap tavan ile örtülüdür. Anadolu- Türk mimarisinde; *'tüteklikli örtü', 'kırlangıç örtü/kubbe, 'bindirme tavan'* veya *'döner eksenli bindirme tavan'* gibi farklı isimlendirmelerle tanımlanan bu örtü biçimi, yapının kenar uzunluğundan daha küçük boyutlu kirişlerin kullanılabilmesine imkân tanıyarak, özellikle zengin ormanlardan yoksun soğuk yörelerde, geniş açıklıkların örtülebilmesi için pratik bir çözüm sunmaktadır[1102]. Anadolu'da XIII-XIX. yüzyıllar arasında, dini mimarideki örnekleri arasında: Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii (ilk inşası 1331-35)[1103], Sivrihisar Akdoğan Mescidi (XV. yüzyıl)[1104], Erzurum Cedid Camii (1670)[1105], Merzifon Hanife Hatun Camii (1826)[1106], Eskişehir Kuyucak Köyü Camii (XIX.

[1100] BOA, EV. MH. 1152/10-1, belge tarihi: 3 Zilkade 1281 / 30 Mart 1865; H. Kaşif Ünal, v.dğr., *Cumhuriyetin 50. Yılında Bilecik 1973 İl Yıllığı* (Ankara: Bilecik Valiliği), 58.

[1101] Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler Eski Eserler* II, 101; Tahsin Çelik-Gülcan Gülşen-Deniz Ongun, *Bilecik Kültür Envanteri* (Bilecik: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2006), 135.

[1102] Tanımı, adlandırılması ve örnekleri için bkz.: Günkut Akın, "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 323-354; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 243; Canan Parla, *Sivrihisar: Bindirme Tavanlı* Camiler (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2005); Sunah Choı, "Bindirme Tavan: Asya'dan Anadolu'ya Bir Örtü Biçiminin Mimarlıktaki Tarihi Evrim Süreci" (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Ayn yaz., "Bindirme Tavan: Bir Adlandırma Sorunsalı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2 (2017): 195-202; Mehmet Kutlu, "Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihî Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme", *History Studies* 12/5 (October 2020), 2455-2486.

[1103] Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II: 364-365.

[1104] Canan Parla-Erol Altınsapan, "Sivrihisar Akdoğan Mescidi", *ASOS Journal -Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, 4/32 (Kasım 2016), 1-11.

[1105] Akın, "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", 333; Hamza Gündoğdu, v.dğr., *Sanat Tarihi Açısından Erzurum* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yay., 2010), 105.

[1106] Neslihan Korkmaz, *Amasya Camilerinde Ahşap Bindirme Tavan*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi

yüzyıl?)[1107], Tokat Reşadiye Kızılcaören Camii (XIX. yüzyıl)[1108] ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Tekkesi Meydan Evi (1367-68)[1109], Rüstem Paşa'nın söz konusu camilerinde olduğu gibi, kare veya kareye yakın dikdörtgen bir alt yapı üzerine desteksiz olarak bindirme tavanla örtülü yapılar arasında yer alırlar. Kirişlerin oluşturduğu her bir katmanın, ince çıtalar yardımıyla farklı şekilde bezendiği Osmaneli Rüstem Paşa Camii, bu yönüyle sade görünüşlü diğer örneklerden ayrılmaktadır. Ayrıca caminin yine ahşap tavanlı kuzeydeki iki katlı mahfili ve beş gözlü son cemaat mahallinin tavanları, kendi içinde farklı tarzda bölümlere ayrılarak bezenmiş, böylelikle yapı, oldukça ahenkli bir görünüme kavuşturulmuştur (Foto. 218).

Kuzeybatı köşede tek şerefeli minaresi bulunan yapı dıştan, son cemaat yerini de kapatacak şekilde, kurşun kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Kesme ve moloz taş örgülü kargir yapı, yöreye özgü Lefke taşından inşa edilmiştir. Açık yeşil ve sarı renkte, kum tanelerinin doğal çimento ile birleşmesinden oluşan çok sert ve dayanıklı olan bu taş cinsi, sonraları Bebek ve Bostancı camileri ile Haydar Paşa Garı inşaatında da kullanılmıştır[1110].

Başbakanlık Osmanlı arşivinde, XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadarki süreçte, caminin Rüstem Paşa vakfına bağlı olduğunu belgeleyen çok sayıda muhasebe ve atama kayıtları bulunmaktadır[1111]. Bu kayıtların birinde *"Rüstem Paşa merhûmun binâ itdiği câmi'-i şerîf"* şeklinde, Paşa tarafından yaptırıldığı yönünde bir ibareye de yer verilmiştir[1112]. 1885 tarihli (H. 1302) Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde, *'Rüstem Paşa Camii'* adı ile tanımlanan yapının 1565-66 (H. 973) yılında inşa edildiği belirtilmektedir[1113]. Bu tarih, giriş kapısının üzerindeki (لا اله الا الله محمّد رسول الله سنه ٩٧٢) kitabeden (Foto. 213) bir yıl sonrasına rastlar. Caminin girişine asılan Latince kitabede

---

Sostola Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 87-89, 187-188.

[1107] Hicran Hanım Halaç-Zakire Pektaş, "Tarihi Yapılarda Yangın Sorunsalı: Eskişehir, Kuyucak Köyü Cami Örneği", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 5/10 (Haziran 2020): 102-114.

[1108] Hamza Gündoğdu, vd., *Tarihi Yaşatan İl Tokat* (Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, 2006), 576.

[1109] Akın, "Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", 350; M. Baha Tanman, "Hacı Bektâş-ı Velî Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14: 459-471.

[1110] Gündoğdu-Işık, "Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar", 327.

[1111] BOA, C.MF. 20/999; EV.BKB 158\2; EV.EMH. 219\57; EV.MH.126/53, 688/112, 1152/10, 1333/122, 1645/44; EV.MKT. 460/40, 631/101, 631/126, 636/78, 636/79, 3296/84; EV.MKT.CHT. 52/49, 770/2, 774/7; VGMA, d. 188. s. 358-359, d. 4696. s. 54. (15 Zilkade 1260 / 26 Kasım 1844 - 23 K. Sani 1328 / 5 Şubat 1913 tarih aralığındaki belgeler).

[1112] BOA, C.MF. 20/999, belge tarihi: 3 Muharrem 1261/ 12 Ocak 1845.

[1113] *1885 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (1302 Sene-i Hicrîyyesine Mahsûs Salnâme-i Hüdavendigâr)*, 12. Def'a, Bursa: Ferâizcizâde Matbaası, 1301, 421.

inşa tarihi 1542 olarak gösterilmekte, bazı araştırmalarda da 1516[1114], 1520-21 (H. 927)[1115] ve 1576[1116] gibi farklı tarihler ileri sürülmektedir. Yapının inşasına Rüstem Paşa tarafından başlandığı, ölümü üzerine çatısı ve minaresinin cariyesi tarafından tamamlandığı, mimarının da Mimar Sinan veya Yüzgeç Mehmet Paşa olduğu şeklinde, hangi gerekçeye dayandırıldığı belli olmayan görüşler[1117], daha sonraki Osmaneli araştırmalarında da pek çok kez tekrar edilmiştir[1118].

Caminin giriş cephesinde, sonradan yerleştirilen iki kitabe daha bulunmaktadır. Girişin batısındaki pencerenin üzerindeki kitabe, Rüstem Paşa'nın adının geçtiği bir değirmen kitabesidir. Daha önce yapı ile ilgili araştırmalarda tesadüf olunmayan bu ilginç kitabe, gerek içeriği gerekse tarih düşülmüş olması bakımından oldukça önemlidir. İkişerli kartuşlar içerisine iki sıra halinde, sülüs hatla yazılan Farsça manzum kitabe şu şekildedir:

فلك چون اسیاب دانها كندمست انجم	Felek çun âsiyâb u dânehâ-yi gondom est encüm
برایی ارد كردن باشد این سیرو شتاب چرخ	Berây-i ard kerden bâşed în seyr u şitâb-i çerh
بیاد رستم دلخوش بنا شد اسیاب شش	Beyâd-i Rüstem-i dil-hoş binâ şod âsiyâb-ı şeş
از ان شد كفته تاریخش بیاد این اسیاب چرخ	Ez an şod gofte târîheş beyâd în âsiyâb-ı çerh

Transkripsiyonu:

1. Felek bir değirmen olduğu için yıldızlar da buğday taneleridir.
2. Feleğin bütün bu dönüşleri un yapmak içindir.
3. Gönlü hoş Rüstem'in hatırına altı değirmen yapıldı.
4. Ondan dolayı tarihi "âsiyâb-ı çerh" olarak söylenir[1119] (Foto. 214).

[1114] Aişe Diri, *Osmaneli Yerleşiminin Geleneksel Dokusu Üzerine Bir Araştırma* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Tezi, 1995), 62; Çelik-Gülşen-Ongun, *Bilecik Kültür Envanteri*, 135.

[1115] Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 2: 102.

[1116] Uluengin-Saatçi, *Osmaneli ve Geleneksel Evleri*, 27.

[1117] Ünal, v.d., *Cumhuriyetin 50. Yılında Bilecik 1973 İl Yıllığı,* 57-58; *Yeni Türk Ansiklopedisi,* "Osmaneli" , 2812.

[1118] Diri, *Osmaneli Yerleşiminin Geleneksel Dokusu Üzerine Bir Araştırma*, 62; Yargıcı, *Bilecik-Osmaneli (Eski Leukai- Lefke) Keskinzade Konağı ve Çevresi İncelemesi*, 16; Nuray Çağlar, *Osmaneli (Lefke) Kültür Varlıklarının Turizme Kazandırılması İçin Bir Örnek Çalışma* (İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 21; Doğaç Ünal, *Bilecik-Osmaneli Anıtsal Yapılarının Analitik Açıdan Değerlendirilmesi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Ensititüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 71.

[1119] Kitabe 4 mefâîlün kalıbında yazılmıştır. Kitabenin okunuşu ve transkripsiyonunu, Sakarya

Tarih düşülen "beyâd în âsiyâb-ı çerh" *(feleğin değirmeni olarak söylenir)* ebced hesabına göre H. 955 (M. 1548-49) tarihini vermektedir ki bu tarih Rüstem Paşa'nın ilk sadaret yıllarına denk düşmektedir. Vakfiyedeki bilgiler dikkate alındığında, kitabenin Osmaneli'ndekiler yerine, buraya kervan yoluyla bir günlük mesafede bulunan Pazarcık'daki değirmenlere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Doğudaki pencerenin üzerinde bulunan diğer kitabe, H. 1193 (M. 1779-80) tarihinde Keskinzâde Ali Ağa tarafından yaptırılan onarımın kitabesidir. Beş satır halinde nesih hatlı Osmanlı Türkçesi ile yazılan kitabenin yazılışı ve okunuşu şöyledir:

بو جامع تعمير ايدن قولوكه	Bu câmi'i ta'mir eden kuluna
وارين سبيل ايتدي سنك يولوكه	Varın sebil etdi senin yoluna
يا ربّ هدايت قيل ايلرز منّت	Yâ Rab hidâyet kıl eyleriz minnet
صاحب التعميرات و الخيرات	Sâhibü'l ta'mirât ve'l-hayrât
كسكين زاده الحاج علي اغا	Keskin-zâde el-Hac Ali Ağa
سنه ١١٩٣	Sene 1193 (Foto. 58).

Söz konusu onarımın içeriğine dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. 1839-40 yıllarında camideki kalem işlerinin yenilendiği, levhalar arasında yer alan usta kitabesinden anlaşılmaktadır. 1975 yılındaki onarım sırasında da çatının ahşap konstrüksiyonu yenilenmiştir (Foto. 208). Cami son olarak 2010-2012 yılları arasında kapsamlı bir onarıma tabi tutulmuştur. Çalışmalar sırasında, harim güney ve batı duvarındaki üst pencerelerin çevresinde ve son cemaat mahalli kemerlerinde oluşan çatlakların dolgulanması; duvarlarda, minare ve son cemaat mahallinde bozulan/eriyen taşların yenileme ve yüzeylerin temizliği; cami üst pencerelerinin beton dışlıklarının orjinaline uygun olarak değişimi; minarenin ahşap külahı, kurşun külah örtüsü ve sereninin yenilenmesi; üst örtünün ahşap konstrüksiyonunda çüriyen ve bozulan kısımların onarımı; harimde sıva ve kalem işleri ile ahşap minberin bozulan kısımlarının onarım/yenileneme işlemleri işleri gerçekleştirilmiştir[1120] (Foto. 209-210, 218).

Mimari Özellikler:

Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Orhan Kaplan tarafından gerçekleştirilmiştir.

[1120] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eskişehir KTVKK karar no/ tarih: 3589/15.07.2009; 4285/29.05.2010; 4802/23.03.2011; 267/25.01.2012

Caminin 19.20 x 20.94 metre ölçülerinde, kareye yakın planda inşa edilen hariminin önünde 6.24 metre derinliğinde, son cemaat mahalli yer alır[1121] (Şekil 34). Harimin bindirme tekniği ile oluşturulan tavanı dıştan, -yine ahşap tavanlı son cemaat yerini de örtecek şekilde- ahşap iskelet üzerine kurşunla kaplı konik çatı ile örtülüdür. Kargir yapının taş sıraları düzgün olmakla beraber, beden duvarları ince ve yer yer kaba yonu taş ile örülmüş, son cemaat yeri -cümle kapısı, paye, başlık ve kemerlerinde- ve minarede düzgün kesme taş kullanılmıştır (Foto. 211).

Sekizgen formlu altı paye üzerine sivri kemerlerle birbirine bağlanan son cemaat yerinde giriş aksındaki kemer, klasik anlayışı uygun olarak, diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Kemerler arasına atılan kalın ahşap kirişlerle desteklenen revakların, paye başlıkları oldukça sadedir. Giriş aksının iki yanı, seki biçiminde yükseltilmiştir. Dıştan, içbükey formlu iki silmeyle kademelendirilen taç kapıda, açıklığın basık kemeri ile üzerindeki çifte sivri kemerler, renkli taş örgüsü ile hareketlendirilmiş, geri kalan kısımlar yalın bırakılmıştır. Taç kapının iki yanında, altta dikdörtgen formlu, demirden lokma parmaklıklı birer pencere ile silindirik kesitli birer mihrabiye bulunmaktadır. Mihrabiyelerin mukarnas hücrelerindeki bitkisel kalemişi motifleri, geç dönemdeki onarımların eseridir. Üst kısımda ise alt sıra pencerelerinin hizasına gelecek şekilde, alçı şebekeli ve sivri kemerli birer pencere daha yer alır. Son cemaat yerinin düz ahşap tavanı, giriş aksının üzeri farklı olmak üzere üç bölümlü düzenlenmiş; yanlar ince çıtalarla kasetlenerek orta kısımda çerçeve içine alınmış basit çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir. Tavanın orta kısmında ise iç içe geçmiş tam ve yarım baklava dilimleri oluşturulmuş, tüm tavan yüzeyi, yeşil ve kırmızı renkle boyanmıştır (Foto. 211-212).

Harim ile son cemaat yerinin birleştiği batı köşede yer alan minareye giriş, kaidenin son cemaat yerine bakan yüzeyine açılan sivri kemerli bir kapıdan sağlanmaktadır. Kaidenin üzerinde, prizmatik üçgenlerle geçilen pabuçluk kısmı, taş bir bilezikle çokgen gövdeli minareye bağlanır. İri mukarnas hücreli şerefenin korkuluk levhaları düz olup minarenin üzeri, konik bir külahla örtülüdür (Foto. 211, 216).

Camii kuzey cephe haricinde; alt sırada iki, üstte üç olmak üzere, cephelere açılan beşer pencere ile aydınlatılmaktadır. Alt sıradaki büyük boyutlu dikdörtgen pencerelerin

[1121] Gündoğdu-Işık, "Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar", 323.

üzerinde, sivri hafifletme kemerleri yer alır. Bu pencereler demirden lokma parmaklıklıdır. Fil gözü şeklindeki alçı şebekeli üst sıra pencereleri sivri kemerli olup yapıdaki tüm pencere kemer ve alınlıkları tuğla ile örülmüştür (Foto. 217).

Giriş kapısının iç kısmı, Bursa kemeri formundadır. Harimde mihrap önü, orta alana yakın bir noktadan 20 cm.'lik bir basamakla yükseltilmiş, sekinin hemen önüne de yan duvarlardaki iki pencere arasına denk gelecek şekilde, birer kapaklı dolap yerleştirilmiştir. Bindirme tekniğindeki tavanda, ilk sırayı oluşturan iri kalaslar; mihrap doğrultusunda 45°'lik açılarla, çapraz olarak yerleştirilerek, üç yönde beden duvarlarına, kuzeyde mahfili taşıyan ahşap kirişin üzerine oturtulmuştur. İkinci sıranın kirişleri yapı ile aynı doğrultuda bir dörtgen oluşturmakta ve bu sıralamanın bir kez daha tekrarlanmasıyla, beş kademeli tavan yüzeyi meydana gelmektedir. Kademelenmeyi oluşturan tüm yüzeyler ahşap çıtalar yardımıyla; dıştan içe doğru altı köşeli yıldız, dama tahtası ve zikzaklar oluşturan birbirinden farklı geometrik desenlerle işlenmiş ve kırmız, turkuaz ve kiremit rengiyle renklendirilmiştir. Tavanın merkezinde yer alan dikdörtgen levha yüzeyi, kalem işi tekniğinde, oniki kollu yıldızların aynı eksen üzerinde sıralandığı geometrik kompozisyon ile bezelidir. Kirişlerin yüzeyine işlenen, "S" ve "C" kıvrımlı bitkisel desenler ve kıvrım dallı rozetlerden oluşan Barok karakterli bezemeler ise sonraki yenilemelerde asli formlarından uzaklaşmış durumdadır (Foto. 218-219).

Harim girişinin hemen önünde, yay kemerli ahşap direklerin taşıdığı iki katlı mahfil düzenlemesi yer almaktadır. Zeminde, girişin iki yanında yer alan müezzin mahfilleri birer basamakla yükseltilmiş olup etrafı muhdes ahşap korkuluklarla çevrilidir (Foto. 220) Tavanı iki yanda, altı köşeli yıldızlar oluşturacak şekilde kasetlenmiş; girişin önündeki orta bölümde ise büyük bir madalyonun çevrelediği ışın demeti şeklindeki geometrik kompozisyona yer verilmiştir (Foto. 221a). Batıdaki müezzin mahfiline yerleştirilen ahşap bir merdiven ile üst kata çıkılmaktadır. Merdivenin bitiminde, minareye geçit veren bir kapı daha bulunur. Orta kısmı balkon şeklinde dışarıya taşırılan mahfilin tavan düzenlemesi, alt kat ile aynı prensipte olmakla birlikte, buranın iki yanı düz, orta bölümü iç içe geçen karelerden oluşan daha sade bir tasarıma sahiptir. Mahfil kemerlerinin yüzeyi sıvalı olup Barok tarzda bitkisel kalem işleri ile bezelidir. Kemer yüzeylerinin iç ve dış kısımları; helezoni kıvrımlı bir saptan çıkan bahar dallı çiçek buketleri ile üç dilimli bir tepeliğin birbirine bağlanmasından oluşan tekrarlı motiflerle

bezelidir. Kemer karın kısmında ise biri yalın, diğeri sade yaprakları taşıyan "S" kıvrımlı iki daldan oluşan sade bir tasarım yer alır (Foto. 220, 221b).

Silindirik kesitli mihrabın yüzeyi sıvalı olup sonradan boyanan yedi sıra halindeki mukarnas hücreleri ve köşeliklerinde, simetrik bahar dallarından oluşan kalem işi bezemeler yer alır. Taş malzemeli minber oldukça sadedir. Sivri kemerli kapı açıklığının üzerindeki taç kısmında; iki yandaki yarım olmak üzere, düz yüzeyli ve dilimli üç tepelik motifi bulunmaktadır. Korkuluk yüzeyleri basit silmelerle hareketlendirilmiş olup kare kesitli dört sütunla taşınan köşk kısmının üzeri ahşaptan konik bir külah ile örtülüdür. Camiinn üç tablalı yalın pencere kanatlarının seren ve kayıtlarına, sarı renkte boya ile stilize helezoni kıvrımlı dallar işlenmiştir (Foto. 223-224).

Harimin beyaz renkli sıvalı duvarlarındaki en dikkat çekici süslemelerden biri, mihrabın hemen doğusunda yer alan Kâbe tasvirli çini panodur. Altı adet çini plakanın birleşimi ile oluşturulan panoyu dıştan, bitkisel bezemeli bir kuşak çevrelemektedir. Simetrik birer ruminin merkezindeki tepelikten iki yana çıkan kıvrım dallı rumilerin sıralı tekrarından oluşan kompozisyon, lacivert zemin üzerine beyaz renkle işlenmiş, tepelik zeminleri kırmızıya boyanmıştır. Kompozisyonun temel öğesi olan Kâbe, uzunlamasına dikdörtgen oluşturan Mescîd-i Haram revaklarının ortasında yer alır. Kemerlerinde üç dilimli basit çiçeklerin asılı olduğu, beyzî kubbelere sahip revaklar, üç yönden oldukça şematik betimlenmiş; yalnız alt tarafı, üç boyutlu izlenimi uyandıracak şekilde, profilden gösterilmiştir. Siyah renkli örtüsüyle merkezdeki Kâbe, taş döşeli zemin üzerinde yine üç boyutlu olarak yükselmektedir. Üzerindeki *Altın Oluk* ve *Hacer'ül Esved*, yazılı ile ayrıca belirtilmiş, arkasına denk gelen *Hatim* duvarını gösterebilmek adına da -yarısını gösterecek şekilde- yan cephe boyunca uzatılarak resmedilmiştir. Kâbe'yı dıştan, hale veya metaf alanı gibi farklı isimlerle adlandırılan ve Kâbe tasvirleri için karakteristik olan 4/3 oranındaki bir daire çevrelemektedir. Bunun çevresinde de -dört yöndekiler mezheplere ait olmak üzere- makam binaları ve minber gibi mimari unsurlar yer almaktadır. Kompozisyonu tamamlayan üçer şerefeli yedi minareden, üstteki ikisinin arasında Mehmed Nahifî (1652-1738)' ye ait beyit: "Her kime Kâbe nasip olsa Hûda rahmet ider / Her kişi sevdiğini hânesine davet ider"[1122]; en altta ise kartuşlar içerisinde, Vani/Vankulu Mehmed Efendi'den alınmış dörtlük: "Budur

[1122] Gündoğdu-Işık, "Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar", 325.

âyin-i Arap bir kavmin ölse seyyîdi / Az olur kim kabri üzre bende âzâd olmaya / Sen ki Şâh-ı Mürselîn ve Seyyîd-i Kevneynsin / Hâşâ lillâh kabrine yüz süren âzâd olmaya" yazılıdır[1123]. Kirli beyaz zemine işlenen tasvirlerde kullanılan renkler: lacivert, firuze, gri ve siyahtır (Foto. 218, 225). Osmanlı mimarisinde XVII. ve XVIII. yüzyılar arasına tarihlenen çeşitli Kâbe tasvirleri arasında, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Atina Benaki Müzesi ve Paris'te Louvre Müzesi'nde sergilenen birer çini pano (Foto. 226 a-b-c); kullanılan renkler ve bezemelerdeki küçük farklılıkların dışında, Osmaneli'ndeki pano ile tamamen aynı özellikleri sergilemekte ve bunların tek bir usta/atölyenin elinden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir[1124].

Harim duvarlarını süsleyen kalem işlerinin tamamına yakını, geç dönemde yapıya ilave edilmiştir. Kalem işleri arasında önemli bir yer tutan hat örneklerinin sanatkârı Lefkeli Mehmed Vehbî Efendi'nin[1125] H. 1255 (M. 1839-40) tarihli kitabesi, harimin doğu duvarında, alttaki pencerelerin arasında yer alır. İki ucu sivri bir madalyon içerisinde, gri zemin üzerine celî sülüs hatla yazılan kitabe, okunabildiği kadarıyla şöyledir: "… Lefkûti Mehmed Vehbî Efendi el-fakîr'ul-hakîr ketebe sene (1)255 (M.1839)". Alt tarafında simetrik yazılmış 'Ali' ve 'Muhammed' ibareleri bulunan madalyon dıştan, üç boyutlu izlenimi veren dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmış, bunun altına kaide olarak daha küçük ikinci bir çerçeve yerleştirilmiştir. Çerçeve yüzeylerine de mavi zemin üzerine beyaz renkli basit hatayiler yerleştirilmiştir (Foto. 222, 227).

Kuzey duvarı haricindeki üst sıra pencerelerinin arasında; 'Allah', 'Muhammed', 'Hasan', 'Hüseyin' ve 'Dört Halife' adlarının yazılı olduğu oval madalyonlar sıralanmaktadır. Bu pencerelerin hemen altına denk gelecek şekilde, gri zemin üzerine celî sülüs hatla Fetih Sûresi'nin yazılı olduğu ayet kuşağı, batı cephenin kuzey ucundan başlayarak üç cepheyi kesintisiz olarak dolanmaktadır. Kıble duvarının yan duvarlarla

[1123] Gündoğdu-Işık, "Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar", 325.
[1124] Sabih Erken, *Türk Çiniciliğinde Kâbe Tasvirleri (Vakıflar Dergisi IX'dan Ayrı Basım)* (Ankara: Mars Matbaası, 1971), 309-311; Fatma Çetin, *Osmanlı Süsleme Sanatında Kâbe Tasvirleri -Çini ve Duvar Resimleri-* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 114-117; Ahmet Vefa Çobanoğlu-Gülcan Kaplan, "Üsküdar Ahmediye Camii ve Kaybolan Kâbe Tasvirli Çini Panosu", *X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildiri Kitabı,* ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2019), 3: 250-251.
[1125] Hayatı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Doğduğu Lefke'de sıbyân mektebini bitirdikten sonra Bursa'ya, oradan da İstanbul'a giderek medrese tahsîli gördüğü, sülüs ve nesih çalışmaları üzerine Alî Vasfî Efendi'den icâzet aldığı bilinmektedir. 1863-74 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilen Mehmed Vehbî Efendi'nin, H. 1263 (M. 1847) tarihli bir Kur'ân-ı Kerîm'i yazması bulunmaktadır bkz. https://www.ketebe.org/sanatkar/mehmed-vehbi-efendi-517 (Erişim 08.02.2019).

birleştiği köşelerinde yer alan oldukça büyük boyutlu hatlardan batıdakinde *'Ve mâ tevfîkî illâ billâh'* [1126], doğu köşede de *"Elhamdü lillâhi alâ dini'l-İslâm"* ibareleri yazılıdır. Yan duvarların alt sıra pencere aralarında yer alan 'Vav', 'Hû' ve 'Muhammed' ibareleri, simetrik olarak işlenmiş zarif hat örnekleri olarak dikkati çekmektedir.

Bitkisel bezemeler, hat örneklerine göre oldukça sınırlıdır. Alt sıra pencerelerinin üzerine sivri kemerli alınlık görünümü verilmiş, dış kısmında ise üzerinde kırmızı renkli küçük stilize meyveler bulunan sade birer dal, alınlıkların tepe noktasına kadar tüm pencereleri çevrelemektedir. Farklı olarak, yan duvarların ortasında yer alan kitaplıkların alınlıkları düz şeritlerle bölünerek içerisine; simetrik kıvrılımlı dalların arasında, kulplu bir vazodan çıkan çiçek buketi tasvir edilmiştir. Kahverengi, mavi, kırmızı ve yeşil renklerin kullanıldığı bezemedeki çiçek motiflerinin, mihrap ve mahfildekilere göre daha yerel tarzda olduğu görülmektedir (Foto. 227).

3.2.1.3. Afyon-Bolvadin Rüstem Paşa Camii

Yapının Yeri: Bolvadin İlçe Merkezi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016
Şekil No: - **Fotoğraf No:** 228-229
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde, Afyonkarahisar'ın 50 km doğusundaki Bolvadinde birer hamam ve kervansaray kayıtlı olup günümüze ulaşabilen kitabesinden, vaktiyle bir de çeşmesinin olduğu anlaşılmaktadır. Paşa'nın burda cami inşa ettirdiği ilk kez Mimar Sinan'ın tezkerelerinde; TB ve TE'de geçmekte, TB'de ayrıca Rüstem Paşa'nın ölümden sonra, *"ruhu için"* yapıldığı belirtilmektedir[1127]. Böylelikle Paşa'nın vakfiyelerinde neden yer almadığı sorusu da cevap bulmaktadır. Evliya Çelebi cami için: *"... Rüstem Paşa câmi'i Süleymân Hân'ın Mi'mâr Sinân'ı binâsı olmağile câmi'i rûşendir"* demektedir[1128]. Çelebi ile aynı sıralarda, 1642 yılında Bolvadin'de

[1126] Kur'an 11/88'den alıntı olup *"Başarım ancak Allah'tandır"* mealindedir.
[1127] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri* I, 82; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 31, 67.
[1128] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3: 13.

konaklayan Samuel ben David Yemşel de burada Rüstem Paşa tarafından inşa ettirilen bir cami, han ve hamamın bulunduğunu kaydeder[1129].

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği diğer camilerin aksine, Bolvadin'deki camisi hakkında, Osmanlı arşivlerinde tespit edilebilen herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Mimar Süreyya cami için: "zelzeleden yıkılmıştır" demektedir[1130]. Bolvadin tarihi ve mimarisi üzerine yapılan çalışmalardaki genel görüş, yapının bugünkü *Çarşı Camii'*nin yerinde olduğu yönündedir[1131]. Bu yapı Rüstem Paşa Hamamı'na oldukça yakın konumda, yaklaşık olarak 25-30 m. kadar kuzeyindedir (Foto. 228). Dikdörtgen plana sahip ahşap tavanlı bu cami; 1900-1904 yılları arasında inşa edilirken Rüstem Paşa'ya ait çeşme kitabesi de yapının kuzey cephesine yerleştirilmiştir. Batı girişinde, Eşrefoğlu Süleyman oğlu Mehmet Bey dönemine ait H. 720 (M. 1320) tarihli bir kitabe da bulunmaktadır[1132]. Cami ve çevresinde, XX. yüzyıla kadar, Eşrefoğulları Beyliği'nden kalma cami, tekke, hamam, hangâh, çeşme ve hazirenin var olduğu, Muharrem Bayar'ın çalışmalarında dile getirilmiştir[1133]. Ayrıca 1900 yılında, burada bulunan ahşap caminin yıkılarak yerine Çarşı Camisi'nin yapıldığı da bilinmektedir[1134]. M. Bayar, Rüstem Paşa Camisi'nin Eşrefoğlu yapısından sonra ikinci bir evre olarak yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir[1135].

Bolvadin'de bugün *'İmaret / Lala Sinan Paşa Camii'* adıyla günümüze ulaşan[1136] yapının, aslında Rüstem Paşa tarafından inşa edildiğine dair farklı bir görüş de ileri sürülmüştür[1137]. Bu cami, Rüstem Paşa Hamamı'nın üç yüz metre kadar batısında yer almaktadır. Moloz taş-tuğla almaşık örgülü, tek kubbeli tipik bir klasik dönem eseri olan yapının (Foto. 229) kitabe yuvası boş olup inşasına ait de herhangi bir kayıt

[1129] Lewis, "1641-42'de Bir Karayiğit'in Türkiye Seyahatnâmesi", 104.
[1130] Mimar Süreyya, "Mimar Sinan'ın Bolvadin'daki Eserleri", *Arkitekt* 1932-04, 113.
[1131] Mehmet Saadettin Aygen, *Afyon Karahisar Camileri* (Ankara: Türkeli Yayınları: 1, 1973), 88-90; Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, 2: 236; Muharrem Bayar, *Bolvadin Tarihi (Kurumları, Yöneticileri-Yetiştirdiği Kişiler)* 2, (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004) 263; Fevzi Gümüş, *Bolvadin Tarihi ve Folklorü* (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1978), 65.
[1132] Muharrem Bayar, "Bolvadin Mevlevihanesi ve Pendari Kaari Ahmed Dede", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (1996), 226; Ayn yaz., *Bolvadin Tarihi*, 2: 100.
[1133] Bayar, *Bolvadin Tarihi*, 2: 101-102.
[1134] Ali Osman Uysal, *Bolvadin'deki Türk-İslam Eserleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi, 1983), 65; Hülya Parsana, *Bolvadin'deki Türk Devri Yapıları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 35.
[1135] Bayar, *Bolvadin Tarihi*, 101.
[1136] Yapı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından 1980 yılında *İmaret Camii (Lala Sinan Paşa)* adıyla tescil edilmiştir. Bkz. VGMA, GEEYK Karar tarih/no: 11.07.1980 / 2362.
[1137] Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski* Eserler I, 169-172; Semavi Eyice, "Sincanlı'da Sinan Paşa İmareti", *Vakıflar Dergisi* 10 (2006), 317.

bulunmamaktadır[1138]. Cumhuriyet dönemi araştırmalarında; H. 1302 (M. 1884) tarihli Hüdavendigâr Salnâmesi'nde adı geçen yapı, haziresinde tespit edilip sonradan Bolvadin Müzesi'ne kaldırılan *"Ali Çelebi bin Sinan Paşa fi seneti 953"* (M. 1545-46) ibareli bir mezar taşına dayanarak, Sinanpaşa Bucağı (bugünkü merkez Sinanpaşa ilçesi)'nı kuran ve bura medfun olan Mehmed oğlu Celaleddin Sinan Paşa'ya (ö. 1525) atfedilmiştir[1139]. Osmanlı arşivlerinde de XVII. yüzyılın başlarından itibaren *Bolvadin'de Sinan Paşa Camii* adına yapılmış görevli atama kayıtları bulunmaktadır[1140]. Dolayısıyla Sinan Paşa Camii'nin Rüstem Paşa ile ilişkisi, net bir biçimde kurulamamaktadır.

3.2.1.4. İzmir-Urla Rüstem Paşa Camii

Yapının Yeri: Rüstem Paşa Mahallesi, Bademci Sokak (457 ada 53 pafta 4 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Temmuz 2017
Şekil No: 35
Fotoğraf No: 230-239
Genel Tanım:

Urla ilçe merkezi Rüstem Paşa Mahallesi'nde, *"Rüstem Paşa Camii"* adı ile günümüze ulaşan[1141] kitabesiz cami hakkında, Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde yer almadığı gibi, Osmanlı arşivlerinde de -camilerde sık karşılaşılan atama kayıtları da dahil olmak üzere- hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Gerçi Osmanlı arşivlerinin Paşa'nın Batı Anadolu'daki eserleri konusunda da oldukça kısıtlı veriye sahip olduğu, Paşa'nın İzmir'in bir başka ilçesi Tire'de inşa ettirdiği kervansarayla ilgili olarak da hiç şey sunmadıklarını belirtmek gerekir. Bununla birlikte caminin XVI. yüzyıl yapısı olduğu gerek kentle ilgili tarihi kayıtlardan gerekse tek kubbeli bu küçük taşra camisinin mimari özelliklerinden açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, elde edilebilen bulgulardan hareketle caminin, çalışmaya dahil edilmesi uygun görülmüştür.

[1138] Yusuf İlgar-Mustafa Karazeybek, "Afyonkarahisar'da Cami ve Mescitler", *Afyonkarahisar Kütüğü* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları: 35, 2001), 1: 301.
[1139] Ali Osman Uysal, "Bolvadin Lala Sinan Paşa Camisinin Mimari Özelliği ve Tarihlendirilmesi Problemi", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (1985): 145-163; Mehmet Erkan, vd., "Osmanlı'da Vakıf Muhasebesi ve Lala Sinan Paşa Vakfı Muhasebe Örneği", *Muhasebe ve Finansman Dergisi (Mufad)* 41 (Ocak 2009), 208-221.
[1140] BOA, İE.ENB. 6/695, belge tarihi: 18 Receb 1136 / 12 Nisan 1724; C.MF. 27/1350, belge tarihi: 29 Zilkade 1223 / 16 Ocak 1809; C.EV. 633 /31930, belge tarihi: 29 Safer 1278/ 5 Eylül 1861.
[1141] Yapının tescil kaydı için bkz.: Akyıldız, *Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*, 95, 177.

Urla, İzmir'in 38 kilometre batısında, Ege Denizi kıyısında yer alır. Doğusunda Güzelbahçe ve Seferihisar, batısında ise Çeşme ilçeleri bulunur. Tire, XV ve XVI. yüzyıllarda, gümrük gelirlerine sahip bir liman kenti olmakla birlikte, İzmir ve Çeşme gibi iç-dış ticaret limanlarına yakınlığı nedeniyle, önemli yolların kavşağındaki Tire'nin muazzam gelişimine göre daha sınırlı bir tarihi seyir izleyerek, orta büyüklükteki Osmanlı kentlerinden birisi olmuştur[1142].

Günümüze büyük ölçüde korunarak gelebilmiş olan Rüstem Paşa Camii, ilçe merkezinin 1.2 kilometre kuzeybatısında, İzmir-Çeşme karayolunun kenarında yer almaktadır. Doğudan Kızılhamam sokak, güneyden Bademci sokak ile çevrili olup söz konusu karayolu, yapının önünden (kuzey) geçmektedir. Adını camiden aldığı anlaşılan *Rüstem Mahallesi*, Kanuni döneminde de (1520-1566) Urla'nın altı mahallesinden birisidir[1143]. Üzeri tek kubbe ile örtülü kare planlı caminin, açıklık formları ve minare kaidesi gibi mimari unsurları da XVI. yüzyıl özelliklerini yansıtmaktadır[1144]. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, banisine değinmeden, yalnızca yapının ismini vermiştir: *"ve şehirden (Urla) alarka taşra mahallerde nümâyân olan Rüstem Paşa câmi'i (ve Kumanlı câmi'i)"* [1145].

Osmanlı tarihinde XVI. yüzyılda yaşadığı bilinen ikinci bir Rüstem Paşa, Sicil-i Osmânî'de *"Güzelce"* lakabıyla tanımlanmaktadır[1146]. Burada 26 Kasım 1539'da vefat ettiği belirtilmişse de (Aralık 1555-Eylül 1557 ile 30 Ocak-19 Haziran 1559 arasında) iki kez Tameşvar Beylerbeyi ve (19 Haziran 1559-Ekim 1563 arasında da) Budin Beylerbeyi görevlerinde bulunduğu bilinmektedir[1147]. Hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Osmanlı arşivlerinde, Urla'da bir hayratı veya mülkü olduğuna dair bir kayıt bulunamamıştır. Yine *Sicill*'e göre XVI. yüzyılda yaşamış, 'Paşa' sıfatını taşımayan iki Rüstem'in de -biri zamanında Safevîlere de sığınmış olan Hacı lakaplı Kürt Beyi, diğeri

[1142] Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, 2000) 16, 37, 89.
[1143] Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, (İzmir: Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2000), 81.
[1144] Akyıldız, *Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*, 95; R. Hüseyin Ünal-Ersel Çağlıtütüncigil, *Urla'nın Tarihi Camileri ve Hazireleri*, (İzmir: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 87.
[1145] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 9: 54.
[1146] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* 5: 1403.
[1147] Orhan Kılıç, "Budin ve Tımışvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz" *OTAM -Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi-*, 46 (Güz 2019), 206, 216-217.

Bursa'da medfun Göynüklü Şeyh Rüstem'dir-, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde yaşamış ve Urla ile alakasız kişiler olduğu görülür[1148]..

Caminin 1883 depreminde hasar gördüğü bilinmektedir[1149]. 18 Mayıs 1919'dan itibaren yaklaşık 3.5 yıl süren Yunan işgali sırasında da büyük tahribata uğramış, bir müddet atıl olarak kaldıktan sonra mahalle sakinlerinin katkılarıyla onarılmıştır[1150]. 1985 yılında minaresi, kaidesinden itibaren yıkık durumda iken yeniden inşa edilmiştir[1151] (Foto. 232, 235).

Mimari Özellikleri:

Kare planlı yapı, dıştan dışa 9.10 x 9 metre ölçülerindedir. Tromp geçişli kubbesi, dıştan yalancı bir kasnak içine alınmıştır. 90 cm. kalınlığındaki beden duvarları içte ve dışta sıva ile kapatılmış olmakla birlikte, yer yer dökülmüş kısımlardan, örgüsünün kaba yonu taş ağırlıklı olduğu görülebilmektedir. Dıştan alaturka kiremitle kaplı üst örtünün duvarla birleştiği kısımlarında, bir sıra tuğladan saçak firiz dolanır. Tek şerefeli minaresi güneydoğu köşede, beden duvarına bitişiktir (Şekil 68; Foto.487). Muhdes duvarlarla çevrili küçük bir avlusu bulunan yapının kuzeyindeki abdest muslukları da yenidir. Avlu içerisinde caminin doğusuna, yakın tarihte inşa edilmiş, lojman olarak kullanılan bir konut bulunur.

Caminin esas girişi olan kuzey cephe, -ikisi pencere, ortadaki geniş olan kapı olmak üzere- yan yana üç sivri kemerli bir düzen gösterirken, sonradan kapı ve batı yanındaki pencere yüzeyi örülerek kapatılmış, yapının girişi, doğu cephenin kuzey ucuna alınmıştır. Bu işlemin 1980 yılı öncesinde yapıldığı, bu tarihte çekilmiş eski bir fotoğraftan anlaşılmaktadır (Foto. 230-233). Sivri kemerler ve açıkta kalan dikdörtgen pencerenin lento ve söveleri taş malzemeden olup cephenin üst kısmının ortasında, yuvarlak kemerli bir pencere daha bulunur. Alt sıradaki kemerlerin hemen üzerine denk gelecek şekilde, kuzey cephede dört, doğu cephede üç adet taş konsol; "L" şeklinde

[1148] Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 5: 1401-1402.
[1149] Ünal-Çağlıtütüncigil, *Urla'nın Tarihi Camileri ve Hazireleri*, 86.
[1150] Akyıldız, *Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*, 60-61, 170.
[1151] Akyıldız, *Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*, 97-98; Yönder, *Archiving of The Conservation Data of Immovable Cultural Assets Dating to 1300-1600 in Urla Center Using Gis*, 115.

uzanan bir son cemaat yerinin varlığını düşündürmektedir[1152] (Foto. 230-233). Eni fazla olmayan bu konsollardan doğudakilerin, cami girişinin bu cepheye alınmasından sonra son cemaat yeri için sonradan eklenmiş olabileceği şeklinde bir görüş bulunmaktadır[1153].

Batı cephenin güney ucu, diğerlerinden farklı olarak, 60 cm. genişlikte pahlanmıştır. Cephe yüzeyindeki üç pencere, kuzeydekiler ile aynı özellikte; alttaki ikisi dikdörtgen formlu ve üzeri sağır sivri kemerli, üstteki ise yuvarlak kemerlidir (Foto. 234). Esasında batı cephe ile simetrik olduğu anlaşılan doğu cephede, alttaki pencerelerden kuzey yandaki biri iptal edilip biraz geriye alınarak kapı girişine dönüştürülmüştür. Düz kirişli olan kapı açıklığının etrafı, düz mermer plakalarla kaplanmış, girişin önüne de plastik doğramalı bir camekan eklenmiştir. Cephenin doğu ucunda, yine taştan sivri kemerli bir alınlığı olan dikdörtgen açıklık şeklindeki minare girişi bulunur (Foto. 233). Caminin güney cephesi sağırdır. Yalnız minare kaidesinin hemen gerisinde, dikdörtgen şekilli bir kapı açıklığının izi belli olmaktadır (Foto. 234).

Minarenin taş kaidesi, güney cephenin doğu ucuna bitişik olarak beden duvarları boyunca yükselmektedir. Dışarıya beş kenarı yansıyan sekizgen planlı kaidenin üst kısmı, sivri kemerli nişlerle hareketlendirilmiştir. Çokgen gövdeye geçişi sağlayan pabuç kısmı da yukarıya doğru daralan çok kenarlı bir yapıya sahiptir. Gövdenin iki ucundaki birer taş bileziğin dışında, pabucun hemen üzerinde, oldukça kalın tutulmuş bir bilezik daha bulunur. Taş korkuluklarla çevrili şerefenin altı, bir düz bir testere dişi şeklinde sıralanan tuğla bingilerle dolgulanmıştır. Petek kısmının üst tarafında bulunan bir sıra tuğla kuşak da yine testere dişi şeklindedir. Üzeri konik külahla kaplı olan minare yüzeyleri, cephelerde olduğu gibi sıva ile kapatılmıştır (Foto. 235).

Yapının tromp geçişli kubbesi içte, duvarların üst kısmında sivri kemerlerle birbirine bağlanarak sekizgene dönüşen bir alt yapı üzerine yükselir. Hariminde dönemine ait herhangi bir öğe bulunmamaktadır. Duvarlar 1 metre seviyesine kadar mermer plakalarla kaplanmış, kubbe yüzeyi de dahil olmak üzere, geri kalan kısımlar beyaz renkle sıvanmıştır. Kuzeyde, giriş kapısının hemen önündeki merdivenle çıkılan, iki betonarme payenin desteklediği kadınlar mahfili bulunur. Herhangi bir süsleme unsuru

[1152] Akyıldız, *Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*, 95.
[1153] Ünal-Çağlıtütüncigil, *Urla'nın Tarihi Camileri ve Hazireleri*, 83, 86.

bulunmayan yapının ahşap mihrabı ve yüzeyi mermer levhalarla kaplı, yarım daire kemerli minberi de son onarım sırasında yenilenmiştir (Foto. 236-239).

3.2.2. Mescitler

Rüstem Paşa'nın mescitleri arasında, Estergon Kalesi içinde inşa ettirdiği bir yapının dışındakilerin hepsi, Anadolu'da olup *'han mescidi'* şeklinde düzenlenmişlerdir. İstanbul'da *Çaşnigir (Hanı) Mescidi*, Ankara *Çengel Han Mescidi* ve Erzurum'daki *Erzurum Taş Han Mescidi*; giriş açıklığının üzerindeki odanın mescit şeklinde düzenlendiği[1154], Türk mimarisinde yaygın olan örnekler arasındadır. Erzurum Taş Han Mescidi'nde korunabilmiş, sivri kemerli mihrap nişinden başka, bu mescitlerin esas fonksiyonlarına işaret edecek hiçbir iz kalmamıştır. Çaşnigir Mescidi[1155] ile birlikte, Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde yer alan, İstanbul *Galata'daki Kurşunlu Han Mescidi*'nin[1156], -diğerlerinden farklı olarak- han içindeki konumu, tespit edilememektedir.

Geriye kalan son iki yapı, *İstanbul Cebeci Hanı* ve *Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Mescidi'nin* ise; hanlardan bağımsız olarak, açık avlu üzerinde *'köşk mescidi'* tipinde inşa edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle kendi içilerinde özel bir grup oluşturan ve Klasik Osmanlı döneminden günümüze ulşan hemen hiç örneği olmaması nedeniyle de kıymeti haiz bulunan bu iki yapının, ayrı birer başlık altında değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

3.2.2.1. İstanbul-Beyazıt Cebeci Hanı Köşk Mescidi

Yapının Yeri: Fatih İlçesi Sururi Mahallesi (315 Ada, 136 Pafta, 75 Ada)

Durumu: Yıkılmış

[1154] Çaşnigir Mescidi'nin konu için ayrıca bkz. Ayvansarâyi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, 123.

[1155] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 242 (VGMA d. 635/2, no: 13, s. 139, 8-12. satırlar), Tarih: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557): *"kendi saâdethâneleri kurbinde binâ buyurub çaşnigirleri sâkin olduğu handa… -men benâ lillâhi mescîden benallahû lehû beyten fîl-cenneti- fehvâ-yı saâdet ayâtı mûcebine mazhar düşmekle tâlib olmağın yesserallahû lehû emalehû bir mescîd-i lâtif ve ma'bed-i münîf binâ eylediler ki amme-i mü'minîn ve kâffe-i müslimîn evkât-ı hamsede salavat-ı makrûze-i âlî edâ eyleyeler"*; Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 242 (d. 635/2, no. 17, 37-39. satırlar): *" …ve dahî mahmiyye-i merkûmede Çaşnigir Hanı dimekle meşhur handa binâ olunan 38- mescid-i şerîfde imam olanan yevmî üç akçe ve müezzinine yevmî iki akçe ve hân-ı 39- mezbûrun bevvâb ve ferrâşına alâhaddihî herbirine yevmî ikişer akçe virile"*. BOA, EV.HMH.d. 7459 (29 R.ahir 1214 / 30 Eylül 1799)'da: 155 kuruş bedelle, dar kapsamlı bir onarımın kaydı vardır.

[1156] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 242 (VGMA d. 635/2, no. 17, 15-16. satırlar): *"ve mahrûse-i Galatada binâ olunan hanın mescidi imamına yevmî iki akçe ve bevvâbına ve ferrâşına alâhdihî herbirine yevmî birer akçe verile"*.

İnşa Tarihi: 1550 **İnceleme Tarihi:** Nisan 2018

Şekil No: 36 **Fotoğraf No:** -

Genel Tanım:

"ve Kehle Bazarı kurbinde binâ buyurdukları hân-ı ma'mûr ve meşhûrda -men benâ lillâhi mescîden benallahû lehû beyten fîl-cenneti-[1157] fehvâ-yı saâdet ayâtı mûcebine… bir mescîd-i lâtif ve ma'bed-i münîf binâ eylediler ki amme-i mü'minîn ve kâffe-i müslimîn evkât-ı hamsede salavat-ı makrûze-i âlî edâ eyleyeler" [1158].

Vakfiyenin bir başka yerinde de "Bat Bazarı kurbinde binâ olınan han mescîdi"nde görev yapacakların (imamına günlük dört, müezzin ve kayyumuna üçer akçe) ücretleri belirlenmiştir[1159].

Vakfiyede bahsi geçen han; Kapalı Çarşı'nın kuzeybatısında, özgünlüğünü büyük ölçüde kaybederek günümüze gelebilmiş olan *'Cebeci Hanı'* dır. Ayvansarâyi, mescidin han ile berâber inşa edildiğini beyân eder. Mimar Sinan'ın tezkirelerinde (TB, TE, TM' de) kervansaray yer almakta[1160] fakat mescidin bahsi geçmemektedir.

Günümüze ulaşamayan mescit; üzeri çatı ile örtülü[1161], fevkâni bir yapı olarak inşa edilmişti ve altında şadırvanı bulunmaktaydı[1162]. 1793-1802 yılları arasında, hanın bazı kısımları ile birlikte mescitde yapılan küçük ölçekli müdahaleler, muhasebe kayıtlarından takip edilebilmektedir. 1835 yılında, -han esnafının dilekçesi üzerine- mescidin çatısı ve helaları başta olmak üzere gerekli kısımlarının onarımı için keşfi gerçekleştirilmiş (10.400 kuruş), aynı yıl içinde onarıma başlanıştır[1163]. 1842'de mescidin suyolunun bazı kısımları ile tulumba onarımı, vakfın câbisi Hacı Veli Ağa

[1157] Cami hatlarında da yaygın olarak kullanılan: "Kim Allah için mescit yaparsa Allah da onun için cennette bir ev bina eder" mealindeki Hadis-i Şerîf yazılıdır (İbn Mace, el-Mesacid ve'l-Cemaat, 1.).

[1158] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 242 (VGMA d. 635/2, no: 13, syf.139 (9-12. satırlar), vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

[1159] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 243 (VGMA, d. 635/2, no: 17, s. 156 (40-43. satırlar), vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561). XIX. Yüzyılın ortasına gelindiğinde imam, müezzin ve kayyumluk görevlerinin tek bir kişi tarafından yürütüldüğü görülmektedir Bkz.: BOA, EV.EMH. 251/ 43, belge tarihi: 7. R. evvel 1263 / 23 Şubat 1847.

[1160] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri* I, 114; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 37, 74, 94.

[1161] BOA, EV. d. 9776, s. 41, belge tarihi: 21 C. evvel 1251 / 14 Eylül 1835; VGM. d. 1803, s. 40, belge tarihi: 23 C. evvel 1251 / 16 Eylül 1835.

[1162] BOA, EV.MH. 693/1, belge tarihi: 5 R. ahir 1274 / 23 Kasım 1857: *"Kebeciler hânında vâkî merhûm Rüstem Paşa sahibu'l-hayrâtın câmi'i-şerifî tahtında imâret eyledikleri şadırvana câri mâi-leziz…"*.

[1163] BOA, EV.THR. 41/51 ve Ev. d. 9776, s. 41, belge tarihi: 21 C. evvel 1251 / 14 Eylül 1835; VGMA. d. 1803, s. 40, belge tarihi: 23 C. evvel 1251 / 16 Eylül 1835.

nezaretinde gerçekleştirlmiştir[1164]. 1851 yılında yine suyolunun (hanın bit Pazarı yönünde olan kâgir duvarı önündeki maslakla şadırvan arasındaki bölümü) onarım ve yenilenmesi (1465,5) ile şadırvanın haznesine (229,5 kuruş) müdahale edilmiştir[1165]. Aynı yılın sonlarına doğru, mescidin tespit edilebilen en kapsamlı onarımı için çalışmalar başlamış, keşfini müteakip onarım işi (31.500 kuruşla bedelle), *Serakim Kalfa*'ya verilmiştir[1166]. Mescid ve helâlarında yapılacak onarımın içeriği hakkında, maalesef detaylı bir bilgi bulunamamıştır. Sadaretin -onarım masrafı, vakfa borç kaydı gösterilerek, Evkâf hazinesinden karşılanmak üzere- onayının[1167] ardından başlayan onarım çalışmalarının, 1852 yılı Temmuz'unda tamamlandığı anlaşılmaktadır[1168].

Mescidin şadırvan ve suyolu ile ilgili bir başka onarım, 1857-59 yılları arasında (3350 kuruş bedelle) *Hacı Ömer Ağa* tarafından gerçekleştirilmiştir[1169]. Onarım sırasında "Kazgancılar başında Çarşu kapusu önünde vâkî Mercan Câmi'-i şerifinden câri olan kadîm meslekden Kebeciler Hanı derûnuna gelinceye kadar" olan su borularının yenilenmesi, 5 lağım kapağı konulması, şadırvan içinin (haznesinin) kalayı ve 5 adet pirinç musluk konulması ibarettir[1170]. Onarımın taahhüd edildiği şekilde tamamlandığını beyan eden keşf-i sâni defteri, 9 Temmuz 1859 tarihlidir[1171].

Mecidin varlığına dair tespit edilebilen son kayıt, 3 Eylül 1886 tarihli (vazifeye ilişkin) muhasebe evrakıdır[1172]. Bir görüşe göre mescit, -Kapalı Çarşı'yı büyük ölçüde tarip eden- 1894 depreminde yıkılmıştır. Mescidin, hanın iç avlusunun merkezinde yer aldığını; 1908 tarihli bir harita (Şekil 36) ve Aptullah Kuran'ın ifadelerinden öğrenebilmekteyiz. Kuran ayrıca çalışmasında, mescid için: *"yıkık durumda günümüze ulaşmış"* demektedir [1173].

3.2.2.2. Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Köşk Mescidi

Yeri: Sabuni Mahallesi, İkikapılı Han Caddesi (24/1 pafta, 1973 ada, 17 parsel)
Durumu: Kalıntıları Mevcut

[1164] BOA, EV.SRG. 257/134, belge tarihi: 28 Şevval 1258 / 2 Aralık 1842.
[1165] BOA, EV.MH. 340/102, belge tarihi: 25 C. evvel 1268 / 17 Mart 1852.
[1166] BOA, EV.MH. 323/56, belge tarihi: 9 Safer 1268 / 4 Aralık 1851.
[1167] BOA, EV.İ.MVL. 229/7876, belge tarihi: 1 R. ahir 1268 / 24 Ocak 1852.
[1168] BOA, EV.İ.MVL. 229/7876, belge tarihi: 8 Şevval 1268 / 26 Temmuz 1852.
[1169] BOA, EV.MH. 693/1, belge tarihi: 5 R. ahir 1274 / 23 Kasım 1857.
[1170] BOA, EV.MH. 735/120, belge tarihi: 5 Zilhicce 1275 / 6 Temmuz 1859.
[1171] BOA, EV.MH. 735/120, belge tarihi: 8 Zilhicce 1275 / 9 Temmuz 1859.
[1172] BOA, EV. MH. 2536/29, belge tarihi: 4 Zilhicce 1303 / 3 Eylül 1886.
[1173] Kuran, *Mimar Sinan*, 369.

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Haziran 2019

Şekil No: 37-39

Fotoğraf No: 407-408.

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakıf yapılarında görevli personel ve ücretlerinin kayıt altına alındığı vakfiyesinde; kervansaraıyn mescidinde, günlük dört akçe ücretle ücretle bir imam ve üç akçe ile bir müezzin tayin edilmiştir[1174].

XIX. yüzyıl arşiv kayıtları üzerinden genel hatlarıyla yıkılış sürecinin takip edilebildiği mescidin, kayıtlarda geçen en detaylı mimari tanımı şöyledir:

"Hân-ı kebîr derûnunda, havlusu vasatında, şadrevân üzerinde fevkânî, üzeri kurşun puşîdeli, bilâ-minâre sâgir mescîd"[1175].

Edirne'nin XIX. yüzyıldan itibaren maruz kaldığı işgaller[1176], yıkım ve can kayıplarının yanında, büyük göç dalgalarını da beraberinde getirmiştir. Bulunduğu coğrafya nedeniyle her zaman kozmopolit yapıda olan Edirne'de, 1703 yılında, 30 ila 40 bin civarındaki nüfusun %12,2'si gayri müslim[1177] iken, 1877-78'deki Rus Savaşı öncesinde (1875 civarında) bu oran %70'e ulaşmıştır[1178]. Rüstem Paşa'nın kervansaray mescidi bu değişimden nasibini almış, kervansaray ve çevresindeki ticari işletmeler büyük ölçüde gayr-ı müslimlerin eline geçtiğinden, cemaatini kaybederek atıl duruma düşmüş, bir müddet sonra da yıkılmıştır. Günümüze sadece, bir zamanlar üzerinde yükseldiği şadırvanın havuzu ve havuzun ortasındaki sütun gelebilmiştir.

Mescitte imamlık vazifesini yürüten Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin 1830 ile 1840/41 yılları arasındaki maaş kayıtları, mescidin bu tarihlerde faaliyette olduğunu

---

[1174] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 233 (VGMA d. 635/2, no: 17, s.158 (44-46. satırlar), belge tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).

[1175] BOA, EV. BKB. 183/246, belge tarihi: 23 Receb 1263 / 9 Temmuz 1847.

[1176] Edirne 1829 ve 1878-79 yılları arasında Ruslar, 26 Mart 1913-22 Temmuz 1913 Bulgarlar ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Temmuz 1920-25 Kasım 1922 arasında Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bkz.: Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması -763-1337 Hicrî Seneleri-* (Edirne: Vilayet Matbaası, 1920/Rumi 1336), 77-83; Bekir Sıtkı Baykal, "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilalar", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), 179-195; Nazmi Çağan, "Balkan Harbinde Edirne", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), 197-213; Gülay Apa Kurtişoğlu, "Balkan Harbinde Edirne ve Çevresinde Bombalanan Eserler", *Balkan Savaşları ve Edirne*, ed. İlker Alp-İbrahim Kelağa Ahmet, (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayın No: 231, 2020), 2: 255-288.

[1177] Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *9. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3: 1421.

[1178] Halûk Kayıcı, *Salnamelere Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı* (İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013), 119; Gökbilgin, "Edirne", 429.

göstermektedir[1179]. Yapı bu tarihten sonra, 1847 yılına kadar, önce bir süre kapalı tutulmuş, ardından içi tahta perde ile birkaç odaya bölünerek -yine bir müddet- evkâf memurlarına[1180] tahsis edilmişti[1181]. Mescidin kapatılma sebebi, *"sarraf ve diğer tüccârların han odalarında mallarını ikmâl etmesi"*, yani ifade edildiği gibi, yeterli sayıda sayıda cemaatinin kalmaması idi. Bu arada, handaki bazı tüccar ve İngiltere Konsolosluğu'nun mescidi kiralama teklifi; binasının mevcut olduğu, olmasa bile kiralanıp/satılarak ibadet amacının dışında kullanılmasının *"câiz olmayacağı"* gerekçesiyle reddedilmiş, mescidin eski haline döndürülmesi gerektiği -Başkitabet tarafından Edirne Evkâf Memurluğu'na- bildirilmişti[1182].

1865 yılı, mescidin yıkılış sürecinde dönüm noktası olmuştur. Bu tarihte Rüstem Paşa vakfı mütevellileri İbrahim Halil ve Osman Cemaleddin beylerin vekil olarak görevlendirdiği Mustafa Memiş Efendi, Edirne mahkemesine başvurarak; kullanılmayan mescidin günden güne harap olduğunu ve müdahale edilmez ise ileride *"masârıf-ı külliyeye"* sebep olacağını, fakat, uzun zamandır gerek handa gerekse hanın çevresindeki tüccarların *"cümlesinin gayr-ı müslim"* olması sebebiyle onarılsa bile içerisinde ibadet edilemeyeceğini bildirerek, üzerinde kalan kurşunların ve taşlarının *(enkazının)* satılıp bedelinin kervansarayın gerekli görülen yerlerinin onarımı ile diğer vakıf işlerinde kullanılmak üzere sarf edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine kadı vekili, Mustafa Memiş Efendi ve *"erbâb-ı vukûf- ı müslimîn"* den oluşan heyetin yerinde yaptığı inceleme sonucunda vakfın bu isteği, mahkemece onaylanarak karara bağlanmıştır:

> *"…bade'l keşf ve muayene… (fevkânî ve üzeri kurşun puşîdeli) câmi-i şerîf-i mezkûr… bilcümle enkâz-ı mevcûdâsının… ahere bey' ve esmânı hasılâsı vâkıf-ı müşârunileyhin (Cağalzâde Rüstem Paşa) binâ ve ihyâ buyurdukları hân-ı mezkûrun muhtâc-ı tâmir olan mahalleriyle sâir hayrât ve müberrâtın imârına sarf*

[1179] Mescitte günlük 4 akçe ile imamet, 12 akçe ile de beş vakitte imamlık için toplam 16 akçe görevli olan Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin ilgi kayıtları için: BOA, EV.SRG 15/64, belge tarihi: 5 C. evvel 1246 / 12 Ekim 1830; SRG 74/167, belge tarihi: 1251 / 1835-36; SRG 99/78, belge tarihi: Gurre-i R. ahir 1253 / 5 Temmuz 1837; EV.ZMT 137/2, belge tarihi: 1256 / 1840-41.
[1180] Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulduğu Eylül 1842'den sonra.
[1181] BOA, EV.THR. 193/9, belge tarihi: 27 R. ahir 1263 / 14 Nisan 1847.
[1182] BOA, EV. BKB. 183/246.

etmek üzere kâimmakâm-ı mütevelli-i mümâileyhe kıbel-i şer'imden izin verilmeğin mâ-vaka' bi't-taleb ketb olundu"[1183] .

Kararın uygulanabilmesi için, ayrıca onayı gerekli olan Evkâf Nezâreti ve Mâbeyn-i Hümâyun arasındaki yazışmalara ulaşılamamıştır; Keza mescitle ilgili olarak da daha sonrasına ilişkin tesbit edilebilen bir arşiv kaydı yoktur. Yine de söz konusu mahkeme kararı, en azından bu tarihte mescidin Rüstem Paşa Vakfı tarafından gözden çıkarılmış olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Edirneli Ahmet Bâdi Efendi (1839-1910), tasarruf sahibi gayr-ı müslim tüccarların handa hakimiyet oluşturması üzerine mescidin işlemez duruma gelerek terkedildiğini, 93 Harbi sırasında (1877-78) da mescidin han sakinleri tarafından yıkıldığını ifade etmektedir[1184]. Osman Nuri Peremeci (1874-1950) de kervansaraydaki müslüman- gayr-ı müslim dengesinin ikinci Viyana bozgunun (14 Tem 1683 – 12 Eyl 1683)'dan sonra değiştiğini vurgulayarak mescidin Rus savaşı sırasında yıkıldığı bilgisini tekrarlamaktadır[1185].

Mimari Özellikleri

1960 yılında başlayan onarımların öncesinde, bugünkü halini büyük ölçüde muhafaza ettiği anlaşılan (Foto. 364) şadırvan, bir kenarı 8.40 metre olan, taş kaplamalı bir sekinin ortasında yer almaktadır[1186]. Bu seki günümüzde camla kapatılmış durumdadır (Foto. 407). Ondört kenarlı havuzunun 84 santimetre uzunluğundaki düz yüzeyli her bir levhasında, prinçten, muhdes birer musluk vardır. Yatay düzlemde levhaların iki ucunu sınırlandıran üç sıra profilli silmelerden başka, levhaların birleştiği köşelerde de düz yüzeyli ve dışa taşkın enli silmeler, havuzun plastik değerini ortaya koyan unsurlardır. Havuzun ortasında yükselen mermer sütun, 38 santimetre çapında ve 1.93 metre yüksekliğindedir. İçi oyularak boşaltılmış sütunun üst tarafına, dört yönlü lüle delikleri açılmıştır. Bu deliklerin üzerinde brozdan bir bilezik ile üç sıra mukarnaslı sütun başlığı ve tablası bulunur (Şekil 60; Foto. 407-408)

Mescidin yıkılmadan önceki durumu hakkında bilinen en önemli kaynak, Süheyl Ünver'in arşivleri arasındaki 1830 tarihli, karakalemle yapılmış eskizdir. Çizimin altında Osmanlı Türkçesi ile *"Rüstem Paşa Mescidi"* ve parentez içerisine alınmış

[1183] VGMA, Edirne Şeriyye Sicilleri no: 5049, s. 86, belge tarihi: 22 C. ahir 1282 / 12 Kasım 1865.
[1184] Ahmet Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, I/I:137.
[1185] Peremeci, *Edirne Tarihi*, 88.
[1186] Günümüzdeki kalıntıların ölçüleri ve detaylı teknik tanımı için bkz. Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları* (Ankara: TTK Yayınları, 1997), 91.

"1830 Zoğrafon Levhalarından" ibareleri, sol üstünde ise: *"Pek zarif ve bakırdan mamul olan etrâfı çini kaplı olan mihrab çinileri Ruslara satılmıştır"* yazmaktadır[1187]. Mescid, şadırvanın etrafında, birbirine yarım daire kemerlerle bağlanan sütunların üzerinde, sekizgen planlı bir yapı olarak resmedilmiştir. Tepesinde alemi bulunan üst örtüsü, ucu sivriltimiş kubbeye benzemekte, mescide çıkan merdiveni de bir kenarında, giriş kapısına paralel olarak uzanmaktadır (Şekil 61).

Yılmaz Önge Rüstem Paşa mescidinde, hafriyat sırasında bulunan silindirik sütun kaidesi çapının, şadırvanın ortasındaki sütunla aynı -dolayısıyla tüm sütunların eş ölçülerde- olduğunu belirtmektedir[1188]. Kendisi ayrıca söz konusu çizimde, şadırvanın kenar yüzeylerinin kemerli olması ve havuzun ortasında sütun yerine oval formlu bir çanağın bulunması sebebiyle, çizimin tamamen gerçeği yansıtmadığını, haklı olarak vurgulamaktadır[1189]. Buna ilaveten Ahmet Bâdi Efendi'nin içten ahşap çatılı olarak bahsettiği[1190] yapının üst örtüsü için, arşiv kayıtlarında *"puşîde"* tabirinin kullanılması, kubbeli olmadığını da açık bir biçimde göstermektedir. 1960 yılında başlayan onarımlar sırasında, mescidin etrafında inceleme kazısı gerçekleştirilmiş, eldeki çizimden de yararlanarak restitüsyonu yapılmıştır[1191] (Şekil 62). Ancak yeterli derecede somut verilere ulaşılamadığından yapının rekonstrüksiyonundan vazgeçilmiş, şadırvanın onarımıyla yetinilmiştir[1192].

3.3. Mezar Anıtı

3.3.1. Rüstem Paşa Türbesi

Yapının Yeri: Fatih İlçesi, Kalenderhane Mahallesi, Şehzade Camii Külliyesi Haziresi içinde (165 pafta, 950 ada, 2 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1560-61 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2019
Şekil No: 41-42 **Fotoğraf No:** 241-248

[1187] *Süheyl Ünver'in Edirne Defterleri*, haz. Mine Esiner Özen-Gülbün Mesera (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı No: 186, 2013), 95
[1188] Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, 91.
[1189] Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, 92.
[1190] Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, I/I: 137.
[1191] VGMA, belge no: 22.00.01/189-OC094 ve OC100.
[1192] GEEAYK karar no/tarih: 3672-24/09/1967.

Genel Tanım:

10 Temmuz 1561'de vefat eden Rüstem Paşa'nın türbesi, Mihrimâh Sultan tarafından -kendisinin genç yaşta ölen ağabeyi- Şehzade Mehmed'in türbesinin yanına inşa ettirilmiştir (Şekil 41). Türbenin önüne bir de sebil yaptıran Mihrimâh Sultan, bu iki yapıyı 1562 yılında vakfetmiştir[11931194]. Vakfiyesine göre yapıların her türlü masrafı ve görevli personelin ücretleri, kendisinin Üsküdar'daki külliyesinin gelirlerinden karşılanacaktı. Türbede, dini bütün, iyi huylu oniki *"bekçi"* (türbedar), münavebeli olarak günün yirmidört saati boyunca vazifelerini ifa edeceklerdi[1195]. Ayrıca -yine münavebeli olarak- Kur'an okuyup hayır dua etmek üzere 24 kâri, 60 cüzhân, 2'şer sermahfîl, eczâ ve noktacı görevlendirilerek, türbede tilavetsiz bir saatin geçmemesi şart koşulmuştu[1196]. Türbenin içine güzel kokular yayacak bir "buhurî" de bu meclise iştirak edecekti[1197].

Mimar Sinan tarafından inşa edilen[1198] sekizgen planlı türbe, Rüstem Paşa'nın Tahtakale'deki camisiyle eş zamanda planlanmıştır[1199]. Kesme taşla inşa edilen türbenin üzeri, kurşun kaplı bir kubbe ile örtülü olup önünde sütunlu bir giriş revağı bulunur. Türbede Rüstem Paşa kabrinin yanında bulunan ikinci sanduka, çocuk yaşta ölen oğlununa aittir[1200].

Giriş kapısının üzerinde, türbenin manzum kitabesi, bunun da iki yanında 'Kelime-i Tevhîd' yazılı levhalar yer alır. Bu levhalardan soldakinin altında, rakamla H. 968 (M. 22 Eylül 1560-10 Eylül 1561 arası) tarihi yazılıdır. Celî sülüs hatla Türkçe yazılmış manzum kitabenin metni ve açıklaması şu şekildedir[1201]:

Kitabe metni:

الهی چونکی قلدك اهل تقوای İlahî çün ki kıldın ehl-i takvâ

[1193] VGMA d. 635/2, sıra nr. 9, s. 78-82, vakfiye tarihi: Evâil-i R. evvel 970 / 29 Ekim-7 Kasım 1562.
[1194] Mihrimah Sultan'ın türbeyi inşa ettirdiği kısım için bkz.: VGMA d. 635/2, sıra nr. 9, s. 80, 1-12. satırlar.
[1195] VGMA d. 635/2, sıra nr. 9, s. 80 (44-47. satırlar).
[1196] VGMA d. 635/2, sıra nr. 9, s. 80 (47. satırdan) - 81 (16. satıra kadar).
[1197] VGMA d. 635/2, sıra nr. 9, s. 81 (16-19. satırlar).
[1198] Tezkiretü'l-Bünyân, Tezkiretü'l-Ebniye ve Tuhfetü'l-Mi'mârin'de türbenin geçtiği yerler için bkz.: Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, s. 23, 103; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, s. 35, 71.
[1199] Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s. 436.
[1200] Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 1402.
[1201] *Kitabelerin Kitabı Fatih -Fatih ilçesi Türk İslam Devri Kitabeler Envanteri-*, (Ed.) Abdullah Kargılı, İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları, 2016, 534.

قل اکا جنّت فردوسی ماوای	Kıl ona cennet-i firdevs-i me‘vâ
بو دم هافدن الهام اولدی تاریح	Bu dem hâtiften ilhâm oldu târîh
اکا اولسون جنانده عدن مسوای	Ona olsun cinânda Adn mesvâ

Açıklaması: Ey Allah'ım, takva sahiplerinden ettiğin gibi, Firdevs cennetini ona mesken kıl, Şimdi gaybdan "Adn makamı ona cennette yurt olsun" tarihi ilham oldu.

Türbe'nin gözetilmesi ve sürekli bakımlı tutulmasından sorumlu olan türbedârların ikâmeti için türbe yakınında inşa edilmiş "türbedâr odası" bulunmaktaydı. Evkaf defterleri arasındaki türbe ile ilgili muhasebe ve onarım kayıtları; XIX. yüzyıl boyunca türbede oluşan aksaklık ve bozulmalara kısa süre içerisinde müdahale edildiğini göstermektedir. Ayrıca problemin tespiti ve bildirilmesi hususunda önemli rolü olan türbedarların, bazı onarımları da bizzat üstlenerek yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Mihrimâh Sultan Vakfı'nın 1833 yılı muhasebe kayıtları arasında türbenin üst örtü "sakıf tâmiri" (40,5 kuruş)[1202]; 1835'te ise "bazı mahâllerinin tâmîri" (1048,5 kuruş)[1203], masraf kalemleri arasında gösterilmektedir. 1837 yılında tamamlanan bir başka onarımda, Ebniye-i Hümâyun kalfalarından *Evans Kalfa* nezaretinde[1204]; kubbe sıvaları ve camların meşe çerçeveleri yenilenmiş, ayrıca türbedar odasının saçağı da yenilenerek boyası yapılmıştır (9287,5 kuruş)[1205]. XIX. yüzyıl içerisinde kubbe kalemişlerine müdahalenin tespit edilebildiği tek onarım budur. 1843 yılında türbe ve sebilde, türbedar *Seyyid Mehmed Efendi* tarafından yapılan küçük ölçekli müdaleler esnasında, giriş kapısı önündeki revağın üst örtüsü (çardak puşîdesi) ile cam çerçeve onarımı yapılmıştır (sebille birlikte toplam 374 kuruş)[1206]. 1844'te türbenin eskimiş perdeleri -perdeci Ahmet Ağa tarafından- değiştirilmiştir (1288 kuruş)[1207]. 1854 yılında, 100 kuruşa mal olan saçak onarımı ise (sebil ve türbedar odasının saçak onarımı ile birlikte)

[1202] BOA, EV.SRG. 42/24, Belge tarihi: 13 Şaban 1249 / 26 Aralık 1833.
[1203] BOA, EV.SRG. 55/153, belge tarihi: 25 Zilkade 1250 / 25 Mart 1835.
[1204] BOA, EV.THR. 82/17, belge tarihi: H.1253 / 1837.
[1205] VGMA, d. 1803, s. 120, belge tarihi: 5 R. ahir 1253 / 9 Temmuz 1837; BOA, EV.THR. 78/123, belge tarihi: H.1253 / 1837; EV.SRG. 106/175, belge tarihi: 12 Şaban 1253 / 11 Kasım 1837.
[1206] BOA,EV.SRG. 284/71, belge tarihi: H. 1259 / 1843; EV.SRG. 285/78; EV.EMH. 176/14, belge tarihi: 3 Ramazan 1259 / 27 Eylül 1843.
[1207] BOA, EV.EMH. 210/1, belge tarihi: 24 Ramazan 1260 / 7 Ekim 1844.

bu kez mütevelli kaymakamı "Seyyid Hasan Tahsin Efendi marifetiyle" gerçekleştirilmiştir[1208].

1877 yılında, bir sebeple yıkılan türbedar odasının temelleri üzerine yeniden inşası için keşfi yapılmıştır[1209]. 1880 tarihli masraf cetvelinde; türbenin cam çerçeveleriyle sair mahallerinin (252 kuruş, 20 para bedelle) tamir edildiği yazılıdır[1210]. 1893'te yine sebille birlikte düzenlenen keşif defterine göre; zemin kat camlarının ahşap çerçevelerinden harap olanların yenilenmesi, üst kat pencerelerinin ise demir şebekelerinin onarım ve boyası planlanmıştır[1211]. Cumhuriyet döneminde tespit edilebilen ilk onarımı, 1948 yılında gerçekleştirilmiştir[1212]. Türbede -Şehzade Camii haziresindeki diğer türbelerle birlikte- 2010-2014 yılları arasında gerçekleşen restorasyonda ise; cephe yüzeylerinin temizliği ve dökülen çinilerinin onarım/yenileme işleri gibi kapsamlı müdahalelerde bulunulmuştur[1213]. Bu tarihten sonra ziyarete açılan türbe, maalesef can kayıplarının yaşandığı 7 Haziran 2016'daki bombalı saldırıda (Vezneciler Saldırısı) hasar görmüştür[1214]. 2021 yılı itibariyle yapı, henüz ziyarete kapalı durumdadır.

Mimari Özellikleri:

Küfeki kesme taştan inşa edilen sekizgen planlı türbe, kasnaksız olarak beden duvarlarına oturan bir kubbe ile örtülüdür[1215]. Kubbe içten, yukarıya doğru daralacak şekilde dilimli bir yapıya bürünür. İkisi türbe duvarına bitişik, baklava başlıklı altı mermer sütunun taşıdığı giriş revağı, düz tavanlıdır. Sütunlar, giriş aksının iki yanındaki sekilerin üzerinden yükselir. Sekilerin yan yüzlerinde de basık kemerli ikişer pabuçluk bulunur. Kabartma olarak işlenmiş ters tepeliklerden oluşan bir frizle sınırlandırılan saçağın üzerinde, bugünkü düz görünümünün aksine, eğimli bir saçağın bulunduğu gerek Ali Saim Ülgen'in çizimlerinden gerekse sütunların desteklediği düz atkının

[1208] BOA, EV.MH. 445/33, belge tarihi: 15 C. evvel 1270 / 13 Şubat 1854.
[1209] BOA, EV.MH.TİK 39/93, belge tarihi: 11 Şaban 1294 / 21 Ağustos 1877.
[1210] BOA, EV.MH. 2063/68, belge tarihi: 1 T. Evvel 1296 / 13 Ekim 1880.
[1211] BOA, EV. d. 28088 sıra nr. 860, belge tarihi: 11 K. evvel 1309/ 23 Aralık 1893.
[1212] Haluk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul, Eserleri, Olayları, Kültürü*, İstanbul: Yenigun Haber Basım ve Yayıncılık, 2005, s. 204.
[1213] http://ankaistanbulrestorasyon.com/portfolio/rustem-pasa-turbesi/; https://www.haberler.com/sehzade-kulliyesi-turbeleri-ziyarete-acildi-6308886-haberi/ (Erşim tarihi: 22.01.2018).
[1214] https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-46782/gecici-sureyle-kapali-olan-muzeler-ve-bagli-birimler.html (Erşim tarihi: 22.01.2018).
[1215] Kuran, *Mimar* Sinan, s. 328; Tarkan Okçuoğlu, "Rüstem Paşa Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 6:376-377.

üzerindeki yuva deliklerinden anlaşılmaktadır (Şekil 42; Foto. 241-245). Türbe girişinin kırmızı ve beyaz renkli mermerle örülü, yuvarlak kemerinin üzerindeki manzum kitabesi; ikişerli kartuşlar içerisine alınmış, yanları dilimli kartuşların dışında kalan orta noktasına da beş köşeli küçük bir yıldız işlenmiştir. Kitabenin iki yanında, celî sülüs hatla *'Kelime-i Tevhîd'* yazılı dikdörgen levhalar yer alır. Türbenin rakamla yazılı inşa tarihi (H. 968), bu levhalardan soldakinin altındadır. Bu levhaların altında da kırmız renkli, boş birer çerçeve bulunur (Foto. 246).

Türbe; giriş revağının üzerinde bir üst penceresi, diğer cephelerde altlı üstlü birer tane olmak üzere toplam onbeş pencere ile aydınlatılmaktadır. Dikdörtgen formlu alt sıra pencereleri demir lokma parmaklıklı olup üzeri sağır sivri kemerlidir. Sivri kemerli üst sıra pencereleri ise daire formlu madeni şebekelerin etrafında muhdes düz camla kapatılmıştır. Pencereler, dıştan profilli birer silme ile çerçeve içerisine alınmış, ayrıca pencerelerin iki yanında beden duvarları boyunca uzanan, düşey yönlü düz birer silme ile cepheler hareketlendirilmiştir. Yatay yönlü kademelenme, saçak seviyesindeki profilli silmelerle sağlanmaktadır. Bunun da üzerinde, tıpkı Paşa'nın Tahtakale'deki camisinde olduğu gibi, dalgalı bir saçak frizi yer alır (Foto. 242-243)

Türbede; Rüstem Paşa ve oğlunun, puşîdeli sandukaları ahşap parmaklıkla çevrili olup Paşa'nın sandukasının başucunda, sadrazam kavuğu *'mücevveze'*, bulunur. Dıştaki sadeliğinin aksine iç kısmı, duvar yüzeylerini tamamen kaplayan sıraltı teknikli İznik çinileri sayesinde, oldukça ihtişamlı görünür. Alt ve üst pencereler arasında -giriş cephesi dışında- uzanan geniş bir ayet kuşağı[1216], duvar yüzeylerini, kendi içerisinde aynı düzenlenmiş iki bölüme ayrır. Lacivert üzerine beyaz celî sülüsle *Ayet'el Kürsi* ve *Zümer Sûresi / 53. Âyeti'*nin yazılı olduğu kuşağın, yazı dışındaki boşluklarında, seyrek olarak basit gülbezeklere yer verildiği görülür. Kapı kemerinin iki yanında kalan kısımlarda ise simetrik hançere yapraklar ve bunların ortasındaki iki farklı hatayinin çiçeğinin atlamalı sıralandığı, ulamalı düzende tertiplenmiş bitkisel bir bezeme yer alır. Zemini beyaz, motifler firuze ve lacivertle işlenmiştir. Ayet kuşağını sınırlandıran bezemeli iki bordür, kesintisiz bir şekilde uzanarak pencerelerin de etrafını çevrelemektedir. İçteki geniş olanı, hatayi üsbunda bitkisel bezemelidir. İri boyutlu iki gülbezeğin arasındaki çiçekli ince dalların sıralı tekrarından oluşur; kullanılan renkler

[1216] Kuşak üzerinde Besmele ile birlikte Ayet-el Kürsi ve Zümer Sûresi'nin 53. âyetleri yazılıdır.

beyaz, firuze, lacivert ve kırmızıdır. İnce bir şerit halinde uzanan diğer bordür üzerinde; siyah beyaz ve kırmızı ile işlenmiş zikzak motifleri bulunur (Foto. 247-248).

Sekizgenin köşelerine denk gelen, pencerelerin arasındaki dikdörtgen yüzeylerde, türbedeki en ilgi çekici bitkisel bezemeler görülür. Alt pencerelerin arasındaki kompozisyonun ana motifi, ortadaki vazodan çıkan iri bir selvi ağacıdır. Vazonun yüzeyinde simetrik rumî dalları, selvinin içi ve etrafında da simetrik helezoni kıvrımlı dallar üzerindeki iri hançer yapraklar, gül, hatayî ve nar çiçekleri, tüm yüzeyi kaplamaktadır. Selvinin dışında kalan beyaz zemin üzerine işlenmiş motiflerde, öncekilerden farklı olarak eflatun renginin ağırlıkta olduğu görülür. Levhanın üst kısmında ayrıca, yüzeyleri bulut motifleri ile dolgulanmış dilimli köşeklere yer verilmiştir. Üst pencerelerin kompozisyonu, boyuna gelişen rûmi ve hatayî üslubundaki iki desenin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş. İki ucundan birbirine bağlanarak ortada üç dilimli tepelikler oluşturan, oldukça büyük boyutlu, dilimli rûmiler, kobalt mavisi ile işlenmiş; içleri de ayrıca yeşil saplı beyaz çiçeklerle doldurulmuştur. Beyaz renkli zeminin geri kalan boşluklarını dolduran diğer desen, alt levhadakilerle aynı üsluptaki çiçek ve yapraklar oluşmaktadır. Sivri kemerli üst pencerelerinin etrafında, çininin farklı bir uygulması ile karşılaşılır. Burada atlamalı olrak sıralanan beyaz ve mavi renkli düz çiniler ile pencerelerin kemer ve sövelerine, geçme tekniğinde örülmüş görüntüsü verilmiştir.

Kubbenin kalemişinden rûmili şemse-salbek kompozisyonları, son onarım sırasında tespit edilen izlere göre yenilenmiştir[1217]. Buna mukabil ahşap kapı ve pencere kanatları orjinaldir. Üç bölümlü olarak düzenlenen kapı kanatlarının başlık tablalarında kabartma olarak *Kelime-i Tevhîd* işlidir. Diğer levhalar kündekâri tekniğindedir. Ortadaki ana levhada; merkezde tam, köşelerde yarım olarak on kollu yıldızlar ve kırık çizgilerle oluşturulan oldukça grift bir kompozisyona yer verilmiştir. Etek levhasında ise altıgen ve çizgilerden oluşan daha sade bir tasarım görülür. Bu kompozisyonlar, küçük farklılıklarla pencere kanatlarında da tekrar edilmiştir. Yalnız başlık levhaları yazısızdır (Foto. 247-248).

[1217] Okçuoğlu, "Rüstem Paşa Türbesi", 6:376-377.

3.4. Eğitim Yapıları

Vakfiyelerine göre Rüstem Paşa, Tekirdağ'daki külliyesinin dışında, bağımsız birer yapı olarak Anadolu'da; İstanbul, Kütahya ve Hayrabolu (Tekirdağ)'da üç medrese inşa ettirmiştir. Dördüncü medresesini Medine'de (Ek 3) yaptıran Rüstem Paşa, günümüze gelememiş bu yapı için, zengin vakıflar tahsis etmişti[1218]. Bunların dışında, bir medresenin de bir zamanlar Osmaneli'nde bulunduğu, 1885 tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde bildirilmektedir.

Rüstem Paşa'nın kurdurduğu mekteplerin yedisi, vakfiyeleri üzerinden tespit edilebilmektedir: İstanbul Sultanahmet ve Üsküdar'da, Tekirdağ, Büyükkarıştıran, Sapanca, Amasya (Ek 2) ve Macaristan-Ertergon'da (Ek 3). Külliye dahilinde olan Tekirdağ, Büyükkarıştıran, Sapanca ve Yalova'daki yapılara daha önce değinilmiştir. Arşiv kayıtları üzerinden tespit edilebilen iki mektebin biri İstanbul Cebeci Hanı içerisinde, diğeri Yalova'da idi (Ek 4).

3.4.1. Medreseler

3.4.1.1. İstanbul-Cağaloğlu Rüstem Paşa Medresesi

Yapının Yeri: Fatih ilçesi, Sururi Mahallesi (3000 Ada, 19 Parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: H. 957 / M. 1550 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2018
Şekil No: 43-45 **Fotoğraf No:** 249-280
Genel Tanım:

> *"Evvela darü's-saltanatü's seniyye-i mahmiyye-i Kontantiniyye … de … kendi saâdethâneleri kurbünde bir medrese-i zât'ül mâd… binâ ve âbâd eylediler ki ifade-i ulûm (ilimler) … ve ifâza-i fünûn (bilimler) olunub erbâb-ı üstadât… ve münâzarât ile istifade… olalar"*[1219].
>
> *"mahmiyye-i Kostantiniyyede sâdethâneleri kurbünde binâ buyurdukları medrese-i şerîfelerinin cânibinde vâkı' olan hücre-i kebîre dâr-ı kurrâ olub (zikr olunan dâr-ı kurrâda ber-dîn ve müteşerri' ve mütedeyyin ve müteverri ilm-i zahid-*

[1218] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 254-255; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 61, 100, 116.
[1219] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 240 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s.139 (1-7. satırlar), vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

i salâh ile mevsûf ... kimesne) şeyh-i kurrâ olub vazife-i yevmîyyesi sekiz akçe ola ve ilm-i kırâati ta'lîme tâlib ve nahiv ve sarf okumağa râgıb on sâlih kimesne şeyh-i mezbûrdan ulûm-ı mezbûreyi ta'lîm ideler ve vazife-i yevmîyyeleri birer akçe ola"[1220].

"mahmiyye-i Kostantınıyye… de binâ olunan medrese-i müsminede müderris olana… yevmî yirmi beş akçe hesâbı üzre mah be mah yediyüz elli akçe… ve on nefer dânışmend tutub herbirine taâmiyesiyle günde üçer akçe virilüb yevmî ikişer akçe bevvâbına ve ikişer akçe dahî ferrâşına virile ve medrese-i mezbûre dâhilinde vaz' olunan darûl-kurrâ şeyhine günde sekiz ve on nefer huffâza yevmî birer akçe virile ve darûl-kurrâda vaz' olunan dolablardaki vakıf kitabları hıfz idüb müderris ve medrese dânışmendlerine hâcet oldukça virüb … istiftâ geldikte hıfz iden hâfız-ı kütübe yevmî beş akçe virile ammâ dânışmendlere virildikte ihtiyat ide müderris ma'rifetsiz virmeye nâgâh gidüb zâyi' olub kendüye tazmin lâzım gelmiye"[1221].

Söz konusu vakfiye suretlerinde darülkurra ve kütüphane olarak bahsedilen "hücre-i kebîr"den kastedilenin, medresenin dershane hücresi olduğu anlaşılmaktadır. Son vakfiye suretinin devamında, -daha önce belirtildiği üzere- kütüphaneye vakfedilen yaklaşık 120 cild kitap, tek tek kayıt altına alınmıştır[1222]. Sonraki yıllarda yapılan bağışlarla zenginleşen kütüphanede yer alan kitaplar günümüzde, 1949'da nakledildiği Süleymaniye kütüphanesinde korunmaktadır[1223].

Asli yapısını büyük ölçüde koruyararak günümüze ulaşan İstanbul Rüstem Paşa Medresesi, Cağaloğlu semtinde, Sururi Mahallesi sınırları içerisinde; doğudan Hoca Hanı, güneyden Rüstem Paşa, batıdan Necip Efendi ve kuzeyden Tarakçı sokaklar ile çevrili bir alanda inşa edilmiştir. Yapı, Sinan'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgiler veren tarihi yazmalar içerisinde; TB, TE, TM'de geçmektedir[1224].

Giriş aksına göre yaklaşık kuzey-güney doğrultusında inşa edilen medrese, dıştan kare, içten sekizgen planlıdır. Tek katlı yapının açık avlusunu çepeçevre saran revakların

---

[1220] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 241 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 14, s.149 (1-8. satırlar), vakfiye tarihi: Evâil-i Receb 967 / 28 Mart-6 Nisan 1560)
[1221] VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 156, 22-33. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561; Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 241.
[1222] Kitapların listesi için bkz. Yüksel, *Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları*, 270-271; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 107-109
[1223] Erünsal, "Rüstem Paşa Kütüphanesi", 294.
[1224] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri* I, 21, 34, 95; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar*-, 34, 70, 88.

arkasında; bir kapalı dershane ile öğrenci hücreleri, hamam ve hela mekanları sıralanmaktadır (Şekil 44). Arazinin eğimden dolayı doğu cephesi, istinat duvarının üzerinde yükselir. İnşa malzemesi kaba yonu moloz taştır. Taçkapıda, pencere ve kapı sövelerinde, bacalar ve kubbe kasnaklarında kesme küfeki taş; sütun ve başlıklarında, taçkapı kemeri ve kitabede mermer kullanılmıştır. Kubbe-tonoz ve kubbe geçişleri tuğladandır (Foto. 249-251).

Medresenin sekizgen bir avlu etrafında şekillenen plan şeması, Mimar Sinan inşa ettiği medreseler arasında tek örnek olması açısından oldukça önemlidir. Osmanlı mimarisinde daha önce 1488/89 tarihli Amasya'daki Kapı Ağa Medresesi'nde uygulanan sekizgen planın Mimar Sinan tarafından bir karenin içine oturtularak yeniden yorumlandığı, araştırmacılar tarafından sıkça dile getirilmiştir[1225].

İnşa tarihi olan H. 957 yılı (M. 20 Ocak 1550-8 Ocak 1551 arası), giriş kapısı üzerindeki kitabesinde rakamla belirtilmiştir. İkişerli dört satır halinde, dilimli kartuşlar içerisine yazılı Farsça kitabenin okunuşu ve transkripsiyonu şu şekildedir:

حضرت اصف سلیمان شاه	Hazret-i âsaf-ı Süleyman Şah
خاتم جود و رستم جم جاه	Hâtem-i cûd u Rüstem-i cem câh
ساخت منزل برای احل رای	Saht menzil berây-ı ehl-i rây
این مسمّن بنای روشن جای	İn müsemmen binây-ı rûşen cây
باید اجرش بمن سبحانی	Bâyed ecreş be-menn-i subhânî
در خنان ثمان نزدانی	Der cinân-ı semân-ı yezdânî
بهر تاریخ او خرد کفتا	Behr-i târih-i o hired gofta
در علم و مدار دانشها ۹۵۷	Dâr ilm u medâr-ı dânişhâ 957

Transkripsiyonu:

Cömertlikte Hâtem gibi ve yüce bir makam sahibi olan Süleyman Şah'ın veziri Rüstem Bilgi ve görgü sahibi olanlar için bu sekiz köşeli aydınlık ve ferah yeri bina etti Allah'ın ihsanı ile o, sekiz cennette de mükâfat görecektir.
Onun tarihi için akıl "(Burası) ilimler yuvası ve bilgi merkezidir" dedi[1226] (Foto. 255b).

Medresenin XVII. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır. 7 Kasım 1708'de (H. 23 Şaban 1120) Hocapaşa'da Hobyar Camii civarında başlayan bir

[1225] Kuran, *Mimar Sinan*, 133-134; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 60; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülkurralar, Mektepler", 248-249.
[1226] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 466-467.

yangının, medresenin etrafını yakarak Mahmutpaşa Hamamı önlerinde son bulduğu bilinmektedir[1227].

1793 yılında avludaki su kuyusunun üzerine çardak yapılmış ve o zamanlar avlunun ortasında bulunun çamaşırhane tamir edilmiştir (157 kuruş)[1228]. 1799'da kütüphanesinin cam ve çerçeveleri[1229]; 1833'te de -öğrencilerin talepleri üzerine- hücrelerdeki ahşap mobilyalar ile dershane kubbesinin kurşunları yenilenmiştir (13.338 kuruş)[1230]. 1841 yılında, Rüstem Paşa cami camlarının yenilenmesi ile medresenin bazı mahallerinin onarım işi (toplam 544 kuruşla), *Himyator? Kalfa* tarafından gerçekleştirilmiştir.[1231] 1843-1844 arasında *Çuhadar Hacı Ali Ağa* tarafından, medresenin tulumbası yenilenmiş[1232]; aynı yıl revak kubbeleri ve derz onarımı ile birlikte 22 oda ve kütüphanenin döşeme tahtaları, cam çerçeveleri, ocakları ile çamaşırhane ve helaların gerekli görülen yerleri de elden geçirilmiştir (5915,5 kuruş)[1233].

Mayıs 1854'te tamamlanan diğer bir onarımda; odaların ocakları, bacaları, kapı derzleri ile helaların çatısı, vakfın mütevveli vekili Hasan Tahsin Efendi tarafından yaptırılmıştır[1234]. 1858 sonu 1859 başlarında ise tulumba tamiri, kapı kilidi, görevli odalarının gerekli görülen yerlerinde sıva, cam -bir odanın kemerliği, dolap ve sıra tamiri ve yenileme işleri ile bir miktar kurşun onarımı (2475,5 kuruş) gerçekleştirilmiştir[1235]. 1862'de medresenin duvarı, bitişiğinde olan Emin Reşit Efendi evinin bahçesine yıkılmıştır[1236]. Yıkıntıların kaldırılması oldukça uzun sürmüş, hafriyatı ancak 1867 yılında, medresenin çamaşırhane teknesi ve 2 camını yenileyen *Fenerli Niko Kalfa* tarafından gerçekleştirilmiştir[1237]. Yıkılan duvarın neresi olduğu belli değildir. Fakat gerek hafriyat masrafının düşük olması (100 kuruş) gerekse 1868-69 yılındaki

[1227] Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 346; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 365.
[1228] BOA, EV.HMH.d. 7057, s. 5, belge tarihi: 29 Zilkade 1207 / 7 Ağustos 1793.
[1229] BOA, EV.HMH.d. 7459, s. 4, belge tarihi: 29 R.ahir 1214 / 30 Eylül 1799.
[1230] VGMA, d. 1803, s. 5, belge tarihi: 17 R. ahir 1249 / 3 Eylül 1833; BOA, EV.SRG. 41/34, 14 C. ahir 1249 / 28 Ekim 1833; EV.THR. 37/87, belge tarihi:-; EV.SRG. 61/80, belge tarihi: 11 Receb 1251 / 2 Kasım 1835.
[1231] BOA, EV.EMH. 99/34, belge tarihi: 2 Zilkade 1257 / 16 Aralık 1841.
[1232] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 60.
[1233] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 60-61; BOA, EV.SRG. 297/38, belge tarihi: 1 Zilhicce 1259 / 23 Aralık 1843; EV.EMH. 189/34, belge tarihi: 19 Muharrem 1260 / 9 Şubat 1844.
[1234] BOA, EV.MH. 453/11, belge tarihi: 11 Şaban 1270; EV.MH. 487/25, belge tarihi: 22 R. evvel 1271 / 13 Aralık 1854.
[1235] BOA, EV.MH. 700/69, belge tarihi: 4 R. ahir 1275 / 11 Kasım 1858; EV.MH. 716/11 ve 714/77, belge tarihi: 19 Receb 1275 / 22 Şubat 1859.
[1236] BOA, EV. d. 17784, s. 7, belge tarihi: 23 Şevval 1278 / 23 Nisan 1862.
[1237] BOA, EV.MH. 1309/92-5, belge tarihi: 23 Receb 1284 / 20 Kasım 1867.

daha kapsamlı onarımın keşif defterleri arasında böyle bir durumdan bahsedilmemiş olması, yapının mimarisine etki edecek ciddi bir durumun olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla yıkılan kısım büyük ihtimalle, dershanenin arkasındaki istinat duvarına isabet etmiş olmadır (Foto. 125).

1868-69 onarımında üst örtü kurşunlarının bir bölümü yeni levhalarla değiştirildiğinden onarımın toplam masrafı, bundan öncekilere göre bir hayli fazladır (15.000 kuruş). Onarım işi önce kurşuncular kethüdâsı *Hacı Hafız Efendi*'ye ihale edilmiş[1238], fakat sonradan yine *Fenerli Niko Kalfa*'ya verilmiştir. Onarım sırasında kurşun işlerinin dışında; çamaşırhane ve şadırvanın üzerinde olan sundurma kiremitleri değiştirilmiş, şadırvan haznesinin sıvası ve bazı abdest muslukları yenilenmiş, hela duvarlarının sıvası yapılarak döşemeleri ve kiremitli çatısı yenilenmiş, öğrenci hücrelerinden de birinin döşemelerine müdahale edilmiştir. 1869'un yaz aylarında tamamlanan onarımın "keşf-i sânisi", Ebniye-i Hassa halifelerinden *Nazif Efendi* ile "erbâb-ı vukûfdan" *Küçük Ohannes* ve *Hacı Artin* kalfalar tarafından gerçekleştirilmiştir[1239]. İlk keşfi (24.801 kuruş bedelle) 1874 yılının Eylül ayında yapılan bir sonraki onarımın, *Arnabut Fati Kalfa*'ya ihale edildiği anlaşılmaktadır (eksiltmeyle birlikte 20.750 kuruş). Bu onarımda öğrenci hücrelerinin büyük bir kısmının döşemeleri, cam-çerçeveleri, sıvaları ve bazılarının da kapı kanatları yenilenmiş, ocakların da bir kısmı onarılarak sıvası yapılmıştır[1240].

1877 yılının başında Rüstem Paşa Vakfı mütevellisi tarafından yazılan bir arizada "kütüphane üzerinde bulunan kurşunların birkaç tahtası zâyi olduğu gibi etrafında bulunan pencerelerin çerçeveleri dâhi çürüyerek tel dolaplarda bulunan pek çok sim ve altın ile müzeyyen ve emsâli bulunmaz tefâsir-i şerîfe ve mülknâme ve vakfiye ve hududnâmeler kar ve yağmurdan fenalaşmakda olduğundan" kütüphanenin tamiri için izin istenmektedir[1241]. Kısa süre içerisinde -çamaşırhanenin çatısı da dahil edilerek- keşfi yapılmış[1242] ve Ağustos ayında da hazırlık süreci tamamlanarak onarım için onay alınmıştır[1243]. Fakat nedense bu onarımın yapılması oldukça uzun sürmüş, arada birkaç

[1238] BOA, EV.MKT. 431/109, belge tarihi: 10. R. ahir 1285 / 31 Temmuz 1868; İ.DH. 579/40330, belge tarihi: 17 R. ahir 1285 / 7 Ağustos 1868.
[1239] BOA, EV.MKT. 1388/11 (1-4), belge tarihi: 25 R. evvel 1286 / 5 Temmuz 1869.
[1240] BOA, EV.MKT. 1672/60 (1-3), belge tarihi: 21 Zilkade 1291 / 30 Aralık 1874.
[1241] BOA, EV. MH. 1911/17-1, belge tarihi: 8 Muharrem 1294 / 23 Ocak 1877.
[1242] BOA, EV. MH. 1911/17-2, belge tarihi: 7 Safer 1294 / 21 Şubat 1877.
[1243] BOA, EV. MH. TIK. 38/82, belge tarihi: 8 Receb 1294 / 19 Temmuz 1877; EV. MH. 1911/17-4,

kez daha keşfi yapıldıktan sonra onarım ancak 1884 yılında, Ma'rif Nezâreti tarafından gerçekleştirilebilmiştir[1244]. Bu arada 1879 yılında tehlike oluşturduğu saptanan medresenin doğusundaki set duvarının yapılmasının da sekiz yılı aşan bir süreye yayıldığı anlaşılmaktadır[1245].

1901 yılında medresenin onarımı için 31.337 kuruşla keşfi yapılmış; bunun 2730 kuruşluk kısmı kurşun, derz ve hatıl tamiratı Evkâf-ı Hümayûn kurşun müteahhidi *Rıfat Efendi*'ye verilmiş, geri kalan onarım ise -keşif bedelinden 8 bin kuruş kadar indirime giden- *Teodori Kalfa*'ya ihale edilmiştir[1246]. Fakat bu onarımın gerçekleşip gerçekleşmediği şüphedilir. 1908 yılının sonunda düzenlenen bir kayıtta medresenin yeni bir keşfinin yapıldığı (25.818 kuruş bedelle) ancak müteahhidliğine talip çıkmadığı belirtilmektedir[1247]. 1909'da ihale sorunu çözülmüş olsa da bu kez bütçe sıkıntısından dolayı onarımın 1324 ve 1325 yılı mali bütçelerinden karşılanması talebi onaylanmamış, 1911 yılına gelindiğinde de daha önceki keşif bedelinin artık onarımı karşılayamayacağı rapor edilmiştir[1248]. Medresenin sonraki onarım kayıtları, 12 Nisan ile 1 Temmuz 1915 (8 Mart-18 Haziran 1331) arasında yapılmış bir onarımla ilgilidir. Şimdiye kadar görülen uygulamalardan farklı olarak, söz konusu tarihler arasında medresede yapılan onarım işleri günlük olarak; o gün hangi işin yapıldığı, çalışan ustaların sayısı ve çeşitliliği, kullanılan malzemelerin ne şekide ve nereden geldiği, ayrıntılı bir şekilde, yevmiye cetvelleri üzerinde gösterilmiştir. Onarım sırasında, kubbe kurşunlarının değişimi, cam ve çervelerin yenilenmesi, odaların sıva-badanası gibi klasik işlerin yanında ağırlıklı olarak taş onarımı üzerinde durulmuştur. Gerekli görülen kapı ve pencerelerin söve ve kemer taşları, kapı eşikleri, saçak taşları ve taç kapı kemerinin iki taşı yenilenmiş, duvar tamiri yapılarak duvar ve kubbe derzleri

belge tarihi: 27 Receb 1294 / 7 Ağustos 1877.

[1244] BOA, İ.DH. 903/71790, belge tarihi: 14 Safer 1301 / 15 Aralık 1883; İ.DH. 904-71906, belge tarihi: 6 R. evvel 1301 / 28 Aralık 1883.

[1245] BOA, EV. MKT. 1407/76 (1-5), belge tarihleri: 10 Muharrem 1296 – 12 C. evvel 1305 arası / 4 Ocak 1879- 26 Ocak 1888 arası; EV. MH. TIK. 43/57, belge tarihi: 20 Muharrem 1296 / 14 Ocak 1879; MH. TIK. 46/94, belge tarihi: 22 C. ahir 1296 /13 Haziran 1879.

[1246] Kütükoğlu, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, 61; BOA, İ.EV. 28/40, belge tarihi: 14 R. ahir 1319 /31 Temmuz 1901; BEO. 1830/137225 veya EV.MKT. 2726/52, belge tarihi: 5 Muharrem 1320 / 14 Nisan 1902; BEO. 2050/153692, belge tarihi: 18 Muharrem 1321 / 16 Nisan 1903.

[1247] BOA, EV. MKT. 3250/95, belge tarihi: 12 Şevval 1326 / 7 Kasım 1908.

[1248] BOA, BEO. 3588/269056, belge tarihi: 8 C. ahir 1327 / 27 Haziran 1909; VGMA, d. 2044, s. 13 (madde nr. 265), belge tarihi: 12 C. ahir 1327 / 1 Temmuz 1909; BOA, MH.TIK 103/41, belge tarihi: 30 T. evvel 1326 / 12 Kasım 1910; MH.TIK. 112/105, belge tarihi: 24 Mart 1327 / 6 Nisan 1911.

yenilenmiş, bacaların dökülen taşları ve külahları yenilenerek temizliği yapılmış, çatının su olukları yenilenmiş, ayrıca helalar da elden geçirilmiştir[1249].

Medresenin Cumhuriyet dönemi onarımları 1966, 1977 ve 2009-2011 yıllarında gerçekleştirilmiştir. 1940 tarihli Pervititch sigorta planında, medresenin güneybatı köşedeki beden duvarlarının yıkık olarak işlendiği görülmekte; VGMA'daki tarihsiz bir fotoğrafta da bu durum gözlenmektedir (Şekil 43; Foto. 252-254). Duvarın yeniden inşası 1966 yılından önce olmalıdır. Nitekim bu tarihte gerçekleştirilen onarımlarda, dershane ve revakların kubbe-duvarlarında sıva-badana işleri ile elektrik tesisatı yapıldığı ve revak taş döşemelerine müdahalelerde bulunduğu görülür[1250]. Bu yıl içerisinde ayrıca tesisat işleri (kalorifer-sıhhî tesisat) yapılmış ve 221.100,86 tl tutarındaki demir doğramalı cemâkan ile muhtemelen revaklı bölüm kapatılmıştı[1251]. Bugün bu camekânlar yoktur. Yine tesisatı ve hizmet mekânlarının yenilendiği 1977 yılındaki onarımda da yapının bünyesine önemli bir müdahalenin olmadığı anlaşılmaktadır[1252].

Cumhuriyet döneminde bir ara kimsesizler yurdu olarak kullanılan Rüstem Paşa Medresesi, 1966 yılından itibaren öğrenci yurdu, 1987-2011 yılları arasında da Eminönü Sosyal Yardımlaşma Vakfı ve Türk 2000 Vakfı tarafından kullanılmıştır[1253]. Medrese son onarımının sardından İstanbul İlim ve Kültür Vakfı'na tahsis edilmiştir. Hamam kısmı ise Bediüzzaman Müzesi olarak hizmet vermektedir.

Mimari Özellikleri:

Medrese; yaklaşık 43 x 43 metre ölçülerinde olup dıştan kare, içten sekizgen planda, tek katlı ve açık avlulu olarak inşa edilmiştir. Sekizgen avluyu çepeçevre saran revakların arkasında 22 oda, bir dershane, güneybatı köşede hamam/gusülhane, kuzeybatı köşede hela ve köşelerdeki birimlere geçit veren dört eyvan yer alır. (Şekil 44). Yapının inşa malzemesi, kaba yonu moloz taştır. Taçkapıda, pencere ve kapı sövelerinde, bacalar ve kubbe kasnaklarında kesme küfeki taş, sütun ve başlıklarında, taçkapı kemeri ile kitabede mermer kullanılmıştır. Kubbe-tonoz ve kubbe geçişleri tuğladandır.

[1249] BOA, EV.MH.TIK. 159/20, 18 Haziran 1331 / 1 Temmuz 1915.
[1250] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, Dosya: 34T063/ 196623YOU.
[1251] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, Dosya: 34T063/ 196618YOU.
[1252] VGM İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, Dosya: 34T063/ 197723YOU.
[1253] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 62.

Ortasında taçkapının bulunduğu güney cephe, 43.64 metre uzunluğundadır. Kapının doğusunda altta dört, üstte üç olmak üzere yedi pencere yer alır. Alttaki pencerelerden taçkapıya yakın olan ikisi mazgal şeklinde, küçük boyutludur. Diğer iki pencere dikdörtgen formlu olup üzerlerinde sivri kemerli sağır alınlıklar bulunur. Taştan düz lento ve söveli pencere açıklıkları, demirden lokma parmaklıklıdır. Üst sıradaki üç pencereden ikisi büyük dikdörtgen pencerelerin üzerinde, diğeri ise taçkapının hemen yanındadır. Sivri kemerli pencere açıklıkları, filgözü şeklinde alçı şebekelerle kapatılmıştır. Girişin batı yanında ise doğu kanattaki mazgal pencereler yoktur. Alt sırada üç, üstte dört olmak üzere yine yedi pencere bulunur; yalnız batı uçtaki üst pencerelerden ikisi -doğudakilerden farklı olarak- sivri kemerli olmayıp, gül pencere şeklinde dairevi formludur. Üzeri taştan bir kornişle sonlanan cephe yüzeyinde, iki adet de oluklu çörten mevcuttur. Cephenin batı ucu, üzerindeki dört pencereyi de içine alacak şekilde, cephe yüzeyinden 15 cm. kadar dışarı taşırılmıştır. Doğu uçta ise iki basamaklı bir merdivenle ulaşılan, dikdörgen formlu ikinci bir kapı bulunur. Bu kapıdan dershanenin arka tarafında, etrafı duvarla çevrilmiş küçük bir avluya ulaşılmaktadır (Foto. 250-253).

Beden duvarından 0.75 metre dışarı taşırılan taçkapı, 6.95 metre yüksekliğinde ve 4.40 metre genişliğindedir. Dikdörtgen formlu kapıyı, dıştan içe doğru atlamalı olarak sıralanan, düz ve iç-dışbukey (armudî) kesitli dört silme çevrelemektedir. Yüzeyleri yalın bırakılan silmelerin genişliği birbirinden farklıdır. İki basamakla çıkılan basık kemerli giriş açıklığını, sivri kemerli taçkapı kavsarası kuşatır. Kapı açıklığının kemeri, kırmızı-beyaz iki renkli taşla kamalı tarzda örülü olup yastıkları mukarnaslıdır. Medresenin inşa kitabesi, bu kemerin üzerinde yer alır. Çift kanatlı ahşap kapının yüzeyi üçer tabla ile bölümlenmiş, yüzeylerinde herhangi bezeme öğesine yer verilmemiştir (Foto. 255).

Doğu cephe 42.70 metre uzunluğundadır. Cephenin ortasında, beden duvarından 5.15 m. kadar çıkıntı yapan dershane binası, yanlarda cephe yüzeyini simetrik iki eş parçaya ayırır. Bir kenarı 10.80 metre olan kare planlı dershane, beden duvarlarından daha yüksek tutularak ayrıca vurgulanmıştır. Yerden yüksekliği 7.94 metredir. Dershanenin doğu cephesinde altlı üstlü beş, kuzey ve güney cephelerinde ise birer pencere bulunur. Dikdörtgen formlu alt sıra pencereleri sivri kemerli alınlıklara sahiptir; üst sıradakiler sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Yan kanatlarda, dershanenin iki yanına denk gelecek

şekilde sivri kemerli birer mazgal pencere ile bu pencerelerin üzerinde, saçak seviyesine yakın birer taş çörten yer alır. Her iki kanadın uç kısımlarında bulunan dörder pencerenin formları, dershane ve güney cephedekiler ile aynıdır (Foto. 256-257).

43.47 metre uzunluğundaki kuzey cephe yüzeyinde, alt ve üst sırada beşer pencere ile alt sırada bir mazgal pencere bulunmaktadır. Alt sıradaki pencerelerden biri sonradan örülerek kapatılmış, yüzeyinde mazgal şeklinde küçük bir aralık bırakılmıştır (Foto. 258). Batı cephenin (42.76 m.) güney ucundaki altlı üstlü üçer pencere, hamam mekânından dışarıya açılırlar. Üsttekilerin köşeye yakın olan ikisi -güney cephedeki karşılıkları gibi- dairesel formludur. Cephenin ortasına denk gelen dört pencereden biri altta, diğer üçü üst sıradadır. Kuzey uçta ise tuvalet cephesi üzerine açılmış, üç adet üst sıra penceresinden başka yine yüzeyi kapatılmış bir alt pencerenin izi belli olmaktadır (Foto. 259-260).

Medresenin sekizgen avlusuna, taçkapının arkasındaki giriş eyvanından geçilerek ulaşılmaktadır. Medreseye girişi sağlayan kapı açıklığının arka yüzeyi; ortada kaş kemer, üstte ise sivri formlu kuşatma kemeri içerisine alınmıştır. 3.83 x 3.72 metre ölçülerindeki giriş eyvanın üzeri, aynalı çapraz tonozla örtülüdür. Eyvanın doğu ve batısında birer seki bulunur (Foto. 261).

Avluyu çevreleyen revaklar, zeminden bir basamak yükseltilmiştir. Sekizgenin her bir kenarına üçer gözlü revak yerleştirilmiştir. Revakların üzeri, dershanenin önündeki hariç, pandantif geçişli birer kubbe ile örtülüdür. Dershane giriş revağı, aynalı çapraz tonozludur. Köşelerde, revak kubbelerini birbirine bağlayan üçgen yüzeyler ise tonoz benzeri bingilerle kapatılmıştır. Revakların avluya bakan sivri kemerleri; sekizgenin köşelerinde yıldız kesitli, diğer yerlerde silindirik formlu sütunlar üzerinde yükselmektedir. Sütun başlıkları baklava dilimlidir. Kesme taştan örülü kemerlerin bazılarının kilit taşı ve köşeliklerine, zarif gülbezek ve kabaralara yer verildiği görülür (Foto. 262-265).

Avlunun merkezinde, Anadolu Selçuklu kümbetleri tarzında, sekizgen planlı ve üzeri pramidal bir külahla örtülü bir şadırvan mevcuttur[1254]. Kesme taştan inşa edilmiş olup sekizgen bir kaidenin üzerinde yükselir. Kaide ile gövdenin birleşitiği kısımda genişçe bir içbükey silme; gövde ile örtü arasında ise -aşağıdan yukarıya doğru- içbükey, kaval

[1254] Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülkurralar, Mektepler", 249.

ve düz silmeli saçak kısmı yer alır. Gövdenin herbir yüzeyinde pirinç malzemeli birer musluk, bunların karşısında da ahşaptan, muhdes oturma yerleri vardır. Külahın bir yüzeyinde, kapalı hazneye ulaşımı sağlayan, küçük bir taş bir kapak bulunur (Foto. 262, 267).

Revakların arkasında, 22 hücre, bir dershane ve beş eyvan bulunur. Eyvanlardan biri güneyde giriş önünde, diğer dört tanesi kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı köşelerdedir.

Sekizgen avlu ve revakların arkasında, köşelere denk gelen üçgen alanlardan güneybatıda olanı hamam/gusülhane, kuzeybatı köşede olanı ise heladır[1255]. Düz çatılı helaların dışındaki tüm birimler, kubbe ile örtülüdür. Avluya cephe veren odalarda, basık kemerli kapı ve pencere açıklıkları görülür. Batıdaki dershane mekânı, 7.85 x 7.55 metre ölçülerinde kübik bir yapıdır. Diğer mekanlardan farklı olarak kubbesi tromp geçişlidir. Dershane iç mekânında kaşkemerli nişler, bunlar içerisine yerleştirilmiş dikdörtgen pencereler ile üstte palmet ve rumilerle süslü revzenli pencerelerle mekâna hareketlilik kazandırmıştır. Mukarnas altları ile kubbe eteği de tek sıra mukarnas dizisi ile kuşatılmıştır (Şekil 44-45; Foto. 267-277).

3.4.1.2. Kütahya Rüstem Paşa Medresesi

Yapının Yeri: Alipaşa Mahallesi Balıklı Caddesi (Ada 85 Pafta 5 Parsel 17-30)
Durumu: Yeniden İnşa edilmiş
İnşa Tarihi: 957 / 1550 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016
Şekil No: 46-47 **Fotoğraf No:** 281-299
Genel Tanım:

Bir Frig yerlerşimi olarak tarihi, M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzanan Kütahya, Ortaçağa'da da gelişimini sürdürmüş, Bizans'ın Frigya yöresindeki psikoposluk merkezlerinden biri olmuştur[1256]. Bu tarihte mustahkem surlarla çevrili bir kale-şehir görünümünde olan kent, Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubat zamanında, 1233 yılında kalıcı olarak Türk hakimiyetine girmiştir[1257]. Selçuklular'ın dağılmasından sonra da XVI. yüzyılın başında

[1255] Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, 145.
[1256] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932), 7; M. Tayyib Gökbilgin, "Kütahya -Tarih-", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6: 1119.
[1257] Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 9; Gökbilgin, "Kütahya -Tarih-", 6:1119-1120.

bağımsızlığını ilan eden Germiyanlı Beyliği'nin merkezi olmuştur. Genellikle Osmanlılarla iyi ilişkiler içerisinde olan Germiyan beylerinden Süleyman Şah, 1381 yılında kızını I. Murad'ın oğlu Şehzade Bayezid (Yıldırım) ile evlendirerek Kütahya ve çevresini, çeyiz olarak Osmanlılar'a vermiştir[1258]. Kent, 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra Timur tarafından Germiyan Beyi II. Yakub'a iade edilmişse de 1428 yılındaki vefatından sonra, vasiyeti üzerine tekrar Osmanlılar'a geçmiştir[1259].

Kütahya şehri, Selçuklulardan itibaren sur dışına taşarak, yeni oluşan mahalleler çevresinde hızlı bir büyüme sürecine girmiştir[1260]. Osmanlılar zamanında 1393 yılında kurulan Anadolu Eyaleti'nin merkezi, 1451'de Ankara'dan Kütahya'ya taşınmış, eyalet teşkilatının kaldırıldığı 1833 yılına kadar da eyalet merkezi olarak kalmıştır[1261]. Kütahya'nın kuzeybatı'da, Domaniç-İnegöl üzerinden Bursa'ya; kuzeydoğuda Eskişehir'e veya İnönü-Bozüyük üzerinden Bilecik ve İznik'e; batıda Balıkesir, Bergama veya Alaşehir yollarından biri ile Ege kıyılarına; güneyde ise Uşak ve Afyonkarahisar'a ulaşan pekçok önemli yolun kavşağında bulunması, şüphesiz eyalet merkezi olmasında belirleyici olmuştur[1262]. Kanuni Sultan Süleyman zamanında -Bursa, Saruhan, Aydın, Kastamonu, Menteşe, Bolu, Ankara, Karahisarı Sahip (Afyon), Çangırı, Teke, Hamit, Sultanönü, (Eskişehir), Karası (Balıkesir) olmak üzere- ondört sancağın bağlı olduğu Kütahya'da[1263], Rüstem Paşa da bir müddet (H. Receb 926 - M. Kasım-Aralık 1539 yılındaki Mihrimah Sultanla evliliğinden önce) "Anadolu Beylerbeyi" görevinde bulunmuştur[1264].

İznikle birlikte çini ve seramik üretiminin en önemli iki üretim merkezinden biri olan Kütahya'nın, Osmanlı sanatı içerisinde de ayrı bir yeri vardır. XX. yüzyılın başlarında çıkan bir yangında mahkeme binasının, daha sonraları da Evkaf dairesinin yanması sebebiyle, pek çok konunun yanısıra, Kütahya çiniciliğine de ışık tutacak birinci el

[1258] Mustafa Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*: *11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara: TTK Yay., 1981), 2:1481.
[1259] Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 88; Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri", 1482.
[1260] Mustafa İça, "Kütahya'nın Tarihi Mahalleleri", *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Bildiriler* (Bursa: Kültür AŞ. Yay., 2012),135-136.
[1261] Bir istisina olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Bayezid ve Selim'in Kütahya'yı idare ettikleri 1550-1558 ve 1562-1566 seneleri arasında geçici olarak Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi Ankara olmuştur. Bkz.: Mustafa Çetin Varlık, "16. Yüzyıl Osmanı İdârî Teşkîlâtında Kütahya", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (1986), 202-203.
[1262] Besim Darkot, "Kütahya", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6:118.
[1263] Varlık, "16. Yüzyıl Osmanı İdârî Teşkîlâtında Kütahya", 211-214.
[1264] Altundağ-Turan, "Rüstem Paşa", 9:800.

kaynakları, büyük ölçüde yok olmuştur[1265]. Oktay Aslanapa, söz konusu yangınların öncesinde eski vesikaları görenlerin anlattıklarına göre; Rüstem Paşa'nın Kütahya'da inşa ettirdiği medresenin yanına bir de çini imalâthanesi kurdurduğunu, Tahtakale'deki cami çinilerinin de burada hazırlandığını bildirmektedir[1266]. Bu imalâthaneye dair hiçbir iz yoktur. Yalnız XIX. yüzyılın ortalarında, medresenin civarındaki çini atölyelerinin varlığı bilinmektedir[1267].

Rüstem Paşa medresenin[1268] dışında Kütahya'da, bir kervansaray ve çifte hamam inşa ettirmiş; bu yapılarla birlikte, üzerine temlik edilmiş olan *Karaöz Köyü*'nü de vakfetmiştir[1269]. Yapıların inşası, Paşa'nın burada beylerbeyi olduğu sırada değil, sadrazamlığının ilk döneminde gerçekleşmiştir. Kitabelerine göre hamam 1549, medrese 1550 tarihlidir. Günümüzde hiçbir izi kalmamış olan kervansarayın inşa tarihi ise tam olarak bilinememektedir. Yapılar külliye halinde olmayıp birbirine yaklaşık 150-160 metre mesafede konumlandırılmışlardır. Osmanlı döneminde Medrese, "Servi Mahallesi" sınırları içerisindedir[1270] (Şekil 46). Günümüzde, Balıklı caddesi üzerinde ve Karagöz Ahmed Paşa Camii yakınında bulunan yapı; güneyden Devlet Hatun caddesi, doğudan Serçe sokak ile çevrilidir. Sadece taçkapısı yarıya kadar ayakta iken, araştıma kazısı sonucunda çıkan temel izleri ve eldeki belgelere göre, 2005-2006 yılları arasında yeniden inşa edilmiştir. Dolayısıyla ilk yapı ile plan özelllikleri dışında bir ilişkisi kalmamıştır. Yıkılış süreci genel hatlarıyla takip edilebilen medrese; doğu-batı aksındaki taçkapı ve kubbeli dershanenin iki yanında sıralanan beşer öğrenci hücresi ve bu kısımları (doğu hariç) üç yönden revaklı avludan oluşan sade bir tasarım şemasına sahiptir (Şekil 47).

Bugün taçkapısı üzerinde görülen kitabesi, ileride görüleceği üzere orijinaldir. Kitabe metni, 70x53 cm ölçülerindeki mermer levha üzerine, karşılıklı üç sıra halinde, Arapça

---

[1265] Oktay Aslanapa, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri* (İstanbul: Üçler Basımevi, 1949), 45.
[1266] Aslanapa, *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, 79
[1267] Harun Kaçmaz, *Cumhuriyetten Günümüze Kütahya Çini Sanatı, Bazı Atölyeler ile Ustaların Çini ve Seramik Sanatına Katkıları* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 29, 67.
[1268] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 21-23. satırlarda: *"…ve Anadolu'da vâkı' olan nefs-i Kütahya'da… birer medrese-i şerîfe-i lâtîfe binâ buyurdular ki…",* vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1269] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 26-28. satırlarda: *"…ve nefs-i Kütahyada olan hamamı ve kârbansarâyı ve Kütahya tevâbi'inde Karaöz nâm mülk karyelerini ve çayırlarını… (vakf eyledi)"*.
[1270] Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri", 1485, 1488; İça, "Kütahya'nın Tarihi Mahalleleri", 137.

ve Farsça karışık olarak sülüs hatla yazılmıştır. Paşa'nın İstanbul medresesinde olduğu gibi, inşa tarihi, metnin altında ayrıca rakamla da gösterilmiştir[1271]:

در دولت عثمانی در عهد سلیمانخان	Der devlet-i Osmânî der 'ahd-i Süleymân Hân
ان عهده بنیادی این مدرسهٔ اعلی	An'ahde-i bünyâdî în medrese-i a'lâ
بنا چون برون آمد ختم شد بنا با لخي	Benâ çûn berûn âmed hatm şud binâ bi'l-hayr
ای اصف رستم نام خدا مقبول بادا	Ey âsef-i Rüstem nâm-ı Hudâ makbul bâdâ
بنیت لله بیت فی الله و رضاء الله	Beneytü lillâhi beytun fillâhi ve rızâellâhi
قد قلت لها التاریخ فالمدرسهَ العلیا	Kad kultu lehâ et-târîh fe'l-medresetü'l-'ulyâ
۹۵۷	957

Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde, medresede görevli bir müderris (günde 20 akçe), sekiz danışmend (günde 2'şer akçe) ve temizlik işleri için de bir bevvâb-ferrâş (günde 1 akçe) tayin edilmiştir[1272]. Açılışından itibaren paye bakımından kırklı statüde olan medresenin XVI. yüzyıldaki müderrisleri Cahit Baltacı[1273], XVII. yüzyıldan sonrakiler de Mehdin Çiftçi tarafından yayınlanmıştır[1274].

Medresenin onarım ve vazife ücretleri gibi masrafları Rüstem Paşa'nın Karaöz ve Dodurga köylerindeki arazilerinden elde edilen gelirlerden karşılanmakta idi. Bu sayede XX. yüzyılın başlarına kadar medrese faaliyetlerinin sorunsuz bir şekilde sürdürüldüğü, çok sayıdaki muhasebe ve atama kayıtlarından anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılda, "zaman içinde oluşan tahribat nedeniyle" 1846[1275], 1874[1276] ve 1891[1277] yıllarında, kapsamlı olmayan onarımlar görmüştür. Bu sonuncusunda dershane kubbesi onarılmış, bazı talebe hücrelerinin rutubetten kaynaklı sıva işleri yapılarak cam-çerçeveleri yenilenmiştir. Ayrıca 1903'ün sonlarına tarihlenen bir kayıtta: "medresenin sakfı ve bazı mahâlleri müşrîf-i harâb olduğundan" onarım talebinde bulunulmuş[1278],

[1271] Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 120; Ara Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı* 11 (1981), 3.
[1272] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 253 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 159, 4.-7. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).
[1273] Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmalı Medreseleri,* 140.
[1274] Mehdin Çiftçi, "Anadolu'da Bir Sadrazam Müessesesi: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2021), 445-480.
[1275] BOA, EV. d. 12859, s. 126, belge tarihi: 8 Şaban 1282 / 1 Ağustos 1846.
[1276] BOA, EV.MKT. 733/118, belge tarihi: 22 C. ahir 1291 /6 Ağustos 1874
[1277] VGMA, d. 3670, s. 331, sıra nr. 176 ve s. 333 sıra nr. 177, belge tarihi: 19 Ağustos 1306 / 31 Ağustos 1890.
[1278] VGMA, d. 3666, sıra nr. 167, s. 332, belge tarihi: 30 T. evvel 1319 / 12 Kasım 1903.

sonraki işlemlerle birlikte onarımın tamamlanması (keşf-i sâni defterinin hazırlanması) 1908 yılına kadar sürmüştür[1279].

Odalarından biri mescid olarak kullanılan[1280] medresenin avlusunda bir de çeşmesi mevcuttu. 1894 yılında müderrisi Hüseyin Efendi'nin kefâleti ile Hacı Hasan Efendi tarafından[1281] ve 1909'da[1282], çeşmenin su yollarında onarımlar gerçekleştirilmiştir. Günümüzde bu yapının varlığı bilinmemekte, yalnız avlunun ortasında dikdörtgen formlu bir havuzun yeri belli olmaktadır. Görevli personeli hakkındaki çeşitli yazışmaların konu edildiği arşiv kayıtları, 1911 yılına kadar takip edilebilmektedir[1283].

Tedrisat kanunundan sonra, 1925 yılında Kütahya medreseleri için düzenlenmiş bir listede "Çakalzâde Rüstem Paşa Medresesi" mektep yapılmaya müsait bir yapı olarak gösterilmiş, içinde de bir mescidin bulunduğu kaydı düşülmüştür[1284]. Bu tarihte sağlam olduğu anlaşılan medresenin, mülkiyeti İl Özel İdaresi'ne geçirildiği 1933 yılından[1285] sonra, büyük bir ihmal ve yıkım sürecine girdiği görülmektedir. 1949 tarihli bir tescil fişinde, yan odaları tamamen yıkılmış olan medresenin harabiyetine dikkat çekilmekte, mevcut kısımları şu şekilde tarif edilmektedir:

> *"Mustatil plânlıdır. Kapı muntazam kesme küfeki taşıdır. Yukarı kısım istalaktitlidir. Kapı derzleri birbirine geçmeli basık mermer kemerlidir. Söveleri düzdür. Kapının iki yanındaki duvar birkaç metre ötede kopmakta ve kaybolmaktadır. Kapının içi dairevi tonozdur. İçerdeki avlunun iki yanında bulunması gereken revaklar ve odalardan iz kalmamıştır. Arka taraftaki dershane kısmı ayakta kalmıştır. Kare plânlıdır. İnce yonu küfeki taşı kaplıdır. Üstü, 8 köşeli kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbeli kısmın da medresenin diğer kısmı ile iritibatı kalmamıştır. Kapının ve dershanenin restore edilmesi, yıkılan kısımların da yeşil saha olarak tanzimi uygun olur. Bugünkü durumu**:** Harap ve bakımsız haldedir. Büyük kısmı yıkılmıştır. Yıkılan kısımlara çocuk parkı yapılmıştır."*[1286]**.**

[1279] VGMA, d. 3673, s. 299, belge tarihi: 25 Ağustos 1324 / 7 Eylül 1908.
[1280] BOA. EV.MH. 2391/66, belge tarihi: 25 Eylül 1300 / 7 Ekim 1884; VGMA. d. 3504, s. 168, 196-197, belge tarihi: 10 Eylül 1313 / 22 Eylül 1897.
[1281] VGMA, d. 3670, s. 55, belge tarihi: 7 Haziran 1310 / 19 Haziran 1894; s. 86, belge tarihi: Temmuz 1310 / Temmuz 1894.
[1282] VGMA, d. 3619, sıra nr. 333, s. 47, belge tarihi: 21 Şubat 1324 / 6 Mart 1909.
[1283] VGMA, d. 3658, s. 14, belge tarihi: 30 Mart 1327 / 12 Nisan 1911; s. 92, belge tarihi: 3 Temmuz 1327 / 16 Temmuz 1911; BOA. EV.MKT. 3408/53, belge tarihi: 3 Nisan 1327 / 16 Nisan 1911.
[1284] Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 3-4.
[1285] VGMA, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün KL-6/E-615 sayı ve 10.04.1979 tarihli yazısı.
[1286] VGMA, 430001091-TF0051 no. ve 30.05.1949 tarihli tescil fişi.

Taçkapı ve dershanenin bu tarihteki durumunu gösteren fotoğrafları da mevcuttur (Foto. 281-282). Dershanesi ayrıca, önemli bir şehir ve portre ressamı olan Ahmet Yakupoğlu tarafından, 1953 yılında resmedilmiştir (Foto. 283). Resmi Yakupoğlu'nun arşivinden alarak ilk kez neşreden Ara Altun'un, bizzat kendisinden naklettiğine göre; bu tarihten bir müddet sonra, medresenin karşısında oturan ve çocukların üstüne çıkıp oynamasını tehlikeli bulan bir öğretmenin girişimleri sonucunda, dershane kısmı yıktırılmıştır[1287]. 20.08.1959 tarihli Kütahya İmar Komisyonu Raporu'nda, dershane yıkık olarak gösterilmektedir[1288]. Daha sonraları medresenin restitüsyonu konusu pek çok kez gündeme gelmiş, fakat uzun yıllar boyunca girişimler sonuçsuz kalmıştır. İlk kez gündeme getirildiği 1959'dan sonra, 1968 yılında restorasyon ve restitüsyonunun yapılmasının gerekli olduğuna dair bir karar alınmış[1289], medresenin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devri ise 1979-83 yılları arasındaki girişimlerin sonucunda gerçekleşebilmiştir[1290]. 1979'da taçkapıdaki tahribat ciddi boyutlara ulaşmış durumdadır; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın 1932'de yayınladığı kitabesi de yerinde değildir (Foto. 284). Ayrıca Medrese sınırını belirleyen yan duvarları tespit edilebilmekle birlikte, park olarak kullanılan iç kısmı, 1 metre yükseliğe kadar toprak yığınıyla doludur[1291] (Foto. 285).

1994 yılında -araştırma kazısı yapılması durumunda mevcut toprak kotunun altında medrese kalıntılarına ulaşılabileceğini dair- hazırlanan bir rapor[1292] üzerine başlatılan son dönem proje çalışmaları[1293] ardından, nihayet 21 Nisan 2003'te, medrese alanında araştırma kazısına başlanmıştır[1294]. Dört ay süren kazılarda ortaya çıkarılan temel izlerine göre de 2005-2006 yılları arasında, yeniden inşa edilmiştir (Foto. 288-289). Ara Altun tarafından Kütahya Müzesi'nde (101 envanter nolu) tespit edilen kitabesi[1295] ise 2006 yılında buradan alınarak taçkapısı üzerine yerleştirilmiştir[1296] (Foto. 290). Medrese

[1287] Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 5 (10. dipnot).
[1288] Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 5.
[1289] VGMA, GEEAYK'nun 4188 no ve 12.10.1968 tarihli karar yazısı.
[1290] VGMA, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün KL-6/E-615 sayı ve 10.04.1979 tarihli yazısı; VGMA, GEEAYK'nun A-1669 no. ve 11.05.1979 tarihli karar yazısı; VGMA, GEEAYK'nun A-4279 no ve 08.04.1983 tarihli karar yazısı.
[1291] VGMA, Kütahya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün KL-6/E-615 sayı ve 10.04 1979 tarihli yazısı.
[1292] VGM Abide Şubesi Müdürlüğüne yazılan 43.01.01/18 no ve 6 Haziran 1994 tarihli rapor.
[1293] Eskişehir KTVKK'nun 720-43.00/188-479 sayı ve 23.12.1996 tarihli yazısı; aynı kurulun 2194 no. ve 29.11.2002 tarihli kurul kararı.
[1294] VGMA, 43.01/18 no. ve 01.08.2003 tarihli Rüstem Paşa Medresesi Araştırma Kazısı Sonuç Raporu.
[1295] Altun, "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar", 2.
[1296] VGMA, Eskişehir KTVKK Müdürlüğü 990 no. ve 16.03.2006 tarihli karar yazısı.

bu tarihten itibaren, önceleri Çini ve El Sanatları Merkezi olarak kullanılmış, sonradan bir vakfa tahsis edilmiştir.

Mimari Özellikleri:

Yaklaşık 30x30 metre ölçülerindeki bir alan üzerine inşa edilen medresenin, doğu yöndeki taçkapısının mukarnasları büyük ölçüde eriyip, gövde taşları da döküldüğünden (Foto. 279), restitüsyonu sırasında düzgün kesme taşla örülerek yenilenmiştir (Foto. 291). Avlu duvarından 1.55 m. kadar çıkıntı oluşturan taçkapı, 4 metre eninde ve 6.63 yüksekliğindedir. Oldukça sade görünümlü olan kapının, mukarnaslı kavsarasını üç silme çevrelemektedir. En dıştaki silmenin, taçkapının köşelerine gelen yan kenar yüzeyleri kaval silme şeklinde yuvarlatılmış, üst tarafı düz bırakılmıştır. Ortadaki silme iç-dışbükey (armudî kesitli), en içteki silme ise düz yüzeylidir. En üstte de yine içbükey proflli bir korniş yer alır. Köşelikleri yalın bırakılan kavsaranın mukarnasları, sekiz sıra halindedir. Taştan basık kemerli kapı açıklığının üzerinde kitabesi, iki yanında ise üç sıra mukarnas dizisi ile sonlanan yarım daire kesitli birer niş bulunur (Foto. 295).

Batıdaki dershane eski fotoğraf ve bahsi geçen resmi baz alınarak, kubbe ve trompları tuğladan, duvarları ise moloz taşla örülmüş; dıştan görünen yüzeleri, ayrıca düzgün kesme kesme taşla kaplanmıştır (Foto. 292). Kare planlı dershane, avludan tamamen çıkıntı oluşturacak şekilde konumlandırılmıştır. Kubbesi, oldukça yüksek tutulmuş sekizgen bir kasnak üzerinde yükselir. Cephelerin alt yüzeylerinde; doğu ve batıda iki, diğer cephelerde birer tane olmak üzere altı pencere yer alır. Düz lento ve söveli dikdörtgen pencerelerin üzeri yuvarlak kemerlidir. Ayrıca kasnak yüzeyinde de yuvarlak kemerli dört pencere bulunur (Foto. 296).

Araştırma kazısı sırasında, dershanenin yanlarında oda izlerine rastlanmamış; iki yandaki öğrenci odalarının temel izlerinden, batı uçtakilerin de dershane gibi avludan dışa taşkın olarak tasarlandıkları anlaşılmıştır (Şekil 47; Foto. 289). Odaların yine batıya bakan duvarlarında, yarım daire formlu ocakların varlığı tespit edilmiştir. Odalar ve avlu duvarları, beton temel üzerine kiremitle örülmüştür (Foto. 293). Kazı sırasında yeterli bulgulara rastlanmadığından odalar, düz tavanlı olarak inşa edilmiş ve önlerine dershaneyi de çevreleyecek şekilde, ahşap direklerle desteklenen meyilli birer saçak eklenmiştir (Foto. 294-299).

3.4.1.3. Tekirdağ-Hayrabolu Rüstem Paşa Medresesi

Yeri: Hayrabolu Merkez

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: 1544-1545 civarı. **İnceleme Tarihi:** Ocak 2018

Şekil No: 48 **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Rüstem Paşa bir diğer medresesini, Tekirdağ'ın 52 km. kuzeybatısında yer alan *Hayrabolu*'da (çifte hamam ve çeşme ile birlikte) inşa ettirmiş[1297]; bu yapılarla birlikte, mülkü olan Şah Melik köyü, Dolama adlı mezraa, Subaşı mezrasındaki çiftliği (içindeki 40 çift esirleri ile birlikte) ve 600 sığırını da vakfetmiştir[1298].

Ergene havzasında, havzaya adını veren nehrin önemli kolarından birinin (Hayrabolu Deresi) kenarına kurulmuş olan Hayrabolu[1299]; hayvancılığa elverişli geniş meraları ve verimli arazileri ile yörenin en önemli üretim merkezlerinden biri idi[1300]. XVI. yüzyılda başta arpa, buğday gibi çeşitli tahıl ürünleri olmak üzere burada yetiştirilen, ayçiçeği, süt, peynir, tereyağı, yün, keçi kılı büyük-küçük baş hayvanların büyük bir kısmı, İstanbul'a gönderilmek üzere mîri develer ile taşınarak Tekirdağ limanına gönderiliyordu ki bu develerin bakımı da Hayrabolu'da kurulan büyük ahırda yapılmaktaydı[1301]. Tekirdağ ile aynı sıralarda, 1357 civarında Osmanlı topraklarına katılmasının[1302] ardından Çirmen Sancağı'na bağlı bir kaza olarak teşkilatlandırılan[1303] Hayrabolu, tarım ve hayvancılığa dayalı üretim hacmini, Osmanlı dönemi boyunca korumuştur. Kentin XIX. yüzyıl sonu- XX. yüzyılın başlarındaki ihracat gelirleri, yıllık 2.300.000 kuruşun üzerindedir[1304].

[1297] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 236 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 21-27. satırlar) belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

[1298] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 237 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 141, 47-51. satırlar).

[1299] Bahattin Moralar, "Hayrabolu'nun Tarihsel Yapısı", *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu 13 Ekim 2010Bildiriler- Kitabı* (Tekirdağ, 2010), 125.

[1300] *Tekirdağ -Marmara'nın Gerdanlığındaki İnci Elmas* (Tekirdağ: Tekirdağ Valiliği Yayınları, 1992), 67.

[1301] Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, 226, 229.

[1302] *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 8: 343; Şerif Baysalan, *Gelmişi Geçmişi Bugünüyle Hayrabolu* (Tekirdağ: Hayrabolu Belediyesi, 2006), 24, 30; Moralar, "Hayrabolu'nun Tarihsel Yapısı", 126.

[1303] Mehmet Yılmaz, "Tarihte Hayrabolu", *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu 13 Ekim 2010Bildiriler-Kitabı (Tekirdağ, 2010),* 182.

[1304] Kentin XIX. yüzyıl sonu- XX. yüzyılın başlarındaki ihracat gelirleri, yıllık 2.300.000 kuruşun

Tekirdağ ve Hayrabolu'nun fatihi olan Gazi Süleyman Paşa, Hayrabolu'daki bir kiliseyi camiye çevirmiş, daha sonra da Çelebi Sultan Mehmed, 1419'da burada bir cami inşa ettirmiştir[1305]. Özellikle XVI. yüzyılda hızlı bir gelişim sürecine giren kentteki yapılaşma, sonraki yüzyıllarda da artarak devam etmişse de bunların çok azı günümüze ulaşabilmiştir[1306]. Kentin imarına üç yapı ile katkıda bulunan Rüstem Paşa'nın, imar faaliyetlerini hangi tarihte gerçekleştirdiği, kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Rüstem Paşa Medresesi'nin ilk müderrisi olduğu tespit edilebilen Saçlı Emir-zâde Alemşah Abdurrahman Efendi'nin, H. 950 (M.1543-44) sıralarında görevi başında olduğu tahmin ediliyor[1307]. Bunun yanında Rüstem Paşa'nın arazi vs. diğer mülklerinin kendisine devrine ilişkin çeşitli belgeler (hüccet, temliknâme, hudutnâme vs.), VGMA'nde kayıtlı olup, 11 Haziran 1544 ile 11 Şubat 1547 arasına tarihlenirler[1308]. Dolayısıyla en azından Paşa'nın buradaki eserlerini, Tekirdağ'dakilerden önce inşa ettirdiği, kesin olarak ortaya çıkmaktadır.

Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'daki medresesinde olduğu gibi, bir müderris, sekiz danışmend ile temizlik ve gözetiminden sorumlu (bevvâb ve ferrâş) bir hizmetlinin görev yaptığı medrese[1309]; paye bakımından inşa edildiği dönemde, otuzlu statüde olup yüzyılın sonuna kadar "ellili"ler seviyesine yükseltilmişti[1310]. XVII. yüzyılın ortalarında kapsamlı bir onarıma (müceddeden tâ'mir) tutulan[1311] yapının, bundan bir yüzyıl sonra da aktif olduğu, çeşitli atama kayıtlarından anlaşılmaktadır[1312].

üzerindedir. Bkz. Mehmet Serez, *Osmanlı Döneminde Tekfurdağı (Tekirdağ) Salnameleri (Yıllıkları)* (Tekirdağ: Tekirdağ Valiliği Yayınları, 2006), 70-71, 79, 128.

[1305] Yavuz Tiryaki, "Hayrabolu'da Türk ve İslam Eserleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 12 (1993-1994), 22-23.

[1306] Rıfkı Melül Meriç, "Trakya Kitabeleri I, Hayrabolu Kitabeleri", *Tarih Vesikaları* 17 (1958). 211-213; Tiryaki, "Hayrabolu'da Türk ve İslam Eserleri", 22-28.

[1307] Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 346.

[1308] VGMA, d. 648, sıra nr. 26/2, s. 55, belge tarihi: 20 R. evvel 951 / 11 Haziran 1544; sıra nr. 27, s. 57, belge tarihi: 15 Zilhicce 952 / 17 Şubat 1546; sıra nr. 18, s. 35, belge tarihi: 20 Zilhicce 953 / 11 Şubat 1547; sıra nr. 22, s. 44, belge tarihi: 20 Şaban 953 / 16 Ekim 1546; no. 25, s. 50, belge tarihi: 20 Şevval 953 / 14 Aralık 1546; no. 16, s. 28, belge tarihi: 10 Ramazan 953 / 4 Kasım 1546; no. 17, s. 31, belge tarihi: 29 Ramazan 953 / 23 Kasım 1546.

[1309] VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 158, 47-49. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561.

[1310] Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 346.

[1311] Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 346.

[1312] VGMA, d. 1249, s. 71, belge tarihi: 13 Muharrem 981 / 15 Mayıs 1573; d. 1249, s. 29, belge tarihi: 26 Muharrem 990 / 20 Şubat 1582; BOA, C.MF. 152/7599, belge tarihi: 29 Şevval 1149 / 2 Mart 1737; C.MF. 64/3200, belge tarihi: 12 C. ahir 1171 / 21 Şubat 1758.

Yapı; Hayrabolu'nun çarşı bölgesinde, bugün de mevcut olan 1686-87 tarihli Çorumi Mustafa Bey (Çarşı Camii)'nin[1313] karşısındaki Gazi Süleyman Paşa Camii'ne oldukça yakın konumda bulunuyordu (Şekil 48). XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, muhtemelen kapalı durumda, fakat büyük ölçüde ayakta idi. H. 1265 (M. 1848-49) tarihinde medrese dershanesinin sol tarafındaki evin, Hristiyan ahali tarafından -Niyazi oğlu Mehmet'den- satın alınıp ahırının kiliseye çevrilmesi ile medresenin de yok oluş süreci başlamıştır. H. 1279 (M.1862-63) yılına gelindiğinde, bir yolu bulunarak bu yapı "kadîm kilise" olarak tescil ettirilmiş; onarımı için alınan yasal izinle yıkılarak, yerine büyük bir kilise ve bir mektep inşa ettrilmişti. Nesârîlerin "aşkule"? (اشقوله) dedikleri, oldukça büyük boyutlu olan bu mektep, konuttan medreseye doğru uzanan alanda, buradaki yolun toprakla doldurulması suretiyle yapılmış, medresenin avlusundan da bir hayli alanı işgal etmişti. 1889 yılına gelindiğinde ise medresenin taşları yağma edilmiş, yalnız dershanesi ile yakın tarihte bitişiğine yapılan "aşâr anbarı" kalmıştı. Ayrıca medresenin geri kalan alanı, Hristiyanların özel günlerinde toplandıkları bir meydana dönüştürülmüştü[1314].

Rumların medrese çevresindeki faaliyetleri, yakınındaki Gazi Süleyman Paşa Camii'nin varlığı ile yakından ilişkilidir. Medrese ile aynı süreçte ortadan kalkan bu cami, H. 1262-63 (M. 1845-47) senelerinde harap durumda iken "dört blokda bir bloğu döşeme üzere olan kubbesiyle duvarı" kasaba ahali tarafından yıkılarak taş ve tuğlaları su yollarında kullanılmıştı. Bir müddet sonra tamamen yıkılan yapının arsasının bir kısmı, H. 1284 (M. 1867-68) tarihinde -Evkaf müdürü Taceddin Efendi tarafından- Seyid Ağa'ya satılmış, fakat kısa süre burası da Rumların tasarrufuna (satın alma yoluyla) geçmişti. Rumların iddiası, cami arsasının aslında kilise arsası olduğu yönünde idi ve bu konuda görülen davalar da bulunmaktaydı. Esasında bu çevrede H. 1255 (1839-40) tarihinde hiç Hristiyan teba bulunmamasına rağmen, sonraki yıllarda sayıları giderek artmış; 1849 civarında onbeş, 1279'da (M. 1862-63) ise kırkbeş haneye kadar ulaşmış ve belgenin kaleme alındığı 1889 tarihinde de yüz elli hanenin üzerine çıkmıştı[1315]. Dolayısıyla Hristiyanların, muhtemelen söz konusu iddiaya dayanarak, bu çevrede

[1313] Meriç, "Trakya Kitabeleri I, Hayrabolu Kitabeleri", 211-212; A. Fikri Uyanık, *Hayrabolu'daki Osmanlı Devri Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1972), 11-13; Tiryaki, "Hayrabolu'da Türk ve İslam Eserleri", 25-26.
[1314] BOA, EV.MKT. 1522/106, belge tarihi: 29 Şevval 1306 / 28 Haziran 1889; MKT. 1573/22, belge tarihi: 18 Safer 1307 / 14 Ekim 1889.
[1315] BOA, EV.MKT. 1573/22.

bilinçli olarak yerleştikleri anlaşılmaktadır. Günümüzde medrese ve caminin yanısıra, söz konusu kilise ve bağlı yapılarından da geriye hiçbir iz kalmamıştır.

3.4.1.4. Bilecik-Osmaneli Rüstem Paşa Medresesi

Yeri: Osmaeli İlçe Merkezi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ekim 2017
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Yapının mevcudiyetini gösteren kısıtlı bilgiler, 1885 tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde yer almaktadır. Burada aktarıldığına göre, caminin civarında yer alan Rüstem Paşa Medresesi harab olduktan sonra, Cami-i Cedid[1316]'in bitişiğine ahali tarafından yeni bir medrese inşa edilmiştir[1317].

3.4.2. Sıbyan Mektepleri

3.4.2.1. İstanbul-Sultanahmet Fil Damı Mektebi

Yapının Yeri: Fatih İlçesi, Sultanahmet Camii Civarı
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2017
Şekil No: 49, 51-53 **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde mektebin yeri; Ahır Kapı yakınlarında, Fil Damı mahâlli olarak gösterilmektedir:

"... Ahur Kapusu kurbünde bir mektephâne inşâ eylediler ki fukarây-ı sıbyân ve sıbyân-ı fukaraya Kur'an-ı Azîm ve Furkân-ı Kerîm ta'lim olunub şeref-i Kur'an ile mücellâ ve rahmet-i gufrân ile muâllâ olalar" [1318].

[1316] Rüstem Paşa Camii'nin 200 metre kadar güneybatısında yer alan yapı yıkıldıktan sonra, 1977 yılında bugünkü yeni yapı inşa edilmiştir bkz Diri, *Osmaneli Yerleşiminin Geleneksel Dokusu Üzerine Bir Araştırma*, s. 74.
[1317] *1885 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, 421.
[1318] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 244 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 13-15. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

"... kezâlik mahmiyye-i mezbûrede Fil Damı dimekle ma'rûf mevzide binâ olunan mektebinde (sıbyân-ı fukaraya ve fukarâ-yı sıbyâna ta'lîm-i Kur'ân-ı âzîm ve tefhîm-i kıraât-ı kerîme iden) muallime yevmi dört akçe, halifeye yevmî iki akçe virile"[1319].

Rüstem Paşa'nın ayrıca burada gelir sağlayan mülkleri: "Ahur kapusu kurbünde Fil Damı yerinde olan on bâb evli odaları"[1320] bulunmakta idi. XX. yüzyılın başlarına kadar faal olduğu anlaşılan mektebin konumu, arşiv kayıtlarında farklı şekillerde tarif edilmektedir. Genellikle Kabasakal Mahallesinde, Sultan Ahmed Camii yakınında "Fil Damı Mektebi" şeklinde isimlendirilmekle birlikte, tarifi için en çok adı geçen yapı, "Bayram Fırını" (bazen de Bayram Paşa Fırını)'dır[1321]. Fırının ismi, XVIII. yüzyıldan itibaren belgelerin neredeyse tamamında -mektebin bitişiğinde, karşısında, yakınında veya caddesinde olarak- bir şekilde zikredilmektedir. Sedad Hakkı Eldem'in yayınladığı, Suriçi'ndeki belli başlı yapıların konumunu gösteren vaziyet planında mektebin yeri, Sultan Ahmed Camii ve Arastası'nın güneybatısında, bir zamanlar mevcut olan Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'nın önünde gösterilmektedir (Şekil 49, 51)[1322].

Mektebin tespit edilebilen arşiv kayıtlarının büyük çoğunluğunu, maaş veya masraf muhasebeleri oluşturmaktadır. Satır aralarından çıkarılabilen bazı bilgiler, mektebin yıkılmadan önce; kapalı dershanesi ve önünde revaklı veya açık dershane şeklinde bir hazırlık birimi olan, üzeri ahşap tavanlı çatı ile örtülü bir yapı olduğuna işaret etmektedir. Bu temel özellikler, Paşa'nın Üsküdar'daki mektebinde de görülecektir. Fildamı Mektebi'nde, İ. Aydın Yüksel'in bir belge ile varlığına işaret ettiği muallim odası[1323], XIX. yüzyıl kayıtlarında da geçmektedir. Fakat bunun mektep/dershane binasından bağımsız bir yapı olup olmadığı net değildir. Yıkılmadan önce -muhtemelen bir bahçe duvarının içerisinde- mektebin etrafında şadırvan, kömürlük, hela vb. mektepten bağımsız mekanlar bulunduğu, ilgili vesikalardan takip edilebilmektedir.

[1319] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 245 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 156, 33-36. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).
[1320] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 141, 17-18. satırlar.
[1321] Fırının, daha önce Bayram Paşa'nın (ö. 1638) -Küçük Ayasofya ve Gazanfer vakfı arsası üzerine- inşa ettirdiği sarayın yerinde yapıldığı için bu isimle anıldığı anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın sonunda işletme hakkı, Bayram Paşa'dan oğlu Kıbleli (Mustafa) Paşa'ya ondan da oğlu Ali Efendi'ye intikal etmiş olarak, bu isimle anılan fırın mevcuttu. Bkz.: BOA, A.{DVNSMHM.d. 102, s. 88, sıra nr. 387, belge tarihi: Evâil-i Zilkade 1104 / 4-13 Temmuz 1693 arası.
[1322] Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi* (İstanbul: TAÇ Vakfı Yay., 1986), II: 21.
[1323] Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde Kanunî Devri*, 467.

1835 yılında kilim, minder vb. mefruşatı yenilenen[1324] mektebin, 1838 tarihli muhasebe kayıtları arasında; kiremit, cam ve tulumba tamiri aldı altında, oldukça cüzi bir masraf kaydı gözükmektedir (66 kuruş)[1325]. Masraf kalemleri arasında kereste, çivi, kiremit ve Horasan kireci gösterilen diğer bir onarımı, 1843'te yılında birer neccâr rençber ve hamakçı? ustası tarafından on günde tamamlanmıştı (310 kuruş)[1326]. 1848 yılında (1918,5 kuruş bedelle)[1327] ve 1854'te de dar kapsamlı bir onarım görmüştür[1328]. 1874 civarında çıkan bir yangında harap olan mektep, bu tarihte varlıklı hayırseverler tarafından yenilenmiş; mektebin muallimi Hafız Mehmed Efendi'nin ifadesiyle "müceddeden binâ ve inşâ" edilmiştir[1329]. Bu ifadenin, bir kalıp olarak kapsamlı onarımları tanımlamak için de kullanıldığı, bu çalışma özelinde de çokça müşahede edildiğinden, mektebin bu tarihte yeni baştan inşa edildiğine şüphe ile yaklaşmak gerekir. Kaldı ki bu tarihte, mektebin yağmurdan muhafazası için keçe talep eden (tavan yalıtımında kullanılacağı anlaşılıyor) Mehmed Efendi, dört yıl sonra mektebin "camlarının yenilenmesi ile diğer bazı onarımları" için başvuruda bulunmuş; onarım işi de (300 kuruş bedelle) kendisine ihale edilmiştir[1330].

Bir başka onarımı için 1896 yılının sonunda düzenlenen keşif defterinde; klasik cam-çerçeve yenileme işleri ve helaların çatı (bazı kiremitlerinin yenilenmesi) ve su yolu onarımının yanında, şadırvan üzerindeki (içten) ahşap kubbenin tahtaların yenilenmesi de planlanmıştı[1331]. 1904 yılının yazında mektebin çatısının onarımı, duvar sıvaları ve pencerelerinin yenilenmesi için yazışmalar yapılarak ertesi yılın başında onarıma başlanmıştır[1332]. Onarım sırasında görev icabı mektepte bulunan Mekâtib-i İbtidâiye Müfettişi Ali Efendi, onarıma dahil edilmemiş bazı sorunları tesipit ederek bir yazı ile kurumuna iletmiştir. Beyanına göre muallim odasının tavanına müdahale edilmez ise yakında çökme tehlikesi baş gösterecekti. Ayrıca dershanenin içi ve dışındaki döşeme tahtalarının bazı kısımları da -tedrisata engel olacak şekilde- harap durumda idi; onarım

[1324] BOA, EV.SRG. 68/158, belge tarihi: 26 Safer 1251 / 23 Haziran 1835.
[1325] BOA, HMH.SRG. 58/242, belge tarihi: 9 C. evvel 1254 / 31 Temmuz 1838.
[1326] BOA, EV.SRG. 281/12, belge tarihi: 2 Safer 1259 / 4 Mart 1843; EV.RZN. 22/38, belge tarihi: 11 Safer 1259 / 13 Mart 1843.
[1327] BOA, EV.SRG. 412/31, belge tarihi: 16 C. ahir 1264 / 20 Mayıs 1848.
[1328] BOA, EV.MH. 487/25, belge tarihi: 22 R. evvel 1271 / 13 Aralık 1854.
[1329] BOA, EV.TİK. 23/39.
[1330] BOA, EV.IDM. 3/84, belge tarihi: 25 Safer 1295 / 28 Şubat 1878.
[1331] BOA, EV. d. 28088, s. 339, sıra nr: 253, belge tarihi: 7 T. sâni 1312 / 19 Kasım 1896.
[1332] BOA, MF.MKT. 793/39, belge tarihi: 10 Temmuz 1320 / 23 Temmuz 1904; 796/72, belge tarihi: 17 Temmuz 1320 / 30 Temmuz 1904; BOA, EV.TİK. 65/22, belge tarihi: 4 K. evvel 1320 / 17 Aralık 1904.

ve boya işinin dışında su mahzeni, avadanlık, kömürlüğünün de ihya edilmesi gerekiyordu[1333]. Ali Efendi'nin tespitleri, mektebin yıkılmadan önce, dershanesinin önünde bir hazırlık mekânının olduğuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Mektebin mevcudiyeti arşiv kayıtları üzerinden, 1911 yılı Nisan ayına kadar takip edilebilmekte[1334]; bu tarihte de muallimi evvel Osman Nuri ve sanisi Abdullah efendiler tarafından öğrenime devam edilmektedir[1335]. 3 Haziran 1912'de meydana gelen *İshakpaşa Yangını*, Ayasofya'nın güneyinden Küçük Ayasofya'nın önüne kadar, denize inen yamaçlarda büyük tahribatlara yol açmıştı. H. Şehsuvaroğlu, sabah sekiz buçukta başlayıp onüç saat boyunca devam eden yangında, -İshakpaşa, Akbıyık, Seyithasan, Kabasakal, Nakilbend, Kapıağası, Güngörmez ve Küçük Ayasofya semtleri dahilinde- toplam: 1111 ev, 118 dükkân, 6 cami, 5 mektep, 1 medrese, 1 tekke, 1 türbe ve 3 hamamın yandığını belirtir[1336]. Bayram Paşa Fırını da yanan yapılar arasında idi[1337]. Ayrıca Sultan Ahmed Camii önündeki Arasta -hamamıyla birlikte- yanmış, alevler caminin bir minaresine de sıçrayarak külah kısmını yakmıştı[1338].

1913 yılı başında, İstanbul Belediyesi Yol Hizmetleri müdürü *André Auric* tarafından, Ayasofya çevresinin yeniden düzenlenmesi amacıyla, yangın yeri "İshak Paşa harik mahalli" haritası çıkarılmış, sonrasında da bu harita üzerinden, yeni düzenlemeleri içeren kopyalar üretilmiştir[1339]. 1915 yılındaki düzenlemeyi gösteren detaylı bir kopyada; eski doku siyah renkle çizilmiş, yangının alanının sınırları bunun üzerine pembe renkle taranmış şekilde belirtilmiş, yeni açılacak veya genişletilecek cadde-sokak ve meydanlar ise kırmızı renkli kalemle ayrıca işlenerek bazıların adlarının da yazıldığı görülmektedir[1340]. Haritada iki üç önemli mabed dışında mimari yapılar işlenmemiştir, fakat Sedad Hakkı Eldem'in Rüstem Paşa Mektebi olarak işaret ettiği alanın, yangından

[1333] BOA, MF.İBT. 159/121, belge tarihi: 15 Safer 1323 / 21 Nisan 1905.
[1334] BOA, EV.MKT.CHT. 711/36, belge tarihi: 26 K. evvel 1323 / 8 Ocak 1908; BOA, TS.MA.e. 1372 /53, belge tarihi: 3 Temmuz 1324 / 1908
[1335] BOA, MF.İBT. 315/57-2, belge tarihi: 30 Mart 1327 / 21 Nisan 1911.
[1336] Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Büyük İstanbul Yangınları İshakpaşa Yangını", https://core.ac.uk/download/pdf/149224003.pdf (E.T. 24/07/2017).
[1337] Sibel Gürses Söğüt, "1912 İshakpaşa Yangını ve Ayasofya Çevresinin Yeniden Düzenlenmesi", *Metu Journal Of The Faculty Of Archıtecture*, 36/1 (2019), 251-280.
[1338] Şehsuvaroğlu, "Büyük İstanbul Yangınları İshakpaşa Yangını", -; Söğüt, "1912 İshakpaşa Yangını ve Ayasofya Çevresinin Yeniden Düzenlenmesi", 257.
[1339] Söğüt, "1912 İshakpaşa Yangını ve Ayasofya Çevresinin Yeniden Düzenlenmesi", 260-263, 268-270.
[1340] 16 Ağustos 1915 tarihli haritanın digital görüntüsü, İBB Atatürk Kitaplığı kataloğunda, Hrt-4716 numarasıyla kayıtlıdır. Harita için ayrıca bkz.: Söğüt, "1912 İshakpaşa Yangını ve Ayasofya Çevresinin Yeniden Düzenlenmesi", 271.

etkilenmediği, etrafından yeni sokaklar geçirilerek üçgen formlu bir ada haline getirildiği anlaşılmaktadır (Şekil 52-53). Yangından sonra ortaya çıkan Bizans kalıntıları sebebiyle çevrede uzun süreli arkeolojik kazıların yapılması -ki Bizans Saray mozaiklerinin ortaya çıkarıldığı Arasta kazıları, mektebe oldukça yakın sahada gerçekleştirilmiştir[1341]-, istimlâk ve ekonomik vb. nedenlerle, haritadaki çevre planlarının tam anlamıyla uygulandığını söylemek güçtür. Örneğin haritada mektebin hemen önünden geçirilen Bayram Fırını Sokak, günümüzde farklı yerde, biraz daha batıdadır. 1912-1914 yılları arasında Maarif Nezareti'nce teftiş edilen suriçindeki 113 mektep arasında, Rüstem Paşa mektebinin ismine rastlanmamaktadır[1342]. Cumhuriyet döneminde tespit edilebilen tek veri durumundaki Eldem'in haritası, 1930'lu yıllara kadar inen çalışmalarının ürünüdür[1343]. O tarihlerde ortadan kalkmış olan saray-konak vb. yapılarla yangında tahrip olduğu bilinen bazı eserlerin de gösterildiği harita, mektebin durumuna ait açıklayıcı bir bilgi yoktur. Günümüzde, Rüstem Paşa Mektebi'ni içine alan üçgen formlu adanın, genel hatları takip edilebilmekte ise de nerdeyse tamamı özel mülkiyette ve yoğun yapılaşmanın bulunduğu alanda, olası kalıntılara dair herhangi bir izin tespiti oldukça zor gözükmektedir.

3.4.2.2. İstanbul-Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi

Yapının Yeri: Aziz Mahmut Hüdayi Mahallesi, Doğancılar Cad. No: 77.

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Haziran 2017

Şekil No: 54 **Fotoğraf No:** 300-306

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın inşa ettirerek vakfettiği[1344] yapı; İmrahor semtinde, Doğancılar Caddesi ile Hafız Ali Paşa Sokağı'nın kesiştiği köşe başında, asli özelliklerini büyük

[1341] Semavi Eyice, "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/ III (Eylül-1988): 5-6, 15-17.

[1342] Ali Naci Özyalvaç, "Bir Müfettiş Raporunda Erken 20.Yüzyıl İstanbul Suriçi Sıbyan Mektepleri", *Türkiyat Mecmuası* (Bahar-2011), 21: 345-373.

[1343] Eldem, *Türk Evi*, 9.

[1344] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 245; VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 24-28. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557: *"(Rodoscukda ve Büyük Karışdıranda ve Sabancıda ve) kasaba-i Üsküdârda tenzil-i asumâni ve vahy-i rabbâni ve esâs-ı dîn-i kavîm ve mübîn-i sırât-ı müstakîmi izâzen ve ikrâmen bu dörd mevzi'in her birine dâhî birer mektebhâne inşâ eylediler ki kasabât-ı mezbûreden sıbyân-ı muhtâcine tâ'lim-i Furkân-ı Kerîm eyleyeler…"*; Ayrıca Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 245 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 158, 55-56. satırlar'da: *" ve dahî*

ölçüde muhafaza ederek günümüze gelebilmiştir. Mektebin karşısında, semte adına veren İmrahor/Mirahur Camii ve Baş Kadın Çeşmesi, az ilerisinde de (bahçe girişinin karşısına denk gelecek şekilde) Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'nın 1598 tarihli çeşmesi yer alır[1345].

Yanyana açık ve kapalı dershaneli iki birimden oluşan dikdötgen planlı yapı, kesme taş ve tuğla ile almaşık örgü tekniğinde inşa edilmiştir. Üzeri tek bir kırma çatı ile örtülü mektebin, inşa tarihi ve mimarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Mektebin 1793 yılına ait 17,5 kuruşluk tamirat masrafı'dan[1346] yaklaşık bir asır sonrasına kadar, tespit edilebilmiş bir onarım kaydı bulunmamaktadır. 1872 yılından önce bir ara Kız Rüşdiyesi'ne çevrilmiş, bu tarihte kız mektebinin Süleyman Paşa/Süleyman Beşir Mektebi'ne nakledilmesi üzerine, tekrar sıbyan mektebine dönüştülmüştür. Bu taşınma sırasında Maarif Nezâreti tarafından yaptırılan öğrenci sıraları da götürüldüğünden, Rüstem Paşa mektebine yeni sıraların yapılması, bahçe düzenlemesi ve ahşaptan bir "miklak?" inşası işleri, mektebin muallimi Hâfız Yahya Efendi tarafından (750 kuruş bedelle)[1347] gerçekleştirilmiştir[1348]. Bir yıl sonra da yapının perdeleri yenilenmiştir[1349]. Mektebin çatısı kurşunla kaplı iken 1877'de bir kısmı bozulduğundan, tamamen sökülerek yerine kiremit kaplanmıştır[1350]. 1880 yılında ise "100 kuruş masrafla bazı mahâllerinin tâmiri" şeklinde bir müdahalede bulunulduğu kayıtlıdır "[1351].

1894 Depremi'nde tahrip olan yapının, onarımı için -Şehremâneti Fen Heyeti tarafından- keşfi yapılmıştır. Mektep o sırada mazbut vakıf statüsünde, tamamen Evkaf Nezareti'nin idare ve denetimi altında bulunuyordu. Bu nedenle onarım masrafı (mecidî 19 kuruş hesabıyla 6,016 kuruş) sonradan vakıftan karşılanmak üzere, evkaf hazinesinden karşılanarak gerçekleştirilecekti. Fakat hazinenin içinde bulunduğu mali

---

vilâyet-i Anadoluda kasaba-i Üsküdarda binâ olunan mektebhânede ta'lîm-i Kur'ân iden muallime yevmî dört akçe ve halîfesine günde iki akçe …(verile)", vazifelileri kayıt altına alınmıştır. Belge tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561.

[1345] Mehmet Mermi Haskan, *Çağlar Boyunca* Üsküdar (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını No: 3, 2001), 2: 922.

[1346] BOA, EV.HMH.d. 7057, s. 5, belge tarihi: 29 Zilkade 1207 / 7 Ağustos 1793.

[1347] BOA, EV.MH. 1612/2, belge tarihi: 20 Şaban 1289 / 23 Ekim 1872; VGMA d. 21967, s. 179 nu: 24, belge tarihi: 7 Zilkade 1289 / 6 Ocak 1873.

[1348] BOA, EV.MH. 1655/7, belge tarihi: 24 C. evvel 1290 / 20 Temmuz 1873.

[1349] BOA, EV.MH. 1720/87, belge tarihi: 25 R. ahir 1291 / 11 Haziran 1874.

[1350] BOA, MF.İBT. 10/84, belge tarihi: 17 C. ahir 1294 / 29 Haziran 1877.

[1351] BOA, MF.İBT. 15/120, belge tarihi: 27 Muharrem 1298 / 30 Aralık 1880.

sıkıntıdan olacak, onarımı ancak 1897 yılının yazında onaylanabilmiştir[1352]. Onarımın içeriği hakkında herhangi bir belge tespit edilememiştir. Yalnız sonradan, 1904 yılında, harap durumdaki öğrenci yemekhanesinin onarıldığı kayıtlıdır[1353].

Sıbyan mektepleri, 1870'lerden itibaren yeni usulde düzenlenen eğitim esaslarına tabi olarak *ibtidâi mektebi* olarak adlandırılmıştı[1354]. Rüstem Paşa Mektebi, 3 Mart 1913 günü Maarif Nezareti müfettişleri tarafından denetlendiğinde, Üsküdar'ın "Merkez Mekteb-i İdâdisi" konumundaydı. Mektebin bahçe içerisinde ikisi kargir, biri ahşap ve fevkâni olmak üzere üç dershanesi ve bir bir muallim odası bulunmakta, 4 muallim tarafından 130 öğrenciye iyi şartlarda eğitim verilmekteydi[1355]. Mektebi, Halk Partisi'nin bir şubesi olarak kullanıldığı 1941 yılında inceleyen İ. Hakkı Konyalı da üç odalı olduğunu bildirmektedir[1356]. Bügün bu üçüncü oda -*ahşap ve fevkâni olan*- yoktur. Konyalı ayrıca mektebin bu tarihte harap halde olduğunu, bir süre sonra onarılarak (üst pencerelerine) alçı çerçeveler takıldığını belirtir[1357]. 1968 tarihli eski bir fotoğrafında ise bugünkü bahçe girişinin daha geride, mekteple bahçe duvarının birleştiği kısımda yer aldığı ve daha önemlisi, açık kısmın doğuda, bahçe içine bakan yüzünün örülerek kapatıldığı anlaşılmaktadır (Foto. 300). Mehmet Nermi Haskan bu kısmın, sokak tarafı (kuzey) haricinde iki duvarının "bağdadî" olduğunu söylemektedir[1358]. Bugünkü görünümünde, hiçbir işlevi olmayan kuzeydeki pencereleri ile de açık dersliğin, mektebin yıllar içerisindeki müdahalelerden en çok etkilenen kısmı olduğu anlaşılıyor. Mektep 1979 yılında, arkasındaki ahşap evde çıkan yangın sonucunda oldukça hasar görmüş, Üsküdar İslam Abideleri Derneği ve halkın yardımlarıyla onarılmıştır[1359]. Daha

[1352] BOA, ŞD. 141/24, belge tarihi: 23 Zilhice 1314 / 25 Mayıs 1897; İ.EV. 17/21, belge tarihi: 25 Muharrem 1315 / 26 Haziran 1897; BEO. 981/73532, belge tarihi: 14 Safer 1315 / 26 Hazirn 1897.
[1353] BOA, MF.MKT. 781/13, belge tarihi: 27 Muharrem 1298 / 30 Aralık 1880.
[1354] A. Zeki Memioğlu, "İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2003), 244-245; Ş. Pınar Yavuztürk, "Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2009), II: 554.
[1355] Yavuztürk, "Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri", II: 554, 558, 561.
[1356] İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi II* (İstanbul: Ahmet Saim Matbaası, 1977), 332.
[1357] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* 2: 332.
[1358] Haskan, *Çağlar Boyunca Üsküdar* 2: 923.
[1359] Tülay Akın, "Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994), 6: 376.

sonra çeşitli vakıflar tarafından kullanılan[1360] yapı, en son 2008 yılında onarılmış (Foto. 301-302), ardından Divan Edebiyatı Vakfı'na tahsis edilmiştir.

Mimari Özellikleri:

Dıştan dışa 13.44 x 7.70 m. ölçülerindeki[1361] dikdörtgen planlı yapı, yan yana açık ve kapalı iki birimden oluşan oluşmaktadır (Şekil 54). Yapı güneye doğru yükselen eğimli bir arazi üzerine oturtulduğundan, beden duvarları bu yön dışında, üç taraftan moloz taş örgülü bir kaide üzerinde yükselmektedir. Bir sıra kesme taş, üç sıra tuğladan örülü almaşık örgülü duvarları üstte; bir düz, bir testere dişi şeklinde, üç sıra tuğladan saçakla sonlanır. Yapının üzeri, Marsilya kiremitle kaplı, dört yöne eğimli kırma çatı ile örtülüdür (Foto. 303-305).

Doğancılar caddesine dönük olan kuzey cephede, açık-kapalı dershane duvarları bir bütün halinde uzanır. Cephe yüzeyinde bulunan altı pencereden batı yandaki dördü, altlı üstlü olarak, kapalı dershaneden dışarıya açılırlar. Alttaki ikisi, taştan düz lento ve söveli olarak dikdörtgen formlu ve demirden lokma parmaklıklıdır. Üstteki iki pencere sivri kemerli olup sekizgen formlu şebekeleri yenidir. Geriye kalan alt sıradaki iki pencere yine dikdörtgen formlu olmakla beraber üzerlerinde, -yine almaşık teknikle örülü-yuvarlak kemerli birer alınlık bulunur (Foto. 303). Batı cephenin (kapalı dershanenin Hafız Ali Paşa Sokağı'na bakan cephesi) duvar örgüsündeki kesme taşlar, kuzey cephedekiler kadar muntazam değildir, yer yer kaba yonu malzeme göze çarpar. Bu cephede, yalnız iki üst pencere bulunur (Foto. 304). Kapalı dershanenin güney cephesi bahçeye baktığından daha da itinasızdır. Köşeleri dışında moloz taşla örülmüş, almaşık düzen de terk edilmiştir (Foto. 304-305).

Mektebin bahçesine, kuzey cephenin doğu ucuna açılmış, basık kemerli bir kapıdan geçilerek girilir. Kapının önünde üç basamaklı bir merdivenle de bahçe zeminine ulaşılır. Doğu ve güney yönünde, kare kesitli altı ahşap direğin çevrelediği açık dershane; dıştan dışa 5.45 x 6.20 metre ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen planlıdır[1362]. Üzeri düz çıtalı ahşap tavanla örtülü olan bu kısmın ahşap zemini son onarımda parke taşıyla değiştirilmiş, direklerin arasını kapatan camekanlar da

[1360] Akın, "Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi", 376; Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde Kanûnî Devri*, 467.
[1361] Yüksel, Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri, 470.
[1362]VGM İstanbul Vakıflar 2. Bölge Müdürlüğü, *Üsküdar Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi Rölöve ve Restitüsyon Raporu*, 2007, 4.

yenilenmiştir[1363] (Foto. 295, 297-298). Kuzey ve batı duvarı beyaz renkle sıvalıdır. Caddeye açılan iki penceresinin dışında, batı duvarının güney ucunda, kapalı dershaneye geçit veren basık kemerli bir kapı, bunun yanında da dikdörtgen formlu iki pencere bulunur.

Kapalı dershane; yaklaşık 6.15 x 6.20 metre ölçülerinde, kare planlıdır. Zemini ve tavanı çıtalı ahşap kaplama, duvarları sıvalıdır. Girişin karşısındaki duvarın ortasında, yarım daire planlı, dar bir niş şeklinde ocak yer alır. Bu ocağın iki yanında da birer dolap bulunmaktadır. Duvarların üst seviyelerinde ve üst pencerelerin kenarlarında, yakın tarihlerde yapılmış olan ve hiçbir sanat değeri taşımayan kalemişi bordürler vardır. Bu pencerelerin iç tarafına da yine kalemişi bezemeli alçı panolar yerleştirilmiştir[1364].

3.4.2.3. İstanbul-Beyazıt Cebeci Hanı Mektebi

Yapının Yeri: Beyazıt Mahallesi Kapalı Çarşı, Örücüler Sokak (Cebeci Hanı içinde)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Mart 2018
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde adına rastlanmayan mektep muhtemelen geç dönemde Paşa'nın Kapalı Çarşı'daki Hanı (Cebeci Han) içerisinde açılmıştı. Rüstem Paşa'nın hayrâtının listesinin bulunduğu 1901 tarihli bir arşiv belgesinde "Kebeciyân Mescîdi" şeklinde geçmektedir[1365].1906 tarihli bir başka belgede "Kebeci Hanı derununda Cağalazâde Rüstem Paşa Mekteb-i İbtidâîsi müştemilâtının" harap durumda olduğu bildirilmektedir. Söz konusu han ileride görüleceği üzere, asli yapısını kaybetmiş halde günümüze ulaşabilmiştir. Mektepten geriye hiçbir iz kalmamış olup han içindeki konumuna dair de bilgi bulunmamaktadır.

[1363] VGM İstanbul Vakıflar 2. Bölge Müdürlüğü, Ü*sküdar Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi Rölöve ve Restitüsyon Raporu*, 2007, s. 13.
[1364] VGM İstanbul Vakıflar 2. Bölge Müdürlüğü, Ü*sküdar Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi Rölöve ve Restitüsyon Raporu*, 2007, s. 4.
[1365] BOA, EV.MKT.CHT. 482/53, belge tarihi: 17 Ramazan 1318 / 8 Ocak 1901.

3.4.2.4. Amasya-Gümüş Rüstem Paşa Mektebi

Yapının Yeri: Amasya Gümüşhacıköy ilçesi Gümüş Beldesi, Camii Kebir Mahallesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Haziran 2017
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın, Gümüş'teki Yörgüç Paşa Camii vakfına yaptığı bağışlar için düzenlenen, H. Evâil-i Safer 968 / M. 22-31 Ekim 1560 tarihli müstakil vakfiyeye[1366] göre; Rüstem Paşa'nın harap durumdaki camiyi onartarak yanına bir de mektep inşa ettirdiği, şu şekilde belirtilmektedir:

> *"Vilâyet-i Anadolu'da Gümüş nâm kasabada merhûm ve mağfûrun-leh Yörgüç Paşa binâ edib harâba müşrif olan câmi'-i şerîf ve ma'bed-i münîfi hasbeten lillah… ta'mir ve termîm… ettiklerinden sonra câmi'-i mezbûr ve ma'bed-i mesfûr kurbunda bir mekteb-i âlî binâ ve inşâ eylediler ki evlâd-ı ikbâl-i müslimîn ve fukarâ-yı sıbyân ve sıbyân-ı fukarâ-i mü'minîne ta'lîm-i Kur'an-ı azîm ve tefhîm-i Furkân-ı kerîm ve hatt-ı müstehab bi't-talîm ve sâir eddibât (görgü kuralları) tefhîm olunub şeref-i Kurân ile mücellâ ve rahmet-i gufrân ile mücellâ olalar…"* [1367].

Vakfiyenin bir başka yerinde de muallime günde üç, muallim halifesine iki akçe olmak üzere, mektepte görev alacak personel ve ücretleri belirlenmiştir[1368]. Mektebin ne zaman yıkıldığı bilinmemekte, söz konusu vakfiyenin dışında da mektebin varlığına işaret edecek hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Camii ile ilgili, XVII. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreği arasına tarihlenen, yüze yakın arşiv belgesi tespit edilmiştir. Cami hakkındaki belgelerin yanında, mekteple ilgili tek bir kayda rastlanılmamış olması, muhtemelen daha XVII. Yüzyılda, mektebin ortadan kalkmış olabileceğini düşündürmektedir. Cami ile ilgili değerlendirme, bu bölümün sonunda, "Rüstem Paşa'nın Onarım Faaliyetleri" başlığı altında ele alınmıştır.

[1366] Vakfiye hakkında bilgi için bkz. bölüm 1.3.
[1367] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 15, s. 150 (48-56. satırlar), vakfiye tarihi: Evâil-i Safer 968 / 22-31 Ekim 1560.
[1368] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 15, s. 151 (15-19. satırlar).

3.5. Ticaret Yapıları

3.5.1. Kervansaraylar

3.5.1.1. İstanbul-Tahtakale Sulu Han/Fincancılar Hanı.

Yapının Yeri: Uzunçarşı Caddesi yakınında.
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Mart 2020
Şekil No: - **Fotoğraf No:** -
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde "Tate'l-kal'a kurbünde binâ buyurdukları hân-ı merfû'l bünyân… (vakf eylediler)"[1369] ve 1560 tarihli vakfiyesinde "Tahte'l-kal'a kurbünde binâ buyurub zât-ı âlîşânlarına intimâ ile…tavsif ve tebeyyünden müstağni olan Karbânsarây-ı âlîlerini … (vakfeylediler)"[1370] şeklinde, iki kez Tahtakale'de -külliyesinden önce inşa edilmiş- bir hanın varlığından bahsedilmektedir. Ayrı ayrı vakfedilmeleri, doğal olarak iki ayrı yapı olduğu fikrini uyandırmaktadır. Fakat evkaf personelinin ekserisinin tanımlandığı 1561 tarihli vakfiyede, Tahtakale'de tek bir hanın vazifeli (bevvâb ve ferrâş) ücretleri kaydedilmiştir[1371]. Fazıl Işıközlü'nün yayınladığı evkâf defterine göre; Tahtakale'de "Burmalı Han"la birlikte "Asmaaltı'ndaki Büyük Alaz Han" da Rüstem Paşa'nın vakfına bağlı gözükmektedir[1372]. Bu ikinci yapı hakkında Osmanlı arşivlerinde herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Asmaaltı Caddesi, Külliye'nin hemen doğusunda olup Çukur hanlarla batıdan sınır oluşturur (Şekil 1). Günümüze ulaşamayan bu yapı, Pervititich'in 1940 tarihli sigorta planında da gözükmemektedir. Harita yer verilen diğer yapılar da sonraki meydan ve yol çalışmarına heba edilmiş, bu mevkideki hanlardan yalnız Kiraz Hanı günümüze ulaşabilmiştir[1373].

[1369] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 481.
[1370] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 481.
[1371] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 481.
[1372] Işıközlü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları", 421; Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 481.
[1373] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 241; Yüksel, *Osmanlı*

Osmanlı arşiv kayıtlarında Paşa Vakfı'na bağlı olarak yeri, vakfiyelerde geçtiği gibi, "Tahtakale yakınlarında" (bazen de Uzun Çarşı başında veya yakınında) gösterilen han yapısı: "Sulu Han"[1374] veya "Fincancı(lar) Hanı"[1375] adıyla kaydedilmiştir. Tespit edilebilen 35 farklı belgenin büyük bir kısmı, hancılık görevi ile ilgili yazışmalar ve yapı ya da içerisindeki dükkanlarla ilgili; kira, hisse, gedik vb. muhasebe kayıtlarını içermektedir. Yapının iki farklı şekilde isimlendirilmesi, belirli bir tarih aralığına özgü değildir. Aynı yıl içerisinde düzenlenmiş belgelerde de yapının farklı şekilde isimlendirildiği görülebilmektedir. Nitekim birkaç belgede: "Uzun Çarşı başında Tahta Sulu Han tâbir olınan Fincancılar hânı" ve "(Uzun Çarşı başında) Tahta Sulu Han nâm-ı diğer Fincancı hânı dimekle ârif hân" şeklinde iki ismin birlikte kaydedilmiş olması da aynı yapının kastedildiği konusunda kuşku bırakmamaktadır.[1376]. Bu tanımlarda olduğu gibi Sulu Han'ın, başındaki tahta (تحته) sıfatı ile birlikte isimlendirildiği başka belgeler de mevcuttur[1377]. Bu sebeple yapının ahşap konstrüksiyonlu olabileceği akla gelse de "kargir"[1378] ve "iki katlı"[1379] olduğu, arşiv kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Fincancı Hanı şeklinde bilinmesi ise han ve çevresinde bu işle uğraşan esnafın varlığı nedeniyledir. Bazen Fincancı Hürmüz gibi bu esnaftan hancılık görevini üstlenen kişiler de oluyordu[1380]. Bu görevin bir ara Rüstem Paşa vakfı mütevellisi İbrahim Edhem Bey ve ölümü üzerine de Mustafa İsmet Bey'in üzerine verildiğine dair de beratlar vardır[1381].

Eremya Çelebi, Uzunçarşı çevresinde etkili olan 1687 yılının başındaki büyük yangında, "Suluhan"ın da yandığını bildirmektedir[1382]. 1901 yılında Şehremâneti memurları tarafından hazırlanan -han odalarında rutubet olduğu ve bunun da handa

---

Mimarisinde Kanuni Devri, 481. Bu bölgedeki yapılar Pervititich haritasında no. 71 ve 76C'de gösterilmiştir, bkz. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/1838 (E.T. 18/08/2018).

[1374] BOA, C.EV. 335/17032, belge tarihi: 17 C. evvel 1211 / 18 Kasım 1796; EV.BRT. 20/9, belge tarihi: 12 Muharrem 1246 / 3 Temmuz 1830; EV.THR. 29/75 ve C.BLD. 55/2720, belge tarihi: 27 C. ahir 1249 / 11 Kasım 1833; EV.BKB. 39/344, belge tarihi: 23 C. ahir 1253 / 24 Eylül 1837; EV.MKT.CHT. 167/68, belge tarihi: 5 Şevval 1300 / 9 Ağustos 1883; ZB. 56/33, belge tarihi: 27 Receb 1323 / 27 Eylül 1905.

[1375] BOA, TS.MA.e 549/14, belge tarihi: Gurre-i Muharrem 1208 / 9 Ağustos 1793; TS.MA.e 836/16, belge tarihi: 29 Zilhicce 1215 / 13 Mayıs 1801; C.EV. 276/14060, belge tarihi: 29 Muharrem 1250 / 7 Haziran 1834; EV.THR. 38/137, belge tarihi: 8 R. ahir 1251 / 3 Ağustos 1835; TS.MA.e 1316/31, belge tarihi: 29 Zilhicce 1255 / 4 Mart 1840; HR.MKT. 316/65, belge tarihi: 8 C. evvel 1276 / 3 Aralık 1859; EV.MH. 1767/14, belge tarihi: 8 Muharrem 1292 / 14 Şubat 1875; DH.MKT. 2270/99, belge tarihi: 11 Receb 1317 / 15 Kasım 1899.

[1376] BOA, TS.MA.e 1316/31; EV.MH. 64/20, belge tarihi: 5 Muharrem 1257 / 27 Şubat 1841.

[1377] BOA, EV.ZMT 18/57, belge tarihi: 5 Zilkade 1222 / 4 Ocak 1808;

[1378] BOA, C.EV. 335/17032.

[1379] BOA, TS.MA.e 1316/31; DH.MKT. 2566/11, belge tarihi: 24 Şaban 1319 / 6 Aralık 1901.

[1380] BOA, TS.MA.e 549/14.

[1381] BOA, EV.BRT. 20/9; EV.MH. 98/163; EV.THR. 29/75, belge tarihi: 16 C. ahir 1249 / 31 Ekim 1833.

[1382] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", 82.

ikamet edenlerin sağlığını olumsuz şekilde etkilediği şeklinde garip bir gerekçeye dayandırılan- raporla, hanın boşaltılarak alt katının Birinci Belediye Dairesi'ne tahsisine teşebbüs edilmiştir. Olay, aralarında imza toplayarak bu duruma itiraz eden han esnafının Sadaret'e yazdığı dilekçeden anlaşılmaktadır[1383]. Sonraki kayıtlar, bu teşebbüsün gerçekleşmediğini gösteriyor. 1912 yılında handa çıkan bir başka yangında eşyaları tamamen yanan Trablusşamlı Ahmed Cevdet, Şehremâneti'ne bir dilekçe göndererek yardım talebinde bulunmuştu[1384]. Yapının yangından ne ölçüde etkilendiği bilinmiyor. Ancak 1937'de, Sulu Han'ın yanına inşa edilecek bina için alınmış olan -Mustafa Kemal Atatürk'ün de imzasının bulunduğu- bir kararnamede: "eski eserlerden olan Sulu Han'ın ihyâsı için projesinin hazırlanmakta olduğu" belirtilmektedir[1385]. Fakat kısa süre sonra, yıkılmaya yüz tutmuş durumdaki yapının onarımından vazgeçilerek yıktırılmış, yerine yeni bir binanın yapılması kararlaştırılmıştır:

> *"Evvelce bekası arzu edilmekte iken bil'ahare maili inhidam olmasından yıkılarak yerine şehri süsleyecek bir bina yapılmasına Maarif Vekilliğince muvafakat edilen Evkaf idaresine ait Suluhan binasının yerine inşa edilecek binanın tarzını tespit eden ilişik 6394 sayılı planla buna ait olarak İmar İdare Heyetince ittihaz olunan 29/12/939 tarih ve 150 numaralı kararın tasdiki; Dahiliye Vekilliğinin 30/1/940 tarih ve 617j. sayılı teklifi üzerine 1351 sayılı kanunun 12. maddesine tevfikan İcra Vekilleri Heyetince 8 Şubat 1840 tarihinde kabul olunmuştur"*[1386].

Söz konusu belgenin içerisinde, Sulu Han'ın yerine yapılacak olan, dolayısıyla da Sulu Han'ın yerine işaret edebilecek yapının planı yoktur. Muhtemelen günümüzde Mısır Çarşısı'nın batısından Mercan'a doğru devam eden ve Uzunçarşı Caddesine paralel uzanan ilk sokak *Fincancılar Sokak* üzerinde bulunuyordu. Vaktiyle Suluhan'a bir yandan bitişik olarak da Pertev Paşa'nın (ö. 1572) hanı yer alıyordu[1387]. Bu yapıdan da geriye hiçbir iz kalmamıştır.

[1383] BOA, DH.MKT. 2566/11.
[1384] BOA, DH.MTV. 40/66, belge tarihi: 15 Muharem 1331 / 25 Aralık 1912.
[1385] BOA, Cumhuriyet Dönemi Arşivleri, Fon kodu: 30-18-1-2, kutu/gömlek/sıra: 75/44/16, belge tarihi: 14 Mayıs 1937.
[1386] BOA, Cumhuriyet Dönemi Arşivleri, Fon kodu: 30-18-1-2, kutu/gömlek/sıra: 90/12/15, belge tarihi: 8 Şubat 1840.
[1387] İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), cilt: 76, sayfa: 253, hüküm nr. 255. Bkz.: http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=29546 (E.T. 20/08/2018).

3.5.1.2. İstanbul-Mahmutpaşa Çaşnigir/Sultan Odaları/Attarbaşı Hanı

Yapının Yeri: Fatih İlçesi Sururi Mahallesi (315 Ada, 136 Pafta, 75 Ada)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: Eylül 1544'ten önce **İnceleme Tarihi:** Mart 2020

Şekil No: 49-50, 55-57 **Fotoğraf No:** 307-322

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın en erken tarihli yapılarından biri olup vezir-i azâmlığından hemen önce, H. Evâhir-i Receb 951 (M. 18-27 Eylül 1544) tarihinde vakfedilmiştir. Bu vakfiyede; İstanbul'da "Mahmud Paşa Mahallesinde 56 hücreli kervansaray" şeklinde, yakınındaki 32 bekar odası ve 20 dükkanla birlikte kaydedilmiştir[1388]. Paşa'nın 3 Aralık 1557 tarihinde düzenlenen geniş kapsamlı vakfiyesinde ise yapı "Mahmûd "Paşa Mahallesi'nde kendi sa'adethâneleri kurbünde çaşnigîrleri sakin olduğu mülk hanlarını …"[1389] şeklinde ifade edilmiştir. Vakfiyede ayrıca hanın içinde inşa edilen mescid ile yapı çevresindeki diğer akârları (toplam 87 oda, 20 dükkân ve 2 fırın) sıralanmıştır[1390]. *Hadîkatü'l-Cevâmi'*de, Mahmud Paşa yakınında olduğu belirtilen mescid için: "Rüsteın Paşa'nın hüddâmından Çaşnigîr Ali Çelebi'nin odaları kapusının fevkinde vâki' olmağla bu nâm ile şöhret bulmuşdur" denilmektedir[1391].

Han, ticari faaliyetlerin yürtüldüğü bir yapı olarak değil, tıpkı çevresindekiler gibi sadece konaklamaya tahsis edilmek üzere "evli/bekar odaları" olarak inşa edilmiştir. Uzun bir süre de bu şekilde kullanıldığı anlaşılıyor. 1695 tarihli bir mahkeme kararında; burada sâkin olan ve Çaşnigir Odaları ahalisinin şikâyeti üzerine uygunsuz davranışları tespit edilen bir ailenin, başka bir kente sürülmesine hükmedildiği görülür[1392].

[1388] Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, 432; Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası*, 519.

[1389] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 241.

[1390] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s.140, 27-35. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557: "*darü's-Saltanati's-Seniyye Kostantiniyye'de vaki' olan Mahmûd Paşa Mahallesi'nde kendi sa'adethaneleri kurbünde çaşnigirleri sakin olduğu mülk-i hanlarını ve han-ı mezbûre muttasıl olan cebeciler odaları dimekle ma'rûf olan on beş bâb odalarını ve han-ı mezbûr kurbünde olub sarraçlar sâkin olduğu on beş bâb odalarını ve han-ı mezbûr kurbünde on iki bâb evli odalarını ve bir bâb habbâz fırını ve fırın-ı mezbûre kurbünde yirmi bâb dükkanlarını ve sa'adethaneleri kurbünde olan yirmi bâb evli odalarını ve bâb-ı âlîleri mukabelesinde olan bir bâb habbâz fırını ve binâ buyurdukları medrese-i şerîf kurbünde olan yirmi beş bâb evli odalarını…(vakf eylediler)*".

[1391] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l*-Cevâmi', 123.

[1392] BOA, A.{DVNSMHM.d. 106, s. 341, sıra nr. 1324, belge tarihi: Evâhir-i R.ahir 1107 / 27 Kasım-7

İleriki tarihli arşiv kayıtlarında ise bu bölgede, Cağalzade Rüstem Paşa Vakfı'na bağlı başka bir han adı ile karşılaşılmaktadır: "Sultan Odaları Hanı". Bu yapı, 1732 ile 1907 yılları arasına tarihlenen toplam yirmi üç belgede, genellikle Mahmud Paşa Camii yakınında -bazen de sadece Mahmud Paşa'da veya Mahallesinde- gösterilmiş ve istisnasız olarak; "Sultan Odaları demekle ma'rûf han" şeklinde kaydedilmiştir. 1732 tarihli belgeye göre; "altında sekiz dükkânı olan, fevkânî ve tahtanî 54 odalı ve kargir" bir yapıdır[1393]. Söz konusu belgelerin dışındaki bir belgede, yapının içindeki "yirmi dördüncü bir bâb hanenin" 1753 ile 1811 yılları arasındaki kira kayıtlarının en başında, "Çaşnigîr Odaları"nda ifadesi kullanılmış; yapının konumu, burada da Mahmud Paşa Camii'nin yakınında gösterilmiştir[1394]. Bir başka belgede bu ismin, bölge adı olarak da -"çaşnigîr odaları nâm mahâl" ve bir yerinde ise "Çaşnigîr Sokağı"- kullanıldığı görülmektedir[1395].

Rüstem Paşa'nın bu civarda bilinen, başka bir han yapısı yoktur. Dolayısıyla şimdiye kadar vakfiyesinin dışında hakkında bir bilginin olmadığı bu yapının, arşiv kayıtlarının güçlü bir şekilde işaret ettiği üzere, sonradan farklı bir isimle anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Sultan Odaları Hanı belgelerinin birkaçı hancılık atama kayıtları[1396] olup büyük çoğunluğu, odaların kira/tasarruf hakkı ile ilgili işlemler hakkındadır. Bunlar arasında en çok karşılaşılan ve XIX. yüzyılın başından itibaren takip edilebiler, belgelerde geçtiği şekliyle- "oda gedikleri"dir[1397]. Dolayısıyla bu yüzyılda ticaret yapısına evrildiği anlaşılan handa; kumaşçı[1398], fesci (3 odada faaliyette)[1399], kahvehane[1400] ve bezirhanenin[1401] yanısıra pastırmacı, babuşçu ve zarfçı gibi kırkın üzerinde esnaf falliyet göstermekte idi[1402]. 1902 yılında, muhtemelen Evkaf dairesi

---

Aralık 1695 arası.

[1393] BOA, C.EV. 289/14720, belge tarihi: 20 R. ahir 1145 / 10 Ekim 1732.

[1394] BOA, EV.ZMT. 49 (görüntü no. 186), belge tarihi: 27 Şevval 1226 / 4 Kasım 1811.

[1395] BOA, EV.MH. 1652/18, belge tarihi: 3 Zilkade 1289 ve 23 R. evvel 1290 / 2 Ocak 1873 ve 21 Mayıs 1873.

[1396] BOA, C.BLD. 72/3574, belge tarihi: 29 Zilkade 1243 / 12 Haziran 1828; EV.BKB. 18 (görüntü nr. 240), belge tarihi: 5 R. evvel 1250 / 12 Temmuz 1834; EV.EMH. 173 (görüntü no. 86), belge tarihi: 17 Receb 1259 / 13 Ağustos 1843; BOA, ZB. 375/82, belge tarihi: 18 K. sani 1322 / 31 Ocak 1907.

[1397] Gedik için bkaz.: Ahmet Akgündüz, "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 541-543.

[1398] BOA, C.BLD. 87/4305, belge tarihi: 22 C. ahir 1226 / 21 Temmuz 1811.

[1399] BOA, C.BLD. 95/4711, belge tarihi: 21 Receb 1226 / 19 Ağustos 1811.

[1400] BOA, C.BLD. 100/4985, belge tarihi: 29 C. ahir 1227 / 10 Temmuz 1812.

[1401] BOA, C.EV. 283/14407, belge tarihi: 29 C. evvel 1240 / 19 Ocak 1825.

[1402] Bünyamin Demir, XIX. *Yüzyılda Tarihi Yarımada Hanlarının Ekonomik Yönü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 42-43.

kalemlerinin arasında gerçekleşen bir yazışmada; bir sebepten yapının Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde geçip geçmediği sorusuna cevaben; yukarıda verilen (VGMA d. 635/2, no:13, s. 140) 27-35. satırlardaki ibarelerin kayıtlı olduğu, fakat "Sultan Odaları nâmına bir güna sarâhat görülemediği" bildirilmiştir[1403]. 1907 tarihli bir kayıtta, yapıyı Evkâf Nezareti'nden kontratla kiralamış olan Toma oğlu Foti'nin, ayrıca hancı olarak tayinine bir mahzur görülmediği bildirilmektedir[1404]. Bu tarihlerde yapının kaydı, Rüstem Paşa vakfı üzerinden düşülmüş olmalıdır; söz konusu belgede de vakfa dair bir atıf yoktur.

Sedad Hakkı Eldem'in Suriçi haritasında ve Pervititich'in sigorta planında[1405]; "Sultan Odaları Hanı" adıyla; Mahmud Paşa Camii'nin kuzeyinde ve Büyük Yıldız Han'ın hemen arkasında gösterilen yapı (Şekil 49-50, 55), günümüzde de mevcuttur. Yapı; güneyden, eski adı Sultan Odalar olan Sultan Mektebi Sokak, doğudan Rastıkçı ve batıdan Tarakçı Cafer sokaklarla çevrili bir alan üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Bitişik nizamda olduğundan, doğu yöne cephesi yoktur (Şekil 55-56). Giriş kapısı üzerindeki tabeladan anlaşıldığına göre ismi "Attarbaşı Hanı" olarak değiştirilmiştir. Buna karşın tapuda hala Sultan Odaları Hanı adıyla kayıtlı[1406] olduğu anlaşılan yapının (Şekil 57), şimdiye kadar herhangi bir araştırmaya konu edinilmediği görülmektedir.

Mimari Özellikleri:

Açık avlulu ve iki katlı olarak dikdörtgen planda inşa edilen yapının, özel mülkiyete geçtikten sonra, üzerine tuğla-betonarme olarak iki kat daha ilave edildilmiş, bu nedenle orjinalliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Yoğun ticari yapılaşma içerisinde yapıyı dışarıdan tespit edebilmek, neredeyse imkansızdır. İlave katlar, cephelere apartman görünümü vermektedir. Ancak dikkatli bakıldığında doğu cephede yer alan -dükkâna çevrilmiş- hücrelerin yuvarlak kemerleri seçilebilmektedir (Foto. 307-308, 312-314).

Yapı, dıştan dışa yaklaşık 23 x 51 metre ölçülerindedir. Esas girişi güneyde, Sultan Mektebi Sokak üzerinde olup yuvarlak kemerli bir açıklık şeklindedir (Foto. 310a).

[1403] BOA, EV.MKT.CHT. 532/13 (madde nr. 284), belge tarihi: 12 Eylül 1318 / 25 Eylül 1902.
[1404] BOA, ZB. 375/82.
[1405] https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/100323 (E.T. 12/03/2018).
[1406]https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.01230884873062/28.971054553985596 (E.T. 14/03/2018).

Doğu cephede-apartman girişi şeklindeki- diğer kapı, yapı yükseltilirken eklenmiş veya şekli değiştirilmiştir (Foto. 310b).

Yapının, orjinalinde de dar olan avlusu, zemin katta, ayrıca bir tarafına eklenen camekanlı bölmelerle istila edilmiş, yan yana ancak iki kişinin geçebileceği koridor haline getirilmiştir (Foto. 315). Avlunun kısa kenarlarındaki merdivenler vasıtasıyla, üst katlara çıkılmaktadır. Birinci katta odaların önünüdeki revakların, yarım daire formlu kemerleri durmakla birlikte, üst katları desteklemesi için güçlendirildiği görülmektedir. İlave olunan üç ve dördüncü kat revakları, betonarme olduğundan düz kirişlidir (Foto. 316-318).

Birinci kat mekanları yapının en özgün kalan kısımlarıdır. Gerisindeki odaları çepeçevre saran revakların üzeri, beşik tonozla örtülmüştür (Foto. 319-320). Aynı örtü sistemine odaların, avluya bakan cepheleri tamamen kaldırılarak boydan boya camekanla kapatılmıştır (Foto. 321-322). Zemin kat dükkanlarında görülebilen kemer izleri de dikkate alınarak, orijinal yapının revak ve odalarının tamamında, örtü sistemi olarak beşik tonozun kullanıldığı düşünülmektedir.

3.5.1.3. İstanbul-Beyazıt Cebeci Hanı

Yapının Yeri: Beyazıt Mahallesi Kapalı Çarşı, Örücüler Sokak (2812 Ada, 1-4, 61-82, 134-189, 193-212, 216-217 Parseller)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: H. 957 / M. 1550 **İnceleme Tarihi:** Nisan 2020
Şekil No: 58-60 **Fotoğraf No:** 323-338
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde "Kehle Bazarı kurbinde binâ buyurdukları hân-ı ma'mûr ve meşhur…"[1407] şeklinde tanımlanan yapı, -Galata'daki Kurşunlu Han ile birlikte- Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa için İstanbul'da inşa ettiği iki kervansaraydan biridir. Sinan'ın tezkerelerinde: "*Bit* "Pazarı'nda Rüstem Paşa'nın Kebeciler[1408] Kervansarayı" şeklinde yazılmıştır[1409]. Osmanlı arşivlerinde -bazen Çârşû-yı Kebîr'de,

[1407] Yüksel, "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 242-243.
[1408] Kebe: Kilim gibi yere serilen, hayvan örtüsü veya çoban kepeneği yapılan çok kalın keçe. Bkz. *Kubbealtı Lugatı*, Elektronik kaynak: http://www.lugatim.com/s/kebe (E.T. 16/02/2018).
[1409] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 49,114; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 37, 74, 94.

bazen de Bit Pazarı kurbinde- "Cağalzâde Rüstem Paşa'nın inşâ eylediği Kebeciyân" veya "Kebeci/Kebeciler Hânı" şeklinde kaydedilen yapının ismi, geçen yüzyılda bozularak küçük bir değişikliğe uğramış, günümüzde bilindiği haliyle, "Cebeci Hanı"na dönüşmüştür[1410].

Revaklı iki avlulu ve iki katlı olarak inşa edilen Cebeci Hanı, Kapalı Çarşı'nın kuzeybatısında, Yağlıkçılar Caddesi üzerinde yer almaktadır. Evliya Çelebi "yüz ocaklıdır" diyerek yapının büyüklüğünü vurgulamaktadır[1411]. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarından itibaren uzun süre bakımsız kaldığı anlaşılan yapı, özensiz müdahaleler ve yeni inşaatlarla özgün mimarisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Hanın inşa tarihi konusundaki en önemli veri, daha önce İ. Aydın Yüksel tarafından bahsedilen su mülknâmesi olup 10 Mart 1550 (H. 20 Safer 957) tarihinde düzenlenmiştir[1412]. Belgenin üzerinde "Bit Pazarında vâk'i olan hân-ı kebîre cârî olan (akan) suyun mülknâmesi" başlığı atılmıştır. Dolayısıyla bu tarihte yapının inşasının tamamlandığı, -en azından tamamlanmak üzere olduğunu- gösterir.

Kapalı Çarşı ve çevresi, tarih boyunca meydana gelen yangın ve depremler sonucunda pek çok kez tahrip olmuş, yeniden inşa ve onarımlarla bugünkü şeklini almıştır. Kebeci Hanı'nın da pek çok kez bu felaketlerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Örneğin 19 Nisan 1588'de başlayıp bir gün bir gece boyunca devam eden yangın; Kapalı Çarşı'da farklı alanlara yayılmış, bu arada Kebeci Hanı'nın hemen doğusundaki Bit Pazarı, tamamen kül olmuştu[1413]. Yapı, 1660 yılındaki büyük İstanbul yangınında da ciddi derecede zarar görmüş, içinde bulunan insanlardan, canını kaybedenler dahi olmuştu[1414]. Mehmed Halife yangına ilişkin:

> *"Eski Saray yakınında Kebeci Hanı denmekle ün kazanmış bir han vardı. Bundan önce ne kadar yangın çıktı ise ona zarar vermemiştir. Tanrı'nın takdiri bu kez ateş ona da isabet edip içinde bulunan eşya ve malları, adamları hepsini yok etmiştir.*

[1410] Kuran, *Mimar Sinan*, 369; Yüksel Yoldaş Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1989), 583-584; Başak Oğuz Ural, *İstanbul'un 100 Mimar Sinan Eseri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yay., 2010), 58.
[1411] Demircanlı, *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*, 584.
[1412] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 237; Yüksel. *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 471.
[1413] Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 334.
[1414] Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri -Vakıflar, Toplum ve Ekonomi-*, 30; Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 347.

İçindeki bezirgânların çoğu Bosnalı ve Acem idi. Söylendiğine göre, on Mısır hazinesi değerinde mal yanmıştır"[1415].

demektedir. Kâtibî'nin *Tarih-i İhrak-ı Kebir*'inde ise yangının handa yarattığı etki şöyle dile getirilmektedir:

"Kebeciler hanı dersen bir metîn binâ iken
Yandı Kibrit taşı gibi içi dışı dökülü
Hem içinde bunca bezirgânları büryân edip
Haykırıp feryâd ederdi her biri eyvây ile"[1416].

Bir başka yangın, 4 Aralık 1701 (H. 3 Recep 1113) gecesi Eski Bedestan civarında çıkmış, kısa sürede yayılarak Eski ve Yeni Bedestan etrafını sarmış, Sipahi Çarşısı, Kebeciler Hanı, Bit Pazarı ve Mercan Çarşısı bölgesindeki dükkânları yakmıştır[1417]. 27 Nisan 1750'de (H. 20 C. evvel 1163) Bit Pazarı'nda başlayan diğer yangında, civardaki bir kaç ahşap konak yandıktan sonra, ateş kargir dükkânların bulunduğu kısma sirayet etmiş; abacılar, yorgancılar ve yağlıkcıların dükkânları ile birçok kargir han ve mahzenler tahrip olmuştur[1418]. 1791 yılında, Kapalı Çarşı'nın batısında, Kebeci Han ile Bit Pazarı arasındaki bölge yanmıştır[1419]. Bu son yangının Kebeciler Hanı'nda ne derecede etkili olduğu bilinmemekle birlikte, birkaç yıl sonrasından itibaren handa gerçekleştirilen küçük ölçekli müdahaleler, muhasebe kayıtlarından takip edilebilmektedir. 1793 ve 1796 yıllarında (mescitle birlikte) hanın kaldırımları ve hela-lağım tamiri (151,5 kuruş[1420] ve 251,5 kuruş[1421]), 1802'de yine kaldırım (mescit tamiri ile birlikte 253 kuruş) [1422] ve 1803 yılındaki (tathir-i lağım ve kaldırım ve mahall-i sâire 253,5 kuruş)[1423] müdahaleler bu meyandadır.

1835 yılında han esnafının dilekçesi üzerine (mescidin çatısı ve helaları ile birlikte) handa gerekli görülen yerlerin onarımı için keşfi gerçekleştirilmiş (10.400 kuruş) ve

[1415] Mehmet Halife, *Târih-i Gılmânî*, 97-98.
[1416] Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 340; Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri*, 301.
[1417] Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 345.
[1418] Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 358.
[1419] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, 348.
[1420] BOA, EV.HMH.d. 7057, s. 5, belge tarihi: 29 Zilkade 1207 / 7 Ağustos 1793.
[1421] BOA, EV.HMH.d. 7073, s. 4, belge tarihi: 2 Ramazan 1210 / 7 Nisan 1796.
[1422] BOA, EV.HMH.d. 7667, s. 5, belge tarihi: 29 R.ahir 1217 / 29 Ağustos 1802.
[1423] BOA, EV.HMH.d. 7667, s. 4, belge tarihi: 29 R.ahir 1218 / 18 Ağustos 1803

aynı yıl onarıma başlanması uygun görülmüştür[1424]. 1845 yılında hanın suyolu onarımı gerçekleştirilmiş (3400 kuruş)[1425], 1850 yılında ise "han derununda yıkılmaya yüz tutmuş bir duvarı", yıkılıp yeniden yapılmıştır (3566 kuruş)[1426]. 1859 yılında (mescit şadırvanı ile birlikte), tekrar suyolu onarılmış, 1869 yılında, hanın üst katındaki 4 odanın tonoz örtüsünün kurşunları yenilenmiştir (3110 kuruş)[1427]. Arşivlerde bu tarihten sonrasına dair bilgi yoktur. 1894 depreminde Kebeci Han'ın büyük hasar gördüğü ve kısmen yıkıldığı çeşitli yayınlarda dile getirilmektedir[1428]. Semavi Eyice'ye göre depremden sonra onarılmamış, sonradan yapılan düzensiz ilavelerle bugünkü şeklini almıştır[1429].

Mimari Özellikleri:

Açık avlulu, iki katlı şehir içi hanları planında inşa edilmiştir. Kuzeyinde Astarcı Han, güneyinde Ağa Hanı (Emin Hatipoğlu Hanı) ve Sarraf Hanı, batısında ise Sarnıçlı Han ile çevrili olup kuzey ve güneyden bitişik nizamdadır. Yapının dışarıdan izlenebilen tek cephesi doğuda, Yağlıkçılar Caddesi üzerindedir. Caddeye açılan sivri kemerli sıra dükkânların cepheleri, günümüzde beyaz renk boya sıva ile olduğundan duvar örgüsü anlaşılamaktadır. Fakat Ceyhan Güran, dışarıdan izlenebilen tek cephe olan doğu cephenin, üç sıra tuğla bir sıra taş olmak üzere almaşık örgülü olduğunu ve çok titiz bir işçilikle ele alındığını bildirmektedir[1430].

Dükkânlar arasında yer alan kapı, taştan yay kemerli bir açıklık şeklinde olup, beşik tonoz örtülü giriş koridoruna bağlanır (Foto. 324). Kuzey-güney doğrultusunda, yaklaşık 17 x 37 m. ölçülerindeki[1431] avlunun kuzeydoğu köşesindeki sivri kemerli dükkan, ilk yapıdan kalmadır. Üzeri beşik tonoz örtülü bu birimin üzerinde ve avlunun geri kalan kısımlarında, tamamen yeni yapılaşma göze çarpar (Foto. 325-328). Avlunun batı kanadında yer alan iç avlu girişi, diğer ile aynı aks üzerinde değildir. Basık kemerli

[1424] BOA, EV.THR. 41/51 ve EV. d. 9776, s. 41 (2. madde), belge tarihi: 21 C. evvel 1251 / 14 Eylül 1835; VGMA d. 1803, s. 40 (3. madde), belge tarihi: 23 C. evvel 1251 / 16 Eylül 1835.
[1425] BOA, EV.d. 12126, s. 35 (3. madde), belge tarihi: 5 Zilkade 1261 / 5 Kasım 1845.
[1426] BOA, EV.THR. 270/16, belge tarihi: 3 C. evvel 1266 / 17 Mart 1850
[1427] BOA, EV.MKT. 493/32, belge tarihi: 5 Muharrem 1286 / 17 Nisan 1869.
[1428] Kuran, *Mimar Sinan*, 369; Ural, *İstanbul'un 100 Mimar Sinan Eseri*, 58-59.
[1429] Semavi Eyice, "Büyük Çarşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 512.
[1430] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 116.
[1431] Şebnem Sökmen, *Tarihi Yarımada'daki Hanların Mimari Açıdan Geçirdikleri Evreler ve Günümüzdeki İşlevleri* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Fenbilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 83.

bir açıklığa sahip kapıdan, beşik tonoz örtülü giriş aralığına, buradan da iç avluya geçilir (329). Üst kat merdivenler, bu aralığın kuzey duvarının orta kısmında yer alır.

İkinci avlu; 37 x 37 metre ölçülerinde[1432], düzgün dikdörtgen formludur. Zemin kattaki bölümlerin büyük bölümü tahrip olduğundan asli yapısı anlaşılamamaktadır. Üst kat zaman içinde çok değişmiş, hanın avluya açılan revak cepheleri ve üst örtüsü, yer yer yeni malzeme ile yenilenmiş ve değiştirilmiştir. Kuzey cephe ve kuzeybatı köşe, en az değişime uğrayan kısımlardır; diğer cephelerde yıkılmış veya eklenti ile yapısı bozulmuş yüzeyler, hayli fazladır[1433]. Üst kat odalarının avluya bakan cephelerinde basık kemerli birer kapı ve pencere bulunur (Foto. 330-334).

Cümle kapısına göre sağ dip köşede, bir kapının varlığı dikkat çekmektedir. Buradan dışarıya doğru tonozlu bir örtü sistemiyle sağ geriye doğru gidilmektedir[1434]. Ancak bu kapının dışarı bir çıkış kapısı mı veyahut hana bağlı bir ahır girişi mi olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır[1435] (Foto. 335-338).

3.5.1.4. İstanbul-Galata Kurşunlu Han

Yapının Yeri: Beyoğlu, Tersane Caddesi Kardeşim Sokak (Ada 1122, Pafta 172, 52-84 parseller)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: 1550-51 **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2020

Şekil No: 61-66 **Fotoğraf No:** 339-361

Genel Tanım:

Galata'daki Rüstem Paşa Kervansarayı, Osmanlı döneminden günümüze ulaşan adıyla "Kurşunlu Han"; Haliç'in kuzey kıyısında, Ceneviz surlarından Yağkapanı İskelesi'ne açılan aynı adlı kapının hemen gerisinde, Osmanlı döneminde Balık Pazarı olarak adlandırılan bölgede yer almaktadır. Kuzeyden Tersane Caddesi ile sınır oluşturan yapı, doğudan eski adı Balık Pazarı Sokağı olan Kardeşim Sokak, batıdan eski adı Yağ

[1432] Sökmen, *Tarihi Yarımada'daki Hanların Mimari Açıdan Geçirdikleri Evreler ve Günümüzdeki İşlevleri*, 83.
[1433] Benli, *İstanbul Tarihi Yarımada'da Bulunan Han Yapıları ve Avlulu Hanların Koruma Sorunları*, 222.
[1434] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 238; Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 472-475.
[1435] Yüksel, "Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri", 238; Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri*, 472-475.

Kapanı olan Kuyumcu Tahir Sokak ile çevrilidir. Fermeneciler Sokağı'na bakan güney yönde, yapıya paralel olarak uzanan Ceneviz surları ile yapı arasında, sadece 2 metre kadar mesafe vardır. Yapı Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde, çevresindeki diğer akârları ile birlikte vakfedilmiş, 1561 yılının başında da görevli personeli -mescitle birlikte- kayıt altına alınmıştır:

"... ve vilâyet-i mezbûreden mahrûse-i Galatada vâki' olan emlâkından Lonca kurbünde olan kârbansarâyı ve kârbansarây kurbünde olan üç bâb dükkânını ve Yağ kapanı kurbünde olan yedi bab mahzenlerini (vakf eyledi)" [1436].

"Mahruse-i Galata'da bina olunan hanın mescidi imamına yevmî, iki akçe ve bevvabına ve ferraşına ala-haddihi herbirine yevmî birer akçe verile ve dahi…"[1437] *(VGMA, d. 635, 2, nr: 17).*

Kervansarayın, 1267-1281 arasında inşa edilen Ceneviz kilisesi San Michele'nin yerinde yapıldığı kabul edilmektedir. Bu görüşün temeli, Petrus Gyllius'un ifadelerine dayandırılır[1438]. 1544-47 arasında ve 1550'de de bir müddet İstanbul'da kalarak şehir hakkında incelemelerde bulunan Gyllius, De Topogra Phia Constantinopoleos/ İstanbul'un Topografisi ve Antik Eserleri"nin Galata (Sykai) bölümünde şu bilgileri verir: "… forum da (Honorios Forumu) Aziz Mikhael Kilisesi'nin temellerine şimdi bir kervansarayın inşa edildiği limana yakın düzlükte yapılmış olmalıydı. Aziz Mikhael Kilisesi, (İstanbul'a) ilk gelişimde yerinde duruyordu ve oraya, eski bir yer altı suyolunun borularıyla bol su sağlanmıştı"[1439]. Kilise kayıtları üzerinden, İstanbul'un fethine kadar limanın arka tarafında, Kurşunlu Han ile hemen kuzeybatısındaki Galata Bedesteni'nin bulunduğu çevrede faal olarak bulunduğu anlaşılan San Michele Kilisesi, bir ara, 1296'daki Venedik saldırısında tahrip olmuş, bir yıl sonra yeniden inşa edilmişti[1440]. İstanbul'un fetihten sonraki süreçte kiliseye dair tek yazılı kaynak, Gyllius'un bahsi geçen ifadeleridir. Bunun yanında, 1519 ve 1520 tarihli Ayasofya

[1436] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 141, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1437] VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 157 (15-16. satırlar), vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561.
[1438] Semavi Eyice, *Galata ve Kulesi* (İstanbul: Türkiye Turing Otomobil Kurumu, 1969), 53; Brendan Freely-John Freely, *Galata, Pera, Beyoğlu: Bir Biyografi*, (çev.) Yelda Türedi (İstanbul, YKY, 2014), 33
[1439] Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, (Latince'den çev.) Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997), 197.
[1440] Naz Ecem Çınaryılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)* (İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19, 21-27; Naz Ecem Çınaryılmaz-Bilge Ar, "San Michele Church Of Genoese Galata (Pera): Historic Records And Material Evidence On İts Chronology", *AZ ITU Journal of Faculty of Architecture* 17/2 (2020), 19-20.

Vakfı cibâyet defterlerinde geçen, Arap Camii civarında mahzene dönüştürülmüş süslü (münakkaş) kilisenin San Michele olduğu -bu bölgede mevcut diğer kiliselerin durumlarına da bakılarak- düşünülmektedir[1441]. Bu durum, Gyllius'un ifadelerinin teyidi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Kurşunlu Han'ın bir mahzenin yerinde yapıldığı, kesin olarak saptanabilmektedir.

VGMA 648 numaralı defterin 85-86. sayfalarında, Galata'da Sultan Süleyman tarafından Mihrimah Sultan'a temlik edilen bir mahzen yerinin "mülknâmesi" kayıtlıdır. 25 C. evvel 957 / 17 Mayıs 1550 tarihinde düzenlenen mülknâme, söz konusu deftere istinsah edilirken üzerine, "Galata'da vakî olan kârbansarâyın yerinin mülknâmesidir" başlığı atılmıştır. Buna göre Lonca mahallesinde, zindan yakınında olan üstüvânî (استونی)[1442] mahzen yeri; üç tarafı umumi yol ile çevrili, bir tarafından da sur duvarına bitişik olup 50x60 zirâ ölçülerindedir[1443]. Temliğin ardından mahzenin Rüstem Paşa'ya ne vakit devredildiğine dair bir kayıt yoksa da aynı defterin 88-90. sayfalarında, 1567 yılında (Mihrimah Sultan'dan Paşa'ya satılan bazı başka mülklerle birlikte) satış belgesinin yenilendiği, II. Selim tarafından yeni bir "mukarrernâme" verildiği kayıtlıdır[1444]. Gylius'un ifadeleri dikkate alınarak burasının, temlik işleminin hemen ardından Rüstem Paşa'ya devredilerek hanın inşasına başlandığı ileri sürülebilir.

Kurşunlu Han; iki katlı, revaklı avlulu Osmanlı şehir içi hanları tipinde inşa edilmiştir. İnşa tarzı ve ve tekniği bakımından, hanın alt katının kiliseden kalma olduğu şeklinde

---

[1441] Çınaryılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, 33-37; Çınaryılmaz- Ar, "San Michele Church Of Genoese Galata (Pera): Historic Records And Material Evidence On İts Chronology", 21-22.

[1442] Üstüvâni: silindirik, silindir biçiminde olan. Mahzenin tonoz örtülü olduğu kastediliyor olmalıdır. Kelimenin anlamı için bkz., Şemseddin Sâmi, *Kamûs-ı Türkî*, (haz.) Nihal Metin (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 106.

[1443] VGMA, d. 648, s. 85-86, sıra nr. 39, belge tarihi: Evahir-i C. evvel 957 / 7-16 Haziran 1550.

[1444] VGMA, d. 648, s. 88-90, sıra nr. 41: "Galata kârbansarâyının yeriyle Üsküdar kurbünde ve Gekvize nâhiyesindeki çayırların yeni mukarrernâmeleridir: Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmî-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî nüffize bi'l-'avni'r-rabbânî ve bi's-savbi's-samadânî hükmü oldur ki. Mahmiyye-i Galatada Lonca mahallesinde zindan kurbünde üstüvâni mahzen yerini sene seb'a ve hamsîn ve tis'amie cemaziyel-evvelinin yigirmi beşinde yine mahmiyye-i mezbûrede mîrî mahzen yerini sene seb'a ve sittîn ve tis'amie muharreminin evâhirinde (ve Kocaili sancağında Gekvize nâhiyesinde Tekfur Çayırı dimekle marûf mezrâ… ve Üsküdar kurbünde İbrahim Ağa Tekyesi yanında olan bir kıta çayırı ve Üsküdar sınırında Musa Bey Çayırı dimekle marûf bir kıta çayırı sene hamse ve sittin ve tis'amie ramazânının evâilinde) babam Sultan Süleyman Han tâbe serahû hemşirem Mihrimah Sultan dâmet iffethâya temlik idüb mülknâme-yi hümâyûn ihsân itdikden sonra vezîr-i azâm iken vefât iden Rüstem Paşa müşarûn-ileyhâdan satun alub hüccet-i şer'i verilmiş imiş. … evvel hüccet-i şer'i mucibince sudde-i saâdetimden mukarrernâme verilmek babında inâyet ricâ itdikleri ecilden bu nişân-ı âlîşân-ı virdim ve buyurdum ki zikr olunun mahzen yerleri ve mezra çayırlar müteveffâ-yı müma-ileyhin emlâk-ı şer'iyyesinden olub… itimâd kılalar. Tahrîrân fî evâsıt-ı şehr-i Recebü'l-mürecceb sene erbâ ve seb'in ve tis'amie" (11-21 Recep 974 / 22 Ocak- 1 Şubat 1567).

görüşler vardır[1445]. Yaklaşık olarak 30x66 metre ölçülerindekiKurşunlu Han ile yerine yapıldığı mahzen/kilisenin boyutları (50x60 zira / yaklaşık 38x45 metre) örtüşmemektedir[1446]. Ayrıca Hanın, muntazam bir dikdörtgen oluşturmayan kırık hatlı formunun kilise için pek uygun olmaması (Şekil 61-63); moloz taşla inşa edilen yapının gerek cephelerinde gerekse avlu düzeninde, katlar arasında belirgin bir malzeme farklılığının bulunamaması, -Gylius'un da belirttiği gibi- daha ziyade eski yapının temellerinden yararlanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Yapının alt kat revaklarında yarım daire, üstte sivri olmak üzere, her iki katta farklı formda kemer kullanımının, iddia edildiğinin aksine, Osmanlı hanlarında pek çok örneği olduğu gibi Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği İstanbul'daki Çukur hanlar ve Edirne Kervansarayı'nda da aynı düzenin tekrar edildiği görülür[1447].

Kurşunlu Han Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir[1448]. Bu yapı gibi Sinan'a atfedilen üç tezkerede adı geçen Kapalıçarşı'daki Cebeci Han'ın da 1550 yılına ait mülknamesinin bulunduğu hatırlanacak olursa, Sinan'ın Süleymaniye inşaatının başlangıcında, zamanını Rüstem Paşa için başkentte iki han inşasına ayırdığı ortaya çıkmaktadır. Kurşunlu Han'ın Galata'daki en tarihli Osmanlı hanı olarak bölgedeki Türk ticaret dokusunun gelişmesinde ayrı bir yeri bulunmaktadır. Lonca mahallesinde, Kurşunlu Han'ın hemen yanındaki Galata Bedesteni 1585[1449], batı tarafında ise -Kürkçü Kapısı ile Yağkapanı Kapısı arasındaki- Yelkenciler Hanı 1640 civarında inşa edilmiş, XVIII. yüzyılda da biraz kuzeyde Saksı Han ve Serpuş hanları yaptırılmıştır[1450].

İnşasından sonra yapının, Karadeniz'den gemiyle getirilen gön (tabaklanmış deri) ile zahirenin muhafaza ve satış yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir ara derilerin başka yerlere nakledilmesi üzerine, Yedikule debbağlar kethüdaları tarafından esnaf şikayetleri arz olunmuş, 17 Mayıs 1585 tarihinde İstanbul kadısına yazılan bir hükümle

[1445] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 89-90; Gönül Cantay, "Kurşunlu Han", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 1994), 5: 126.
[1446] Çınaryılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, 56.
[1447] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 475-476.
[1448] TE, TB ve TM'de geçtiği yerler için bkz.: Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 49, 114; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 37, 74, 94.
[1449] Mustafa Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sitemi* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yay., No: 9, 1985), 245-246.
[1450] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 101, 131-132.

"kadimden olduğı gibi gönün Galata'daki Rütem Paşa Hanı'nda dermahzen edilip esnafın ihtiyacını oradan temin etmesi" emrolunmuştur[1451].

Osmanlı arşivlerinde XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yapı ile ilgili, kira veya hancılık tevcihi gibi çok sayıda muhasebe kaydı bulunmaktadır. 1831 yılında gerçekleştirilen suyolu onarımı (4000 kuruş)'nın [1452] ardından 1835 yılında, zamanın getirdiği tahribat nedeniyle han esnafının başvurusu üzerine yapının keşfi yapılmış ve 36.585 kuruşluk masrafın üçte biri vakıf, gerisi han esnafı tarafından karşılanacak şekilde onarım kararı alınmıştır[1453]. Hassa baş mimarı Seyyid Abdülhalim Efendi ile mimar halifeleri Mehmed Said ve Mehmed Esad tarafından gerçekleştirilen keşfe göre onarım; üst örtüde bozulan kurşunların yenilenmesi, avlu ve revak cephelerinde taş-tuğla onarımı ve derzlerinin yenilenmesi, üst kat revak kemerleri arasına demir kirişlerin yapılması, revak kemerlerinin bozulan kısımlarının elden geçirilerek derzlerinin yenilenmesi, yine revakların üçte bir derecede bozulmuş olan döşemeleri ile merdiven taşlarının değişimi, tuvaletlerin yenilenmesi, hanın batı giriş kemer taşlarının yerine oturtularak oluşan ayrılmanın giderilmesi ve buradaki demir kapı kanatlarının tamir ve boyası, han ve revak cehelerindeki (kirpi) saçakların onarımı ile odaların sıva işlerini kapsamaktadır[1454]. Keşif evrakı arasına yapının üstten görünümünü yansıtan bir çizim de eklenmiştir (Şekil 67). Çizim oldukça şematiktir. Bu nedenle çizimde gösterilmeyen, hanın üst katındaki bazı odalarının üzerine, üçüncü bir kat oluşturacak şekilde eklenen muhdes mekânların (Şekil 63, Foto. 342, 347, 351), henüz mevcut olmadığını söylemek, yerinde bir tespit olmayabilir. Ayrıca çizime göre -ki açıklamasında da belirtilmiştir- o vakitte yapının üzeri tamamen kurşun kaplı ise de keşif defterinde, 332 zira'lık bir kısmın kiremit örtülü olduğu yazılıdır[1455]. Onarımın 1836 yılının yaz başında ve bir kayda göre de planlanandan çok daha yüksek bir bedelle (88.137 buçuk kuruş) tamamlandığı anlaşılmaktadır[1456]. Yapının bu tarihten sonrasına ilişkin başka bir onarım kaydına rastlanılmamıştır. Yapının özel mülkiyete geçtiği XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, bir ara gaz ve ispirto deposu olarak kullanıldığı[1457], ayrıca muhasebe, hukuk,

[1451] BOA, A.{DVNSMHM.d. 58, s. 78, sıra nr. 227, belge tarihi: 17 C. evvel 993 / 17 Mayıs 1585.
[1452] BOA, EV.SRG. 31/19, belge tarihi: 11 Receb 1247 / 16 Aralık 1831.
[1453] BOA, EV. MH. 19/95 (1-5), belge tarihi: 3 C. ahir 1251- 9 Safer 1251 arası / 26 Eylül 1835- 6 Haziran 1835 arası; EV. ZMT. 36/12, belge tarihi: 15 Şevval 1251 / 3 Şubat 1836
[1454] BOA, EV. MH. 19/95-2, belge tarihi: 9 Safer 1251 / 6 Haziran 1835.
[1455] BOA, EV. MH. 19/95-2.
[1456] BOA, EV. THR. 63/129, belge tarihi: 6 Safer 1252 / 23 Mayıs 1836.
[1457] BOA, DH.UMVM. 98/37 ve 40, 9 Şevval 1340 / 5 Haziran 1922.

finans ve yayıncılık gibi batı tarzı pek çok ticari işletmeye de ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır[1458].

Mimari Özellikleri:

Doğu-batı doğrultusunda uzanan 66x30 metre ölçülerindeki[1459] Kurşunlu Han; iki katlı, revaklı avlulu olarak inşa edilmiş, dikdörtgene yakın yamuk planlı bir yapıdır. Hanın giriş kapıları, dar tutulan doğu ve batı cephe üzerinde yer alır. Kuzey beden duvarı, doğudan batıya doğru 20 metre kadar uzandıktan sonra içe doğru kırılarak ikinci bir hat oluşturur. Yapının güneybatı köşesi, arşiv kaynaklarında "kargir zindan" olduğu belirtilen yapının varlığı nedeniyle içeri çekilmiş; sur duvarına paralel uzanan güney beden duvarı, hanın gönyesine göre çapraz uzandığından, arkasındaki odaların doğuya doğru küçülmesine sebebiyet vermiştir. Hanın üst kattaki yedi odasının üzerinde, üçüncü kat seviyesine kadar yükselen birer mekân daha bulunmaktadır (Şekil 61-66).

Yapının ana inşa malzemesi moloz taştır. Cephelerin görünümü oldukça bozulmuş olmakla birlikte güney cephe haricinde, üst kısımların bir sıra kesme taş üç sıra tuğladan almaşık teknikle örüldüğü olduğu, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Keza revak kemerlerinin fakulyaları da aynı teknikle örülmüştür. Kesme taş ayrıca giriş kapılarının çevresinde, revak kemerlerinin ayaklarında ve kapı-pencerelerin lento ve sövelerinde kullanılmıştır. Üst örtü, revak kemerleri, odaların kapı ve pencereleri üzerindeki yarım daire/basık kemerli alınlıklar ve saçak silmeleri tuğladandır. Bazı pencere parmaklıkları dışında, yapıda döneminden kalma madeni ve ahşap unsurlara rastlanmamaktadır.

Yapının cepheleri, muhdes binalarla büyük ölçüde kapatılmış durumdadır. Kardeşim Sokak üzerinden ulaşılan doğu cephede, dışarıdan sadece giriş kapısının çevresi görülebilmektedir. Giriş, cephenin tam ortasında olmayıp biraz kuzeye kaydırılmıştır. Düz kirişli kapı açıklığının üzerinde, duvara gömülü büyük bir kemer mevcuttur. Açıklığın boyutu ile uyumlu olmayan, yarım daire formlu bu kemer, yapının orijinal girişinin bu şekilde olduğuna işaret etmektedir. Açıklığın üzerinde, yine yarım daire kemerli alınlıkları olan, dikdörtgen formlu üç pencere yer alır (Foto. 340).

Kuzey cephenin iki ucu, önlerindeki yeni binalarla kesilmiş olup aralarında, bir kişinin geçebileceği darlıkta boşluk vardır. Buna karşın günümüzde otoparka bakan, cephenin

[1458] Çınaryılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, 225-238.
[1459] Çınaryılmaz, *Galata Kurşunlu Han (Rüstem Paşa Hanı)*, 83.

orta kesimi dışarıdan net olarak algılanabilmektedir. Bu cephe normalde Tersane Caddesi'ne dönük olduğundan, güneydeki karşılığına göre daha özenli ele alınmıştır. Cephe yüzeyinde kaba yonu taş dizilerinin ağırlıkta olduğu görülür. Fakat cephenin orijinal dokusu çok bozulmuş, bazı kısımları da sıva ile kapatılmıştır. Cephenin doğu ucuna doğru, sonradan örülerek kapatılmış üçüncü bir kapının daha olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapı oldukça dar bir koridora açılmakta, devamındaki merdiven ile de üst kata geçiş sağlanmaktadır. Odalardan dışa açılan pencereler, zaman içindeki müdahaleler neticesinde çok değişmiş, boyut ve hizaları birbiriyle tutmayan düzensiz bir hal almıştır. Pencerelerin çoğu düz dikdörtgen formlu olmakla beraber bazılarının üzerinde, yarım daire kemerli alınlıklar görülebilmektedir (Şekil 61-64; Foto. 342-343).

Batı cephenin pahlı olan kuzey köşesinde düzgün kesme taş bloklar göze çarpmaktadır. Cephenin devamında, orijinal dokusu takip edilememekte; önü tek katlı muhdes dükkanlarla kapatılmış, üst tarafı da büyük ölçüde sıvanmış durumdadır. Bu cephedeki giriş kapısı dükkâna heba edildiğinden günümüzde kullanılmamakta, dahası dışarıdan da kolaylıkla algılanamamaktadır. Fakat, dikdörtgen bir kütle halinde dışa taşırılan kemer kavsaralı bu kapının, hanın ana giriş kapısı olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Cephenin güney ucunda, sur duvarı ile han arasına geçit veren, anıtsal bir kapı daha bulunur (Şekil 65; Foto. 344).

Sur duvarına dönük olan güney cephe, tamamen moloz taşla inşa edilmiştir. Yalnız çıkma oluşturan birimlerin ön ve yan cephelerinde yer yer üçlü tuğla hatıllar görülebilmektedir. Kuzeydeki karşılığına göre daha iyi korunmuş olan cephede, yine tam bir form ve üslup birliği göstermeyen otuzüç pencere gyer alır (Şekil 66; Foto. 345).

Kurşunlu Han'ın revaklı avlusuna, üzeri çapraz tonozlu bir aralıktan geçilerek girilir (Foto. 340-41). Girişin hemen önünde, Bizans dönemine ait Korint tarzda bir sütun başlığı dikkat çekmektedir. Zemine ters olarak oturtulan başlığın içi oyularak içine su tulumbası yerleştirilmiştir. Tulumba günümüzde de kullanılmaktadır. Muntazam dikdörtgen planlı avlu, yaklaşık 9x45 metre ölçülerindedir[1460]. Muhtemelen avlunun dar-uzun yapısından dolayı olup yapısından hanın üst kata geçişi sağlayan merdiveni, Osmanlı hanlarındaki genel uygulamadan farklı bir anlayışla ele alınmış, dört kollu

[1460] Cantay, "Kurşunlu Han", 5:126.

olarak avlunun ortasına yerleştirilmiştir. Avluyu iki kat halinde çevreleyen revaklar, kare kesitli yirmi altı taş paye üzerine; altta yarım daire, üstte sivri kemerlidir. Revak kemerleri tuğladan, kemer araları almaşık örgülü olup kemerlerin üzerinde -dış cephelerin bazı kısımlarında da seçilebilen- tuğladan, iki sıra kirpi saçak dolanır. Revakların üzeri çapraz tonozla örtülüdür (Foto. 346-352, 355).

Kurşunlu Han'da alt ve üst katta otuz bir, toplamda altmış iki oda bulunur. Üzeri beşik tonozla örtülü odalar, birer kapı ve pencere ile avluya açılırlar. Zaman içindeki müdahalelerle çoğu yerde kapı-pencerelerin formları değiştirilmiş olsa da geneli itibariyle kapıların basık kemerli, pencerelerin ise düz dikdörtgen formlu olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle alt kat açıklıklarının üzerindeki yuvarlak kemerli ilave pencereler, cephe görünümlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bunların orjinalinde, üst kattaki bazı örnekleri gibi basık kemerli sağır alınlıklar şeklinde olduğu ileri sürülebilir (Foto. 352, 356-358). Odaların iç yüzeyleri de çoğu yerde tamamen sıva ile kapatılmış ve değişikliklerle orijinal dokusunu kaybetmiş durumdadır. Bununla beraber, bazı odalarda yarım daire kemerli ocak ve nişler seçilebilmektedir (Foto. 353-354, 359-361).

3.5.1.5. İstanbul- Üsküdar Rüstem Paşa Kervansarayı

Yapının Yeri: Üsküdar İlçesi, Mimar Sinan Mahallesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Mayıs 2020
Şekil No: - **Fotoğraf No:** 362
Genel Tanım:

"Anadoluda nefs-i Üsküdarda olan iskelenin cânib-i garbiyesinde…cem'an oniki mevzi'in her birine bünyâd-ı muhkem ve va'z-ı nihâdı müstahkem esas ve tertibinde hurde hurdebin ve kıyas-ı terkîbinde fikr-i metin-i gayret-i binî birer kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misâfirin üzünsiz ve ücretsiz nâzil ve sâkin olalar" [1461].

[1461] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 244 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 35-41 satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

"... ve kasaba-i mezbûre iskelesinde binâ olunan han-ı garîbde bevvâb ve ferrâş olana dahî 58- yevmî dört akçe virile" [1462].

Rüstem Paşa'nın Üsküdar Kervansarayı, Anadolu yolunun başlangıcında önemli bir menzil yapısı olarak ve yine bu yapı gibi yıkılmış olan Mihrimah Sultan'ın kervansarayı ile karşılıklı inşa edilmiştir. XIX. yüzyıl arşiv kayıtları da hanın ilk inşasında denize nazır, "Büyük İskele'de vâki" olduğunu doğrulamaktadır. İ. Aydın Yüksel'in yayınladığı 1955 tarihli bir fotoğrafta yapının kalıntıları, Mihrimah Sultan Camii'nin hemen batısında görülebilmektedir (Foto. 362)[1463]. Arşiv kayıtları arasında, yapının mimari özelliklerine işaret edecek bilgiler yoktur. XIX yüzyılın başlarında -ahırcılık görevi ile ilgili bir atama[1464] ve 1803 yılında (50 kuruş masrafla) yapılan saçak tamiri[1465] kayıtlarına göre- yapının henüz faaliyette olduğu olduğu anlaşılmaktadır. Bir müddet sonra tahrip olarak fonksiyonunu kaybeden yapı; 1865 başında içi mezbele ile dolmuş halde iken, iki yıllığına Kemahlı Halil Ağa'ya kiralanmıştır. Anlaşmaya göre Halil Ağa, yapının içini temizletip ahşaptan bir kavhe ve ahır inşa edecek, mukavele süresi sonunda da yapıları vakfa teslim edecektir. Halil Ağa taahhüt ettiği uygulamaları yerine getirmekle birlikte, bir müddet sonra sonra vefat etmiş, bunun üzerine kira süresi bir yıl daha uzatılarak hanı işletme hakkı varislerine devredilmiştir[1466].

Yapı, daha sonraki yıllarda da benzer şeklide kiralanmış, hiçbir zaman asli yapısına döndürülmemiştir. 1868'den 1870'e kadar, senelik 5500 bedelle Bekir Ağa tarafından kiralanmıştır[1467]. Süresi bittiğinde tekrar 1 senelik teklifte bulunan Bekir Ağa'nın, bu sürede hanın içine -süre bitiminde vakfa terkedilecek- 40 zira yaklaşık (30x30 m.)[1468] ölçülerinde yeni bir samanlık inşa etmek şartıyla, sözleşmesi uzatılmıştır[1469]. 1871'den 1873 sonuna kadar, yıllık 6250 kuruşa Şehremaneti tarafından; öncelikle toplu taşıma için "şehir arabaları" adıyla faaliyete geçirilmesi planlanan atlı arabaların konulması,

[1462] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 244 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s.158, 56-58. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).
[1463] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 480.
[1464] BOA, C.EV. 40/1978, belge tarihi: 21 Şaban 1206 / 14 Nisan 1792.
[1465] BOA, HMH.d 7730, s. 4, belge tarihi: 29 R. ahir 1218 / 18 Ağustos 1803.
[1466] BOA, EV.MH. 1265/14 ve 1893/42, belge tarihi: - (H. 1283 /M. 1867); BOA, EV.MKT. 376/42, belge tarihi: 15 Zilkade 1283 / 31 Mart 1867; VGMA, d. 1824, s. 44, belge tarihi: 9 R. ahir 1284 / 10 Ağustos 1867.
[1467] BOA, EV.MH. 1389/72, belge tarihi: 3 R. ahir 1286 / 13 Temmuz 1869.
[1468] 1 zira/arşın 0.75,775 metre olarak hesaplandığında. Bkz., Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 412.
[1469] BOA, EV.MH. 1448/66, belge tarihi: 2 Muharrem 1287 / 4 Nisan 1870.

ayrıca iskele meydanını daha düzenli bir hale getirmek için Vapur iskelesi önünde istiflenen odunlara depo vazifesi görmek üzere kiralanmıştır[1470]. Şehremâneti, söz konusu taşımacılık işi faliyete geçirilemediğinden, 1873 yılının sonunda burayı kullanmaktan vazgeçmiş, bunun üzerine o sıralarda aynı amaçla kurulan Üsküdar Omnibüs Şirketi[1471] tarafından kiralanmıştır. Şirketle beş senede bir kontrat yenilemek üzere 25 sene handa imtiyaz sahibi olacak şekilde 13 Mart 1874 (1 Mart 1290)'ten başlayarak her beş yılda bir yenilenmek üzere 25 yıl süreli bir kontrat yapılmıştı. Anlaşmaya göre şirket araba ve hayvanların konulması için bir yapı inşa edecek, imtiyaz vaktinin sonunda yapıyı vakfa terk edecekti. İlk beş sene için yıllık 7000 kuruş olan ücreti, Şirket tarafından ilk iki sene boyunca ödenmiş fakat sonradan sürekli ödemeler aksatılmıştır. Şirket bu süre zarfında iflasını açıklamasına rağmen 1881 senesi mayısına gelindiğinde, imtiyaz hakkını kullanarak hala hanı kullanmaya devam etmiştir[1472]. Han, 18 Ağustos 1873'te, İstanbul'un iaşesi için çeşitli yerlerden gelen zahirenin depolanması, amacıyla kullanılmıştır[1473]. Daha sonra uzun süre âtıl kaldığı anlaşılan yapıdan geriye, hiçbir iz kalmamıştır.

3.5.1.6. Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Sabuni Mahallesi, İkikapılı Han Caddesi (24/1 pafta, 1973 ada, 17 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Temmuz 2020
Şekil No: 67-70 **Fotoğraf No:** 363-396.
Genel Tanım:

> *"... mahmiyye-i Edirnede* (*sânehallâhu sekenhâ minel cem'ül-âfât ve'l-âhât ve'l-beliyyede) vâkî olub sâhibine intimâ ile meşhur olmağın tahdîdden gâni olub Mustafa Paşa Hanı ile Katırcılar Hanı kurbînde olan bir mülk kârbânsarâylarını ve mahrûse-i mezbûrede Darbhâne mahallesinde on yedi bâb fevkâni ve tahtâni*

[1470] BOA, EV.MKT. 525/53, belge tarihi: 9 Safer 1287 / 11 Mayıs 1870; 543/16, belge tarihi: 11 C. ahir 1287 / 9 Eylül 1870; BOA, ŞD. 95/25-1, belge tarihi: 27 Ramazan 1290 / 18 Kasım 1873.
[1471] Şirketin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Vahdettin Engin, "İstanbul'da Kara Ulaşımı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 6: 400-401 https://istanbultarihi.ist/219-istanbulda-kara-ulasimi (E.T. 13/08/2018).
[1472] BOA, ŞD. 95/25; 95/35, belge tarihi: 22 Muharem 1291 / 11 Mart 1874; EV.MKT. 873/3, belge tarihi: 17 Receb 1294 / 28 Temmuz 1877; EV.MKT. 908/101, belge tarihi: 21 Receb 1294 / 1 Ağustos 1877; EV.MKT. 929/84, belge tarihi: 29 Zilkade 1295 / 24 Kasım 1878; EV.MKT. 1089/63, belge tarihi: 11 C. ahir 1298 / 11 Mayıs 1881.
[1473] BOA, C.BLD. 133/6648, belge tarihi: 10 Muharrem 1208 / 18 Ağustos 1793.

evli odalarını ve Darbhâne kurbünde olan (boş) bâb evli odalarını ve İğneciler kapusu kurbünde olan dört bâb dükkânı ve Hisar içinde Ermeniler Kilisesi mahallesinde olan yedi bâb tahtâni ve fevkâni evli odalarını ve mahmiyye-i mezbûre tevâbi'inden Kemâl köyü nâm karyede olan mülk çayırlarını vakf eylediler…"[1474].

Kervansarayın dışında, Osmanlı arşivlerinde, 1846 ile 1884 yılları arasında Rüstem Paşa vakfından Edirne'deki Veli Dede Tekke/Zaviyesi'ne, yiyecek bağışı "taamiye" adı altında yapılmış cüzzi miktarlardaki bağış kayıtları bulunmakla birlikte, zaviyenin bu tarih aralığının öncesi ve sonrasındaki kayıtlarda, Rüstem Paşa Vakfı ile herhangi bir ilişkisi görülememektedir. Edirne Tahtakale bölgesinde, Lari Camii'nin hemen güneydoğusunda bulunan, Gülşenî tarikâtına mensup bu tekkenin, yıllık pirinç/et tahsisleri, kayıtların çoğunda padişah beratı ile (Filibe Nezâreti mukataası gelirinden) karşılanmış; tekke, türbe, cami ve sebil gibi birimlerinin inşa veya tamiratları da tarikat ehli kimseler veya hayırseverler tarafından gerçekleştirilmiştir[1475]. Zaviye, bu sebeplerle çalışmamıza dahil edilmemiştir.

Edirne, ilk çağlardan itibaren önem kazanan İstanbul-Belgrad yolu (Via Militaris/Osmanlı'da Rumeli yolunun orta kolu) üzerinde, Anadolu'dan Balkanlar ve Orta Avrupa'ya uzanan yolların düğümlendiği noktadaki stratejik konumu nedeniyle; bir yandan hakimiyeti altındaki devletlerin gücü nispetinde gelişme imkânı bulurken, bir yandan da sürekli saldırıların hedefi olmuştur[1476]. Dünya devleti olma arzusundaki Osmanlıların idaresine girdiği 1361 yılından[1477], İstanbul'un fethine kadar başkent haline getirilmesi, güçten düştüğü XIX. yüzyıl boyunca da dört kez işgale uğraması, bu özelliğinin bir sonucudur. Başta Osmanlı sultanları tarafından vücuda getirilen anıtsal cami ve külliyelerin çevresinde olmak üzere, sürekli imar faaliyetleri ile muazzam bir gelişime sahne olan kent; ticari, kültürel ve -Batı seferlerinin hareket noktası olarak-

[1474] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 232-233 (VGMA d. 635/2, nr. 13, s. 142, 9-18. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1475] Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 179-183; Ahmed Bâdi Efendi, *Rıyâz-ı Belde-i Edirne*, 1/1, 177-182; Nesrin Çiçek Akçıl, *Edirne Tekkeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı (Yayınlanmış Y.L. Tezi), 2009, 82-102.
[1476] Besim Darkot, "Edirne, Coğrafi Giriş", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 2-5; Yavuz Güner, "Edirne'nin Tarihi Coğrafyası", *Balkan Savaşları ve Edirne*, ed. İlker Alp-İbrahim Kelağa Ahmet (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayın No: 231, 2020), II: 2-3, 12.
[1477] İnalcık, "Edirne'nin Fethi (1361)", 159.

askerî açıdan, İstanbul'un fethinden sonra da önemini korumaya devam etmiştir[1478]. İnşasına Sultan II. Murad tarafından başlanıp, Fatih Sultan Mehmet tarafından tamamlanan ve bir idare ve dinlenme ikametgâhı olarak, II. Mustafa dönemi (1695-1703) sonuna kadar yapılan eklemelerle sürekli büyüyen Edirne Sarayı, kentin bir kültür-sanat merkezine dönüşmesinde de büyük bir rol oynamıştır[1479].

XVIII. yüzyılın ortalarında, kısa aralıklarla meydana gelen iki büyük olayın Edirne'de büyük hasarlara yol açtığı bilinmektedir. 2 Ağustos 1746'da Üç Şerefeli Camii'nin civarında başlayıp iki kola ayrılarak altmış kadar mahallenin harap olmasına yol açan yangın[1480]; ahşap binaların dışında taş yapılara da sirayet etmiş, bu arada Eski Camii-Rüstem Paşa Kervansarayı-Selimiye Camii üçgeninde de pek çok eser tahribata uğramıştır[1481]. Diğer felaket, 30 Temmuz 1752'de (H. 18 Ramazan 1165) vuku bulan büyük deprem "zelzele-i azîme" dir[1482]. Merkez üssü Havsa ve Hasköy olarak belirlenen depremde, çeşitli kaynaklar üzerinden sadece Edirne'nin merkezinde: 24 cami, 7 mescit, 13 han/kervansaray, 88 dükkân, 6 tekke, zaviye ve türbe, 4 mektep, 3 hamam, 2'şer köprü, çarşı ve tabhâne ile birer saray, konak, şifahâne, mevlevihâne ve ahırın hasara

---

[1478] Rıfkı Melûl Meriç, "Edirne'nin Tarihî ve Mimârî Eserleri Hakkında", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* (İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1963), 439-440; Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası*, 20; Rıfkı Melûl Meriç, "Edirne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi*si (İstanbul: TDV Yay., 1994), 10: 429-430; Bahattin Keleş, "XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne'de İktisadi ve Ticari Hayat", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu 23-25 Ekim 2003 Bildirileri* (Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 2003), 397-399.

[1479] Rifat Osman, *Edirne* Sarayı, yay. Süheyl Ünver (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 20-38; M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 426-427, 430.

[1480] Gökbilgin, "Edirne", s. 427.

[1481] Ahmet Bâdi Efendi, *Rıyâz-ı Belde-i Edirne* 1/2, 658: *"1159 senesi Receb-i Şerîfin on dördüncü Cuma gecesi Üç Şerefeli Câmi-i Şerîfin kurbunda bir dükkândan bi-kazâillahi teâlâ zuhûr eden ateş iki kola inkısam ile bir koldan sepetçileri ve Ağaçpazarını… Ve diğer kolu da Üç Şerefeliden Yazıcıları Mücellitleri ve Unkapanını ve Bezistân etrafını yakarak Yemişçiler sevkiyle Yediyol ağzından Kâdirîhane'ye andan Sultân Câmii (Selimiye Camii) yanında Kara Mustafa Paşa sarayını ki [mekteb-i idâdî-i mülkî ile Reji idaresi olan mahaldir] yakarak Kanlıpınar'daki kola iltihak eylediği ve zikrolunan hudûd dâhilinde kâin cevâmi-i şerîfe ve tekâyâ ve zevâyâ ve kârbân-saray ve büyût ve dekâkîn külliyen muhterik olup bu âteş-i gazab-ı pür-lehebin kârgîr binâlara dahi şerâresi tesîriyle onların dahi harap olduğu ve hatta Câmi-i Atîk (Eski Camii) ki sengîn ü metîn ve rasîn bir bina olduğu derkâr olmasına mebnî derûnuna ahâlî-i esvâk bir miktar eşyâ vaz etmişler iken ol eşyâ yandığından mâadâ Câmi-i Şerîfin mahfilleri ve minberi yanıp kubbeleri pâyelerine tesîr ile pâre pâre olmakla badehü tamir edildiği ve ateşin şiddetinden musallâ cânibinde olan pencerenin taşra uğradığı ve İkikapılı Hân (Rüstem Paşa Kervansarayı karşısında) ile Kapanhanı ki [Yemiş Kapanı] (Selimiye Camii batı yanında) kârgîrler iken harap olup badehü tamir olunduğu ve ahâlîden bazıları eşyâsını Zindan kurbunda kâin mekâbir-i müslimîne nakletmiş- ler ise de onlara dahi şerâresi isâbetle külliyen hâkister olduğu Örfî Ağa Tarihçesi'nde mezkûrdur".*

[1482] Ahmet Bâdi Efendi, *Rıyâz-ı Belde-i Edirne* 1/2, 659-661; Hasan Ali Cengiz, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azime)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 27.

uğradığı tespit edilebilmektedir[1483]. Daha sonrasında da salgın hastalıklar ve çeşitli felaketlerle baş etmek zorunda kalan Edirne'de 1858 (Hükümet Konağı yangını) ve 1905 yılındaki yangın[1484] ile 1953 depremi[1485], mimari yapılarda tahribatlara sebep olmuştur.

Rıfkı Melül Meriç; XIX. yüzyıldan itibaren maruz kaldığı işgaller sırasında büyük bir yıkıma uğrayan Edirne'de, yine de Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına, onarılarak kurtarılabilecek çok sayıda eserin ulaştığını, fakat çeşitli sebeplerle büyük bir kısmının ortadan kaldırıldığını belirlemiştir. Meriç, Cumhuriyet döneminde; mülk, arsa veya enkaz halinde satışı yapılan 120 cami, mescid ve tekke ile 22 hazireyi -ne zaman ve ne durumdayken satıldığının açıklamalarıyla- listeler halinde ortaya koymaktadır[1486].

Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşan bu en anıtsal ticaret yapısı; Edirne kalesinin kuzeydoğusuna denk gelen birinci derecedeki ticaret alanında, Tahmis meydanına açılan doğu-batı doğrultulu, eğimli bir arazi üzerine, Mimar Sinan tarafından[1487] inşa edilmiştir. Kentin ulu camisi *Eski Camii* (1403-1414) ile *Bedesten* (1417-1418), kervansarayın hemen kuzeyinde yer alır. Yapıyı günümüzde kuzeyden İki Kapılı Han Caddesi, batıdan Tahmis, güneyden Mutafçılar, doğudan ise Kurtdereli Mehmed sokaklar çevrelemektedir.

Rüstem Paşa'nın vakıf yapılarında görevli personel ve ücretlerinin kayıt altına alındığı vakfiyesinde, kervansarayda günlük dörder akçe ücretle birer kapıcı (bevvap) ve temizlikçi (ferraş), kervansaray mescidinde de yine aynı ücretle bir imam ve üç akçe ile bir müezzin görevlendirilmiştir[1488].

Açık avlulu ve iki katlı olarak inşa edilen yapı; büyük ve küçük avlulu iki kısımdan oluşmakta, kuzey cephesinde, önündeki sokağa açılan sıra dükkanlar bulunmaktadır. Bu dükkanların arasından ayrı birer girişi olan içte de iki kattaki birer koridorla birbirine

[1483] Cengiz, *1752 Edirne Depremi*, 184.
[1484] Taylan Esin, "Korku, Felâket ve Şüphe: 1905 Edirne Yangını", *Kebikeç* 46 (2018), 155-188.
[1485] Nuriye Pınar, "1952 Yılından 1954 Yılına Kadar Türkiye'de Yapılmış Olan Seismolojik Çalışmalar Hakkında Rapor", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 6/1 (1955), 181; Eyice, "Edirne-Mimari-", 430.
[1486] Meriç, **"**Edirne'nin Tarihî ve Mimârî Eserleri Hakkında", 439-536.
[1487] Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı, Mimar Sinan'ın tezkirelerinden TB ve TE'de yer almaktadır. Bkz.: Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 115; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 37. Evliya Çelebi de yapı için *"Rüstem Paşa hânı dahi binâ-yı metîndir"* demektedir: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III: 257.
[1488] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 233 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s.158, 44-46. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).

bağlanan bu iki kısımdan doğudaki *'büyük han'*, kareye yakın dikdörtgen planda inşa edilmiş olup iki katlı revakların gerisinde sıralanan altlı üstlü odalardan oluşmaktadır. Günümüze ulaşamayan köşk mescidi de bir zamanlar bu avlunun ortasında yükselmekte idi. Buraya batı yönden birleşen *'küçük han'*da alt katta ahır, kiler vb. hizmet mekanları, üst katta, üç yönlü revakların çevrelediği odalar bulunmaktadır. Bu yönüyle kent içi ve menzil hanı işlevlerinin yanyana iki bölümde bir araya getirildiği[1489] Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı; insanlar ve hayvanların, konaklama hücreleriyle servis mekanlarının birbirinden net bir şekilde ayrıldığı, mimari kurgusu ve boyutları ile Osmanlı dönemi kervansaraylarının en gelişmiş örnekleri arasında değerlendirilir[1490] (Şekil 67-68). Kaba/ince yonu ve muntazam kesme taşla inşa edilen yapıda tuğla malzeme, yer yer duvar örgüsünde, üst örtü ve kemerlerde kullanılmıştır. Yapı, tarih içerisinde geçirdiği onarımlarım izlerini taşımakla beraber, asli yapısını büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşabilmiştir.

Küçük avlulu bölümün düzgün bir form sunmayan yapısı ve giriş cephesine -birbirinden farklı boyut ve doğrultuda- birleştirilen sıra dükkanlar, kervansarayın planında ilk göze çarpan ayrıntılar olarak çekmektedir. Küçük hanın sonra inşa edilmiş olabileceği şeklinde bir görüşün[1491] oluşmasına neden olan bu durumun, esasında o zamanki sokak dokusu ve kervansarayın çevresinde mevcut yapılardan kaynaklandığı, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarındaki Edirne şehir haritaları ve fotoğraflarında açık bir şekilde görülmektedir (Şekil 69). Günümüzde sıra dükkanların açıldığı caddede ismi yaşamakta olan *İki Kapılı Han*, kervansarayın bu yöndeki cephe tasarımını belirleyen yapı durumunda idi[1492] (Foto. 363-364). Dükkanları sokağın formuna uydurmak durumunda kalan Mimar Sinan, büyük hanın bu yöne bakan kubbeli üst kat odalarını tonozlu birer mekanla genişleterek dükkânlarla aynı hizaya getirmiş, (küçük han daha önde konumlandırıldığı ve üst kat odaları tonozlu olduğu için ekstra bir müdahaleye gerek

[1489] Kuran, *Mimar Sinan*, 152.
[1490] Cantay "Kervansaraylar", 373-374; Aynı yaz., *Osmanlı Menzil Kervansarayları* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları: 19, 2016), 77; Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 231.
[1491] Peremeci, *Edirne* Tarihi, 88; Ertan Çakırlar, "Rüstem Paşa Kervansarayı Turistik Oteli", *Arkitekt* 338 (1970), 70; N. Çiçek Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 290.
[1492] 1524 (H. 931) tarihinde Çoban Mustafa Paşa tarafında inşa edilen -ki Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde kervansarayın yakınında bahsedilen yapının bu olduğu anlaşılıyor- yapı 1940'tan önce, harap durumda iken belediye tarafından yıktırılmıştır. Bkz. Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 219; Peremeci, *Edirne* Tarihi, 88-89.

kalmamıştır) böylelikle bir bütün halinde dışa yansıyan hareketli bir cephe görünümü elde etmiştir.

Kervansarayın günümüze ulaşan bir inşa kitabesi olmamakla birlikte, 1554[1493] ve 1561[1494] tarihlerinde yapıldığına dair bazı görüşler bulunmaktadır. Günümüzde büyük han girişi üzerinde yer alan ve tam olarak okunamayacak durumdaki iki satırlık onarım kitabesi, 1972 yılında Oral Onur tarafından neşredilmiştir (Foto. 385). Miladi 1753/54 tarihine denk gelen kitabenin metni ve açıklaması şu şekildedir:

"Açıldıkça kapansun 'ayn-ı a'da.
Bi-hakkın sure-i innâ fetahnâ sene 1167" [1495]

Açıklaması: "Fetih suresinin hakkı için bu kapı açıldıkça düşmanların gözleri kapansın"[1496].

XVII. yüzyılda Abdurrahman Hıbrî, yapıyı kentin en anıtsal ve meşhur hanı olarak tanımlamaktadır[1497]. 1746'daki büyük yangının ve 1752 depreminin kervansarayı ne şekilde etkilediği, şu an için bilinmemektedir. Fakat kervansarayın onarım kitabesi, özellikle depremin hatırasını yaşatıyor olmalıdır. Nitekim sadece kervansarayın yakın çevresinde depremde hasar gören ticaret yapılarından; Bedestenin kubbe, kemer ve duvarlarında çatlaklar oluşmuş, Havlucular/Solaklar Hanı'nın (1601-1602) üst katı tamamen yıkılmış, Yemiş Kapanı/Hanı (1588-1591) ve Kurşunlu Han (Arap Hanı, II. Murad dönemi) ise büyük ölçüde yıkılarak ilerleyen süreçte tamamen ortadan kalkmışlardır[1498].

Kervansaray XVIII. yüzyılın sonuna doğru, bir müddet yeniçeri solaklarının kışlağı olarak kullanılmıştır. 19 Ağustos 1787-9 Ocak 1792 arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gerçekleştiği anlaşılan bu hadisede, kervansarayın konaklama bedeli (23324 kuruş), hazine-i âmireden karşılanmıştır[1499]. Köşk mescidinin bahsinde görüleceği

[1493] Cantay, "Kervansaraylar", 373; Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, 75.
[1494] Çakırlar, "Rüstem Paşa Kervansarayı Turistik Oteli", 70; Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı", 290.
[1495] Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 223.
[1496] Şeyma Lale Süman, *Edirne'de 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaraylarının Mimarisi ve Onarım Sorunları* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 45; Filiz Koca Özmen, *Kentsel Mimari Miras Bağlamında Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Değerlendirilmesi* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 42.
[1497] Abdurrahman Hıbrî, *Enîsü'l Müsâmirîn*, 43.
[1498] Cengiz, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azime)*, 150-151, 155-157.
[1499] BOA, AE.SAMD.II, 11/1198, belge tarihi: 24 Şevval 1105 / 18 Haziran 1694.

üzere, 1865 yılı civarında, kervansarayın bazı kısımlarında onarıma ihtiyaç duyulduğu, detay verilmeden dile getirilmektedir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, yapının Edirne ve çevresinde yetiştirilen kozaların satıldığı "koza hanı" olarak faaliyet gösterdiği belirtilmektedir[1500]

1935 yılında Edirne'deki eski eserlerin durumunu tespit etmek üzere Sedat Çetintaş'ın da aralarında bulunduğu bir heyetin hazırladığı cetvellerde, Rüstem Paşa Hanı (ve Küçük Han) için: "haraptır, tamiri lazımdır" notu düşülmüştür[1501]. Bu tarihten sonra uzun süre kapalı tutulan yapının onarılarak otele dönüştürülmesi konusunda 1952 yılında çalışmalara başlanmış[1502]; 1960-1970 yılları arasında da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir onarıma tabi tutulmuştur. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan onarım öncesine ait fotoğraflarda; beden duvarlarının büyük ölçüde sağlam durumda, fakat arka cephesinde derin bir çatlakla üst kat odalarının bir kısmının yıkık olduğu, genel olarak da -ön cephedeki dükkanlar da dahil olmak- üzere taşıyıcı ayak ve kemerler ile iç-dış duvar yüzeyleri ile üst örtüde ciddi aşınmaların bulunduğu gözlenmektedir (Foto. 366-372).

İki etap halinde gerçekleştirilen restorasyonlarda 1966 yılına kadar kervansarayın kurtarılmasına yönelik uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu sırada yapılan en önemli işlemlerden biri; çok kötü durumda olan büyük avlulu bölümde güneye bakan odalardaki -cephe duvarları dahil olmak üzere- üst örtü, destek ve taşıyıcıların yıkılarak, betonarme çerçeve içerisine alınmak suretiyle yeniden inşa edilmesi olmuştur (373-374)[1503]. Bunun dışında kubbe-tonoz örtülerinin yenilenmesi; üst örtü kurşunlarının daha ucuz olan kauçuk pestili malzeme ile kaplanarak kurşun renginde boyanması[1504]; kervansaray ve dükkanların iç-dış cephe duvarları ile kemer ve taşıyıcı yüzeylerinin tamamen elden geçirilip, bozuk kısımları ile derzlerinin yenilenmesi; yine merdiven ve zemin döşemelerinin yenileme işlemleri gibi kapsamlı müdahalelerin yapıldığı anlaşılmaktadır[1505] (Foto. 371c, 375-377). Ayrıca onarım öncesinde kervansarayın doğu

[1500] Peremeci, *Edirne Tarihi*, 88.
[1501] Rıfkı Melül Meriç, *Şehrin Hüznü Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*, ed. Fahri Tuna, (İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yay., 2013), 171.
[1502] Ekrem Hakkı Ayverdi, "Edirne'de Rüstem Paşa Kervansarayı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 122 (1952), 9.
[1503] Ertan Çakırlar, "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* I (1974), 129.
[1504] Çakırlar, "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı", 130.
[1505] VGMA, Bilgi Notu nr/tarih: 22.00.01/190-BN001 / 1964; VGMA, Onarım fişi no/tarih: 22.00.01/190-OF001 / 1964; VGMA Rapor nr. 22.00.01.190-RP001 / 1966.

cephesinin üst kısmında, bir büyük iki küçük şeklinde cephe boyunca uzanan pencerelerin, onarım sırasında örülerek kapatıldığı görülüyor (Foto. 365, 376, 381). 1966 yılında, kervansarayın otel olarak kullanılmasının onaylanmasının[1506] ardından ise küçük avlu revaklarının camekanla kapatılması, avlunun zemini altına kazan, su deposu yerleştirilmesi, tüm odalara duş, wc. ilavesi ile tesisatı, mutfak olarak tasarlanan güneydeki birime dışarısı ile irtibatlı bir servis kapısının açılması, ahır mekanın lokanta ve kulüp olarak düzenlenmesi ve büyük hanın kuzeybatı köşedeki odalarına Türk hamamı yapılması gibi yeni fonksiyonuna yönelik düzenlemeler gerçekleştirilmiştir[1507] (Foto. 378).

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1972-1983 yılları arasında otel olarak kiraya verilen yapı, Türkiye'de bir kervansarayın işlevine uygun bir biçimde, otel olarak düzenlenip kullanıma açıldığı ilk örnek olma özelliğini taşır[1508]. Uzun yıllar içerisinde gerçekleştiren onarım ve düzenlemeler sonucunda, 1980 yılında Ağa Han mimarlık ödülüne layık görülmüştür[1509]. 1983 yılında sözleşmesi feshedilen yapıda, restoran kısmının restorasyonu, bahçe tanzimleri gibi küçük çapta onarımları yapılmış, kervansarayın bir bölümü, Vakıf Eserleri Kültür ve Sanat Galerisi olarak hizmete açılmıştır[1510]. 1986 yılında küçük han duvarlarında meydana gelen çatlakların ve temellerinin araştırılması için projelendirilen[1511] kervansaray, 1988'de restorasyon şartı ile tekrar otel olarak kiraya verilmiştir. Bu dönemde küçük han duvarları, üst örtünün tekrar kurşunla kaplanması, iç onarım, sıva ve tesisat işleri gerçekleştirilmiştir[1512]. Bu tarihten sonra 2017 yılına kadar otel olarak kervansaray, 2020 yılı yaz aylarına kadar kapalı kalmış, bu tarihte restoran olarak tekrar faaliyete açılmıştır.

Mimari Özellikleri:

Doğu-batı doğrultusunda geniş bir alana yayılan kervansarayın, 1.20 metre kalınlığındaki[1513] dış duvarlarının boyutları, cephelere göre farklılık gösterir: doğuda

[1506] VGMA, GEEAYK Karar nr/tarih: 3225 / 26.06.1966; Çakırlar, "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı", 129.
[1507] VGMA, Rapor nr. 220001190-RP001, 1966; VGMA Rapor nr. 220001190-RP001, 1966; GEEAYK karar nr/tarih: 3235 / 26.06.1966.
[1508] VGMA, GEEAYK Karar nr/tarih: 3093 / 16.04.1966.
[1509] VGMA, Bilgi Notu nr: 220001190-BN004/-.
[1510] VGMA, Rapor nr/tarih: 46-16/10/1991; Bilgi notu nr: 22.00.01/190-BN004.
[1511] VGMA, Karar nr/tarih: 2-11/11/1986; VGMA Rapor nr/tarih: 46 / 16.10.1991.
[1512] VGMA Rapor no/tarih: 1.1.5023 / 25.09.1991.
[1513] Süman, *Edirne'de 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaraylarının Mimarisi ve Onarım*

50.60, batıda 49.80 (42.40 + 7.40), uzun kenarlar da yaklaşık 82 metre. Doğu kenarda büyük hanın 16.20 metre olan cephe yüksekliği batı uca gelindiğinde, hem arazinin eğimi hem de küçük hanın biraz daha alçakta konumlanması sebebiyle, 10.80 metreye kadar düşer[1514]. Köşeleri düzgün kesme taş kaplamalı cephelerde, zaman içindeki müdahalelerin etkisi, kendini belli etmektedir[1515]. Cephelerin genel görünümü, kalın ve dışa taşkın, tuğla renkli derzlerin arasında ince yonu taş örgü şeklindedir. Farklı olarak kuzey ve batı cephe ile küçük hanın güney cephesinin birinci kat seviyesinde; bir sıra taş, iki veya üç sıra tuğla olmak üzere almaşık düzen görülür. Kervansarayın kubbe ve tonoz örtülü üst kat odaları dıştan tamamen kurşun kaplı olup bunların arasından tuğla örülü bacalar yükselir (Şekil 67-68; Foto. 379).

Kervansarayın kuzeye bakan giriş cephesindeki sıra dükkanlar 21 adettir. Üzeri beşik tonoz örtülü, yuvarlak kemerli birer eyvan görünümündeki dükkanlar, -doğudaki ilk dördü hariç- birbirinden farklı genişlik ve derinliktedir. Kesme taş ayaklar arasına atılan kemerleri tuğladan, kemer araları ise bir sıra kesme taş kaplama, iki sıra tuğla şeklindedir. Kermerlerin üzerinde ahşap konsollarla desteklenen meyilli bir saçak yer alır. Saçağın üzerindeki birinci kat cephe yüzeyi ise altta altı sıra tuğla üzerinde, bir sıra ince yonu kesme taş ile bir veya iki sıra tuğla örgülü olup ayrıca taşlar arasına dikine birer tuğla yerleştirilmiştir. Odalardan dışarıya açılan birer pencere, bunların arasında da taş çörtenler bulunur. Düz lento ve söveli dikdörtgen pencere açıklıkları, demirden lokma parmaklıklıdır. Pencerelerin üzerinde tuğladan, içleri dolgulu sivri kemerler yer alır. Cephenin saçak seviyesinde iki sıra tuğladan kirpi saçak, yapının tüm cephelerini sınırlandırmaktadır (Foto. 379-380).

Doğu cephe, -büyük hanın Kurtdereli Mehmed sokağına açılan cephesi- oldukça masif bir görünüme sahiptir. Kalın derzli duvarların bazı kesimlerde, düzensiz tuğla sıraları görülür. Saçak seviyesine açılmış küçük güvercin deliklerinden başka cephede göze çarpan tek unsur, kuzey uca açılan üç penceredir. Pencere formları, kuzeydekilerle aynı olmakla birlikte birinin üzerinde sağır sivri kemeri yoktur (Foto. 381). Güneyde büyük ve küçük avlulu bölümler aynı hizada sonlanmadığından iki kısmın bu yöndeki cephesi

---

Sorunları, 46.

[1514] Süman, *Edirne'de 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaraylarının Mimarisi ve Onarım Sorunları*, 49-50.

[1515] Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri* (İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Basım, 2013), 107.

ile büyük hanın açıkta kalan batı cephesi, ayrı ayrı izlenebilmektedir. Büyük hanın güney cephesi doğudaki gibidir. Yalnız cephenin batı köşesi -üç sıra iri mukarnas dişleriyle- pahlı olup köşeye yakın konumda, üç adet zemin kat penceresi yer alır. Büyük hanın batıya yöne açılan yüzeyinde ise altlı üstlü ikişer pencere bulunur.

Küçük hanın güney cephesinde farklı olarak, kesme taş örgülü şekilde, dışa taşkın iki payanda, birinci kat seviyesine kadar uzanmaktadır. Payandaların üzerindeki beş pencere, yine uzunlamasına dikdörtgen formlu ve sağır sivri kemerlidir. Pencerelerin arasında taştan çörtenler yer alır. Alt sırada yer alan toplam altı pencereden ikisi mazgal şeklinde, diğer dördü, kemersiz olarak, yatay dikdörtgen formdadır (Foto. 382).

Kervansarayın Tahmis sokağa açılan batı cephesi de -ki küçük hanın dışa açılan cehesidir- benzer bir anlayışla düzenlenmiştir. Burada yine cepheyi dikey olarak bölen üç adet payanda bulunur. Cephenin iki köşesi, güneyde olduğu gibi pahlanmıştır. Üst kat odalarından dışa açılan muntazam pencerelerin aksine, belirli bir düzen göstermeyen, kemersiz alt sıra pencereleri, zaman içinde yapılan müdahalelere işaret etmektedir; kaldı ki bu pencereler kervansarayın ahır kısmından dışarıya açılırlar (Foto. 383).

Büyük hana giriş, doğudan itibaren dört ve beşinci dükkanlar arasındadır. Girişin üzerine denk gelen odanın kubbesi, diğerlerinden farklı olarak çokgen kasnak üzerinde yükseltimiş ve yivli olarak tasarlanmıştır. Yuvarlak kemerli derin bir niş şeklindeki girişin iki yanında sivri kemerli birer açıklık, kemerin oturduğu taş ayakların köşelerinde de mukarnaslı başlıklara sahip silindirik birer sütunce yer alır. Giriş açıklığını dıştan; yanlarda düz, üstte kemerin formuna uygun olarak yarım daireye dönüşen, ince kaval bir silme çevrelemektedir. Büyük demir kapının basık kemeri, kırmızı-beyaz renkli taşlarla örülü şekilde, kamalı tarzdadır. Kemerin hemen üzerinde, yanları dilimli iki kartuş içerisine alınmış, dikdörtgen formlu onarım kitabesi yer alır. Kitabenin çevresi, dış silme ile basık kemer arasında kırmızı renkli taşlarla örülmüş, kitabe de ayrıca çerçeve içerisine alınmıştır (Foto. 384a, 385).

Giriş kapısının önündeki çapraz tonozlu bir aralıktan geçilerek 37 x 28.70 metre ölçülerindeki[1516] avluya ulaşılır. Biri bu aralığın bitiminde olmak üzere, avlunun uzun

[1516] Süman, *Edirne'de 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaraylarının Mimarisi ve Onarım Sorunları*, 45.

kernarlarında, üst kata geçiş sağlayan iki taş merdiven bulunur (Foto. 386). Avluyu iki kat halinde çevreleyen revaklar, yirmi sekiz adet kare kesitli taş ayaklar üzerinde; zemin katta yuvarlak, üste sivri kemerlidir. Kemer araları bir sıra düzgün kesme taş, iki-üç sıra tuğladır. Bu düzen, üst revak kemerlerinin üzengi seviyesinde de görülür. Ayrıca katları ayıran hizada tuğladan örgü bir kuşak bulunur. Birinci kat kemerlerinin üzerinde, ahşap konsollara dayanan meyilli saçak, revak boyunca avluyu çevrelemektedir (Foto. 387).

Revaların gerisinde, iki katta toplam 75 oda (alt katta 37, üstte 38) sıralanmaktadır. Örtü sistemi her bir birime denk gelecek şekilde; zemin kat revak ve odalarında beşik tonoz, üst katta pandantif geçişli kubbedir. Farklı olarak -zemin katta girişin önüne denk gelen biriminin çapraz tonozu dışında-, üst katın kuzeyinde, girişin üzerine denk gelen kubbenin arkasındaki mekânda aynalı çapraz tonoz, bu yöndeki odalara eklenen diğer birimlerde beşik tonoz kullanılmıştır. Yaklaşık 4x4 metre ölçülerindeki[1517] odaların avluya bakan cephelerinde, onarımların etkisi izlenmekle beraber, muntazam kesme taşlı almaşık örgü düzeni devam eder. Her odada avluya açılan dikdörtgen formlu birer kapı ve pencere, bunların üzerinde de tuğladan sivri kemerli sağır alınlıklar bulunur. Kemer yüzeylerinin düz tuğla dolgularının yanında, ikişerli tuğlaların dikey ve yatay olarak atlamalı olarak sıralandığı -ki bunlardan bazılarının ortasında ayrıca selvi ağacı motifi bulunur- dekoratif örnekler de oldukça fazladır. Alt kattaki odaların avlu pencereleri, farklı olarak, yuvarlak kemerli nişler içerisine alınmış olup bunların üzerinde ayrıca alınlık yoktur (Foto. 389-390). Odaların içerisinde dikdörtgen formlu bir veya iki niş ile birer ocak yer alır. İki yanda taş konsollara dayanan basık kemerli ocakların, kemer ve üzerindeki piramidal külahları tuğladandır.

Büyük avlunun üst kat revak korkuluklarında, kervansarayın en dikkat çekici bezemeleri yer alır. Yaklaşık 1 metre yüksekliğindeki taş korkulukların her birinde, ortadaki bir madalyonun içerisine alınmış şekilde, kabartma tekniğinde işlenmiş yedi farklı geometrik kompozisyon görülür. (Foto. 391). Daire, beşgen, altıgen ve onikigen gibi çokgen formlu şablonlardan türetildiği anlaşılan kompozisyonlar çoğunlukla, iri boyutta çok kollu yıldızlar ve bunların etrafındaki geometrik şekilllerden oluşturulmuştur (Şekil 70). Eski fotoğraflardan, korkulukların bir kısmının 1960-70 onarımları sırasında yenilendiği anlaşılmaktadır (Foto. 369-370).

[1517] Çakırlar, "Rüstem Paşa Kervansarayı Turistik Oteli", 70.

Giriş cephesinin batı ucuna yakın şekilde konumlandırılan küçük hanın girişi, büyü avlu girişiyle benzer anlayışta, fakat daha sade olarak düzenlenmiştir. Renkli taş malzemeye yer verilmediği bu bölümde, köşe sütunceleri yerine, kemer üzengilerinin altındaki dilimli konsollar göze çarpar (Foto. 384b). Yaklaşık 26.6 x 16.5 metre ölçülerindeki[1518] küçük avlunun zemin katında, biribirinden faklı işlevlere sahip birimlerin yalın duvarları hakimdir. Üst katta ise avluyu üç yönde çevreleyen revaklar yer alır. Revak cepheleri, kemerlerinin tamamen tuğladan olmasının dışında, büyük avlu üst kat revakları ile aynı özelliktedir. Avlu girişinin önündeki çapraz tonozlu aralığın batı yanında, üst kata çıkan döner merdivenin kapısı, doğu yanında ise yanyana iki oda yer alır. Basık kemerli oda kapılarının yanlarında, avluya bakan sivri sağır kemerli birer pencere bulunur (Foto. 392). Odaların üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Bu odaların yanında, avlunun büyük hanla birleştiği kuzeydoğu köşesinde, adeta ayrı bir blok halinde yükselen iki katlı tuvalet mekanları yer alır. Buranın avludan üç basamakla çıkılan basık kermerli bir girişi bulunduğu gibi (Foto. 393) her iki kattaki uzun birer koridorla da büyük hanla bağlantısı sağlanır (Şekil 67-68). Kervansarayın çeşmesi, bu birimin hemen güneyinde, büyük hanın küçük avluya bakan batı cephesi üzerindedir. Sivri kemerli çeşme; 3.66 x 3.11 metre ölçülerindedir[1519]. Dışa taşkın kademeli bir silme ile çevrelenen çeşmenin geç dönemde yenilendiği anlaşılan ayna taşı üzerinde; iki yanda dikdörtgen formlu kaideye oturan birer sütun üzerindeki iri ‘s’ kıvrımları ve yivli yaprak dizilerinden oluşan barok karakterli bir bezemeye yer verildiği görülmektedir. Çeşmenin yanında, büyük avluya geçit veren koridorun, yine basık kemerli ve saçaklı olan kapısı bulunur (Foto. 394).

Küçük avlunun batı kenarının ortasındaki basık kemerli bir kapıdan, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, 10.90 x 45.90 metre ölçülerindeki[1520] ahır kısmına geçilir. Ortadaki ondört ayakla iki sahına bölünen yapının üzerine, boylamasına atılan beşik tonozla örtülüdür. Sahınları belirleyen ayaklar iki uçta dikdörtgen kesitli olup diğerleri haçvari formdadır (Foto. 395). Enlemesine uzanarak ahıra güney ucundan birleşen diğer birim (depo/mutfak vb. hizmet birimi); ortadaki üç ayakla iki sahına ayırılmış olup ahır

[1518] Süman, *Edirne'de 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaraylarının Mimarisi ve Onarım Sorunları*, s. 45.
[1519] Özmen, *Kentsel Mimari Miras Bağlamında Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Değerlendirilmesi*, 79.
[1520] Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, 77.

planı küçültülmüş ölçülerde tekrar eder (Şekil 67). Avluya açılan giriş kapısı ahırdaki gibidir, yalnız iki yanında dikdörtgen formlu birer pencere bulunur.

Birinci katta, üç yönlü revakların gerisindeki odalardan uzun kenar üzerindekiler, altındaki ahıra bağlı olarak sırt sırta vermiş ikili gruplar halinde konumlandırılmıştır. 3x3 metre ölçülerindeki[1521] kare planlı bu oda grupları, üzeri çapraz tonozlu koridorlarla biribirinden ayrılır. Avlunun kısa kenarlarında yer alan odaların boyut ve formları değişkenlik göstermektedir. Revağın uzun kenarındaki, üzeri pandantifli kubbe ile örtülü yedi gözün dışında, geri kalan revakların ve tüm odaların üzeri, aynalı beşik tonoz ile örtülmüştür. İçlerinde birer ocakla ikişer niş bulunan odaların kapı ve pencere düzenleri, büyük avlulu bölümün üst kat düzenini tekrarlar. Revağın güney ucunda, bu kattan büyük avlulu kısmın bağlantısını sağlayan bir kapı daha bulunmaktadır (Şekil 68, Foto. 396).

3.5.1.7. Tekirdağ-Hayrabolu Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Tekirdağ Hayrabolu İlçesi, İlçe Merkezi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Hayrabolu'da[1522], Rüstem Paşa'ya ait bir hanın varlığına işaret eden tek bir belge var olup 11 Ocak 1898 tarihinde düzenlenmiştir. Belgede, 4 Ocak günü Adliye Dairesi'nde çıkan yangında zarar gören evrakların durumu rapor edilmektedir. Gece yarısı 00.30 civarında meydana gelen olay sırasında, Hükümet Konağı'nın alt katındaki dairede bulunan evrakdan çok azı, ancak "sandık-ı yevmiye defterlerinin bir kısmı" kurtarılabilmiştir. Yanan evraklar arasında o sırada görülen davalardan, Rüstem Paşa evkafından han ve bezirhanenin feshi davasının belgeleri de bulunmaktadır[1523]. Söz konusu belge, Hayrabolu ile ilgili arşiv kayıtlarının sayıca az oluşunun sebebini ortaya koyması bakımından da önemlidir. Belgede "han" kelimesi, eğer bir imla hatası yok ise, gayet açık yazılmıştır. Medrese dershanesinin bitişiğinde olan muhdes anbardan da

[1521] Çakırlar, "Rüstem Paşa Kervansarayı Turistik Oteli", 70.
[1522] Hayrabolu'nun konumu ve kısa tarihçesi için bölüm 3.4.1.3'e bakınız.
[1523] BOA, EV.MKT. 2348/41, belge tarihi: 30 K. evvel 1313 / 11 Ocak 1898.

bahsedilmiş olabilir. Fakat bezirhanenin varlığının kesin olduğu, başka bir belge ile de sabittir[1524].

3.5.1.8. İzmir-Tire Rüstem Paşa Hanı

Yapının Yeri: Tire ilçe merkezi, Yeni Mahalle.
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:**
Şekil No: 71 **Fotoğraf No:** Ekim 2016
Genel Tanım:

Tire Kervansarayı, Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde yer alan,[1525], ticari yapılarından biridir. İzmir'in 65 kilometre güneydoğusunda bulunan Tire; güneyde Aydın İli, kuzeyde İzmir'in Bayındır, doğuda Ödemiş, batıda da Selçuk ve Kuşadası ilçeleri ile çevrilidir. Aydın sıradağlarından Güme (Kestane) Dağı'nın kuzey eteklerinde, Küçük Menderes Nehrinin suladığı verimli bir ova üzerine kurulan şehir[1526], İzmir, Selçuk (Ayasuluk/Efes), Kuşadası, Balat gibi Ege kıyılarından Anadolu içlerine uzanan eski yolların kilit noktasında olup[1527], daha MS. V. asırda belirli bir ticaret hacmine sahip ve Pisikoposluk merkezi olarak, Bizans'ın ileri düzeydeki kentleri arasında bulunduğu görülür[1528]. Bizans İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girdiği XIV. yüzyılın başlarında, Menteşeoğullarından Sasa Bey tarafından 1304 yılında fethedilen Tire ve çevresi, kısa bir süre sonra, aralarındaki mücadeleden galip ayrılan Aydınoğlu Mehmed Bey'in idaresine geçmiştir (1310)[1529]. Aydınoğlulları dönemi, Tire'nin XVII. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan muazzam gelişiminin ilk ayağını oluşturmaktadır. Yüzlerce Türkmen boy ve aşiretlerinin iskân edildiği bu süreçte, Venedik ve Cenevizlilerle iyi ilişkiler geliştirilmiş, kıyı limanlarına ulaşan kervan yolları üzerindeki

[1524] BOA, EV.BKB. 195 (görüntü nr. 250), belge tarihi: 25 Şevval 1263 / 6 Ekim 1847.
[1525] *"nefs-i Tire'de olan bir mülk kârbânsarâyları"*, bkz. Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 265 (VGMA d. 635/2, nr. 13, s. 143, 32. satır, vakfiye tarihi, 10 Safer 965/3 Aralık 1557).
[1526] Besim Darkot, "Tire", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1979), 12/1: 379.
[1527] Mustafa Özer, *Tire'deki Ticaret Yapıları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 41, 44; Gülay Belen, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015), 34.
[1528] Özer, *Tire'deki Ticaret Yapıları,* 45.
[1529] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1969), 104; Darkot, "Tire", 380.

kentler arasında güvenli bir ticaret altyapısı kurulmuştur[1530]. 1390 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Aydınoğulları beyliğine son verilmesiyle başlayan Osmanlı hakimiyeti, Ankara Savaşı'ndan sonra kesintiye uğramış, 1402-1403 kışını Tire çevresinde geçiren Timur tarafından, kentin idaresi İsa Bey'in oğullarına bırakılmıştır[1531]. 1425/26 yılında II. Murad tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katılan kent, bu tarihten sonra Anadolu Beylerbeyliğine bağlı Aydın Sancağı'nın merkezi haline getirilmiştir[1532].

Osmanlılar tarafından Tire'nin merkez olarak seçilmesinde, önemli yol ağlarıyla bağlatısının yanında verimli arazilerinde yetiştirilen, pamuk, zeytin, susam, keten, kenevir (kendir) gibi sanayi ürünleri ve bağ-bahçe (en çok üzüm, incir, kestane, limon-narenciye çeşitleri) üretiminden kaynaklanan iktisadi gücü, belirleyici olmuştur[1533]. 1550-1650 arasında Tire'de, herbiri ayrı olarak kurulmuş pirinç, meyve, şıra, kestane pazarları; boyacı, dokumacılar, keten kumaşçıları (bezzaz), ipek kumaşçıları, terziler, takke ve eğer minderi imlataçıları, güğümcüler, kılıç imaatçıları ve pabuççular çarşı-sokakları mevcuttu[1534]. XVI. yüzyılda Tire'de üretilen pamuk ipliği, -devletçe yasaklanmasına rağmen-, Venedik, İspanya, İngiltere gibi ülkelere ihraç edilmekteydi[1535]. Yerel tezgahlarında işlenen çeşitli dokumalar arasında; Tire peşkiri, peştemalleri, âbdest makremeleri, hamam havlıları, alacaları ve yastıkları meşhûrdu[1536]. Keten ve kenevirden imal edilen halat-urgan çeşitleri, çuval, çadırbezi, yelkenbezi, İstanbul ve ülkenin çeşitli yerlerinden talep edilen en önemli ticari ürünlerdi[1537.] Osmanlı donanmasının ihtiyacı olan halatların bir kısmı hammadde olarak Tire'den karşılanıyordu; yine sarayın ipek ve keten gereksinimi ile Kapıkulu teşkilatının kışlık

[1530] Emel Göksu, "Tire", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. A. Uzay Peker-Kenan Bilici, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006) II: 280-281.
[1531] Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 112; Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım 1968), 67- 68.
[1532] Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, 82-83; Darkot, "Tire", 380.
[1533] Ahmet Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, (İzmir: Bilkar Bilge Karınca Matbaası, 2003), 138, 149-152; Belen, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 212- 217.
[1534] Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, 2000), 39-41 ve tablo 3.
[1535] Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, 169.
[1536] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff, (İstanbul: YKY, 2005), 9: 80, 87.
[1537] Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 147.

giyecekleri için (yılda 20.000 okka) kırkım yünü gönderilmesi, Tire'nin yükümlülüğü altındaydı[1538].

1671 yılında Tire'ye gelen Evliya Çelebi, kentin büyüklüğünü Manisa ile karşılaştırarak, her açıdan daha gelişmiş olduğu ifade eder. Ticaretin çevresinde yoğunlaştığı Tire Bedesteni ve Uzunçarşı ile kentin çarşı-pazarlarındaki canlılığa ayrıca değinen Evliya Çelebi'nin aktardıklarından elde edilen sayısal veriler (68 mahalle, 144 mihrap -36'sı büyük cami-, 27 han, 2800 dükkân, 30 medrese, 60 sıbyan mektebi, 13 hamam, 5 sebil ve 270 çeşme), kentin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir[1539]. Yüzyılın sonlarına doğru İzmir'in bir liman kenti olarak ön plana çıkmasıyla, Tire'nin yavaş yavaş önemini kaybettiği görülür[1540]. XVIII. yüzyıllarda mütesellim ve âyanların idaresinde, Tanzimat'ın ilânıyla da bir süre muhassıl tarafından idare edilen Tire, 1811'de sancak merkezi statüsünü Aydın (Güzelhisar)'a devretmiş, 1867'de ise İzmir iline bağlanmıştır[1541]. XVI. yüzyıldan sonra irili ufaklı pekçok depremle sarsılan kentin; 1831, 1857 ve 1912'deki çarşı yangınlarında da büyük tahribata uğradığı bilinmektedir[1542]. Son olarak Mayıs 1919'dan Eylül 1922'ye kadar Yunan işgalinde kalan Tire, 1924 yılında Teşkilat Kanunu ile İzmir'e bağlı bir ilçe haline getirilmiştir[1543].

Tire hanlarından günümüze sadece beş tanesi: Çöplü Han ve Kutu Han (Halil Yahşi Bey, inşası: 1426-1442 arası), Ali Efe Hanı (XVI. yüzyılın ilk çeyreği) ile Bakır Han ve Yeni Han (Lütfi Paşa, XVI. yüzyılın ilk yarısı) ulaşabilmiştir[1544]. 1908 tarihli Aydın Vilayeti Salnâmesinde, han sayısı 14 olarak geçmektedir[1545]. Araştırmalar, Tire'deki

---

[1538] Ahmet Munis Armağan, "Tire'nin Türk Tarihindeki Yeri", *Türk Kültüründe Tire*, (haz.) Mehmet Şeker, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 8.
[1539] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 9: 83-87.
[1540] Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, 358; Darkot, "Tire", 381; Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 149.
[1541] Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, 89-90; Zeynep Türkyılmaz, *Cumhuriyet Döneminde Tire (1923-1938)*, (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 32; Mete, "Tire", 197.
[1542] Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, 41, 124; Belen, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 36; Umut Soysal, "Tire'nin Yaşadığı En Büyük Felaket: 1916 Tire Yangını", *Tire'den Yansımalar Dergisi*, 13 (Ocak 2020), 32-38.
[1543] Türkyılmaz, *Cumhuriyet Döneminde Tire*, 18-33.
[1544] Özer, *Tire'deki Ticaret Yapıları*, 54-90; Sevinç Çulcu, *Evaluation Of Alterations In Ottoman Hans In Tire For Their Restitution*, (İzmir: Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology, Master Thesis, 2005,) 33-114.
[1545] Ertan Daş, "Yeni Bulgular Işığında Tire Kutu Han", *Akdeniz Sanat Dergisi XXI. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Özel Ek Sayısı*, 13, (2019), 297.

Beylikler ve Osmanlı dönemi hanlarının Evliya Çelebi'nin verdiği sayı ile örtüştüğünü göstermektedir[1546]. Şehirdeki hanların 11 tanesinin ismini de veren Evliya Çelebi, kurşun örtülü Lütfî Paşa ve Rüstem Paşa hanlarının en meşhurları olduğu söyler[1547]. Daha sonra Tire'ye gelen yerli-yabancı seyyahların, ticari yapılar hakkında verdiği bilgiler ise oldukça kısıtlıdır[1548].

Arşiv belgeleri üzerinden Tire tarihinin ele aldığı bir çalışmada; Rüstem Paşa Hanı'nın 1544 tarihli vakfiyesinin bulunduğu ve yıkılmadan önce, Lütfi Paşa yapısı Yeni Han'a güneyden güneyden komşu olduğu belirtilmektedir. Ayrıca belgelerde "Acem Hanı" şeklinde kaydedilen yapının, halk arasında "Gavur Hanı", daha sonraları ise -1886'daki mütevellisinden dolayı- "Kara Hüseyin Hanı" veya "Kırtış Hanı" olarak bilindiği ifade edilmiş; fakat tüm bu bilgilerin hangi kaynaklara dayandırıldığı belirtilmemiştir[1549]. Tarafımızca Rüstem Paşa Hanı ile ilgili tespit edilebilmiş bir kayıt bulunmamaktadır. Tire hanları ile ilgili başka bir çalışmada, daha önceki araştırmalardan yararlanılarak, bilinen tüm yapıların konumu şehir planı içerisinde gösterilmiştir (Şekil 71)[1550].

3.5.1.9. Ankara Çengel Han

Yeri: Altındağ İlçesi, Alpaslan Mahallesi Hisar Meydanı (448 ada, 14-28 parsel)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 922 / M. 1522-23 **İnceleme Tarihi:** Mart 2017
Şekil No: 72 **Fotoğraf No:** 397-405
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde, Ankara merkezinde bulunan mülkleri şöyle sıralanmaktadır: *"...kasaba-i Ankara'da olan hamamı ve kârbansarâyı ve kârbansarây kurbinde on bâb dükkânı ve kasaba-i mezbûrede olan başhânesinin binası ve..."* [1551].

[1546] Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire,* 161-17; Özer, *Tire'deki Ticaret Yapıları,* 53-48; Daş, "Yeni Bulgular Işığında Tire Kutu Han", 297.
[1547] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 9: 86.
[1548] Erdoğan Keleş-Muhammed Yazıcı, "Seyahatnameler Işığında Tire ve Yakın Çevresi", *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu (7-8 Mayıs 2018) Bildiriler,* ed. Murat Sanus-Ali Özçelik, (İzmir: Tire Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), I: 377-390.
[1549] Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire,* 166.
[1550] Çulcu, *Evaluation Of Alterations In Ottoman Hans In Tire For Their Restitution,* 24.
[1551] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 227-228 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143/29-32. satırlar, belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

Bahsi geçen eserler arasında, varlığı tespit edilebilen tek yapı; içkale surunun hemen dışındaki hanlar bölgesinde, *Çengel Han* adıyla günümüze ulaşan yapıdır. Rüstem Paşa vakfına bağlı olduğu arşiv belgelerinden açıkça anlaşılan, Klasik dönem Osmanlı şehir içi hanlarının önemli örneklerinden biri olan bu yapı, ebced hesabı ile tarih düşürülen kitabesine göre, 1522/23 (H. 929) yılında inşa edilmiştir[1552]. Kitabede ismi zikredilmeyen Rüstem Paşa, bu tarihte henüz yirmili yaşlarının başında ve Enderun hizmetinde bulunduğundan, sonradan yapıyı vakfına dâhil etmiş olduğu, akla daha yatkın gözükmektedir.

Günümüzde müze olarak işlevlendirilen Çengel Han, Altındağ ilçesi Hisar Meydan'ında, Arı Sokak ile Koyunpazarı Yokuşu'nun kesiştiği köşede yer almaktadır. Osmanlı döneminde Atpazarı olarak adlandırılan[1553] ve XV. yüzyıldan itibaren inşa edilen pek çok ticaret yapısı ile şekillenen, İçkale surlarının hemen dışındaki bu bölge, özellikle sof üretimine dayalı olarak gelişen Ankara ticaretinin merkezi konumunda idi[1554].

Çengel Han; tıpkı çevresindeki Kurşunlu Han (XV. yüzyıl)[1555], Zağferan Hanı (1512)[1556], Çukur Han (XVI. yüzyıl)[1557], Pilavoğlu Hanı (XVI.XVII. yüzyıl)[1558], Kıbrıs Han[1559] ve Yeni Han'da (XVII. yüzyıl)[1560] olduğu gibi, dikdörtgen planlı, açık avlulu ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Arazinin eğiminden dolayı batısında, ahır ve depo işlevi gören bir bodrum katı daha bulunmaktadır. Yapının inşa kitabesi, basık kemerli giriş açıklığı üzerindedir. İki sıra halinde, dört oval kartuş içerisine alınan nesih hatlı kitabenin, yazılışı ve okunuşu şu şekildedir:

تام اولدی چون بناسی بو خانك Tam oldu çün binâsı hânı

[1552] İbrahim Hakkı Konyalı, *Ankara Camileri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978), 31.
[1553] Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 694, 1986), 38.
[1554] Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları* I (1980), 93-94; Ömür Bakırer-Emre Madran, "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Kent Merkezinin Ortaya Çıkışı", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Semineri Bildirileri*, der. Ayşıl Tükel Yavuz (Ankara: TBMM Basımevi, 2. Basım, 2000), 106-108.
[1555] Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971), 136; Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski* Eserler II, 454.
[1556] Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", 92.
[1557] Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, 139.
[1558] Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, 140.
[1559] Abdülkerim Erdoğan vd., *Osmanlı'da Ankara* (Ankara: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007), 126.
[1560] Bakırer-Madran, "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Kent Merkezinin Ortaya Çıkışı", 115.

سرایدر حقیقت کاربانك Sarayıdır hakîkat kârbânın
تام الدوغنی کورب ددی دل Tam olduğunu gördü didi dil
ملیح الخیر تاریخین بو خانك Melih'ül-hayr târihin bu hânın
(H. 929 / M.1522-23)[1561]

Yapı, XVII. yüzyılın ortalarına ait bir şeriyye sicilinde Rüstem Paşa vakfına kayıtlı olarak "Çengel Han" ismiyle zikredilmektedir[1562]. XIX. yüzyıl muhasebe defterlerinde ise Paşa'nın kimliği "Cağalzade Rüstem Paşa" olarak, tartışmaya yer bırakmayacak şekilde belirtilir[1563]. Yapının Osmanlı dönemindeki onarımlarına dair bir belge tespit edilememiştir. Fakat moloz taş örgülü duvar yüzeylerindeki düzensiz tuğla izlerinden, yapının zaman içerisinde çeşitli müdahalelere maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

Bir ara hapishane işlevi gören yapı, sonrasında tabakhane ve yün deposu olarak kullanılmıştır[1564]. 1990'lı yıllara gelindiğinde hanın çoğu birimi, boş ve âtıl bir halde bulunmakta idi[1565] (Foto. 397). Özel şahıslar mülkiyetinde iken Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından istimlak edilen[1566] Çengel Han'ın mülkiyeti, 2000 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir[1567]. Sonrasında Vehbi Koç Vakfı'na kiralanan yapıda 2003 yılında restorasyon çalışmaları başlamış, 2005 yılının Nisan ayında tamamlanarak Çengel Han Rahmi Koç Müzesi adıyla hizmete açılmıştır[1568]. Restorasyon sırasında avlunun üzeri camekânla kapatılmış, girişin üzerindeki mescitte olduğu gibi bazı odalarda sergilemeye yönelik düzenlemelere gidilmiştir[1569].

Mimari Özellikleri:

Yaklaşık kuzey-güney doğrultusunda, enine dikdörtgen planlı olarak inşa edilen yapı, merkezi bir avlu etrafında, iki kat halinde sıralanan revaklar ve bunların gerisindeki

[1561] VGMA, Kitabe fişi nr. 06.01.01.090.
[1562] VGMA, Ankara Şeriyye Sicilleri d. 736/2, s. 130, belge tarihi: (?) R. evvel 1075 / Eylül-Ekim 1664.
[1563] BOA, EV.THR. 24/34, belge tarihi: 9 C. evvel 1247 / 16 Ekim 1831; BOA, EV. d. 19009, sıra nr. 6, belge tarihi: 10 R. ahir 1281 / 12 Eylül 1864; VGMA, d. 1979, s. 65, belge tarihi: 18 C. evvel 1283 / 28 Eylül 1866; BOA, EV.MKT. 567/83, belge tarihi: 20 Safer 1287 / 21 Mayıs 1870.
[1564] Nejat Akgün, *Burası Ankara* (Ankara: Ankara Kulübü Derneği, 1996), 389.
[1565] VGMA, rapor tarih/nr: 13.04.1993 / 060101090-RP008
[1566] VGMA, rapor tarih/nr: 26.11.1992 / 060101090-RP003.
[1567] Ankara KTVKK karar tarih/nr: 10.03.2000 / 6616.
[1568] Nihal Çiftçi, *Çengel Han Rahmi Koç Müzesi'nin Eğitim Potansiyeli Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 11-12.
[1569] Cengiz Kaba, "Çengel Han ve Kale Sur Duvarı Restorasyonları" *TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten* (Eylül 2004), 48.

odalardan oluşmaktadır (Şekil 72; Foto. 398). Hanın, Koyunpazarı Yokuşu'nun başına denk gelen batı yönü, üç katlıdır. Kaba yonu taş örgülü masif beden duvarlarında yer yer kesme taş parçaları ile kaset şeklinde ve bir veya birkaç sıra halinde düzensiz tuğla dizileri görülmektedir. İç mekânın revak ve kemer ayakları ile giriş eyvanının kemerleri, bir sıra taş üç sıra tuğla almaşıklığı ile örülüdür. Geri kalan pencere-kapı kemerleri ve üst örtü tuğladır. Yapı dıştan kiremit kaplı çatılı ile örtülüdür.

Yapının doğu cephesinde yuvarlak kemerli ve beşik tonoz örtülü, önündeki caddeye açılan onbir dükkân yer almaktadır. Cephenin güney ucuna doğru, dükkânların arasından yapıya giriş sağlanır. Sivri kemerli eyvan biçiminde tasarlanan girişin üzeri, ahşap kirişli bir tavan ile örtülüdür. Kitabenin bulunduğu basık kemerli giriş açıklığı kendi içerisinde farklı düzenlenmiş; üzerinde Bursa kemeri formunda aynalı tonoz, alt yanlarda kaş kemerli birer nişe yer verilmiştir. Aynalı tonozun yan yüzlerinde; kabartma tekniğinde işlenmiş, palmet şeklinde bir kökten çıkan birer selvi ağacı motifi görülmektedir (Foto. 399).

Yapı kuzeyden Çukur Han ile bitişiktir. Güney cephede, düzensiz pencere sıraları göze çarpar. Düz lento ve söveli dikdörtgen pencere açıklıklarının üzeri; saçak seviyesinde dilimli, diğer yerlerde sivri kemerli alınlıklara sahiptir. Kemer aynaları tuğla dolguludur. Doğu cephenin güneyinde, yapıdan çıkıntı oluşturacak şekilde eklenen kübik formlu bir bölüm yer almaktadır. Altlı üstlü tuvalet mekânları olarak kullanılan bu bölümün, öncesinde depo bölümüne geçiş için kullanılmış olabileceği yönünde bir görüş bulunmaktadır[1570]. Bu cephedeki pencerelerden üst sıradakiler yuvarlak, altıdakiler sivri kemerlidir (Foto. 400).

Hana girişi sağlayan kapının hemen önünde çapraz tonoz örtülü bir bölüm, buranın kuzeyinde de üst kata çıkan merdivenler yer alır. Avluyu iki kat halinde çevreleyen revaklar; kuzey-güney doğrultusunda beş, diğer yönlerde üç sıra halindedir (Şekil 72). Dikdörtgen formlu ayaklar ve yarım daire formlu kemerleri; bir sıra taş, üç sıra tuğla ile almaşık örgülüdür (Foto. 401-402). Revakların üzeri -alt katta, kuzeydoğudaki çapraz tonozlu bir bölümün dışında- beşik tonozla örtülüdür. Aynı örtü sitemine sahip odalardan, alt katta köşelere denk gelenler, birbirine dik iki beşik tonozun köşede

[1570] Bozkurt Ersoy, "Ankara Çengel Han", *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, 3/11 (Eylül 1991), 57

birleşmesiyle oluşturulan farklı bir örtü sistemine sahiptir[1571]. Her birinde birer ocak ve dolap nişi bulunan odalardan batı ve kuzeydoğudaki köşedekiler daha büyük boyutludur. Ayrıca alt kattaki bazı odalar sonradan önündeki revağa dâhil edilmiştir. Bu kattaki odalar sivri kemerli bir kapı ve üç dilimli alınlığa sahip birer pencere ile önündeki eyvana açılırlar (Foto. 403). Üst kattaki odaların boyut ve konumlandırılışı muntazamdır. Bunların kapı açıklıkları Bursa kemerli, pencereleri sivri kemerlidir (Foto. 404-405).

3.5.1.10. Bursa-Yenişehir-Akbıyık Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Bursa Yenişehir, Akbıyık Köyü
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Ağustos 2017
Şekil No: 73
Fotoğraf No: 406
Genel Tanım:

"... Akbıyık nâm mevzîde... bir kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır..."[1572].

Akbıyık; Bursa'nın doğusunda, bağlı olduğu Yenişehir ilçesinin 15 km kadar güneyinde yer alır. Batıdan Bilecik, kuzeyden İznik ve Yenişehir, güney yönden ise İnegöl, Pazaryeri ve Bozüyük ilçeleri ile çevrilidir. Köye adını veren *Akbıyık Şemseddin Ahmed Efendi* (Akbıyık Sultan), II. Murad ve Fatih dönemi şeyhlerinden olup Sultan I. Murad tarafından kendisine, bu köyle birlikte Yenişehir çevresinde bazı temliklerin verildiği bilinmektedir[1573]. Kuruluşundan itibaren köy statüsünde, küçük bir menzil yerleşimi olan Akbıyık, Anadolu yolunun sağ kolu ile irtibatlı, tâli yollardan biri üzerindedir[1574]. İstanbul'dan itibaren İznik'ten güneye yönelerek sağ koldan ayrılan bu yol: Yenişehir, Akbıyık, Zincirlikuyu, Bozüyük, İnönü ve Karacahisar menzillerini izleyerek Eskişehir'e ulaşır. Bursa'ya yakınlığı nedeniyle ticari önemi bulunan bu yolun, XVI yüzyıldan itibaren doğuya düzenlenen seferlerde, ordunun sefer güzergâhı olarak, askerî

[1571] Ersoy, "Ankara Çengel Han", 58.
[1572] Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları*, 227 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 36-40. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557)
[1573] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 351- 352; Hasan Kâmil Yılmaz, "Akbıyık Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 223.
[1574] Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, 66.

açıdan da önem taşıdığı anlaşılmaktadır[1575]. Matrakçı Nasuh'un Irakeyn Seferi (1533-35) menzilleri arasında, birkaç yapıdan oluşan küçük bir yerleşim olarak resimlediği Akbıyık (Şekil 73) Revan Seferi (1635) sırasında da kullanılmış; IV. Murad tarafından burada, büyük bir han inşa ettirilmişti[1576].

Vakfiyesinde açıkça Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği belirtilen *Akbıyık Kervansarayı*, Mimar Sinan'ın kendisi için inşa ettiği on kervansaraydan biridir[1577]. Günümüze ulaşamayan yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat Hans Derncshwam, 17 Mart 1555'te kervansaraya ulaştığında, yapının faal olduğu anlaşılmaktadır:

> *"... Yenişehir'den hareketle Türkçe adı Akg Byuck (Akbıyık) olan 2-3 mil uzaklıktaki bir küçük köye doğru yola koyulduk. Rüstem Paşa burada bir kervansaray yaptırmış. Atlarımızı kervansaraya koyduk, biz de önüne çadır kurup yerleştik. Kervansarayın içi Alman usulü 200 at konabilecek kadar geniş, 29 ocağı ve yan tarafta ot ve saman konması için 3 bölmesi var. Önünde bir çeşme gördük. Çeşmenin altında vaktiyle mezartaşı olduğu anlaşılan bir mermer yalak var..."*[1578].

Derncshwam'dan üç yıl sonra akbıyık'tan geçen Kutbüddin el Mekki de kervansarayı, banisinin ismiyle zikreder[1579]. Rüstem Paşa'nın inşaatından önce de Akbıyık'ta bir hanın bulunduğu, 1531 yılında buraya gelen Bedrüddin el Gazi'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır[1580]. XVII. yüzyılın başlarındaki Celâli isyanları sırasında, Bursa civarındaki pekçok yerleşim gibi, Akbıyık köyü yağmalanmış; harâbe haline gelen köyün halkı, başka yerlere göç etmek durumunda kalmıştı[1581]. 1607 civarında Kalenderoğlu Mehmed'in Bursa ve civarını ele geçirme teşebbüsü sırasında

---

[1575] Yavuz Sultan Selim'in 1514-1516 arasındaki doğu seferleri, 1533-35 yılları arasındaki Irakeyn Seferi, IV. Murad'ın Revan (1635) ve Bağdad (1638) fetihleri, Osmanlı ordusunun söz konusu güzergâhı takip ettiği önemli seferler arasındadır. Bkz.: BOA, TS.MA.e 749/71, belge tarihi: 6 R. ahir 922 / 9 Mayıs 1516; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, II: 7; Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, 34.

[1576] Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnarnesi (Bağdat Seferi Hosp Jurnali)" *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi* 2/3-4 (1967): 14: *"Menzil-i Akbıyık Sultan: Yenişehir'den bu menzile gelince üç saatlik yoldur, tarıykı cümle ormandur, tarıykı tenkdür. Mahall-i nüzûl dahi tenk olmağla perişân konıldı. Askerin ekseri orman içinde kondı, suyı latif idi. Sa'adetli padişahımız Revan'a gittiklerinde bu menzil'de bir 'azim han bina etmişler".*

[1577] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 115; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 37, 74, 94.

[1578] Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 219-220.

[1579] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1122, 1145.

[1580] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1121.

[1581] A.{DVNSMHM. d. 81, sıra nr. 215, belge tarihi: 13 Safer 1025 / 2 Mart 1616.

gerçekleştiği anlaşılan[1582] bu hadiseden sonra, Sultan I. Ahmed'in hükmü gereğince; veziriazam Öküz Mehmed Paşa (17 Ekim 1614-17 Kasım 1616) tarafından, köydeki "camii, hamam ve hanlar tâmir ve binâ edilmiş", ahâlisi tekrar köylerine döndürülmüştür[1583].

Bu tarihten sonra maalesef, Rüstem Paşa kervansarayının varlığına işaret edecek hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Hac yolculuğu sırasında 1632 yılında Akbıyık'dan geçen Abdurrahman Hıbrî, isim vermeden Akbıyık'ta sadece bir hanın bulunduğunu bildirir[1584]. Daha önce bahsi geçen, IV. Murad'ın yaptırdığı kervansarayın inşası, bu tarihten üç yıl sonrasına rastlamaktadır ki 1642 yılında Akbıyık'a yolu düşen Samuel ben David Yemşel de: "bu kasabada Sultan Murat tarafından bina edilmiş bir han vardır" diyerek[1585], bu yapıyı teyit etmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde 120 civarında hanenin meskûn olduğu Akbıyık köyünde; bir cami, zaviye (Şeyh Akbıyık Zaviyesi)[1586] ve ibtida mektebi bulunmakta idi[1587]. Tarafımızca yerinde yapılan incelemede de buradan günümüze ulaşan herhangi bir yapı kalıntısının bulunmadığı anlaşılmıştır.

Bursa çevresinde Celâli isyanlarının sebep olduğu tahribatın yanında; XVII. yüzyıldan itibaren ticari etkinliğin Bursa'dan İzmir'e kayması sebebiyle de Bursa'ya ulaşan yolların eski önemini kaybettiği, pek çok kervansaray yapısının da işlevini yitirdiği bilinmektedir[1588].

[1582] Mücteba İlgürel, "Kalenderoğlu Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2001), 24: 256-257.
[1583] A.{DVNSMHM. d.81, sıra nr. 215, 217 ve 218, belge tarihi: 13 Safer 1025 / 2 Mart 1616.
[1584] İlgürel, "Abdurrahman Hibrî'nin Menâsik-i Mesâlik'i", 116.
[1585] Bernard Lewis, "1641-42'de Bir Karayiğit'in Türkiye Seyahatnâmesi", *Vakıflar Dergisi* 3 (1956), 104-105.
[1586] BOA, İE. EV. 35/4013, belge tarihi: 16 Ramazan 1112 / 24 Şubat 1701; 59/2949, belge tarihi: 1 C. evvel 1218 / 19 Ağustos 1803; Fatma Melek Arıkan, *A History of a Western Anatolian Region: Yenişehir and İznik During the Late Ottoman Empire, 1855-1909* (İstanbul: Sabancı University Institute of Social Sciences Department of History, Phd Thesis, 2018), 127.
[1587] Salih Erol, *Hüdavendigâr Vilâyet Salnâmelerinde Yenişehir Kazası 1870-1927 (İznik ve Yarhisar Nahiyeleri ile Birlikte)* (Bursa: Yenişehir İlçesi Merkez ve Köylerini Güzelleştirme Derneği Yayınları No: 2, 2011), 234-235.
[1588] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1142-1145.

3.5.1.11. Bursa-İznik Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: İznik Mustafa Kemal Paşa Mahallesi, Atatürk Caddesi (-1 Ada, Pafta 301, 27 Parsel[1589]

Durumu: Kalıntıları Mevcut

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Ağustos 2017

Şekil No: 74-75

Fotoğraf No: 407-409

İznik'te Rüstem Paşa'ya ait bir kervansarayın varlığı, sağlam temellere dayandırılamamaktadır. Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde ve Osmanlı arşivlerinde, bu konuda ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Yalnızca Evliya Çelebi: "Kârbânsarây-ı Rüstem Paşa, Mi'mâr Sinân binâsıdır"[1590] şeklinde bir bilgi verir. Fakat Sinan'ın tezkerelerinde de böyle bir yapının var olmadığı görülülür.

İznik'in, eski çağlara dayanan köklü geçmişi ve Hristiyanlık tarihi içerisindeki önemi nedeniyle[1591] XV. yüzyıldan itibaren, özellikle batılı gezginlerin notlarında, en çok bahsi geçen yerlerden biri olmuştur. Bu yoğun ilgi içerisinde, doğal olarak Roma-Bizans dönemi eserleri ve XV. yüzyılın sonlarından itibaren eski önemini kaybeden kentin bakımsızlığı ön plana çıkarılmış; seyahatnamelerde, Türk dönemi eserleri oldukça sınırlı bir yer tutmuştur[1592]. Bu bakımdan seyyahların kervansaraylarla ilgili verdikleri kısıtlı bilgiler de konunun anlaşılmasına tam olarak katkı sağlamamaktadır.

1531 yılında İznik'e gelen Bedrüddün el Gazi, dediğine göre, İsa Paşa'nın babası veziriazam İbrahim Paşa'nın yaptırdığı imarette konaklamıştır[1593]. İznik'in 1530 yılındaki tahririnden anlaşıldığı kadarıyla, şehirde 5 imaret ve 12 zaviyeye karşı herhangi bir kervansaray bulunmamaktadır[1594]. 14 Mart 1555'te İznik'e gelen Hans Dernschwam, konakladıkları kervansaray hakkında, adını anmadan şu bilgileri verir:

[1589] Ötüken v.dğer., *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV,* 212; Uğur Eker*, İznik ve Çevresi Türk Dönemi Mimarisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 229.

[1590] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 3: 9.

[1591] Alparslan Yalduz, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 12/2 (2003): 257-296.

[1592] Heat W. Lowry, "Gezginlerin Gözünden ve İdari Kayıtlardaki Bilgilerin Işığında Osmanlı Döneminde İznik, 1331-1923", *Tarih boyunca İznik,* ed. Işıl Akbaygil-Halil İnalcık-Oktay Aslanapa (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004), 135- 174; Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler,* 874, 886, 944, 948.

[1593] Yıldırım, *Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler,* 958.

[1594] Lowry, "Gezginlerin Gözünden ve İdari Kayıtlardaki Bilgilerin Işığında Osmanlı Döneminde İznik",

"12 arabamızla bütün kafile bir kervansaraya indik. Kervansarayın yanıbaşında üzerinde leylek yuvası bulunan bir mescit var. Kervansarayın içinde iki taş merdiven, giriş kısmında bir hol ve her iki tarafta pencereleri yüksekte olan ocaklı odalar mevcut. Zemin kattaki odaların pencereleri alçakta. Bu haliyle bina sanki bir hapishane olarak yapılmış gibi görünüyor"[1595].

Dernschwam seyahatinin dönüş yolunda, 18 Haziran'da tekrar uğradığı İznik'te, İbrahim Paşa'nın sağlam taşlardan yaptırdığı bir kervansarayının olduğunu, fakat idam edilmesinden sonra kervansarayın tamamlanmadan yarım kaldığını söylemektedir[1596]. Dernschwam'ın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu bâni, Makbul / Pargalı İbrahim Paşa (d. 1493-ö.1536) olmalıdır. Reinhold Lubenau, 1588 yılında konakladıkları kervansarayın, yakınındaki cami ile birlikte, Ali Bey adında biri tarafından yapıldığını belirtir[1597]. A. Joanne ve É. Isambert ise 1860'lı yıllarda, Ayasofya ile Yenişehir Kapısı arasında eski bir hanın bulunduğunu bildirmektedir[1598].

Günümüzde, İstanbul Kapısı'nı şehre bağlayan Atatürk Caddesi üzerinde, Karahan Sokak ile İskele Sokak arasında, kuzey ve batı duvarı kısmen ayakta kalmış kervansaray kalıntısı bulunmaktadır. Charles Texier'in İznik şehir planında, "Eski Han" adıyla gösterdiği[1599] bu yapı, çeşitli araştırmalarda, "Rüstem Paşa Hanı/Kervansarayı" olarak adlandırılmıştır[1600]. Türkiye Vakıf Abideler Eski Eserler adlı çalışmada, kalıntıların ilçede "Kara Han" veya "Rüstem Paşa Kervansarayı" adlarıyla bilindiği dile getirilmektedir[1601]. İlginç bir biçimde, günümüzde, İskele sokağın devamında, İznik Gölüne parelel uzanan sokağın ismi de Rüstem Paşa'nın adını taşımaktadır. Semavi Eyice, Evliya Çelebi'nin bahsettiği Rüstem Paşa Kervansarayı'nın, İstanbul Kapı yolunda değil, Lefke Kapısı yönündeki kalıntılar olabileceğini ileri sürmüş[1602], fakat İznik kentini konu alan ileriki tarihli çalışmasında, bu iddiasını tekrar gündeme

141.
[1595] Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 216.
[1596] Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 320.
[1597] Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587–1589*, (çev.) Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi: 262, 2012), 2: 512.
[1598] Yıldırım, *Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 885.
[1599] Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev.) Ali Suat (Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., 2002), 1:152-153 (plan 5-6).
[1600] Ali Kılıçkaya, *Nicaea-Nikaia İznik Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu* (Bursa: Eser Matbaası, 1981), 27-28; S. Yıldız Ötüken- v.dğer., *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.,, 1986), 212; Bedri Yalman, *İznik: Nikaia* (Bursa: Rotary Kulübü, 2000), 191; Eker, *İznik ve Çevresi Türk Dönemi Mimarisi*, 229.
[1601] Ötüken v.dğer., *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, 212.
[1602] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 105.

getirmemiştir. Fakat İstanbul Kapı yolu üzerindeki kalıntıları, İbrahim Paşa ile ilişkilendirmiştir[1603].

Texier yayınladığı vaziyet planına göre kervansaray; ortadaki giriş holünün iki yanındaki birer birimden oluşan, üç bölümlü olarak uzunlamasına dikdörtgen planlı bir yapı idi (Şekil 74). Yapı bu planı ile Dernschwam'ın İznik'e ilk gelişinde tarif ettiği kervansarayla da örtüşmektedir. Günümüzde yapının kuzey ve batı duvarı ayaktadır (Şekil 75). Yaklaşık üç metre yüksekliğindeki duvarlar, üzerine yapılmış binalarla kesildiğinden dolayı, 1980'li yıllarda tespit edilen 30x60 metrelik ölçülerinin[1604] bugün çok daha azı seçilebilmektedir. Kısa olan kuzey duvarı, Karahan Sokak üzerindeki konutun bahçesi içinde, zar zor görülebilmektedir (Foto. 407). Batı duvarı görebilmek için ise bu konutun devamındaki aralıktan yandaki konutun arka bahçesine geçmek gerekmektedir (Foto. 408). Kuzey duvarda bir mazgal pencere, batı duvarda ise üç adet dikdörtgen formlu niş ve sonradan açılan bir açıklık yer alır[1605]. Duvarlar Horasan harçlı moloz taşla inşa edilmiştir. İki duvarın birleştiği köşedekiler oldukça iri boyutlu olmak üzere duvar yüzeylerinde yer yer düzgün kesme taş bloklar kullanılmıştır. Yüzeylerde ayrıca yer yer düz sıra oluşturan tuğla hatıllar görülebilmektedir (Foto. 408-409).

3.5.1.12. Bilecik-Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Osmaneli İlçesi, Cami kebir Mahallesi, 416. Sokak.
Durumu: Kalıntıları mevcut.
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Ekim 2017
Şekil No: 76
Fotoğraf No: 410-416
Genel Tanım:

Buradaki hamamla birlikte, Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde kayıtlıdır:

"... ve kaza-i Lefkede ve ... birer kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misafirin ücretsiz nâzil ve sâkin olalar"[1606].

[1603] Semavi Eyice, *İznik Tarihçesi ve Eski Eserleri* (İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Derneği, 1988), 49.
[1604] Ötüken v.dğer., *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, 212.
[1605] Ötüken v.dğer., *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, 212.
[1606] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 228 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139/36-40, belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).

Rüstem Paşa'nın hayır amaçlı inşa ettiği oniki kervansaraydan biri olan yapı hakkındaki arşiv kayıtları oldukça sınırlıdır. İnşasından kısa bir süre sonra, 1573 tarihli bir hükümde, kervansaraya yerleştirilen 40-50 nefer gurbet taifesinin karıştığı hırsızlık olayları hakkında, tahkikat yapılması istenmektedir[1607].

Günümüzde Rüstem Paşa Camii'nin kuş uçuşu 205 m. batısında, 416. sokak üzerinde[1608], iki duvarı ile günümüze ulaşabilen bir kervansaray kalıntısı bulunmaktadır. Kalıntıları konu edinen bir araştırma makalesinde, Rüstem Paşa'nın vakfiyesinden hareketle, kalıntıların Rüstem Paşa Kervansarayı'na ait olduğu ileri sürülmüştür. Delil olarak da kalıntıların hemen doğusunda yer alan Çiftehamam Sokağı'nın adını, Rüstem Paşa'nın vaktiyle burada bulunan hamamından almış olmasına dayandırılmıştır[1609].

Osmanlı arşivinde yer alan bir belge de bahsedilen kalıntıların, Rüstem Paşa Kervansarayı'na ait olabileceğine işaret etmektedir. 7 Mart 1873 tarihli bu kayıt; Lefke'de Cağalzâde Rüstem Paşa hanının bitişiğinde yer alan ve Paşa'nın vakfı olan arsa üzerine inşa edilen çifte hamamın miras meselesi ile ilgilidir. Söz konusu kayıt bu tarihte Rüstem Paşa kervansarayının mevcut olduğunu belgelediği gibi bahsi geçen sokak adının kervansarayla ilişkilendirilmesi hususunda, daha somut bir delil ortaya koymaktadır[1610]. Osmaneli Belediyesi'nin girişimleri ile kalıntılar, Eskişehir Kültür Varlıkları Koruma Kurulu tarafından "Lefke Rüstem Paşa Kervansarayı" adı ile geçici olarak tescil edilmiştir. Ayrıca kalıntıların kamulaştırma işlemleri yapılmış, kazı çalışmaları için gerekli başvuruda bulunulmuştur[1611].

Mimari Özellikleri:

Yapının yaklaşık 1 metre kalınlığındaki iki duvarından; doğu-batı istikametinde uzanan büyük duvar, 33.5 metre uzunluğundadır. Doğuya doğru üst kısımlarındaki tahribat daha belirgin olmakla birlikte, diğer kısımlarda yüksekliği 4 metreyi bulan duvar, büyük ölçüde ayaktadır. Bu duvar doğu uçta 19.8 m. uzunluğundaki ikinci duvar ile birleşmekte (Foto. 410-411), batı ucunda ise duvarın bu noktada kuzeye doğru dönüş

[1607] BOA, A.{DVNSMHM. d.22, s. 35, sıra nr. 76, belge tarihi: 23 Muharrem 981 / 25 Mayıs 1573.
[1608] Kervansaray'ın koordinatları şu şekildedir: 40°21'30.37"Kuzey, 30° 0'33.42"Doğu.
[1609] Nurfeddin Kahraman-Refik Arıkan, "İstanbul'u Anadolu'ya Bağlayan Kadim Yol Üzerinde Tarihi Bir Yapı: Lefke Rüstempaşa Kervansarayı", *ASOS Journal -Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*- 5/46 (Mayıs 2017), 223-233.
[1610] Belge ve içeriği hakkında bilgi için bölüm 3.6.1.8'e bakınız.
[1611]https://www.osmaneli.bel.tr/guncel/lefke-rustem-pasa-kervansarayini-yok-olmaktan-kurtardik-ve-tescilledik-kazi-ve-restorasyon-calismalarina-2019-yilinda basliyoruz.html. (E.T. 13/02/2019).

yaptığını gösteren hatıl izleri belli olmaktadır. Batı uçta ayrıca, bir sıra düzgün kesme taş üç sıra tuğladan oluşan almaşık örgü de dikkati çekmektedir (Foto. 412). Duvarların geri kalanında zaman içindeki müdahalelerin izleri belli olmakla birlikte, irili ufaklı moloz taş örgünün arasında, yer yer aynı doğrultuda devam eden tuğla sıraları görülebilmektedir. Duvar yüzeylerinde, güneyde yedi ,doğu duvarında dört adet olmak üzere, içleri sonradan örülerek kapatılmış dikdörtgen formlu ocaklar yer almaktadır. İki yanda sade birer konsola yaslanan basık ocak kemerleri düzgün kesme taşla örülüdür[1612] (Foto. 413-416).

3.5.1.13. Eskişehir-İnönü Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Eskişehir ili İnönü ilçesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Kasım 2017
Şekil No: 73 **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşamayan kervansaraylarından ikisi, günümüzdeki Eskişehir ili sınırları içerisinde: İnönü ve Kalkanlı'da bulunmakta idi.

İlk kez 1074 yılında, Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından fethedilen, 1182'den itibaren de Türk hakimiyetinin kalıcı halde geldiği Eskişehir[1613], Osmanlılar'ın ilk yerleştiği çevrede bulunması açısından da önem taşımaktadır. XIII. yüzyılda artan Türk göçleri sırasında, Süleyman Şah'ın dört oğlundan biri olan Ertuğrul Bey, I. Alaeddin Keykubad döneminde (1220-1236), beraberindekilerle önce Ankara'nın batısındaki Karacadağ'a taraflarına, yüzyılın sonlarına doğru da Söğüt, Domaniç, Karacahisar (Eskişehir'in güneybatısında, Odunpazarı ilçesinin sınırları içerisindedir) taraflarına yerleşmişlerdir[1614]. Osman Gazi döneminde teşkilatlanan Osmanlılar'ın ilk idari birimleri; Sultanönü Sancağı'na bağlı Karacahisar, Eskişehir, Bilecik, İnönü, Yarhisar,

[1612] Kahraman-Arıkan, "İstanbul'u Anadolu'ya Bağlayan Kadim Yol Üzerinde Tarihi Bir Yapı: Lefke Rüstempaşa Kervansarayı", 228-229.
[1613] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 8. Basım, 2003), 287-292.
[1614] Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi -Sahaif-ül-ahbar fî vekayi-ül-a'sâr-*. (çev.) İsmail Erünsal (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser No: 37, 1970), 60; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 1: 39; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I: 99, 106.

İnegöl subaşılıklarından oluşmaktaydı[1615]. Adını 1097'deki Dorylaion (Eskişehir) Savaşı sırasında Sultan Kılıçarslan'ın karagâhını kurduğu, Eskişehir'in üç kilometre batısındaki tepededen alan *Sultanöyüğü/Sultanönü Sancağı* sonradan, 1393 yılında kurulan Anadolu Vilayeti'ne bağlanmıştır. XVI. yüzyılda Sultanönü sancağı; Eskişehir merkez olmak üzere, Bilecik, Karacaşehir, İnönü ve Seyidgazi kazalarından oluşmakta idi[1616].

Eskişehir çevresinde Selçuklu döneminden itibaren etkin olan ahi teşkilatları ve dervişlerin öncülüğündeki imar faaliyetleri, XIV. ve XV. yüzyıllarda artarak devam etmiş[1617] olsa da bölgenin XIX. yüzyıla kadar sınırlı bir gelişime gösterdiği anlaşılmaktadır. II. Selim döneminde (1566-1574) döneminde, sancak merkezi olmasına rağmen, üç binin biraz üzerinde nufüsa sahip Eskişehir, önemli bir ticari değişim merkezi de değildi; ticari faaliyetler, başta Anadolu Vilayeti'nin merkezi Kütahya ile Ankara ve Afyonkarahisar gibi Eskişehir'in çevresindeki kentlerde yoğunlaşıyordu[1618]. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, orta Anadolu'da büyük tahribat ve iç karşıklıklara sebep olan Celâli isyanları, şehrin gelişimini etkileyen en önemli faktörler arasındadır. 1601 yılında Celali Deli Hasan tarafından işgal edilen Eskişehir'de, IV. Murad döneminde asayiş sağlanmış olsa da karışıklıklar, XVII. yüzyılda da devam etmiştir[1619].

Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları neticesinde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kafkasya, Kırım, Bulgaristan ve Romanya taraflarından yoğun göçlerin olduğu[1620] kentin asıl gelişimi; 1892 tarihinde, Ankara-İstanbul hattında, Eskişehir tren istasyonun açılmasından sonra olmuştur[1621]. I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu süreç sekteye uğramış, yurdun genelinde olduğu gibi Eskişehir ve çevresinde de sıkıntılı günler baş göstermiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra, 1920 Mart'ına kadar İngiliz, 20 Temmuz

[1615] Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, 92-93.
[1616] Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı* (İstanbul: Afa Yayınları, 1992), 46.
[1617] Erol Altınsapan-Canan Parla, *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004), 13-23; Kasım İnce, *Eskişehir ve Çevresindeki Osmanlı Devri Yapıları*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 17-18; Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, 80-83.
[1618] Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, 33, 53, 60.
[1619] Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953):195; Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı,* 44.
[1620] Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", 191, 201-205
[1621] Aysel Yılmaz-Duygu Yetgin, "Seyyahların Anlatımı ile Osmanlı'nın Son 30 Yılındaki Eskişehir (1892-1922)", *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/2 (Ekim 2018): 160-161, 167, 170-173, 177; Zafer Koylu, "XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24/71 (2008): 386.

1921-2 Eylül 1922 arasında da Yunan işgaline uğrayan Eskişehir, bu son işgalde çok büyük tahribata uğramıştır[1622].

Eskişehir'in 36 km kadar doğusunda, Sarısu Nehri'nin kenarında, ovaya hakim bir tepenin yamacına kurulmuş olan *İnönü*; Osmanlılar için önemine yukarıda değinilen Karacahisar, Söğüt, Domaniç üçgeninin tam ortasında yer alır. İznik'in güneyini takip ederek (Yenişehir - Akbıyık - Zincirlikuyu - Bozüyük - İnönü - Karacahisar üzerinden) Eskişehir'e ulaşan yol üzerindedir. Ayrıca İnönü'den güneye devam eden diğer bir yolla Kütahya'ya ulaşılır. Anadolu yolunun sağ kolu üzerindeki bu ilk güzergâh, Hac yolu ve -Akbıyık bahsinde de belirtildiği üzere- doğu seferleri sırasında ordu yolu olarak önem arzetmekte idi. Matrakçı Nasuh, Irakeyn Seferi minyatürlerinde İnönü'yü; Akbıyık'tan sonraki menzil olan Zincirlikuyu ile Ermeni Derbendi'nin (Bozüyük) altında, aynı sayfa içerisinde resimlemiştir. Minyatürde ilk dikkati çeken detay, sol taraftaki tepenin yamacındaki İnönü Kalesi'dir. Bizans döneminden itibaren varlığı bilinen bu kale, XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı sınırları içerisinde, dizdarı ve kale erleri ile muhkem olarak ayakta kalabilmiş tek kale yapısı idi[1623]. Minyatürde ayrıca kazanın batısında kalan Sarısu Nehri, tek kubbeli bir cami ile az sayıdaki konutun arasında, büyük boyutlu, han olması muhtemel bir yapı da yer almaktadır[1624] (Şekil 73).

1844 yılında kaza merkezinin genelinde etkili olan yangında 550 hanenin zarar gördüğü[1625] İnönü; 1885 (H.1302) yılında yapılan idari düzenlemeyle Hüdavendigar Vilayeti içerisinde Ertuğrul Sancağı'na bağlı Söğüt kazasının, -Bozüyük ve Mihalgazi ile birlikte- üç nahiyesinden biri haline getirilmiştir[1626]. 6-11 Ocak ve 27 Mart-1 Nisan 1921 tarihleri arasında, Yunanlılar karşısında Türk ordusunun zaferiyle sonuçlanan İnönü Meydan Muharabeleri'ne sahne olan kent, sonradan -Eskişehir işgali sırasında- Yunanlıların kontrolüne geçmiştir[1627]. 4 Eylül 1922'de işgalden kurtulan İnönü, 1926

[1622] Koylu, "XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir", 388-392; Zafer Koylu-Melis Birgün, *Eski Bir Şehrin Hikayesi 1923-1938* (Eskişehir: Ticaret Odası Yayınları No: 32, 2015), 21-30.
[1623] Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, 45-46, 72, 89, 96, 129-130.
[1624] 1530 yılına ait 166 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'ne göre İnönü kazasında bu tarihte 1 kervansaray bulunmakta idi. Bkz.: Ayşegül Özcan, *1844-1845 Yılı Temettuât Defterleri Işığında İnönü Nahiyesi'ne Bağlı Köhne, Yenice, Cami-İ Şerif ve Orta Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 3.
[1625] Özcan, *1844-1845 Yılı Temettuât Defterleri Işığında İnönü Nahiyesi'ne Bağlı Köhne, Yenice, Cami-i Şerif ve Orta Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı*, 31.
[1626] Halim Demiryürek, *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 13, 33.
[1627] Koylu, "XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir", 389; Koylu-Birgün, *Eski Bir Şehrin Hikayesi*, 26-30.

yılında yine köy statüsünde olarak Bozüyük ilçesine, 1963'te de Eskişehir'e bağlanmış ve 1987 yılında da bu ile bağlı bir ilçe olmuştur[1628].

İnönü ve çevresinden günümüze ulaşabilen bir kervansaray yapısı olmadığı[1629] gibi Rüstem Paşa'nın buradaki kervansarayı hakkında da 1557 tarihli vakfiyesinden başka, hiçbir tarihi veri veya arşiv kaydı bulunamamıştır. Söz konusu vakfiyeye göre kervansaray: "İnönü kazâsına tâbî قاضی بوتره سی köyünde" inşa edilmiştir[1630]. İbrahim Aydın Yüksel'in "Kadı Bötresi?" şeklinde telaffuz ettiği köyün adına da hiçbir kaynakta rastlanamamaktadır. Vakfiyenin istinsâhı sırasında yapılabilecek bir hatayı da göz önünde almakla birlikte, XVI. yüzyıldan itibaren, İnönü'ye bağlı köylerin durumu şu şeklide özetlenebilir:

1530 civarında yapılan Anadolu Eyaleti tahririnde (Defter No: 438), İnönü'nün 3 mahallesi ve 37 köyü bulunmaktadır: Köhne, Orta ve Cedid mahalleri ile Katmar, İsa Viranı, Fakir, Takıray, Dutluca, Son Söğütcük, Kalın Kuyu, Esmez, Hasan Alan, Gölü Kırık, Hasan Egin, Aydın, Resul, Büyük Yüregir, Duman, Ak Pınar (Kümbetakpınar), Dutçuk (Dutluca), Oklu Bal, Küçük Yüregir, Çobanlar, Haydar, Çakır Çukuru, Ortacık, Çukur Hisar, Döger Salurcuk, Kara Ağaç, Gün Yarık, Batık Hisar, Karaca, Karsak, Orta ve Ortacalar"[1631]. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Eskişehir ve çevresinde, Celâli faaliyetlerinin yarattığı asayişsizlik ortamı, kıtlık vb. sebeplerin yanında, Porsuk ve Sarısu vadisindeki batalıkların neden olduğu sıtma salgınları nedeniyle de pekçok köyün terk edilerek ortadan kalktığı veya yer değiştirdiği; İnönü çevresindeki başıboş mezarlıklar ve çeşmelerin varlığında, bu salgınların da önemli rol oynadığı, bazı araştırmalarla ortaya konulmuştur[1632]. Nitekim XXI. yüzyılın sonlarında İnönü'ye bağlı köy sayılarında ciddi düşüşler gözlenmektedir[1633]. 1892 (H. 1310) tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde, İnönü'ye bağlı gösterilen 14 köy, (Çukurhisar, Dutluca, Yukarıkuzfındık, Aşağıkuzfındık, Kümbet, Balık, Kümbetakpınar, Yukarıoklubalı, Aşağıoklubalı, Aslanbey, Yeni, Namlı, Kandilli, Hocayadigâr)'den ilk altısının eski

[1628] Özcan, *1844-1845 Yılı Temettuât Defterleri Işığında İnönü Nahiyesi'ne Bağlı Köhne, Yenice, Cami-İ Şerif ve Orta Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı*, 5.
[1629] İnce, *Eskişehir ve Çevresindeki Osmanlı Devri Yapıları*, 64-70.
[1630] VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139 (36-37. satırlar), belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1631] Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, 196-201. 438 Numaralı Anadolu Eyaleti Tahrir Defteri için ayrıca bkz.: 14-15.
[1632] Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", 195-197; Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, 147.
[1633] Ayfer Akyüz, *Salnamelerde Eskişehir* (Eskişehir: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 60; Demiryürek, *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*, 38.

"kurrâ-i kadime", diğerlerinin ise muhacirler tarafından tekrar tesis edilen veya yeni kuralan köyler olduğu belirtilmektedir[1634]. 1915'te nüfusunun tamamı müslüman 20 köye ulaşan[1635] İnönü, 1993 yılında -Esişehir'in Büyükşehir Belediyesi'ne dönüştürülmesiyle- 4'ü merkez olmak üzere, 16 mahalleden oluşan bir ilçe haline getirilmiştir[1636].

3.5.1.14. Eskişehir-Kalkanlı Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Eskişehir Kalkanlı
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Kasım 2017
Şekil No: **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde sadece "kasaba-i Kalkanlıda" bilgisi verilen[1637] bu yapı hakında da hiçbir veriye ulaşılamamıştır. 1946 tarihli Meskûn Yerler Kılavuzu'nda, sadece Eskişehir kazası dahilinde ve iki ayrı yerde *Kalkanlı Köyü* adı geçmektedir[1638]. Günümüzde Eskişehir il merkezinin 25 km doğusunda, Odunpazarı ilçesine bağlı bir mahalle olan Kalkanlı hakkındaki tarihsel veriler de son derece kısıtlıdır. Osmanlı dönemi içerisinde Eskişehir kazasına bağlı bir köy olarak adına ancak, 1898-99 (H. 1316) tarihli Hüdâvendigar Vilâyeti Salnâmesi'nde, rastlanılmaktadır[1639].

3.5.1.15. Kütahya Rüstem Paşa Kervansarayı

Yeri: Alipaşa Mahallesi Balıklı Caddesi
Durumu: -
İnşa Tarihi: 1549-1550 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016
Şekil No: 46 **Fotoğraf No:** 417
Genel Tanım:

[1634] *1892 Tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi (1310 Sene-i Hicrîyyesine Mahsûs Salnâme-i Hüdavendigâr)*, 19. Def'a, Bursa: Vilayet Matbaası, 1310, 400-401.
[1635] Demiryürek, *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*, 39, 125.
[1636] Merkez mahalleleri: İsmetpaşa, Çarşı, Orta ve Yenice; köyden mahalleye dönüşenler: Aşağıkuzfındık, Dereyalak, Dutluca, Erenköy, Esnemez, Kümbet, Kümbetakpınar, Kümbetyeniköy, Oklubalı, Seyitaliköyü, Yukarıkuzfındık, Yürükyayla. Bkz. https://www.inonu.bel.tr/kurumsal (E.T. 09/01/2018).
[1637] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 37. satır, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1638] Yüksel, *Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakfiyeleri*, 251.
[1639] Akyüz, *Salnamelerde Eskişehir*, 61.

Yapı, Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde kayıtlı olup[1640], 1549-50 civarında[1641] ve o sırada yıkık durumda olan "Ahi Mustafa Kervansarayı"nın yerinde inşa edilmişti[1642]. Ahi Mustafa Tekkesi Vakfı'na bağlı olarak Kütahya'nın, Osmanlı öncesi kervansaraylarından biri olduğu anlaşılan bu yapı, 1530 yılında -kayıtlı kira gelirine göre- henüz ayakta idi[1643]. Bu tarihten sonra bilinmeyen bir sebeple yıkılmıştır. 1571 yılına gelindiğinde geliri, Rüstem Paşa Kervansarayı'ndan yer kirası (icâre-i zemîn) olarak kaydedilmiştir[1644].

1671 yılında Kütahya'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, buradaki ticaret yapıları arasında Rüstem Paşa Kervansarayı'nı da sayar[1645]. Bir müddet sonra çıkan bir yangında harap olan yapının, bu yüzyılın sonunda kullanılamaz durumda olduğu anlaşılmaktadır. Kütahya şeriye sicilleri arasındaki 24 Ağustos 1698 tarihli bir mahkeme kaydına göre; Rüstem Paşa Vakfı mütevellisinin başvurusu üzerine, vekil olarak tayin ettikleri Müftizade Mehmed Efendi'nin -Karaöz köyününün gelirleri ile birlikte- hamam ve *"daha önce yanmış olan han"* duvarına bitişik dükkanlar ile diğer bazı dükkanların kira gelirlerini toplayıp, hamamın bakım ve onarım ücretlerini de gelirlerden karşılmasına karar verilmiştir[1646].

Kervansaray, daha sonradan onarılmış veya yeniden inşa edilmiştir. 1846 yılında Rüstem Paşa'nın Kütahya'da kayıtlı olan vakıf yapıları: han, hamam, medrese ve dört dükkândan oluşmaktadır[1647]. 1850'den 1863 yılı yazına kadar olan (H. 1267 ile 1279 sonu) kira gelirlerinin kaydedildiği bir muhasebe defterinden de bu vakitlerde faal olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu defterde yapı, tıpkı Birgi'de olduğu gibi, "Acem Hanı" adı ile kaydedilmiştir[1648]. Bu tarihten sonra yıkılan bu yapıdan da geriye hiçbir iz kalmamıştır.

[1640] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143 (26-28. satırlarda): *"...ve nefs-i Kütahyada olan hamamı ve kârbansarâyı ve Kütahya tevâbi'inde Karaöz nâm mülk karyelerini ve çayırlarını... (vakf eyledi)"*.
[1641] Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki medrese ve hamamının kitabelerine göre.
[1642] Mustafa Karazeybek, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kütahya'daki Ticaret Mahalleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 36 (2018), 380.
[1643] Karazeybek, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kütahya'daki Ticaret Mahalleri", 380.
[1644] Karazeybek, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kütahya'daki Ticaret Mahalleri", 380.
[1645] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9: 16.
[1646] Ekrem Güngör, *1 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili (II. Bölüm) Transkripsiyonu ve Kritiği*, (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 282.
[1647] BOA, EV. d. 12859, s. 126, belge tarihi: 8 Şaban 1262 / 1 Ağustos 1846; EV.BKB. 178/38, belge tarihi: 7 Zilhicce 1262 / 27 Ekim 1846.
[1648] BOA, EV. d. 9586, s. 2, belge tarihi: 29 Zilhicce 1279 / 17 Haziran 1873.

1843 tarihli bir arşiv belgesinde yapının yeri, "muvakkithâne sûkında (çarşısında)" gösterilmiştir. 1831 yılında Kütahya mütesellimi Halil Kâmilî Ağa tarafından inşa edilen *Kütahya Muvakkithanesi*[1649]; Balıklı Caddesi'nin çarşı bölgesine ulaştığı kesimde, Büyük ve Küçük Bedesten ile Sadeddin Camii'nin yakınında yer almaktadır. Batısında kalan Balıklı Hamamı ile arası (kuş uçuşu) 136 metredir (Şekil 46, Foto. 417). Bugün muvakkithanenin arkasında uzanan ve üzerinde bir ilkokul (Barbaros İlkokulu) ile otopark bulunan geniş alanda vaktiyle; Haliliye Medresesi (vakfiye tarihi1505) ve Hamamı, ile Mahkeme binası gibi çeşitli yapıların var olduğu bilinmektedir[1650].

3.5.1.16. Afyonkarahisar-Bolvadin Kurşunlu Han

Yapının Yeri: Bolvadin İlçe Merkezi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: 1553 civarı **İncelem Tarihi:** Haziran 2016
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde (VGMA, d. 635/2, sıra no: 13, s. 139, 33-40. satırlarda), şöyle kaydedilmiştir:

> *"... ve kasaba-i Bolvadinde ve ... cem'an oniki mevzî'in her birine (bünyâd-ı muhkem ve va'z-ı nihâdı müstahkem esas ve tertîbinde hurde hurdebin ve kıyas-ı terkîbinde fikr-i metin-i gayret-i binî) birer kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misâfirin izinsiz ve ücretsiz nâzil ve sâkin olalar"* [1651].

Osmanlı döneminde Bolvadin; Hüsrev Paşa menzili (günümüzde Eskişehir'in Han ilçesi) ile İshaklı (Afyon-Sultandağı) arasında, Anadolu yolunun sağ kolu üzerinde[1652], Rüstem Paşa'nın imarına önemli katkılarda bulunduğu menzil yerleşimlerinden biri idi. Buradaki hamamla birlikte, Bolvadin'den Rüstem Paşa adına günümüze kalabilen, 960 /1553 tarihli çeşme kitabesi, Paşa'nın buradaki imar faaliyetlerinin zamanına dair ipucu vermektedir. Rüstem Paşa 1553'ün Eylül sonlarında, İran'a düzenlenecek harekât

[1649] Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 133-134.
[1650] Yavuz Erden, *Tanzimat Sonrası Kütahya* Medresleri (Afyon: Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 83-84.
[1651] Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları*, 228 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 33-40. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1652] Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, 51.

kapsamında, Bolvadin'de bulunmuştu[1653]. Daha sonra Kanuni komutasındaki Osmanlı ordusu Konya'ya doğru hareket etmiş, birkaç hafta içinde cereyan eden Şehzade Mustafa'nın katli üzerine de Rüstem Paşa, azledilerek geri dönmüştür.

Osmanlı arşivlerinde, kervansarayın, üzeri kurşun örtülü olmasının dışında, mimari özellikleri hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, üst örtüsündeki kurşunların bir kısmı çalınarak kaybolmuş şekilde, onarıma muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Vakfın mütevellisi Recep Efendi'nin isteği üzerine, eskiden olduğu gibi handa konaklayanlara arpa ve saman satışının yapılması ve elde edilecek gelirle yapının onarılması kararlaştırılmıştır[1654]. Bazı muhasebe kayıtlarına göre yapı, XIX. yüzyılın ortalarında (1840-48 arası), henüz ayaktadır[1655]. Afyon İli Tarihi'nde; halk arasında "Kurşunlu Han" olarak bilinen yapının, 1883'te çıkan bir yangında tamamen yok olduğu, arsasının sancak idare meclisi azasından Hacı Salih Ağa'ya satıldığı bildirilmektedir[1656]. Aynı kaynağa göre, daha sonra yerine "Hacı Ata Hanı" inşa edilmiştir[1657]. Yangın sonucunda ortadan kalkmış olması, ahşap kontrüksiyonlu olabileceğini düşündürmektedir.

3.5.1.17. Konya-Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı

Yapının Yeri: Alpaslan Mahallesi (119 Ada, Pafta 23, Parsel 1)
Durumu: Mevcut.
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Ekim 2016
Şekil No: 77-78
Fotoğraf No: 418-433
Genel Tanım:

Ereğli ilçe merkezinde, asli yapısını büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşan *Rüstem Paşa Kervansarayı*; kütle yapısı ve mimari özellikleri ile döneminin dikkat çekici ticari yapılarından biri olarak kabul edilir[1658].

Konya'nın 153 km güneydoğusunda yer alan Ereğli ilçesinin batısında Karaman, doğusunda Niğde illeri yer alır. Kuzeybatıdan Konya'nın Karapınar, kuzeyden Emirgazi

[1653] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, 1: 214-215.
[1654] BOA, A.{DVNSMHM. d. 93, sıra nr. 296, belge tarihi: Evail-i Şevval 1070 / 10-19 Haziran 1660.
[1655] BOA, EV.THR 15 (görüntü nr. 10 ve 12), belge tarihi: 15 Şevval 1264 / 14 Eylül 1848.
[1656] Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, 2: 238.
[1657] Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, 2: 238.
[1658] Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, 126-127.

ve güneyden Halkapınar ilçeleri ile komşudur[1659]. İç Anadolu'yu Toroslar üzerinden Akdeniz'e bağlayan Gülek Boğazı'nın gerisinde, yerleşime elverişli verimli bir ova üzerine kurulan kent; güneyden gelecek saldırılara karşı korunaklı konumu nedeniyle tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır[1660]. İlçe merkezinin 12 km güneydoğusunda bulununan *İvriz Kaya Anıtı*, Hititler döneminde bölgenin önemli bir yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir[1661]. Ortaçağ boyunca Roma-Bizans, Selçuklular ve Karamanoğulları Beyliği'nin hakimiyeti altında kalan Ereğli, 1475 yılından itibaren de kesin olarak Osmanlı idaresine geçmiştir[1662]. Kent Osmanlı dönemi boyunca da ordu ve "sağ kol/ Hac yolu" üzerinde[1663], Konya Livası'na bağlı bir kaza olarak önemini sürdürmüştür[1664].

Osmanlı döneminde Ereğli'nin tanıklık ettiği en önemli olaydan biri kuşkusuz, Rüstem Paşa'nın hayatının akışını da değiştirecek olan Şehzade Mustafa'nın boğdurulması hadisesidir. 1553 yılının sonbaharında İran seferi için yola çıkan Osmanlı ordusu Ereğli önlerine geldiğinde, Sultan Süleyman'ın otağı Ereğli'nin 15 km. kuzeyindeki Akhüyük suyu kenarına, babasını karşılamaya gelen Şehzade Mustafanın çadırı ise bunun 1 km kadar kuzeyine kurulmuştu. Bugün buralar, hala *Büyük Çadır Yeri* ve *Küçük Çadır Yeri* mevkileri olarak bilinmektedir[1665]. Şehzade Mustafa'nın Babasının çadırındaki infazının ardından cenaze namazı Ereğli'de kılınmış; büyük bir infaale sebep olan olayın yeniçerilere göre baş sorumlusu olan Rüstem Paşa da tepkilere üzerine, azledilerek İstanbul'a gönderilmiştir[1666].

[1659] Ferruh Senan, *Tarihte ve Coğrafyada Konya Ereğli'si* (İstanbul: Ercan Matbaası, 1961), 5.
[1660] Metin Tuncel, "Konya Ereğlisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11: 290-291.
[1661] İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi* **(**İstanbul: Fatih Matbaası, 1970), 136.
[1662] Tevfik Gürbudak, *Zaman Sürecinde Ereğli* (Ereğli: Etader Yayınları, 1993), 43-49; Tuncel, "Konya Ereğlisi", 11: 292.
[1663] Cemal Çetin, "İşlevleri ve Özellikleri Bakımdan Konya Menzilleri (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21 (2007), 300-301, 328-329, 332, 337-338; Ahmet Çaycı, "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/21 (Ekim 2006): 116-119, 121-123, 126-127, 131, 133, 135-140, 142.
[1664] Senan, *Tarihte ve Coğrafyada Konya Ereğli'si*, 432; Tuncel, "Konya Ereğlisi", 11: 292; Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazâsı* (Konya: Ereğli Belediyesi Kültür Yayınları, 2009), 191-192.
[1665] Hasan Nar-Gülşah Kılıç-Besim Süleyman Baş, *Geçmişten Günümüze Ereğli* (Konya: Dizgi Ofset, 2009), 38 (143. dipnot).
[1666] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 214-215; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II: 550; Nar, vd., *Geçmişten Günümüze Ereğli*, 37-40.

Kervansaray; Ereğli ilçe merkezinde, 1426 tarihli Ulu Camii'nin[1667] kuzeydoğu yanında yer alır. Yapının adına, Paşa'nın vakfiyelerinde rastlanmamaktadır. Giriş açıklığının üzerinde küçük bir kitabe yeri bulunmakla birlikte, gümüze ulaşan bir kitabesi de yoktur. Yapının adı ilk kez, bir Mimar Sinan'a tezkirelerinde (TB[1668], TE[1669] ve TM[1670]'de) "Karaman Ereğlisi'nde Rüstem Paşa Kervansarayı" şeklinde kaydedilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında, Ereğli hakkında detaylı bilgiler veren Kâtib Çelebi, burada Rüstem Paşa'nın bir hanı olduğunu bildirmekte[1671], Evliya Çelebi'de "Mi'mâr Sinân binâsıdır" vurgusuyla aynı bilgiyi tekrar etmektedir[1672].

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivleri arasında tespit edilebilen bir hüküm, kervansarayın varlığını resmi olarak da ispatlamaktadır. 13 Ekim 1723 tarihli belge: "Rüstem Paşa evkâfından olub Ereğli-i Karaman'da vâki' hân-ı kebîrin" tahsildarlık hizmetine yapılan müdahale ile ilgildir[1673]. Osmanlı döneminde Karaman Ereğli'si olarak adlandırılan kazanın tamamı, *Haremeyn Evkâfı'*na bağlı idi[1674]. Osmanlı arşivlerinde Rüstem Paşa'nın veya yapının adı üzerinden yapılan araştırmada, söz konusu hüküm dışında başka bir kayda rastlanılmamış olması da bu durumla alakalı olmalıdır. Yalnız birkaç yerde olmak üzere, Haremeyn muhasebe defterleri arasında burada "Cağalzâde Rüstem

[1667] Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi*, 477.
[1668] Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler,* 37
[1669] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 115; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 74.
[1670] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 49; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler,* 94.
[1671] Kâtip Çelebi, *Cihannüma (Müteferrika neşri),* 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732), İstanbul: Matbaa-ı Amire, s. 652 için bkz.: http://www.kitabicihannuma.com /Cihannuma_pdf/13-Cihannuma_601-650.pdf (E.T. 08/10/2016); Çaycı, "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi", 127.
[1672] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 3: 24; Çaycı, "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi", 131.
[1673] VGMA. d. 236, s. 15, 13 Muharrem 1136 / 13 Ekim 1723 tarihli belge metni şu şekildedir: *"Rüstem Paşa evkâfından olub Ereğli-i Karaman'da vâki' hân-ı kebîrin yevmî iki akçe vazife ile cibâyet ve ferrâşlık (ciheti) babası Ali mahlûlünden erbâb-ı istihkâkdan Mehmed'in üzerinde olub hizmetinde kusûrı ve bir vechle dahl icâb ider hâlî yoğiken âherden Halil nâm kimesne bir tarîk ile iki akçe ile Ereğli-i Karaman'da câbî olmak üzere üzerinde berât itdirüb merkûma gadr-ı külli itmeke mezbûr Halil'in kaydı terkîn babası ciheti olmakla merkûma müceddeden ibkâ idüb berât-ı 'alişânım verilmek bâbında 'inâyet ricasına vakf-ı mezbûrun mütevellisi olan İbrahim 'arz itmekle bâ-fermân-ı 'alî müceddeden hıfz olunan defter-i cedîde Ereğli-i Karaman'da Rüstem Paşa Vakfının cibâyet ve ferrâşlığı iki akçe ile Mehmed bin Ali nâmı ile tahrîr ve hâliyâ mestur olub ve vâkıf-ı mezbûrın ismine berât olan câbi'-i Ereğli-i Karaman deyü iki akçe ile sarfları tahrîr olan mahalinde Halil nâmıyla bir ismi tahrîr olunan esâmi-i mezbûre mütevelli-i vakf 'arzıyla zayi'den berât dahi verilüb hâliyâ iki adet esâmi minvâl-i meşrûh üzere defter-i cedide kayd oldığı derkenâr olmağın mûcebince ibkâ olunmak"*.
[1674] Senan, *Tarihte ve Coğrafyada Konya Ereğli'si*, 432.

Paşa vakfı'ndan Ceviz Altı nâm mahâllde iki (bâb) mağaza ve bir (bâb) kemer kahve"nin gelir hesaplarına rastlanılmıştır[1675].

Dikdörtgen planlı kervansarayın mimarisi; ana hatlarıyla, herbiri beşik tonozla örtülü beş sahınlı ahır/konaklama bölümü ile güneyde, giriş eyvanının iki yanında sıralanan, yine beşik tonozlu beşer hücreden oluşmaktadır. Ayrıca yapının önünde bir de açık bölüm/avlusunun olduğu, giriş cephesinin iki ucunda günümüze ulaşan giriş kapılardan anlaşılmaktadır (Şekil 77; Foto. 418, 423)). İnşa tarihi konusunda İ. Hakkı Konyalı, Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra, vasiyeti üzerine inşa edilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur[1676]. Bir rivayete göre de yapının kitabesi, Şehzade Mustafa vakası nedeniyle, hiç konmamıştır[1677]. Ereğli'den günümüze sağlam bir şekilde ulaşabilen yegâne ticaret yapısı[1678]; bir Mimar Sinan eseri olmasının yanında, Rüstem Paşa'nın ayakta kalabilen tek *menzil hanı* olması bakımından da oldukça önemlidir.

Cumhuriyet döneminde yapı, uzun yıllar boyunca askerlik şubesi olarak faaliyet göstermiştir. Bu amaçla kullanımının ne kadar geriye gittiği bilinmese de 1935 yılında bu şekilde tescilli olduğu, -1962 yılında tescil kaydı "Rüstem Paşa Bedestanı" olarak değiştirildikten sonra- 1966 yılına gelindiğinde de hala bu amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır[1679]. 1970'li yıllarda bir kısmı şehir kitaplığı, aş ocağı ve itfaiye deposu gibi farklı amaçlı belediye hizmetlerinde kullanılan yapı[1680], Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1987-88 yılları arasında, kapsamlı bir şekilde onarılmıştır. Onarım öncesine

[1675] BOA, EV.HMH.d. 7967, s. 6, belge tarihi: 29 Zilhicce 1261 / 29 Aralık 1845; EV.d. 9586, s. 2, belge tarihi: 29 Zilhicce 1279 / 17 Haziran 1873.
[1676] Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi*, 562.
[1677] Türkan Aydın, *Konya Ereğlisi Abideleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1966), 23; Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, 125.
[1678] Ereğilide Osmanlı ticaret yapılarından, Rüstem Paşa'nın torununun damadı ve de kendi aile adını sonradan Rüstem Paşa'nın nesline taşıyacak olan Yusuf Sinan Paşa'nın, -Ereğli'ye sürgüne gönderildiği 1595 civarında-, Ulu Camii'nin 50 metre batısına inşa etttirdiği bilinen *'Cağalzade Bedesteni'*nin günümüzde, etrafı dükkân ve iş hanlarıyla kaptılmış şekilde, sadece doğudaki giriş cephesinin bir kısmı görülebilmektedir. Rüstem Paşa Kervansarayı'nın güneyinde, Etmekçizade Ahmet Paşa'nın inşasına başlayıp Bayram Paşa tarafından tamamlanan bir diğer kervansaray, 1950 yılında yıkılarak yerine Belediye binası yapılmıştır. Rüstem Paşa Kervansarayı doğusuna bitişik olarak XIX. yüzyılın sonunda yapılan kerğiç bir han da sonradan yıkılmıştır. Ereğli'deki Osmanlı ticaret yapıları için bkz. Aydın, *Konya Ereğlisi Abideleri*, 23-30; Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi*, 564, 736-740; Gülay Apa, *Konya-Ereğli Türk Devri Mimarisi* (Konya: Ereğli Belediyesi Yayınları, 2008), 83-87; Yaşar Dağıstanlı, "Konya-Ereğli Cağalzade Bedesteni", *X. Vakıf Haftası Kitabı: Türk Cumhuriyetlerindeki Kültür Varlıkları ve Değerleri, Bosna Hersek'teki Vakıf Varlıkları ve Yılmaz Önge Restorasyon Seminerleri 7-10 Aralık 1992 Bildiriler* (Ankara: VGM Yay., 1993), 443-448; Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sitemi*, 292.
[1679] VGMA, Konya Vakıflar Müdürlüğü'nde Ereğli Tapu Sicil Muhafızlığı'na yazılan 11375/637/40 sayı ve 28.09.1966 tarihli yazı sureti.
[1680] Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi*, 564.

ait eski fotoğraflarda; dışta beden duvarları büyük ölçüde sağlam, yalnız üzerinde herhangi bir kaplama malzemesi bulunmayan tonoz tuğlalarının yer yer dökülmüş halde üzerlerinin otlarla kaplı olduğu görülmektedir (Foto. 418-421). Ayaklar arasındaki bazı kemer aralarının yarıya kadar örülerek kapatıldığı iç kısmında ise, baruthane olarak adlandırılmış, üzerinde kubbemsi bir örtü bulunan, taş malzemeli bir mekânın varlığı dikkat çekmektedir[1681] (Şekil 78; Foto. 422a). Onarım sırasında iç kısımdaki muhdes yapı ve bölmeler ortadan kaldırılarak içeriye aluminyum doğramalı vitrinler eklenmek suretiyle yapı kapalı çarşı olarak faaliyete geçirilmiştir[1682].

Yapı 2016 yılında, bu çalışma kapsamında yerinde incelendiği sırada, kullanıma kapatılmış durumda idi. Sonrasında, 2017-2018 yılları arasında tekrar onarıma tabi tutularak 2019'un başlarında millet kıraathanesi olarak kullanıma açılmıştır.

Mimari Özellikleri:

Doğu batı doğrultusunda uzanan 54.73 x 29.49 ölçülerindeki[1683] yapının ana mekânı; ortada bağımsız 4 payeye oturan sivri kemerlerle beş sahına ayrılmış ve herbirinin üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Buraya, güney cephenin ortasındaki beşik tonozlu bir eyvandan geçilerek girilir. Bu eyvanın iki yanında simetrik olarak sıralanan, herbiri yine beşik tonozlu on hücreden, girişin iki yanındaki birer tanesi; tıpkı giriş gibi fakat daha dar birer eyvan şeklinde büyük sivri kemerlerle dışa açılırlar. Bunların doğu ve batısındaki birer kapıdan girilen diğer hücreler ise birbiriyle içten bağlantılıdır. Dolayısıyla bunların ticari amaçlı dükkanlardan ziyade, servis mekânları/tabhane olarak tasarlandıkları görülür. Tamamen kesme taşla inşa edilen yapının örtü sistemi tuğladandır. Giriş cephesinin iki yanında, güney yönde bir avlunan varlığına işaret eden kapılardan batıdakine "Konya Kapısı", doğudakine ise "Bağdat Kapısı" denilmektedir[1684] (Şekil 77; Foto. 422).

Kervansarayın kütle etkisini arttıran bir husus olarak ana mekânın tonoz yüzeyleri, kuzey ve güneyde dıştan tamamen izlenebilmektedir. Yaklaşık 7 metre yüksekliğindeki (tonozlar hariç 6.88 m.) cepheler, zeminden 5.45 metre seviyesinde kenarlardan 50 cm. kadar içeri çekilmiştir. Böylelikle cepheler, yatay düzlemde, iki kademeli bir görünüme

[1681] VGMA, 42.17.01/005 no ve 27.02.1987 tarihli restorasyon ön raporu.
[1682] VGMA, 42.17.01/005 no ve 27.02.1987 tarihli restorasyon ön raporu.
[1683] Kervansarayın ölçüleri için VGMA'deki 01.01.2013 tarihli *Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Raporu*'ndan yararlanılmıştır.
[1684] Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli'si Tarihi*, 562.

kavuşturulmuş; başlangıç ve bitiş noktaları da dışa taşkın iki taş silme ile vurgulanmıştır. Doğu ve batıda cephelerde farklı olarak, -tonozların yan yüzeylerine denk gelen duvarların da bir miktar içeri alınmasıyla- üç kat halinde bir kademelenme söz konusudur. Bu durum, doğu cephede çok belirgindir. Yalnız batıda cephede sonradaki müdahalelerin bir izi olarak üstteki silme görülememektedir. Cephe yüzeyleri ayrıca, zeminden sekizinci taş sırasından itibaren üç sıra kırmızı renkli taş kullanılarak hareketlendirilmiştir. Kuzeybatı köşesi de belirli bir seviyeye kadar pahlıdır. Pahlı yüzeye geçişte, mukarnas benzeri düz yüzeyli bingiler kullanılmıştır.

Güneydeki giriş cephesi daha özenli ele alınmıştır. Öndeki mekanların boyu, kervansarayın tonoz kemerleri hizasında sonlandırıldığından, bu cephedeki kademelenme daha belirgindir. Cephenin alt tarafında, ortadaki kervansaray girişi ile iki yanındaki küçük eyvanlar, yan yana üç sivri kemerli bir düzen oluşturur. Kemerlerin üzerindeki duvarlar da dendan biçiminde, kemerlerin boyutuna göre yükseltilerek üçlü giriş görünümü vurgulanmıştır (Foto. 423-424). Küçük eyvanların doğu ve batısında, odalara geçiş sağlayan, basık kemerli birer kapı ile her odaya denk gelecek şekilde, yuvarlak kemerli sekiz mazgal pencere bulunur. Cephenin üst tarafında ise kervansarayın tonoz yüzeylerine açılmış üçlü mazgal pencerelerine yer verildiği görülür. Bunlar farklı olarak dikdörtgen formludur (Foto. 425).

Birbirinin simetriği olan doğu ve batı cephelerde, birinci kat silmesinin hemen altına denk gelecek şekilde, dikdörtgen fomlu altışar mazgal pencere bulunur. Pencereler aynı eksende olmayıp zikzak oluşturacak şekilde sıralanmıştır. Batı cephenin alt kısmında, sonradan kapatılmış, muhdes bir kapı ve pencere açıklığının izleri belli olmaktadır. Cephenin güneyindeki avlu kapıları, dikdörtgen formludur. Oldukça sade tutulan kapıların basık kemerli açıklıklarının etrafında, ince birer silme dolanır. Batıdaki kapı kemerinin kilit taşında, zarif bir küçük bir gülbezek işlenmiştir (Foto. 427-428).

Arkaya bakan kuzey cephede, yan cephelerin ağır görünümü devam eder. Tonoz kemerlerinin arasında taş çörtenler yer alır. Tonoz yüzeylerine açılan üçlü pencerelerin dışında, birinci kat silmesinin hemen altına denk gelecek şekilde, altı pencere daha bulunur. Pencerelerin hepsi yine mazgal şeklinde, dikdörtgen formludur (Foto. 429).

Son onarımın öncesinde, giriş dışındaki cephe yüzeylerinin bazı yerlerinde, taşlardaki renk değişimleri/yeşillenmeler belirgin bir şekilde göze çarpmakta idi. Bu durumun

daha önceki onarım sırasında üst örtünün kurşun yerine bakır membranla kaplanması sonucunda yağmur sularının sebep olduğu oksitlenmeden kaynaklandığı, 2013 tarihli bir raporda belirtilmiştir[1685] (Foto. 427-429).

Son onarım sırasında üst örtü kaplaması kurşun malzeme ile değiştirilmiştir. Dıştan ana mekân tonozlarının dalgalı formunun yanında, güneydeki birimlerin örtü görünüşlerinde de monotonluktan kaçınıldığı görülür. Giriş eyvanının tonozu yükseltilerek vurgulanmıştır. Ayrıca girişin iki tarafında, diğerlerine göre daha geniş tutulan birer odanın tonozları da -giriş eyvanı ile aynı seviyede- yüksek tutularak, mekanların üzerinde iki dar bir geniş şeklinde sıralanan, hareketli bir üst görünüş elde edilmiştir. Tonozların üzerinde, içerideki her bir ocağa denk gelecek şekilde, tuğladan dikdörtgen prizma formlu bacalar yükselmektedir (Foto. 423).

Giriş eyvanı; 498x550 cm ölçülerinde, yaklaşık kare planlı bir mekândır. Kuzeyindeki, muhdes ahşap bir kapıdan kervansaraya geçilir. Kapı açıklığının siyah-beyaz renkli taş örgülü basık kemerin üzerinde, küçük bir kitabe yeri bulunur. Kemerin etrafı ve yan duvarlar kesme taş örgülü, tonoz yüzeyi ise beyaz renkle sıvalıdır. Eyvanın yan duvarlarında, 75 cm genişliğinde birer seki, duvarların orta kısmında da yine sonradan açılmış dikdörtgen formlu birer pencere yer alır. Girişin yan taraflarındaki dar eyvanlar (yaklaşık 250x560 cm.) oldukça sade görünümlüdür. Bunların iki yanında simetrik olarak sıralanan mekânların kısa kenarlarında, birine geçişi sağlayan birer kapı ve pencere bulunur. Kapılar basık kemerli açıklıklar şeklinde olup dikdörtgen formlu pencerelerin üzerinde, yuvarlak kemerli sağır alınlıklar vardır. Enlemesine uzanan büyük mekânlarda (yaklaşık 4.30 x 7.30 m.), ayrıca kapı ile pencere arasında birer ocak ile -kısa kenarların üst tarafında da- ikişer mazgal pencereye yer verilmiştir. Beş kenarlı niş şeklindeki ocaklar, düzgün kesme taş malzeme ile özenli bir şekilde yapılmıştır. İki yanda konsollarla desteklenen alınlık kısmı, basık yuvarlak kemerlidir. Kemerin üzerinde pramidal formlu bir külah yer alır. Doğu ve batı uçlardaki ikişer odada, dikdörtgen formlu ve üzeri sağır yuvarlak kemerlik büyük birer pencere daha bulunur (Şekil 77; Foto. 430).

Son onarımın öncesinde; giriş cephesindeki eyvanlar, metal aksamlı birer camekânla kapatılmış, diğer mekanların ise önüne birer kapı ve pencere açılarak, -giriş hariç- hepsi

[1685] VGMA, 01.01.2013 tarihli *Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Rölöve-Restitüsyon-Restorasyon Raporu*, 54.

ayrı birer dükkân haline getirilmişti. Tamamen sıvalı olan iç kısımları metal aksamlı asma katlarla bölünmüş, içteki kapı ve pencereler de örülerek kapatılmıştı. Onarım sırasında muhdes olan bütün uygulama ve ekler ortadan kaldırılarak eski haline çevrilmiştir (Foto. 424-426).

Kervansarayın 20.82 x 52.43 metre ölçülerindeki ana mekanı; dördü ortada bağımsız olarak haçvari planlı, diğerleri duvarlardan çıkıntı oluşturan kare kesitli, toplam ondört ayak üzerine atılan sivri kemerlerle bölümlenmiştir. Düzgün kesme taşla örülmüş bağımsız fil ayakların yüzeyinde, bir zamanlar hayvanların bağlandığı demir kancalar hala mevcuttur. Ahşap gergi çubukları ile desteklenen kemerler de düzgün kesme taştan olmakla birlikte duvarlar ve kemer aralarında kaba yonu taşlar da görülür. Duvardan çıkıntı yapan ayakların arasında; giriş aksında bir, diğer duvarlarda ikişer olmak üzere toplam yirmi üç ocak yer alır. 1987-88 onarımında yapının içine eklenen alüminyumdan camekânlı sıra dükkanlar (Foto. 431) son onarımda kaldırılmış; duvar yüzeleri, üzerindeki sıva tabakasından arındırılmıştır. Tonoz yüzeylerinin beyaz renkli sıvaları da yenilenmiştir (Foto. 432-433).

3.5.1.18. Diyarbakır Rüstem Paşa Hanı

Yapının Yeri: Diyarbakır Suriçi'nde, Yeni Kapı Yakınında
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ağustos 2016
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa sadrazamlığından önce valilik yaptığı Diyarbakır'da bir han ve hamam inşa ettirmiş veya mülk edinerek vakfetmiştir: *"... ve Kara-amîd de olan Yeni Hamam dimekle ma'rûf olan(lar) bir hamamı ve bir hânı"*[1686].

Kayıtlardan anlaşıldığına göre bu yapıların çevresinde, çok sayıda vakıf dükkânları da yer almaktaydı[1687].

Diyarbakır, Dicle nehrine hâkim bir tepe üzerine kurulu iç kalesi ve burayı çevreleyen yaklaşık 5 kilometre uzunluğundaki surları ile[1688], geçmişi milattan önce iki binli yıllara

[1686] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s.143/48-49, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1687] Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar: 972 Tahriri Işığında*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2002), 407.

kadar uzanan, Anadolu'nun en eski kale yerleşimlerinden biridir[1689]. Doğuda Van Gölü Havzası üzerinden İran ve Azerbaycan, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, güneybatıda Siverek-Urfa-Halep güzergâhını izleyen önemli tarihi yolların kavşağında yer alan kent; müstahkem yapısı ve konumu itibariyle öteden beri olduğu gibi, Osmanlılar için de stratejik bir öneme sahipti[1690]. Yavuz Sultan Selim zamanında, 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine alınmasının[1691], ardından *Amid / Kara-Amid* olarak adlandırılan[1692] sur içi merkez olmak üzere, *Diyârbekir Eyaleti*, Osmanlılar'ın beşinci eyaleti olarak teşkilatlandırılmıştır[1693]. İran sınırına yakınlığı nedeniyle askerî açıdan da önem kazanan kent, XVI. yüzyıldan itibaren baş gösteren Safevî tehlikesine karşı Osmanlı ordusunun hareket ve konaklama üssü olmuştur[1694].

Diyarbakırdaki Osmanlı dönemi imar faaliyetlerinin Kanuni Sultan Süleyman döneminde büyük bir ivme kazandığı, günümüze ulaşan eserlerden anlaşılmaktadır. Doğu seferleri sırasında Diyarbakır'da bir müddet bulunan Sultan Süleyman, iç kale surlarını genişleterek bugünkü görünümüne kavuşturmuş, açılan kanallar vasıtasıyla Hamravat Suyu'nu şehre taşıyarak su sorununu büyük ölçüde ortadan kaldırmış ve burada adına para da bastırtmıştır[1695]. Bıyıklı Mehmet Paşa, Hüsrev Paşa, Hadım Ali Paşa, Rüstem Paşa, Çerkes İskender Paşa ve Behram Paşa gibi önemli devlet adamlarının öncülük onarım ve inşa faaliyetleri neticesinde kent, hızlı bir gelişim sürecine girmiştir[1696]. Buna paralel olarak ticaretin canlanmasıyla önemli bir merkez

---

[1688] Albert Gabriel, *Diyarbakır Surları*, (çev.) Kaya Özsezgin (Ankara: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yay., 1993), 8.
[1689] Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1994), 9: 465; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", *Diyarbakır: Müze Şehir,* ed. Selahattin Özpalabıyıklar (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1999), 81-82; Canan Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* 22/1 (2005): 59.
[1690] Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* (Diyarbakır: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği No: 21, 1971), 15; Besim Darkot, "Diyarbekir", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı Yay., 1988), 3: 601-602; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 Fiziki, İdari ve Sosyoekonomik Yapı* (Ankara: TTK Yay., 2. Basım, 2014), 11-18.
[1691] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 2: 571.
[1692] Darkot, "Diyarbekir", 605; Şevket Beysanoğlu, "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi -İstanbul 23-28 Eylül 1985 Tebliğler-*, (İstanbul, 1985), 1: 139.
[1693] Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında* Diyarbakır, 20.
[1694] Şevket Beysanoğlu, "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", 1: 141; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, 21, 31.
[1695] Beysanoğlu, "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", 1: 144-146.
[1696] Alpay Bizbirlik, "Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI: Yüzyıl Diyarbakır'ı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal (Ankara: Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008), 2: 448; Nursel Karaca, "Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/12 (Kasım 2014), 49-57, 60-61.

konumuna yükselen Diyarbakır, yüzyılın ikinci yarısında Bursa ve Kayseriden sonra, Anadolu'nun en çok nüfusa sahip üçüncü kenti olmuştur[1697].

Diyarbakır Hanı, inşasından itibaren çevresindeki dükkanlarla birlikte değerlendirilmekte ve kiraya verilmekteydi. Bu durum XIX. yüzyılın ortalarına ait (1852-1859 arasında) muhasebe kayıtlarında: "Rüstem Paşa'nın Yeni Kapuda Han ve Mülhakâtı Vakfı" şeklinde belirtilmektedir. Buradaki ifadedenin hanın, Diyarbakır şehir surlarından doğuya açılan "Yeni Kapı" (veya Babü'l-Ma/Su Kapısı ve Babü'l-Şatt/Dicle Kapısı)[1698]'nın yakınında bulunuyordu[1699]. Yine bu tarihlerde, vakfın senelik kirasının *icâresinin* 250 kuruş olduğu anlaşılıyor[1700]. Oldukça düşük olan bu kira bedeli, hanın esas işlevini kaybetmiş olabileceğini düşündürmektedir. Oysa 1560 civarında han ve dükkanlara senelik 60.000 kuruş kira bedeli ödenmekteydi[1701]. 1831 yılında hanın faal olarak işlevini sürdürdüğü kesin olarak tespit edilebilmektedir[1702].

1855-56 yılı muhasebesinde, vakfa ait 125 kuruşluk küçük bir onarım gözükmekle birlikte onarıma ilişkin detay bulunmamaktadır.[1703]. 1864 yılında vakf henüz mevcut, mutasarrıfları olarak da Mehmed ve Mustafa halifeler görünmektedir[1704]. Bu tarihten sonra tahrip olduğu anlaşılan hanın enkazı, XX. yüzyılın başlarında, hamamın karşısında görülebilmekteydi[1705]. Günümüzde yapıdan geriye hiçbir iz kalmamıştır.

[1697] Fatma Acun, "XVI. Yüzyılda Diyarbakır Sehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000-Ankara) Bildiriler* (Ankara: Neyir Matbaacılık, 2001), 201-207; Yılmaz, Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi* 5 (1990), 191-229.

[1698] Beysanoğlu, "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri", 1: 141; Darkot, "Diyarbekir", 3: 602; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, 39.

[1699] VGMA, d. 423, sıra nr. 210, s. 149, belge tarihi: 12 Muharrem 1264 / 20 Aralık 1847.

[1700] BOA, EV. d. 14888, s. 23, belge tarihi: 29 Zilhicce 1269 / 3 Ekim 1853; EV. d. 14215, s. 18, sıra nr. 57, belge tarihi: 5 Receb 1271 / 24 Mart 1855; VGMA d. 3006, s. 61, sıra no. 48, belge tarihi: - (H.1272 senesi / M. 13 Eylül 1855- 31 Ağustos 1856 muhasebesi); s. 217 (sıra no. 18), belge tarihi: - (H. 1275 senesi / M. 11 Ağusyos 1858-30 Temmuz 1859 muhasebesi); BOA, EV. d. 14375, s. 45, sıra no. 63, belge tarihi: 19 Safer 1275 / 28 Eylül 1858.

[1701] Ramazan Günay, *XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Akâm - Şikâyet Kayıtlarına Göre)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 82.

30 Ekim 1831 tarihli bir belgeye göre; *Halep'ten gelip Yenikapı Hanı'nda kalır iken vefat eden Maraşlı Halil adındaki kişinin mirasçıları bulunmadığından, mallarının kayıt altına alınarak hazineye devredilmiştir.* Bkz.: Günay, *XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, 83.

[1703] VGMA d. 3006, s. 61 (sıra no. 48), belge tarihi: - (H. 1272 senesi / M. 13 Eylül 1855- 31 Ağustos 1856 muhasebesi).

[1704] BOA. EV.MH. 1076/70, belge tarihi: 15 C. evvel 1281 / 16 Ekim 1864.

[1705] Bulduk, *Muhtasar Tarihçe-i el-Cezire*, 235.

3.5.1.19. Erzurum Taş Han

Yapının Yeri: Erzurum il merkezi, Ayazpaşa Mahallesi, Menderes Caddesi **(**Pafta No:39, Ada No: 622, Parsel: 8)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ağustos 2016

Şekil No: 79-80 **Fotoğraf No:** 434-444

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın Erzurum'da vakfettiği eserler; bir han, bir hamam ve bir bedesten olarak sıralanmaktadır[1706]. Söz konusu yapılardan kervansaray, Osmanlı döneminden günümüze gelen ismi ile *Taş Han*[1707], Paşa tarafından inşa ettirilmiş, diğer han ve hamam, satın alma yoluyla vakfa kazandırılmıştır. 1540 yılında Eski Erzurum Beylerbeyi Şahruh oğlu Muhammed Han'a harap durumda bulunan bir hamam, bir kervansaray yeri, 277 dükkân, 20 değirmen ocağı, debbağhane, boyahane vb. yapılar temlik edilmiş,[1708] hamamla beraber değirmen ocakları ve dükkânların yüz elli kadarının tamiri tamamlanmışken çıkan bir yangın sonucunda, hamam ve bazı dükkânların dışındakiler, büyük ölçüde yok olmuştu. Rüstem Paşa işte bütün bu yapıları, hamam ve dükkânlarla beraber harap durumdaki kervansaray ve diğer yerleri, 1 Eylül 1557'de Muhammed Han'dan satın almıştır[1709].

Paşa'nın Erzurum'daki imar faaliyetleri, şehrin o zamanki durumu ile yakından ilgilidir. Bilindiği üzere yaklaşık iki yüzyıl boyunca siyasi mücadeleler ve istilalara maruz kalan Erzurum, 1516-17 yıllarında Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde harabe halinde ıssız bir şehir görünümünde idi[1710]. Şehrin düzene sokulması ve nüfusunun arttırılması için 1550'li yıllardan itibaren kendini gösteren imar faaliyetleri[1711] sırasında, Rüstem Paşa, -kentteki ilk Osmanlı eseri olduğu bilinen[1712]- bir kervansaray inşa ettirip, harap

[1706] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 49-50. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1707] Osmanlı dönemine ait ilgili kayıtlarda yapı Taşhan olarak zikredilmektedir.
[1708] VGMA d. 648, sıra nr. 55, s. 137, belge tarihi: 20 C. ahir 947 / 22 Ekim 1540.
[1709] VGMA d. 648, sıra nr. 56, s. 138-140, belge tarihi: 7 Zilkade 964 / 1 Eylül 1557.
[1710] Enver Konukçu-Hamza Gündoğdu, vd., *Şehr-i Mübarek Erzurum* (Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No. 1, 1989), 37-60; Ali Aktan, "Tarih içinde Erzurum'un Yeri ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/5 (Ocak 1994): 57-58.
[1711] Konukçu-Gündoğdu, vd., *Şehr-i Mübarek Erzurum*, 193.
[1712] Gündoğdu, "Erzurum'da İlk Osmanlı Yapılaşması", *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu 28-30 Mayıs 1999 Tebliğler* (İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları, 2000), 385.

durumdaki yüzlerce yapıyı da mamur hale getirerek Erzurum'un yeniden imarında önemli bir rol üstlenmiştir.

Söz konusu yapıların dışında, Erzurum kalesi içindeki bir hanla kırk kadar dükkân, Paşa'nın ölümünden sonra, 1568 yılında, vakfın mütevellisi Mehmed Kethüda tarafından Ali Paşa oğlu Mehmed Bey'den satın alınarak vakfa kazandırılmıştı[1713]. Günümüze ulaşamayan bu yapı "han-ı kebir" olarak adlandırılmaktaydı. Bu yapının 19. Yüzyılın son çeyreğine kadar mevcut olduğu, muhasebe defterlerinden anlaşılmaktadır[1714].

Günümüzde Oltu taşından üretilen hediyelik eşyaların üretim ve satış yeri olarak kullanılan Taşhan, dikdörtgen planlı, açık avlulu ve iki katlı bir yapıdır. Taş malzeme ile inşa edilen yapının tonoz ve kubbe ile örtülü birimleri, dıştan kurşun kaplıdır. Hanın Paşa ile ilişkisini ortaya koyan en somut delil, batıdaki esas girişin üzerindeki iki satırlık kitabeden kalan parçalar üzerinde okunabilen:

…el ribât fi eyyâm devlet el… …الرباط فى ايام دولة ال...

…el a'zam Rüstem Paşa yessera'llâhu… ...الاعظم رستم پاشا يسرالله...

ibareleridir[1715]. Kitabesinde yapı, ribat olarak isimlendirilmektedir. Erzurum fethinin ardından ilk ciddi imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Kanuni döneminde, henüz iç kalenin ihya edilmemiş olması ve Gürcistan sınırının yakınlığı nedeniyle, yapının ilk başlarda bu amaçla kullanılmış olabileceği düşünülmektedir[1716]. Kitabeye bakarak inşa tarihi tespit edilemeyen hanın, 1534'te yapıldığına dair bir görüş bulunmakla birlikte[1717], en geç vakfedildiği 1557'den önce tamamlandığı anlaşılmaktadır.

1820 yılında Taşhan'ın üst katının tamir edilerek zahire ambarına dönüştürülmesine karar verilmişti. Taşhan ile birlikte Erzurum Kalesi içinde olan zahire ambarının (miri

[1713] VGMA d. 648, sıra nr. 58, s. 143, belge tarihi: Evahir-i Zilkade 975 / 18-27 Mayıs 1568. Ayrıca bkz. Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 73-74.

[1714] BOA, EV.THR, 17/200; EV.THR, 29/81; EV.THR, 60/121; EV.THR, 61/61; BOA, EV.MKT, 821/137; EV.MKT, 1146/95-96; EV.MKT, 1240/95; EV.MKT, 1413/26.

[1715] İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* (İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., 1960), 288; Gündoğdu, vd., *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, 242.

[1716] Gündoğdu, "Erzurum'da İlk Osmanlı Yapılaşması, 383-384; Hamza Gündoğdu, *Erzurum'da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri* (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 2007), 25-26.

[1717] M. Nusret (Som), *Tarihçe-i Erzurum*, (haz.) Ahmet Fidan (İstanbul: Dergâh Yay., 2005), 56'da: "Kapısı üzerinde şu kitabe menkûştur: Bu ribâtı Allah'ın rızasını isteyerek 941 yılında Yemen Fatihi Rüstem Paşa yaptı". Bu bilgilerin reddiyesi için bkz.: Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, 288-289.

ambar) ve bir duvarı harap olan kale kapısı bitişiğindeki tophanenin onarımı için, masrafları Erzurum ağnam ve Sivas zahire vergilerinden karşılanmak üzere, Erzurum mubayaacısı Şerif Mustafa Ağa görevlendirilmişti[1718]. Söz konusu diğer yapılar ile birlikte, Taşhan'ın üst katının onarımı ve ambara dönüşümü için gerekli işlemlerin tespiti amacıyla *mimar halifelerinden Derviş Ahmed* tarafından gerekli keşif ve ölçümler yapılmış; keşfi sonucunda hazırladığı rapora Derviş Ahmed, yapının basit bir çizimi de eklemişti (Şekil. 79).

Raporda, yapılacak işlemler şöyle belirtilmişti: hanın üst katındaki büyük-küçük kubbelerin kalemişleri yenilenecek, taş zemin döşemeleri tamir edilecek, "müceddeden kuyular vaz'ı" duvarların tamiri ve yıkılan kısımlarının yenilenmesi, hava akışı için yeni bacaların açılması ve ambarcılara tahsis edilen odaların tamiri gerçekleşecekti[1719]. Rapordan birkaç ay sonra, onarıma başlandığı anlaşılıyor[1720]. 1837 yılında hanın, muhtemelen alt katının, onarıma muhtaç olduğu ve tahmini 20-30 bin kuruş arasında olan onarım masrafının karşılanması halinde, odalarının kiraya verilebileceği ifade edilmektedir[1721].

Yapı, 1855 yılında askeriyeye kiralanmıştır[1722]. Askeriyenin mühimmat deposu olarak kullanıldığı 13 Kasım 1911'de meydana gelen yangın, askeriye ve belediyenin gayretiyle söndürülmüştü. Yangından üç gün sonra hazırlanan rapora göre, hasarın dört sandık mühimmat ve birkaç parça eşya ile sınırlı olduğu ve yapıya ciddi bir zararının olmadığı belirtilmiştir[1723].

1950'li yılların sonlarında, yapı neredeyse içine girilmeyecek durumda harap halde; üst örtüsü büyük oranda çökmüş, duvarlarında yıkılma ve buna sebebiyet verecek derecede çatlaklar meydana gelmişti (Foto. 434-437). Bugün mevcut olmayan, hanın doğusundaki ağır bölümleri de harabe halindeydi[1724]. Bu tarihlerde, yapının dışında, giriş ve güney cephesi boyunca sıralanmış tonozlu dükkânların izleri de görülebilmekteydi[1725]. Ayrıca avlunun güney ve doğu duvarına inşa edilen binalarda,

[1718] BOA, C.ML. 580/23834-6, belge tarihi: 20 C. evvel 1235 / 5 Mart 1820.
[1719] BOA, C.MF. 46/2270-5, belge tarihi: 19 Şevval 1235 / 30 Temmuz 1820.
[1720] BOA, C.AS. 954/41451, belge tarihi: 9 Zilhicce 1235 / 17 Eylül 1820.
[1721] BOA, EV.ZMT. 67/114, belge tarihi: 14 C. ahir 1253 / 15 Eylül 1837.
[1722] BOA, EV.MKT. 186/84, belge tarihi: 5 C. evvel 1279 / 29 Ekim 1862.
[1723] BOA, DH.EUM.EMN. 2/28, belge tarihi: 24 Zilkade 1329 / 16 Kasım 1911.
[1724] VGMA, Bilgi notu nr: 250001029-BN001.
[1725] VGMA, Bilgi notu nr: 250001029-BN001.

belediyenin elektrik motorları çalıştırıldığından, yapının harabiyeti daha da arttırmakta idi[1726] (Foto. 438-439). 1961 yılından başlayarak[1727] yaklaşık on yıl boyunca devam eden[1728] restorasyon çalışmaları sonucunda yapı yıkılmaktan kurtarılmıştır. Yapının son onarımı 2007-2008 yılları arasında geçekleştirilmiştir. Avluya açılan dükkânların üzerindeki kurşun örtülü saçak bu tarihte eklenmiş, üst kat kalem işleri yenilenmiştir[1729].

Mimari Özellikler:

36.50 x 43.50 m. ölçülerinde, eğimli bir arazi üzerine inşa edilen Taş Han, Osmanlı şehir içi hanları plan tipinde, açık avlulu ve iki katlı bir yapıdır (Şekil 80). Moloz taş örgülü beden duvarları, -doğu cephe birinci kat seviyesi ve kuzeydoğu köşe dışında- muntazam kesme taşlarla kaplıdır. Paye ve hücre kemerlerinde kesme taş, tonoz ve kubbelerde tuğla kullanılmıştır[1730]. Yapı üst örtüsü, dıştan kurşun ile kaplıdır (Foto. 440, 442).

Yapıya giriş, dört yönden açılan kapılarla sağlanır. Batı cephenin ortasında, iki katlı dikdörtgen bir kütle halinde dışarıya taşırılan ana girişi; üzerinde kitabenin bulunduğu basık kemerli açıklığı saran sivri kemerli, derin bir niş şeklindedir. Bugün yol seviyesinin altında kalan giriş açıklığının üzerine denk gelen oda, mescit olarak düzenlenmiştir. Mescit, sivri kemerli anlınlığa sahip, dikdörtgen formlu iki penceresi ile sokağa açılır. Batı girişin hemen güneyinde ikinci kata geçit veren, basık kemerli sade açıklık şeklinde, ikinci bir kapı daha bulunmaktadır (Foto. 440). Yapının, oldukça hantal görünüşlü yalın cephelerini hareketlendiren bir unsur olarak, batı cephenin kuzey köşesindeki pahlı yüzey, yapıdaki tek taş süslemeyi üzerinde bulundurması bakımından dikkat çekicidir. Yaklaşık 2 metre yüksekliğindeki pahlı yüzeye geçiş; ortada büyük, iki yanında daha küçük olmak üzere, üçer sıra mukarnasla saplanmıştır. Ortadaki büyük mukarnasların tepesinde, dört dilimli, yarım bir gülbezeğe yer verilmiş; alt sıradaki püsküllleri de çiçek demeti gibi bağlı şekilde gösterilmiştir. İki yandaki simetrik mukarnasların üst kısmında, birer ters lale, arada kalan düz yüzeye ise iki haşhaş/nar

[1726] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi,* 334.
[1727] VGMA, Rapor nr: 250001029-OF001;OF002.
[1728] VGMA, Onarım fişi nr: 250001029-RP001.
[1729] VGMA, Belge nr: 250001029-FT008, Tarih: 23.03.2008.
[1730] R. Hüseyin Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* S.VI, Erzurum 1974, 121; Gündoğdu, vd., *Sanat Tarihi Açısından Erzurum,* 242.

motifi işlenmiş; bu son motifler, üst tarafı dilimli bir yüzey içerisinde kabartılarak ayrıca vurgulanmıştır (Foto. 441).

Yapının yüksekte kalan güney cephesini hareketlendiren tek unsur, cephenin ortasına yerleştirilmiş, basık kemerli avlu girişidir (Foto. 442). Doğu cephe, güneydeki ile aynı tasarım prensibine sahiptir. Farklı olarak etek kısmında, yapının asıl inşa malzemesi olan moloz taş örgünün görüldüğü bu cephede, üst kata geçişi sağlayan, ikinci bir kapı daha bulunur (Foto. 443-444a). Cephenin doğu köşesine bitişik olarak görülen duvar kalıntısının, bir zamanlar bu cepheye bitişik ahır kısmından kaldığı düşünülmektedir (Foto. 444b)[1731].

Orta kısmı blok halinde dışa taşırılan kuzey cephe, iki kat halinde dışa açılan mazgal pencerelerin varlığı nedeniyle de nispeten, diğerlerine göre daha harekeketli bir görünüm sunmaktadır. Avluya geçit veren kapısı, diğerlerinden farklı olarak düz atkılı, dikdörtgen açıklık şeklindedir (Foto. 445). Girişin hemen sağında, üst kata çıkılan döner bir merdiveni bulunur.

Yapının üst katında, köşelere gelen kubbeli dört birim, aralarında kalan tonozlu koridordan daha yüksekte tutularak vurgulanmış, böylelikle cephelerin ağır etkisi hafifletilmiştir. Kurşun kaplı üst örtüde, avlu girişleri ile köşedeki birimlerin kubbelerinde, birer aydınlık feneri göze çarpar ki bunların varlığı, eski tarihli foroğraflardan da izlenebilmektedir. Üzeri konik külahlı taş bacaların ise 1950'lerden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır (Foto. 434-435, 442).

Yapının giriş katı, açık avlulu, üç eyvanlı bir planda inşa edilmiştir. 20 x 20 m. ölçülerindeki avluyu taş payelerin taşıdığı sivri kemerli revaklar çevrelemektedir. Sonradan kapatılarak dükkân haline getirilen bu revakların arkasında 31 hücre yer alır. Köşe hücrelere geçiş, çapraz konumlandırılan dehlizlerle sağlanır. Diğer odalar, birer kapı ve pencere ile avluya açılır. Kubbe ile örtülü güneybatı köşedeki odanın dışındaki tüm birimler sivri beşik tonoz ile örtülüdür. Giriş eyvanın iki yanında karşılıklı ikişer derin nişler vardır (Şekil 80). Üst kat mekanlarının avluya açılan pencereleri olmadığından, avlu cephelerinin üst kısmı, sağırdır. Yalnız saçak seviyesinde, konsol biçiminde, taş dendanlar göze çarpar (Foto. 446-448). Avlunun ortasında yer alan kesme

[1731] Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", 121; Haşim Karpuz, "Erzurum Şehrinin Tarihi Dokusu ve Türk-İslam Yapılarının Çevre Düzenlemeleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 2 (1987), 176.

taş ile örülü kübik formlu çeşme, 1798 tarihlidir (Foto. 446). Devşirme malzemeli teknesinin üstünde sivri kemer içerisine alınmış sülüs hatlı kitabesi şu şekildedir:

مصلقنده دئمه اولسون	Musluğunda daim olsun
اب زمزم ای صفا	Ab-ı Zemzem ey Sefa
اچوره حوض کوثردن	İçire havz-ı Kevserden
بزه اول محمّد مصطفی	Bize ol Muhammed Mustafa
اچوره حوض کوثردن	İçire havz-ı Kevserden
فی غرّ ذی احجّه سنه ۱۲۱۲	Fi gurre-i Zilhicce sene 1212 (M. 17 Mayıs 1798)

Hanın üst katı, yapıyı çevreleyen bir koridor ve bu koridora açılan karşılıklı dikdörtgen formlu birimlerden oluşur. Sonradan camekanla kapatılarak hücre haline getirilen bu birimler ile koridorun üzeri sivri beşik tonozlu olup katın köşelerinde ve -daha küçük olmak üzere- kenar ortalarında, aydınlık fenerli kubbeler yer alır (Şekil 80). Batı cephenin ortasındaki mescidin girişi, basık kemerli bir niş içerisine alınmıştır. Mescidin içi; altta lambrilerle, üstte sıva ile kaplıdır (Foto. 449). Üst katın tonoz-kubbelerinde etek görülen kalemişleri, defalarca elden geçerek özelliğini yitirmiştir (Foto. 450).

3.5.1.20. Erzincan Taş Han

Yapının Yeri: Erzincan il merkezi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Eylül 2016
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

23 Ağustos 1514'deki Çaldıran Savaşı ile kesin olarak Osmanlılar'ın yönetimine geçen Erzincan[1732], Anadolu "sol kol"u üzerinde, doğu-batı komşuları olan Sivas ve Erzurum kadar olmasa da belirli bir ticaret hacmine sahip[1733], Osmanlı yerleşimlerinden biri olmuştur. Kent, gelirlerinin çoğunu oluşturan tarım ve hayvancılık ürünlerinin yanısıra, eski çağlardan beri işletilen, bakır, kurşun, mermer ve taş ocaklarına sahipti[1734]. XVI.

[1732] Ali Kemali, *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası 1932), 74-76.
[1733] Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, 87.
[1734] İsmet Miroğlu, "Erzincan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11: 320.

yüzyılın ilk çeyreğinde, Erzincan vilayeti dahilindeki padişah haslarının 146.000 akçe, 1566 yılında da şehrin toplam gelirinin 234.000 akçeye ulaştığı görülür[1735]. Erzincan, Kanunî devrinden itibaren, Erzurum eyaletine bağlı, subaşı yönetiminde bir sancaktır. Doğu seferleri sırasında ordunun uğrak yerlerinden biri olmuş, Kanuni Sultan Süleyman; 1534'de Tebriz Seferi, 1540'da İran Seferi sırasında Erzincan'a uğramıştır. Evliya Çelebi'ye göre, 17. yüzyıl ortalarında Erzincan'ın ortasında, küçük ve alçak duvarlı kalesi içinde; 200 ev ile 1 cami vardı. Kale dışında ise 1800 ev, 7 cami, 60'tan çok mescit ile içinde 500'den fazla dükkânın bulunduğu bir çarşı ve bedesten, bütün şehirde ise 48 mahalle ve 40 okul bulunmaktaydı[1736]. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıldan itibaren duraklama ve gerileme sürecine girmesi ile Doğu Anadolu'nun geneli gibi, Erzincan'da ekonomik yönden geri planda kalmış, XIX. yüzyıla kadar daha çok, ordular için bir konak yeri vazifesi görmüştür[1737].

Rüstem Paşa'nın Erzincan'daki kervansarayı, buradaki üç yapısından biri olarak vakfiyelerinde kayıtlıdır: "… Nefs-i Erzincanda bir bezzâzistân ve bir hânı ve hân-ı mezbûre muttasıl olan yigirmi bâb dükkânı ve hamam …"[1738].

Günümüzde ulaşamayan yapı, arşiv kayıtlarına göre, XIX. yüzyılın sonlarında sağlam ve faal olarak işlev görmekte idi[1739]. İçinde "fevkâni ve tahtâni yirmibeş odası" bulunan[1740] han, tıpkı Erzurum'daki gibi "Taş Han" olarak adlandırılmaktaydı[1741].

Yapı hakkındaki en detaylı bilgiler, Ali Kemali'nin, ilk basımı 1931'de yapılan "Erzincan" isimli eserinde karşımıza çıkmaktadır[1742]. Buradaki bilgilere göre, o tarihte henüz mevcut olan yapı; kent merkezinde, bugün de ismini koruyan Buğday Meydanı'nda yer alıyordu[1743]. Doğu ve batısındaki iki kapısı bulunan yapının, batı kapısı üzerinde kitabesi yer almaktaydı. Yazar, fotoğrafına da yer verdiği kitabesine göre, banisinin Ali Paşa olduğunu, fakat kentte Rüstem Paşa vakfından bilindiğini

[1735] Miroğlu, "Erzincan", 11:320.
[1736] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 2: 196-197.
[1737] Miroğlu, "Erzincan", 11:320.
[1738] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143/50-51, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1739] BOA, EV.MKT, 1252/138, belge tarihi: 16 Muharrem 1301 / 17 Kasım 1883.
[1740] BOA, EV.MKT, 2296/104, belge tarihi: 5 Mart 1313 / 6 Nisan 1897.
[1741] BOA, EV.MH, 779/93, belge tarihi: 1276 / 1859-1860; BOA, EV.MH, 1911/22, belge tarihi: 27 Receb 1294 / 7 Ağustos 1877; BOA, EV.MKT, 2299/48, belge tarihi: 27 Safer 1315 /28 Temmuz 1897.
[1742] Ali Kemali, *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası 1932), 232-234
[1743] Kemali, *Erzincan: Tarihi..,* 232-233.

kaydetmektedir[1744]. Ayrıca yapının durumu için: "… iç aksamı münasebetsiz ilâvelerle şekli aslîsinden çıkarıldığı ve bakımsızlık sebebiyle harap olduğu gibi, dış tarafı da demirci, eskici, kasap… dükkânlariyle büsbütün kapatılmıştır" demektedir[1745].

Yapıların tam olarak ne zaman yıkıldığı konusunda herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, XX. yüzyılın en şiddetli depremlerinden biri olan 1939 Erzincan Depremi'nde yıkılan otuz binin üzerindeki yapının arasında, dört adet de hanın bulunduğunu ifade etmek gerekir[1746].

3.5.1.21. Bitlis Adilcevaz Rüstem Paşa Hanı

Yapının Yeri: Bitlis ili Adilcevaz ilçesi
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Eylül 2016
Şekil No: **Fotoğraf No:**
Genel Tanım:

Bağlı bulunduğu Bitlis ilinin 90 km kadar doğusunda, Van Gölü'nün kuzey kıyısına kurulu bir ilçe olan Adilcevaz'da, Rüstem Paşa tarafından bir adet han yapısı vakfedilmiştir[1747]. Adilcevaz, Irakeyn Seferi sırasında, 23 Haziran 1534 tarihinde Osmanlı idaresine geçmiştir[1748]. Fethinin ardından önce Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmış[1749], 1548 yılında Van'ın kesin olarak alınmasının ardından da Van Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak statüsünü devam ettirmiştir[1750]. Bugünkü Bitlis, Muş, Van ve Ağrı illerinin bir kısım topraklarını sınırları içerisine alan sancağın en önemli iki şehri: Adilcevaz ve Ahlat nahiyeleridir[1751].

[1744] Kemali, *Erzincan: Tarihi..,* 234.
[1745] Kemali, *Erzincan: Tarihi..,* 234.
[1746] Erdem Yavuz, "1939 Erzincan Depremi ve Depremin Etkileri", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu (28 Eylül-1 Ekim 2016)*, 2019, 1: 449.
[1747] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s.144, 1-3. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1748] Remzi Kılıç, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler", *Bilig* 9 (Bahar 1999), 120.
[1749] M. Törehan Serdar, "1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 4-7 Ekim 2011 Bildiriler*, ed. Oktay Belli-Vedat Evren Belli (Bursa: Bitlis Eren Üniversitesi Yayın No: 3, 2013), 321.
[1750] Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)* (Ankara: Tamga Yayıncılık, 1999), 12, 18.
[1751] Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat*, (giriş) XXI-XXII.

Bitlis'ten itibaren doğuya doğru Tatvan-Ahlat-Adilcevaz-Erciş ve Muradiye istikametini takip eden Van Gölü'nün kuzey yolu; Ortaçağ'dan itibaren Anadolu-İran bağlantısını sağlayan en işlek güzergâhlardan biri durumundaydı[1752]. 1655 yılının Mart ayında; Van'a gitmek için, Evliya Çelebi'nin dâhil olduğu Melek Ahmed Paşa kâfilesi, daha yakın olmasına rağmen, Van Gölü'nün güney kıyısı yerine, yolculuğunun tamamında bu kuzey yolunu tercih etmişti[1753]. Öncesinde, Sultan Süleyman komutasındaki Osmanlı ordusu -II. İran Seferi sırasında- 1548 yazında Van'a giderken yine bu yolu kullanmış, yol üzerinde bir müddet konakladığı yerlerden biri de Adicevaz durağı olmuştur[1754]. Veziriazam rütbesiyle sefere katılan Rüstem Paşa da bu sırada Adilcevaz ve çevresini yakından tanıma fırsatı bulmuş olmalıdır. Nitekim ileride görüleceği üzere; doğuda Adilcevaz'a sınırı olan Erçiş ve gölün karşı kıyısındaki Van şehri, Rüstem Paşa'nın çeşitli mimari faaliyetlerde bulunduğu yerler arasındadır.

Adilcevaz ilçe merkezinde günümüze ulaşan bir kervansaray/han yapısı bulunmamaktadır. Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırma sırasında da herhangi bir veriye de ulaşılamamıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar bölgeden geçtiği bilinen pekçok gezgin[1755] arasından sadece Evliya Çelebi, isim vermeden aşağı kalede bir hanın var olduğunu bildirmektedir[1756]. Birinci derecede deprem kuşağında bulunmasından dolayı tarih boyunca şiddetli depremlerin yaşandığı Van Gölü Havzası'nda, özellikle 1642, 1690 ve 1891 depremleri sırasında Adilcevaz'da, pek çok yapının hasara uğradığı veya yıkıldığı bilinmektedir[1757]. Son olarak I. Dünya Savaşı sırasında Rusya tarafından

[1752] Orhan Cezmi Tuncer, *Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar (Sanat Tarihi Yıllığı IX-X'dan Ayrıbasım)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, 1981), 317-324; Erol Keleş, "Gazan Han Döneminde Yapılan Mali Reformların Bitlis ve Havalisi Üzerindeki Tesirleri", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, ed. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş (Bitlis: Kalkan Matbaacılık, 2019), 2: 133-134.
[1753] *Evliya Çelebi* Seyahatnamesi, 4: 86-133.
[1754] Muhittin Kapanşahin, "Kanunî Sultan Süleyman'ın İkinci İran Seferi ve Bitlis Bölgesinde Meydana Gelen Olaylar", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, ed. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş (Bitlis: Kalkan Matbaacılık, 2019), 1:169.
[1755] Nuri Seçgin, "Batılı seyyahların Bitlis İzlenimleri", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 4-7 Eylül 2006 Bildiri Kitabı*, ed. Oktay Belli (Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları No: 17, 2007), 295-302.
[1756] *Evliya Çelebi* Seyahatnamesi, 4: 95.
[1757] İsmail Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 21-22, 58-59; Fethi Ahmet Yüksel, "Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Deprem Etkinliği", 274-275.

işgal edilerek Ermenilere bırakılan Adilcevaz şehri, işgal altında kaldığı iki yıldan fazla süre içinde de ciddi bir tahribata uğramıştır[1758].

İlçe merkezinin dışında, Erciş yolunun 7. kilometresindeki Yolçatı (Kohoz) köyünde; üzeri toprak damla örtülü, üç sahınlı bir kervansaray/han kalıntısı bulunmakla birlikte, bu yapı, tıpkı Adilcevaz merkezindeki cami (Tuğrul Bey/Zal Paşa Camii) gibi, XVI. yüzyılda bölgede görev yaptığı bilinen Zal Mahmud Paşa'ya atfedilmektedir[1759].

3.5.1.22. Van Rüstem Paşa Kervansarayı

Yapının Yeri: Van Merkez
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Aralık 2016
Şekil No: **Fotoğraf No:**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın Van ve çevresindeki imar faaliyetleri, tıpkı Bitlis'teki gibi, döneminin siyasi olayları ile yakın ilişki içerisindedir. Safeviler (1501-1736) ile Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın başından itibaren Doğu Anadolu ve İran coğrafyasındaki hakimiyet mücadelesi, 1639 yılındaki Kasr-ı Şirin antlaşmasına kadar aralıklarla devam etmiş; İran sınırına hâkim stratejik konumu nedeniyle Van Kalesi ve çevresi, savaşların yarattığı gerilimin en çok hissedildiği yerlerden biri olmuştur. Van'ın kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girdiği 1548 yılına kadar, Van Gölü'nün çevresindeki yerleşimler, Osmanlıların Batı ile olan mücadelesinden istifade eden Safevî istilalarına sahne olmuş; bölge zaman zaman iki taraf arasında el değiştirerek siyasi istikrardan uzak kalmıştır[1760].

İlk kez 1507 yılında Safevî idaresi altına alınan Van ve Erciş kaleleri[1761]; Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılındaki Çaldıran Zaferi[1762] ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn

[1758] M. Törehan Serdar, "Adilcevaz'ın Milli Mücadele'deki Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 12/ 35 (Temmuz 1996): 539-542; *Her Yönüyle Adilcevaz*, Adilcevaz Kaymakamlığı, -Yayın yılı belli değil-, 38.
[1759] Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, II: 241-243; Tuncer, "Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar", 329-331.
[1760] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1976), 179; Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yuzyıllarda Van (1548-1648)* (Ankara: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayını No: 6, 1997), 13-22, 58-116.
[1761] Kılıç, *XVI ve XVII. Yuzyıllarda Van (1548-1648)*, 14.
[1762] Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*", 2: 11-14; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 345-346.

Seferi sırasında (1533-35)[1763] Osmanlı hakimiyetine girmişse de kalıcı bir başarı elde edilememiş, bölge kısa sürede tekrar Safevilerin idaresine geçmiştir[1764]. Sultan Süleyman'ın II. İran seferine çıkışı, Alman İmparatorluğu ile 8 Ekim 1547'de imzalanan sulhun ardından[1765], ancak 1548 yılının baharında gerçekleşebilmiştir[1766]. Ordu 10 Temmuz 1548 günü Erzurum üzerinden Adilcevaz konağına ulaştığında, Van'ı kuşatmak için öncü birlikler gönderilmiş; Tebriz dönüşünde de Sultan Süleyman tarafından Sadrazam Rüstem Paşa'ya Van Kalesi'nin fethine başlaması emredilmiştir[1767]. Bir hafta süren kuşatmanın ardından 24 Ağustos 1548 tarihinde Van Kalesi, bir daha kaybedilmemek üzere, Osmanlı hakimiyetine girmiştir[1768]. Bu sıralarda Vastan (Gevaş), Erciş, Adilcevaz ve Ahlat gibi civar yerleşimler de geri alınmıştır[1769]. Fethinin ardından Van Beylerbeyliği oluşturularak başına, İstanbul Defterdarı Çerkes İskender Paşa tayin edilmiştir[1770].

1552 yılının Ağustos-Eylül aylarında, Safevî şahı Tahmasb, kaybettiği yerleri geri alabilmek için tekrar harekete geçerek Erciş ve Ahlat kalelerini almış; Adilcevaz, Bargiri (Muradiye) gibi Van Gölü çevresindeki yerleşimlerden başka Erzurum, Erzincan, Muş, Kars taraflarına yapılan saldırılarda bazı başarılar da elde etmiştir[1771]. Bu olaylar üzerine Rüstem Paşa, Osmanlı ordusunun başında 'serdâr' olarak III. İran Seferi'ne çıkmış, fakat 1553 Ağustos sonlarında, azledilmesine neden olan Şehzâde Mustafa'nın katlinden sonra, Kanuni Sultan Süleyman komutasında sefere devam

[1763] Sefere önden gönderilen Sadrazam İbrahim Paşa'nın aldığı tedbirleri ve bölgedeki nüfuz sahibi beyler üzerindeki yapıcı siyaseti neticesinde Adilcevaz, Bayezid, Erçiş ve Van kalelerinin anahtarları 23 Haziran 1534 tarihinde muhasara olmadan teslim alınmıştır bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*", II: 165; M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahİm Paşa'nın Irakeyn Seferindekı İlk Tedbirlerı ve Fütuhatı", *Belleten* 21/83 (1957): 454; Kılıç, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler", 120.

[1764] Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindekı İlk Tedbirlerı ve Fütuhatı", 459, 480-481; Remzi Kılıç, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 3 (October 2020), 193.

[1765] Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi,* 179.

[1766] Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, 558; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, 2: 255.

[1767] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4: 108; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî* Tarihi, 1: 196; Kılıç, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", 197.

[1768] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4: 108; Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi,* 1: 196.

[1769] Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, 20.

[1770] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4: 113.

[1771] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi,* 3: 857; Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, 20; Kapanşahin, "Kanunî Sultan Süleyman'ın İkinci İran Seferi ve Bitlis Bölgesinde Meydana Gelen Olaylar", 171-172.

edilmiştir[1772]. Kanuni, -Irakeyn Seferi'nde olduğu gibi- Safevi Şahı'nı karşısında bulamamış, Nahcivan, Revan (Erivan), Karabağ tarafları fethinin ardından nihayet, 29 Mayıs 1555'te, iki taraf arasında Amasya Antlaşması imzalanarak yirmi beş yıl sürecek sulh dönemine girilmiştir[1773]. Sonraki süreçte, 1604 başlarındaki Safevi saldırılarında Van mıntıkası geniş ölçüde tahribe maruz kalmış; 1821'de de İran veliahdı Abbas Mirza tarafından Van kuşatılmışsa da başarı elde edilememiştir[1774].

1548 yılındaki fethinin ardından, geçmişi Urartular dönemine kadar giden iç kale ve güneyindeki iki sıra surla çevrili aşağı kaleden oluşan Van şehri başta olmak üzere; Van Gölü çevresinde hızlı bir onarım ve inşa faaliyetlerine girişilmiştir. İpekyolu'nun Anadolu bağlantısını sağlayan en önemli güzergâhlardan biri üzerinde olması[1775] ve İran sınırına yakınlığı nedeniyle stratejik öneme sahip Van kenti; XVI. yüzyıl boyunca İskender Paşa[1776], Rüstem Paşa ve Hüsrev Paşa[1777] gibi önemli devlet adamlarının kurduğu vakıflarla kısa sürede müstahkem bir serhad şehrine dönüştürülmüştür[1778]. Van'ın fethini gerçekleştiren Rüstem Paşa; burada bir *han*, *hamam*, *bedesten*[1779], *çok sayıda dükkân*[1780] ve Erciş'te de *bir hamam*[1781] inşa ettirerek bölgenin gelişiminde etkili olmuştur.

1655 yılında ziyaret ettiği Van'ı tafsilatlı bir şekilde tanıtan Evliya Çelebi; aşağı kalenin surlarından bahsederken, Rüstem Paşa'nın adı ile anılan bir "kule"nin de ismini

[1772] Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, 2: 564-565.
[1773] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II: 360-361; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3: 861-862; Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi*, 230, 241-249.
[1774] Nejat Göyünç, "Van (Tarihi)", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13: 200.
[1775] Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, 200.
[1776] 1548-1553 yılları arasında Van Beylerbeyi olan İskender Paşa, 1565 tarihli vakfiyesine göre Van'da: içinde mescidi olan bir medrese ve han yaptırmış, harap olan bir hamamı satın alarak hizmete açmıştır. Günümüze ulaşamamış bu yapılar Eski van şehri Orta Kapı mahallesinde Hüsrev Paşa külliyesinin kuzeyinde yer alıyordu. Bkz: Zeki Tekin-Sami Ağaoğlu, "İskender Paşa'nın Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıfları", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No: 4636, Edebiyat Fakültesi Yay. No: 3443, 2006), 373-380.
[1777] 1562-1586 tarihleri arasında aralıklarla Van Beylerbeyliği görevinde bulunan Köse/Damat Hüsrev Paşa, Orta Kapı'nın iç tarafında; cami, medrese, imaret, sıbyan mektebi, muallimhane ve bu yapılara bağlı birimlerden oluşan külliye inşa ettirmiş, ayrıca bu yapılara gelir sağlamak için bir kervansaray ve çifte hamam yaptırmıştır.
[1778] Göyünç, "Van (Tarihi)", 199-200; Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar -Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları-* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2003), 28.
[1779] *"...ve Kal'a-i Van da olan hamamı ve bir hânı ve bezestânı cem'an hudûd-ı ma'lûm kâffe-i hukuk ve tevâbî-i levâhık-ı muayene ve merâfık-ı tarâ'ik ile) vakf eyledi"* bkz: VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143/53-55, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1780] Göyünç, "Van (Tarihi)", 200.
[1781] *"...ve Kal'a-i Erçişte olan bir hamamı... vakf eylediler"* bkz: VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 144/1-3, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.

zikretmekte, böylelikle Paşa'nın kaledeki onarım faaliyetlerine de dahli olduğuna işaret etmektedir[1782].

1915 yılındaki Rus işgaline kadar sürekli gelişerek büyüyen Van kenti[1783], zaman içinde çevresindeki yerleşimlerle birlikte, çok sayıdaki şiddetli depremlerle sarsılmış, ciddi ölçüde can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Doğup büyüdüğü Van'ın kısa bir dönem tarihini yazan ibn-i Nuh (d.1661-ö.1719?); 1646 (H. 1056) yılında Van'da meydana gelen büyük depremde, Ulu Camii'nin (Cami-i Kebir) batı tarafının yıkıldığını, pek çok binanın harap olup üç bine yakın insanın hayatını kaybettiğini ifade etmektedir[1784]. Aynı yıl, 24 Temmuz'da kaleme alınan bir arşiv belgesinde de depremde Sinaniye Camii'nin namaz kılınamayacak duruma geldiği kaydedilmiştir[17851786]. İbni Nuh'un bildirdiği bir başka deprem 23 Aralık 1690 (H. 21 R. evvel 1102)'da Adilcevaz'da meydana gelmiş, Van Gölü çevresinde ciddi tahribata yol açmıştır[1787]. Birinci derecede deprem kuşağında yer alan Van Gölü Havzası'nda XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan sonraki süreçte ise altı ve üzeri şiddette gerçekleşen: 1701, 1704, 1715, 1791, 1857, 1869, 1871, 1881, 1884 ve 1907 depremleri, can kayıplarının yanında, pekçok yapının tahrip olup yıkılmasına neden olmuştur[1788]. XIX. ikinci yarısından itibaren gerçekleşen imar faaliyetleri sayesinde yine de şehrin derli toplu bir görünüme kavuştuğu, bu zaman ait bazı gravürlerden anlaşılmaktadır[1789]. Nitekim 1899 tarihli salnâmede, Van'ın şehir dokusunu oluşturan öğeler şu şekilde sıralanmaktaydı:

> *"62 mahalle, 5417 ev, 1632 dükkân, 32 cami, 5 minare (Ulu cami, Topçuoğlu, Hüsrev Paşa, Kaya Çelebi ve Sultan Süleyman Camii minareleri),10 medrese, hükümet konağı, kütüphane, eczane, 10 tekke ve zaviye, 15 kilise, 5 gazino, 5*

[1782] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4:112.
[1783] Şahabettin Öztürk, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri", *TMMOB Mimarlar Odası Mimarlık Dergisi* 317 (2004), 52.
[1784] Zeki Tekin (haz.), *İbn-i Nuh Van Tarihi (İnceleme-Metin)* /Van: Ahenk Yayınevi, 2003), 71.
[1785] BOA, A.{DVNSMHM. d. 91, s. 92, sıra nr. 291, belge tarihi: 10 C. ahir 1056 / 24 Temmuz 1646.
[1786] Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI. - XVII. Yüzyıllar*, 114'te: 1553-1557 yılları arasında inşa edilen Sinaniye Camii'nin, 1676 yılında Van Kadısı Ömer Efendi'nin isteği üzerine ikinci kez inşa edildiği belirtilmektedir. Böylelikle 1646 depreminden sonra yeniden inşa edildiği kesinleşen yapıya ait kalıntılar, günümüzde Van şehir surlarının güneybatısında görülebilmektedir.
[1787] Tekin (haz.), *İbn-i Nuh, Van Tarihi*, 80.
[1788] Orhan Gürbüz, *Van Gölü Çevresinin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 20-22; İsmail Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlara Göre Van*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 58-60.
[1789] M. Taner Tarhan, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı 16-20 Nisan 1984 Bildiriler* (Ankara, 1985), 185.

dabbağhane, 4 han, 4 bezirhane, 3 kışla, 3 hamam, 3 lokanta, 3 boyahane, 27 değirmen, 30 fırın, 55 kahvehane, 2 matbaa" [1790].

I. Dünya savaşı sırasında, Rus ve Batılı devletlerin desteğini arkasına alan Ermeniler, 1915 yılı başlarında, Van çevresinde büyük bir katliama girişmişler, öncü saldırıların ardından -çevredeki pekçok yerleşim yeri ile birlikte- 12 Mayıs'ta Erciş, 20 Mayıs'ta da Van, Ruslar tarafından işgal edilmiştir[1791]. İşgalden hemen önce yerli halktan hayatta kalabilenler Bitlis, Diyarbakır, Musul ve Antep taraflarına hicret etmişse de bunların da büyük bir kısmı, yolculuk sırasında katledilmiştir[1792]. Üç yıl süren işgal sırasında özellikle Van şehri, tarihinin en büyük kıyıma sahne olmuş; Müslüman mahallelerindeki evler, camiler, diğer kamu ve askeri binaları yakılıp yıkılmış, şehir bütünüyle harabeye dönmüştü[1793]. İşgalin sona erdiği 2 Nisan 1918'den itibaren memleketine geri dönebilen Van halkı, Eski Van şehrinin 5-6 kilometre kadar iç kısımlarındaki bahçelik alanlara yerleşmiş, böylelikle bugünkü Van şehri kurulmuştur[1794].

Yukarıda özetle belirtilmeye çalışılan tarihi süreçte, Rüstem Paşa'nın Van ve çevresindeki yapıları da birer birer yok olmuş, maalesef geriye hiçbir iz ulaşmamıştır.

8 Kasım 1646 tarihli bir hükümde, Rüstem Paşa Hanı'nın onarımı için -bedesten, dükkân ve su yolları ile birlikte- keşfinin yapıldığı bildirilmektedir. Oluşan masrafın tahsilâtı için düzenlenen söz konusu belgede, yapıların durumu veya hasarın miktarı hakkında bilgi verilmemiştir[1795]. Fakat bu tarihte hanın (ve bedestenin) mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hüküm, ibni Nuh'un bahsettiği büyük deprem senesinin sonlarına denk düştüğünden, yapıların aynı anda onarıma ihtiyacı olması, söz konu depremde hasara uğramış olduklarına işaret etmektedir. Yaklaşık on yıl sonra, 1655 yılında Van'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, dikkat çekici bir biçimde Paşa'nın hiçbir vakıf yapısından söz etmemektedir.

[1790] Sami Ağaoğlu, "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 35 (2007), 318.
[1791] Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi* (İstanbul: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın No: 2), 117-145; Abdulaziz Kardaş, "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)", *ASOS Journal -Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, 3/10 (Mart 2015), 182.
[1792] Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, 125-126; Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Dilinden ve Belgelerle Van ve Çevresindeki Ermenilerin Yaptığı Katliamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları* 131 (Nisan 2001), 198, 203.
[1793] Akçora, "Yaşayanların Dilinden ve Belgelerle Van ve Çevresindeki Ermenilerin Yaptığı Katliamlar", 198-199, 201, 203-204, 207, 210-211, 213-214, 217, 219, 224, 227; Ağaoğlu, "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", 320-335.
[1794] Asım Kömürcüoğlu, "Van Şehir Planı Raporu", *Arkitekt* 157-158 (1945), 27.
[1795] BOA, A.{DVNSMHM.d. 91, s. 137, sıra nr. 430, belge tarihi: 29 Ramazan 1056 / 8 Kasım 1646.

Evliya Çelebi Van'da; Gümrük Hanı, Kürd Ahmed Ağa Hanı ve Kapan Hanı isimlerini vermekte ayrıca Hüsrev Paşa, İskender Paşa ve Ferhad Paşa Kethüdâsı Sinan Bey'in hanlarının olduğu, vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır[1796].

3.5.2. Bedestenler

3.5.2.1. Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni

Yeri: Mimar Sinan Caddesi (68 Pafta/ 366 Ada/ 2 Parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 1567-1568 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019
Şekil No: 81 **Fotoğraf No:** 451-459
Genel Tanım:

Rüstem Paşa vakfiyesinde bahsi geçmeyen *Tekirdağ Bedesteni*, yakın zamana kadar külliyenin bir parçası olarak ifade edilmekteydi[1797]. Fakat son yıllarda ortaya çıkarılan bir belgedeki II. Selim' e ait "hemşîrem -edâma'llâhu te'âlâ- binâ etdirdiği bezzâzistânı içine taşrasında sâkin olan tüccâr tâifesi dâhil olmağ için emr-i şerîfim taleb etdiklerin arz eylediğin ecilden buyurdum ki arz etdiğin taşrasında sâkin olan tüccâr tâifesini bezzâzistân içine duhûl etdiresin"[1798] ifadelerden yapının, Mihrimâh Sultan tarafından inşa ettirildiğini açıkça ortaya konulmaktadır. Belgenin tarihi, H. Evâsit-i Şevval 975 (8-17 Nisan 1568)'dir. Emir suretinde, içerisinde yer alacak esnafın belirlendiği dikkate alınırsa, bedestenin inşasından hemen sonra düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Rüstem Paşa Camii'nin 120 metre kadar batısında yer alan bedesten; üzeri altı kubbeyle örtülü, dikdörtgen planlı bir yapı olup dışta kuzey yönü hariç, üç yönden sıralı dükkânlarla çevrilidir (Şekil 81). İnşa malzemesi moloz taş olmakla birlikte onarımlar sırasında meydana gelen değişimler, kuzey cephe başta olmak üzere, tüm cephelerde açıkça görülebilmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar, çevresinde toplanan terzi dükkânları ile Tekfurdağı'ndaki kumaş ticaretinin merkezi olma özelliğini devam

[1796] Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, 238-239.
[1797] Tunçel, *Babaeski Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, 31; Direr, "Bir Mimar Sinan Emaneti: Rüstem Paşa Külliyesi", 178.
[1798] Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri, no.1524, s.142 'den aktaran Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 94 (180. dipnot).

ettirdiği anlaşılan[1799] yapının, Osmanlı dönemi onarımlarına dair ait herhangi bulguya rastlanmamıştır.

Yapı Cumhuriyet devrinden sonra çıkan büyük bir yangında tahrip olmuş, etrafını çevreleyen sıra dükkânlar yıkılmıştır[1800]. Hikmet Çevik, 1949 tarihinde yapının Milli Eğitim Müdürlüğü'nün deposu olarak kullanıldığını, sıra dükkânların yıkık ve yapının onarıma muhtaç durumda bulunduğunu belirtir[1801]. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki eski fotoğraflarda yapının durumu, cephelerindeki tahribat ve sonradan yapılan gelişigüzel eklentiler görülebilmektedir (Foto. 451-452). 1955-71 yılları arasında kapsamlı bir şekilde onarılmış[1802], 1966 civarında da dıştaki sıra dükkânların inşası gerçekleştirilmiştir[1803] (Foto. 453). 2019 yılı itibariyle yapı, aktif olarak kullanılmaktadır.

Mimari Özellikleri:

Kuzey-güney doğrultusunda, 25.5 x 19 metre ölçülerindeki bedestenin üzeri, her biri 5.35 m. çapında altı kubbe ile örtülüdür. Pandantiflerle geçilen kubbelerin yükü, sivri kemerlerle beden duvarlarına ve ortada yer alan karşılıklı, kare kesitli kalın birer payeye aktırılmaktadır. Sekizgen birer kasnak üzerinde yükselen kubbeler, dıştan kurşun kaplıdır.

Yapının cepheleri, düzensiz bir görünüm arz eder. Asıl inşa malzemesi olan moloz taş örgü, yapının batı ve güney cephelerinde hâkimdir. Geri kalan kısımlarda görülen kaba ve ince yonu moloz taşlar, belli belirsiz tuğla hatıllar, zaman içerisindeki müdahalelerin izlerini yansıtır. Yapının örtü sistemi, kemerler ve pencere açıklıkları tuğla ile örgülüdür (454-457).

Bedestene, dört yönden açılan demir kapılarla girilmektedir. Yapının kısa kenarlarındaki kapılar, kemer ayaklarının varlığından dolayı cephe ortasından doğuya doğru kaydırılmıştır. Sade, basık kemerli kapı açıklıkları, içten tuğla örgülü ve sivri

[1799] Hatice Bayraktar, *XIX. Yüzyılın Ortalarında Tekirdağ Kazası* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 113.
[1800] VGMA, Tekirdağ KTVYK karar no / tarih: 325-4850 / 03.11.1966.
[1801] Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*, 68
[1802] VGMA, Eski Eser Tescil Fişi nr / tarih: 59.01.01/1 / 23.03.1983.
[1803] VGMA, Kültür ve Turizm Bakanlığı TKTVYK karar no / tarih: 325-4850 / 3 Kasım 1966; 2339 / 16 Mayıs 1986.

kemerlidir (Foto. 458-459a). Yapı, uzun kenarlarda üç, diğer cephelerde ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. İkinci kat seviyesindeki bu pencereler, dikdörtgen formlu ve demir lokma parmaklıklıdır. Pencerelerin üzeri, tahfif kemerleriyle birlikte, saçak seviyesine kadar tuğla ile dolgulanarak yük hafifletilmiştir. Dışta; kuzey cephe hariç, üç yönden meyilli çatı ile örtülü, onüç dükkân yer alır. Daha önce belirtildiği üzere sonradan yapılan bu dükkânlar kuru duvar örgüleri üzerine, beton kirişli ve tavanlı birimlerdir. Oldukça sade olan yapının iç kısmında, üç sıra halinde paravan şeklinde camekânlı sıra dükkânlar yer alır (Foto. 459b-c).

3.5.2.2. Afyonkarahisar Rüstem Paşa Bedesteni

Yapının Yeri: Sinan Halife Mahallesi, Köprübaşı Caddesi (Ada 458, 648-65/ Pafta: 45)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: 1553 civarı? **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016
Şekil No: **Fotoğraf No:** 460-462
Genel Tanım:

"*…ve Karahisâr-ı Sâhibde olan mülk bezzazistânlarını ve kasaba-i Bolvadinde olan …(vakf eyledi)"* [1804].

1176 yılındaki Miryakefalon Savaş'ndan itibaren kesin olarak Türk hakimiyetinin sağlandığı Afyon yöresi, Selçuklular'ın dağılmasından sonra Sahipataoğulları ve Germiyanlı beyliklerinin idaresi altına girmiş, Bolvadinde ayrıca kısa bir süre de Eşrefoğulları hüküm sürmüştür[1805]. Şehir Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, Karaman Beyliği sınırında olması sebebiyle önemini korumuş, özellikle Fâtih Sultan Mehmed zamanındaki Karaman seferlerinin başlıca merkezlerinden biri olmuştur[1806]. Bu dönemde Karamanoğulları'nın bertaraf edilmesinin ardından imar çalışmalarının hız kazandığı; onarılan pekçok yapı[1807] ile bu dönemde inşa edilmiş; Umur Bey, Gedik

[1804] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 226, 228 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 28-29. satırlar).
[1805] Feridun Emecen, "Afyonkarahisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1988), 1: 444; Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 30-37, 107.
[1806] Emecen, "Afyonkarahisar", 444.
[1807] Mustafa Eravcı, "Klasik Osmanlı Dönemi Afyonkarahisar Üzerine Bir İnceleme", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler* Dergisi 11/1 2009: 104.

Ahmed Paşa ve Kasım Paşa külliyeleri, Sinan Halife Mescidi, Güdük Minare Camii, Başçeşme Cami*i* gibi eserlerden anlaşılmaktadır[1808].

Afyonkarahisar, Osmanlı döneminde İstanbul-Şam-Mekke (Hac yolu/sağ kol) yolu ile bağlantılı, ikinci derece önemi bulunan tali yol üzerindedir[1809]. Fakat yine de XV-XVI. yüzyıllarda, Batı ve Orta Anadolu'nun gelişmiş ticaret merkezlerinden biri olmuştur[1810]. Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği bedestenden önce, kentte iki bedestenin (Umur Bey ve Yeni Bedesten) daha mevcut olması, bu durumun en önemli göstergelerinden biridir[1811].

Rüstem Paşa Bedesteni'nin inşa tarihine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yapının 1550-1553 tarihleri arasında inşa edildiği[1812] ve Mimar Sinan eseri olduğu yönünde[1813], somut verilerle desteklenmeyen bazı görüşler bulunmaktadır. Ancak, Paşa'nın Bolvadin'deki imar faaliyetleri dikkate alınarak, 1553 civarında inşa edildiği ileri sürebilir.

Bedestene bitişik dükkânların sıralandığı 1667 tarihli bir şeriye siciline göre; yapı, üç yönden attârlar, yemeniciler ve kuyumcular çarşısı çevriliydi ve bu haliyle, hemen hemen günümüzdeki Afyon Bedesteni'nin bulunduğu alana denk geliyordu[1814]. Yapı, 1669 yılında harap durumdayken yeri ve kalıntıları, 550 kuruşa *Mimar Musa Beşe*'ye satılmıştır[1815]. Satış öncesi yapılan keşifte, bedestenin boyu 21, eni 18 zirâ (15,91 x 13,63 m.)[1816] olarak ölçülmüştür. "İki mermer direk üzerine altı kubbeli" olan yapının kubbelere kadar yüksekliği 9 zirâ (6,82 m.), duvar kalınlığı ve cephelerine açılan dört kapısı 1.5 zirâ (1,13 m.) genişliğinde idi. Ayrıca 10 penceresi mevcuttu[1817]. Bedestenin yeni sahibinin mimar vasfına sahip bir yeniçeri oluşu, dikkate değer olmakla birlikte

[1808] Halit Çal, "Tarih İçinde Afyonkarahisar Şehrinin Fiziki Gelişimi, *III. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 22-24 Ekim 1993 Bildirileri*, 307-309, 314, 316, 319, 322-323.
[1809] Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, 106, 108; Özer Küpeli, "Afyonkarahisar'da Ticaret", *Afyonkarahisar Kütüğü* (Afyon: Kocatepe Üniversitesi Yay., 2001), 2: 367.
[1810] Küpeli, "Afyonkarahisar'da Ticaret", 367.
[1811] Çal, "Tarih İçinde Afyonkarahisar Şehrinin Fiziki Gelişimi, 304.
[1812] Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, (Afyon: Afyon Belediyesi Yayını, 1991), 2: 236.
[1813] Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, 2: 236; Özer Küpeli, "Afyonkarahisar'da Kervansaraylar, Bedestenler ve Hanlar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No: 35, 2001), 1: 362; Yusuf İlgar, *Tarih İçinde Afyonkarahisar'da Kaybolan Eserlerimiz* (Afyonkarahisar: Zafer Gazetecilik ve Matbaacılık, 1991), 47.
[1814] Turan Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi* (Afyon: Kocatepe Üniversitesi Yay., No. 8, 1997), 136; Edip Âli Baki, *Afyonkarahisar'da XVII, XVIII. Asırlarda Meçhul Halk Tarihinden Yapraklar* (Afyon: Yeni Matbaa, 1951), 116.
[1815] Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, 135 (Afyon Şer'iyye Sicilleri defter nr. 511, Belge tarihi: H. 1080 / 1669, sıra nr. 13).
[1816] Erkal, "Arşın", 3: 412.
[1817] Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi*, 135.

kalıntıların akıbeti veya yapının elden geçirilerek kullanıldığına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Satış işleminden kısa bir süre sonra, 1671 yılında Afyon'a gelen Evliya Çelebi[1818] başta olmak üzere, sonraki süreçte Afyon çevresini ziyaret eden gezginlerin[1819], Rüstem Paşa ile ilişkili bir bedestenden bahsetmedikleri görülür.

Günümüzdeki mevcut Afyon Bedesteni, 14 Mart 1914 yılında Tiryakizade Hacı Bekir tarafından yaptırılmıştır[1820]. Kuzey-güney doğrultusunda, kareye yakın dörtgen planda inşa edilen yapı, yaklaşık olarak 40x35 m. ölçülerindedir. Bedestenin düzgün olmayan kuzey cephesi, iki katlı olarak düzenlenmiştir. Moloz taş-tuğla almaşıklığıyla oluşturulan duvar örgüsünde; kapı girişleri, dükkânları sınırlayan ayaklar ve duvar köşeleri gibi kısımlarda, muntazam kesme taş dizileri görülebilmektedir. Yapının içinde; biri güneydeki ana giriş olmak üzere, ikisi doğu, üçü batı cephedeki altı kapıya açılan yollar, birbiri ile kesişecek şekilde bağlantılı olup iki yönde karşılıklı dükkân sıraları ile çevrelenmektedir. Yolların üzeri demir konstrüksiyonlu kırma çatı şeklinde düzenlenerek üzeri cam ile kapatılmıştır. Dükkanların üzeri ise düz dam örtülü olup dıştan kiremitle kaplanmıştır (Foto. 460-462).

Bedestenin güneydeki girişi taç kapı hüviyetindedir. Yuvarlak kemerli giriş açıklığının iki yanında, yan dükkanların demir parmaklıklı pencereleri, bunların da üzerinde silmeli, dışa taşkın madalyonlar içerisine alınmış birer çini levha yer alır. Bedestenin inşa tarihi batıdaki levha üzerinde yazılıdır[1821] (Foto. 461). Yakın zamana kadar kapı kemerinin üzerinde görülebilen bitkisel bezemeli üçgen alınlık, bugün mevcut değildir[1822]. Bedesten, Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Müdürlüğü tarafından tescil edilmiş olmakla birlikte, özel mülkiyet statüsü devam etmektedir. Son yıllarda özellikle üst örtüde meydana gelen bozulmalar neticesinde, maliyeti Afyon Belediyesi tarafından karşılanmak üzer,e 2015-2016 yılları arasında kapsamlı bir tadilat gerçekleştirilmiştir.

[1818] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9: 20.
[1819] Seyahatnamelerde Afyon hakkında bilgi için bkz.: Şenol Göka, *Söz Uçar Yazı Kalır (Yüzyıllar Öncesinden Günümüze Afyonkarahisar ve Batı Akdeniz)* (Antalya: Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 1996), 38-247.
[1820] Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sitemi*, 274-275.
[1821] Çal, "Tarih İçinde Afyonkarahisar Şehrinin Fiziki Gelişimi", 305.
[1822] Fotoğraf için bkz. İbrahim Yüksel, *Afyonkarahisar'da Canlanan Tarih* (Ankara: Afyonkarahisar Valiliği Yay., 2005) 115.

3.5.2.3. Erzurum Rüstem Paşa Bedesteni

Yapının Yeri: Erzurum il merkezi

Durumu: Bilinmiyor

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

"...ve kal'a-i Erzurumda olan (bir hamam ve bir han ve) bezzestân ve...(vakf eylediler)"[1823].

Söz konusu yapı hakkında, hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Erzurum'da günümüze ulaşan herhangi bir bedesten de yoktur. 1583 tarihli bir kayda göre, Erzurum'daki Hatuniye Camii Vakfı'na bağlı, yıllık 5.000 akçe geliri olan bir bedesten mevcuttur[1824]. Evliya Çelebi Erzurum'da, "dört kapılı, kargir, kubbeli bir bezzâstan"ın varlığından bahseder[1825]. Planı itibariyle Taşhan'ın üst katının, bedesten olarak düzenlendiğini öne süren bir görüşün bulunduğunu da belirtmek gerekir[1826].

3.5.2.3. Erzincan Rüstem Paşa Bedesteni

Yapının Yeri: Erzincan il merkezi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016

Şekil No: - **Fotoğraf No:** 624-626

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde kayıtlı olan[1827] yapı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlı olup, Osmanlı arşivlerinden de herhangi bir belgeye tesadüf edilememiştir. Ali Kemali 1939'daki büyük Erzincan depreminden önce, 1930-31 civarında henüz ortadan kalkmamış olan yapı hakkında şu bilgileri vermektedir:

[1823] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 233 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143/49-50, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1824] Ümit Kılıç, *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde* Vakıflar (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 61.
[1825] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 2: 212.
[1826] Karpuz, "Erzurum Şehrinin Tarihi Dokusu ve Türk-İslam Yapılarının Çevre Düzenlemeleri", 176; Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sitemi*, 284-285.
[1827] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143/50-51, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.

"(Rüstem Paşa'ya ait) vakfiyede sözü edilen bedestene gelince: Bunun da dışı bir yıkıntıya dönmüş, mezbele haline getirilmiştir. İnşası zamanına ve yapana dair kitabesini Ruslar istila sırasında götürmüşlerdir. Doğuya bakan cephesinde kırık bir taş kalmıştır ki, üzerinde celî sülüs ile على العظيم لا اكراه فى *yazılıdır. Mehmet Ali Bey adındaki bir kişi tarafından tasarruf olunmakta ve ambar olarak kullanılmaktadır. Bir zamanlar sarraf, kuyumcu, manifaturacı gibi sanat ve ticaret erbabının merkeziydi"* [1828].

3.5.2.4. Van Rüstem Paşa Bedesteni

Yapının Yeri: Van il merkezi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016

Şekil No: - **Fotoğraf No:** 624-626

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın Van'da inşa ettirdiği bedestenin[1829], mimari kurgusu hakkında bilgi yoktur. Osmanlı arşivleri arasındaki bir belgede, XVII. yüzyılın ortasında onarımı için keşfinin yapıldığı kayıtlıdır[1830]. Evliya Çelebi 1655'te, şehirde güzel bir bedestenin olduğunu ifade etmekle birlikte bânisine dair bir bilgi paylaşmamıştır[1831]. 1899 tarihli Van Salnâmesi'nde sıralanan yapılar arasında bir bedestenin olmayışı, I. Dünya Savaşı'ndan önce ortadan kalktığına işaret etmektedir.

3.6. Su Yapıları

3.6.1. Hamamlar

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde, Anadolu dışındakiler de dahil olmak üzere, vakfedilen 33 hamamın 10'u çifte hamam olarak kayda geçirilmiştir. Bu yapılardan -Tekirdağ, Hayrabolu, Lapseki, Belgrad, Estergon, İstolni Belgrad, Lipova, Teşne ve Trablus (2 adet)- sadece Tekirdağ'daki -orijinalliğini kaybederek de olsa- günümüze ulaşabilmiş bir çifte hamamdır. Beypazarı'ndaki gibi sadece 'hamam' olarak belirtlenlerden:

[1828] Kemali, *Erzincan: Tarihi…,* 234.
[1829] *"…ve Kal'a-i Van da olan hamamı ve bir hânı ve bezestânı cem'an hudûd-ı ma'lûm kâffe-i hukuk ve tevâbî-i levâhık-ı muayene ve merâfık-ı tarâ'ik ile) vakf eyledi"* bkz: VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143/53-55, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1830] BOA, A.{DVNSMHM.d. 91, s. 137, sıra nr. 430, belge tarihi: 29 Ramazan 1056 / 8 Kasım 1646.
[1831] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4:120.

Bolvadin, Bursa (4 adet), Erzurum ve Sapanca (temel kalıntıları mevcut)'daki mevcut hamamlar ise -belirli vakitlerde erkek ve kadınların ayrı ayrı kullanımına açılan- tek yapı ölçeğinde inşa edilmiş yapılardır.

3.6.1.1. Bursa Yeni Kaplıca

Yeri: Kükürtlü Mahallesi Yeni Kaplıca Caddesi (Ada 3901 Parsel 1)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: H. 960 / M. 1553 **İnceleme Tarihi:** Ağustos 2017
Şekil No: 82 **Fotoğraf No:** 463-494
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın Bursa kentindeki imar faaliyetleri, 1557 tarihli vakfiyesinde şu şekilde kaydedilmiştir:

> "*ve mahrûse-i Brusa hâricinde Kükürdlü nâm mevzide binâ buyurdukları hamâm-ı ilâhîyi ve hamam-ı mezbûrun cânib-i şarkında olan Kaynarca dimekle ma'rûf olan mülk hamamı ve cânib-i garbîsinde olub Kara Mustafa Hamamı dimekle ma'rûf olan hamamı ve hamam-ı mezbûre garbında olan börekçi ve şerbetçi dükkânını ve Kabluca kurbunda olan mülk bağçelerini ve mahrûse-i mezbûre dâhilinde Çömlekçi Mahallesinde olan hamamı ve mahrûse-i mezbûrede ...(!)... dimekle ma'rûf evli odalarını ve İnegöl kazâsında Geyikli Baba Bağçesi dimekle ma'rûf olan mülk bağçelerini (vakf eylediler)"* [1832].

> *"ve mahrûse-i Brusa'da vâkı' olan Kabluca ve sâir evkâf meremmetcisine yevmî iki akçe ve su yolcusuna günde iki akçe virile..."* [1833].

Mimari kuruluşu, boyutları ve sıcaklık mekânı süsleyen çinileri ile Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşan en önemli hamam yapısı olan Yeni Kaplıca; Bursa kentinin batı kesimindeki Kükürtlü Mahallesinde, Rüstem Paşa vakfı olan Bademli Bahçe'ye bakan yamacın eteğinde inşa edilmiştir. Orijinal yapısını büyük ölçüde muhafaza eden kaplıcanın sıcaklık girişi üzerindeki çini levhada yazılı olan "binâ-i Rüstem dara", ebcedle inşa tarihi olan H. 960 yılını (M. 18 Aralık 1552-6 Aralık 1553 arası)

[1832] Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları*, 229-230 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 13-21. satırlar).
[1833] Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları*, 230 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 155, 55-56. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).

göstermektedir.[1834]. Bu yılın hemen başına, 2 Muharrem 960'a (M. 19 Aralık 1552) tarihlenen bir vesikaya göre; uzun süredir harap durumda bulunan Oruç Bey vakfından Timurtaş Hamamı'nın bir miktar mermerleri ile "kaygan taşları", Yeni Kaplıca'nın inşasında kullanılmak üzere, Rüstem Paşa'nın vekili Kerim Beğ Bey tarafından 123 floriye[1835] satın alınmıştır:

> *"... Mahrûse-i Bursa'da Deveciler Mahallesi'nde vâkı' olan Oruç Bey vakfı olan büyük hamam bi'l-külliye harâb olub kırk elli yıl mu'attal kalub vakfa âid aslâ nesne hâsıl olmadıkda vakf-ı mezbûrun şart-ı vâkıf mûcibince evlâddan emr-i Pâdişâhî ile mütevellîsi olan... Mustafa Beğ bin Mehmed Beğ ... meclis-i şer'e gelüb bi't-tav' v'er-rızâ ikrâr ve i'tirâf idüb hamam-ı mezbûrun halvetlerinin ve camekânının döşeme ve şadırvanının çanağından gayrî mermerlerini asâf' ül-'ahdü v'ez-zemân Rüstem Paşa Hazretleri tarafından vekil olan fahr'ül-emâsil v'el-akrân Kerim Beğ bin Ahmed Beğ bin Baba Pehlivana ve üzerinde olan mermerleri ve altında olan kaygan taşlarını cem'an yüz yirmi üç flori ye bey'-i sahîh'ül-ayâr idüb akçesin b'it-temam mezbûr Kerim Beğ yedinden aldum didikde mezkûr Kerim Bey mukırr-i mezburunu cemi'-i akvâl-i meşrûhasında tasdîk idüb mâ hüve'l-vâkı' bi't-taleb kayd-ı sicil olındı"*[1836].

Bu işlemden kısa bir süre sonra, 1553 yılı başında aynı hamamdan yine bir miktar kaygan taşı, 5 flori karşılığında -Kerim Bey tarafından- satın alınmıştır[1837]. Yapı inşasından hemen sonra, Sultan I. Murad'ın vakfından olan Çekirgede'ki kaplıcaya nispetle, "Yeni Kaplıca" adı ile anılmaya başlanmıştır[1838].

Evliya Çelebi; Yeni Kaplıca'nın, burada nikris hastalığından şifa bulan Kanuni Sultan Süleyman'ın buyruğu üzerine inşa edildiğini, şu sözlerle bildirmektedir:

> *"Süleymân Hân gelüp niçe kerre görüp nikrîs marazından şifâ bulup sadrıa'zamı olan Sarı Rüstem Paşa'ya "Şunda bir binâ-yı azîm ile bir hammâm binâ eyle" deyü fermân etdikde sene (---) târîhinde bu Yeni Kaplıca'yı Rüstem Paşa binâ etmişdir.*

[1834] Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (İstanbul: Cenkler Matbaa, 2. Basım, 1982), 33.
[1835] 1550-1560 arasındaki değeri üzerinden 123 flori 7400 akçeye takabül etmektedir ki bu da Timurtaş Hamamı'ndan alınan malzemenin çok ciddi boyutlarda olmadığını göstermektedir. Nitekim sonradan ihya edilen yapı günümüzde de mevcudiyetini sürdürmektedir.
[1836] Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 2. Baskı, Bursa: Halkevi Neşriyatı: 5, 1943, s. 18, 21; Belge metni için bkz.: Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı *Mi'mârîsinin İlk Devri, 630-805 (1230- 1402),* C. I, lstanbul: Baha Matbaası, 1966, s. 472.
[1837] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, s. 21; Ayverdi, Osmanlı *Mi'mârîsinin İlk Devri*, s. 472.
[1838] VGMA, Bursa Şeriye Sicilleri 3344, s. -, hüküm sıra nr. 2657, belge tarihi: 7 Zilhicce 980 / 10 Nisan 1573

Semerkand, Belh, Buhârâ ve Lûristan ve Moltan seyyâhları, böyle musanna‘ binâ-yı metin ve azîm hammâm görmedik, derler”. Câmekânı bir vâsi‘ sahrâ üzre kubbe-i azîmlerdir kim gûya kubbe-i eflâkdir. Bin âdem alır câmekân bir mekân-ı kebîrdir. Beyt:

Gurûr etme libâs-ı fahr ile ömre cihândır bu
Kabâ-yı cismini kor bunda herkes câme-kândır bu
deyü rûy-ı dîvârda ta‘lîk hatt-ı celî ile tahrîr olunmuşdur, hakkâ ki mahallinde kayd olunmuş…[1839].

1804 yılında Hammer, 1870'te de Hubert E.H. Jerningham, o vakitler henüz soyunmalık girişi üzerinde duran bu kitabeyi kayda geçirmişlerdir[1840]. Hamam'ın sıcaklık mekânında, havuza su akıtan arslan başının hemen üzerinde mevcut olan, çiniden altlı üstlü diğer iki kitabe ise okunamayacak derecede tahrip olmuş durumdadır.

Yeni Kaplıca 1558 yılında, Rüstem Paşa'nın vekili Abdülmenap oğlu Kubad Bey tarafından, yıllığı 40 bin dirheme kiraya verilmiştir[1841]. 1586 yılında kaplıcaya su sağlayan kuyulardan birinde, su haznelerinin sürekli taşmasından dolayı -500 künklük- su yolunun yeniden inşa edilmesi kararlaştırılmıştır (10.000 akçe bedelle)[1842]. Onarımın ardından yapı, 1 Muharrem 995 – 30 Zilhicce 995 (12 Aralık 1586-1 Aralık 1587) arasında bir yıllık 41.000 akçeye kiraya verilmiştir[1843]. Yeni Kaplıca'nın önemli bir yatırım aracı olduğuna işaret eden, erken tarihli bir başka kira kaydına göre ise yapı, 1614-17 arasında üç yıllığına 255.000 akçeye kiralanmıştır[1844]. 1622 yılında vakıf mütevellisinin arzı üzerine, haftada bir perşembe günleri hamamın kadınlara açılması için fermân çıkartılmıştır[1845]. 1657 yılında su yollarının bozulan kısımları için *Bursa Hassa Mimarı Mehmed Ağa* tarafından, yapının keşfi gerçekleştirilmiştir. Onarımı öngörülen suyolunun eni yaklaşık 1.50 metre (2 zirâ), derinliği 3.78 metre (5 zirâ) olup suyolu -müslüman mezarlığından kaplıcaya kadar- yaklaşık 1 kilometre (1350 zirâ)

[1839] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II: 17.
[1840] Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 526, 1609, 1613.
[1841] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 19.
[1842] VGMA, Bursa Şeriye Sicilleri 3387, s. 208 (hüküm sıra nr. 2231), belge tarihi: Evahir-i R. evvel 994 / 11-21 Mart 1586.
[1843] VGMA. Bursa Şeriye Sicilleri 3377, s. 307, (hüküm sıra nr. 2293), belge tarihi: R. evvel 995 / Şubat-Mart 1587.
[1844] VGMA. Bursa Şeriye Sicilleri 3496, s. (silinmiş, görüntü nr. 65), belge tarihi: Evahir-i 10 Receb 1023 / 16 Ağustos 1614.
[1845] VGMA. Bursa Şeriye Sicilleri 3495, s. 153, belge tarihi: 28 Receb 1031 / 8 Haziran 1622.

boyunca uzanmaktaydı[1846]. 1680 yılında *Hassa Mimarı Mustafa Ağa* tarafından; kubbe ve duvar onarımı, kurşunlarının yenilenmesi, sıcaklık girişinin iki yanında ve sıcaklıktaki çiniler ile mermer döşemelerin temizlik ve yenileme işlemleri gerçekleştirilmiştir. Kaynarca Hamamı ile birlikte gerçekleştirilen bu oldukça kapsamlı onarım için 605,036 akçe harcanmıştır[1847]. Bu sıralarda kaplıca girişinin karşısına Hacı Yusuf Ağa tarafından bir cami inşa edilmiştir[1848]. Bugün de varlığını sürdüren, dikdörtgen plan üzerine kırma çatı örtülü bu sade yapı, daha o tarihlerde "Yeni Kaplıca Camii" adıyla bilinmekte idi[1849].

1809 tarihli bir şeriye sicilinde, Rüstem Paşa'nın diğer hamamlarıyla birlikte Yeni Kaplıca'nın tamir ve kira durumu konu edinilmektedir. Belge metni taramadan kaynaklı olarak pek okunaklı değilse de o vakitte, aralarında vakıf mütevellilerinin de bulunduğu bir heyet tarafından Yeni Kaplıca'nın keşfinin yapıldığı anlaşılmaktadır[1850].

Bursa tarihinin gördüğü en büyük felaketlerin başında gelen 1855 (2 Mart ve 11/12 Nisan) depremlerinde, şehrin neredeyse tamamı tahribata uğramış; çeşitli boyutlarda zarar gören pek çok tarihi eserin dışında onlarca yapı da tamamen yıkılmıştır[1851]. Can ve mal kayıplarının yanında Bursa kaynak suları da depremde zarar görmüş; birbirine veya içme sularına karışarak yapısında değişimler olduğu ve bazı kaynakların bir süre suyunun kesildiği gözlenmiştir[1852]. Rüstem Paşa'nın Bursa'daki vakıf yapıları arasında, Yeni Kaplıca ve Kara Mustafa Kaplıcası'nın depremde hasara uğradığı tespit edilebilmektedir. Eminiyye Dergâhı postnişini Şeyh Bahaeddin Efendi, o vakitte icâreteyn/çift kira usulüne göre söz konusu iki yapının kiracısı ve tasarruf sahibi olduğundan, yapıların onarım ve bakımlarından da sorumlu idi. Bahaeddin Efendi, deprem sonrasında sadarete bir dilekçe göndererek *"…vukû'bulan zelzeleden zikrolunan kaplıcaların ba'zı mahalleri münşakk* (yarılmış) *ve münhedim* (yıkık) *olduğu ve*

[1846] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 19.
[1847] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 19.
[1848] Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 34; Nermin Beşbaş-Hikmet Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler III (Bursa İl Merkezi)* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1983), 214.
[1849] BOA, C. EV. 72/3594, belge tarihi: 28 C. ahir 1118 / 7 Ekim 1706.
[1850] VGMA, d. 274, s. 76, belge tarihi: 20 Muharrem 1224 / 7 Mart 1809.
[1851] Besim Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart, 12 Nisan 1855)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 5 (1999), 73-118; Mehmet Yıldız, "1855 Bursa Depremleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildirileri*, 2. Baskı, 119-140; Neslihan Özaydın *Arşiv Belgeleri Işığında 855 Bursa Depreminin Mimari Yapılara Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 12-46, 79-170.
[1852] Özaydın *Arşiv Belgeleri Işığında 855 Bursa Depreminin Mimari Yapılara Etkisi*, 162-163.

*bunların ta'mîr ve termîmi bir yüz bin guruş masrafla ancak vücuda gelebileceği ve Bursa ahâlîsinin ziyâdesiyle zedelenmesi cihetle hâlleri tenezzül edüb sâye-i me'mûriyetvâye-i hazret-i mülûkânede ahâlî-i merkûm eski hâllerini buluncaya değin mezkûr kaplıcaların hâsılı icâre-i mukadderesine vefâ itmeyeceği"*ni bildirmişti. Bahaeddin Efendi'nin talebi, Rüstem Paşa vakfından bir mikdar nakit yardımı veya yıllık kirasının makul bir seviyeye çekilmesi yönünde idi: "*mezkûr kaplıcaların ta'mîri zımmında taraf-ı vakf-ı şerîfeden bir mikdâr mu'âvenet veyahud icâre-i mukadderesinin hadd-i i'tidâle tenzîline 'inâyet buyrulmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehu'l-emrindir"*[1853]. Söz konusu talep kabul görmüş, Bahaeddin Efendi'nin kaplıcalar ve dut bahçeleri için ödemesi gereken yıllık 20.000 kuruş kira bedelinin -yapıların onarımında kullanılmak üzere- üç yıl süre ile 10.000 kuruşa indirildiği, Evkaf Nezâreti tarafından kendisine bildirilmiştir[1854]. Bu tarihten sonra, Yeni Kaplıca'nın yıllık kira ücretlerinin tanzimi hakkında 1895 yılına kadar[1855], düzenlenmiş çok sayıda arşiv belgesi olup yapının onarımı ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Yapının soyunmalık bölümünde, arka (kuzey) taraftaki kubbenin kilit taşının yüzeyinde, depremden sonraki onarım sırasında işlenmiş kalem işi nakış izi; muhtemelen kemerli bir mimari kurgu içerisinde "Maşallah" ve H. 1273 (M. 1 Eylül 1856-21 Ağustos 1857) yazıları ile etrafındaki akant yaprakları görülebilmektedir.

Yeni Kaplıca civarını gösteren XIX. yüzyılın sonlarına ait eski fotoğraflarda, yapının soyunmalığına bitişik olarak inşa edilmiş ve günümüzde kaplıcaya bağlı konaklama tesisi olarak kullanılan, konak tipi yapıların varlığı görülebilmektedir (Foto. 463-467). Cumhuriyet'in ilanından sonra 1926 yılında, Bursa Kaplıcaları Türk Anonim Şirketi kurularak Bursa kaplıcalarının mevcut şartlarının iyileştirilmesi, bakım-onarımlarının yapılması, kaplıca alanlarının kamulaştırılması ve yeni tesislerin kurulması gibi uygulamalar gerçekleştirilmiştir[1856]. Sonradan 1985'te onarım gören Yeni Kaplıca[1857], günümüzde, Kara Mustafa ve Kaynarca kaplıcaları ile birlikte tedavi ve konaklama amaçlı bir turizm işletmesi olarak faaliyet sürdürmektedir.

[1853] BOA, İ.DH. 328/21413, belge tarihi: 13 Muharrem 1272 / 25 Eylül 1855; Özaydın *Arşiv Belgeleri Işığında 855 Bursa Depreminin Mimari Yapılara Etkisi*, 164.
[1854] BOA, A.}MKT.MHM. 76/49, belge tarihi: 20 Muharrem 1272 / 2 Ekim 1855; Özaydın *Arşiv Belgeleri Işığında 855 Bursa Depreminin Mimari Yapılara Etkisi*, 164.
[1855] BOA, EV.MH. 2461/61, belge tarihi: 27 Haziran 1311 / 9 Temmuz 1895.
[1856] Gökçe Süzgün, "Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonomi Alanındaki Devrimler ve Atatürk'ün Bursa Gezileri", *ASOS Journal* 7/97 (Ekim 2019), 421-422.
[1857] Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, 122.

Mimari Özellikleri

Yaklaşık olarak kuzey-güney doğrultusunda inşa edilen yapı, genel hatlarıyla; arka arkaya iki kubbeli soyunmalık, iki yandan yarım kubbe ile genişletilerek suyunmalık doğrultusunda uzanan kubbeli ılıklık ve yıldızvâri tipteki[1858] merkezi kubbeli sıcaklık birimlerinden oluşmaktadır (Şekil 82; Foto. 465). Yapının ana malzemesi moloz taştır. Soyunmalık cepheleri üç sıra tuğla ve kaplama malzemesi olarak kullanılan iki sıra düzgün kesme taşla almaşık örgülüdür. Soyunmalık cephelerinin bugünkü görünümünü, geç dönemdeki onarımlardan birinde aldığı anlaşılmaktadır. Tamamen sıva ile kaplı güney cephenin dışındaki moloz taşlı cephe yüzeylerinde de yer yer düzgün sıralı tuğla hatıllar ve kesme taş bloklar göze çarpmaktadır (466-471).

Hamamın soyunmalık mahallinin dışa bakan üç cephesinde, yapıya bitişik olarak inşa edilmiş iki katlı konutlar bulunmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına ait eski fotoğraflarda da görülebilen bu konutlar, günümüzde kaplıcaya ait konaklama tesisi olarak hizmet vermektedir (Foto. 463-467).

Soyunmalık cephelerinde (altta sekiz, üstte altı adet olmak üzere) toplam, ondört pencere yer alır. Dikdörtgen formlu alt sıra pencerelerinin üzerinde, sivri kemerli sağır alınlıklar bulunmaktadır. Üst sıra pencereleri ise sivri kemerli olup pencere kemerlerinin tamamı tuğladandır (466, 468). Soyunmalık bölümü dışında, ılıklığın doğu ucundaki servis mekânlarından dışa açılan, altı pencere daha bulunmaktadır. Yine tuğladan sivri kemerli olan bu pencerelerden üstteki ikisi, daha küçük boyuttadır. Diğer dört pencereden biri önüne eklenen bina tarafından kapatılmış, diğerleri de yarısına kadar tuğla örülerek formları değiştirilmiştir (Foto. 471). Hamamın geri kalan birimleri, kubbelerin tepe noktasındaki muhdes cam fenerler ve kube yüzeylerine açılan çok sayıdaki cam gözlerle aydınlatılmaktadır.

Yapının üst örtüsüne hâkim olan dört büyük kubbe ile ılıklığın yarım kubbeleri kurşun örtülü olup kenar sayıları boyutlarına göre değişen çokgen kasnaklar üzerinde yükselirler. Dıştan sıvalı olan kasnak yüzeyleri, sağır bırakılmıştır. Diğer küçük kubbeler ise sonradan beton şap ile kapatılmıştır. Sıcaklık kubbesi hariç, büyük kubbe kasnakları ve doğu cephe duvarında, ilk yapıdan kalma iki sıra kirpi saçaklar yer alır.

[1858] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 111-112.

Yapıya, soyunmalığın batı cephe ortasına açılan bir kapı ile giriş sağlanır. Girişin üzeri ahşap direklerle desteklenen bir saçak ile örtülüdür. Pembe granit ve beyaz mermerle iki renkli olarak düzenlenen Taçkapı görünümündeki girişin, basık kemerli açıklığı ve üzerinde sağır, sivri kemerli bir alınlık bulunur. Bu kısmı en dışta -cepheden çıkıntı oluşturacak şekilde- dikdörtgen formlu bir silme çevrelemektedir. Kapının güney yanında, sonradan kapatılan sivri kemerli bir pencere, doğusunda ise girişe cephe veren konutun kapısı yer alır (Foto. 468).

12 x 23 metre ölçülerindeki *soyunmalık* bölümünün üzeri, yaklaşık 11 metre çapında, arka arkaya iki kubbe ile örtüldür[1859]. Pandantif geçişli bu kubbeler, ortadaki büyük sivri kemerle birbirinden ayırılır. Kemerin altına denk gelecek şekilde, 3.50 metre çapındaki dairesel formlu, fıskiyeli bir havuzu olan soyunmalığın dört duvarında, iki katlı ahşap kabinler sıralanmaktadır (Foto. 472-474).

Soyunmalığın güney duvarındaki basık kemerli bir açıklıkla geçilen *ılıklık*, 19x9 metre ölçülerindedir[1860]. Ortada beşik kemerler üzerinde yükselen 9 metre çapındaki bir kubbenin örttüğü mekân, yanlarda birer yarım kubbeyle genişletilmiştir (Şekil 82). Kuzey duvarında yalak ve ayna taşı geometrik bezemeli bir çeşme bulunan (Foto. 475) ılıklığın ortasında ayrıca, küçük bir fıskıyenin yeri belli olmaktadır. Sonradan camekanla kapatılan yarım kubbeli kısımlardan batıdaki, yıkanma yeri olarak düzenlenmiştir. Doğudaki mekânın güney köşesindeki dar bir koridordan, beşik tonoz örtülü tuvalet mekanlarına geçilir. Bu kısmın gerisinde kubbe ve tonoz örtülü, küçük birer hacim daha bulunur. Bu koridorun karşılığında bulunan diğer bir açıklıktan ise; önce ılıklığa göre yatay konumlanan beşik tonoz örtülü uzun bir hole, buradan da -soyunmalığın küçültülmüş ölçülerdeki bir tekrarı olan- iki kubbeli usturalıklara geçilir (Foto. 476-480).

Sekizgen planlı *sıcaklığın* büyük merkezi kubbesinin altında, 8 metre çapında dairesel formlu büyük bir havuz yer alır. Kubbenin altında, birbirine bağlanan sivri kemerlerin oluşturduğu sekizgenin, giriş aksı dışındaki altı kenarında, önündeki havuza açılan düz tonozlu eyvanlar sıralanmaktadır. Zemini seki biçiminde yükseltilen bu bölümlerde, yivli gövdeye sahip ikişer kurna ve muhdes musluklar bulunmaktadır (Foto. 481-484). Girişin karşısına denk gelen kemerin düz yüzeyinde, havuza su akıtan mermerden bir

[1859] Atilla Tuna, *Bursa Yeni Kaplıca*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987), 35.
[1860] Tuna, *Bursa Yeni Kaplıca*, 35.

arslan başı bulunmaktadır[1861] (Foto. 485, 490). Bu kemer yüzeyi tamamen, sıcaklığın diğer duvarları ise yaklaşık 2 metre yüksekliğe kadar bitkisel bezemeli altıgen çini plakalarla kaplıdır (Foto. 481, 485).

Sıcaklık girişinin önünde; ortada, iki yanında sivri kemerli birer niş bulunan kubbeli bir açıklık ile bunun iki yanında, yine kubbeli kubbe ile örtülü kare planlı birer halvet hücresi yer almaktadır. Doğudaki halvetin duvarları firuze ve siyah renkli altıgen çinilerle kaplıdır. Karşılığındaki halvet ise sonradan mermer kaplamalı olarak yenilenmiştir. Buraya, doğal kaynak suyu soğutulmadan verildiğinden *"üşük terleten"* adı verilmektedir[1862]. Bu halvetlerin dışında, giriş aksının iki yanına denk gelen eyvanların arkasında, küçük birer kubbe ile örtülü, üçgen hacimli birer halvet daha bulunmaktadır (483, 487-489)

Yeni Kaplıca'nın zemini ile çini dışındaki duvar yüzeyleri 1.50 metre seviyesine kadar gri damarlı mermerlerle kaplı olup bunlar son onarım sırasında yenilenmiştir[1863]. Yüzeylerinde altıgen, yıldız ve daire formlu çok sayıda ışık gözlerinin bulunduğu kubbelere geçişte pandantifler kullanılmıştır. Farklı olarak ılıklığın yarım kubbeleri, iki sıra iri mukarnas bingili tromplara yaslanmaktadır.

Yapının sıcaklık çinileri, *"Şam işi"* veya *"Şam tipi"* olarak adlandırılan özel bir grubun içerisinde değerlendirilmektedir. Adını Şam'daki Süleymaniye Camii (1554-1560), Derviş Paşa (1579) ve Sinan Paşa (1586) camilerindeki yoğun olarak kullanımından alan bu grubun örneklerine, Anadolu'da iki yapıda; 1551 tarihli Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa Camii ve Yeni Kaplıca'da rastlanmaktadır[1864]. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, 20-30 yıllık kısa bir süreçte ve daha ziyade tabak, kase vb. seramiklerde kullanıldığı anlaşılan bu gurubun Anadolu örneklerinin, Suriye'dekilerden farklı olarak İznik üretimi olduğu anlaşılmıştır; Mavi-beyazların uzantısı olarak değerlendirilen bu

[1861] 1804 yılında Hammer, bundan otuz yıl kadar sonra da C. Texier, daha önce ününü bildikleri arslanbaşının o sırada yerinde olmadığını söylerler. 1840 yılında hamanda bulunan C.A. Bernard ise arslanbaşını yerinde gördüğünü belirtir. Bir benzeri 1394 tarihli Eski Kaplıca'da bulunan bu arslanbaşının bu sıralarda yenilendiği anlaşılmaktadır bkz.: Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 523. Evliya Çelebi'ye göre de ham mermerden arslan ve ejder başları dört taraftan havuza su akıtmaktaydı bkz.: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2: 25.

[1862] Tuna, *Bursa Yeni Kaplıca*, 43.

[1863] Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, 122.

[1864] Gönül Öney, "Şam Tipi Adını Alan İznik Seramikleri, Çinileri ve Şam Örnekleri", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Blgi Şöleni 25-27 Ekim Hatay/İskenderun Bildirileri"*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000), 2: 458.

teknikte, beyaz renkli sert hamurun üzerinde, pürüzsüz şeffaf bir sır tabakısı bulunur[1865]. Sır altına işlenen beyaz, siyah ve mavi tonlarına; mor, eflâtun ve yeşil renkler ilave edilmiştir. Karanfil, lale, sümbül ve bahar dalları gibi natüralist üslûba yakın çiçek motifleri, kompozisyonlar içerisinde yer bulmaya başlar. Soluk ve mat renklerin içerisinde dalgalanmaların yanısıra, aynı rengin, farklı tonlarının bir arada da kullanıldığı görülür[1866]. Şam tipi çini/seramiklerin kısa ömürlü oluşu ve yerini aynı tarihlerde ortaya çıkan kırmızılı çok renkli çini ve seramiklere bırakmış olması da özellikle bu nedene bağlanmaktadır[1867].

Yeni Kaplıca'nın sıcaklık mekânını kaplayan altıgen formlu çini plakalar üzerinde, sekiz farklı bitkisel kompozisyon saptanabilmiştir[1868]. Kompozisyonların dağılımı, zaman içindeki müdahaleler nedeniyle, belirli bir düzen göstermez. Beyaz zemin üzerine işlenen kompozisyonların çoğu, simetri esasına göre düzenlenmiştir. Kompozisyonların ikisi; rûmi ve hatayî üslûbundaki motifleri taşıyan sapların, altıgenin formuna göre atlamalı olarak sıralanarak birbirine veya merkeze doğru küçülen motiflere bağlandığı, çağının klasik örnekleri içerisinde yer alırlar (Foto. 492a). Aynı anlayışla şekillenen bir diğer kompozisyon, tamamen hatayî üslubundaki motiflerden oluşur. Burada merkezdeki bir gülbezekten çıkarak tek yöne helezonî kıvrım oluşturan ince dallar, bir nevi çarkıfelek dönüşü gerçekleştirirler. Dallar üzerindeki farklı form ve boyutlardaki hatayi çiçeklerinin arasında sivri dişli yapraklar da bulunmaktadır (Foto. 492b).

Diğer kompozisyonlar, natüralist üslubu çağrıştıran çiçeklerle şekillendirilmiştir. Bunların ikisinde; çam kozalağı, lale ve sümbül dalları, alt kısımları altıgenin kenar ve köşelerine denk gelecek şekilde tekrarlanırlar (Foto. 493a). Motiflerin boyutları ve işlenişi açısından daha dikkat çekici olan diğer örnekte; ikisi yanlara açılmış şekilde, oldukça büyük üç lale motifini, dıştan içe doğru levha boyunca uzanan simetrik sümbül ve karanfiller çevrelemektedir (Foto. 493b). Simetrik kompozisyonların dışında, birbirine benzer şekilde düzenlenen iki örnekte ise tüm yüzeyi dolduracak şekilde, serbest bir anlayışla yerleştirilen çiçekli bahar dallarına yer verilmiştir. Bu bahar

[1865] Öney, "Şam Tipi Adını Alan İznik Seramikleri, Çinileri ve Şam Örnekleri", 457-458.
[1866] Şerare Yetkin, "Hadım İbrahim Paşa Camii Çinileri", *İlgi* 20/45 (1986), 26; Sevinç Gök, "Bursa Yeni Kaplıca'daki Şam Tipi Çiniler", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi* 14/1 (Nisan 2004), 138.
[1867] Gök, "Bursa Yeni Kaplıca'daki Şam Tipi Çiniler", 139.
[1868] Gök, "Bursa Yeni Kaplıca'daki Şam Tipi Çiniler", 139.

dallarının işlenişinde diğer örneklere göre daha yüzeysel bir işçilik göze çarpmaktadır (Foto. 494a).

Çinili yüzeyi sınırlandıran en üstteki levhalar, dikdörtgen formludur. Yüzeylerine işlenen tekrarlı kompozisyon; sadece konturları işlenmiş, rumî üslûbundaki dilimli tepeliklerin iç kısmındaki hatayili simetrik dallar, iki yana kıvrılarak yüzeyin arada kalan boşlukları doldurmaktadır. Bu motifleri altta dalga formlu, üstte dilimli dendanlar çevrelemektedir (Foto. 494b).

Bitkisel bezemelerin dışındaki çini hatlı levhalar; kobalt mavisi üzerine beyaz renkli sülüs hatla işlenmiş olup zemini sıkışık düzende helezoni kıvrımlı dallarla dolgulanmıştır. Yine beyazla işlenen dalların üzerindeki zarif detayları, firuze rengiyle vurgulanmıştır (Foto. 491). Çinili bezemelerin dışında; sıcaklıktaki arslan ağızının iki yanına denk gelecek şekilde, renkli mermerlerden mozaik tekniğinde zemine işlenen geometrik kompozisyonlar, yapının dikkat çekici bezemeleri arasında yer alır (Foto. 485).

3.6.1.2. Bursa Kara Mustafa (Paşa) Kaplıcası

Yeri: Kükürtlü Mahallesi Yeni Kaplıca Caddesi (Ada 3899 Parsel 2)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: **İnceleme Tarihi:** Eylül 2017
Şekil No: 84 **Fotoğraf No:** 495-499
Genel Tanım:

Bursa-Çekirge yolu üzerinde, Yeni Kaplıca'nın alt tarafında yer alır. Yapının, II. Bayezid'in komutanlarından Hamza Bey torunu Kara Mustafa Paşa tarafından, var olan bir Bizans termalinin üzerine kurulduğu kabul edilmektedir[1869]. E.H. Ayverdi, Hamza Bey tarihinden nakille Paşa'nın, Akçe Hamam denilen harab bir binayı tamir ettirmek suretiyle bu yapıyı yaptırdığını bildirir[1870]. 1839 yılında Bursa kaplıcaları ile ilgili bir risale kaleme alan Ahmed Şakir Efendi de "taşrasını Kara Mustafa namında bir veli bina eylemiş, asıl hamam kefere zamanelerinden kalmıştır" demektedir[1871]. Rüstem Paşa

[1869] Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, (haz.) Neslihan Er (İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2. Basım, 2010), 171; Ayverdi, *Fatih Devri*, III: 144; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (Ankara: TTK, 2006), 87; Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, 123.
[1870] Ayverdi, *Fatih Devri*, III: 144.
[1871] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 37.

tarafından satın alınarak 1557 yılında, Bursa'daki diğer yapılarıyla birlikte vakfettiği Kara Mustafa Kaplıcası; tonozlarla genişletilmiş kubbeli sıcaklığı ve uç uca bağlanan dar koridor şeklindeki birimleri ile de Osmanlı hamamlarının genel mimari kurgularından farklı özellikler sergiler (Şekil 84).

Kara Mustafa Kaplıcası'nın kaynağı Yeni Kaplıca'dan ayrı olup hamamın yakındadır. Sodyum, potasyum, kalsiyum, magnezyum, demir, klorür, florür, sülfat, nitrat ve bikarbonat gibi bileşenlere sahip olan suyu, Bursa kaplıcaları arasında en yüksek radyoaktiviteye sahip olanıdır; suyun ortalama sıcaklığı 53,4°C'dir[1872].

1605 yılında -Yeni Kaplıca ve Kaynarca Hamamı ile birlikte- Kara Mustafa Kaplıcası'nın kiracısı olan Mustafa ibni Cafer tarafından -vakıf yönetiminden izinle ve masrafı sonradan tahsil etmek üzere kendi cebinden karşılayarak- yapının; (sıcaklık) kubbesi, kapıları, suyolları, zemin döşemeleri ve camekânın onarımını gerçekleştirmiştir. Onarım sırasında kubbe beşyüz tuğla ile yenilenmiş, su yollarına kırk künk, altı okka lökün ve onaltı okka kenet harcanmış, ayrıca hela camları değiştirilerek odaların sıvası yapılmıştır. Onarımın ardından onay için Hassa mimarlarından Hacı İbrahim bin Bayram nezaretinde, yapının ikinci keşfi yapılarak onarıma 10.000 akçe harcandığı belirlenmiştir[1873]. Fransız gezgin Paul Lucas (1664-1737), 1702 yılında gördüğü yapının, kaynak suyunun soğuması nedeniyle altı aydır kullanılmadığını belirtmektedir[1874]. Yüzyılın ortalarında yapının sağlam ve faal durumda olduğu, Richard Pococke (1704-1765)'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır[1875].

Yapı XIX. yüzyılda, 1809'da ve 1855 depreminden sonra Yeni Kaplıca ile birlikte olmak üzere iki kez onarım görmüş[1876] olmakla birlikte onarımların içeriği hakkında detay yoktur. Charles A. Bernard 1842 tarihli "Kaplıca Risalesi"nde, Kara Mustafa Kaplıcası'nın ortasında suların aktığı ahşap bir camekâna (soyunmalık) sahip olduğunu

[1872] Sezer Erer-Aysegül Demirhan Erdemir, "Bursa Karamustafa Kaplıcasının Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Geleneksel Tedaviler Açısından Önemi*", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi,* 12/1 (2004), 48.
[1873] VGMA, Bursa Şeriyye Sicilleri d. 3474, s.67 (545 nolu hüküm), belge tarihi: Evasıt-ı Muharem 1014 / 18 Mayıs-7 Haziren 1605.
[1874] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler,* 512, 1203-1204.
[1875] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler,* 512.
[1876] VGMA, d. 274, s. 76; BOA, EV.MH. 2461/61.

söylemektedir[1877]. Cumhuriyet döneminde soyunmalık, betonarme olarak yenilenmiş, batısına bitişik olarak da konaklama üniteleri inşa edilmiştir.

Mimari Özellikleri

Kara Mustafa Kaplıcası dıştan ev görünümlü, küçük boyutlu bir yapıdır. Münferit planlı yapının iki katlı soyunmalık mekânı, dıştan eski tip konak görünümünde, betonarmeden inşa edilmiştir. Galeri katı ahşap direklerle destekli olup ortasında küçük bir süs havuzu yer almaktadır (Foto. 495-496). Soyunmalığın güneyindeki bir kapı ile geçilen ılıklık, 3.88 x 1.88 metre ölçülerinde[1878], dikdörtgen planlı bir hacimdir. Beşik tonozlu üst örtüsünün ortasında, dairesel aydınlık feneri bulunur (Foto. 487). Ilıklığa girişin dışında, diğer üç cephesinde birer kapısı daha vardır. Doğudaki kapı, yaklaşık 1.5 x 2 metre ölçülerindeki küçük bir hazırlık/traşlık mahalline açılır. Batı cephenin güney ucundaki ikinci kapı, "L" şeklinde uzanan bir koridora geçit vermektedir. Koridorun kuzey kenarında, orjinalinde tuvalet olması muhtemel üç küçük hücre sıralanmaktadır. Ilıklıktan sıcaklığı geçit veren kapı ise kuzeydoğu köşede yer alır (Şekil 84).

Doğu-batı doğrultulu sıcaklık mekânının ortası kubbe, iki yanı düz tonozla örtülmüştür. 3.68 x 6.37 metre ölçülerindeki bu bölüm, güney hariç üç yönden nişlerle genişletildiğinden, düz bir dikdörtgen forma sahip değildir. Mekânın batı tarafında, küçük bir sıcak su havuzu yer alır (Foto. 498-499). Hamamın içindeki mermer döşemeler ve kurnalar yeni olup herhangi bir bezeme unsuruna rastlanmamaktadır.

3.6.1.3. Bursa Kaynarca Kaplıcası

Yeri: Kükürtlü Mahallesi Yeni Kaplıca Caddesi (Ada 3901 Parsel 1)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: **İnceleme Tarihi:** Eylül 2017
Şekil No: 85 **Fotoğraf No:** 500-504
Genel Tanım:

Yapı, Rüstem Paşa tarafından -Kara Mustafa Kaplıcası gibi- satın alma yoluyla mülk edinilmiştir: "*hamam-ı mezbûrun* (Yeni Kaplıca) *cânib-i şarkında olan Kaynarca*

[1877] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler,* 513.
[1878] Yapının ölçüleri için bkz.: Ayverdi, *Fatih Devri,* III: 145.

dimekle ma'rûf olan mülk hamamı (vakf eylediler)"[1879]. Yapının ilk inşası hakkında bilgi yoktur. Kaynarca ve Kara Mustafa Kaplıcası'nın arsaları, 1530 tarihinde I. Murad'ın (saltanatı 1362-1389) evkâfı arasında gözükmektedir[1880]. XV. asır sonlarında, Kara Mustafa Kaplıcası ile aynı sıralarda yapılmış olması, ihtimal dahilindedir (Şekil 85).

Yeni Kaplıca ile aynı kaynaktan beslenen[1881] Kaynarca'nın tarihi süreci hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır; Osmanlı arşivlerindeki yapı ile ilgili belgelerin tamamı, kira sözleşmesi veya bunla ilgili muhasebe kayıtlarıdır. Yalnız 1680 yılında, *Hassa Mimarı Mustafa Ağa* tarafından, Yeni Kaplıca ile birlikte kapsamlı bir onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır[1882]. XIX. yüzyılda kadınlar hamamı olarak kullanılan[1883] yapı, günümüzde de bu şekilde faaliyet göstermektedir.

Mimari Özellikleri

Oldukça küçük boyutlu olan Kaynarca Kaplıcası'nın planı, Osmanlı hamam tipolojisi içerisinde belirli bir gruba dahil edilememektedir. Yapı üç yönden ek binalarla kuşatılmış durumdadır; bu yüzden dıştan yalnızca, batı yöndeki ihata duvarının üzerinden, yapının alaturka kiremitle kaplı üst örtüsü görülebilmektedir (Foto. 500).

Kaplıcaya sonradan eklenen, galerili betonarme soyunmalık kısmından (Foto. 501-502) geçilerek, dikdörtgen planlı ılıklığa ulaşılır. Ilıklıkta girişin önü kubbeli olup batı yanında, beşik tonoz örtülü bir hazırlık mekânı ile buraya açılan tonozlu helalar bulunur. Ilıklık kısmına yeni yıkanma bölümleri ve kabinler eklenmiştir[1884]. Ilıklıkla aynı örtü sistemine sahip doğudaki dikdörtgen planlı hücre, ılıklığa dik olarak uzanır. Kuzey yöndeki sıcaklığın merkezi kubbesi, güney hariç üç yönden düz tonozlarla genişletilmiştir. Sıcaklığın batısında kare planlı, üzeri kubbe ile örtülü havuz bulunur (Şekil 85; Foto. 503-504). Yapıdaki tüm kubbeler, pandantif geçişli olup iç kısmındaki mermer kaplamalar ve kurnalar özgün değildir.

[1879] Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları,* 229-230 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 13-21. satırlar).
[1880] Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa,* 87.
[1881] Erer-Erdemir, "Bursa Karamustafa Kaplıcasının Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Geleneksel Tedaviler Açısından Önemi", 47.
[1882] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 19.
[1883] Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler,* 513-514.
[1884] Şehitoğlu, *Bursa Hamamları,* 127-128.

3.6.1.4. Bursa Yahudiler Hamamı (Beyaz Saray Hamamı)

Yeri: Bursa Osmangazi İlçesi, Kuruçeşme Mahallesi Sakarya Caddesi No: 69 (Ada 4259 Parsel 2)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: H. 960 /M. 1553 **İnceleme Tarihi:** Eylül 2017

Şekil No: 86-87 **Fotoğraf No:** 505-509

Genel Tanım:

Yapı; Bursa şehir merkezinde, Ulu Camii'nin 800 metre kadar kuzeybatısında, Sakarya Caddesi üzerinde yer alır. Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde: "*ve mahrûse-i mezbûre dâhilinde Çömlekçi Mahallesinde olan hamam"* şeklinde kaydedilmiştir[1885]. Yapı, Paşa'nın Bursa'daki diğer üç yapısı gibi kaplıca değil, şehir hamamı olarak inşa edilmiştir. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*'nda "Civan kapucu başı Rüstem paşanın İstanbul'daki evkafı müsakkafatındandır" bilgisini nakletmiş[1886] ve bu bilgi daha sonraki çalışmalarda da tekrar edilmiştir[1887]. Burada, Rüstem Paşa'nın kethüdasıyla kendi isminin bir arada verilmesinden kaynaklanan bir karışıklık söz konusudur. Yapı Rüstem Paşa tarafından -muhtemelen Yeni Kaplıca ile eş zamanlı olarak- inşa ettirilerek H. 961 yılında (7 Aralık 1553-25 Kasım 1554) kiraya verilmiştir[1888]. XVI. sonları ile XVII. yüzyıl Osmanlı arşivlerinlerinde, hamamı tanımlamak için "Kuruçeşme mahallesinde vakî" şeklinde, bulunduğu mahallenin o zamanki adı ilişkilendirilirken, bu tarihten sonraki kayıtlarda yapının -mahalle cemaatine nispetle- "Yahudiler Hamamı" adıyla anıldığı görülür[1889]. Günümüzde Yahudi cemaatinin mülkiyetinde bulunan yapı, "Beyaz Saray Hamamı" adıyla faaliyet göstermektedir[1890].

Sonradan inşa edilen soyunmalık mahalli ve iç aksamındaki malzeme değişikliğinin yanında plan özelliklerini muhafaza eden yapı; Osmanlı hamamları içerisinde "ortası

[1885] Yüksel, *Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları,* 229-230 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 13-21. satırlar).
[1886] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları,* 46.
[1887] Baykal, *Bursa Anıtları*, 49; Beşbaş- Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* III: 383; Şehitoğlu, *Bursa Hamamları,* 107.
[1888] VGMA, Bursa Şeriyye Sicilleri nr. 3293, s. – (hüküm nr. 621), belge tarihi: 961 /7 Aralık 1553-25 Kasım 1554.
[1889] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 46; BOA, C.BLD. 81/4046, belge tarihi: 14 Zilkade 1220 / 3 Şubat 1806.
[1890] Şehitoğlu, *Bursa Hamamları,* 107.

kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip"in örnekleri arasında yer almaktadır[1891]. Moloz taşla inşa edilen yapının tuğla malzemeli üst örtüsü, günümüzde beton sıva ile kapatılmış durumdadır (Şekil 86; Foto. 505-506).

1587 yılında hassa mimarlarından üstad Süleyman bin Veli nezaretinde yapılan keşfe göre, yapının tahmini 3500 akçelik onarıma ihtiyaç duyduğu hesaplanmıştır[1892]. 1629 yılının sonlarında hamamın kiracısı olan Osman ibni Abdullah, bozulan suyolunun yenilenmesi için mahkemeye başvurmuş, bunun üzerine hassa mimarlarından Cafer Çelebi'nin başında bulunduğu bir heyet tarafından suyolunun keşfi gerçekleştirilmiştir. Keşfe göre altın top denilen mevzi ile mahalle sakinlerinden Yakub'un hanesi arasındaki suyolunun, 310 adet künkle yenilenmesi kararlaştırılmıştır (künk, keten, bezir, lökün ve günlük 15 akçeden usta masrafıyla toplam 4650 akçe)[1893]. Daha sonraları, zamanla oluşan tahribat nedeniyle H. 1118 (M. 1706-1707) yılında, işletmecisi Yako oğlu Hamak tarafından -masrafı sonradan kendisine ödenmek üzere- yapı, kapsamlı bir onarımdan geçirilmiş; onarımdan sonra hassa mimarı Hacı Mahmud, mimar halifelerinden üstad Mehmed ve Mevlâna Mahmud Şerif efendiler tarafından yapılan ikinci keşfe göre hamamın 73.140 akçe ve suyollarının 100 kuruşla onarıldığı tespit edilmiştir[1894]. Arşiv kayıtları arasında 1809 tarihinde yazılmış, Yahudi Yasıf Namon adındaki zımmînin yapıyı zimmetine geçirdiğine dair bir ihbar mektubu göze çarpmaktadır[1895]. 1950'lere kadar falliyet gösteren hamam, bu tarihten sonra bir müddet depo olarak kullanılmıştır[1896]. Daha sonraki dönemde âtıl hale gelerek terkedilen yapı, 1995 yılında restore edilerek yeniden kullanıma açılmıştır[1897].

Mimari Özellikleri

s. 107: Küçük bir "tek" hamam olan Yahudiler Hamamı'na kuzey yönünden girilir. Soyunmalık bölümü yaklaşık 10x10 metre boyutlarında kare planlıdır ve ahşap sütunların taşıdığı ahşap bir kubbe ile örtülüdür. Soyunmalıktan aynalı tonoz örtülü bir geçiş mekânı ile ılıklığa girilir. Buraya bir hela bağlanmıştır. Doğudaki kapıdan girilen

[1891] Eyice, "İznik'te Büyük Hamam", 110-113, 120.
[1892] VGMA, Bursa Şeriyye Sicilleri nr. 3392, s. 122 (hüküm nr. 1290), belge tarihi: 26 Ramazan 995 / 30 Ağustos 1587.
[1893] VGMA, Bursa Şeriyye Sicilleri nr. 3563, s. 71 (hüküm nr. 128), belge tarihi: Evasıt-ı C. evvel 1039 / 26 Aralık 1629-5 Ocak 1630 arası.
[1894] Kepecioğlu, *Bursa Hamamları*, 46.
[1895] BOA, C.BLD. 81/4046, belge tarihi: 14 Zilkade 1220 / 3 Şubat 1806.
[1896] Baykal, *Bursa Anıtları*, 49.
[1897] Şehitoğlu, *Bursa Hamamları*, 107.

sıcaklık; iki eyvanlı ana mekân ve buraya bağlı iki halvetten oluşmuştur. Sıcaklığıngöbektaşı kısmı pandantiflere oturan bir kubbeyle, eyvanlar aynalı tonozla örtülmüştür. Halvetler ise köşe tromplara oturan kubbeler ile örtülüdür. Art arda sıralanan hamam bölümleri, soyunmalığa dik doğrultuda yerleştirilmiştir. Su deposu ve külhan hamamın doğusundadır. Yapının beden duvarları taş ve tuğla ile örülmüştür.

Yapının dış cephesi tamamen sıvalıdır. Soyunmalıktaki ahşap kabinler ve direkler üzerine oturan ahşap kubbe son onarım sırasında yapılmıştır. Hamam kısmının örtü sistemi, kalın bir beton tabakası altında kalmıştır. Kubbelerin fener delikleri metal çerçeveli cam ile kapatılmıştır. İç kısımdaki mermer kaplamalar ve kurnalar bütünüyle yenilenmiş, sıcaklık hücrelerinin birinin içine havuz yapılmıştır.

3.6.1.5. Tekirdağ-Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı

Yeri: Hayrabolu İlyas Mahallesi, Alpullu Caddesi
Durumu: Kısmen mevcut
İnşa Tarihi: 1544-45 **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019
Şekil No: 48 **Fotoğraf No:** 510-513
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde "çifte hamam" olarak kayıtlıdır[1898]. Buradaki medrese bahsinde değinildiği üzere, arşiv kayıtları, 1544-45 civarında inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Güzelce Hasan Bey Camii'nin güneydoğusunda, bugünkü belediye binasının arka tarafında yer alan (Şekil 48) yapıdan[1899], günümüze sadece külhan kısmı ile önündeki bir halvet ulaşabilmiştir. 1945 yılından önce yapı harap durumda iken, söz konusu halvetin devamına, mimari değeri olmayan yüksekçe bir bina eklenmiş, hamamın geri kalan kısmı üzerine de belediye binası inşa edilmiştir[1900]. Etrafını çevreleyen binaların arasına sıkışmış olan yapı, günümüzde dışardan algılanamamakta, ancak belediye binasının arkasındaki dar bir aralıktan geçilerek, muhdes soyunmalık girişine ulaşılabilmektedir (Foto. 510-511). Yıllardır

[1898] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 236 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 139, 21-27. satırlar) belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1899] 1973 Tekirdağ il yıllığında bu yapıdan Rüstem Paşa Hamamı adıyla bahsedilmiş olup günümüzde yöre halkı tarafından da bu isimle anılmaktadır. Bkz. Baysalan, *Gelmişi Geçmişi Bugünüyle Hayrabolu*, 42.
[1900] Meriç, "Trakya Kitabeleri I, Hayrebolu Kitabeleri", 210.

kapalı tutulan yapının içine girme imkânı da olmamıştır. Fakat arka kısmındaki eski yapıdan kalan halvetin, üzeri beton şapla kapatılmış kubbesi hala seçilebilmektedir (Foto. 512-513). Yapı hakkında tespit edilebilen herhangi bir arşiv kaydı yoktur. Yalnız XVIII. yüzyılın sonunda -Karışdıranla birlikte- kaydedilmiş bir suyolu masarıfının (toplam 1825 kuruş)[1901], hamama ait olması muhtemeldir.

3.6.1.6. Çanakkale-Lapseki Rüstem Paşa Hamamı

Yeri: Lâpseki İlçe Merkezi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Kasım 2018

Şekil No: 87

Fotoğraf No: 514-515

Genel Tanım:

"...ve Labseki kazâsında Boğazhisar'da olan çifte hamamını ...(vakfeyledi)" [1902].

Lapseki; Marmara bölgesinin güney kesiminde, Çanakkale Boğazı'nın Marmara Denizi'ne bağlandığı kıyı şeridinde yer alır. Çanakkale il merkezinin 33 km kadar kuzeydoğusunda olup doğusunda Biga, güneyinde Çan ilçeleri bulunur. Çanakkale Boğaz'ındaki önemli antik yerleşimlerden biri olan Lapseki'nin (Lampsakos) kuruluşu, M.Ö. VII. yüzyıla kadar dayanmaktadır[1903]. Tarih içerisinde çeşitli medeniyetlerin ve uzun süre Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kalan Boğaz'ın Anadolu kıyıları; XII. yüzyılın sonunda Karesi Beyliği'nin idaresine geçmiş, beyliğin Osmanlılara ilhakı ile de 1345 civarında Osmanlı hakimiyeti başlamıştır[1904]. Enverî'nin Düstûrnâmesi'nde Lapseki, Biga ve Edincik'in, bizzat Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından fethedildiği bildirilmektedir[1905]. Stratejik konumu nedeniyle Lapseki çevresinin idaresine atanan[1906] Süleyman Paşa, Rumeli fethinin öncesinde Lapseki'de büyük bir

[1901] BOA, EV.HMH.d. 7134, s. 5, belge tarihi: 29 Zilhicce 1209 / 17 Temmuz 1795.
[1902] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 253 (VGMA, d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 13. satır, belge tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1903] Veli Sevin, "Anadolu'da Yunanlılar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (İstanbul: Görsel Yayıncılık, 1982), II: 220.
[1904] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600,* (çev.) Ruşen Sezer, (İstanbul: YKY, 2003), 15, 213.
[1905] Feridun Emecen, "Süleyman Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 94; Aynı yaz., "Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 6/1 (2017): 5.
[1906] Emecen, "Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar", 6/1: 4; Emecen, "Süleyman Paşa", 38: 94.

gemi inşa ettirmiş[1907], burada bir de cami yaptırmıştır[1908]. 1552'den itibaren komutasındaki Osmanlı birlikleri, Lapseki'nin 5 km batısındaki Çardak'tan karşı kıyıdaki Gelibolu'ya geçerek Rumeli topraklarındaki ilk Türk fetihlerini gerçekleştirmiştir[1909]. Çanakkale Boğazı'nın karşılıklı kıyılarında Osmanlı hakimiyetinin sağlanması hem Rumeli fetihlerinin önünü açması hem de Bizans'ın Akdenizle olan irtibatının kesilmesi açısından, Osmanlı tarihinin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilir[1910]. Erken dönem Rumeli'ye geçişte önemli bir üs olan Lapseki çevresinde, güvenlik amacıyla Süleyman Paşa döneminde Çardak'ta inşa edilen kale ile birlikte -Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi tarafından- XV. yüzyılın başında Lapseki'de inşa edilmiş bir hisar/kule de bulunmakta idi[1911].

Lapseki'nin bir kıyı üssü olmasından başka, Bursa-Lâpseki güzergahının özellikle İstanbul'un fethine kadar ordu yolu olarak da önem kazandığı görülmektedir[1912]. Bu tarihten sonra eski önemini kaybeden kent, farklı idari yapılanmalar altında, çoğunlukla da Biga sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak varlığını sürdürmüştür[1913]. Bu süreçte Boğaz'da gerçekleşen pek çok savaşa tanıklık etmiştir[1914]. Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olan Çanakkale Savaşlarından, kentin fazla etkilenmediği bilinmekle birlikte[1915], Kurtuluş Savaşı sırasında, 22 Haziran 1920-25 Eylül 1922 tarihleri arasında düşman işgali altında kalmıştır[1916].

[1907] Mücteba İlgürel, "Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri", *Belleten*, 65/243, (Ağustos 2001): 651.
[1908] Ekrem Hakkı Ayderdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* (İstanbul: Baha Matbaası, 1966),187-188.
[1909] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, 15-16; Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2010), 32, 58.
[1910] Şehabeddin Tekindağ, "Çanakkale (Tarih)", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983) 3:343.
[1911] Tekindağ, "Çanakkale (Tarih)", 3: 343; Yusuf Acıoğlu, "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 19/13 (Güz 2015): 94-95.
[1912] Emecen, "Süleyman Paşa", 38: 94; Aynı yaz., "Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar", 5.
[1913] Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 509; Müge Kübra Oğuz, *Temettuat Defterlerine Göre Lâpseki Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)* (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 10-11.
[1914] Çardak Kalesi, daha 1416'daki Venedik saldırısında top ateşine tutulmuş, peşinden muhafızı Hasan Bey tarafından yıktırılmıştır. Bkz.: Tekindağ, "Çanakkale (Tarih)", 342-343; Nusret Koca, *Lâpseki'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası,* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2033), 105.
[1915] 2 Mayıs 1915'de giren İngiliz savaş gemilerinin Gelibolu'yu bombalaması üzerine 5. Ordu ve Karargâhı ile cehpane ve erzak depoları Lapseki'ye taşınarak görevini burada devam ettirmiştir. Bkz.: Koca, *Lâpseki'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası,* 108.
[1916] Koca, *Lâpseki'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası,* 105-108.

Osmanlı taşra yerleşimlerinin pek çoğunda olduğu gibi Lâpseki de XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, kültürel dokusunu büyük ölçüde kaybetmiş; Lapseki'den geriye 1896-1897'de yenilen Süleyman Paşa Camii, bir hamam kalıntısı, birkaç çeşme ile konut yapısı ulaşabilmiştir[1917]. Çanakkale ve çevresinin önemli deprem kuşakları içerisinde yer alması, kuşkusuz bu durumun oluşmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim Çanakkale çevresinde, yalnızca XIX. yüzyılın ortasından itibaren yüz yıllık süreçte, 6.00 ila 9.00 şiddeti arasında en az 24 depremin meydana geldiği tespit edilmiş durumdadır[1918].

Yapı hakkında, arşiv kaynakları üzerinden elde edilebilen bilgiler oldukça kısıtlıdır. Rüstem Paşa'nın vakfiyesinde, yapının yerini belirtmek için kullanılan "Boğazhisar"dan kasıt, Süleyman Çelebi tarafından yaptırılan kule olmalıdır. Zira Lapseki'ye bağlı mahalle veya köyler arasında böyle bir isme rastlanmadığı gibi[1919], yapı ile ilgi bir arşiv belgesinde hamamın, Lapseki'de "çarşı içinde" yer aldığı açıkça belirtilmiştir[1920]. Lapseki'nin bu günkü durumuna göre, çarşı bölgesini kestirmek mümkün görünmese de[1921], hisarla bağlantılı ve boğaza hâkim dik bir yamaç üzerine inşa edilen Süleyman Paşa/Ulu Camii'nin[1922] civarında bulunması kuvvetle muhtemeldir.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Rüstem Paşa vakfından olan, hamama bitişik kasap dükkanına, Öküz Mehmed Paşa Çeşmesi vakfı tarafından müdahale edilmiş, yerinde yapılan inceleme sonucunda dükkân, tekrar Rüstem Paşa vakfına iade edilmiştir[1923]. Hamamın XIX. yüzyılın ortasında henüz ayakta olduğunu gösteren diğer belge 30 Ocak 1854 tarihlidir. Belge "çifte hamamı" daha önceden icareteyn usulüyle kiralayarak yapının yarı hisesesine sahip olan Seyyid Süleyman Ağa'nın, arkasında mirasçı bırakmadan vefatı üzerine, hissesinin müzayede yoluyla satışını konu edinmektedir[1924].

[1917] Ali Osman Uysal, "Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri", *Sanat Tarihi Dergisi (Selçuk Mülayim'e Armağan, II)*, 22/2 (Ekim 2013), 152-166.
[1918] Tolga Özden, "Çanakkale Depremini Beklerken", bkz.: https://www.academia.edu/34080425 CANAKKALE_DEPREMINI_BEKLERKEN.pdf (Tablo 1 ve 2) (Erişim 18.11.2018).
[1919] Oğuz, *Temettuat Defterlerine Göre Lâpseki Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)*, 16-21.
[1920] BOA, EV. d. 15278, s. 2, sıra nr. 1, belge tarihi: Gurre-i C. evvel 1270 / 30 Ocak 1854.
[1921] Müge Kübra Oğuz-Şerif Korkmaz, "Lapseki Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler (1845)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 24/16 (Bahar 2018), 297.
[1922] Uysal, "Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri", 154.
[1923] BOA, İE.EV. 61/6634, belge tarihi: 2 Zilhicce 1140 / 10 Temmuz 1728.
[1924] Hissenin yeni sahibi -9901 kuruş bedelle- Mehmed bin Mahmud Ağa olmuştur: BOA, EV. d. 15278, s. 2, sıra nr. 1.

Lapseki'de Rüstem Paşa'nın hamamından başka, vaktiyle Hüsâm Bey bin İbrahim vakfına ait bir hamamın da var olduğu bilinmektedir[1925]. Günümüzde, Süleyman Paşa Camii'nin 220 metre kadar kuzeybatısında, birbirine paralel olarak sıralanan han, hamam ve mescit sokakları, hamamlardan birinin yerini işaret etmektedir. Vilâyet salnâmelerinde de Lapseki'deki mimari eserler hakkında açıklayıcı bilgiler yoktur [1926].

Lapseki'den günümüze gelen yegâne hamam kalıntısı ise, Süleyman Paşa Camii'nin hemen doğusunda ve köşebaşında olup aradan geçen bir sokakla camiden ayrılır (Foto. 514). Moloz taşla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiş olan hamamın; -güney ucun bir tuvaleti olan- 3,63x1,22 metre ölçülerindeki tonoz örtülü dar bir hol ile bu kısmın batısında, 1,80 x 1,80 metrelik, sıcaklık olması muhtemel mekân kalıntıları bulunmaktadır[1927]. Ayrıca bu mekâna kuzeyden birleşen su deposunun izleri belli olmaktadır (Şekil 87)[1928]. Kalıntıları detaylı bir şekilde inceleyen Ali Osman Uysal; mekan boyutları, örtü sistemindeki tuğlaların yapısı ve de Çanakkale çevresindeki benzer örneklerden hareketle, kalıntıların XIX. yüxyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiş "konak hamamı tipinde" bir yapıya ait olduğunu ileri sürmektedir (Foto. 515)[1929].

3.6.1.7. Aydın-Nazilli Rüstem Paşa Hamamı

Yapının Yeri: Tire ilçe merkezi, Yeni Mahalle.

Durumu: Mevcut **İnşa Tarihi:** -

Şekil No: 1 **Fotoğraf No:**

Genel Tanım:

Osmanlı döneminde bir ara Kestel olarak da adlandırılan[1930] Nazilli, Aydın vilayetine bağlı bir kaza olarak; -Antik çağlardan beri Anadolu'nun iç kısımlarını Batı Anadolu

[1925] Ayderdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 188.
[1926] Yalnızca H. 1305/M. 1888 yılı Karasi Vilâyeti Salnâmesinde, kaza genelindeki yapılar arasında iki adet han gözükmektedir. Bkz. Halil İbrahim Bulan, "1291(1874)-1305(1888) Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd Salnâmelerinde Lapseki", *Lapseki Değerleri Sempozyumu (27-28 Ağustos 2008) Bildirileri*, (Çanakkale: Boğaz Matbaası, 2008), 81-82.
[1927] Uysal, "Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri", 162-163.
[1928] Uysal, "Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri", 163.
[1929] Uysal, "Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri", 164, 166-167.
[1930] Musa Sezer, "1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı", *SBAD Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2019 Yaz): 451-452.

limanlarına bağlayan kervan yolları üzerinde, önemli bir ticari merkez ve menzil noktalarından biri olmuştur[1931].

Rüstem Paşa'nın vakfettiği hamamlarından biri olan Nazilli Hamamı[1932], varlığı hakkında bilgi edinilemeyen yapılarındandır. Evliya Çelebi; ikisi kale içinde, biri çarşı bölgesinde olmak üzere Nazilli'de üç hamamın var olduğunu bildirir[1933]. Daha sonraki tarihlerde; Şemseddin Sâmi'nin *Kamusü'l A'lâm* adlı eserinde[1934] ve 1908 tarihli Aydın Vilayeti Salnâmesi'nde, aynı sayı verilmekle birlikte, yapıların kimliğine ilişkin herhangi bir detaya yer vermediği görülmektedir[1935].

Sözkonusu üç hamamdan birinin, Silivri'deki Piri Mehmed Paşa Camii (1521) ve İmaret vakfına bağlı bulunduğu, arşiv kayıtları üzerinden tespit edilebilmektedir[1936]. Günümüzde ise ilçede yalnızca, *"Dokuzun Hamamı"* adı ile bilinen, harabe görünümünde ve gerekli ilginin gösterilmediği takdirde de kısa süre içerisinde tamamen ortadan kalkması muhtemel, tek bir hamam yapısı bulunmaktadır. Altıntaş Mahallesi'nde, Koca Cami'nin doğusunda bulunan yapının bânisi ve inşa tarihi bilinmemektedir. Soyunmalık bölümü tamamen yıkılmış olan yapının iki kubbeli soğukluğunun önünde, mukarnas geçişli bir kubbeye sahip sıcaklık ve batısındaki kare planlı iki halvet hücresinin olduğu anlaşılmaktadır. Fakat kargir yapının, bazı duvar ve kubbeleri, kısmen veya tamamen yıkılmış durumdadır[1937]. Osmanlı arşivinde söz konusu yapı adıyla tarafımızca yapılan araştırmadan herhangi bir netice alınamamıştır.

3.6.1.8. Bilecik-Osmaneli Rüstem Paşa Hamamı

Yeri: Osmaneli İlçesi, Cami kebir Mahallesi.
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Ekim 2017
Şekil No:
Fotoğraf No: -

[1931] Olcay Pullukçuoğlu Yapucu-Cihan Özgün, "Batı Anadolu'nun Yol Ağı Araştırmaları- III İzmir'in Ardalanında Kervan Yolları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26/2 (Aralık 2011): 528.
[1932] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 255 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 33-34. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1933] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 9: 95-96.
[1934] Şemseddin Sâmi, *Kāmusü'l A'lâm* VI, İstanbul 1316, 4543'ten naklen: Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 255 (78. dipnot).
[1935] *Salnâme-i Vilayet-i Aydın* 1326 Sene-i Hicriyye/M.1908 (25. defa) (İzmir: Vilayet Matbaası), 494.
[1936] BOA, C.EV. 414/20989, belge tarihi: 30 R. evvel 1211/ 3 Ekim 1796.
[1937] https://nazilli.bel.tr/icerik/kulturel-zenginlik (E.T. 03/05/2018).

Genel Tanım:

"... ve dahi kasaba-i Lefkede vâki' olan hamamı ve kasaba-i mezbûrede Karasu üzre dair olan beş bâb değirmenlerini vakf ve Bazarcık kazâsında Kadı nâm karye sınurında Karasu üzerine dâir olan altı bâb değirmenlerini vakfeylediler" [1938].

Günümüze ulaşamayan hamamın ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir. 1575 (H. 938) tarihli Kuyud-ı Kadime Arşivi Defteri'ne göre bu tarihte Lefke'de kayıtlı gözüken tek hamamın[1939] Rüstem Paşa yapısı olduğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ilçede mevcut bulunan altı hamamdan bir tanesi, kervansaray bahsinde geçen, Rüstem Paşa Camii ile Kervansarayı arasındaki çifte hamam olup (Şekil 76), Paşa'nın vakfi ile ilişkisi açısından önem taşımaktadır.

Yapı; Rüstem Paşa'nın vakıf arsası üzerine, mutasarrıfı Köroğlu Mustafa Ağa tarafından inşa edilmiştir. Mustafa Ağa'nın 1821 (H. 1237) yılında vefatının ardından da hamamın hissesi, üç çocuğuna (Mehmed, Fatma ve Rukiyye) intikal etmiştir. 1873 yılına gelindiğinde, bu üç evladından Mehmed Efendi, çocuksuz olarak vefat ettiğinden (Fatma ve Rukiye Hanım da vefat etmiş fakat hisseleri çocuklarına geçmiştir) hissesi mahlul olmuştu. Bunun üzerine Rüstem Paşa vakfının mütevellisi İbrahim Halil Efendi tarafından, o vakitte sağlam ve faal durumda olan yapının, boştaki hissesinin müzayedeye çıkarılması ve arsa olarak gözüken vakıf mülkünün, hamama tahvil edilmesi talep edilmiştir[1940].

Köroğlu Mustafa Ağa'nın vefatı dikkate alındığında, çifte hamamın XVIII. yüzyıl sonu veya XIX. yüzyıl başlarında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Böylelikle Osmaneli hakkındaki bazı araştırmalarda "Çifte Hamam" başlığı altında değerlendirilen, aynı isimli sokak üzerindeki mevcut kalıntıların, söz konusu yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Moloz taşla inşa edilen hamamın üzerine tuğladan tek katlı bir konut eklendiği için dışarıdan algılanamadığı, fakat üst örtüsü de dahil olmak üzere, büyük ölçüde ayakta olduğu ifade edilmektedir[1941].

[1938] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 229 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 21-26. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1939] Başkaya, *Osmaneli İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 207.
[1940] BOA, EV.MKT. 666/13 ve 27, belge tarihi: 7 Muharrem 1290/ 7 Mart 1873.
[1941] Diri, *Osmaneli Yerleşiminin Geleneksel Dokusu Üzerine Bir Araştırma*, 124; Yargıcı, *Bilecik-Osmaneli (Eski Leukai- Lefke) Keskinzade Konağı ve Çevresi İncelemesi*, 21; Uluengin-Saatçi, Osmaneli ve Geleneksel Evleri, 33.

3.6.1.9. Bilecik-Söğütçük Rüstem Paşa Hamamı

Yeri: Bilecik Söğütçük Köyü

Durumu: -

İnşa Tarihi: **İnceleme Tarihi:** Mart 2018

Şekil No: **Fotoğraf No:**

Genel Tanım:

"...ve dahî Bilecik kazâsında vâkı' olan Poyrıca ve Belid nâm karyelerde olan iki kıt'a mülk bağını ve kasaba-i Söğütcükde olan hamamı ve Yoncalık harimini ve ..." [1942].

Rüstem Paşa'nın, Bilecik çevresindeki varlığı bilinmeyen yapılarından biridir. Vakfiyede Söğütçük'ten kasaba olarak bahsedildiğinden, günümüzde Gölpazarı'nın 18 km. kuzeyinde yer alan *'Söğütçük Köyü'*den ziyade, kaza merkezi olan Söğüt ilçesinin[1943] kastedilmiş olması gerekir. Nitekim Söğüt için XV ve XVI. yüzyıl kaynaklarında *'Bey Söğüdü' 'Söğüdlü' 'Söğüdcük'* isimlerinin de kullanıldığı bilinmektedir[1944]. Osmaneli'nden Söğüt'e geçen Evliya Çelebi burası için: "700 kadar kiremitle örtülü Türk hanelerini havi, müteaddit camili, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı küçük kasabacık" demektedir[1945]. İlçede XVIII. yüzyılda mevcut olduğu anlaşılan bir hamam yapısı, Zaim Hacı Mustafa Ağa Vakfı'na bağlı bulunmakta idi. Başka bir hamam kaydına rastlanmamıştır.

3.6.1.10. Ankara Rüstem Paşa Hamamı

Yeri: -

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ekim 2016

Şekil No: 7- **Fotoğraf No:** -

Genel Tanım:

[1942] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 229 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 21-26. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1943] Feridun Emecen, "Bilecik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6:156.
[1944] İlhan Şahin, "Söğüd", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2009), 37: 389.
[1945] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3: 10.

"...kasaba-i Ankara'da olan hamamı ve kârbansarâyı ve kârbansarây kurbinde on bâb dükkânı ve kasaba-i mezbûrede olan başhânesinin binası ve..." [1946].

Ankara merkezindeki hamamın varlığına dair ise gerek seyahatname vb. Osmanlı dönemi kaynakları[1947], gerekse arşiv belgelerinde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Rüstem Paşa'nın Ankara'daki kiracılarının sıralandığı 1832 tarihli bir belgede de vakıf yapıları arasında, hamama yer verilmediği görülmektedir[1948].

3.6.1.11. Ankara-Beypazarı Rüstem Paşa Hamamı

Yeri: Cumhuriyet Mahallesi, Yenice Sokak No. 2 (261 ada, 2 parsel)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Mart 2016
Şekil No: 88-90 **Fotoğraf No:** 516-532
Genel Tanım:

Ankara'nın 99 km kuzeybatısında, Osmanlı döneminde İpekyolu güzergâhında ve İstanbul-Ankara yolu üzerindeki menzil noktalarından biri olan Beypazarı'nda, Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği bir hamam ve oniki çeşme, 1557 tarihli vakfiyesinde kayıtlıdır[1949].

Yapı hakkında, Osmanlı arşivleri üzerinden herhangi bir bilgi edinilememiştir. İlçede Osmanlı döneminden günümüze ulaşabilen[1950] iki hamamdan biri olan, "Paşa Hamamı" adı ile tescilli yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan dosyasındaki bazı belgelerde ise "Rüstem Paşa Hamamı" olarak kayıtlıdır[1951]. Tolga Bozkurt'un,

[1946] Yüksel, Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 227-228 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 29-32. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1947] Ankara hakkında bilgi veren seyahatnameler ve bunlarla ilgili çalışmalar için bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2: 220 (Ankara hamamlarının bahsi); Semavi Eyice, "Ankara'nın Eski Bir Resmi", *Atatürk Konferansları IV (Ayrıbasım)* (Ankara: TTK Yay., 1972); Korkmaz Alemdar, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Semineri Bildirileri* (Ankara: TBMM Basımevi, 2000), 97-103; Timur Özkan, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu (25-26 Ekim 2011) Bildiriler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., 2012), 1: 259-273; Ayrıca 16-20. Yüzyıllar arası Ankara'ya gelen seyyahların listesi için bkz. Mehmet Tunçer, *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/2603, 2001), 97.
[1948] BOA, EV. d. 9493, belge tarihi: 11 Şaban 1247 / 15 Ocak 1832.
[1949] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 227-228; (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s.143, 29-32. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1950] Beypazarı'nda R. 1285 / M.1869-70 yılında Ayaş hanedanından Mesud, Said ve İbrahim ağalara satışı gerçekleşen *İçmece Hamamı* adında bir çifte hamamın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, ML.EEM. 25/7-3, belge tarihi: 13 Şubat 1288 / 25 Şubat 1873. Bu yapı bugün bilinmemektedir.
[1951] Ankara 1 No'lu KVKBK, karar no/tarih: 135/27.09.2012

Beypazarı'ndaki Türk dönemi eserlerini konu alan bir monografya çalışmasında söz konusu yapı, XVII. yüzyıl eseri olarak tarihlendirilmiş, "Beyoğlu Hamamı" adıyla bilinen ilçedeki diğer hamamın, Rüstem Paşa Hamamı olduğu ileri sürülmüştür[1952]. "Ankara Hamam ve Kaplıcaları" isimli bir başka yayında ise her iki hamam, Rüstem Paşa'nın eseri olarak gösterilmiş, Beyoğlu Hamamı'na kaynak olarak da -hiçbir dayanak oluşturmamasına rağmen- Paşa'nın yukarıda zikredilen vakfiyesi gösterilmiştir[1953].

Beypazarı'nın genellikle engebeli topraklar üzerine kurulu eski kent dokusu içerisinde[1954], her iki yapı da bir kısmı toprağın altında kalacak şekilde inşa edilmiş; bu sayede eğimli araziden olabildiğince faydalanıldığı gibi sıcak havanın muhafazası da daha kolay sağlanabilmiştir. Zaman içindeki müdahalerle asli özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş olmalarının yanında benzer yapısal özellikleri, salt mimari üzerinden bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir.

Beyoğlu Hamamı, kentin eski çarşı bölgesini de içine alan Beytepe Mahallesi'nde, eski adı Eski Hamam sokak olan- İhsan Yavaş sokak ile Büyük Yokuş sokağın köşesinde yer almaktadır. Yaklaşık olarak kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen bir alanı kaplayan hamamın, etrafını çevreleyen bahçe duvarları ve bitişik nizam dükkanların varlığından dolayı sokağa cephesi yoktur (Foto. 516). Yapının moloz taş örgülü beden duvarları içte ve dışta sıva ile kaplıdır[1955]. Özel mülkiyete bağlı bulunan yapıda, kadınlar kısmının soyunmalığı üzerine, 1980'li yılların başlarında tek katlı bir konut inşa edilmiştir[1956]. Muhtemelen bu tarihten beri kullanılmayan bu bölümün girişi, doğuda, Büyükyokuş Sokak üzerindeki konutun cephesine açılan demir bir kapıyla sağlanmaktadır. Planı itibariyle Osmanlı hamamları içerisinde: "soğukluk-sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde" planlandığı tipolojiye[1957] yakın olmakla birlikte toplam dokuz kubbesinin ölçüleri tam olarak birbirine eş değildir (Şekil 88). Prizmatik üçgenlerle geçilen kubbelerin ortasında birer aydınlık feneri yer alır[1958]. VGMA'daki dosyasında, örtü ve

[1952] Tolga Bozkurt, *Beypazarı'nda Türk Devri Yapıları* (Ankara: Kültür ve Turİzm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yay., 2004), 178-188.
[1953] Abdülkerim Erdoğan, *Ankara Hamamları ve Kaplıcaları* (Ankara: Büyükşehir Belediyesi ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları No:5, 2013), 71-78.
[1954] Yaşar Şener, *Beypazarı Tarihte ve Bugün* (Ankara: Yücel Ofset, 1997), 1-2.
[1955] Ankara 1 No.'lu KVKBM, Belge no/tarih: 1481/24.11.1981.
[1956] Ankara 1 No.'lu KVKBM, Belge no/tarih: 793-93/30.09.1980; 1481/24.11.1981.
[1957] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 114.
[1958] VGMA, Abide veYapı İşleri Dairesi eski eser fişi no/tarih: 06.06.01-6/25.12.1989.

taşıyıcı sistemi ile birlikte soyunmalığın ortasındaki dairesel havuzun ve kurnaların birçoğunun orijinal olduğu belirtilmektedir[1959].

Erkekler hamamı; sıcaklığın güneyine konumlandırılan karşılıklı birer halvet hücresi ile tipolojide: "kare bir sıcaklığın etrafında sıralanan halvet hücreli tip" içerisinde değerlendirilmektedir[1960]. Mal sahibi tarafından VGM denetiminde, 1989 yılında yapılan onarım-yenileme işleriyle bugünkü görünümüne kavuşmuş; soyunmalık mahalli tamamen yenilenerek, içte tüm zemin ve duvarlar fayans ve mozayiklerle, dışta kubbeler şap betonu ile kaplanmıştır. Ayrıca batıdaki külhan iptal edilerek soğukluk kısmına ısıtma için ocak yerleştirilmiş, yapının içine soğuk-sıcak su tesisatı çekilmiştir[1961].

Hamamın kuzeybatı yöndeki giriş kapısına, kuzeyde, İhsan Yavaş sokağa açılan ağaçlıklı bir bahçeden geçerek ulaşılır. Üç basamakla inilen dikdörtgen planlı soyunmalık bölümü; kerpiç dolgulu ahşap karkas üzerine kireçle sıvalı, tonoz benzeri farklı bir üst örtüye sahiptir. Doğu ve batısında camekanlı ahşap kabinler, ortasında dairesel formlu muhdes bir havuz yer alır (Foto. 517). Soyunmalık bölümünün güney duvarı ortasına açılan düz kirişli bir kapı ile enine dikdörtgen formlu soğukluğa geçilmektedir. Beşik tonozun ortasına yerleştirilmiş basık bir kubbe ile örtülü soğukluğun kuzeybatısında, yarım tonozlu hela yer alır. Ocağın yerleştirildiği doğu tarafı, yarım bir duvarla örülerek ayrılmıştır (Şekil 88). Kare planlı sıcaklık mekânına, soğukluğunun güneybatısına açılan dar bir açıklıktan geçilerek girilir. Girişin hemen batısında beşik tonoz örtülü bir traşlık bulunmaktadır. Sıcaklığın ortasında oldukça büyük boyutlu bir göbek taşı, batısında da basık kemerli bir eyvan yer almaktadır. Kare planlı halvet hücrelerine geçiş, sıcaklığın güney duvarına açılan yuvarlak kemerli dar geçitlerle sağlanır. Sıcaklık, eyvan ve halvetlerin üzeri, prizmatik üçgenlerle geçilen birer kubbe ile örtülü olup dökülen sıva yüzeylerinde yosunlanmalar göze çarpmaktadır. Mekânların üç yönden seki biçiminde yükseltilmiş duvarlarında toplam altı kurna yer almaktadır. Güneybatıdaki halvette yer alan mermer malzemeli bir kurna dışında, diğer birimlerde olduğu gibi sıcaklık mekânlarında da orijinal hiçbir öğe göze çarpmamaktadır (Foto. 518-521).

[1959] VGMA, rapor no/tarih: B.16.OKVM.06.04.25/05.12.2013.
[1960] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 111-112.
[1961] Bozkurt, *Beypazarı'nda Türk Devri Yapıları*¸ 188.

Paşa Hamamı, Türk döneminde kurulan ilk yerleşim alarından biri olan Cumhuriyet Mahallesinde[1962], Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat tarafından inşa ettirilen Camii'nin[1963] [1964] 30 metre kadar doğusunda yer almaktadır. Meyilli bir arazi üzerine inşa edilen yapının, büyük bir kısmı toprak altında olup dışarıdan sadece doğu, kuzey-güney cephesinin bir bölümü ve üst örtüsü algılanabilmektedir. Yapı, her biri kubbeli olmak üzere, kare bir sıcaklığın iki yanına konumlandırılmış birer halvet hücresinden oluşan plan düzeni ile "kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip"in[1965] basit bir örneğini oluşturmaktadır (Şekil 89). Dikdörtgen planlı soyunmalık ve bir koridorun iki yanındaki hela ve traşlıktan oluşan soğukluk mahalleri, kargir beden duvarları üzerine betonarme kiriş ve tavanlı olarak yenilenmiştir[1966]. Dışarı yansıyan soyunmalık cephelerinde düzgün kesme taş, sıcaklık ve külhanda ise orijinal inşa malzemesi olan moloz taş örgü görülmektedir. Üst örtü, dıştan alaturka kiremitle kaplıdır.

Yapı, 2006-2007 yılında, kapsamlı bir onarımdan geçirilmiştir. Onarımdan önce soyunmalığın üzeri betonarme düz tavanla örtülü, sıcaklık birimlerinin üzeri, dıştan şap betonu ile kapatılmış ve tüteklik çıkışları demir borularla uzatılmış halde idi (Foto. 522). Onarım sırasında soyunmalığın tavanı içten ahşap çıtalarla, dıştan kırma çatı ile kapatılmış ve üst örtünün tamamı kiremitle kaplanarak yapıyla bağdaşmayan ekler ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren bir süre faal olarak işletilen yapı 2012 yılında yeniden düzenlenerek *'Türk Hamam Müzesi'* adı altında ziyarete açılmıştır[1967]. Müzede Türk hamam ve temizlik kültürünü yansıtan çeşitli objeler, dokuma örnekleri ve resimler sergilenmektedir (Foto. 523, 529).

Mimari Özellikleri:

[1962] Bozkurt, *Beypazarı'nda Türk Devri Yapıları*¸ 23.

[1963] BOA, E.EV. 427/21636, belge tarihi: 29 Şaban 1205 / 3 Mayıs 1791: *"... medine-i Beğbazârında vâkî cennet-mekân firdevs-i aşîyân merhûm sultan Alâeddîn tâbe serâhunun binâ ve ihyâ itddiği câmi'i şerîfinde yevmî vazife-i muayeneli cihet-i imâmete mutasarrıf olan Şehy hâfız Ahmed ibn Muhammed fevt olub…".*

[1964] Caminin yakınında Sulttan Alaeddin tarafından inşa ettirilen bir de medrese bulunmaktaydı (BOA, İE.TCT. 6/669, belge tarihi: 21 Şaban 1079 / 24 Ocak 1669). Dikdörtgen planlı ahşap direkli caminin bugünkü mimari yapısı XVII. Yüzyıla tarihlendirilmektedir, bkz.: Bozkurt, *Beypazarı'nda Türk Devri Yapıları*¸ 39. Camii bir vakitte -muhtemelen 1884'teki büyük yangında- yanmış, 1887 civarında 35 bin kuruşla müteahhidi Mardiros Kalfa tarafından kapsamlı bir onarımdan geçirilmiştir (BOA, İ.ŞD. 85/5051, 2 Receb 1304 / 27 Mart 1887).

[1965] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 111-112.

[1966] Bozkurt, *Beypazarındaki Türk Devri Yapıları*, 182.

[1967] Z. Sema Demir, "Türk Hamam Müzesi ve Kına Hamamı Sergisi", *Ankara Araştırmaları Dergisi* I/II (Aralık 2013): 48-55.

Yapı, doğuya doğru alçalan hafif meyilli bir arazi üzerine, bir kısmı toprak altında kalacak şekilde inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının soyunmalık zemini yolun 1.65 m. kadar aşağısında iken sıcaklık mekanlarında kot farkı, 2 metrenin biraz üzerine çıkmaktadır (2.13 metre).

Kuzeyde bitişik nizamda inşa edilen konutların varlığından dolayı, dar bir aralıktan sadece halvet ve su deposunun toprak üstünde kalan moloz taş örgülü cepheleri, dışarıya yansımaktadır. Yapının doğu cephesini oluşturan, soyunmalığın bu yöndeki beden duvarı üzerinde, dikdörtgen formlu iki adet pencere yer alır. Güney cephenin doğu ucunda, soyunmalık duvarı üzerine açılan hamamın giriş kapısı ve hemen yanında dikdörtgen formlu bir pencere bulunmaktadır. Üzeri ahşap tavanlı basit bir sundurma ile örtülü kapı açıklığı, düz atkılıdır (Foto. 523). Güney cephenin geri kalan kesimi bir çevre duvarı ile kapatıldığından toprak üstünde kalan soğukluk ve sıcaklık birimleri, dışarıdan algılanamamaktadır (Şekil 90). Moloz taş örgülü bu duvar, cephenin batı ucunda demir bir kapı ile bölündükten sonra batıya yönelerek cephe boyunca uzanır. Böylelikle duvar ve yapının batısı arasında, külhana geçit veren küçük bir bahçe alanı oluşturur (Foto. 524). Yapı batı yönde tamamen toprak altında olduğundan, bahçenin taş döşeli zemini ile üst örtü arasında çok az bir kot farkı oluşmakta, örtü sisteminin tamamı, buradan rahatlıkla görülebilmektedir.

Sıcaklığın batısında, büyükçe bir su deposunun güney ucunda yer alan külhana, bahçe kapısının hemen önünde, on basamaklı taş merdivenden inilerek ulaşılır. Üzeri son onarım sırasında kiremit çatılı büyük bir çardakla kapatılan külhan, yuvarlak kemerli bir niş içerisine alınmış olup üzerindeki tuğla örgülü baca yenidir (Foto. 525). Bacanın hemen önünde doğuya doğru sırayla, su deposunun tek yöne eğimli çatısı, sıcaklık ve halvetlerin üzerini örten, aynı doğrultudaki üç kubbe ve gerisinde, soyunmalık ile soğukluğun üzerini örten, yüksek kırma çatı sıralanmaktadır. Son onarım sırasında, kubbeler de dahil olmak üzere üst örtünün tüm yüzeyi alaturka kiremitle kaplanmıştır (Foto. 526).

Hamamın soyunmalık kısmı, Cumhuriyet döneminde inşa edilmiştir. Öncesinde ahşap konstrüksiyonlu olduğu ve 1884 yangınında ortadan kalktığı ifade edilmektedir[1968]. Soyunmalığa sekiz basamaklı bir medivenden inilmektedir. Merdivenle soyunmalık

[1968] Bozkurt, *Beypazarındaki Türk Devri Yapıları*, 182.

arası, betonarme kirişli bir duvar ile kapatılmıştır. Üzeri bugün ahşapla kaplı basamaklar da betondandır (Foto. 527). İçten içe 6.42 x 7.50 metre ölçülerindeki soyunmalığın kuzey ve doğu kenarlarında, 2006 yılındaki onarım öncesinde, niteliksiz soyunma kabinleri; batısında ise soğukluğun üzerine denk gelecek şekilde, camekanlı bir asma kat bulunmaktaydı (Foto. 528). Yapı müze olarak düzenlenirken asma kat, ahşap olarak soyunmalığa açık hale getirilmiş ve kuzey duvarı boyunca uzatılmıştır. Buralara kuzeydoğu ve güneybatı köşedeki iki ayrı merdivenden ulaşılabilmektedir. Mermer döşeli zemininin ortasında, sekizgen planlı küçük bir havuz, duvarlarında sergileme dolapları yer alır (Foto. 529-530).

Soyunmalığın batı kenarı ortasından soğukluk mahalline girilir. 2.64 metre uzunluğundaki koridorun kuzeyinde 1.59 x 2.46, güneyinde ise 1.74 x 4.11 metre ölçülerindeki hela ve traşlık mekânı yer alır. Düz tavanlı soğukluk mekanları, soyunmalıkta olduğu gibi betonarme olarak yenilenmiştir.

Yapının orijinal duvarlarını muhafaza yıkanma birimleri, Beyoğlu Hamamı'ndaki gibi kare planlı sıcaklığa açılan iki halvet hücresinden oluşmaktadır. Yalnız burada halvetler, sıcaklığın bir kenarına değil, karşıklı iki kenarına yerleştirilmiştir. Beyoğlu Hamamı'nda sıcaklığa açılan basık kemerli eyvan, Paşa Hamamı'nda biraz daralarak 1.53 metre yüksekliğinde ve 41. cm. derinliğinde, yine basık kemerli büyük bir niş görünümündedir (Şekil 89-90).

Sıcaklık ve halvet hücrelerine, yuvarlak kemerli açıklıklardan geçilerek ulaşılır. Bir kenarı 3.50 metre ölçülerindeki kare planlı sıcaklığın üzeri, pandantif geçişli bir kubbe ile örtülüdür. Aydınlatma, kubbe üzerine açılan dokuz adet tepe ışıklıklarından sağlanmaktadır. Zeminden 1.60 metre yüksekliğe kadar tüm yüzey gri damarlı mermer plakalarla kaplıdır. Seki biçiminde yükseltilmiş kuzey, güney ve batı duvarlarında mermerden muhdes birer kurna[1969], üzerlerinde de soğuk-sıcak su muslukları yer alır. Doğu kenarındaki büyük nişten başka, batı kenarının ortasında, arkasındaki su deposuna açılan yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır (Foto. 531-532).

[1969] 2006 raporu: 2006-2007 öncesinde İç mekânda, sıcaklık duvarlarının sıvaları yenilenerek, duvar yüzeylerinin zeminden 1.6 metre yüksekliğindeki kısımları ve döşemeler gri mermerle kaplanmıştır. Bugünkü mermer kurnalar ve musluklar ise tamamen yenidir.

Kuzeyde 2.95 x 3, güneyde 3.15 x 3.20 metre ölçülerindeki halvet hücrelerinin düzenlenişi sıcaklık ile aynıdır. Yalnız daha küçük ve basık olan kubebelerinde beşer adet tepe ışıklıkları yer almakta, sıcaklığı üç yönde çevreleyen sekiler, halvetlerin tüm kenarlarını dolanmaktadır. 2006 yılındaki onarımdan önce de sıcaklık ve halvetlerin bugünkü iç düzenine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

3.6.1.12. Kütahya Balıklı Hamamı

Yeri: Alipaşa Balıklı Mahallesi Osmanlı Caddesi (Ada 86 Pafta 16 Parsel 1)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: 956 / 1549 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016
Şekil No: 46, 91-96 **Fotoğraf No:** 533-548
Genel Tanım:

"... ve nefs-i Kütahyada olan hamamı ve kârbansarâyı ve Kütahya tevâbiinde Karaöz nam mülk karyelerini ve çayırlarını ve..."[1970].

"... ve kaza-i Kütahyada olan evkâf meremmetine yevmî iki akçe ve..."[1971].

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği en dikkat çekici "çifte hamamı", adını aldığı Balıklı Camii ile tekkesinin arasında, Osmanlı ve Balıklı caddelerinin kesiştiği köşede yer alır (Şekil 46). Yaklaşık olarak kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilmiştir. Batıdaki erkekler kısmı Osmanlı hamam tipolojisinde "ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip"; doğusundaki kadınlar kısmı da "haçvâri dört eyvanlı ve köşe hücreli tip" içerisinde değlerlendirilir[1972] (Şekil 91). Ebced hesabıyla H. 956 yılını gösteren inşa kitabesi, erkekler girişinin üzerindedir. 40 x 54 cm. ölçülerinde mermer levha üzerine, karşılıklı iki satır olarak üç sıra halinde sülüs hatla yazılan Türkçe kitabenin yazılışı ve okunuşu şu şekildedir[1973]:

حضرت پاشای رستم نام ایچون Hazret-i Paşa-yı Rüstem nâm içün
صاحب الاحسان و الانعام ایچون Sahibü'l-ihsân ve'l-in'am içün

[1970] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 253; (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 26-28. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1971] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", 253; (VGMA d. 635/2, sıra nr. 17, s. 155, 56-57. satırlar, vakfiye tarihi: Evâil-i Cemaziyevvel 968 / 18-27 Ocak 1561).
[1972] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 108-110, 112-114, 120.
[1973] Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, 119; Altun, *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi*, 379

قدرت حالقله تا بالقلوده Kudreti halikle ta Balıklu'da

ایکی حمام اولدی بر آقر صوده İki hamam oldu bir akarsuda

دیدی تاریخ آکا بر حاضر جواب Dedi târih ona bir hazır cevab

پاك ایدر یور آریدر نا پاکی آب Pâk ider yur arıdır nâ-pâkî âb

Evliya Çelebi yanlış olarak H. 946 yılına tarihlendirdiği yapının özellikle -erkekler kısmının ılıklığında bulunan- havuzundan uzun uzadıya bahsetmektedir:

> *"...ve cümle tokuz hammâm-ı ma'mûru ve bir kaç mu'attalı vardır. Amma cümleden hoş-hevâ ve binâ-yı ra'nâ Rüstem Paşa hammâmı, vâlî-i vilâyet iken bina etmiş. Anatolu'da misli meğer Tire'de ve Mağnisa'da ola. Bu hammâma Balıklı hammâm derler. Havzunda mâl-â-mâl âdem gümüşü balıkları ve âşık mâlikleri kâküllerin târumar kılup çîm-en-der-çîm ve ham-ender-ham edüp riştesiyle uşşâkın gönlün kaydedüp kendüsi bî-kayd olur. -Alem kırılsa gamzesinin eksiği değil- mazmûnunca cümle Hoten ahusu gözlü, münevver yüzlü pençe-i âfitâb mahbûb dilberânlar bu havz içre bahr-i ma'ârif-vâr uşşâkân-ı müştakânın nem-i çeşm-i yemmi ummanı bahrinde şinâverlik edüp gönüller sayd etmeğe zülf-i amber-efşânın şebeke-vâr dam edüp gavvâslık ederek dil-i uşşâkı dama giriftar edüp bir bende-i âzâde iken kayd-bend olur. Böyle bir hammâm-ı rûşenâdır. Kapusu üzre terkim olunan târihi budur: Dedi târihini bir hâzır-cevâb, Pak ederyur andır nâ-pâk âb, Sene 946"* [1974].

Orijinal yapısını büyük ölçüde koruyarak günümüze gelebilmiş olan hamamın tespit edilebilen XIX. yüzyıldaki onarımları; suyolu, sıva ve kazan tamiri gibi, mimari yapısına etki etmeyecek müdahalelerdir. 1847 yılında, idare ve denetimi Evkaf Nezareti'ne bırakılmış durumda olan (mazbut vakıf) hamamı -1000 kuruş bedel ile- bir yıl süreyle kiralamak, o sırada yapılması gerekli suyolu ve bazı diğer onarımları da kendi cebinden karşılamak üzere, Osman oğlu Ebubekir Ağa tarafından teklifte bulunulmuş, fakat teklif uygun görülmemişti. Bunun yerine yapının uzun süreli kiralanması (icâreteyn usulü) için fiyat araştırması yapılıp talibinin olup olmadığının belirlenmesine karar verilmiştir[1975].

[1974] *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9: 15-16.
[1975] BOA, EV. d. 12923, s. 116 ve EV.BKB. 183/88, belge tarihi: 18 Receb 1263 / 2 Temmuz 1847.

1884 yılında kiracısı Ali Efendi'nin talebi üzerine[1976], hamamın suyolu *Basil Usta* (269 kuruş bedelle)[1977], *"derûn ve birûnu"* ise *İsrafi oğlu Yorgi Usta* tarafından[1978] onarılmıştır (205 kuruş). 1888'de hamamın kazanı önce tamir edilmiş (1000 kuruş), fakat sonuçtan memnun kalınmadığından, bu kez, tamamen yenilenmiştir (6055 kuruş)[1979]. 1890 yılında sıva ve kurnalarının yenilenmesi, su yolları, külhan ve lağımın onarımı için keşfi yapılmıştır[1980]. Onarıma kısa sürede başlanılmış olsa da -suyolunun bazı hanelere denk gelen kısımlarında hafriyat yapılması gereği üzerine, hane sahiplerince engeller çıkarılması, bazı kişilerin de suyolunun izinsiz bir şekilde hanelerine katması gibi sebeplerle- suyolunun onarımı, 1895 yılı sonlarına kadar tam olarak bitirilememiş; bu süre zarfında, hamamın sağlıklı bir şekilde işleyişine engel olan sorunların giderilmesi ve mahkeme süreçleri gibi konularda pekçok yazışma kalem alınmıştır[1981].

Yapı Cumhuriyet döneminde, 1968-70 yılları arasında, kapsamlı bir onarıma tabi tutulmuştur. Üst örtüyü kaplayan toprak dolgu ve soyunmalık kubbelerinin kiremitleri kaldırılıp, tüm kubbelerin üzeri beton şapla kaplanarak bacaları onarılmış; cephe yüzeyleri temizlenerek, dökülmüş ve erimiş taşları değiştirilmiş; kadınlar ve erkekler girişi önündeki sundurmalar ile iç mekân sıvaları, mermer döşemeleri, soyunmalık mekânındaki kabinler ve cehennemlik kısmı yenilenmiş; külhan bölümü onarılarak su ve elektrik tesisatı da tamamen elden geçirilmiştir[1982]. 1994-1996 yılları arasında ise kubbelerdeki şap kaplama yenilenerek, soyunmalık kasnaklarındaki çürümüş taşların değiştirilmesi; iç kısımlarda mevcut mermer döşeme ve sal taşları kaldırılarak cehennemliklerin temizlenip aslına uygun şekilde mermer döşeme yapılması,

[1976] VGMA, d. 3652, s. 223, belge tarihi, 18 Ağustos 1300 / 30 Ağustos 1884.
[1977] BOA, EV.MH. 2461/3, belge tarihi: 3 K. Sani 1300 / 15 Ocak 1885.
[1978] BOA, EV.MH. 2486/4, belge tarihi: 22 Eylül 1301 / 4 Ekim 1885.
[1979] VGMA, d. 3646, s. 14, belge tarihi, 13 Receb 1305 / 25 Mart 1888.
[1980] VGMA, d. 3670, sıra nr. 122, s. 226, belge tarihi, 8 Temmuz 1306 / 20 Temmuz 1890.
[1981] VGMA, d. 3670, sıra nr. 146, s. 272, belge tarihi, 1 Ağustos 1306 / 13 Ağustos 1890; d. 3641, s. 427, belge tarihi: 3 T. sani 1307 / 15 Kasım 1891; Aynı d. s. 467, 495, 523, belge tarihleri: 1307 T. sani-K. evvel arası / Kasım-Aralık 1891; d. 1604, s. 75, belge tarihi: 4 T. evvel 1309 / 16 Ekim 1893; d. 3517, s. 155, belge tarihi: 20 Ağustos 1311 / 1 ylül 1895; Aynı d. s. 183, belge tarihi: 22 Ağustos 1311 / 3 Eylül 1895 ve s. 199, belge tarihi: 14 Ağustos 1311 / 26 Ağustos 1895.
[1982] VGMA, Kültür Varlıkları Koruma Kütahya Bölge Müdürlüğü, dosya nr: 7512'de: VGM. Abide ve Yapı İşleri Dairesi 1968-69-70 tarihli Eski Eser Onarım Fişleri (onarım fişi nr. 430001104-OF 001-2 ve 3).

cehennemlik ve külhan temizliği ile soyunmalıktaki ahşap kabinler ve duvarların boyanması gibi işlemler gerçekleştirilmiştir[1983] (Foto. 434-436).

2000 yılında yılında -üst örtünün çimento katkılı harcının (çelik lifli beton sıva ile) yeniden kaplanması, kubbe camgözlerinin yenilenmesi, girişlerdeki sundurma örtülerinin (korozyona dayanıklı malzeme ile) değiştirilmesi, cephe yüzeylerinde taş ve derz onarım-temizlik işleri ile iç mekân sıvalarının yenilenmesi yapılması gibi- bazı müdahalelerde bulunulmuştur[1984]. Son olarak 2007 yılında -üst örtü ve giriş saçağında- dar kapsamlı bir onarıma tabi tutulan[1985] yapı, günümüzde sağlam olarak orijinal işlevini sürdürmektedir.

Mimari Özellikleri:

Yapı; yaklaşık 42 x 23 metre ölçülerinde, doğudan batıya doğru yükselen meyilli bir alan üzerine inşa edilmiştir. Kadınlar ve erkekler kısmını oluşturan birimler, kuzey yöndeki soyunmalık mekanlarından itibaren güneye doğru uzanır. Soyunmalık girişleri de kuzeyde, Balıklı Caddesi'ne açılmaktadır (Şekil 91). Arazi eğiminin yanında yapının zemini de yol seviyesinden oldukça aşağıda tutulmuştur. Bu nedenle dışarıdan sadece soyunmalık mekânları ile ihata duvarının gerisindeki üst örtü izlenebilmektedir. Balıklı Caddesi ile yapı arasındaki kot farkı; erkekler girişi önünde 1.61 metre, kadınlar girişi önünde 1.86 metre iken, soyunmalık zeminlerinden itibaren bu fark, 2.70 metreye ulaşır (Şekil 92, 95-96). Zaman içinde yol seviyesinde pek bir değişimin olmadığı, soyunmalıkların hizasında ve 15 metre kadar gerisinde bulunan Balıklı Camii'nin düz girişli yapısından anlaşılmaktadır. Bu durum, 1970'li yıllarda çekilen eski fotoğraflarda da görülebilmektedir (Foto. 533). Yine bu tarihlerde hamamın batısından (günümüzdeki Osmanlı caddesi) geçen dere yatağı (Kapan Deresi), 1980'lerin başlarında doldurularak kapatılmıştır[1986]. Bu tarihten önce hamamın kuzeybatı köşesinin önünde, dere üzerinden geçişi sağlayan bir de köprü mevcuttu (Foto. 534-535).

Kadınlar ve erkekler hamamının kare planlı soyunmalık mahalleri, onikigen kasnak üzerinde yükselen pandandif geçişli birer kubbe ile örtülüdür. Kubbelerin merkezinde,

[1983] VGM Abide Şubesi Müdürlüğüne yazılan 21.04.1993 tarihli (rapor nr. 430001104-RP 002) ve 43.01.01/23 no ve 14.10.1996 tarihli raporlar.
[1984] VGMA, Eskişehir KVTVKK toplantı/karar nr. 102/1261, tarih: 10.10.2000.
[1985] VGMA, Eskişehir KVTVKK toplantı/karar nr. 127/2364, tarih: 12.12.2007 ve 135/2510, tarih: 20.02.2008.
[1986] Altun, *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi*, 377.

dıştan pramidal formlu birer camla kapatılmış, altıgen açıklıklı birer aydınlık feneri bulunur. Duvarları moloz taş örgü üzerine düzgün kesme taş kaplı olup bazı yerlerde, kaplama altındaki esas örgü görülebilmektedir. Duvar ve kasnakların saçak kısımlarını, profilli taş silmeler çevreler. Kadınlar kısmının soyunmalığı diğerine göre geriye alınmış, giriş kapısına inen merdivenleri de doğudaki sokağa yönlendirilmiştir (Şekil 91; Foto. 537).

Erkekler soyunmalığının girişi, kuzey cephenin ortasında, taçkapı şeklindedir. Burada net olarak ölçülebilen cephe yüksekliği 6.82, duvar kalınlığı ise 1.35 metredir. Cephenin önündeki sahanlığa (Balıklı Caddesi üzerinden) on basamaklı bir merdivenden inilerek ulaşılır. Cephe yüzeyinden (50 cm.) çıkıntı oluşturan dikdörtgen formlu taçkapının genişliği 2.68, yüksekliği 4.34 metredir. Düzgün kesme taştan örülmüş olan taçkapı, yalın bir görünüme sahiptir. Sivri kemerli kavsarasını dıştan kaval ve içbükey iki silme çevreler. Kemerin hemen altındaki mermer kitabesi, üç yönden siyah renkli mermer bir şeritlerle çevrilidir. Kemerin kitabe dışında kalan yüzeyi, kapı açıklığının basık kemeri ve söveleri de dahil olmak üzere, granit mermerden imal edilmiştir Taçkapının batısında, üzerinde sağır sivri kemerli bir alınlığı bulunan, dikdörtgen formlu bir pencere yer alır. Pencere açıklığı demir lokma parmaklıla çevrilidir (Şekil 92; Foto. 538).

Soyunmalığın batı cephesinin alt tarafında iki, üstte bir pencer yer alır. Fakat alltaki pencereler, bugünkü yol seviyesinin altındadır; yalnız içleri doldurulmuş şekilde, sivri kemerli alınlıkları görülebilmektedir (Şekil 93; Foto. 539). Bu durum, XX. yüzyıldan önceki bir müdahalenin sonucu olmalıdır. Nitekim hamamın batısından geçen derenin henüz yol haline getirilmediği 1968 tarihli fotoğraflarda da pencerelerin bu halde olduğu ve bir sıra kesme taş silmenin, bunların ortasından geçecek şekilde cephe boyunca uzandığı görülür (Foto. 534, 540). Bunların üzerindeki pencere sivri kemerli olup yüzeyi, filgözü şeklinde alçı şebekelidir. Soyunmalığın doğu ve güney cephesinde de aynı formda birer üst penceresi bulunur.

Kadınlar kısmının soyunmalık girişine de merdivenle inilir. Cephenin doğu ucuna yakın konumlandırılan giriş kapısı, düz lentolu dikdörtgen açıklık şeklindedir. Üzerinde tuğladan yuvarlak kemerli sağır bir alınlık yer alır. Kapının batı yanındaki pencere de aynı özellikte, yalnız lokma parmaklıkla çevrili açıklığının üzerindeki alınlığı, sivri

kemerlidir. Doğu cephede alçı şebekeli bir üst penceresi bulunan soyunmalığın, güney ve batı cephesinin dışa yansıyan yüzeylerinde ise, sonraki onarımların bir izi olarak içleri dolgulanmış büyük askı kemerleri, dikkat çekmektedir (Şekil 92; Foto. 541-543).

Hamamın, doğu ve batı cephelerinde soyunmalıkların dışındaki kısımları, moloz taş örgülü çevre duvarları içerisine alınmıştır. Güneyde, su deposunun gerisindeki külhan (Şekil 91), doğu batı doğrultulu dikdörtgen bir hacim olup düz tavanla örtüldür. Zaman içinde defalarca elden geçen bu kısmın, dışa yansıyan yüzeyleri kesme taştan örülmüştür.

Tuğladan mamul üst örtü, -daha önce belirtildiği üzere- kiremitle kaplı iken (Foto. 535-536), 1968-70 arasındaki onarımda, beton katkılı harçla sıvanmıştır. Soyunmalıkların dışındaki büyük kubbelerin de (erkekler kısmının ılıklığı ile her iki kısmın sıcaklık kubbeleri), çokgen kasnakları vardır. Kubbe-tonoz yüzeylerindeki cam gözler ve bacaların bir özelliği kalmamıştır (Foto. 543).

Giriş kapısından altı basamakla inilen erkekler hamamının soyunmalık mahalli, 8.66 x 8.75 metre ölçülerindedir. Merkezinde, gövdesi granit mermerden, sekizgen formlu, fıskiyeli bir havuz; duvarlarının önünde, ahşaptan soyunma kabinleri yer alır. Muhdes olan bu soyunma kabinleri iki katlı olup yalnız güney duvarının alt tarafı boştur (Foto. 544). Buradan güneybatı köşedeki düz atkılı bir kapı ile aralık mekanına geçilir. Doğu-batı doğrultulu dikdörtgen bir hacim olan (271x526 cm.) bu kısmın üzeri üstü beşik tonozla örtülüdür. Güney duvarının batı ucunda ve batı duvarında iki kurna mevcuttur. Doğu ucunda ise arka arkaya hela ve traşlık bölümleri yer alır (Foto. 545). Yuvarlak kemerli birer kapı ile geçilen bu kısımlar, dikdörtgen hacimler formlu ve tonoz örtülüdür. Yalnız helanın tonozu diğerlerine göre dik uzanır. Aralığın güney duvarındaki yuvarlak kemerli bir kapıdan ılıklığa geçilir (Şekil 91).

5.10 x 6.62 metre ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen planlı ılıklığın, doğu ve batı duvarı, büyük sivri kemerlerle daraltılarak üzeri, pandantif geçişli bir kubbe ile örtülmüştür. 3.21 metre çapındaki dairesel bir havuz, batı duvarına bitişik olarak zeminin büyük bir kısmını kaplamaktadır. Açıkta kalan doğu duvarı önünde dört kurna, zeminden hafif yükseltilmiş bir seki üzerinde sıralanır (Foto. 546). Ayrıca buradaki bir kapı ile arkasındaki sauna olarak kullanılan bir mekâna geçilir. Pandantif geçişli bir kubbe ile örtülü bu mekân aslında, kadınlar hamamının halvet hücrelerinden

(kuzeybatıdaki) biridir. Sonradan kadınlar hamamı ile ilişkisi kesilerek erkekler kısmına bağlanmıştır (Şekil 91). Sıcaklık mekânında (3.67x6.68 m.) ılıklığın plan şeması, küçük farklarla tekrar edilmektedir. Burada daha derin tutulan yan kemerlerin üzerindeki kubbe, daha küçüktür. Ortada kare bir göbek taşı, dar kenarlarda üçer kurna bulunur. Sıcaklığın güneydeki yan yana iki halvet, muntazam olmamakla birlikte, kare planlı ve kubelidir. Kubbeye geçişte beş dilimli Türk üçgenleri kullanılmıştır. Her duvarında birer kurna bulunur (Foto. 547). Doğudaki halvetin güney duvarında, arkasındaki su deposuna bakan sivri kemerli bir pencere vardır.

Kadınlar hamamının soyunmalığı, içten 8.60 x 8.72 metre ölçülerindedir. Giriş kapısından, genişçe iki basamaklı merdivenle inilen mekanın ortasındaki havuz, altıgen formludur. Duvarlarını çevreleyen iki katlı ahşap soyunma kabinleri, erkekler kısmında olduğu defalarca elden geçmiştir. Soyunmalığın batı ucunda, dikdörtgen bir kapı açıklığı ile geçilen, tonoz örtülü dar bir aralık (2.16x1.61 m.) ile tuvalet mekânı (1.02x1.25 m.); bu kısmın güneyinde de kare planlı ılıklık yer alır. Bu mekânların birbiri ile bağlantısı, sivri kemerli açıklıklarla sağlanır. 4.40 x 4.45 metre ölçülerindeki ılıklık, kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçişte, tromp benzeri, dar yüzeyli bingiler kullanılmıştır. Güney duvarındaki kurnaların arası, mudes duvarlarla bölünmüştür. Duvarın doğu ucundaki sivri kemerli bir kapı ile sıcaklığa geçilir.

Ortasında köşeleri pahlı kare bir göbek taşı bulunan sıcaklık mekânı; mukarnas dolgulu pandantifle geçilen merkezi kubbeyle örtülü, dört eyvanlı ve köşe halvetli bir mekân düzeni gösterir. Sivri kemerli eyvanlar yarım kubbelerle örtülü olup her duvarında birer kurna yer alır. Eyvanların köşelerindeki sivri kemerli açıklıklardan girilen halvetler, yaklaşık 2.65 x 2.75 metre ölçülerinde, kare planlı hacimlerdir. Diğer kısımlardan farklı olarak, kubbe geçişleri prizmatik üçgenlerle sağlanmıştır. Giriş açıklıklarının üzeri, yine sivri kemerli yüzeysel nişlerle hareketlendirilmiştir (Foto. 548).

Kadınlar ve erkekler hamamının zemini ile 1 metre seviyesine kadar olan duvar yüzeyleri mermer plakalarla kaplıdır. Duvarların geri kalan kısımları ve örtü yüzeyleri ise beyaz renkle sıvanmıştır. Duvarların önünde, yaklaşık 10 cm. yüksekliğindeki sekiler üzerine yer alan mermer kurnaların çoğu, köşeleri pahlı kare formlu olmakla birlikte, genel olarak üslup birlikteliği göstermezler.

3.6.1.13. Afyon-Bolvadin Yeni Hamam

Yapının Yeri: Bolvadin İlçe Merkezi, Ali Efendi Mahallesi (244 ada/184 pafta/16 parsel)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016

Şekil No: 97-99 **Fotoğraf No:** 549-554

Genel Tanım:

"*ve kasaba-i Bolvadinde olan hamam ve elli bâb dükkânı ve…(vakf eyledi)"*[1987].

Bolvadin ilçe merkezinde; doğuda Ali Efendi, batıda Hasırcı Sokak (eski Kasaplar İçi Sokak) ile sınır oluşturan hamam, diğer iki yönde muhdes sıra dükkanların arasına sıkışmış durumdadır. İnşa kitabesi bulunmayan yapı, Osmanlı hamam tipolojisinde yaygın olarak görülen "yıldızvari sıcaklıklı tip"te[1988] inşa edilmiş; plan özellikleri korumakla birlikte, zaman içerisindeki müdahalelerle orijinal dokusunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Az sayıdaki Osmanlı dönemi kayıtlarında "Yeni Hamam" adıyla geçmektedir[1989]. Cumhuriyetin ilanından hemen önce, onarımı için keşfinin düzenlendiğine dair kaydı vardır[1990]. 1945 yılında soyunmalık duvarları tuğla ile yükseltilerek, iki katlı hale getirilmiştir[1991] (Şekil 99). 1984 yılında çıkan bir yangında soyunmalığın ahşap çatısı tamamen yanmış (Foto. 549-550); uzun süre âtıl olarak kaldıktan sonra 1991 yılında başlanan onarımlarla bugünkü görünümüne kavuşmuştur[1992].

Mimari Özellikleri:

Doğu batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı hamam, 10.20x30.50 metre ölçülerindedir (Şekil 97). Moloz taşla inşa edilen yapının -soyunmalık dışında kalan- üst örtüsü tuğladır. Cepheler, sonradan sıva ile üst örtü ise beton şapla kapatılmıştır. Kare planlı, üzeri fenerli bir kırma çatı ile örtülü soyunmalığın girişi batıda, Ali Efendi

[1987] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 228-229 (VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s.143, 28-29. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557).
[1988] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 110-111
[1989] VGMA, d. 3695, s. 190, belge tarihi: 23 T. Sâni 1333 / 23 Kasım 1917.
[1990] VGMA, d. 3426, s. 5 ve 153, belge tarihi: 23 K. evvel 1339 / 23 Aralık 1923 ve 24 Şubat 1340 / 24 Şubat 1924;
[1991] VGMA, Rapor no/tarih: 061(0.301)/90 / 28.06.1990.
[1992] VGMA, Rapor no/tarih: 061(0.301)/90 / 28.06.1990; VGMA, Kültür Bakanlığı Konya KTVKK Toplantı-karar no/tarih: 121-1101 / 1.8.1991.

sokağına açılır. Giriş cephesi, önüne yapılan dükkanlarla büyük ölçüde kapatılmış, yalnız küçük bir giriş aralığı bırakılmıştır (Foto. 558). Son onarım sırasında çekilen fotoğraflarda soyunmalık cephelerindeki, sonradan (1945 omarımında) örülerek kapatılmış; sivri kemerli pencerelerin izleri görülebilmektedir (Şekil 98-99; Foto. 555-556). Arkaya bakan doğu cepheyi de külhanın üzerine yapılmış muhdes bina kaplamaktadır (Foto. 559). Tuğladan büyük yuvarlak kemerli külhana (Foto. 557), sokağa bakan açıklıktan, döner merdiven vasıtasıyla inilir. Cephenin bitişiğindeki bir demir kapı, hamamın kuzey cephesinin izlenebildiği dar bir aralığa (Foto. 560) açılır ki bu kapı, geç dönemde hanımlar girişi için konulmuş, içte, soyunmalığın bu yöne bakan cephesine de bir kapı açılmıştır (Foto. 562b) Hamam günümüzde de haftanın belirli günlerinde kadınlara tahsis edilmektir.

İçten içe 9.20x10.50 metre ölçülerindeki soyunmalığa, dört basamaklı bir merdivenden inilerek ulaşılır. Ortasında sekizgen planlı bir havuz bulunan bu kısmın üzeri, ahşap kaplamalı tekne tavanla örtülüdür. Mekânın iki yanında, sekilerin üzerindeki camekânlı odalar ve bu odaların üzerinde de soyunmalığı üç yönde dolanan bir galeri katı yer alır (Foto. 561-563). Soyunmalık kısmının doğusundaki basık kemerli bir kapıyla, dar bir koridor şeklinde düzenlenmiş ılıklık kısmına geçilir. Ilıklığın aynalı tonoz örtüsünde; yıldız, daire ve beşgen formlu tepegözler bulunur. Girişin solunda yer alan hela ve tıraşlık mekânı, düz tonozla örtülüdür.

Sıcaklığın merkezi kubbesi, sivri kemerlerlerle birbirine bağlanan eyvanların oluşturduğu, altıgen alt yapı üzerinde yükselmektedir. Pandantif geçişli kubbenin altında, yine altıgen formlu büyük bir göbek taşı bulunur. Derin birer niş şeklindeki eyvanlar düz tonoz örtülü olup girişin önündeki nişin derinliği, diğerlerinden daha azdır. Doğudaki nişin yüzeyinde, arkasındaki dikdörtgen planlı su deposuna bakan düz bir pencere yer alır (Foto. 564). Ilıklığın kuzey yanında kalan halvet hücresi, 3.50x3.65 metre ölçülerinde kübik yapılıdır. Üzeri sıcaklıkta olduğu gibi pandantif geçişli bir kubbe ile örtülmüştür. Pandantiflerin arasındaki sivri kemerler, duvar yüzeylerinden hafif taşırılarak belirtilmiş; kuzey ve doğu duvarında, üst tarafı istidye formlu nişlere yer verilmiştir. Hamamın ılıklıktan itibaren duvarları, yaklaşık 1 metre sevyesine kadar mermer plakalarla kaplıdır. Geri kalan yüzeyler beyaz renkle sıvanmıştır. Soyunmalık gibi hamamın bu döşeme-kaplama malzemeleri, son onarım sırasında yenilenmiştir.

Yalnız köşeleri zarif mukarnas dişleriyle pahlı üç-dört kurna, ilk yapıdan kalmadır (Foto. 552-554).

3.6.1.14. Malatya Rüstem Paşa Hamamı

Yapının Yeri:

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Eylül 2016

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 3 Aralık 1557 tarihli vakfiyesinde (VGMA d. 635/2, no: 13, s. 143, 34-36. satırlarda): "…ve nefs-i malatyada olan hamamını ve… bir bâb değirmeni ve…" şeklinde kayıtlıdır[1993]. Osmanlı arşivlerinde, Rüstem Paşa'nın Malatya'da, İstanbul'daki Cami için vakfedilmiş; köy, mezra, tarla gibi arazi muhasebesini içeren, çok sayıda arşiv malzemesine rastlanmaktadır. Fakat ilginç bir biçimde, hamamla ilgili hiçbir belgeye ulaşılamamıştır. Malatya vilayet salnamelerinde, XIX. yüzyıl sonlarında, Malatya merkezinde mevcut, şu yapıların ismi geçmektedir: *Şifa Hamamı*, *Saletoğlu Hamamı*, *Hacı Hüseyin Hamamı*, *Haraza Hamamı* ve *Tecre Hamamı*[1994]. Günümüze ulaşan iki hamam ise *Belediye Hamamı* ve *Tahtalı Hamamı* adları ile bilinmekte olup XIX. yüzyıla tarihlendirilirler[1995].

3.6.1.15. Diyarbakır Rüstem Paşa Hamamı

Yapının Yeri: Diyarbakır Suriçi'nde, Yeni Kapı Yakınında

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ağustos 2016

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

[1993] Yüksel, "Safrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları" 253.
[1994] 1312/1894-95 tarihli Sâlnâme-i Ma'muratü'l-Azîz'den naklen: Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Sâlnâmelerinde Malatya (1869-1908)* (İstanbul: Malatya Kitaplığı Yayınları, 2014) 119.
[1995] İsmail Aytaç, *Malatya ve Yöresindeki Türk-İslâm Yapıları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998) 123-126.

Daha önce belirtildiği üzere, Rüstem Paşa sadrazamlığından önce, valilik yaptığı Diyarbakır'da bir han ve hamam inşa ettirmiş veya mülk edinerek vakfetmiştir: *"... ve Kara-amîd de olan Yeni Hamam dimekle ma'rûf olan(lar) bir hamamı ve bir hânı"*[1996].

Günümüze ulaşamayan yapı, Diyarbakır şehir surlarından doğuya açılan "Yeni Kapı"nın nın yakınında, han ile karşılıklı idi[1997]. Paşa'nın vakfiyesinde yapının "Yeni Hamam" adıyla anılması, muhtemelen bu kapı ile ilgilidir[1998]. Hamam hakkında önemli bilgiler sunan Abdülgani Fahri Bulduk (1864-1951), söz konusu kapıdan şehre girildiğinde, hamamın hemen sağda yer aldığını belirtmektedir[1999]. Bulduk'a göre; suyunu İç Kale'den temin eden yapı, "iç içe hücrelerden müteşekkil", klasik Osmanlı hamamlarından biri idi[2000].

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 552 numaralı Tahrir Defteri'nde; 1564 yılında Rüstem Paşa'nın han, hamam ve dükkânlarından elde edilen gelirlerin Tekirdağ'daki camiye sarf olunduğu kayıtlıdır[2001]. 1571 yılında yazılan iki hükümde de hamam için İstanbul'dan gönderilen elli kantar bakırın, sorunsuz bir şekilde yerine ulaştırması istenmektedir[2002]. 1882-83 (H. 1300) yıllarına kadar işletilen hamam, bu tarihten sonra tahrip edilerek, tamamen ortadan kalkmıştır[2003].

3.6.1.16. Erzurum Kırkçeşme Hamamı

Yapının Yeri: Erzurum Kırkçeşme Mahallesi **(**Pafta No:39, Ada No: 622, Parsel: 8)
Durumu: Mevcut
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ekim 2016
Şekil No: 100 **Fotoğraf No:** 559-561

Klasik dönem Osmanlı hamamlarında sıkça görülen dört eyvanlı köşe hücreli sıcaklıklı şemada inşa edilen *Kırkçeşme Hamamı*, zaman içinde yapılan onarım ve müdahalelerle, plan özelliğini kaybetmeden günümüze ulaşabilmiştir. Bununla birlikte, özellikle

[1996] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s.143/48-49, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[1997] VGMA, d. 423, sıra nr. 210, s. 149, belge tarihi: 12 Muharrem 1264 / 20 Aralık 1847.
[1998] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 209:
[1999] Abdulğani Fahri Bulduk, *'Muhtasar Tarihçe-i el-Cezire'*, (haz.) M. Şefik Korkusuz (İstanbul: Toprak Kitap Yay., 2019), 235.
[2000] Bulduk, *'Muhtasar Tarihçe-i el-Cezire'*, 2019, 235.
[2001] Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.407.
[2002] BOA, A.{DVNSMHM.d. 14, s. 64, sıra nr. 79, belge tarihi: 1 Muharrem 979 / 26 Mayıs 1571; A.{DVNSMHM.d. 17, s. 19, sıra nr. 29, belge tarihi: Gurre-i Safer 979 / 25 Haziran 1571.
[2003] Bulduk, *'Muhtasar Tarihçe-i el-Cezire'*, 2019, s. 235.

yapının dış görünümünde sonradan yapılan müdahalelerin etkisi çok belirgindir (Foto. 565). Osmanlı dönemindeki mimarisi ile ilgili bir belge tespit edilememiş[2004] olmakla birlikte, sonradan soğukluk ve ılıklık kısımlarının onarım gördüğü ve yapının kuzeyine bitişik olarak bir kadınlar bölümü inşa edildiği bilinmektedir[2005]. Hamamın sıcaklık bölümünde, günümüzde mevcut olmayan bir onarım kitabesinin varlığından da bahsedilmektedir[2006].

Mimari Özellikleri:

Kesme taş ve moloz taşla inşa edilen[2007] yapı, sıvalı duvarları üzerine açılan çok sayıda muhdes, dikdörtgen formlu pencere ile aydınlanmaktadır. Üst örtü dıştan kurşun kaplıdır. Batı yönden açılan sade bir kapı ile dikdörtgen planlı soğukluğa geçilir. Önündeki teknesi ile birlikte bazalt taşından[2008] yapılmış fiskıyeli bir havuzun bulunduğu bu bölümün zemininde ve üzerindeki asma katta, sıralı ahşap soyunma bölümleri yer alır (Foto. 566) Soğukluğun üzeri, her yüzeyinde birer penceresi olan sekizgen kasnaklı pramidal bir çatı ile örtülüdür. Bu bölümün kuzeybatısında yer alan bir kapıdan aralık bölümü ile kare planlı ılıklığa geçilir. Bir kenarında sekizgen planlı havuzun bulunduğu bu kısmın üzeri pandantif geçişli bir kubbe ile örtülüdür.

Hamamın sıcaklık bölümü; ortadaki kubbeli merkezi mekâna açılan, sivri kemerli dört eyvan ve bunların köşelerine yerleştirilen kubbeli halvet hücrelerinden meydana gelmektedir. Halvet hücrelerine geçiş, eyvanların birleştiği köşelere açılan aralıklarla sağlanır. Merkezinde kare tabanlı göbek taşının yer aldığı sıcaklığın kubbe geçişleri pandantiflidir (Şekil 100; Foto. 564-566).

[2004] Hamamın kimler tarafından işletildiği, muhasebesi hakkında yazışmalar için bkz.: BOA, C.BLD. 69/3449; BOA, EV. d. 12115; BOA, EV.d. 17585; BOA, EV.d. 21651; BOA, EV.MKT. 821/137; EV.MKT. 1146/242; EV.MKT. 3508/153.

[2005] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum* Tarihi, 282; Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", 134; Gündoğdu, v.d., *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, 255; Sahure Çınar, *Erzurum'da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 52.

[2006] Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum* Tarihi, 282;

[2007] Hüseyin Yurttaş, vd., *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum* (Ankara: Kariyer Matbaacılık, 2008), 193.

[2008] Yurttaş, vd., *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, 193.

3.6.1.17. Erzincan Rüstem Paşa Hamamı

"... Nefs-i Erzincanda bir bezzâzistân ve bir hânı ve hân-ı mezbûre muttasıl olan yigirmi bâb dükkânı ve hamam ..." [2009].

Günümüzde mevcut olmayan bu yapılardan hamam hakkında hiçbir belgeye tesadüf edilememiştir. Diğer yapılar 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde henüz ayakta idi[2010]. İçinde *"fevkâni ve tahtâni"* yirmibeş odası bulunan[2011] han, tıpkı Paşa'nın Erzurum'da olan hanı gibi *"Taşhan"* olarak adlandırılmaktaydı[2012].

Han ve birlikte bedesten hakkındaki en detaylı bilgiler, 1930'larda yapıları inceleyen Ali Kemali'nin eserinde karşımıza çıkmaktadır[2013]. Kent merkezinde, bugün de ismini koruyan Buğday Meydanı'nda yer alan hanın doğu ve batıdaki iki kapısından, batıdakinin üzerinde bir kitabe yer almaktaydı[2014]. Yazar fotoğrafına da yer verdiği kitabesine göre yapının banisinin Ali Paşa olduğunu fakat kentte Rüstem Paşa vakfından bilindiğini kaydetmektedir[2015]. Kemali yapının durumu için: *"... iç aksamı münasebetsiz ilâvelerle şekli aslîsinden çıkarıldığı ve bakımsızlık sebebiyle harap olduğu gibi, dış tarafı da demirci, eskici, kasap... dükkânlariyle büsbütün kapatılmıştır"* demektedir[2016]. Bedesten hakkındaki bilgiler daha kısıtlıdır. O tarihte mutasarrıfı tarafından ambar olarak kullanılan bedestenin dıştan viraneye dönüştüğü ve orijinal kitabesinin işgal sırasında Ruslar tarafından götürüldüğü ifade edilmektedir[2017].

Paşa'nın Erzincan'daki yapıları ile ilgili Osmanlı kronik ve gezginlerinden günümüze ulaşan herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapıların tam olarak ne zaman yıkıldığı konusunda herhangi bir bilgi olmamakla birlikte, 20. yüzyılın en şiddetli depremlerinden biri olan 1939 Erzincan Depremi'nde yıkılan otuz binin üzerindeki yapının arasında dört adet de hanın bulunduğunu ifade etmek gerekir[2018].

[2009] VGMA d. 635/2, sıra nr. 13, s. 143, 50-51. satırlar, vakfiye tarihi: 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[2010] BOA, EV.MKT, 1252/138, belge tarihi: 16 Muharrem 1301 / 17 Kasım 1883.
[2011] BOA, EV.MKT, 2296/104, belge tarihi: 5 Mart 1313 / 6 Nisan 1897.
[2012] BOA, EV.MH, 779/93, belge tarihi: 1276 / 1859-1860; BOA, EV.MH, 1911/22, belge tarihi: 27 Receb 1294 / 7 Ağustos 1877; BOA, EV.MKT, 2299/48, belge tarihi: 27 Safer 1315 /28 Temmuz 1897.
[2013] Ali Kemali, *Erzincan: Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi* (İstanbul: Resimli Ay Matbaası 1932), 232-234
[2014] Kemali, *Erzincan: Tarihi*, 232-233.
[2015] Kemali, *Erzincan: Tarihi*, 234.
[2016] Kemali, *Erzincan: Tarihi*, 234.
[2017] Kemali, *Erzincan: Tarihi*, 234.
[2018] Erdem Yavuz, "1939 Erzincan Depremi ve Depremin Etkileri", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*

3.6.1.18. Van Rüstem Paşa Hamamı

Van'daki hamama dair maalesef hiçbir arşiv kaydı bulunamamıştır. Eski Van şehrinden günümüze ulaşan bir çifte hamam kalıntısı, ekseriyetle burada kapsamlı bir külliye inşa ettiren Köse Hüsrev Paşa ile ilişkilendirilmektedir[2019]. M. Taner Tarhan ve Gönül Cantay, farklı olarak, bu yapının Rüstem Paşa Hamamı olabileceği görüşündedirler[2020]. Tarhan iddiasını Kâtib Çelebi (1609-1658)'nin ifadelerine dayandırmaktadır[2021]. *Cihannümâ* adlı eserinde Van'ın detaylı bir tasvirini sunan Kâtib Çelebi, Hüsrev Paşa külliyesi ve 1551 (H. 958) yapıldığını belirttiği Rüstem Paşa Hamamı'ndan şu şekilde bahsetmektedir: "… ve beğlerbeği sarayı çarşı pazar, hamam ve câmi' dâhil-i surdadır. Hüsrev Paşa anda bir câmi'-i latîf ve medrese ve türbe bina eyleyüb evkâf-ı kuyûdu bu binâ 975 Recebinde (Ocak 1568) tamâm olub namâz kılındı ve 958 de (1551) Rüstem Paşa dâhi anda bir hamam binâ itmişdi…"[2022].

Köse Hüsrev Mehmed Paşa 1567-68 yıllarında, şehrin güneyindeki Orta Kapı'nın hemen önünde; cami, medrese, imaret, mektep ve misafirhaneden oluşan kapsamlı bir külliye inşa ettirmiş, 1587'deki ölümünden sonra da caminin doğusuna yapılan türbeye defnedilmiştir[2023]. 1565 tarihli vakfiyesine göre; külliyeye gelir amaçlı karşılıklı iki han, bir çifte hamam, çok sayıda arazi, dükkan ve odalar -ki bu odaların on üçü Rüstem Paşa Hamamı'nın karşısında yer alıyordu- vakfedilmiştir[2024]. Böylelikle hamam yapısı, Van'da inşası tespit edilebilen tek çifte hamam olma özelliği taşımakta ve bu da araştırmacılar tarafından kalıntıların Hüsrev Paşa Hamamı'na ait olduğuna dayanak

---

(28 Eylül-1 Ekim 2016), 2019, 1: 449.

[2019] Abdüsselam Uluçam, "Van Hüsrev Paşa Külliyesi'nin Bilinmeyen Üniteleri ve Osmanlı Sanatındaki Yeri", *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht - Netherlands, August 23-28, 1999, No: 44*, 1-24; Sami Ağaoğlu, "Hüsrev Paşa ve Van'da Bulunan Vakıfları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2004 Bahar), 26-27.

[2020] Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehrinin Milli Park Projesine Dair Önçalışmalar, I-Anıt Yapılar", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara 1985) 319, 323; Gönül Cantay, "Ahlat ve Van'ın Şehir Kuruluşu", *Prof. Dr. Halûk Karamağralı Armağanı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 65, 69 (plan no: 4).

[2021] Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehrinin Milli Park Projesine Dair Önçalışmalar, I-Anıt Yapılar", 319, 323.

[2022]Osmanlıca el yazmasının tıpkıbasımı, s. 412 için bkz. http://www.kitabicihannuma.com/Cihannuma_pdf /9-Cihannuma_401-450.pdf (E.T. 01/11/2019).

[2023] Abdüsselam Uluçam, "Van Hüsrev Paşa Külliyesi'nin Bilinmeyen Üniteleri ve Osmanlı Sanatındaki Yeri", 1-3; Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar,* 47, 73-74; Uluçam, "Hüsrev Paşa ve Van'da Bulunan Vakıfları", 8-9.

[2024] Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar,* 87-90; Uluçam, "Hüsrev Paşa ve Van'da Bulunan Vakıfları", 33-37.

oluşturmaktadır[2025]. Çifte hamamın, külliyenin diğer yapılarından ayrı olarak, yerleşmenin doğu yarısında, Kaya Çelebi Camisi ile Çifte Kilise arasında yer almaktadır[2026]. Bu dikkat çekici bir husus olmakla birlikte, aksi bir görüşü savunabilecek ya da yapının Rüstem Paşa ile ilişkisine işaret edecek bir arşiv kaydı, şu an için bulunmamaktadır.

Yukarıda bahsi geçen Hüsrev Paşa'nın, Rüstem Paşa Hamamı yakınında vakfettiği on üç odanın yeri tarif edilirken etrafının; umûmi yol, Hacı Maksut ibn Abullah, Şatır Mehmet ve Maksut isimli şahıs mülkleri ve Ahmet Kethûda Vakfı ile çevrili olduğu belirtilmektedir[2027].

3.6.1.19. Van-Erciş Rüstem Paşa Hamamı

Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısı kurulu Erciş güneyden Van Gölü, batıdan Bitlis'in Adilcevaz ilçesi ile sınırlıdır. 1548 yılındaki fethinin ardından Osmanlı dönemi boyunca Van vilayetine bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılan Erciş, zaman içinde meydana gelen depremlerden başka su taşkınlarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Van Gölü'nün zaman içerisinde yükselen su seviyesi, Göl kenarında yüksekliği fazla olmayan kale şehrini tehdit eder hale gelmiş, en son 1841'deki taşkının ardından şehir terkedilerek 3 km. içeride bugünkü Erciş vücuda getirilmiştir[2028]. Günümüzde Van Gölü üzerinde bir ada halini alan Erciş kale yerleşiminden de geriye iz kalmamıştır.

Bu süreçte Rüstem Paşa Hamamı'na dair maalesef hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. 1571 tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine göre Erçiş'te bulunan vakıflar arasında Rüstem Paşa'nın adına tesadüf edilememektedir[2029].

[2025] Uluçam, "Van Hüsrev Paşa Külliyesi'nin Bilinmeyen Üniteleri ve Osmanlı Sanatındaki Yeri", 4; Şahabettin Öztürk-Mehmet Mutlu, "Hüsrev Paşa Çifte Hamamı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2000), 93-103.

[2026] Mehmet Top-Sinan Kılıç-Yalçın Karaca, "Otaçağ Sonrası", *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerleri*, ed. Sinan Kılıç (Van: TC. Van Valiliği Yay., 2006), 206.

[2027] Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar XVI.-XVIII. Yüzyıllar (Sosyal Hayat ve Eğitime Katkıları)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 87, 192.

[2028] Gürbüz, *Van Gölü Çevresinin* Coğrafyası, 227-228.

[2029] Orhan Kılıç, "1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları* 24 (2004), 245-249.

3.6.2. Köprüler

3.6.2.1. Büyükkarıştıran Köprüsü (Koca Köprü)

Yeri: Kırklareli Büyükkarıştıran İlçesi Yeni Mahalle (Ada 415)

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: XVI. yüzyıl **İnceleme Tarihi:** Haziran 2019

Şekil No: 30 **Fotoğraf No:** 562-565

Genel Tanım:

Günümüzde yöre halkı tarafından *Koca Köprü*[2030] olarak adlandırılan *Büyükkarıştıran Köprüsü*[2031]; beldenin güneyinde, Ergene Nehri'nin bir kolu olan Yuvalı Deresi üzerinde yer almaktadır. Mevcut su terazileri, köprünün 650 metre kadar batısındadır (Şekil 30). Yapı, yukarıda sözü edilen 2 Aralık 1844 tarihli ruznamçe kaydında, Rüstem Paşa'nın vakfına bağlı olarak Büyükkarıştıran'daki hayır eserleri arasında gösterilmektedir. Belgede "cisr-i kebîr" şeklinde, günümüzde bilinen adıyla kaydedilen yapının -cami, çeşme ve suyolları ile birlikte- onarımı için keşfi düzenlenmiş, fakat keşiften sonraki sürece ışık tutacak herhangi bir belge tespit edilememiştir.

Genel Tanım:

Yedi gözlü köprü kesme taşla inşa edilmiştir. Uzunluğu 46.52, genişliği 4.20, yüksekliği 4.95 m. dir. Ortadan yanlara doğru küçülen kemerlerle, iki yanı eğilimli olarak inşa edilen köprünün kemerler açıklıkları kuzeyden güneye doğru; 2.35, 5.00, 5.87, 5.88, 5.15, 3.09 ve 2.80 metre olup en büyük kemer gözü 3.57 metre yüksekliğindedir[2032]. Kemer karınlarının güney yüzlerinde görülen oluk şeklindeki yuvalar, Osmanlı köprü mimarisinde alışılmışın dışında bir uygulama olarak dikkat çekicidir. Her kemer gözünde iki veya üç adet olmak üzere, aynı doğrultuda yerleştirilen bu oluklar, 30x30 cm. ölçülerinde, kare formlu olup kemer ayaklarına doğru belirli bir mesafe boyunca girinti oluşturmaktadır. Bu mesafe büyük kemer üzerinde 1.42 metreyi bulmaktadır. Zaman içinde yapılan müdahalelerle kemer formlarının bozularak değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Doğu yüzdeki gözlerin geneli yuvarlak kemerli iken diğer tarafta beyzi,

[2030] Demir, *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a*, s. 130.
[2031] *Kırklareli Kültür Envanteri*, s. 180. Bu çalışmada köprünün Mimar Sinan tarafından inşa edildiği dile getirilmiş olmakla birlikte, Sinan'ın tezkirelerinde yapının adına rastlanmaz.
[2032] Alkan, "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'daki Mimari Eserleri", s. 17.

sivri kemer formları görülebilmektedir. Ayrıca köprünün iki ucundaki kemer taşları, diğerlerinden farklı olarak, tempan duvarına girintili değildir. Selyaranlar, memba yönünde üçgen, mansap tarafında basamak şeklinde kademeli olarak düzenlenmiştir. Bugün asfaltla kaplı olan tabliyenin iki yanı 62 cm. yüksekliğinde taş korkuluklarla çevrilidir. Bu taşların bazıları kırık, bir kısmı da tamamen yok olmuş durumdadır. Köprü iki uçta birer set duvarı ile yola bağlanmaktadır (Foto. 562-564).

3.6.2.2. Bursa Cağalzade Köprüsü

Yeri: Bursa Merkez
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Haziran 2016
Şekil No: -
Fotoğraf No: -
Genel Tanım:

Günümüze ulaşamayan köprünün, onarımı için düzenlenmiş 9 Mayıs 1831 tarihli bir keşif defteri bulunmaktadır. O vakitte Cağalzade Rüstem Paşa evkafından, Evkâf Nezareti'ne ilhâk edilmiş durumda olan köprü, Nilüfer Çayı'nın üzerinde inşa edilmişti. 35 zirâ (26.52 m.) uzunluğunda ve 5 zirâ (3.78 m.) genişliğindeki köprü; dört kargir ayak üzerine ahşaptan basit bir yapı idi. Gerçekleştirilen keşfe göre köprüde yapılması planlanan işlemler şunlardır:

> *"Cisr-i mezkûrun dört aded kârgir ayaklarının rahnedâr olan mahâllerinin ta'mîr ve tecdidine kireç horasan ve taş nakliyesi ve masârıf-ı sâiresiyle iktizâ eden (1500 kuruş).*
>
> *Cisr-i mezkûrun üzerine müceddeden vaz' olınacak beheri 14 zirâ meşe kebîr taban masarıfı (500 kuruş).*
>
> *Taban-ı mezkûrların üzerlerine vaz' olınacak meşe ağacı, 168 adet (588 kuruş)*
>
> *Cisr-i mezkûrun müceddeden kaldırım masârıfı ve iktizâ eden mismâr ve neccâriye ve ırgâdiye masârıf-ı sâiresi (571 kuruş)"*[2033].

Bursa'nın en önemli akarsuyu olan Nilüfer Çayı, Uludağ'ın güney yamaçlarından doğarak. Kuzeye doğru Bursa şehrini katedip Karacabey boğazı civarında Marmara denizine dökülür ve bu ara küçük büyük pek çok su kaynağından beslenir. Bursa'nın

[2033] BOA, EV.KSD. 2/122, belge tarihi: 27 Zilkade 1246 / 9 Mayıs 1831.

doğal suları ile birlikte Nilüfer Çayı'nın tanıtıldığı 1936 tarihli bir makalede *'Cıgalzâde Köprüsü'* şeklinde, o sıralarda henüz mevcut olan köprünün adı da zikredilmektedir:

> *"Nilüfer Suyu: Bu su Atranos içinden gelir. Nilüfer pınarı esasında azdır. Yollarda pınarlar karışub bir azim dere olub Misi kariyesi önünden inüb Mihraplı Köprü, Abdal (ve) Cıgalzade köprüleründen geçüb köprübaşına yakın Murdarca Suyu, Delice Su ve göl ayakları ve Karapınarla karışub bir azim nehir olur ve Mihalıç boğazından deryaya munsab olur. Gayette leziz sağ bir sudur. Mutedildir. Mihraplı Köprüde cümlesinden ala olur. Sair yerlerde arzın ahlamiyle değişir"* [2034].

Metinde bahsi geçen Mihraplı Köprü kısmen, Abdal Köprüsü ise tamamen ayaktadır. Bu köprü ve mevkiler üzerinden kabaca bir hat çizildiğinde söz konusu köprünün, yıkılmadan önce Nilüfer'in Hisar'ın kuzeyine denk düşen kesiminde bulunduğu anlaşılmaktadır.

3.6.2.3. Sapanca Kızılağaç Köprüsü

Arşiv kayıtlarından varlığı tespit edilebilen köprünün yeri ve durumu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

3.6.3. Sarnıç ve Suyolu

Rüstem Paşa'nın kapsamlı imar faaliyetlerinin olduğu Yalova, Sapanca ve Büyükkarıştıran'da inşa ettirdiği suyollarının haricinde; İstanbul birinci tepesinde, Bizans dönemine ait bir sarnıç ve buna bağlı suyollarının bakım ve onarımını -vakfı yoluyla- üstlenerek bölgenin su ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmuştur.

3.6.3.1. Sultanahmet Hipodrom (Soğuksu) Sarnıcı ve Suyolu

Yeri: Fatih İlçesi, Küçükayasoya Mahallesi (121 Ada, 78 Pafta, 30 Parsel)
Durumu: Bilinmiyor
İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Şubat 2018
Şekil No: 102-105 **Fotoğraf No:** 579-581.
Genel Tanım:

XIX. yüzyıl Evkâf belgeleri arasında varlığına tesadüf olunan yapı, 1847 tarihli bir kayıtta: "*cennetmekân Sultan Ahmed Han (tâbeserahû hazretleri) câmi'-i şerîfi*

[2034] Berrin Sarıtunç, "Bursa'da Sul Kültü ve Hamamlar", *Bursa Günlüğü*, 5 (Mart 2019), 39.

civarında, Kılıçhâne tahtında, Rüstem Paşa bodrumu dimekle arîf, kebîr su haznesi" şeklinde tarif edilmektedir[2035]. Başka bir belgede biraz daha detaylı şekilde: *"Sultanahmed civârında, Kılıçhâne tahtında kâin Cağalzâde Rüstem Paşa nâm sahibü'l-hayrın inşasına muvaffak oldukları on sekiz adet taş odaya müştemil kebîr su hazinesi"* olarak tanımlanmıştır[2036]. 1871 tarihli keşif defterinde ise *"ondokuz gözden ibaret olan hazine"* denilmiş[2037]; XX. yüzyılın başlarında henüz faal halde bulunan yapı hakkındaki bir kayıtta ise bu kez *"sarnıç"* tabiri kullanılmıştır.

Bahsi geçen sarnıcın, günümüzde Sultanahmet Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nin altında bulunan *"Hipodrom Sarnıcı"* olduğu, böylelikle anlaşılmaktadır. Arşiv kayıtlarında adı geçen *"Kılıçhâne",* lisenin bulunduğu alanda İstanbul'un fethinden 1867-68 yılına kadar faaliyetini sürdürmüş, bu tarihte kapatılarak *Sanayi Mektebi'*ne dönüştürülmüştür[2038]. Nitekim 1871 tarihli bir arşiv belgesinde sarnıcın üzerindeki yapı için *"Atîk Kılıçhâne"* ve *"Mekteb-i Sanayî"* isimleri birlikte kullanılmış; bundan sonraki kayıtlarda ilki terkedilerek yalnızca mektebin adı belirtilmiştir[2039].

Hipdrom Sarnıcı; kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan Bizans Hipodromu'nun güney ucunda, *sphendone* olarak adlandırılan 'U' biçimli bölümün alt yapısıdır[2040]. Denize doğru uzanan eğimli arazi üzerinde yükselen sphendone, dıştan, kargir ayaklar arasında atılan yarım daire formlu kemerlerle bunun üzerinde sıralanan sütun dizisinin oluşturduğu, iki katlı bir görünüme sahipti[2041] (Şekil 102). Sphendone duvarının gerisinde arenaya doğru, sırasıyla üzeri beşik tonoz örtülü çevre koridoru ve bu koridora dikey olarak sıralanan, dikdörtgene yakın yamuk planlı ve her biri beşik tonozlu 25 hücre mevcuttu[2042]. Çevre koridoruyla birlikte sphendon üzerindeki oturma sıralarına kaide oluşturan bu hücreler, başlangıçta Hipodrom'a ait personel, malzeme ve servis

[2035] BOA, EV.RZN. 47/75, belge tarihi: 4 C. ahir 1263 / 20 Mayıs 1847.
[2036] BOA, EV.MH. 1103/19, belge tarihi: 26 Safer 1282 / 21 Temmuz 1865.
[2037] BOA, EV.MH. 1559/25, belge tarihi: 20 Ramazan 1288 / 3 Aralık 1871.
[2038] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1: 53; Kurul, "Kılıçhane", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996), 4:559; Zeynep Ahunbay, "Sultan Ahmet Meydanı'nda Bulunan Marmara Üniversitesi Rektörlük Binaları'nın Tarihi Kimligi ve Restorasyon Sorunları", *Prof. Dr. Doğan Kuban'a Armağan*, (haz) Z. Ahunbay- D. Mazlum-K. Eyüpgiller, İstanbul: Eren Yayınları, 1996), 199.
[2039] BOA, EV.MH. 1559/25.
[2040] Philipp Forchheimer-Josef Strzygowski, *Die Byzantinischen Wasserbehalter Von Konstantinopel* (Wien: Druck Uno Verlag Der Mechitharisten Congregation in Wien, 1893), 105.
[2041] Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 78.
[2042] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, 64.

birimleri vs. olarak tasarlanmış olmalıdır[2043]. VI. yüzyılda Hipodrom'un hasar görmesine sebep olan 532 Nika Ayaklanması ve 557'deki büyük depremden sonra, sphendone duvarındaki ayaklar pilaster ve payandalarla güçlendirilmiş, yine bu sıralarda kemerlerin arası örülerek sphendone alt yapısı sarnıca çevrilmiştir[2044] (Şekil 103-104, Foto. 581). Söz konusu sarnıç ve buna bağlı suyollarının sonradan Rüstem Paşa'nın vakfından oluşu; İstanbul'un birinci tepesinde geçen yüzyılın başlarına kadar kullanıldığı anlaşılan bu su sisteminin, XVI. yüzyılda Rüstem Paşa tarafından onarım ve imar yoluyla ihya edildiğine işaret etmektedir. Nitekim Hipodrom çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan bulgular ve arşiv kayıtları bir arada değerlendirildiğinde, Rüstem Paşa'nın söz konusu imar faaliyetine ilişkin bazı somut göstergelerin de olduğu ortaya çıkmaktadır. Osmanlı döneminde -en azından XIX. yüzyılda- Hipodrom Sarnıcı ve buna bağlı suyolları "Soğukçeşme" adı ile biliniyordu[2045].

Sarnıca, sphendone duvarının batı ucuna yakın konumlandırılan merdivenle girilmektedir (Şekil 104-105). 2010 yılında sarnıçta yapılan bir inceleme sırasında; sarnıca inen basamakların önünde, çevre koridorunun ağzında su dağıtım sandığı ile bu sandıktan üç ana kola dağıtım yapan künkler ve demir boruların halen mevcut olduğu tespit edilmiştir[2046] (Foto. 580). Üzeri örtülerek gizlenmiş şekilde, koridor zemininde uzanan pişmiş toprak künkler, 18 santim çapında, XVI. yüzyılın tipik örnekleridir. Geç dönem eki olan demir boruların ise her bir parçası 2 metre uzunluğunda ve 10 santim iç çapına sahiptir; borular, sandığın çevresinde künklerin yanında iken devamında, sarnıcın duvarlarına çivilerle asılı halde uzanırlar[2047]. Bir başka araştırmada, sphendone

[2043] Forchheimer-Strzygowski, *Dİe Byzantınıschen Wasserbehalter Von Konstantinopel*, 169'da: sphendone alt yapısının, Hipdrom'un ilk inşası (Septimius Severus dönemi, MS. 193-211) sırasında sarnıç olarak tasarlandığı şeklinde görüşe yer verilmiştir.
[2044] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, 64-65.
[2045] Forchheimer-Strzygowski, *Dİe Byzantınıschen Wasserbehalter Von Konstantinopel*, 104-105; BOA, EV. MKT. 2700/86, belge tarihi: 18 Şevval 1319 / 28 Ocak 1902; İ.EV. 31/3, belge tarihi: 5 Muharrem 1320 / 14 Nisan 1902.
[2046] Çiğdem Özkan Aygün-Mustafa Kaçar-Atilla Mustafa Bir, "İstanbul'un Birinci Tepesindeki Sarnıç, Kuyu, Galeriler ve Su Dağıtımına İlişkin Yeni Bulgular: Ayasofya, Topkapı Sarayı ve Hipodrom Araştırmaları" *İSTYAM Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu 1-5 Ekim 2013 Bildirileri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, 2013), 267, 269; Çiğdem Özkan Aygün-Ali Hakan Eğilmez "Lost Constantınople: Subterranean Water Structures- Applıcatıon Of Speology Technıques In The Archaeologıcal Research" *HYPOGEA 2015 International Congress of Speleology in Artificial Cavities* March 11/17 (Italy-Rome, 2015), 7.
[2047] Aygün-Kaçar-Bir, "İstanbul'un Birinci Tepesindeki Sarnıç, Kuyu, Galeriler ve Su Dağıtımına İlişkin Yeni Bulgular: Ayasofya, Topkapı Sarayı ve Hipodrom Araştırmaları", 269; Aygün- Eğilmez "Lost Constantınople: Subterranean Water Structures- Applıcatıon Of Speology Technıques In The

duvarındaki bazı ayakların, Bizans döneminde eklenen tuğla payandalardan farklı olarak taş malzeme ile güçlendirildiği belirtilmektedir[2048]. Koridor ve hücre duvarlarında, sarnıcın su seviyesine belirleyen sıva kaplamanın da XVI. yüzyılda, en azından yenilenmiş olması gerekir.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, sarnıç içerisinde künklerin işaret ettiği söz konusu üç suyolundan biri, "Küçük Ayasofya târiki"dir[2049]. İleride görüleceği üzere, Rüstem Paşa'nın Küçük Ayasofya Camii'nin hemen kuzeyinde, Çardaklı Hamamı'nın yanına inşa ettirdiği çeşmesi, sphendon/sarnıcın güneyini takip eden bu su yolu ile bağlantılı olmalıdır. İkinci suyolu ise tam ters istikamette, doğrudan Sultanahmet Meydanı'na ulaşıyordu[2050]. Sarnıcın batı ucundan çıkarak kuzeye yönelen bu suyolunun bir kısmı, 1927 yılında S. Casson'un tarafından yapılan Hipodrom kazıları sırasında ortaya çıkarılmış ve bu sırada, suyoluna ait bir kolun Burmalı Sütun'a ulaştığı tespit edilmiştir[2051] (Şekil 104). Burmalı Sütun gibi Hipodrom'un spinası üzerindeki Örme Sütun'un da sonradan çeşme olarak kullanıldığı, kaidesinde halen görülebilen dört yönlü lüle deliklerinden anlaşılmaktadır. Arşiv kayıtlarına göre At Meydanı'ndaki çeşmelerden ancak birinin, "Saka Çeşmesi"nin adına rastlanmaktadır. Bu suyolunun kuzeybatıdaki Binbirdirek Sarnıcı'na kadar ulaşmış olabileceğine dair bir görüş bulunmaktadır[2052].

Hipodrom Sarnıcı ile bağlantılı olan üçüncü suyolu hakkında bilgi yoktur. Fakat Rüstem Paşa'nın sphendone duvarının doğu ucuna bitişik olarak inşa ettirdiği "Nakilbet Çeşmesi", sarnıcın boşta kalan doğu yönünü işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir (Foto. 579, 582). Bu durumda üçüncü suyolunun, söz konusu çeşmenin 50 metre kadar kuzeybatısında olan Nakibent Sarnıcı ile de bağlantılı olabileceği, akla gelebilir. Rüstem Paşa'nın hem bu sphendone duvarı üzerindeki hem de Küçük Ayasofya Camii'nin

---

Archaeologıcal Research", 9.

[2048] Burcu Büken Cantimur-Hasan Fırat Diker, "İstanbul'un Orta Yerinde Bir Koca Duvar: Sfendon", *ISLAH 2019 2. Uluslararası İslami Mimari Miras Mamur Çevre ve Gelecek Konferansı 26-28 Ağustos 2019 Bildiri Kitabı,* (Ed.) Mine Esmer-Ruba Kasmo (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2019), 169-171.

[2049] BOA, EV.MH. 1103/19, belge tarihi: 26 Safer 1282 / 21 Temmuz 1865.

[2050] BOA, EV.MH. 1500/22, belge tarihi: 30 Zilkade 1287 / 21 Şubat 1871.

[2051] Yasemin Tümer Erdem, "Atatürk Dönemi Arkeoloji Çalışmalarından Biri: Sultanahmet Kazısı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 21/62 (Temmuz 2005): 757, 762-763; Aygün-Kaçar-Bir, "İstanbul'un Birinci Tepesindeki Sarnıç, Kuyu, Galeriler ve Su Dağıtımına İlişkin Yeni Bulgular: Ayasofya, Topkapı Sarayı ve Hipodrom Araştırmaları", 269.

[2052] Aygün-Kaçar-Bir, "İstanbul'un Birinci Tepesindeki Sarnıç, Kuyu, Galeriler ve Su Dağıtımına İlişkin Yeni Bulgular: Ayasofya, Topkapı Sarayı ve Hipodrom Araştırmaları", 269.

yakınında olan çeşmesi, -birbirinin aynısı olan- kitabelerine göre H. 957 (M. 1550) yılında inşa edilmiştir. Dolayısıyla Rüstem Paşa'nın Hipodrom Sarnıcı ve suyollarındaki onarım/imar faaliyetinin de bu sırada gerçekleşmiş olduğu ileri sürülebilir.

Sarnıcın 1847 yılında tamamlanan onarımı hakkında detaylı bilgiler yoktur; onarım sırasında içine birikmiş çamurun temizlendiği ve çalışmaların 35.579 kuruşa mal olduğu anlaşılmaktadır[2053]. 1865'te *"Küçük Ayasofya târiki"*nin bir kısmı onarım görmüştür[2054]. 1871 yılında, Sultanahmet meydanında *Saka Çeşmesi'*ne uzanan tatlı suyoluna, pis su *"çerkâb"* karıştığından tahliyesi ile su yolu ve haznenin temizliği yapılmıştır[2055]. Su nezaretinden onarıma memur edilen Süleyman Ağa gözetiminde gerçekleşen işlemler şu şekilde kaydedilmiştir:

> *"Esb (At) meydanı sebil sularıyla saka çeşmesinin ayağına mahsus olan lağımın önü tıkanarak su yoluna neşf iderek hazine-i mezkûra kadar câri olduğundan mezkûr lağımın baca küşadıyla tathîr ve tahliyesi: tûlen 100 x (fî)10 = 1000 kuruş; baca küşâdı= 720 kuruş*
>
> *Ondokuz gözden ibaret olan hazinenin şüpheden vareste olmak üzere terâkim iden çamurunun tathîr ve tahliyesi masârıfı= 750 kuruş*
>
> *Meydân-ı mezkûreden hazine-i mezkûreye gelinceye kadar mevcut olan künklerinin top çekme tamiri= 250 kuruş*
>
> *Hazine-i mezkûrun tathîrı için küşâd olınacak taban savaklarının lökün ile tesviyesi ve fesh olınan musluklarının mahâllerine vaz'ı masârıfı: 250 kuruş*
>
> *Zikr olınan saka çeşmesi nezdinde kâin lağım ağzına temür ızgara ve taş çarçûbe vaz'ı masârıfı: 200 kuruş"*[2056].

1894'te tekrar temizlenen hazne[2057], 1908 yılına gelindiğinde *"tehlikeli bir halde harâb"* olmuş, keşfine müteakip onarımı, ihalesini alan *Hacı Ali Kalfa* tarafından (21.800 kuruş bedelle) gerçekleştirilmiştir[2058]. Bu arada 1902 yılında, suyollarının bir kısmında gerçekleştirilecek tamir ve temizlik işleri için (mecidî 19 kuruşdan 8.769

[2053] BOA, EV.RZN. 47/75, belge tarihi: 4 C. ahir 1263 / 20 Mayıs 1847.
[2054] BOA, EV.MH. 1103/19, belge tarihi: 26 Safer 1282 / 21 Temmuz 1865.
[2055] BOA, EV.MH. 1500/22, belge tarihi: 30 Zilkade 1287 / 21 Şubat 1871.
[2056] BOA, EV.MH. 1559/25, belge tarihi: 20 Ramazan 1288 / 3 Aralık 1871
[2057] BOA, EV.MKT. 2005/69, belge tarihi: 16 Zilkade 1311 / 21 Mayıs 1894.
[2058] BOA, İ.EV. 48/42, belge tarihi: 7 Receb 1326 / 4 Ağustos 1908.

kuruş bedelle) keşfi yapılmış[2059] ve kısa süre içerisinde, Su Nazırı Ömer Paşa nezaretinde emaneten tamiri için onay verilmiştir[2060].

3.6.4. Sebil ve Çeşmeler

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği külliye/manzumelerin çevresinde yaptırdığı çeşmelerden tespit edilebilen 13'ü (İstanbul'da 1, Tekirdağ'da 4, Yalova'da 4, Büyükkarıştıran'da 2, Sapanca'da en az 1 ve Mudurnu'da 1 çeşme), bağlı olduğu yapılarla birlikte daha önce değerlendirilmişti. Bunların dışında; Rüstem Paşa'nın vakfiyeleri, günümüze ulaşan yapı veya kitabeleri ile tarihi kayıtlar üzerinden, Anadolu'da 20 ve Saraybosna'da 1 adet olmak üzere toplam 21 çeşmenin daha varlığı tespit edilebilmektedir.

Rüstem Paşa'nın Anadolu'da yaptırdığı çeşmelerle ön plana çıkan yerleşim yeri, kuşkusuz Beypazarı'dır. Rüstem Paşa burada oniki çeşme yaptırarak kentin temiz su ihtiyacını, neredeyse tek başına karşılamıştır. Anadolu'daki geri kalan çeşmelerin altısı başkent İstanbul'da, birer tanesi de Bolvadin ve Hayrabolu'da inşa edilmiştir.

3.1.15. İstanbul Rüstem Paşa Sebili

Yapının Yeri: Fatih İlçesi, Kalenderhane Mahallesi, Şehzade Camii Külliyesi Haziresi içinde (165 pafta, 950 ada, 2 parsel)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: 1561 **İnceleme Tarihi:** Şubat 2018
Şekil No: 106 **Fotoğraf No:** 261-268
Genel Tanım:

Mihrimah Sultan tarafından, Şehzade Camii haziresinin güneybatı ucunda, Rüstem Paşa Türbesi'nin hemen önüne inşa ettirilen sebil[2061]; dikdörtgen planlı, üzeri kiremitle kaplı kırma çatı ile örtülü, sade görünüşlü bir yapı idi[2062] (Şekil 36, Foto. 263). 1916 yılında yıktırılmış, geriye hazirenin batı duvarı üzerine açılan servis penceresi ile duvar

[2059] BOA, EV.MKT. 2700/86, belge tarihi: 18 Şevval 1319 / 28 Ocak 1902.
[2060] BOA, İ.EV. 31/3-3, belge tarihi: 5 Muharrem 1320 / 14 Nisan 1902; BEO. 1830/137211, belge tarihi: 8 Muharrem 1320 / 17 Nisan 1902.
[2061] VGMA d. 635/2, no: 9, s. 80 (12-17. satırlar), vakfiye tarihi: Evâil-i R. evvel 970 / 29 Ekim - 7 Kasım 1562.
[2062] Yılmaz Önge, "Mimar Koca Sinan`ın Sebilleri", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu 24-27 Ekim 1988 Bildirleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 114.

gerisinde iki su teknesi ulaşabilmiştir[2063]. Tespit edebilen arşiv kaynaklarının neredeyse tamamında yapı *Rüstem Paşa Sebili* adıyla kayıtlıdır.

Mihrimah Sultan tarafından sebilde, gelip geçen yolculara su verecek 4 *saka* tayin edilmişti. Bunlar vazifelerini nöbetleşe yapacak, türbe ve sebilin etrafının temiz olmasına da dikkat edeceklerdi[2064]. Ayrıca mum, ibrik, kase ve süpürge gibi ihtiyaçları için günlük iki akçe tahsis edilmiş; sebilden istifade edecekler için de yaz aylarında kar temin edilmesi (sıcaklarda hergün birer yük, Temmuz ve Ağustos aylarında günlük 2,5 yük, Ramazan ayı yaz aylarına denk geldiğinde ise geceleri, gündüz verildiğine denk olacak şekilde) şart koşulmuştu[2065].

Sebilin XIX. yüzyıldaki onarımlarının büyük bir kısmı su yolu tamiratlarıdır. 1835 yılındaki onarım sırasında ayrıca hazne tamiri yapılmış, muslukları ve lülesi yenilenmiştir (981 kuruş)[2066]. 1838, 1842, 1844 ve 1856'daki suyolu onarımları oldukça küçük ölçeklidir[2067]. Bu arada, 1843 yılında türbedar Mehmed Efendi tarafından sebilin bazı cam-çerçeveleri yenilenmiş[2068], -türbe ile birlikte- camların temizliği (tathîri) yapılmıştır[2069]. Daha kapsamlı bir suyolu onarımı 1873'de, müteahhidi Ahmed Efendi tarafından gerçekleştirilmiş (4100 kuruş)[2070]. 1893 yılında, türbe onarımı yapılırken sebil çatısının bozulan kiremitleri yenilenmiştir (toplam 3204,33 kuruş)[2071]. Sebilin tespit edilebilen son onarımı bu tarihtedir. Bir yıl sonra sebilin hemen yanına belediye memurları için bir baraka yapılmış[2072] sebilin pencerelerini kapatıp çalışmasına engel olduğu gerekçesiyle de şikâyet üzerine kaldırılması için yazışmaları yapılmıştır[2073].

Mimari Özellikleri

[2063] İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), 63.
[2064] VGMA d. 635/2, no: 9, s. 81 (20-26. satırlar).
[2065] VGMA d. 635/2, no: 9, s. 81 (29-37. satırlar).
[2066] BOA, EV.ZMT. 37/128, belge tarihi: 13 C. evvel 1251 / 6 Eylül 1835.
[2067] BOA, HMH.SRG. 58/242, belge tarihi: 9 C. evvel 1254 /31 Temmuz 1838; BOA, EV.SRG. 240/154, belge tarihi: 2 C. evvel 1258 / 11 Haziran 1842; BOA, EV.RZN. 7/72, belge tarihi: 12 C. ahir 1258 / 21 Temmuz 1842; BOA, EV.EMH. 204/50, belge tarihi: 28 Receb 1260 / 13 Ağustos 1844; BOA, EV. MH. 538/45, belge tarihi: 11 C. evvel 1272 / 19 Ocak 1856.
[2068] BOA, EV.SRG. 284/71, belge tarihi: H. 1259 / 1843; EV.SRG. 285/78; EV. EMH. 176/14, belge tarihi: 3 Ramazan 1259 / 27 Eylül 1843.
[2069] BOA, EV.EMH. 180/135, belge tarihi: 20 Zilkade 1259 / 12 Aralık 1843.
[2070] BOA, EV. MKT. 1708/29, belge tarihi: 23 C. ahir 1290 / 18 Ağustos 1873
[2071] BOA, EV. d. 28088 no: 860, belge tarihi: 11 K. evvel 1309/ 23 Aralık 1893.
[2072] BOA, EV.MKT. 2216/76, belge tarihi: 22 R. evvel 1314 / 31 Ağustos 1896.
[2073] BOA, EV.MKT. 2217/91, belge tarihi: 27 R. evvel 1314 / 5 Eylül 1896.

Sebilin günümüze ulaşabilen servis penceresi, hazirenin batı duvarından önündeki Şehzadebaşı Caddesi'ne açılmaktadır. 1.37x1.91 metre ölçülerindeki[2074] dikdörtgen formlu pencere, demirden lokma parmaklıklıdır. Düz lento ve söveleri ile tezgah olarak kullanılan 70 santimetre genişliğindeki eşik kısmı, mermer malzemden imal edilmiştir. Pencerin tavanında, kabartma olarak işlenmiştir. Pencerenin sağ tarafında (güneyinde) yaklaşık 40x40 santimetre ölçülerinde bir niş bulunmaktadır. İçine açılan bir delikle arkasına denk gelen tekne ile irtibatlandırılan bu niş vasıtasıyla, dışarıdan da sebile su aktarılabilmekte idi[2075] (Foto. 264-267). Duvarın gerisindeki mermer tekneler, taş kaide üzerine oturtulmuşlardır (Foto. 264-268). İzzet Kumbaracılar, bu teknelerin önünde Bergama'dan getirilmiş mermerden antik bir küpün bulunduğunu, 1931 yılında buradan alınarak Topkapı Sarayı'nda Zülüflü Baltacılar Koğuşu önüne konulduğunu bildirmektedir[2076].

3.6.4.1. İstanbul-Sultanahmet Rüstem Paşa/Nakilbent Çeşmesi

Yapının Yeri: İstanbul Fatih İlçesi, İshakpaşa Mahallesi Nakilbent Sokak (Ada 121, Pafta 78)
Durumu: Mevcut.
İnşa Tarihi: H. 957 / 1550) **İnceleme Tarihi:** Şubat 2018
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Sultanahmet meydanının (At meydanı) Marmara denizi yönündeki ucunda, Bizans Hipodromu'nun batı sınırını oluşturan yarı daire biçimli sed duvarı *'sphendon'*un güney yüzüne bitişik olarak inşa edilmiştir. Kesme küfeki taşından inşa edilmiş dikdörtgen formlu çeşme; sivri kemerli, klasik Osmanlı duvar çeşmesi tipindedir. İnşa tarihi, kitabesinin altında rakamla yazılı olup sülüs hatla Türkçe yazılı kitabe metni şu şekildedir:

صاهب لخير موكرّم منبع لطف و كر Sâhibü'l-hayr-ı mükerrem menba-i lutf u kerem
اصف سلطان سليمانن حضرت رستم علم Âsaf-ı Sultân Süleymân hazret-i Rüstem-i 'alem

[2074] Sebil penceresi, niş ve teknelerin ölüleri için bkz. Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, 63; Feyza Aykutlu, *Şehzade ve Süleymaniye Külliyeleri'nde Su Mimarisi* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 40-43.
[2075] Önge, "Mimar Koca Sinan`ın Sebilleri", 114.
[2076] Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, 63.

Fî sebîlillâh yapub bu çeşmeyi itdi sebîl	فی سبیل الله بونی ایتدی بنا
Hak nasîb ide âna aynen tüsemmâ selsebîl	حق نصیب ایده اکا عیناً تسمّی سلسبیل
Sâf meşreb teşne-diller çeşmeyi kıldıkda seyr	صاف مشرب تشنه دللر چشمهٔ قلدقده سیر
Didiler tahsîn idüb târihini zî ayn-ı hayr 957	دیدلر تحسین ایدب تایخنی زی عین خیر ۹۵۷

1869'da çeşme haznesinin temizliği "tathîr ve tesviyesi" masrafına (1500 kuruş) dair bir kaydı mevcuttur[2077].

Mimari Özellikleri:

Dikdörtgen planlı çeşmenin yerden yüksekliği 3,39 genişliği 3.05 metre ölçülerindedir. Duvar yüzeyinden çıkıntı yapan yüzeyi, duvarının yapısı nedeniyle değişiklik göstrmekle birlikte, en geniş yeri 121 santimetredir. Dıştan bir düz, bir içbükey (armudî kesitli) silmenin çevrelediği çeşme nişi, sivri kemerli olup kemer ayaklarının köşeleri pahlanarak yuvarlatılmıştır. Kemerin kilit taşında, büyük ölçüde erimiş bir gülbezek motifi yer almaktadır. Kemerin altındaki kitabe, 35x60 santimetre ölçülerindedir. Yeşil zemin üzerin altın yaldızla işlenen kitabe metni; karşılıklı olarak, yanları dilimli kartuşlar içerisine alınmış, bu şekilde ortada oluşan tepelik formlarının en altına da inşa tarihi işlenmiştir. 55x105 santimetre ölçülerindeki ayna taşı mermerden olup, düz yüzeyli silmelerle çerçevelenlenmiş sade bir görünüme sahiptir. Yalak kısmının dışa bakan yüzeyi de mermer malzemeden imal edilmiştir. Ayna taşının iki yanında kare formlu (20x20 cm.) birer suluk bulunur.

3.6.4.2. İstanbul-Küçükayasofya Rüstem Paşa / Şeftali Çeşmesi

Yapının Yeri: İstanbul Fatih İlçesi İsakpaşa Mahallesi, Kaleci Sokak (Ada 2816, Pafta 71, Parsel 1)
Durumu: Mevcut.
İnşa Tarihi: H. 957 / 1550 **İnceleme Tarihi:** Şubat 2018
Şekil No: - **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Küçük Ayasofya Camii'nin kuzeyinde, Küçükayasofya Cami sokağı ile Kaleci sokağın kesiştiği köşede, Çardaklı Hamamı'nın (1503-1504) önünde yer alır. Çeşme Osmanlı

[2077] BOA, EV.MH. 1444/54, belge tarihi: 9 Ağustos 1285 / 21 Ağustos 1869.

döneminde -en azından XIX. yüzyılda- "Şeftali Çeşmesi" adıyla bilinmektedir[2078]. Yaklaşık 230 metre kadar batısındaki, Nakilbent Sokak üzerinde bulunan çeşmenin mimari özelliklerini birebir yansıtır. Farklı olarak arkasına bitişik su haznesi bulunan bu yapı, tipolojide "tek yüzlü meydan çeşmesi" grubuna dahil edilmektedir. Kitabesi de aynı olup diğerinin kalıbı kullanılarak oluşturulmuş, yalnız tarihi, rakamla yazılmamıştır[2079].

1830'lu yıllardaki belirli aralıklarla yapılmış onarımlarına ilişkin kayıtlar, genellikle suyollarına yapılan masraf beyanlarıdır. 1830-31 arasında, çeşme ile Küçük Ayasofya ile arasındaki *"*Küçük Ayasofyaya varınca" suyolunun gerekli görülen kısımları, 150 kuruşa onarılmıştır[2080]. 1333 yılındaki masraf kaydında herhangi bir detay yoktur: "Şeftali çeşmesi masrafı=125 kuruş"[2081]. 1836'da da suyolunun bazı boruları yenilenmiş, kullanılan malzemeler (boru için yedirme, kireç, tuğla ve Horasan (harcı), taş), işçi ücretleri (suyolcu, lağımcı, rençber ve kaldırımcı) ve nakliye giderleri, detaylı olarak hesaplanmıştır (toplam 2307,5 kuruş)[2082].

Mimari Özellikleri:

Kesme küfeki taşından inşa edilen dikdörtgen planlı çeşme, bugünkü yol seviyesinden 35-50 cm. kadar aşağıda kalmıştır. 1,20 x 3,05 metre ölçülerindeki çeşmenin yerden yüksekliği 2.94 metredir. Ön yüzündeki sivri kemerli nişin (genişliği 1.87, yüksekliği 2.36 metre) kitabesi 35x60; bunun altındaki ayna taşı ise 65x95 cm. ölçülerindedir. Yalak derinliği 35 cm.'dir. Nakilbent sokak üzerindeki çeşmeden farklı olarak, sulukların üst kısmı düz değil, dilimli kaş kemer formunda; sivri kemerinin kilit taşı da bezemesizdir. Ayrıca yalağaın iki yanında, öne doğru uzanan, taştan mamul birer seki bulunur. Çeşmenin arkasına bitişik su haznesi 109 cm. eninde ve 103 cm. yüksekliğindedir. Haznenin üst tarafında demir bir kapak bulunur.

3.6.4.3. İstanbul-Yeşilköy Rüstem Paşa Çeşmesi

Yapının Yeri: İstanbul-Bakırköy İlçesi Yeşilköy Semti

[2078] BOA, EV.SRG. 15/346, belge tarihi: H. 1246 / 22 Haziran 1830-11 Haziran 1831 arası; BOA, EV.d. 9419, s. 6, belge tarihi: 20 Şevval 1248 / 12 Mart 1833; EV.SRG. 108/84, belge tarihi: 12 Ramazan? 1252 / 21 Aralık 1836?.
[2079] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 484.
[2080] BOA, EV.SRG. 15/346.
[2081] BOA, EV.d. 9419, s. 6,
[2082] BOA, EV.SRG. 108/84.

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Şubat 2018

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın İstanbul'da inşa ettirdiği çeşmeler arasında, vakfiyelerinde kayıtlı olan tek çeşme olup "Ayestefanos nam mahalde" gösterilmiştir[2083]. Günümüze izi kalmamış olan çeşme hakkında hiçbir arşiv belgesi tespit edilememiştir.

3.6.4.4. İstanbul-Üsküdar Rüstem Paşa / Taşçılar Çeşmesi

Yapının Yeri: İstanbul Üsküdar Zeynep Kamil Mahallesi, Karacahahmet Duvardibi Mevkii

Durumu: -

İnşa Tarihi: 952 / 1545-46 **İnceleme Tarihi:** Şubat 2018

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Hüseyin Ayvansarâyî'nin, "Çeşme-i Taşcılar Sâhibü'l-Hayrât Rüstem Paşa" başlığı ile kitabesini naklettiği yapı; Üsküdar'da, adını aldığı Taşçılar Camii'nin yakınında bulunuyordu[2084]. Karaca Ahmet Türbesi civarında -Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin bina emini- Mehmed Ağa'nın inşa ettirdiği bu caminin karşısında da Himmet Dede'nin açık kabri vardı[2085]. Bu mezarın 1916-17 (H. 1326) tarihindeki yol genişletme çalışması sırasında, Karacahmet Camii önündeki bugünkü yerine taşındığı bilinmekle birlikte, cami ve çeşmenin de bu sırada ortadan kalktığı düşünülmektedir[2086]. Yola katılan alan, Karaca Ahmed Camii'nin doğusunda, cami ile Balcılar Yokuşu Sokağı başındaki su terazisi arasında kalan "Duvardibi Mevkii" sınırları içerisindedir[2087]. Konumu itibariyle

[2083] VGMA.d. 635/2, sıra nr. 13, s.139 (41. satır), 10 Safer 965 / 3 Aralık 1557.
[2084] Ayvansarâyi, *Mecmuâ-i Tevârih*, 74; Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 633; Kolağası Mehmed Raif, *Mir'at-ı İstanbul* (İstanbul: İlm Matbaası, 1314), 93; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri* II, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1945), 256-258; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* II, 80; Haskan, *Çağlar Boyunca Üsküdar* 3:1138-1139.
[2085] Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 633.
[2086] Haskan, *Çağlar Boyunca Üsküdar* 3: 1138; Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* 2: 80; Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 484.
[2087] Haskan, *Çağlar Boyunca Üsküdar* 3: 1139.

Bağdat yolu üzerinde bir menzil çeşmesi olduğu anlaşılan çeşmenin H. 952 (M. 15 Mart 1545 - 3 Mart 1546 arası) tarihli kitabe metni, şöyleydi[2088]:

صاحب الخير اصف روشن نهاد	Sâhibü'l-hayr âsaf-ı rûşen-nihâd
حضرت رستم علم خاتم سخا	Hazret-i Rüstem a'lem hâtem-i sehâ
فی سبیل الله بونـی ایتدی بنا	Fî sebillillâh bunu etdi binâ
سلسبیل ایده خدا اکا جزا	Selsebîl ide Hüdâ ânâ cezâ
تشنه دللر دیدیلر تریخنی	Teşne-diller didiler târihini
چشمهٔ مأ حیات جنفزا ۹۵۲	Çeşme-i mâ' hayât-ı canfezâ
	(H.952/M.1545-46)

3.6.4.5. İstanbul-Ortaköy Rüstem Paşa Çeşmesi

Yapının Yeri: İstanbul Beşiktaş İlçesi Ortaköy Mahallesi

Durumu: Yıkılmış.

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Şubat 2018

Şekil No: -

Fotoğraf No: -

Genel Tanım:

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivlerinde bulunan, Rüstem Paşa'nın vefatından kısa bir süre sonra, 1564 ve 1565 yıllarında düzenlenmiş iki kayıt; Ortaköy'de deniz kenarında bulunan "Rüstem Paşa Çeşmesi"nin varlığını belgelemektedir. Kayıtlar doğrudan çeşme ile alakalı olmayıp bu tarihlerde satışı yapılan bir bağ ve iki ev hakkındadır[2089]. Rüstem Paşa Çeşmesi'nin adı, bu mülklere yakınlığı sebebiyle yerlerini tarif etmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla söz konusu kayıtlarda, çeşmenin bânisi veya durumu hakkında herhangi bir detay bulunmamaktadır.

Çeşmenin, bu çalışmanın konusunu oluşturan Rüstem Paşa'nın eseri olduğu kesin olarak saptanamasa da Ortaköy'de kendisinin adı ile anılan, günümüze gelememiş bir yapının varlığını göz ardı etmemek adına, çalışmaya dahil edilmiştir.

3.6.4.6. İstanbul-Galata Yanıkkapı Çeşmesi

Yapının Yeri: İstanbul Beyoğlu İlçesi

Durumu: Yıkılmış.

[2088] Ayvansarâyi, *Mecmuâ-i Tevârih*, 74; Ayvansarâyi, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, 633.
[2089] TS.MA.d 7045/-, belge tarihleri: 18 Muharrem 972 / 26 Ağustos 1564 ve 10 R. evvel 973 / 5 Ekim 1565.

İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Şubat 2018
Şekil No: -
Fotoğraf No: -
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın Üsküdar'da olan çeşmesi gibi bu yapının varlığını da Hüseyin Ayvansarâyî; "Târîh-i Çeşme-i Yanık-Kapu Der Galata" başlığı ile bildirnekte ve şu şekilde kitabe metnine yer vermektedir[2090]:

"Devlet ile Rüstem olmuştur dilâ
Âsâf-ı[2091] Sultan Süleymân-ı zamân

N'ola teşne dillere erse hayât
Kıldı cârî sû-be-sû âb-ı revân

Sıhrî-i dâ'î dedi târîhini
Çeşme-i 'ayn-ı hayât-ı câvidân (956/1549)".

Yanık Kapı, Rüstem Paşa'nın 1550 tarihli Galata Kervansarayı (Kurşunlu Han)'ın kuzeybatısında, Galata surlarının doğu kenarı üzerinde yer alır. Çeşmenin akıbeti ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamıştır.

3.6.4.7. Ankara-Beypazarı Rüstem Paşa Çeşmeleri (12 Adet)

Yeri: Altındağ İlçesi, Alpaslan Mahallesi Hisar Meydanı (448 ada, 14-28 parsel)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: H. 922 / M. 1522-23
İnceleme Tarihi: Ekim 2016
Şekil No: 73
Fotoğraf No: 509-521

Beypazarı ile ilgili B.O.A.'nde çeşmeler ile ilgili şu kayıt bulunmaktadır. Beypazarı'ndaki Türk devri yapılarının incelendiği tez çalışmasında, XVI. yüzyıla ait herhangi bir çeşmenin varlığından bahsedilmemekte, mevcut çeşmeler XVIII-XX. yüzyıllar arasına tarihlendirmektedir.

3.6.4.8. Tekirdağ-Hayrabolu Rüstem Paşa Çeşmesi

Yeri: Tekirdağ İli Hayrabolu İlçesi Merkezi

[2090] Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 153.
[2091] Âsâf, Hz. Süleyman'ın veziri (Âsâf b. Berhiyâ) olup daha sonra kendisine nispetle padişahın vezirlerine âsâf unvanı verilmiştir. Bkz.: Şemseddin Sâmi, *Kamûs-ı Türkî*, 37.

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: - **İnceleme Tarihi:** Ekim 2019

Şekil No: - **Fotoğraf No: -**

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın buradaki çeşmesi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında ilçe merkezinde bulunan 57 çeşmenin[2092] pek azı günümüze ulaşabilmiş olmakla birlikte en erken tarihlisi, Osmanlıca kitabesine göre H. 1329 (M.1913) yılında inşa edilmiş, Hisar Mahallesindeki Leylek Çeşme'dir[2093].

3.6.4.9. Afyon-Bolvadin Rüstem Paşa Çeşmesi

Yapının Yeri: Bolvadin İlçe Merkezi, Ali Efendi Mahallesi

Durumu: Mevcut

İnşa Tarihi: 960 /1553 **İnceleme Tarihi:** Haziran 2016

Şekil No: 87 **Fotoğraf No:** 630-646

Genel Tanım:

Hakkında herhangi bir arşiv belgesi bulunmayan çeşmenin varlığı, bugün Bolvadin'deki Çarşı Camisi'nin giriş cephesinde yer alan kitabesinden anlaşılmaktadır. Cephenin batı köşesinde, zeminden 76 cm. yükseklikte ve 45 x 95 cm. ölçülerindeki mermer kitabe; oval kartuşlar içerisinde ikişerli üç sıra halinde nesih hatlı Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup kitabenin transkripsiyonu şu şekildedir:

"Makbûl-ü Şah Süleyman Rüstem vezir-i âzam
Mislin getirmemiştir dünyaya ibn-i adem

Bu cay-ı dîlkûşanın olmaya suyu gark
Ayn-ı hayata benzer akıttı âb-ı hürrem

Anıldıkça nam-ı hayr ile bile densün
Bu çeşme şâra tarih ab-ı revan-ı Rüstem"[2094].

Çeşmenin yapılışı ebced hesabıyla H.960 (M.1553) tarihini göstermektedir[2095]. Muharrem Bayar'a göre çeşme, Rüstem Paşa Hamamı'nın erkekler girişinin sağ

[2092] Serez, *Osmanlı Döneminde Tekfurdağı (Tekirdağ) Salnameleri (Yıllıkları)*, 70, 80, 127.
[2093] Baysalan, *Gelmişi Geçmişi Bugünüyle Hayrabolu*, 64.
[2094] Gönçer Afyon İli Tarihi, 2: 237.
[2095] Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, 2: 237.

tarafında yer alıyordu; 1935 yılında yıkıldıktan sonra kitabesi, Çarşı Camii'nin 1958 yılındaki onarımı sırasında yerleştirilmiştir[2096].

3.7. Sivil Mimari

Bu başlık altında, Rüstem Paşa ile ilişkilendirilebilen *dört saray* yapısı ele alınmıştır. Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği, *imaret* (Sapanca ve Tekirdağ'da), *tabhane/misafirhane* (Dibek'te bir ve Büyükkarıştıran'da iki adet) gibi sosyal içerikli yapıları, külliye dahilinde inşa edilmiş olduklarından, "sivil mimari" veya "sosyal yapılar" gibi, ayrıca bir başlık oluşturulmasına gerek duyulmamıştır.

3.7.1. İstanbul-Cağaloğlu Rüstem Paşa Sarayı

Yapının Yeri: Fatih İlçesi Sururi Mahallesi (315 Ada, 136 Pafta, 75 Ada)
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: 1557'den önce **İnceleme Tarihi:** Temmuz 2018
Şekil No: 46-47 **Fotoğraf No: -**
Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesinde Medrese ve Çaşnigir Hanı'nın yerini tarif etmek için "Mahmûd Paşa Mahallesinde kendi sa'adethâneleri kurbünde" şeklinde atıfta bulunulan[2097] saray; medresenin yaklaşık 150-200 metre kadar güneydoğusunda, bugünkü İran Konsolosluğu ile İstanbul Erkek Lisesi[2098] binalarının arasında kalan alanda bulunuyordu[2099]. Hoca hanı civarında "Çifte Saraylar Mevkii" olarak adlandırılan[2100] bu alanda, Rüstem Paşa Sarayı'nın hemen yanında, Vezir Hasan Paşa'nın da sarayı, medresesi, çeşme ve sebili (medrese altında) yer almakta idi[2101].

Sarayın ilk onarımı Rüstem Paşa'nın sağlığında, Behram Kethüdâ nezaretinde gerçekleştirilmiştir (-bir saray ağasının hanesi onarımı ve iaşe masraflarıyla birlikte- 27.

[2096] Bayar, *Bolvadin* Tarihi, 2: 296.
[2097] Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", s. 240-241.
[2098] 1897 yılında Aléxandre Vallaury tarafından inşa edilen *Düyun-u Umumiye* binasıdır, bkz.: Afife Batur, "Düyun-u Umumiye Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 3: 111-113.
[2099] BOA. EV.MKT. 330/25-2, belge tarihi: 13 Receb 1327 / 31 Temmuz 1909.
[2100] BOA. EV.MKT. 560/121, belge tarihi: 25 Zilkade 1287 / 16 Şubat 1871; VGMA, d. 974, sıra nr. 99, s. 63, belge tarihi: 15 Safer 1298 / 17 Ocak 1881.
[2101] BOA, AE.SAMD.III 26/2499, belge tarihi: 16 R. ahir 1118 / 28 Temmuz 1706; AE.SMHD.II. 113/9591, belge tarihi: 17 R. evvel 1255 / 31 Mayıs 1839.

838 kuruş)[2102]. Paşa'nın vefatından sonra saray, (torunları üzerinden) damadı *Ciğalazade Yusuf Sinan Paşa* (1544-1606) tarafından kullanılmıştır. Sarayın hemen güneyine bir de hamam yaptıran Sinan Paşa, daha sonra Rüstem Paşa neslinin bu adla anılmasının yanında, *Cağaloğlu* semtinin de isim babası olmuştur[2103].

Saray daha sonraları, Cabi Ömer Efendi (1750-1814)'nin de işaret ettiği üzere, devlet işlerinde kullanılmış olmalıdır[2104]. Nitekim XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Defterdarlık Kalemi (Bâb-ı Defterî Aklamı) kâtiplerine tahsis edilmiş durumda olup vakfa kira bedeli olarak aylık 500 kuruş ödenmekte idi[2105]. Bundan sonra bir müddet daha kullanılan yapı, 1865 yılının Eylül ayında meydana gelen *Hocapaşa Yangını*'nda[2106] tamamen yanarak ortadan kalkmıştır[2107]. Yangından sonra, arsanın o vakit kiracısı olan *Hariciye Müsteşarı Seyyid Mehmed Said Efendi*, 16 Ekim 1880'de (4 Teşrin-i evvel 1296), kirası vakfa ödenmek üzere arsanın tasarruf hakkını, 50.000 kuruş bedelle bitişiğindeki *İran Sefareti*'ne devretmiştir[2108]. Daha sonra saray arsasının, dönemin İran Sefiri Muhsin Han tarafından -zira başına 3 Osmanlı lirası karşılığında-, satın alınması için talepte bulunulmuş, fakat bu teklif yarar sağlamayacağı gerekçesiyle vakıf tarafından kabul görmemiştir[2109]. Belgeye göre saray arsası, 3500 zira (yaklaşık 2.652 metre) ölçülerindedir. Söz konsu tekliften bir süre sonra, vakfın haberi olmaksızın Sefirlik tarafından arsanın duvarları yıkılarak hafriyata başlandığı anlaşılıyor[2110]. Vakıf mütevellileri tarafından yapılan ve oluşan hasarın da talep edildiği itirazın ardından, tahkikat Memuru Rıza Efendi'nin hazırladığı 25 Mart 1902 tarihli raporda; söz konusu sefirlik tarafından arsanın Sultan tarafından kendilerine bağışlandığının bildirildiği,

[2102] BOA, TS.MA.d. 6856, s. 2-4, belge tarihi: 29 Zilhicce 964 / 23 Ekim 1557.
[2103] M. Tayyib Gökbilgin, "Ciğala-zâde", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 164; Mahmut H. Şakiroğlu, "Cigalazâde Sinan Paşa", C. VII, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 525-526.
[2104] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, s. 31.
[2105] BOA, C.ML. 81/3745, belge tarihi: 29 R. ahir 1231 / 29 Mart 1816
[2106] Yangının sınırları ve etkileri için bkz.: Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", s. 375; Sibel Gürses Söğüt, "Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangınının Sınırları", *Toplumsal* Tarih, S. 263 (Kasım 2015), s. 74-80.
[2107] BOA, EV.MKT 2629/103-2, belge tarihi: 10 Mart 1317 / 23 Mart 1901; MKT. 2627/60, belge tarihi: 6 Zilhicce 1318 / 27 Mart 1901.
[2108] VGMA, d. 974, sıra nr. 99, s. 63; BOA, EV.MKT. 2102/51, belge tarihi: 10 Haziran 1311 / 22 Haziran 1895; EV.MKT. 2271/46, belge tarihi: 21 Şevval 1314 / 25 Mart 1897; EV.MKT. 2741/63, belge tarihi: 9 Şaban 1317 / 13 Aralık 1899;
[2109] BOA, EV.MKT 2629/103-2.
[2110] BOA, EV.MKT 2629/103-2,

fakat buna dair herhangi bir belgenin tespit edilemediği ifade edilmektedir[2111]. Daha sonra İran Sefâreti'ne tekrar bir yazı gönderilmiş, bu kez, İran Şahı'nın Sadaret ziyareti sırasında arsanın ihsan buyrulduğu, bunun da kensine (kûrena-i hazret-i şehriyâriden) Emin Bey tarafından kendisine "teblîğ" ve tebsîr" edildiği şeklinde bir bildirimde bulunulmuştur[2112]. Durumun daha sonraki seyrine dair başka kayıt yoktur. Fakat 1909 yılının sonlarında düzenlenmiş -İran Sefareti'nin Rüstem Paşa vakfına kira ödediği dönemlerdeki muhasebe kayıtlarını içeren- birkaç belge, sonraları da arsanın durumunda bir değişiklik olmadığını göstermektedir[2113].

3.7.3. İstanbul-Sultanahmet Rüstem Paşa/Mihrimah Sultan Sarayı

Yapının Yeri: Sultanahmet Meydanı
Durumu: Yıkılmış
İnşa Tarihi: -
İnceleme Tarihi: Ağustos 2018
Şekil No:
Fotoğraf No: -
Genel Tanım:

Mimar Sinan eseri olarak TE, TB ve TM'de: *"Kadırga Limanında Rüstem Paşa Sarayı"*[2114] şeklinde kaydedilmiştir. Bunun dışında Rüstem Paşa'nın Kadırga Sarayı'na dair hiçbir tarihi kayıt yoktur. Söz konusu sarayla kastedilenin, aslen Mihrimah Sultan'ın mülkü olan ve bugünkü Sultan Ahmed Külliyesi sınırları içerisinde olduğu bilinen saray olması gerekir. Nitekim tezkerelerde, Mihrimah Sultan'a ait bir saraydan bahsilmemiştir. İngiliz seyyah John Sanderson, XVI. yüzyılın sonlarında üç kez geldiği İstanbul'da Atmeydanı'ndaki izlenimlerini anlatırken, Rüstem Paşa Sarayı'nın İbrahim Paşa Sarayı'nın karşısında olduğunu bildirmektedir[2115]. Sanderson ayrıca Rüstem Paşa'nın burayı, kızını Ahmed Paşa ile evlendirdiği zaman inşa ettirdiğini söylerse[2116] de bu bilgi doğru değildir; Ayşe Sultan'la Ahmed Paşa'nın nikahı, Rüstem Paşa'nın ölümünden birkaç ay sonra, 27 Aralık 1561'de yapılmıştır[2117].

[2111] BOA, EV.MKT 2629/103-3, belge tarihi: 4 Zilhicce 1318 / 25 Mart 1901; MKT. 2627/60.
[2112] BOA, YA.HUS. 414/29, belge tarihi: 7 Zilkade 1318 / 28 Mart 1901.
[2113] BOA, EV.MKT. 3330/25 (1-2), belge tarihi: 13 Receb 1327 / 31 Temmuz 1909.
[2114] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 119; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 38, 74, 90.
[2115] *The Travels Of John Sanderson In The Levant 1584-1602*, (ed) Sir William Foster (London: The Hakluyt Society, 1931), 74.
[2116] *The Travels Of John Sanderson In The Levant 1584-1602*, 74.
[2117] Feridun Emecen, "Semiz Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV

21 Ağustos 1557 arasında (H.19-25 Şevval 964 arası) düzenlenmiş olan bir kadı sicilinde, Mihrimah Sultan'ın 500 altın karşılığında Ali b. İskender Bey' e ait At Meydanı'ndaki evi satın alarak, burada olan mülküne (sarayına) kattığı görülmektedir:

> *" Silahdâr el-Hâc Ali b. İskender Bey meclis-i şer'-i şerîf ve mahfil-i dîn-i münîfde hâzır olup şöyle ikrâr ve i'tirâf eyledi ki…, işbu akdin kendilerinden sudûruna kadar mâliki olduğu, yedinde ve taht-ı tasarrufunda bulundurduğu, At Meydanı kurbündaki ( ) mahallesinde kâin, bir taraftan At Meydanı ile, tarafeynden müvekkile-i mûmâ ileyhâ mülkü ile ve bir taraftan tarîk-ı hâs ile mahdûd mülk menzilini ki… muhavvata-i dâhiliyesi önlerinde iki sofa bulunan iki tahtânî hâneyi, mutfağı, su kuyusunu ve iki helâyı hâvîdir, muhavvata-i hâriciyesi ahırı, altı odayı, su kuyusunu, helâyı ve avluyu hâvîdir, beş yüz cedîd sultânî altın semen-i mu'ayyen-i makbuz ile (fahrü'l- afâifi'l-muhadderât, tâcü'n-nisvetü'l-mu'azzamât, zeynü'n-nisvâni'l-muvakkarât, sâhibetü'l-ikbâl ve's-se'âdât, Âişetü'z-zamân, Fâtımatü'd-devrân, celîletü'ş-şân, talibetü rızâi'r-rahmân, meliketü'l-melikât, melekiyyetü'z-zât, el-muhtassa bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-mennân) Mihrimâh Sultân bt. Sultânü'l-a'zâm…Sultân Süleymân Han… vekili… Mahmud Ağa b. Abdüsselam'a sattı…"*[2118].

1560 tarihli başka bir hükümde: *"Mihrimâh Sultan hazretlerinin At meydanında olan sarayları içün"* ilave su (evvelce verilmiş bir masura suya ilaveten bir kamış daha) verilmesi karar bağlanmaktadır[2119]. Bu saray 1609 yılında Ayşe Sultan tarafından, 30.000 filori karşılığında satılarak Sultan Ahmed Camii'nin inşası için -çevresindeki diğer yapılarla birlikte- yıktırılmıştır[2120]. BOA, TS.MA. fonunda kayıtlı 10748 numaralı defter, külliyenin inşası için istimlak edilen yerlerin satış sözleşemelerini ihtiva etmekte olup ilk iki sayfası, Mihrimah Sultan'ın söz konusu sarayı ile ilgilidir[2121]. Burada belirtildiğine göre saray: "Atmeydanı yakınında, Güngörmez Mahallesi'nde, batıdan Atmeydanı, doğudan Çaşnigir Abdi Ağa mülkü ve Haremeyn-i Şerifeyn vakfı ve Karanlık Mescid, güneyden Mesih Paşa Sarayı ile" çevrilidi idi[2122]. Bazı yerleri tahrip olduğundan okunamamakla birlikte iç avlusunda: ikisi has oda-ikisi altlıüstlü toplam

---

Yayınları, 2009), 36: 494.

[2118] *İstanbul Kadı Sicilleri 41 Balat Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 964-965/ M. 1557-1558)*, proje yön. Mehmet Akif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ. Yayınları, 2019), 74.

[2119] BOA, A.{DVNSMHM. d. 4, s. 112, sıra nr. 1143, belge tarihi: 12 Zilkade 967 / 4 Ağustos 1560.

[2120] Uzunçarşılı, *Osmanlı* Tarihi, IV: 553-554.

[2121] Ayla Öten, *Arşiv Belgelerine Göre Sultan Ahmed Külliyesi ve İnşâsı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 43.

[2122] Öten, *Arşiv Belgelerine Göre Sultan Ahmed Külliyesi ve İnşâsı*, 43.

dört çinili (kâşili) oda, yine herbiri çini kaplı çilehâne-i (…)- hamam ve abdesthane, iki şahnişini-dehlizi ve kargir su haznesine sahip fıskıyesi olan odalar, üç kiler, bir cebehâne ve yanında iki oda-bir orta sofa-dehliz ve hamam, yanyana matbah ve helvahâne, su haznesi ve dolabı, biri fevkâni dokuz başka oda, üç taşlık-üç kıta bahçe ve bir havuz bulunuyordu. Dış avluda ise: dört has oda, abdesthane, dehliz, büyük bir oda (hamam ve sofasi ile birlikte), bir has kiler, hazine odası, divanhâne, kapı üstünde şahnişinli bir başka oda, ondört çaşnigir odası, bu odaların altındaki ahır-terzi kârhânesi ve odalardan oluşan bölümler, otluk ve odun anbarı, matbah ve helvahane, bir büyük kiler ve iki kıta bahçesi mevcuttu[2123].

3.7.2. İstanbul-Bakırköy İskender Çelebi Çiftliğinde Rüstem Paşa Sarayı

Yapının Yeri: Bakırköy İlçesi

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Temmuz 2018

Şekil No:

Fotoğraf No: -

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın bu sarayı; Yedikule surlarının dışında, Kazlıçeşme ile Bakırköy (günümüzdeki Ataköy semtini de içine alacak şekilde) arasında ve deniz kenarında yer alan İskender Çelebi Çiftliği'nin[2124] içerisinde idi. Yapı, Mimar Sinan'ın eserleri arasında -TE ve TB'de- "İskender Çelebi Çiftliğinde Rüstem Paşa Sarayı" şeklinde geçmektedir[2125]. 17 Aralık 1579 tarihli bir hüküm sureti de buradaki Rüstem Paşa Sarayı'nın varlığını teyit etmektedir[2126].

Çiftliğin kurucusu olan İskender Çelebi, Kanuni saltanatının ilk çeyreğinde başdefterdarlık görevinde bulunmuş, önemli bir devlet adamıdır. İskender Çelebi hakkında Peçevî *Tarihi*'nde:

[2123] BOA, TS.MA. d. 10748, s. 2, belge tarihi: Evahir-i R. ahir 1018 / 23 Temmuz-1 Ağustos 1609.
[2124] Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi* 4 (1958): 149.
[2125] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, 121; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 38, 75; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 30-31.
[2126] Silivri ve Edirnekapısı'ndan İskender Çelebi Çiftliği'ne kadar olan arazide, kimsenin tazı ve doğan ile avlanmamasına dair çıkarılan söz konusu hükmün birer sureti, İskender Çelebi Çiftliği, Ferhad Paşa Çiftliği ve Rüstem Paşa Çiftliği ustalarına gönderilmiştir. Bkz.: BOA, A.{DVNSMHM.d. 39, s. 58 (hüküm nr. 138), belge tarihi: 27 Şevval 987 / 17 Aralık 1579.

"Bu görevde bulunanların en iyisi hem kişilik hem de san bakımından en başta gelenidir. Hain Ahmet Paşa'nın yetiştirmelerindendir. Kendisinde bulunan kabiliyet dolayısıyla, defterhaneye çırak olarak girmiş ve zamanla başdefterdarlık mertebesine erişmişti. Sadrazam İbrahim Paşa'ya seraskerlik layık görülünce İskender Çelebi'ye de asker kethüdalığı mevkii uygun bulundu ve devletin askerine ait bütün işler ona emanet olundu. Böylece, kısa zamanda o kadar yüksek şan ve ulu ün sahibi bir defterdar oldu ki, bu devletin defterdar ve beylerbeylerinde değil, sadrazamlarında bile bu derecede ün sahibi kimse yok idi"

demektedir[2127]. İskender Çelebi, Sadrazam (Pargalı) İbrahim Paşa'nın aleyhindeki bazı falliyetleri sebebiyle Irakeyn Seferi sırasında idam edilmiştir[2128]. Sanata büyük önem veren, pek çok sanatçı ve şairin hamiliğini üstlenen İskender Çelebi'nin, ölümünden sonra saraya alınan yetiştirmeleri arasında; -Rüstem Paşa'nın damadı olan- Ahmet Paşa (Semiz), Piyale Paşa, Behram Paşa, Hasan Paşa gibi vezirliğe kadar yükselmiş önemli devlet adamlarının da bulunduğu bilinmektedir[2129].

İskender Çelebi'nin Çiftliği; içinde padişah ve hanedan mensupları ile devlet adamlarının saray/köşk ve bahçelerinin bulunduğu, çevresiyle birlikte XVI. yüzyılın gözde mesire alanlarından biriydi[2130]. Mimar Sinan'ın TB'de -Şehzade Camii, Kırkçeşme Su Tesisi, Süleymaniye Camii, Büyükçekmece Köprüsü ve Selimiye Camii ile birlikte- inşa sürecini anlattığı altı eseri önemli arasında, burada Sultan Süleyman adına inşa ettiği su kuyusu da bulunmaktadır. Sinan kuyunun anlatımına, Sultan'ın İskender Çelebi Bahçesi'nde gezerken gördüğü, kızına -ve dolayısıyla Rüstem Paşa ailesine- ait bahçenin güzelliği karşısındaki imrenişini dile getirerek başlar:

"Birgün rahmetli Selim oğlu Sultan Süleyman Han, rahmet ve bağışlama üstüne olsun, İstanbul'un batı tarafında cennet benzeri bir bahçe olan İskender Çelebi Bahçesi'ne gezmeye giderler. Yolları, o yakınlarda bulunan Rüstem Paşa'nın Hanımı Mihrimah Sultan'ın bahçesine düşer; bağını bahçesini gezip büyük keyif

---

[2127] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1:32.

[2128] İskender Çelebi'yi ölüme götüren süreçte yaşanan olaylar, Solakzâde Tarihi'nde ayrıntılı olarak anlatırlmaktadır, bkz.: Süleyman Lokmacı, *Solak-Zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 589-593.

[2129] Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1:33; Lokmacı, *Solak-Zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*, 592; Ali Yıldırım, "16. Yüzyılda Büyük Bir Devlet Adamı ve Edebiyat Hamisi Defterdar İskender Çelebi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2000): 217-232.

[2130] Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî: (971-1003/1563-1595)*, (haz.) Mehmet İşpirli (Ankara: TTK Yay., 1999), 2: 747; Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", 157.

alır. Kendi bahçelerinde böyle bir güzellik, yeşilliğinde böyle bir canlılık olmadığını görür; bostanbaşıya sorar:

"Niçin bu bahçe, o bahçe gibi cıvıl cıvıl ve gönül alıcı olmasın? Hele ki bu kapının hizmetçileri ondan yüce, çevresi daha hoş ve güzeldir?"[2131].

Rüstem Paşa'nın buradaki saray ve müştemilatı hakkında bilgi yoktur. İskender Çelebi Çiftliği de bir av, eğlence ve dinlenme alanı olarak XVII. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürebilmiştir. Şehremeni Baruthanesi, Eylül 1698'de yaşanan büyük bir patlama sonucunda kullanılamayacak duruma gelip çevresinde de büyük tahribata yol açınca, yeni baruthanenin sur dışındaki İskender Çelebi Çiftliği'nde inşa edilmesine karar verilmiştir[2132]. Aynı yılın sonunda hazırlıklarına başlanan "Baruthâne-i Âmire" binalarının inşası, 1700-1702 arasında tamamlanmıştır[2133]. İskender Çelebi Çiftliği'nin İstanbul'a yakın fakat oluşabilecek bir felakette de kenti pek etkilemeyecek konumda ve lojistik açıdan avantıjlı olması -Via Egnetia üzerinde bulunması ve deniz bağlantısı gibi- Baruthâne'ye dönüştürülmesinde etkili olmuştur[2134]. Osmanlı dönemi boyunca faaliyetini sürdüren Baruthâne-i Âmire, birkaç kez adeta yeniden yapılarcasına onarılmış ve sürekli gelişen silah teknolojilerine uyumlu yeni atölye ve fabrikalarla geliştirilmiştir[2135]. Cumhuriyet devrinde önce askeri fabrikalara, sonra Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na intikal etmiş, 1955'te ise arazisi, Türkiye Emlak ve Kredi Bankası'na satılmıştır[2136]. 1957'de arazisinin büyk bir kısmı üzerine Ataköy sitelerinin inia edildiği Baruthâne-i Âmire'den günümüze, birkaç yapı/kalıntı ulaşabilmiştir[2137]. Ana giriş kapısına ait olduğu düşünülen ve yakın zamanda millet bahçesine dönüştülen Ataköy sahilindeki iki kule ile Yunus Emre Kültür Merkezi'nin binası, bu yapılar arasındadır.

[2131] Develi-Rifat (haz.), *Sâî Mustafa Çelebi Yapılar Kitabı Tezkiretül Bünyan ve Tezkiretül Ebniye*, 77; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 53-54.

[2132] Semavi Eyice, "Baruthane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 95.

[2133] Mübahat S. Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 96.

[2134] Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", 96. Engin Kırlı, "19. Asır Ortalarında Zeytinburnu-Bakırköy Bölgesinin Osmanlı Sanayiindeki Yeri ve Önemi", *5. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu 19-21 Mayıs 2017 Bildirileri* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi ve Büyükşehir Belediyesi Ortak Yayını, 2018), 746, 749.

[2135] Muzaffer Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi* 2 (1956), 117-138; Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", 157-158; Eyice, "Baruthane", 95; Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", 96-97; Kırlı, "19. Asır Ortalarında Zeytinburnu-Bakırköy Bölgesinin Osmanlı Sanayiindeki Yeri ve Önemi", 749-762.

[2136] Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", 97.

[2137] Eyice, "Baruthane", 95.

3.7.4. İstanbul Üsküdar Rüstem Paşa/Mihrimah Sultan Sarayı

Yapının Yeri: Üsküdar Salacak.

Durumu: Yıkılmış

İnşa Tarihi: -

İnceleme Tarihi: Ağustos 2018

Şekil No:

Fotoğraf No: -

Genel Tanım:

Rüstem Paşa'nın diğer sarayı, Boğaziçi'nin karşı kıyısında, Üsküdar'da idi; anlatımlar ve kayıtlardan anlaşıldığına göre şu anki Salacak'ta İmrahor Camisi yakınlarında boğaza nazır şekilde konuşlanmıştı[2138]. Sinan'ın tezkirelerinde "Üsküdar'da Rüstem Paşa Sarayı" olarak kaydedilen yapı sonradan kızı Ayşe Sultan'a geçmiş ve onun adıyla anılmıştır. Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'ın vakfiyesinde, saray yapıları hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır[2139].

Vakfiyeye göre saray Kız Kulesi'nin tam karşısında deniz kenarında bulunuyordu[2140]. Son derece geniş bir yere yayıldığı anlaşılan sarayın dâhilinde, bahçe, odalar, çeşme, havuz, hücreler, kasırlar, kenef, hamam, mutfak, ambarlar, su kuyusu, şadırvan, çeşitli ağaçlar, divanhane ve diğer müştemilat mevcuttu[2141]. Rüstem Paşa'nın ve Mihrimah Sultan'ın vefatlarından sonra kızları Ayşe Sultan'ın ikamet etmiş, Ayşe Sultan da kendi evlatları Abdurrahman Bey, Fatıma Hanım ve Safiye hanımlarım ve bunların çocuklarının ikametine ve faydalanmaları için vakfetmiştir[2142].

[2138] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 483.

[2139] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 31-32.

[2140] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri*, 483; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 298; Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 32.

[2141] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 32.

[2142] Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 32.

BÖLÜM 4: DEĞERLENDİRME

Rüstem Paşa, XIV. yüzyılın ünlü veziri Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'dan sonra kendi zamanında kadar en uzun süre sadrazamlık makamında bulunan devlet adamı olmuştur[2143]. Osmanlı imparatorluğunun en geniş sınırlara ulaştığı bir dönemde, 14 yıl 7 ay 19 gün imparatorluğun ikinci adamı olarak sadaret makamında bulunan Rüstem Paşa, elde ettiği kişisel servetinin önemli bir bölümünü, yatırım ve hayır amaçlı mimari eserlerin inşasına sarf ederek döneminin en başta gelen bânilerinden birisi olmuştur. Mimari eserlerinin tespitine yönelik tüm kaynaklar bir ara getirildiğinde; 26'sı Anadolu coğrafyasının dışında olmak üzere, Rüstem Paşa ile doğrudan ilişkilendirilebilen toplam 177 mimari yapının varlığı tespit edilebilmektedir (Harita 1-2).

Anadolu'daki 151 yapının, türlerine göre dağılımı şu şekildedir: 10 camii, 6 han mescidi, 2 imaret, 5 medrese, 8 mektep, 1 türbe, 5 bedesten, 32 kervansaray, 1 zaviye, 3 tabhane/misafirhane, 4 saray, 33 hamam, 3 köprü, 1 sarnıç, 1 sebil, 33 çeşme (en az) ve 3 suyolu.

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde kayıtlı olan mimari eserlerin sayısı 123'dir. Bunlardan 97'si Anadolu topraklarında (Ek 2), geriye kalan 26'sı bugünkü Bosna-Hersek, Bulgaristan, Macaristan, Makedonya, Sırbistan, Romanya sınırları içerisinde; Balkanlar'dan Ortadoğu ülkelerini (Suudi Arabistan-Medine, Suriye-Humus, İsrail-Safed, Libya-Trablus) içine alarak Akdeniz kıyılarına kadar uzanan muazzam bir coğrafyaya yayılmaktadır (Ek 3).

Vakfiyelerinde geçmediği halde, Anadolu'da Rüstem Paşa ile doğrudan ilişkilendirilebilen: 3 cami, 1 türbe, 5 kervansaray, 3'er saray ve köprü, 1'er medrese, mektep, bedesten, sebil, şadırvan, sarnıç, 11 çeşme, 3 suyolu olmak üzere, 35 yapı tespit edilebilmektedir (Ek 4). Bu yapıların büyük bir kısmı (en az 18'i) Osmanlı arşivleri üzerinden tespit veya teyit edilebilen yapılardır. Kaldı ki bu yapılar Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerinin yoğunlaştığı, dolayısıyla vakfiyelerinde de önemli bir yer tutan İstanbul, Sapanca, Tekirdağ, Büyükkarıştıran, Osmaneli ve Yalova'da yer alırlar. Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki külliyesinin camii dışındaki yapıları (Büyük/Küçük

[2143] Hayreddin Paşanın vezirlik süresi 22 yıl 4 aydır, bkz.: Mehmet Yılmaz, "Halil Hayreddin Paşa (Çandarlı Kara)", *Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (İstanbul:Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1999), 1: 516-517.

Çukur Han, Çeşme ve Şadırvanı), Türbesi ve önündeki Sebili ile Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni; Paşa'nın ölümünden sonra inşa edildiği kesin olan yapılardır ve bu nedenle doğal olarak vakfiyelerde yer almazlar. Bu yapıların banisi, eşi Mihrimah Sultan'dır. Yapılar arasındaki dört çeşme kitabesi ile sabittir. Bunlardan İstanbul Sultanahmet'teki ikisi sağlam, Afyon Bolvadin'deki bir çeşmenin ise yalnızca kitabesi günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşamayan Üsküdar/Karacaahmet ve Galata'daki birer çeşmenin kitabe metinlerini, Hüseyin Ayvansarâyi bildirmektedir.

Geriye kalan yapıların Rüstem Paşa ile ilişkisi sadece tarihi yazmalara dayanmakta olup bunların başında, Mimar Sinan'ın tezkireleri Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi gelmektedir.

Sinan'ın tezkirelerinde Rüstem Paşa'nın eserleri arasında zikredilen yapılardan; Afyon-Bolvadin'deki Camii, Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı, İstanbul'daki üç sarayı (Sultanahmet, Bakırköy ve Üsküdar) adına, XVI.-XVII. yüzyıl seyahatnamelerinde de rastlanmaktadır (Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, John Sanderson ve Samuel ben David Yemşel). Tezkirelerin üçünde de (TE, TB ve TM) yer alan "Yenibağçede Rüstem Paşa Mescidi", Paşa'nın Eminönü'ndeki camii inşası için yıktırılan "Kenise/Hacı Halil Mescidi"ne karşılık olarak yaptırılmış olup Rüstem Paşa ile bunun dışında bir ilgisi yoktur; yapı Hacı Halil Vakfı'na bağlıdır. Bu yapı ile birlikte yalnızca TM'de geçen ve hakkında başka hiçbir veri bulunmayan "Silivri Rüstem Paşa Camii" de Rüstem Paşa ile ilişkili eserler arasında değerlendirilmeyerek sayısal verilere dahil edilmemiştir.

Kaynak olarak yalnızca Evliya Çelebi'nin Rüstem Paşa ile birlikte adını andığı üç yapı bulunmaktadır: *Urla Rüstem Paşa Cami, İznik Rüstem Paşa Kervansarayı* ve *İzmit Rüstem Paşa Hamamı*. Bu yapılardan Urla'daki Cami sağlam bir şekilde, kervansarayın ise kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Urla'daki caminin mimari özellikleri ve XVI. yüzyılda buradaki Rüstem Paşa Mahallesi'nin mevcudiyeti, bu tarihte Paşa'nın adı ile inşa edilmiş yapının varlığını kanıtlamaktadır. Fakat bânisinin hangi Rüstem olduğu, kesin olarak tespit edilememektedir. XVI. yüzyılda yaşadığı bilinen diğer (Güzelce) Rüstem Paşa'nın da İzmir çevresinde -veya daha geniş kapsamlı olarak Ege bölgesinde- yapı etkinliğinin olduğuna dair, Osmanlı arşivlerinde ve diğer tarihi kayıtlarda herhangi bir iz yoktur. Dolayısıyla bu yapının banisi hakkındaki belirsizliği göz önünde tutmakla birlikte tamamen de göz ardı da edilmemiş ve bu çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Bu bağlamda, Rüstem Paşa'nın Batı Anadolu'daki yapıları ile ilgili arşiv kayıtlarının, genel anlamda çok kısıtlı olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Nitekim Paşa'nın Tire'deki kervansarayı hakkında da -vakfiyesi dışında- herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Söz konusu yapı ile birlikte İznik'teki kervansaray da çalışmaya dahil edilmiştir. Bursa çevresinde Rüstem Paşa'nın bir hayli eserinin olmasının dışında, yapının halk arasında Paşa'nın adı ile bilinmesi ve kalıntıların devamındaki sokağın Paşa'nın adını taşıması, kesin bir sonuca varmaya yetmese de bu çalışma içerisinde ele alınmayı gerektirmiştir. İzmit'teki hamam hakkında ise başka hiçbir veri olmadığından aynı şeyleri söylemek güçtür, bu nedenle değerlendirme dışı tutulmuştur.

Anadolu'da tespit edilebilen yapılar konumlarına göre değerlendirildiğinde; büyük çoğunluğunun Ankara-Konya ekseninin batısında kalan topraklarda yer aldıkları dikkat çekmektedir. Öyle ki Anadolu'daki 151 yapının sadece 16'sı -Konya Ereğilisi, Kastamonu, Amasya-Gümüş, Malatya, Diyarbakır, Erzurum, Erzincan, Van, Erciş ve Adilcevaz'da olmak üzere- söz konusu eksenin doğusunda kalır. İstanbul ve yakın çevresi, Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerinin en yoğun olduğu yerdir. Paşa'nın çocukluğundan ölümüne kadar hayatını geçirdiği ve de medfun olduğu imparatorluk başkenti, 32 yapı ile diğer yerlerden bariz bir biçimde ayrılır (külliye -cami, üç han, şadırvan ve çeşme), üç han mescidi, beş han, bir medrese, üç mektep, dört saray, birer sarnıç ve sebil, yedi çeşme ve türbesi. Rüstem Paşa, İstanbul dışındaki diğer külliye/manzumelerini de -Tekirdağ, Yalova, Sapanca, Büyükkarıştıran ve Mudurnu Dibek'te- İstanbul'un yakın çevresinde inşa ettirmiştir (Harita 2).

Devlet adamı olarak Rüstem Paşa'nın mâli ve güvenlik alanındaki faaliyetleri, uzun süreli sadrazamlığının en belirleyici özellikleri olarak öne çıkmaktadır. Öncellikle kendisinin bir "ticaret adamı" olduğu kesindir. Bu özelliği sayesinde devlet hazinesine önemli katkılar sunmuş, kişisel servetini de muazzam boyutlara ulaştırmıştır. Bu doğrultuda Rüstem Paşa'nın imar faaliyetleri için yer seçiminde, ticaret-mekân ilişkisinin oldukça etkili bir faktör olduğu görülür. Batıdan doğuya doğru Edirne, Tire, Kütahya, Eskişehir, Afyon, Ankara, Diyarbakır, Erzurum, Erzincan ve Van gibi XVI. yüzyıl Anadolu'sunun belli başlı ticaret merkezlerinin hepsinde, Rüstem Paşa'nın en az bir kervansarayı, genellikle de kervansarayla birlikte hamamı ve/veya bedesteni vardır. Yalnız bu kentlerin en başında sayılabilecek Bursa'da istisnai bir durum söz konusudur. Rüstem Paşa'nın ticari faaliyetleri açısından Bursa, muhtemelen İstanbul'dan sonraki

ikinci merkezdi. Rüstem Paşa burada sahip olduğu ipekli dokuma atölyelerine büyük önem veriyordu. Saraybosna'da inşa ettirdiği "Bursa Bedesteni"nde de ipekli dokumalar satılıyor, belki de bu yolla Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Rüstem Paşa'nın Bursa'da hanı yoktur. Kaldı ki XVI. yüzyılın başına kadar onlarcası inşa edilmiş olduğundan, Rüstem Paşa zamanında kentin bu türde bir yapıya da pek ihtiyacı olmaması gerekir. Bu durumda Rüstem Paşa'nın ilgisini Bursa'nın en önemli ikinci özelliğine, şifalı sularına yönelttiği anlaşılıyor. Rüstem Paşa, Karamustafa ve Kaynarca hamamlarını satın alıp ikisinin arasına Yeni Kaplıcayı inşa ettirmiş, ayrıca Bursa surları yakınında bir de hamam yaptırarak buralardan yüksek gelirler elde etmiştir. Rüstem Paşa'nın kaplıcaların bulunduğu alanda (Bademlibahçe), ayrıca altmış dönümlük bir dut bahçesine de sahip olduğunu, Osmanlı arşivlerindeki onlarca belge göstermektedir. Dut yaprağının ipek böceğinin başlıca besin maddesi olduğu hatırlanacak olursa Rüstem Paşa'nın mevcut şartlar ve elindeki imkanlardan maksimum seviyede istifade edebilen bir ticaret adamı olduğu daha da net bir biçimde anlaşılabilecektir. Paşa'nın İstanbul'daki sekiz hanından yedisi ticaret bölgesinde, Kapalı Çarşı, Mahmutpaşa, Tahtakale ve Galata- idi. Bu son iki yerde olduğu gibi ticari yapının iskeleye yakın olma durumu, Tekirdağ ve Yalova'da külliyelerinde de görülebilmektedir. Yalova'daki Samanlı iskelesinin gelirleri de Rüstem Paşa'ya aitti (iskele önce Mihrimah Sultan'a temlik edilmiş o da sonra eşine devretmişti). Tekirdağ iskelesini ise zaten kendisi inşa ettirmişti. Tabii tüm bunlara bakarak Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerini gerçekleştirirken öncelikle ticari çıkarlarını göz önünde bulundurduğunu söylemek, oldukça yanlış bir çıkarım olur. Rüstem Paşa başta güvenliği temin etmek üzere ülkenin ana yol alterleri üzerinde pek çok yapı inşa ettirmiş, bazı kentlerin imarına doğrudan katkıda bulunmuştur ki bu konu, bir sonraki başlıkta "Şehirleşmeye olan katkıları ele alınacaktır. Ancak yine de burada Rüstem Paşa'nın güvenliğe verdiği önemi ve belki daha önemlisi, çok yönlü düşünen bir devlet adamı olduğunu vurgulayan bir konuya temas edilecektir.

Bu konudaki çıkış noktası, Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'da inşa ettireceği yapılar hakkında bilgi veren, Eylül 1544 tarihli vakfiyesi olabilir. Vakfiyeye göre Rüstem Paşa 1.200.000 akçe karşılığında Büyükkarıştıran'da iki han, karşılıklı iki tabhane, sofa ve görevli odaları yapılmasını emretmiş, ancak yeteri kadar para artması durumunda bir cami ve bir hamam yapılmasını şart koşmuştur. Cami ve hamam daha sonra inşa edilmiştir, ayrıca bunlara ek daha başka hayır yapıları: mektep, köprü, iki çeşme ve

kaldırımlı yollar yapılmış, yarım saat mesafedeki bir kaynaktan suyolu ve teraziler vasıtasıyla köyün içme suyu temin edilmiştir. Bu yapıların varlığı, Paşa'nın 1557 tarihli vakfiyesi ve arşiv kayıtları üzerinden tespit edilebilmektedir ki cami halen de mevcuttur. Dolaysıyla öncelikle -daha Fatih döneminde, İstanbul-Belgrad yolu (Via Militaris) yeni bir menzil noktası olarak belirlenen kurulan- Büyükkarıştıran, ordunun konaklaması ve buradan geçen kervanların güvenli için uygun bir yer haline getirilmiş, sonraki hayır eserleri ile de tam anlamıyla bir yerleşim birimine dönüştürülmüştür. Keza bir başka menzil noktası olan Mudurnu Dibek'te Rüstem Paşa, 1557'den önce bir kervansaray, 1557-1560 arasında ise cami, misafirhane, kaldırım ve çeşme inşa ettirmiştir. Diğer bir menzil yerleşimi Osmaneli'nde, Rüstem Paşa tarafından bir kervansaray ve hamam vakfedilmiş olsa da sonradan cami ile yakınına medrese inşa ettirildiği görülmektedir. Aynı şekilde Bolvadin'de de kervansaray ve hamam vakfedilmiştir, fakat vakfiyenin bildirdiğinden başka, Paşa'nın burada bir cami ve en az bir çeşmesi (kitabesi 1553 tarihlidir) daha vardır. Son bir örnek de Sapanca'dan verilebilir. Hatırlanacak olursa "Sapanca Rüstem Paşa Külliyesi" şeklinde tanımlanan yapı topluluğu hakkındaki en erken tarihli kayıt, Rüstem Paşa'nın burada inşa ettireceği "kervansaray" için merkezden gönderilen mimara, bu konu kolaylık sağlanması hakkındadır. Dikkat edilirse Rüstem Paşa tüm bu yerlerde önce gelir getirici yapılar inşa ettirmiş, daha sonra bunları hayır yapıları izlemiştir. Öncelikle söz konusu hayır yapılarından bir kısmının Rüstem Paşa'nın ölümünün hemen ardından inşa edildiğini belirtmek gerekir, örneğin; Mimar Sinan Bolvadin'deki camiyi, Paşa'nın ruhu için yaptığını belirtmiştir. Fakat yine de bu şekilde bir imar faaliyetinin, yalnızca güvenlik veya ticari akışı canlandırmaya yönelik bir "strateji" olmadığını düşünmekteyiz. Önce kervansaray ve hamam yaptırıp hayratın inşası için bunlardan elde edilecek gelirden faydalanmayı düşünmesi, Rüstem Paşa gibi bir finans dehasından beklenmeyecek şey değildir. Rüstem Paşa'nın bu kadar fazla sayıda mimari eserin bânisi olması, belki de böyle bir stratejinin sonucuydu.

Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki imar faaliyetlerinin kronolojisi değerlendirildiğinde; kitabesiz ve ortadan kalkmış yapıların çokluğu, bu konuda net bir tablo ortaya koymayı güçleştirmektedir. Fakat yine de kitabeli olanlar ve vakfiyeler üzerinden bazı bilgiler verilebilir. En erken tarihli yapı olarak, kitabesine göre 1522-23 yılında inşa edilmiş Ankara'daki Çengel Han'ın, Paşa tarafından satın alma yoluyla vakfına kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği ilk yapısı, Kastamonu Talipler

köyündeki Camii olabilir; yapının ithaf edildiği Nakşibendi şeyhi Mahmud Efendi'nin hayatı dikkate alınarak, yapının 1538 civarında inşa edildiği tahmin edilmektedir[2144]. İstanbul'daki Çaşnigir Hanı ve Mescidi, vakfiyesine göre Eylül 1544'ten önce inşa edilmiştir. Bunu Trakya'daki iki yapı topluluğu izler; Hayrabolu'daki medrese, çifte hamam ve çeşmeden oluşan küçük yapı grubuyla Büyükkarıştıran'daki manzumesi, 1544-46/7 arasına tarihlendirilebilmektedir. Ayvansarâyî, Rüstem Paşa'nın günümüze gelemeyen Üsküdar'daki çeşmesinin H. 952'de (15 Mart 1545 - 3 Mart 1546 arası) yapıldığını, kitabesine dayanarak bildirmektedir. Büyükkarıştıran'daki külliyesini inşa ettirmiştir. Üsküdar Karacaahmet'teki çeşmesi (1546/47) Rüstem Paşa'nın ilk sadaret yıllarında inşa ettirdiği diğer bir eserdir. Rüstem Paşa 1548-49 yılları arasında Tebriz Seferi'ne iştirak etmiş, daha önce de belirtildiği üzere, Van Kalesi'nin kesin olarak hakimiyet altına alındığı kuşatmayı da bizzat yönetmişti[2145]. Sefer öncesinde Safevîlerin Van çevresini büyük ölçüde tahrip ettikleri bilindiğinden, Rüstem Paşa'nın Van Gölü kıyılarındaki imar faaliyetlerinden (Van merkezde bedesten han, hamam; Erciş'te hamam ve Adilcevaz'da han), bazılarının fethin ardından gerçekleşme ihtimali yüksektir. Ancak Katip Çelebi, Paşa'nın Van'daki hamamını 958 (1551)'de yaptırdığını söylemektedir[2146]. Kitabesine göre, Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki Balıklı Hamamı 1549 (H.956), Medresesi ise 1550 (H.957) inşa edilmiştir, dolayısıyla ortadan kalkmış olan buradaki kervansaray da bu yıllar arasına tarihlendirilebilir. Rüstem Paşa'nın günümüze gelemeyen diğer yapısı, Galata Yanıkkapı'daki çeşmesi de 1549 yılında inşa edilmişti[2147].

1550-53 yılları arasında Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerinin bariz bir şekilde arttığı görülür. Rüstem Paşa Kütahya'daki medresesi ile aynı sırada, İstanbul'da külliyesinden sonraki en önemli eserlerini: Cağaloğlu'ndaki Medresesi, Kapalıçarşı'daki Cebeci Hanı ve Mescidi ile Galata'daki Kurşunlu Han ve Mescidi'ni yaptırmıştır. Mimar Sinan bu üç yapıyı, Süleymaniye inşaatından hemen önce tamamlamıştır. Paşa'nın ayrıca Sultanahmet'teki iki çeşmesi de aynı yıl (957/1550) inşa edilmiştir. Bu çeşmeler, Rüstem Paşa'nın onartarak vakfettiği anlaşılan Hipodrom Sarnıcı'nın suyollarına bağlı olduklarından, söz konusu sarnıcın da bu tarihte işler hale getirildiği düşünülebilir.

[2144] Çifçi, *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler,* 127; Necipoğlu, *Sinan Çağı",* 421.
[2145] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4: 108; Peçevî, *Peçevî Tarihi,* 1: 196.
[2146]Osmanlıca el yazmasının tıpkıbasımı, s. 412 için bkz. http://www.kitabicihannuma.com/Cihannuma_ pdf /9-Cihannuma_401-450.pdf (E.T. 01/11/2019).
[2147] Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, 153.

Rüstem Paşa'nın Van'daki hamamı -ve muhtemel buradaki diğer yapıları ile- aynı tarihte, Saraybosna'daki *Bursa Bedesteni'ni* de inşa ettirmiştir (1551)[2148]. Rüstem Paşa'nın azlinden hemen önce, 1552-1553 arasında, Tekirdağ ve Sapanca külliyeleri ile Bursa'daki Yeni Kaplıca ve Kuruçeşme/Yahudi Hamamı'nı inşa ettirmişti. Yine bu sırada Bolvadin'de de imar faaliyetinde bulunduğu, günümüze gelebilen 1553 tarihli çeşme kitabesinden anlaşılmaktadır. İnşa kitabesi olmamakla birlikte Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın,1554 tarihli olduğuna dair bir görüş vardır[2149]. Yenişehir-Akbıyık menzilindeki Rüstem Kervansarayı'nın 1555 yılından önce inşa edilmiş olduğunu, bu tarihte yapıyı gören Hans Dernschwam'ın ifadelerinden anlaşılıyor[2150]. 1557 yılı sonuna kadar, bu yapıların dışında inşa tarihi belirlenebilen bir eser yoktur. Rüstem Paşa'nın 3 Aralık 1557 tarihli vakfiyesi, bu tarihten önce Anadolu'da 30 mimari eserin daha inşa edilmiş olduğunu bildir (Ek 2). Anadolu dışındaki mimari eserlerin de tamamına yakını bu tarihten önce inşa edilmiştir (Ek 3). Rüstem Paşa'nın bir sonraki vakfiyesi, 28 Mart-6 Nisan 1560 tarihleri arasında düzenlenmiş olduğundan, ilk kez bu vakfiyede geçen; Mudurnu-Dibek'teki camii, misafirhane, çeşme (ve kaldırım) ile Yalova/Samanlı'daki cami, kervansaray ve Medine'deki Medresesi, 1558-1559 yılları arasına tarihlendirilebilmektedir. Rüstem Paşa'nın Türbe ve Sebili (1561), İstanbul Külliyesi (1562-1564), Bolvadin ve muhtemelen Osmaneli'ndeki Camii ve Tekirdağ Bedesteni (1568 civarı)[2151], ölümünden sonra inşa edildiği bilinen eserlerdir.

Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki mimari yapılarının tarihi seyri ve günümüzdeki durumları değerlendirildiğinde; XIX. yüzyılın pek çok alanda olduğu gibi Osmanlı mimarisi için de "felaket yüzyılı" olduğu, özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşanan mimari eser kaybının, hiçbir vakitte görülmedik boyutlara ulaştığı bilinir. Bu çalışma sırasında, Rüstem Paşa'nın mimari eserlerinin de İmparatorluğu çöküşe götüren süreçten nasibini fazlasıyla aldığı, büyük bir kısmının ya tamamen yıkılarak yok olduğu ya da yeniden inşa veya niteliksiz müdahalelerle asli özelliklerini yitirdiği görülmüştür.

[2148] Hamdi Kresevljakovič'den naklen: Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri Yugoslavya*, II, 395-397.
[2149] Cantay, "Kervansaraylar", 373; Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, 75.
[2150] Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 219-220.
[2151] Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri, no.1524, shf.142 'den aktaran Aslantürk, *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*, 94 (180. dipnot).

Anadolu'da bu çalışma kapsamında ele alınan 151 mimari yapının sadece 26'sı (yaklaşık 1/6), mimari üslubu büyük ölçüde korunarak günümüze gelebilmiştir. Bu yapılar: İstanbul'da Rüstem Paşa Külliyesi'nin Burmalı Han dışındaki yapıları (Camii, Büyük ve Küçük Çukur Hanlar, Çeşme ve Şadırvanı), Rüstem Paşa Türbesi, Medresesi, Üsküdar Mektebi, Galata Kurşunlu Han ile Sultanahmet'teki iki çeşme (Nakilbent Sokak ve Küçükayasofya'daki Şeftali Çeşmesi); Tekirdağ'daki Camii ve Bedesten; Kastamonu, Osmaneli ve Urla Rüstem Paşa camileri; Ankara Çengel Han, Erzurum Taş Han, Edirne ve Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayları; Bursa'da Yeni Kaplıca ve Yahudiler Hamamı ile Bolvadin Kütahya ve Erzurum hamamları ile Büyükkarıştıran Köprüsü'dür.

İstanbul'da Burmalı Han, Cebeci Hanı, Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı, Yalova Rüstem Paşa Hamamı, Bursa Kara Mustafa ve Kaynarca Kaplıcaları, asli özelliklerini kaybetmiş durumdadırlar.

Yalova, Sapanca ve Büyükkarıştıran camileri, Tekirdağ külliyesinin çifte hamamı ve Kütahya'daki Medrese, yeniden inşa edilmiştir. Camiler Cumhuriyet döneminin başlarında, temel izlerine göre yapılmışlardır. 2000 yılında hamamın, yalnızca beden duvarları örüldüğünden plan özelliği kalmamıştır. Temel kazısı sonucunda 2005-2006'da yenilenen Medresede, ayrıca malzeme kaybı da çok fazla olup öğrenci hücreleri betonarmedir.

Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi, Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'ndaki köşk mescidi, İznik ve Osmaneli kervansarayları, Sapanca Rüstem Paşa Hamamı ile Büyükkarıştıran'daki su yoluna terazilerin ise yalnızca kalıntıları günümüze gelebilmiştir. Geriye kalan 108 mimari yapı ise tamamen yok olmuştur

4.1. Yapı Türleri

4.1.1. Camiler

Rüstem Paşa ile ilişkilendirilebilen *10 caminin* hepsi Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindedir. *İstanbul, Tekirdağ, Sapanca, Yalova, Mudurnu-Dibek, Büyükkarıştıran, Kastamonu, -Osmaneli, Bolvadin* ve *Urla*'da olmak üzere; yapıların çoğunluğu, Marmara çevresinde dağılım göstermektedir. Bunların ilk altısı külliye/manzume dahilinde inşa edilmiş olup Büyükkarıştıran dışındaki beşi ve Bolvadin'deki cami, bir Mimar Sinan eseri olarak tezkerelerinde geçmektedir. Dibek ve Bolvadin'deki camilerden geriye hiçbir iz kalmamış, Sapanca ve Büyükkarıştıran'daki yapılar ise yeniden inşa edilmek suretiyle asli özelliklerini kaybetmişlerdir. Geriye kalan altı yapının, -zaman içinde çeşitli onarımlara maruz kalsalar da- orijinalliğini büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaştığı görülür.

Rüstem Paşa'nın külliye/manzumeye dahil olarak inşa ettirdiği altı cami ve Kastamonu'daki camisi, vakfiyelerinde kayıtlıdır. Bir belgede belirtildiği üzere Osmaneli'nde, *"Cağalzâde Rüstem Paşa merhûmun binâ itdiği câmi'-i şerîf"*in[2152], Paşa'nın vakıf yapıları arasında olduğu, Osmanlı arşiv kayıtları üzerinden kesin olarak tespit edilebilmektedir. Kaldı ki Osmaneli, buradaki kervansaray ve hamam dolayısıyla vakfiyelerde adı geçen, Rüstem Paşa'nın imar faaliyetlerinde bulunduğu yerlerden biridir. Giriş kapısı üzerindeki Kelime-i Tevhîd kitabesi ve Hüdâvendigâr salnâmelerinde inşa yılı olarak gösterilen H. 972-73 / M. 1564-65 tarihleri, söz konusu belgedeki ibarelerin aksine, caminin buradaki diğer yapılardan ve de Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra inşa edilmiş olduğuna, kuvvetli bir biçimde işaret etmektedir. Bolvadin'deki cami hakkında, Osmanlı arşivlerinde herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Fakat Sinan'ın tezkerelerinde *"ruhu içün"* yapıldığının belirtilmiş olması, Osmaneli'ndeki gibi bu yapının da Paşa'nın ölümünden sonra, buradaki vakıf yapılarına (kervansaray, hamam ve çeşme) dahil edildiğini göstermektedir. Bu yapının, evkaf kayıtları arasında adının geçmemesi, XIX. yüzyıla gelmeden yıkılmış olduğunu düşündürmektedir. Kaldı ki ki yapının varlığını teyit eden Evliya Çelebi ve Samuel ben David Yemşel gibi seyyahların verdiği bilgilerin de XVII. yüzyılın ortalarından sonra kesildiği görülür. Diğerlerinden farklı olarak, Urla'daki caminin bânisinin kimliği, kesin

[2152] BOA, C.MF. 20/999, belge tarihi: 3 Muharrem 1261/ 12 Ocak 1845.

olarak tespit edilememektedir. XVI. yüzyılda, caminin adını aldığı *"Rüstem Paşa Mahallesi"*nin mevcudiyeti ve Evliya Çelebi'nin, Paşa'nın ile birlikte yapının ismini zikretmesi bânisinin adını ortaya koysa da XVI. yüzyılda yaşamış diğer bir *(Güzelce) Rüstem Paşa'nın* mevcudiyeti, kesin olarak hüküm vermeyi güçleştirmektedir. Fakat bu çalışma sırasında Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmalarda, Urla'da bu ikinci Rüstem Paşa adına da rastlanılmadığını belirtmek gerekir.

İstanbul Rüstem Paşa Camii; gerek konumu ve mimari özellikleri, gerekse çinilerinin zenginliği ile kuşkusuz, imparatorluğun dört bir yanına dağılan mimari eserleri arasındaki en önemli prestij yapısıdır. Yüzlerce yapının banisi olan Rüstem Paşa'nın, payitaht İstanbul'da adını ölümsüzleştirecek bir prestij camii inşasını sona sakladığı anlaşılıyor. Zamansız hastalığı, muhtemelen daha sonrası için planladığı inşa sürecinin bir an evvel hayata geçirilmesine vesile olmuş; fakat inşaat için gerekli olan maddi kaynak ve alt yapıyı hazırlayan Rüstem Paşa'nın ömrü, ne inşaatı bizzat yürütmeye ne de eşsiz yapıyı dünya gözü ile görmeye yetmemiştir.

4.1.1.1. Plan Özellikleri

Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki camii "merkezi kubbeli", Tekirdağ ve Urla'daki camiler "tek kubbeli" Osmanlı camileri tipinde inşa edilmişlerdir. Geriye kalan yapıların, önünde saçaklı bir son cemaat yeri bulunan, içten ahşap tavan-dışta kurşun kaplı bir çatı ile örtülü, sade ve küçük boyutlu, "sakıflı camiler" olduğu, günümüze ulaşanların dışında, bu çalışma ile ortaya konan arşiv kayıtları üzerinden de tespit edilebilmektedir.

İstanbul Rüstem Paşa Camii; ticari yapılaşmanın getirdiği kısıtlı topografya içerisinde, zemin kotundan altı metre yükseklikte bir platform üzerine inşa edilmiş, alt kısmına depo ve dükkânlar yerleştirilmiştir. Böylelikle araziden olabildiğince yararlanıldığı gibi görünürlüğü de arttırılmış, Haliç kıyısına egemen olarak şehrin siluetinde önemli bir rol oynamıştır[2153]. Yapının plan düzeni açısından önemi, Mimar Sinan'ın eserleri arasında en olgun mimari nispetlerini Selimiye Camii'nde sunacak olan *"sekiz destekli merkezi plan şeması"*nın, Sinan tarafından ilk kez ciddi bir biçimde ele aldığı yapı olmasından kaynaklanmaktadır[2154]. Evliya Çelebi: "Elhâsıl bu Selîmiyye'yi görmek isteyen İslâmbol'da Tahtalkal'a'da Rüstem Paşa câmi'in görsün kim hemân ol tarh [u] tarz üzre

[2153] Aslanapa, "Rüstempaşa Camii", 3; Kuran, *Mimar Sinan*, 135; Erçağ, "Rüstempaşa Camii", 85.
[2154] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 257; Turgut Cansever, *Mimar Sinan*, 241.

mebnî bir câmi‘-i kebîrdir. Ammâ Rüstem Paşa küçükdür” sözleriye, iki yapı arasındaki kuvvetli bağı vurgular[2155].

Doğan Kuban; sekiz ayaklı şemada, yüklerin daha fazla taşıyıcıya bölündüğü için ayak boyutları ve alt yapı ile üst örtü arasındaki geçiş öğelerinin boyutlarının küçüldüğünü, böylelikle de alt yapı ve üst yapı arasındaki sürekliliğin en elverişli seviyeye ulaştığını belirtmektedir[2156]. Mimar Sinan’ın Silivrikapı’da Hadım İbrahim Paşa adına 1551-52 yılında inşa ettiği *Camii*[2157], bazı araştırmalarda sonraki sekiz destekli camilerinin öncüsü olarak değerlendirilir[2158]. Önünde beş gözlü son cemaat yeri bulunan, tek kubbeli bu sade ve iddiasız yapıda, 12.40 metre çapındaki[2159] kubbenin ağırlığını desteklemek ve mekanı yanlara doğru genişletmek amacıyla[2160], beden duvarları içerisinden harime doğru taşan sekiz duvar payesine yer verildiği görülür (Şekil 106. Diğerlerinden daha iri tutulan yan duvarlardaki payeler, bu kısımlarda sivri kemerli derin nişler meydana getirmekle beraber, duvar boyunca yükselen sekiz paye, yapının yanlara doğru gelişimini sınırlı ve fonksiyonel açıdan da etkisiz kılmaktadır. Sivri kemerli yan nişler, ancak bir kişinin namaz kılabileceği genişliktedir (Foto. 584). Esasında bu yapının plan ve iç mekân teşekkülü açısından, Rüstem Paşa’nın Tekirdağ’daki camii ile daha çok benzeştiği söylenebilir. Sinan’ın İbrahim Paşa’nınkinden yaklaşık bir yıl sonra inşa ettiği Tekirdağ Camii’nde; doğu, batı ve güneydeki duvar payelerinin kalınlığını, cephelerin iç ve dış yüzeyine hemen hemen eşit şekilde yansıtarak, hem daha geniş bir ibadet alanı hem de daha büyük bir kubbe çapı (13.60 metre) elde ettiği görülmektedir (Şekil 19).

Mimar Sinan İstanbul Rüstem Paşa Camii’nde ilk kez, merkezi kubbenin üzerinde yükseldiği sekiz destekli baldakeni, enine dikdörtgen bir plan içerisinde değerlendirmiştir. 15.20 metre çapında ve 22.80 metre yüksekliğindeki[2161] merkezi kubbeyi taşıyacak sekiz ayaktan, yanlardaki dördünü duvar yüzeyinden ayırarak bağımsız payelere dönüştürmüş, payelerin arasını da birer sütunla destekleyerek kemerlerle arkasındaki duvarlara bağlamıştır. Bu sayede Hadım İbrahim Paşa

[2155] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, III. Kitap, s. 240.
[2156] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 302.
[2157] Abdülkadir Erdoğan, “Silivrikapıda Hadım İbrahim Paşa Camii”, Vakıflar Dergisi, 1 (1938): 29-30
[2158] Selçuk Batur, “Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Şemasının Gelişmesi Üzerine”, *Anadolu Sanatı Araştırmaları* I (1968), 146.
[2159] “Kube”, TDVİA
[2160] Semavi Eyice, TDVİA
[2161] Kuran, *Mimar Sinan*, 137.

Camii'nde bulunmayan yan sahınlar, iki katlı mahfil düzeniyle bu yapıda yerini alabilmiştir (Şekil 2). Sinan'ın Rüstem Paşa Camii'nden sonra, sekiz destekli şemayı ilk kez, *"ustalık eserim"* dediği Edirne Selimiye Camii'nde uygulamış olması; ideal merkezi mekân düzenine ulaşma sürecinde, aklında bazı sorulara Rüstem Paşa Camii ile yanıt bulduğunu düşündürmektedir.

Mimar Sinan'ın 1568-74 yılları arasında Sultan II. Selim için, eski Osmanlı sarayının bulunduğu Kavak Meydanı'nda; iki medrese, arasta, sıbyan mektebi ve sıra dükkanlarla birlikte külliye dahilinde inşa ettiği *Selimiye Camii*, Osmanlı mimarisinin ulaştığı en yüksek düzeyin simgesi olarak kabul edilir[2162]. Harimde altısı serbest, güney yönünde ikisi mihrap bölümünün köşelerinde yer alan sekiz payeye oturan merkezi kubbe, 31.30 metre çapında ve 42.25 metre yüksekliğindedir. Altı serbest payenin ikisi kuzeyde, dördü yanlardaki duvarlara yaklaştırılmış olup böylelikle, merkezi planda geniş ve ferah bir mekân bütünlüğü elde edilmiştir. Serbest payeler duvar payelerine küçük kemerlerle bağlanarak duvar payeleri arasına mahfiller yerleştirilmiştir (Şekil 108). Sinan Selimiye'den sonra, 1577-78 yılında inşa ettiği Azapkapı'daki *Sokullu Mehmet Paşa Camii*'nde, Selimiye Camii planını daha küçük ölçeklerde tekrar ele almıştır[2163]. Bu cami, bodrum üzerine inşa edilmiş fevkâni yapısı bakımından da Rüstem Paşa Camii ile benzerlik gösterir. Sinan'ın sekiz destekli şemada inşa ettiği diğer iki yapı, Fatih'teki *Mesih Paşa Camii* (1585-86) ve *Nişancı Mehmed Paşa Camii* (1584-89)'nde ise daha farklı biçimlendirmelere gittiği görülmektedir[2164]. Sekiz dayanaklı camileri arasında Selimiye ile başlattığı, yarım kubbe ile mihrabın yarım kubbe ile dışarıya taşırılması, bu yapılarda da karşımıza çıkmaktadır. Mesih Paşa Camii'nde, hepsini duvar içlerine yerleştirdiği payelerden, yalnızca yanlarda olan ikisini, üst katta duvardan ayırarak mahfillere dönüştürmüştür. Yapı bu açıdan Hadım İbrahim Paşa Camii'ne benzemekle birlikte, ondan fakat biraz daha gelişmiş bir kuruluş gösterir. Nişancı Mehmed Paşa Camii'nde ise sekizgen baldaken kuruluşunu, kıble yönünde beden duvarlarını dendan biçiminde uzatmak suretiyle köşelerine yerleştirdiği duvara bağımlı sekiz paye gerçekleştirmiş olup bu yapıda da merkezi kubbenin yan mahfillerin bağlantısının, gerçek anlamda üst katta sağlandığı görülür (Şekil 110).

[2162] Sönmez, vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 196; Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, 326; Mülayim-Çobanoğlu, "Selimiye Camii ve Külliyesi", 36: 430.
[2163] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 257.
[2164] Alev Erarslan, Mimar Sinan'ın Merkezî Mekan Yaratma Sürecinde Sekizgen Baldaken Sistemli Camileri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 5/13 (Kasım 2018): 31-48.

Tekirdağ ve Urla Rüstem Paşa Camii; Anadolu Selçukluların tek kubbeli mescit geleneğini sürdüren, kübik yapılı yaygın Osmanlı camileri arasında yer alırlar. Urla'daki caminin 9.10 x 9 metrelik boyutlarına karşın, 17x17 metre ölçülerindeki Tekirdağ'daki Rüstem Paşa Camii; Karapınar Sultan Selim Camii (1563-64) ve Yunanistan-Tırhala'daki Osman Şah Camii (1566/67-1570) gibi bu tipin en anıtsal örneklerinden arasında yer alır[2165]. Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ile birlikte doğrudan Mimar Sinan'a bağlanan 24 cami; İstanbul, Ankara, Edirne, Kütahya, Kayseri, Diyarbakır, Van, Halep ve Saraybosna (Mostar) gibi önemli şehirler veya menzil külliyelerinin merkez yapısı olarak inşa edilmiştir[2166]. Mimar Sinan, Şam Süleymaniye (1554-55), Karapınar Sultan Selim ve İstanbul Haseki Hürrem Sultan Camii (1539) dışındaki tek kubbeli camilerini, yüksek rütbeli paşalar adına tasarlamıştır. Son cemaat yerinin yanlardan dışarı taşırılması veya önüne ikinci bir son cemaat revağının eklenmesi, kare kütlenin taşkın duvar payeleri üzerine atılan sivri kemerlerle iki-üç yönden genişletilmesi ve farklı cephe düzenleri; tek kubbeli camilerinde Mimar Sinan'ın üzerinde önemle durduğu başlıca özellikler olarak öne çıkmaktadır[2167].

Sakıflı camiler; kârgir kubbeli camilere göre daha az maliyetli ve daha çabuk inşa edilmeleri bakımından, Osmanlı mahalle cami/mescitleri başta olmak üzere, en çok tercih edilen yapılar olmuştur[2168]. Genellikle ahşap çatılı ve önünde ahşap direklere dayalı yalın bir son cemaat yeri bulunan bu tip yapılar, özellikle yangına karşı dayanıklı olmadıklarından, klasik dönemde inşa edilenlerin pek çoğu ortadan kalkmış veya özgün biçimini kaybederek günümüze ulaşabilmişlerdir. Nitekim Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği (veya vakfına bağlı) yedi sakıflı camiden, Yalova, Osmaneli ve Kastamonu'daki üçünün, özgün biçimlerini büyük ölçüde koruyarak günümüze geldikleri görülür.

Arşiv kayıtları, Sapanca ve Osmaneli'ndeki iki cami dışında, Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği sakıflı camilerin; bir kenarı 10-11 metre arasında değişen, küçük ölçekli yapılar olduğunu göstermektedir. Yeniden inşa edilmeden önce, yaklaşık 300m²'lik iç hacme sahip olduğu anlaşılan[2169] Sapaca Rüstem Paşa Camii'nin, 19.20 x 20.94 metre

[2165] Kuran, *Mimar Sinan*, 158.
[2166] Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", 189-197.
[2167] Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", 190.
[2168] Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri" 186-187.
[2169] BOA, EV.MKT. 433/23, belge tarihi: 20 R. ahir 1285 / 10 Ağustos 1868.

ölçülerindeki Osmaneli'ndeki camiye yakın ebatlarda olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki bu caminin önünde, yapıdan bağımsız duran minaresi de ilk yapının, bugünkü camiden daha büyük boyutlu olduğuna işaret etmektedir. Kastamonu ve Osmaneli Rüstem Paşa camileri, ileride görüleceği üzere, bindirme tekniğindeki ahşap tavanları bakımından dan kendi içerisinde uyum sergilemektedir. Paşa'nın XV-XVI. yüzyıllarda Samanlı olarak adlandırılan, günümüzde ise Yalova'nın merkez ilçesi sınırlarındaki *Camii,* Mimar Sinan'ın tezkerelerinde adı geçen bir yapı olması bakımından da oldukça önemlidir. Bu yapının dışında, tezkerelerde zikredilen diğer sakıflı camilerin: Sütlüce'de Çavuşbaşı Mahmud Ağa Camii (1538-39), Fatih'te Hürrem Çavuş Camii (1560-61), Eyüp'te I. Selim'in kızı Şah Sultan'ın 1555-56 yılında inşa ettirdiği Şah Sultan Camii, Kanlıca'da İskender Paşa Camii (1559-60), Balat'ta Ferruh Kethüdâ Camii (1562-63), Yedikule'de Hacı Evhad Camii (1585) ve Kocamustafapaşa'daki Ramazan Efendi Cami (1585) olmak üzere, İstanbul'da toplandığı görülmektedir[2170]. Mihrap kısmı, dikdörtgen bir kütle halinde dışarı taşırılan Ferruh Kethüdâ Camii'nin dışındaki örneklerin, dikdörtgen planlı sade mimari kuruluşlarıyla bu tipin genel özelliklerini yansıttıkları görülür. Yalnız, Yalova Rüstem Paşa Camii'nin moloz taş örgülü beden duvarlarının yanında, İskender Paşa Camii dışındaki[2171] diğer yapıların, almaşık teknikle ve daha muntazam taş işçiliğine sahip oldukları dikkati çekmektedir.

Son cemaat yeri; Anadolu Türk mimarisinin tüm dönemlerinde, camilerin plan ve kütle kuruluşu açısından vazgeçilmez öğelerinin başında gelmektedir. Mimar Sinan tarafından geliştirilip yaygınlaştırılan *"çift revaklı son cemaat yeri"* [2172], Rüstem Paşa'nın İstanbul ve Tekirdağ'daki yapılarının yanında eşi Mihrimah Sultan'ın 1547-48 tarihli Üsküdar[2173] ve 1565-66 tarihli Edirnekapı'daki[2174] camilerinde de görülmektedir. Goodwin, bu durumun oluşmasında bâni etkisine dikkat çeker[2175]. Ayrıca günümüze ulaşan Sinan yapılarının kronolojisi göz önüne alındığında, dikkat çekici diğer bir husus olarak Rüstem Paşa ailesinin bu modaya öncelik ettiği görülür. Paşa'nın Tekirdağ'daki

[2170] Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri" 186-189.
[2171] Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanûnî Sultan Süleyman Devri*, 263-264.
[2172] Günümüze ulaşan Mimar Sinan camilerinin on sekiz adedi çift revaklı olarak inşa edilmiştir. Bunlardan onu tek kubbeli, geri kalanlar merkezi ve çok kubbeli planda inşa edilmiştir. Bkz.: Nil Orbeyi, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", *Metu Journal Of The Faculty Of Archıtecture*, 33/2 (2016): 203-204, 213.
[2173] Demiriz, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii", *Sanat Dünyamız,* 7/20 (1980), 17-23; Kuran, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,* III (1975), 43-72.
[2174] Eyice, "Edirnekapı Camii ve Külliyesi", 10: 446.
[2175] Goodwin, *Osmanlı Mimari Tarihi*, 267.

Camii, Sinan'ın Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nden sonra bu sistemi denediği ikinci yapı olarak öne çıkmaktadır. Tekirdağ'daki camide, ikisi beden duvarından dışarıya taşan içteki beş gözlü son cemaat yerini; arkada ikişer, yanlarda üçer ve önde on üç kemerli dış son cemaat revakı çevreler. Cami bu bakımdan Halep'teki Adliye Camii ile birlikte; tek kubbeli ve önünde, içteki beş gözlü kubbe-tonoz örtülü çift revaklı camiler: Diyarbakır'daki Behram Paşa Camii (1564-1572)[2176], Yunanistan-Tırhala'da Osman Şah Camii (1566/67-1570), İzmit Pertev Paşa Camii (1579) ve Kayseri Kurşunlu Camii (1576-85) ile yakın benzerlik gösterir[2177]. Rüstem Paşa Camii, dış revağında yarım daire formlu kemerleri ile -ki ahşap olan bu kısımlar defalarca elden geçirilmiştir- sivri kemerli diğer örneklerden ayrılmaktadır.

Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki Camii'nin iç revağı, altı sütuna oturan, eşit boydaki beş kubbe ile örtülmüştür. Sinan'ın merkezi veya çok kubbeli çift revaklı camileri gözden geçirildiğinde, İstanbul Rüstem Paşa Camii'nden farklı olarak, genellikle ortadaki revağın kubbe yerine, çapraz veya aynalı tonozla örtülerek diğer revaklardan ayrıldığı görülür; Üsküdar Mihrimah Sultan, Babaeski Semiz Ali Paşa, Beşiktaş Sinan Paşa, Üsküdar Atik Valide, Tophane Kılıç Ali Paşa, Fatih Mesih Mehmed Paşa camileri gibi[2178]. Rüstem Paşa Camii'nin sakıflı dış revağı doğu ve batıda üç, kuzeyde sekiz sütunun desteklediği sivri kemerlerle içteki mahalli üç yönden sarmakta, yanlarda avlu girişlerinin üzerine kadar uzanmaktadır. Dış revak -Tekirdağ'daki gibi- yüzeyi ince çıtalarla kasetlenmiş ahşap bir tavana sahiptir.

A. Saim Ülgen 1938 civarında çizdiği Sapanca Rüstem Paşa Cami planında görülen, camiyi üç yönden saracak şekildeki "U" biçimli revağı, günümüzde yoktur (Şekil 25). Keza Büyükkarıştıran'daki caminin özgün revağı da günümüze ulaşamamış, Urla'daki caminin üç gözlü olduğu anlaşılan son cemaat mahalli ise tamamen ortadan kalkmıştır. Yine zaman içinde değişikliğe uğramış olmakla birlikte, üç gözlü son cemaat yeri halen mevcut olan Kastamonu ve Yalova'daki camilerde, bu kısımların ahşap direklerle desteklenen ahşap tavanlı, basit kuruluşlar oldukları görülmektedir. Yalnız Kastamonu'daki camide, son cemaat yerinin orijinalinde de iki yanının kapalı olduğu, bir tarafındaki minare girişinden anlaşılmaktadır (Foto. 194, 198). Osmaneli Rüstem

[2176] Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 86-91.
[2177] Orbeyi, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", 207.
[2178] Orbeyi, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem", 213-218.

Paşa Camii'nin, sekizgen formlu altı paye üzerine sivri kemerlerle birbirine bağlanan beş gözlü son cemaat yeri, muntazam kesme taş işçiliği ile de dikkat çekmektedir. Kemerler arasına atılan kalın ahşap kirişlerle desteklenen revakların, paye başlıkları oldukça sade olup giriş aksındaki kemer, klasik anlayışı uygun olarak, diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur (Foto. 211).

4.1.1.2. Malzeme ve Teknik

Osmanlı dönemi kargir yapılarında kullanılan malzeme ve işçilik kalitesi; baninin politik ve ekonomik gücüne, yapıların veya kullanıldığı mimari öğelerin niteliği ve konumuna bağlı olarak değişkenlik gösterir[2179]. Bu anlamda, Rüstem Paşa'nın en önemli iki ibadet yapısı olan İstanbul ve Tekirdağ'daki camilerinin, kullanılan malzeme ve işçilik kalitesi bakımından da diğer yapılarından net çizgilerle ayrıldığı görülür.

Söz konusu iki yapının ana inşa malzemesi, muntazam kesilmiş *'küfeki taşı'*dır. Taşın yanında mermer malzeme de bu yapılarda bolca kullanılmıştır. İstanbul'daki Camii'de; kapı ve pencerelerin söve, kemer ve kemer köşelikleri, avlunun kuzeyi ve harimin yan sahınlarındaki sivri kemerlerin korkulukları, sütun-sütun başlıkları, minber ve mihrabın mukarnaslı yaşmağı, mermerin başlıca kullanıldığı alanlardır. Bunların tamamına yakını gri damarlı Marmara mermeri olmakla birlikte yapıda serpantin breşi (Eğriboz taşı), Kestanbol granodiyoriti, Armutlu graniodiyoriti ve Karystos mermeri gibi nitelikli taşların, devşirme olarak kullanıldığı belirtilmektedir[2180]. Pencere-kapı-dolap kapaklarının yanı sıra ikinci son cemaat yeri ile müezzin mahfillerinin tavanı, ana giriş üzerindeki sahte mahfil korkulukları, vaiz kürsüsü ve minberin külâhı, ahşap malzemeden imal edilmiştir. Yapının üst örtüsü tuğladandır. Madeni malzeme; son cemaat ve şadırvan kemerlerinin gergi çubuklarında, sütun bileziklerinde, pencere parmaklıklarında ve cami altındaki bodrumun açıklıklarında kullanılmıştır. Üst kat ve kubbe kasnağındaki pencere şebekeleri alçıdandır. Ayrıca bu malzemeye harimde, kubbe çevresindeki mukarnas bingilerin bir kısmı ile giriş üstündeki kabaralarda olduğu gibi, bezeme amaçlı olarak da yer verilmiştir.

[2179] Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserler I*, Ankara VGM Yayınları, 1988, s. 533-534; Sema Gündüz Küskü, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 37.
[2180] Vardar, "Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi", 372-374.

Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nde, inşa malzeme malzemesi olan küfeki, yapının mihrabında da kullanılmıştır. Mermer; dışta pencerelerin söve ve alınlıklarında, son cemaat sütun ve başlıklarında, şadırvan levhaları ile sütun ve başlıklarında, cümle kapısının köşeliklerinde, basık kemeri ve sövelerinde (burada atlamalı olarak düz ve somaki mermerden iki renktedir), minberde ve son olarak girişin iki yanındaki müezzin mahfillerinin sütun ve korkuluklarında tercih edilmiştir. Bunlar arasında, şadırvanın üst örtüsünü taşıyan sekiz sütun ve başlıkları, devşirme malzemenin kullanıldığı öğeler olarak dikkati çekmektedir (Foto. 109). Harimde ise minber ile müezzin mahfilleri mermerdendir. Ahşap ve tuğla ve madeni malzemenin kullanım alanı; üst örtü, kapı-pencere açıklıkları gibi İstanbul'daki camii ve genel cami mimarisi paralellik gösterir. Yapıdaki alçı malzemenin tamamı, Seyyid Abdülhalim Efendi'nin 1841 yılında gerçekleştirdiği onarımda eklenmiş, kubbe çevresindeki bezemelerde kendini göstermektedir (Foto. 118-119, 121).

Urla Rüstem Paşa Camii; kalker ve kireç taşı yataklarının bolca bulunduğu Ege bölgesindeki genel malzeme kullanımına[2181] paralel olarak, açık renkli kireç taşından inşa edilmiştir. Beden duvarları içte ve dışta sıva ile kapatılmış olmakla birlikte yer yer dökülmüş kısımlardan, duvar örgüsünün kaba yonu taş ağırlıklı olduğu görülebilmektedir (Foto. 233-36). Aynı malzemeden mamul minaresinde ise farklı olarak, düzgün kesme taş kullanılmıştır. Dıştan alaturka kiremitle kaplı üst örtünün duvarla birleştiği kısımlarında, bir sıra tuğladan saçak firiz dolanır. Üst örtü de tuğladan olup yapının geri kalan aksamı sonraki onarımlarla yenilendiğinden, orijinal malzeme kullanımı konusunda bir şey söylemek güçtür (Foto. 237-39).

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği sakıflı taşra camileri, ağırlıklı olarak *kaba yonu/moloz taşla* inşa edilmişlerdir. Yerel malzeme ile inşa edilen yapılar arasında en dikkat çekici olanı, Osmaneli'ndeki Camii'dir. Açık yeşil ve sarı renkte, kum tanelerinin doğal çimento ile birleşmesinden oluşan, çok sert ve dayanıklı yöreye özgü bu malzeme *"Lefke/Osmaneli taşı"*, daha sonraları Bebek ve Bostancı camileri ile Haydar Paşa Garı inşaatında da kullanılmıştır[2182]. Duvarları moloz taş örgülü bu yapının giriş cephesi, Rüstem Paşa'nın diğer sakıflı camilerine göre daha özenli ele alınmış olup, beş gözlü

[2181] İlknur Aktuğ Kolay, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Devri Mimarisinde Yapım Teknikleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, 22.
[2182] Gündoğdu-Işık, "Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar", 327.

son cemaat mahalli, minare ve taçkapısı düzgün kesme taş'tan imal edilmiştir. Ayrıca taçkapı ile minare girişinin kemerinde ve minarenin petek kısmında, münavebeli olarak kırmızı renkli taş malzemeye yer verilmiştir (Foto. 211, 213, 217). Harimde ise minber, muntazam kesilmiş Lefke taşındandır. Cephe pencerelerinin kemerleri ve alt pencerelerin alınlıkları tuğla örgülü olup harim ve son cemaat tavanı, kadınlar mahfili, kapı-pencere kanatları ahşap'tır. Bu malzeme ayrıca, son cemaat kemerleri arasında hatıl olarak kullanılmıştır (Foto. 212, 218-19, 221-22).

Kastamonu Talipler Köyü'ndeki Camii'nin beden duvarlarının, Urla haricindeki Rüstem Paşa'nın diğer taşra camilerine göre daha özenli bir işçilik sergilediği, kalın derzli duvar örgüsündeki ince yonu kesme taşların sıklığından anlaşılmaktadır (Foto. 199-200). Yapıda düzgün kesme taş; pencere söve, kemer ve alt pencere alınlıklarında, saçak frizinde, minarenin kaide, pabuç, bilezik ve şerefe korkulukları ile minberde kullanılmıştır. Taçkapıda, kırmızı beyaz iki renkli taş malzemeye yer verilmiştir. Minberde ise diğerlerinden farklı malzeme kullanımı söz konusu olup, griye çalan açık renkli kireç taşından yapıldığı görülür (Foto. 207). Son cemaat önündeki iki direk ve başlıkları, tavanlar ve girişin batısındaki muhdes mahfil, ahşap malzemeden imal edilmiştir. Yapının özgün alçı mihrabından, yalnız yarıdan yukarısı sağlam kalabilmiştir (196-206).

Yalova Rüstem Paşa Camii; tamamen moloz taşla inşa edilmiş olup beden duvarlarının köşelerinde, minarenin kaide, pabuç kısmı ve şerefe korkulukları ile alt sıra pencerelerinin sövelerinde, düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üst sıra pencere kemerleri, saçak silmeleri ve minare gövdesi tuğladır (Foto. 182-85, 188). Sıvalı mihrap haricinde, yapının ahşap tavanı ve iç aksamı, sonraki onarımlarla yenilendiğinden pek bir özelliği kalmamıştır (Foto. 184-190). İstanbul Eyüp'teki, Semiz Ali Paşa Camii/Mescidi (Cedid Ali Paşa/Kuru Kavak Mescidi) ile Nişancı Mustafa Çelebi Camii (1543)[2183] ve özellikle de Bolu il merkezinin 7 km. batısındaki Karaköy sınırları içinde, 1562–1563 yılında Musa Paşa'nın oğlu Mehmet Bey tarafından yaptırılan Karaköy Cuma Cami[2184]; moloz taş örgülü benden duvarları, girişin önündeki ahşap destekli son cemaat yeri ve pencere düzeni bakımından, Yalova Rüstem Paşa Camii ile benzer benzerlik gösteren yapılar arasında yer alırlar (Foto. 185-186, 575).

[2183] Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Devri,* 36, 406.
[2184] https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bolu/kulturenvanteri/karakoy-cuma-camii (E.T. 04/05/2022).

Yeniden inşa edilen *Sapanca* ve *Büyükkarıştıran Camii'*lerin cepheleri, ayrıca sıva ile kapatıldığından malzeme ve inşa tekniği hakkındaki yorumlara kapalıdır. Sapanca Rüstem Paşa Camii'nin ilk yapıdan kalma minare kaidesinin, bir sıra ince yonu kesme taş, üç sıra tuğladan almaşık teknikle örülü olması, orijinal yapının da bu teknikle inşa edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Her iki yapının da günümüzde taş olan minare gövdelerinin, orijinalinde tuğla olduğu, arşiv kayıtları üzerinden tespit edilebilmektedir.

4.1.1.3. Örtü Sistemi, Destek ve Taşıyıcılar

İstanbul Rüstem Paşa Camii'nin merkezi kubbesi dıştan, yirmi dört kenarlı bir kasnak üzerinde yükselmekte, kasnağın sekiz köşesinde birer payanda, her kenarında da yarım daire kemerli birer pencere yer almaktadır. Kubbenin etek kısmı, kasnak pencerelerin formuna ayak uydurularak dalgalı bir görünüme kavuşturulmuştur (Foto. 1-2)[2185]. Mimar Sinan'ın XVI. yüzyılda pek örneği olmayan ve sonradan Batılılaşma dönemi camilerinde sık görülen dalgalı kubbe formunu, benzer şekilde Rüstem Paşa'nın Türbesi'nde de uyguladığı görülür (Foto. 242-43). Sinan ayrıca, beden duvarları boyunca yükselen yan sahınların aynalı tonoz örtülerini, dıştan iki kubbe arasına birer beşik tonoz şeklinde farklı yansıtarak üst örtünün dış görünüşüne hareketlilik kazandırmıştır. Kubbeyi destekleyen sekiz kalın payenin dördü kuzey ve güney duvarına bitişik, diğer dördü iki yanda bağımsız ve sekizgen kesitlidir. Payeler ana yön doğrultusunda sivri kemerlerle, köşelerde ise iri tromplarla birbirine bağlanarak sekizgen üst yapıya geçiş sağlanmaktadır. Bağımsız dört ayağın dışında, yapının üst örtü yükünü taşıyan duvar içerisine gömülü payelerden, mihrap duvarındakiler iki yönlü olarak, diğerleri ise harime doğru taşırıldığından cephe ve iç mekân düzeninde belirleyici olmaktadırlar. Özellikle mihrap cephesinde, köşedekiler dışında duvar payelerinin tümü dışa taşırılmış olduğundan, sonradan eklenmiş gibi duran, kaba görünüşlü bir kütle algısı elde edilmiştir (Foto. 26). Mimar Sinan sonraki sekiz destekli uygulamalarında bu algıyı yumuşatmak adına; Azapkapı'daki Sokullu Camii'nde duvar payelerini mihrap köşelerine alarak mihrabı eyvan şeklinde dışarı taşırmış, Selimiye Camii'nde ise mihrap nişinin yanlarına galeriler ekleyerek bu şema için en ideal

[2185] Aptullah Kuran'a göre bu kısım 1766 depreminden sonra yapılmıştır. Gülru Necipoğlu ise XV. yüzyıla ait bir gravür ve Rüstem Paşa Türbesi'nin kubbe eteğinideki benzer uygulamadan hareketle, caminin ilk inşasında bu şekilde yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Bkz.: Kuran, *Mimar Sinan,* 138; Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 438.

görünümü elde etmiştir[2186]. Rüstem Paşa Camii'nin giriş cephesindeki duvar payeleri, son cemaat yerinin varlığından dolayı, yapının içine taşırıldığından, ayaklar arasındaki boşluklar; altta müezzin mahfilleri, üstte ise ulaşımı olmayan yalancı bir mahfille kapatılmıştır (Foto. 31).

İstanbul Rüstem Paşa Camii'nin, dıştaki son cemaat mahalli, ince çıtalarla kasetlenmiş meyilli ahşap tavan ile içteki ise mukarnas başlıklı altı iri sütunun desteklediği sivri kemerler üzerinde, eş boyutlu kubbeler ile örtülüdür. Pandantif geçişli bu kubbelerden ortadaki diğerlerinden daha yüksek tutulmuş, ayrıca etek kısmı alçıdan iki sıra mukarnas dizisiyle bezenerek yapının giriş aksı vurgulanmıştır.

*Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'*nde, İbadet mekânın üzerini örten 13,7 metre çapındakikubbesi, sekizgen kasnağa oturmaktadır. Kubbe, köşelerinde birer payanda ile desteklenmiş, dört cephesine de birer pencere açılmıştır. Kubbenin yükü, dilimli tromplar aracılığıyla beden duvarları içerisindeki ayaklara aktarılmaktadır. Köşelerdeki "L" formlu olmak üzere, harime doğru taşırılan ayaklar sivri kemerlerle birbirine ve köşe tromplarına bağlanarak iç cepheleri kesintisiz olarak çevreleyen hareketli satıhlar meydana getirilmiştir. Duvarla bağlantılı bu ayaklardan yan cephelerin ortasındakiler, ince dilimlerle hareketlendirilerek yapının bezeme programına dâhil edilmiştir (Foto. 119). Mimar Sinan bu iç mekân düzeninin bir benzerini, -daha önce de belirtildiği üzere- Silivrikapı'daki 1551 tarihli Hadım İbrahim Paşa Camii'nde de uygulamıştır[2187]. Üzeri tek kubbe ile örtülü harimde, duvarla bağlantılı sivri kemerli ayaklar Rüstem Paşa Camii'ne göre daha uzun tutulmuş, böylelikle yapının yanlardan genişlemesine imkân veren derin nişler oluşturulmuştur (Şekil 106; Foto. 584). Aynı plan şemasına sahip diğer bir Mimar Sinan yapısı, Mısır Beylerbeyi Dukaginzade Mehmed Paşa'nın Halep'te, H. 957-963/1550-1556 arasında inşa ettirdiği[2188] Adliye Camii'dir[2189]. Burada, yan satıhlardaki sivri kemerli derin nişlerin güney yüzlerine, birer mihrap eklenmiştir. Plan kuruluşu ve pencere alınlıklarında yoğunlaşan İznik çinilerinin yanı sıra, bölgesel

[2186] Aslanapa, "Rüstempaşa Camii", 4.
[2187] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 209; Ayşe Denknalbant Çobanoğlu, "Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii'nin Plan Özellikleri ve Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı İçinde Benzer Örnekler Üzerine Bir Değerlendirme", *Art Sanat* 11 (Ocak 2019), 103-107.
[2188] Anas Aljaad-Mehmet Ayas, "Halep'teki Osmanlı Camilerinin Yönetimi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2 (2018): 257.
[2189] Kuran, *Mimar Sinan*, 195.

özellikli renkli taş işçiliği ile dikkat çeken bu eser[2190], çift revaklı son cemaat yerinin varlığıyla da Rüstem Paşa Camii ile benzerlik göstermektedir (Şekil 107). Kubbe ile örtülü içteki beş gözlü son cemaat mahallini çevreleyen dış revak, burada farklı olarak kesme taş malzeme ile örülüdür[2191]. Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin içteki beş gözlü son cemaat mahallinin üzeri, İstanbul'dakinden farklı olarak giriş aksında aynalı tonoz, yanlarda pandantif geçişli kubbelerle örtülmüştür (Şekil 19). Fatih'te Bali Paşa Camii (XVI. yüzyıl ikinci yarısı), Ilgın Lala Mustafa Paşa Camii (1563-64), Diyarbakır Behram Paşa Camii (1572-73) ve Kayseri'deki Ahmed Paşa/Kurşunlu Camii (1585-86), Mimar Sinan'ın tezkerelerinde yer alan, benzer iç mekân düzenlemelerine sahip diğer yapılar olarak dikkat çekmektedir[2192].

Tekirdağ'dakine göre daha mütevazi ölçülere sahip olan *Urla Rüstem Paşa Camii*'nde, dıştan yalancı bir kasnak içine alınan kubbenin ağırlığı, doğrudan beden duvarlarına aktarılmaktadır. Rüstem Paşa'nın dıştan kırma çatı ile örtülü, ahşap tavanlı diğer camileri arasında, Kastamonu ve Osmaneli'ndeki camiler; bindirme tekniğinde oluşturulan tavanları ile Asya'dan Anadolu'ya uzanan "kırlangıç/tüteklikli örtü" geleneğinin Anadolu'daki temsilcisi olarak önem taşırlar[2193]. Bu iki yapıdan ilkinin tavanı, daha sade bir kuruluşa sahip olmakla birlikte son yüzyılda tamamen yenilendiğinden, orijinal yapısı tam olarak kestirilememektedir (Foto. 203-205). Osmaneli'ndeki caminin örtü sistemi de zaman içinde pek çok kez elden geçmiş olsa da tavan kuruluşu itibariyle, bu örtü biçiminin Anadolu'daki en dikkat çekici örnekler arasında yer alır.

Anadolu- Türk mimarisinde; "tüteklikli örtü", "kırlangıç örtü/kubbe", "bindirme tava" veya "döner eksenli bindirme tavan" gibi farklı isimlendirmelerle tanımlanan bu örtü biçimi, yapının kenar uzunluğundan daha küçük boyutlu kirişlerin kullanılabilmesine imkân tanıyarak, özellikle zengin ormanlardan yoksun soğuk yörelerde, geniş açıklıkların örtülebilmesi için pratik bir çözüm sunmaktadır[2194]. Anadolu'da XIII-XIX.

[2190] Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 477.
[2191] Bu önemli Osmanlı eseri, 2013 civarındaki Suriye iç savaşı sırasında bombaların hedefi olmuş, kubbesi tamamen yıkılmış, son cemaat yeri çevresi hasar görmüştür. Yapının görselleri için bkz.: https://www.thealeppoproject.com/remnants-al-adiliyyah-mosque-aleppo/ (E.T. 03/01/2020).
[2192] Çobanoğlu, "Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii'nin Plan Özellikleri ve Klasik Dönem Osmanlı Mimarlığı İçinde Benzer Örnekler Üzerine Bir Değerlendirme", 107-111, 115-120, 122-125.
[2193] Günkut Akın, "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü" *Vakıflar Dergisi* XXII (1991), 334.
[2194] Tanımı, adlandırılması ve örnekleri için bkz.: Akın, "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat

yüzyıllar arasında, dini mimarideki örnekleri arasında: Göynük Gazi Süleyman Paşa Camii (ilk inşası 1331-35)[2195], Sivrihisar Akdoğan Mescidi (XV. yüzyıl)[2196], Erzurum Cedid Camii (1670)[2197], Merzifon Hanife Hatun Camii (1826)[2198], Eskişehir Kuyucak Köyü Camii (XIX. yüzyıl?)[2199], Tokat Reşadiye Kızılcaören Camii (XIX. yüzyıl)[2200] ve *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Tekkesi Meydan Evi* (1367-68)[2201]; Rüstem Paşa'nın söz konusu camilerinde olduğu gibi, kare veya kareye yakın dikdörtgen bir alt yapı üzerine desteksiz olarak bindirme tavanla örtülü yapılar arasında yer alırlar. Kirişlerin oluşturduğu her bir katmanın, ince çıtalar yardımıyla farklı şekilde bezendiği Osmaneli Rüstem Paşa Camii, bu yönüyle sade görünüşlü diğer örneklerden ayrılmaktadır. Ayrıca caminin yine ahşap tavanlı kuzeydeki iki katlı mahfili ve beş gözlü son cemaat mahallinin tavanları, kendi içinde farklı tarzda bölümlere ayrılarak bezenmiş, böylelikle yapı, oldukça ahenkli bir görünüme kavuşturulmuştur (Foto. 219, 221).

4.1.1.4. Cepheler

Osmanlı öncesi dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de yapıların giriş cephelerine, diğer cephelere oranlara her zaman daha fazla önem verildiği görülür. Giriş cephelerine eklenen revaklı son cemaat mahalli ve anıtsal taçkapılar, giriş cephelerinin görünümünü belirleyen ve dış süslemeleri üzerinde toplayan temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Cephenin ortasına konumlandırılan taçkapılar; genellikle iki yanında bir veya ikişer pencere ve bunların arasına konan birer mihrabiye ile giriş cephesini simetrik iki eş parçaya ayırır. Tüm yapılarda olduğu gibi cami cephelerinin düzenlenişinde de simetri esası, temel ilkedir[2202].

Yapılarında Tüteklikli Örtü", 323-354; Sözen-Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* 243; Parla, *Sivrihisar: Bindirme Tavanlı* Camiler; Choı, "Bindirme Tavan: Bir Adlandırma Sorunsalı", 195-202; Kutlu, "Orta Asya'da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihî Gelişim Aşamaları Üzerine Bir Değerlendirme", 2455-2486.

[2195] Erken, *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler* 2: 364-365.

[2196] Canan Parla-Erol Altınsapan, "Sivrihisar Akdoğan Mescidi", *ASOS Journal -Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi-*, 4/32 (Kasım 2016), 1-11.

[2197] Akın, "Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü, 333; Hamza Gündoğdu, v.d, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, 105.

[2198] Korkmaz, *Amasya Camilerinde Ahşap Bindirme Tavan*, 87-89, 187-188.

[2199] Halaç-Pektaş, "Tarihi Yapılarda Yangın Sorunsalı: Eskişehir, Kuyucak Köyü Cami Örneği", 102-114.

[2200] Hamza Gündoğdu, vd., *Tarihi Yaşatan İl Tokat* (Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, 2006), 576.

[2201] Akın, "Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü", 350.

[2202] Jale N. Erzen, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri* (Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1981), 3-6.

İstanbul Rüstem Paşa Camii'nin son cemaat cephesinde, çokgen kesitli mihrabiyelerin mermerden mukarnaslı köşelikleri dışında, geri kalan tüm yüzey kemer üzengilerine kadar, çini ile kaplanmıştır. Klasik dönem Osmanlı cami cephelerinde bezemenin oldukça sınırlı düzeyde tutulduğu, çini bezemenin tercih edildiği durumlarda da ancak pencere alınlık yüzeylerinde yer verildiği göz önüne alındığında, Rüstem Paşa Camii; iç mekân bezemelerinde olduğu gibi, giriş cephesinin ele alınışı bakımından da dönem örneklerinden ayrılır[2203].

Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa Camii'nden önce, Topkapı'daki 1555 tarihli Kara Ahmed Paşa Camii'nde ilk kez denediği, taçkapının yanlarında iki kat halinde uzanan dikdörtgen formlu iri pencereleri, aynı şekilde burada bir kez daha uyguladığı görülmektedir[2204]. Dikdörtgen formlu bu pencereler üstte, kırmızı ve beyaz mermerden atlamalı olarak örülü, basık kemerle nihayetlenir. Caminin beden duvarları içerisine gömülü ayakların varlığı, cephelerin şekillenişinde belirleyici olmuştur. Simetrik olarak düzenlenen yan cephelerde; duvar payeleri arasına atılan sivri kemerler aracılığıyla, ortadaki geniş olmak üzere cephe yüzeyi üç bölüme ayrılmış ve içlerine de üçer sıra halinde pencereler açılmıştır. Ayrıca bu kemerli yüzeyler, cepheden yaklaşık 10 cm. kadar içeri çekilerek, duvar payelerinin dıştan izlenmesine olanak tanınmıştır. İlk iki sıradaki pencereler klasik anlayışa uygun olarak dikdörtgen formlu olup, üzerinde sivri kemerli alınlıklara sahiptir. Yalnız güney cephedeki ikinci sıra pencereler, sivri kemerli açıklık şeklinde düzenlenerek diğerlerinden ayrılmıştır. Cephelerin tepe seviyesindeki sivri kemerli yayvan pencereler ise Mimar Sinan'ın cephe düzenine getirdiği bir başka yenilik olarak dikkat çekmektedir (Foto. 25).

Mimar Sinan *Tekirdağ Rüstem Paşa Camii*'nin giriş cephesinde, son cemaat yerini beden duvarları boyunca yükselterek yapının kütle etkisini arttırmış; bunun yanında cephelerin köşelerini üstten pahlayarak kübik ana kütleyi yumuşatmış ve yüzeylerine üçlü pencereler açmak suretiyle de estetikle işlevselliği bütünleştirmiştir. Ortadaki kare kesitli payandaların ikiye ayırdığı yan ve arka cephelerde, altlı üstlü ikişer pencereye yer verildiği görülür (Foto. 110-112). Çatalca'daki 1539 tarihli *Ferhad Paşa Camii*, plan özellikleri ve tartışmalı olan kuzeydeki son cemaat yerinin dışında, cephe

[2203] Erzen, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, 16.
[2204] Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, 312-313.

düzeniyle de Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ile yakın benzerlik göstermektedir. Yalnız Tekirdağ'dakine göre oldukça küçük olan bu camide duvar payanları yoktur.

Urla Rüstem Paşa Camii'nin giriş cephesi; ortada geniş ve yüksek olmak üzere, yan yana üç kemerli düzeni ile diğer camilerinden ayrılır. Batı Anadolu'nun Roma çağından beri alışık olduğu üç kemerli giriş uygulamasının örneklerine Türk döneminde, 1375 tarihli Selçuk[2205] ve Balat İlyas Bey (1404) camilerinde de rastlanmaktadır[2206]. Tuğladan bir sıra kirpi saçakla sonlanan beden duvarlarının köşeleri üstten pahlanarak, kubbenin altında yalancı kasnak oluşturulmuş; ayrıca cephenin alt seviyesinde, güneybatı köşesi de pahlanmak suretiyle zamanın sokak dokusuna uydurulmuştur.

Rüstem Paşa'nın Tekirdağ, Kastamonu, Yalova ve Büyükkarıştıran'daki cami cephelerinde, altlı üstlü ikişer pencereye yer verilmiştir. Pencerelerin formu ilk iki yapıda; altta sivri kemerli alınlıklara sahip dikdörtgen açık şeklinde, üstte sivri kemerlidir. Diğer iki yapının alt sıra pencereleri, alınlıksız, düz dikdörtgen formludur. Yalova'daki caminin üst sıra pencereleri yine sivri, Büyükkarıştıran'dakinin ise yarım daire kemerli olarak düzenlenmiştir. Kıble cephesi sağır olan Urla Rüstem Paşa Camii'nin diğer cephelerindeki alt-üst pencerelerin formu, Tekirdağ ve Yalova'daki camiler ile aynıdır. Farklı olarak üst sırada iki değil -cephenin ortasına denk gelecek şekilde- birer pencere açıldığı görülmektedir. Osmaneli Rüstem Paşa Camii'nin giriş cephesindeki iki alt iki üst pencereden, alttakiler düz dikdörtgen, üsttekiler sivri kemerlidir. Diğer cephelerde ise altta iki, üstte üçer pencere mevcut olup alt-üst pencerelerin formu, Tekirdağ, Kastamonu ve Urla'daki camilerini tekrar eder. Yalnız, Rüstem Paşa'nın diğer tüm camilerinden farklı olarak bu yapının pencere söveleri, kemerleri ve alınlıkları, taş veya mermer malzemeli değil tuğla ile örülmüştür.

Rüstem Paşa'nın camilerinde, cepheleri tamamlayan unsurlar olarak saçak silmeleri değerlendirildiğinde, tuğla saçağın özgün haliyle Yalova Rüstem Paşa Camii'nde bulunduğu görülür. Tuğlalar beş sıra halinde, bir düz, bir dikey (kirpi saçak) olarak atlamalı şekilde yerleştirilmiştir. Urla'daki camide tuğlanın kısa kenarı ve oluklu kiremidin yine atlamalı olarak sıralandığı saçak silmesi, geç dönemdeki onarımlardan birinde düzenlenmiş olmalıdır. Değerlendirilebilecek durumda olan diğer dört yapıda, taş silmelere yer verilmiştir. Kastamonu'daki camide, bir sıra verev yerleştirilmiş taş

[2205] Aziz Ogan "Aydın Oğullarından İsa Bey Cami'i", *Vakıflar Dergisi*, 3 (1956), 73-80.
[2206] Kolay, *Batı Anadolu 14. Yüzyıl Beylikler Devri Mimarisinde Yapım Teknikleri*, 44, 46.

bloklardan ibarettir. Tekirdağ'daki camide, yine tek sıra halindeki içbükey taş silmenin yanında İstanbul Rüstem Paşa Camii'nde, aşağıdan yukarı doğru; içbükey, kaval ve düz, yüzeyli üç sıra silme, cepheleri çepeçevre dolanmaktadır.

Taçkapılar; Anadolu Türk mimarisinde, cami, türbe, medrese, kervansaray, imaret, darüşşifa vb. anıtsal yapıların en dikkat çekici unsurlarının başında gelmektedir. Malzeme ve işçilik açısından, yapıların diğer unsurlarına nazaran daha özenli ele alınan taçkapılar, genellikle cepheden daha yüksek tutulup dışa doğru taşırılmak suretiyle giriş cephesinin anıtsallığını arttıran temel öğeler olmuştur. Camilerdeki genel uygulamanın aksine, İstanbul Rüstem Paşa Camii'nin taçkapısının oldukça yalın tutularak tamamen çini kaplı son cemaat cephesinde, bir nevi denge unsuru oluşturduğu görülür. Dıştan ince bir silmeyle çerçevelendirilen taçkapının basık kemerli açıklığı üzerinde, ayet kitabesi yer alır (Foto. 16). Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin dikdörtgen bir kütle halinde cepheden dışa taşırılmış mukarnas kavsaralı taçkapısı ise klasik dönemin karakteristik camileriyle paralellik gösteren, Paşa'nın camileri arasında da en özenli ele alınan örnek olarak dikkat çekmektedir (Foto. 107). Osmaneli Rüstem Paşa Camii'nin taçkapısı, diğer iki örnekte olduğu gibi anıtsal ölçülerde ele alınmış olup cephe yüzeyine girinti oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Sade görünümlü kapının basık kemerli açılığının üzerini, kavsarasız, sivri kuşatma kemeri çevreler. Dıştaki çerçevelerin dışında, kemer taşlarında atlamalı olarak kullanılan kırmızı renkli taşlar, taçkapının görünümünü hareketlendiren yegâne unsur olarak öne çıkar (Foto. 211-213). Tamamen kırmızı-beyaz renkli mermerle kaplı Kastamonu'daki caminin taçkapısı ise Osmaneli'ndekinin daha küçük ve daha yalın bir örneği olup burada, basık kemerli açıklığın üzerinde, kuşatma kemerine yer verilmemiştir (Foto. 198). İki renk taş örgülü kapı kemerli içten -tıpkı Paşa'nın İstanbul'daki camiinde olduğu gibi- dilimli kaş kemer formunda düzenlenmiştir (Foto. 203).

Yalova Rüstem Paşa Camii'nin basık kemerli giriş açıklığı şeklinde giriş kapısının herhangi bir özelliği olmayıp, yeniden yapılan Sapanca ve Büyükkarıştıran camilerinin taçkapıları yoktur.

4.1.1.5. Süsleme

Taş süsleme: İstanbul Rüstem Paşa Camii'nde, mermerden mamul muhteşem minberi bir yana bırakıldığında; sütun başlıkları, mihrap ve mihrabiyelerin üst kısımları, köşe

tromplarının altındaki konsollar ve yanlardaki bağımsız fil ayaklarının tepe seviyesinde görüldüğü üzere, mukarnasların başlıca bezeme öğesi olarak kullanıldığı görülmektedir (Foto. 11, 39). Farklı olarak; avlunun kuzeyindeki kemer dizisinin cümle kapısının aksına denk gelen korkuluğun, kafes oyma tekniğinde işlenmiş geometrik bezeli levhası ve minarenin çokgen gövdesinde, tepe seviyesinde birbirine bağlanarak tepeliklerle taçlanacak şekilde, gövdenin her bir kenarında boylu boyunca uzanan çubuk şeklindeki ince şeritler, yapının dış kısmındaki dikkat çekici taş süslemelerdir. Minare gövdesindeki dışbükey profilli (kaval silme) silmelerle oluşturulan kabartma tezyinâtın, Mimar Sinan tarafından; Şehzâde, Bali Paşa, Sokullu, Kılıç Ali Paşa camileri ile Hacı Evhad ve Ramazan Efendi Mescidi minarelerinde de tatbik edilmiştir[2207]. Harimde ise pençelerin önünde, renkli taşlarla mozaik tekniğinde işlenmiş, zencerek motifin ağırlıkta olduğu geometrik kompozisyonlu zemin döşemeleri, yapının ayırt edici nitelikteki bezemeleri arasında öne çıkmaktadır (Foto. 46b).

Minberler; Osmanlı camilerinde sonradan eklenen küçük ölçekli mahalle mescitleri veya taşra camileri dışında, genellikle taş veya mermerden imal edilmiş, bezemenin en yoğun görüldüğü öğelerin başında gelmektedir. Rüstem Paşa'nın İstanbul, Tekirdağ, Kastamonu ve Osmaneli'ndeki camilerinin minberleri, taş/mermer malzemeden mamul, ilk yapıdan kalma örneklerdir. Bu dört yapıdan ilkinin minberi, yalnız Paşanın diğer camileri arasında değil klasik Osmanlı camilerinin de en ince işçilikli örnekleri arasında yer alır. Rumî tepelikli taç kısmı, kum saati formunda başlıklara sahip burmalı sütunceleri, korkuluk ve aynalık kısmında (madalyon içerisinde) kafes tekniğinde işlenmiş geometrik ve yıldız geçmelerinin yanında, diğer yüzeyler de bitkisel kompozisyonlarla bezenerek (bölümleri ayıran çerçeveler dışında), neredeyse hiç boş yer bırakılmamıştır. Öyle ki dışarıdan algılanmayan geçit bölümünün tavanına bile mihrabın köşeliklerindeki iri gülbezeğin aynısı işlenmiştir. Yüzeylerin formuna uygun olarak işlenen klasik rumî kompozisyonlarından başka, geçit kısmının sivri kemerli köşelikleri ve üst kısmındaki levhaya işlenen simetrik lale motifleri, yapının çini bezemeleri ile de üslup birliği göstermektedir (Foto. 47-48).

[2207] Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", 249-250.

Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nin minberindeki geometrik ve bitkisel kompozisyonlar, diğeri kadar grift değildir. Kabartma olarak işlenen giriş açıklığının üzerindeki bir gülbezek, rumî tepelikli taç kısmı ve köşk kısmının korkuluklarında, kafes tekniğinde ana hatları belirtilmiş üç dilimli palmet/tepelik formları, bitkisel bezemenin örneklerini sunar. Yine kafes tekniğinde olmak üzere, merdiven korkuluğu ve aynalık kısmında ise geometrik ağlar kurgulanmıştır. Bezemelerin dışında, sivri kemerli açıklık şeklindeki geçit bölümü ve kaş kemer formunda köşebentlere sahip süpürgelikleri ile de söz konusu minber, -İstanbul örneğinde olduğu gibi- klasik dönem Osmanlı minberlerinin genel özelliklerini taşımaktadır.

Kastamonu Rüstem Paşa Camii minberinde, korkuluklar da dahil olmak üzere yüzeyler yalın bırakılmış, yalnızca profilli çerçeveler içerisine alınarak vurgulanmıştır. Süpürgeliklerin sepet kulpu şeklindeki köşelikleri dışındaki tek bezeme unsuru, geçit bölümün tavanına gizlenmiştir. Burada kabartma olarak, altı köşeli yıldız içerisine alınmış, altı kollu yıldız yer motifleri işlidir (Foto. 207-208). Osmaneli'ndeki caminin minberi ise yerel malzeme kullanımının dışında özelliği olmayan, oldukça kaba görünüşlü yapısıyla dikkat çekmektedir (Foto. 225).

Taçkapı ve minberi dışında, Tekirdağ Rüstem Paşa Camii'nde taş süsleme; minarenin şerefe altındaki mukarnaslı bingileri ile kafes tekniğinde geometrik kompozisyonların işlendiği şerefe korkuluklarında, mukarnas ve baklava dilimli sütun başlıklarında ile mihrap ve mihrabiyelerde görülür. Çokgen kesitli mihrap ve mihrabiyeler, sırasıyla yedi ve beş sıra mukarnas kavsaraları dışında sade görünümlü öğelerdir. *Osmaneli'ndeki caminin* baklava dilimli başlıklara sahip son cemaat çevresi dışında şerefe altı mukarnaslı taş minaresi dikkat çekicidir. Yine aynı şekilde Urla Rüstem Paşa Camii'nin minaresinde, kaidenin üst kısmını çevreleyen sivri kemerli kuşak dışında, diğer yapılarda taş süsleme örneklerine rastlanmaz.

4.1.2. Mescitler

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği mescitlerden, Macaristan-Estergon'da varlığı bilinmeyen bir yapının dışındakiler Anadolu'da olup "*han mescidi"* şeklinde inşa edilmiş veya düzenlenmişlerdir. Üçü İstanbul'da olmak üzere 6 yapıda varlığı tespit edilmiştir: *İstanbul'da Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı*, *Cebeci Hanı* ve *Kurşunlu Han*, *Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı*, *Ankara Çengel Han* ve *Erzurum Taş Han*. Söz konusu

yapıların hepsinin, açık avlulu ve iki katlı olarak dikdörtgen planlı, Osmanlı şehir içi hanları tipinde inşa edilmiş yapılar oldukları görülür.

4.1.2.1. Plan Özellikleri

Galata'daki Kurşunlu Han Mescidi'nin konumu ve yapısı hakkında, herhangi bir bilgi edinilememiştir. İstanbul Çaşnigir/Sultan Odalar Hanı, Ankara'da Çengel Han ve Erzurum Taş Han mescitleri; han odalarından birinin mescit olarak değerlendirildiği örnekler olup üçünde de giriş açıklığının üzerindeki odanın, ibadet fonksiyonuna ayrıldığı görülür. Bu mescitler yapıdan bağımsız olmamaları bakımından, Selçuklu kervansaraylarından beri yaygın olan uygulamanın örnekleri arasında yer alırlar[2208]. Aralarından sadece üzeri beşik tonoz örtülü, dikdörtgen planlı Erzurum Taş Han Mescidi, günümüzde de ibadet fonksiyonunu sürdürmektedir (Foto. 449). Müzeye dönüştürülen Çengel Han Mescidi'nin ise sivri kemerli mihrap nişi yerinde durmaktadır.

İstanbul Cebeci Hanı ve Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı içindeki mescitler, açık avlunun ortasında, yapıdan bağımsız olarak inşa edilmeleri bakımından diğer örneklerden ayrılır. Söz konusu iki han da Mimar Sinan yapısıdır. Osmanlı arşiv kayıtlarındaki tanımlarına bakıldığında, iki yapının genel ortak özelliklere sahip olduğu görülür: *"şadrevân üzerinde fevkânî, üzeri kurşun puşîdeli/sakıflı, sâgir mescid"*. Cebeci Han Mescidi'nin mimari yapısı ile ilgili kesin bir yargıya varmak mümkün değilse de günümüze kalıntıları ve yıkılmadan önce çizilmiş bir resmi ulaşan Edirne'deki mescidin, Anadolu Selçuklu geleneğinin bir tezahürü olarak *"köşk mescid"* tipinde inşa edilmiş olduğu, açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

Köşk mescitler, Anadolu Selçuklularının Türk mimarisine getirdiği bir yenilik olarak değerlendirilir[2209]. Günümüze ulaşan örnekleri ile dört kervansaray yapısında: Konya Aksaray yolu üzerindeki Sultan Hanı (1229), Aksaray-Kayseri yolu üzerinde inşa edilen Ağzıkara Han (1231-39), Kayseri-Sivas yolundaki -Tuzhisarı- Sultan Hanı (1232-1236) ve 1249 tarihli (Akşehir-Çay yolu üzerindeki) İshaklı Han'da karşılaşılmaktadır[2210].

[2208] Şebnem Akalın, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1-4 (1988-1989), 3; Ayşe Denknalbant, *Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri* (İstanbul: İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004,) 20-21.

[2209] Denknalbant, *Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri*, s. 22.

[2210] Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği" *Önasya Aylık Türkoloji, Fikir ve Aktüalite Mecmuası*, C. 5, S. 52, Yıl 5 (1969), s. 7-10; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul: Matbaa Teknisyenleri Basımevi, 1986, s. 77; Akalın, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler", s. 4-6; Denknalbant, *Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri*, s.

Söz konusu yapılar, ortak plan ve tasarım özelliklerine sahiptir. "L" formlu dört ayağın arasında birbirine bağlanan sivri kemerlerin oluşturduğu, çapraz tonozlu bir alt yapı üzerinde yükselen bu yapılar, kübik formludur. İnşa malzemesi muntazam kesme taştır. Genellikle tonoz olan üst örtüleri, beden duvarlarının yüksek tutulması neticesinde, dıştan gizlenmiştir. Kuzey yöndeki giriş kapılarına, diğerlerinden daha dar ve küçük tutulan sivri kemerin iki yanındaki taş merdivenlerle geçilir[2211] (Foto. 587-588).

Anadolu Selçuklularından sonra, erken Osmanlı dönemi Bursa hanlarında örnekleri görülen köşk mescitlerin, daha sonraları pek tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Kare plandan -en az sekiz olmak üzere- çokgene geçilmesi ve mescidin altına eklenen şadırvan, Osmanlıların köşk mescitlerine getirdiği yenilikler olarak öne çıkar[2212]. Çelebi Mehmed döneminde (1415-1421) inşa edilen *İpek Hanı*'nın[2213] köşk mescidinden geriye, sadece sekizgen planlı şadırvan havuzu ulaşabilmiştir. Tarihi kayıtlar, üzeri kubbe ile örtülü ve altlı üstlü yirmi dört penceresi bulunan yapının, on iki kenarlı bir forma sahip olabileceğini düşündürmektedir[2214]. Keza 1507-8 arasında inşa edilen *Pirinç Han*'ın[2215] da fevkani bir mescidi olduğunu, arşiv kayıtları göstermekle birlikte bu gün sadece, avlu ortasındaki on altıgen şadırvanın izi belli olmaktadır[2216].

XV. yüzyıl'da Fatih'in vezirlerinden Mahmud Paşa tarafından yaptırılan *Fidan Hanı*'nın[2217] köşk mescidi ise -tıpkı Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nda olduğu gibi-, şadırvan havuzunun etrafında sıralanan sütunlar üzerinde yükselmekte idi[2218]. Burada Edirne'den farklı olarak sütun sayısı sekiz değil on ikidir. Havuzun ortasından yükselen on üçüncü sütun ise hem mescide destek sağlamakta hem de üstten dört yönüne açılan lüleler vasıtasıyla fıskıye vazifesi görmekte idi[2219]. Aynı şekilde Edirne Kervansarayı'nda da bu orta sütun, lüle delikleriyle birlikte günümüze ulaşmıştır (Foto. 388). Fidan Hanı Mescidi, sadece şadırvanı, sütunları ve giriş merdiveni ayakta iken

---

111-133, 156-180, 240-253, 280-306.
[2211] Akalın, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler", 4-6.
[2212] Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği" 8-9.
[2213] Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Hanları* (Bursa: Halkevi Neşriyatı, 1935), 4-5
[2214] Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 5; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, 122-123; Semra Güler, "Bursa Hanlarında Mescidler", *İstem* 35/18 (2020 Yaz), 21.
[2215] Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, s. 10-11; Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 188-190; Doğan Yavaş, "Pirinç Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007): 25-286.
[2216] Yavaş, "Pirinç Han", s. 286.
[2217] Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 14-15.
[2218] Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, s. 183; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)* 3: 101.
[2219] Güler, "Bursa Hanlarında Mescidler", s. 23.

1964 yılında yeniden yapılmış olup orijinal üst yapısı hakkında bilgi yoktur[2220]. Buna mukabil Bursa'da orijinalliği bozulmadan günümüze kadar gelebilmiş tek örnek olan, 1490-91 tarihli *Koza Han*'ın köşk mescidi[2221], Edirne'deki Rüstem Paşa yapısı ile oldukça yakın benzerlik göstermektedir. Yapı; bir kenarı 2.80 m. olan, sekizgen bir plan şemasına göre inşa edilmiştir[2222]. Üzeri kubbe ile örtülü olup, farklı olarak sütun yerine kalın ayaklara yaslanan, yarım daire formlu kemerlerin oluşturduğu yıldız tonozlu bir alt yapı üzerinde yükselir[2223] (Foto. 589). Rüstem Paşa köşk mescitlerinin sakıflı olması, alt yapıda sütunları tercih eden Mimar Sinan'ın, tuğlanın ağırlığı nedeniyle sütunlara binecek yükü azaltmak adına üst örtüde, kubbe veya tonozdan feragat ettiğini düşündürmektedir.

1572 tarihli Lefkoşe'deki *Büyük Han*'ın köşk mescidi; XVI. yüzyıldan sağlam bir şekilde günümüze ulaşmış tek örnek olması bakımından önem taşımaktadır[2224]. Bu mescit de tıpkı Edirne'deki gibi sütunlara yaslanan sivri kemerlerin üzerinde yükseltilmiş sekizgen planlı bir yapıdır[2225]. Fakat, Edirne örneğinden farklı olarak üzeri kubbeli olan yapı, yeterli estetik düzeye ulaşmasını engelleyen proporsiyonu ile dikkat çekmektedir (Foto. 590). Bu mescitten başka, İstanbul'da Kürkçü Han (XV. Yüzyıl) ve Vezir Hanı (1670 civarı) gibi bazı yapılarda, avlu içinde bağımsız mescitlerin varlığı biliniyorsa da günümüze ulaşamamışlardır[2226]. Geçen yüzyıl içerisinde yıkılmadan önce, Rüstem Paşa'nın İstanbul ve Edirne'deki köşk mescitlerinin; Anadolu Selçuklu köşk mescidi geleneğinin -Erken Osmanlı dönemi Bursa hanlarından sonra- Sinan tarafından ele alınarak tekrar yorumlandığını göstermesi bakımından, dikkate değer oldukları anlaşılmaktadır. Mimar Sinan'ın bu tarzda başka bilinen yapısının olmaması da söz konusu yapıların önemini bir kat daha arttırmaktadır.

[2220] Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri,* 101.
[2221] Kepecioğlu, *Bursa Hanları,* 7-10; Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa,* 185-187; İ. Aydın Yüksel, Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 198377; Semavi Eyice, "Koza Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 26, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, 231-232;
[2222] Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları,* s. 87.
[2223] Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları,* 87-88; Güler, "Bursa Hanlarında Mescidler", s. 24-25.
[2224] Gönül Öney, "Lefkoşa'da Büyük Han ve Kumarcılar Hanı", *Millietlerarası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları No: 36), 271-297.
[2225] Öney, "Lefkoşa'da Büyük Han ve Kumarcılar Hanı", 273.
[2226] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi,* 84, 100.

4.1.3. Türbe

10 Temmuz 1561'de vefat eden Rüstem Paşa'nın Şehzade Camii avlusundaki türbesi, eşi Mihrimâh Sultan tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir. Türbenin önüne bir de sebil yaptıran Mihrimâh Sultan, her türlü masraf ve personel ücretleri Üsküdar'daki külliyesinin gelirlerinden karşılanmak üzere, bu iki yapıyı 1562 yılında vakfetmiştir[2227].

4.1.3.1. Plan özellikleri

Yapı, Anadolu Selçuklu kümbetlerinden beri en yaygın görülen, *sekizgen plan* tipinde inşa edilmiştir[2228]. Önünde sütunlu bir giriş revağı bulunan, üzeri kurşun kaplı kubbe ile örtülü Rüstem Paşa Türbesi, kesme taşla örülü cephe düzeni ile de klasik dönem türbelerinin genel özelliklerini, olduğu gibi aksettirmektedir. 1421 tarihli Bursa'daki Çelebi Sultan Mehmed Türbesi'nin (Yeşil Türbe), bu plan tipinin erken Osmanlı dönemindeki en önemli yapısı olarak sonraki Osmanlı türbelerine model oluşturduğu belirtilir[2229]. Nitekim XVI. yüzyılın başlarında: Davud Paşa (1499), Gülbahar Hatun (1506), Şehzade Mahmud (1507), Selçuk Hatun (l507), II. Bayezid (1512), Şehzade Ahmed (1514), Yavuz Sultan Selim (1522), Şehzadeler Türbesi (XVI. yüzyıl ilk yarısı) gibi önemli hanedan türbelerinde de bu plan şeması uygulanmaya devam etmiş, daha sonraları Mimar Sinan da inşa ettiği türbelerin tamamına yakınını, sekizgen şema üzerinde geliştirmiştir[2230].

Rüstem Paşa Türbesi; Barbaros Hayreddin Paşa (1541), Şehzade Mehmed (1543), Hüsrev Paşa (1545), Hacı Ahmed Paşa (1576-77) ve Şah Huban Kadın Türbesi (1575-1580) ile birlikte Mimar Sinan'ın içte ve dışta sekizgen planı tatbik ettiği, geleneksel şemaya bağlı türbeler arasında yer alır[2231]. Mimar Sinan, 1550'lerin sonlarından itibaren inşa ettiği türbelerde genellikle sekizgen gövdenin iç veya kısmında farklı plan arayışlarına yönelmiştir. Hürrem Sultan (1559) ve Sokullu Mehmed Paşa (1568)

[2227] VGMA d. 635/2, no: 9, s. 78-82, vakfiye tarihi: Evâil-i R. evvel 970 / 29 Ekim-7 Kasım 1562.
[2228] Hakkı Önkal, Anadolu Selçuklu Türbeleri (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1996), 19-182; Ayn. yaz., "Klâsik Devir Osmanlı Türbelerinin Plân Özellikleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı'na Armağan)* 4 (1987), 53, 55.
[2229] Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 10-11.
[2230] Önkal, "Klâsik Devir Osmanlı Türbelerinin Plân Özellikleri", 55; Ayn. yaz., *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, 21
[2231] Aptullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Türbeleri", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* I (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), 228-232; Hüsrev Tayla, "Mimar Sinan'ın Türbeleri", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, haz. Zeki Sönmez (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1988), 303-305.

türbelerinde onaltıgen, 1555 tarihli Kara Ahmed Paşa (bu yapı farklı olarak dıştan altıgendir) ve 1573 tarihli Şehzade Mustafa Türbesi'nde onikigen olmak üzere, bazı yapılarında iç kenar sayısını arttırmış; Koca Sinan Paşa ve Siyavuş Paşa türbelerini içten sekizgen, dıştan onaltıgen planda değerlendirmiştir. Kılıç Ali Paşa ve Zal Mahmud Paşa türbelerinde ise haçvari planı uygulamıştır[2232]. Türbelerin iç ve dış kısmına veya Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'nde olduğu gibi her iki kısmında görülen revaklı galeriler ile çift cidarlı kubbe, Mimar Sinan'ın türbe mimarisine getirdiği diğer yenilikler olarak öne çıkmaktadır[2233].

4.1.3.2. Malzeme ve Teknik

Klasik Osmanlı türbelerinin genelinde olduğu gibi muntazam kesme taşla inşa edilmiş olup taşın cinsi küfekidir. Mermer; giriş revağının sütun ve başlıklarında, kaplı açıklığının kemer taşları ile alt sıra pencerelerinin lento-söve ve alınlıklarında; ayrıca düz plakalar halinde giriş kapısının çevresinde ve iki yandaki sekilerde, kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Ahşap pencere ve kapı kanatları, kündekâri tekniğinde düzenlenmiş, pencerelerde madeni şebekelere yer verilmiştir. Tuğla örgülü kubbe; içten sıvalı, dıştan kurşunla kaplıdır. Kubbe yüzeyi dışında duvarlar tamamen çini plakalarla döşenmiş, yalnız dıştaki alt sıra pencerelerinin mermer söveleri, iç kısımda da korunmuştur.

4.1.3.3. Örtüsü Sistemi, Destek ve Taşıyıcılar

Kubbe, kasnaksız ve geçiş öğesi kullanılmadan doğrudan beden duvarlarına oturtulmuştur. Bu nedenle içten, merkeze doğru daralacak şekilde, dilimli bir görünüme sahiptir. Kapının önünde, ikisi beden duvarına bitişik, diğer dördü bağımsız olmak üzere silindirik kesitli altı sütunun taşıdığı giriş revağı, düz tonozla örtülmüştür.

4.1.3.4. Cepheler

Mimar Sinan erken tarihli türbelerinden olan Şehzade Mehmed ve Hüsrev Paşa türbelerinde, ahenkli cephe kompozisyonlarına önem vermiş, fakat bu tutumunda ısrar etmeyerek türbe cephelerinde de sadeliği benimsemiştir. Rüstem Paşa Türbesi'nde olduğu gibi Klasik dönem türbelerinde; alt sırada sivri kemerli alınlığa sahip dikdörtgen

[2232] Önkal, "Klâsik Devir Osmanlı Türbelerinin Plân Özellikleri", 55-57. Tayla, "Mimar Sinan'ın Türbeleri, ,302-306.
[2233] Kuran, *Mimar Sinan*, 78.

formlu, üstte sivri kemerli olmak üzere iki sıra halinde pencerelerin çevrelediği cephelerde[2234], çerçeve oluşturan profilli silmeler, cephelerin görünüşüne tesir eden başlıca unsur olmuştur[2235] (Foto. 241-244).

4.1.3.5. Süsleme

Taş: Türbenin giriş kapısının kemerinde ve bunun iki yanındaki düz yüzeyli çerçevelerde, kırmızı-beyaz olmak üzere iki taş malzemenin kullanıldığı kısımlardır. Giriş revağının baklava dilimi şeklindeki sütun başlıkları, başlıkların üzerindeki düz atkı taşının yüzeyine kabartma olarak işlenmiş ters tepelikler ve kubbenin saçak kısmında, tekrar eden "C" kıvrımlı iki friz, türbenin yalın görünüşünü hareketlendiren taş süslemelerdir (Foto. 244-245).

Çini: Osmanlı türbelerinin başlıca süs unsuru olup dışta, giriş kapısının alınlığında ve iki yanında panolar halinde uygulanmıştır. İç kısımda, Selçuklu türbelerinde kubbe eteğine kadar uzanan çini kullanımı, Osmanlılarda aşağıya çekilerek duvarlar, genellikle 1-1.5 metre seviyesine kadar çini ile kaplanmıştır[2236]. Şehzade Türbesi ve Rüstem Paşa Türbesi gibi az sayıdaki yapıda, duvar yüzeylerinin tamamen çini ile kaplandığı görülür. Rüstem Paşa Türbesi'nin sıraltı teknikli İznik çinileri arasında; cepheleri yatayda ikiye bölen, genişçe bir ayet kuşağının dışında hatayî üslbûnun hâkim olduğu bitkisel bezemelere yer verilmiştir. Alt sıra pencerelerinin arasındaki panolarda, vazodan çıkan bir selvi içerisine alınmış, hançere yapraklı simetrik hatayî kompozisyonları, türbedeki en dikkat çekici bezemeleri oluşturmaktadır. Sivri kemerli tepe pencerelerinin etrafını çevreleyen, iki renkli taş işçiliği görünümü verilmiş düz renkli çiniler, örneğine pek rastlanmayan çini uygulamalardan birisi olarak ayrıca önem taşımaktadır (Foto. 248).

Ahşap: Türbenin ahşap kapı ve pencere kanatları orijinaldir. Üç bölümlü kanatların başlık levhaları, giriş kapısındaki kabartma olarak işlenen Kelime-i Tevhîd kitabesi dışında yalın bırakılmış; diğer levhalar, kündekâri tekniğinde geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. On kollu yıldızlar, altıgenler ve kırık çizgilerle oluşturulan şekillerin yüzeyleri, ayrıca işlenmeden yalın bırakılmıştır (Foto. 247).

[2234] Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri,* 25.
[2235] Aziz Doğanay, *Osmanlı Tezyinâtı Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri 1522-1604* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 60.
[2236] Doğanay, *Osmanlı Tezyinâtı Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri*, 61.

Kalemişi: Kubbenin kalemişinden rûmili şemse-salbek kompozisyonları, onarımlar sırasında defalarca elden geçerek asli görünüşlerini kaybetmişlerdir[2237].

4.1.4. Medreseler

Rüstem Paşa vakfiyelerine göre, Anadolu'da dört yerde (İstanbul, Tekirdağ merkez ve Hayrabolu ilçesi ile Kütahya'da) ve biri de Medine-i Münevvere'de olmak üzere, toplam beş medrese inşa ettirmiştir (Ek 2 ve 3). Altıncı medresesinin, birer cami, kervansaray ve hamam inşa ettirdiği Bilecek-Osmaneli'nde bulunduğu, 1885 tarihli (Hüdavendigâr) Vilayet Salnâmesi'nde bildirilmektedir. Bu son yapı ile birlikte, Hayrabolu'daki medrese ve Rüstem Paşa'nın zengin vakıflar tahsis ettiği anlaşılan Medine'deki medresesi, günümüze ulaşamamıştır. İstanbul ve Anadolu'daki beş medreseden, yalnızca Tekirdağ'daki külliye dahilinde olup diğerleri, bağımsız medreselerdir. Mimar Sinan'ın tezkireleri arasında, Tekirdağ'daki medresenin yalnızca TM'de, İstanbul Rüstem Paşa Medresesi ise TM, TE ve TB'de kayıtlıdır.

4.1.4.1. Plan Özellikleri

İstanbul Rüstem Paşa Medresesi; Paşa'nın en önemli ve dikkat çekici eğitim yapısı olarak ön plana çıkmaktadır. Boyutları, plan özellikleri ve tasarımındaki incelikler açısından, sultanlar düzeyinde inşa edilmiş bir yapı olarak değerlendirilir[2238]. Talebe hücreleri ve dershanenin sekizgen bir açık avlu etrafında sıralandığı, *sekizgen* şemada inşa edilen yapı; Türk mimarisi içerisinde, bu tipte inşa edilen iki medreseden biri olması bakımından önem taşımaktadır[2239]. Diğer yapı, Rüstem Paşa'nın medresesinden yaklaşık elli yıl önce, 1488 yılında Amasya'da inşa edilen, *Kapıağası Medresesi*'dir[2240].

Kapı Ağa Medresesi; sekizgen şemanın içte ve dışta izlenebildiği, tam olarak sekizgen planda inşa edilmiş bir yapıdır. Sekizgenin kuzeybatı köşesine konumlandırılan taçkapıdan kubbe ile örtülü giriş eyvanına, buradan da avluya ulaşılır. Güneyde beden duvarından dışarı taşırılan kubbeli dershane/mescid, öne doğru, iki yandaki yarım

[2237] Okçuoğlu, "Rüstem Paşa Türbesi", 376-377.
[2238] Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-", 250.
[2239] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 145; Yıldız Ötüken, "Orhan Gazi (1326 - 1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi A. Gabriel Özel Sayısı,* 9 (1978), 343.
[2240] S. Eyice, "Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları", *Atatürk Üni. Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi A. Gabriel Özel Sayısı,* 9 (1978), 149-246.

kubbeler ile genişletilerek "T" şeklini almış, böylelikle de dershanenin yan kenarlarla birleşimi sağlanmıştır. Girişin bulunduğu köşede iki, diğer kenarlarında üçer adet olmak üzere, yapının toplam 19 hücresi bulunur. Dershane ve hücrelerin üzeri kubbe ile revaklar ise çapraz tonozla örtülüdür; yalnız dershanenin önündeki revağın tonozu, farklı olarak mukarnaslı bingilerle dolgulanarak vurgulanmıştır[2241] (Şekil 111; Foto. 591).

Rüstem Paşa Medresesi'ni Kapıağası Medresesi'nden ayıran temel fark, içteki sekizgen planın dışarıya yansıtılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Sekizgen şemayı kare içerisine yerleştirerek yeniden ele alan Mimar Sinan, karenin köşelerinde kalan üçgen alanları batıda hamam ve helalar, doğuda ise üçer oda ekleyerek değerlendirmiş, bu yolla oda sayısını yirmi ikiye yükseltmiştir. Her iki yapıda da giriş ve dershanenin aynı aks üzerinde yer almadığı görülür. Rüstem Paşa Medresesi'nde, dershanenin girişe göre "L" şeklinde bir aks oluşturan konumu, İstanbul Şehzade Medresesi ile paralellik gösterir[2242] (Foto. 592).

İbrahim Hakkı Konyalı İstanbul Rüstem Paşa Medresesi hakkında: *"Sinan herhangi bir planı tekrarlamayan ve şehre yeknesak binaların melâl verici manzaraları ile boğmayan bir sanatkârdır. İşte bu medreseyi de emsaline hiç rastlanmayan müstesna bir planla yapmıştır"* sözleriyle, Sinan'ın yenilikçi yönünü vurgulamaktadır[2243]. Sekizgen avlunun getirdiği zorluklar; bağlantı noktalarında oluşan şekilsiz birimler ve küçük üçgen alanlar gibi inşai sebepler, Sinan'ın bu şema üzerinde ısrar etmeyişinde etkili olmuştur. Rüstem Paşa Medresesi ile yaklaşık aynı tarihlerde inşa etiği ve ünik yapılarından biri olan Haseki Hürrem Külliyesi'nin *Darüşşifası'*nda, sekizgen avluyu bir kez daha denediği görülür[2244]. Sinan bu yapıda, kenarları eşit olmayan sekizgen

[2241] Yüksel, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)* 46-47; Beşbaş-Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* 1: 264-267; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 143-145; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)* (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 145-150; Gülay Burgaz, "Kapı Ağası Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 342-343.
[2242] Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", 249.
[2243] İ. H. Konyalı, *İstanbul Abideleri* (İstanbul: Yenigün Neşriyat, 1940), 94.
[2244] Reha Günay, *Mimar Sinan* (İstanbul: YEM Yayınları, 2014), 104; Gönül Güreşsever, "Haseki Darüşşifası", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 5 (1973), 101-117; Gönül Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002), 58, 64

avluyu, revaksız olarak büyük bir dikdörtgenin içerisinde ve medreseden çok farklı bir kurguyla değerlendirmiştir[2245] (Şekil 1112; Foto. 593).

İnşa edildiği dönemde "L" planlı Osmanlı medreselerinin önemli örneklerinden biri olduğu anlaşılan *Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi*; dikdörtgen bir avlunun köşe oluşturan iki kenarına yerleştirilen revaklı hücreler ile avlunun boşta kalan köşesine konumlandırılan dershane hücresinden oluşmaktaydı (Şekil 19). Osmanlı mimarisinde "L" planlı medreseler, klasik dönemde yeni bir tip olarak ortaya çıkmış, XVII ve XVIII. yüzyıllarda gelişerek devam etmiştir[2246]. Revaklı hücrelerinin dizilişi ve dershanesinin konumu bakımından İstanbul Kocamustafapaşa'da, 1566 civarına tarihlenen *Nişancı Mehmed Bey Medresesi'nin*[2247], Tekirdağ'daki Medrese planını birebir yansıttığı görülür (Şekil 113)[2248]. Nişancı Mehmed Bey Medresesi, -TE, TB, ve TM'de ittifak edildiği üzere bir Mimar Sinan eseridir[2249]. Almaşık örgülü duvarlara sahip olduğu anlaşılan yapı, büyük ölçüde yıkık durumda iken yeniden yapılmıştır. Aynı yüzyıl içerisinde inşa edilmiş "L" planlı medreselerden; Halep'te Hüsrev Paşa Medresesi (1546)[2250], Eyüp'teki Zal Mahmud Paşa Camii avlusunun altındaki Medrese (1580)[2251] ve Üsküdar Şemsi Paşa Medresesi'nde (1580-81)[2252], dershane biriminin farklı olarak, medrese hücreleri arasında yer aldığı görülmektedir. Bu tipin olgun bir örneği olan Edirne Selimiye Külliyesi'nin *Dârü'l-Hadis* ve *Darü'l-Kurra* medreselerinde ise dershane hücreleri, avlunun kenar ortasına alınmış ve avlu dört yönden revakla çevrilmiştir[2253] (Şekil 108; Foto. 585). XVII-XVIII yüzyıllarda İstanbul'da inşa edilmiş: 1661-62 tarihli Köprülü Mehmet Paşa (Foto. 594), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1690-91), Çorlulu Ali Paşa (1707-1709) ve Ahmediye (1722) medreseleri, aynı kurgu içerisinde değerlendirilebilecek diğer örneklerdir[2254].

[2245] Reha Günay, *Mimar Sinan,* 104.
[2246] Zerrin Köşklü, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara 2002), 12: 164
[2247] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 363; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-", 255; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, 297.
[2248] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 297; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-", 269.
[2249] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I,* 24, 34, 95; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 34, 70, 88.
[2250] Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları -Medreseler-Darülkurralar-Mektepler-",. 246.
[2251] Aptullah Kuran, *Eyüp* "Zâl Mahmud Paşa Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1 (1973), 73-74.
[2252] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri,* 316-317.
[2253] Kuban, *Osmanlı Mimarisi,* 302.
[2254] Köşklü, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", 164.

Yakın tarihte temel izlerine göre yeniden inşa edilen *Kütahya Rüstem Paşa Medresesi*; giriş aksındaki taçkapı ile dışa taşkın dershanesi ve iki yanda sıralanan beşer öğrenci hücresi ile açık avlu klasik Osmanlı medreselerinin yalın örnekleri arasında yer alır (Şekil 47). Öğrenci hücrelerinin dikdörtgen veya kare bir avlunun iki tarafına karşılıklı olarak sıralandığı: Bursa Subaşı İnebey Medresesi (XIV. yüzyıl)[2255] (Şekil 114; Foto. 595), Tire'de Yavukluoğlu (XV. yüzyıl)[2256] ve Molla Arap (XV. yüzyıl ikinci yarısı)[2257] medreseleri, Amasya Suluova'da Kasım Bey Medresesi (1468-69)[2258] (Şekil 115; Foto. 596), Manisa Sinan Bey (1478'den önce)[2259] (Şekil 116) ve İzmir Bayındır Hacı Sinan (XV. yüzyıl sonları)[2260] medreseleri, Kütahya Rüstem Paşa Medresesi ile yakın benzerlik sunan Erken Osmanlı medreseleri arasındadır. Yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen ve oda sayılarında artışın gözlendiği, İstanbul Davud Paşa Medresesi (1485)[2261] ile Amasya'daki II. Bayezid Medresesi (1488)'nde[2262], avlunun giriş cephesinde revağa yer verilmemesi bakımından, Kütahya Rüstem Paşa Medresesi ile benzerlik gösterir. Kubbeli dershanenin yanına ikişer oda eklenmek suretiyle "U" plana dönüştürülen söz konusu yapılar, erken Osmanlı döneminde yaygın olarak görülen uygulamalar olarak Kütahya'daki medreseden ayrılırlar (Foto. 597).

Rüstem Paşa'dan hemen önce, 1534-37 yılları arasında Diyarbakır'a vali olan Hadım Ali Paşa'nın, Yedikardeş Burcu'nun karşısında inşa ettirdiği külliyenin medresesi; giriş aksında ve dışa taşkın dershane/mescid birimi, iki yanındaki hücrelerinin konumu ve sayıları bakımından, Rüstem Paşa'nın Kütahya'daki medresesini çağrıştırır (Şekil 117). Sadece TM'de Sinan yapısı olarak geçen[2263] bu eser, plan kuruluşundaki benzerliğe

---

[2255] Gabriel, "Bir Türk Başkenti Bursa", 158-159; Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdavendigar ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402)*, 442-445; Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, 46-50.

[2256] Nadir Topkaraoğlu-A. Yakup Kesici, "İzmir, Tire, Yavukluoğlu (Yoğurtluoğlu) Külliyesi", *X. Vakıf Haftası Kitabı -Türk Cumhuriyetlerindeki Kültür Varlıkları ve Değerleri; Bosna-Hersek'deki Vakıf Varlıkları ve Yılmaz Önge Restorasyon Seminerleri (7-10 Aralık 1992)-*, Ankara, 1993, 431-442; Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı* Medreseleri, 164-169.

[2257] Ertan Daş, "Tire Molla Arap Külliyesi Kazısı", *Egen Üniversitesi Sanat Tarihi* Dergisi, 27/1 (Nisan 2017), 95-115.

[2258] Erol Yurdakul, "Amasya-Yolpınar (Halkalı-Kağla-Kağala) Köyünde Bulunan İslami Yapılar", *Vakıflar Dergisi*, 24 (1994), 180-182, 194.

[2259] Hakkı Acun, *Manisa'daki Türk Devri Yapıları* (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 320-328; Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*, 86-90.

[2260] Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri,* 157-159.

[2261] Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*, 128-130.

[2262] Aslanapa, *Osmanlı Devri* Mimarisi, 122-125.

[2263] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I,* 27; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, s.

rağmen; köşeleri pahlı yarım sekizgen formlu dershanesi, hücre önlerinde revak yerine sivri kemerli eyvanlara yer yer verilmesi ve yöreye özgü siyah renkli taşın kullanımı gibi özellikleri nedeniyle, Kütahya'daki medreseden tamamen farklı bir görünüm sunmaktadır (Foto. 598)[2264]. XVI. yüzyılda plan özellikleri açısından, Rüstem Paşa'nın söz konusu medrsesesi ile yakın ilişki içerisinde olan diğer bir yapı, 1568-69 yılında Eyüp'te inşa edilen Sokullu Mehmed Paşa (İsmihan Sultan) Medresesi'dir[2265]. Külliyenin merkezi konumunda olan medrese; üzeri mukarnas tromplarla geçilen kubbe ile örtülü, yaklaşık 10x10 m. ölçülerindeki dershane birimi ve dört yönden revaklarla çevrili dikdörtgen avlunun gerisinde, karşılıklı sıralanan toplam yirmi öğrenci hücresi ile Mimar Sinan'ın en dikkat çekici eğitim yapıları arasında yer alır[2266] (Şekil; 118 Foto. 599). 1595-1603 yılları arasında, III. Mehmed'in dayesi Halime Hatun'un, Manisa'nın Gölmarmara ilçesinde inşa ettirdiği külliyenin[2267] Darülhadisi'nde ise topoğrafyaya bağlı olarak, karşılıklı iki sıra halindeki öğrenci hücrelerinin, avlunun dershane kanadı ve karşısında sıralandığı farklı bir düzenleme ile karşılaşılmaktadır[2268]. Toplam on hücreye sahip medresenin, dışarıya taşırılan 5.70 x 5.70 m. ölçülerindeki kare planlı dershanesi, boyutları ve sekizgen kasnak üzerinde, dışarıdan izlenebilen tromp geçişli kubbesinin varlığı ile de Rüstem Paşa'nın söz konusu medresesi ile yakın benzerlik gösterir (Foto. 282, 296, 600). XVII ve XVIII. yüzyıllarda ise Samsun-Vezirköprü Ahmet Paşa, Van-Hoşap Evliya Bey medreseleri, benzer plan şemasına sahip geç dönem örnekleri olarak zikredilebilir[2269].

4.1.4.2. Malzeme ve Teknik

İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nin inşa malzemesi, kaba yonu moloz taştır. Taçkapıda, pencere ve kapı sövelerinde, bacalar ve kubbe kasnaklarında kesme küfeki taş; sütun ve başlıklarında, taçkapı kemeri ve kitabede mermer kullanılmıştır. Kubbe-tonoz ve kubbe geçişleri tuğladan olup üst örtü dıştan kurşun kaplıdır. Ahşap malzeme,

---

84.

[2264] O. Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Ali Paşa Medresesi", *Önasya Önasya Aylık Türkoloji, Fikir ve Aktüalite Mecmuası* 6/66 (1971), 17-19; Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 148-150; Sözen-vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 219-220.

[2265] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 301; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, 443-446.

[2266] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I,* 34; Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*, 34-70,88.

[2267] Nurşen Özkul, "Gölmarmara Halime Hatun Külliyesi", *Türk Etnografya Dergisi* 20 (1997), 131.

[2268] Özkul, "Gölmarmara Halime Hatun Külliyesi", 138-139.

[2269] Köşklü, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", 164.

kapı ve pencerelerde kullanılmıştır. Yapı, bu yönüyle, bir sıra taş, üç sıra tuğladan almaşık örgülü beden duvarlarına sahip Kapı Ağası Medresesi'nden ayrılır.

Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi'nin günümüze ulaşabilen iki duvarı, ana inşa malzemesinin -tıpkı İstanbul'daki gibi- kaba yonu moloz taş örgülü olduğuna işaret etmektedir. Keza sağlam kalan dershanesi de aynı duvar örgüsüne sahiptir. Avlu ve dershane giriş kapısı ile dershane alt pencereleri, kesme küfeki taşındandır. Ahşap malzeme, kapı ve pencere doğramaları beden duvarlarında hatıl olarak kullanılmıştır. Dershane üst örtüsünde kurşun, pencere parmaklıklarında ise metal malzemeye yer verilmiştir (Foto. 122-123, 126-127, 133).

Yakın tarihte yeniden ayağa kaldırılan Kütahya'daki Rüstem Paşa Medresesi'nin; taç kapısının düzgün kesme taşla örülü, avlu duvarlarının moloz taş, giriş aksındaki kubbeli dershanesinin ise moloz taş örgü üzerine, kesme taş kaplı olduğu, eski fotoğraflarından anlaşılabilmektedir (Foto. 281-282, 287, 295-297).

4.1.4.3. Örtü Sistemi, Destek ve Taşıyıcılar

İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nde, sekizgen avluyu çevreleyen revaklar, zeminden bir basamak yükseltilmiş sütunlar üzerinde, sivri kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Sütunların köşeye denk gelenleri yıldız kesitli, diğerleri silindirik formludur. Revaklar ve öğrenci hücrelerinin üzeri, sekizgen birer kasnak üzerinde yükselen pandantif geçişli kubbelerle örtülmüştür. Yalnız, avlu ve dershane girişi üzerine denk gelen revaklar aynalı çapraz tonozlu olup köşelerde, revak kubbelerini birbirine bağlayan üçgen yüzeyler, tonoz benzeri bingilerle kapatılmıştır (Şekil 44; Foto. 262-264, 267). Her haliyle daha özenli olarak ele alınan dershane bölümünün kubbe geçişlerinde, alt kısmı bir sıra mukarnas dişi ile sonlanan tromp bingiler kullanılmış, pencere ve dolapların üzerinde, kaş kemerli alınlıklara yer verilmiştir (Foto. 270-271). Dıştan tamamen kurşun kaplı üst örtüde, öğrenci hücrelerinin üzerinde yükselen dikdörtgen formlu, üzeri piramidal külahlı taş bacalar, XX. yüzyıl başlarındaki fotoğraflarda da bu haliyle görülebilmektedir (Foto. 250-254).

Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi'nde "L" şeklinde uzanan dershane ve revakların tıpkı dershanesindeki gibi kubbe ile örtülü olduğu, öncelikle, A. Saim Ülgen'in 1930'lu yıllarda çizdiği plandan anlaşılmaktadır (Şekil 19). Ayrıca günümüzdeki kalıntılar üzerinden, pandantifli kubbe geçişleri ve sivri kemer izleri de seçilebilmektedir (Foto.

126-127). Revak ve hücre kubbelerinin bir zamanlar, dershanede -ve de İstanbul'daki medresede- olduğu gibi sekizgen birer kasnak üzerinde yükseldiği, tasavvur edilebilir.

Kütahya'daki Rüstem Paşa'nın Medresesi'nin bu başlık altında değerlendirilebilecek yegâne kısmı olan dershane birimidir. Kubbenin kasnak yapısı ve kubbeye geçişte tromp kullanılması bakımından, Paşa'nın İstanbul'da medresesi ile benzerlik taşımaktadır (Foto. 296).

4.1.4.4. Cepheler

Osmanlı medreseleri, cephe tasarımı bakımından sade görünüşlü yapılardır. Giriş kapıları dışında, hücre ve dershanelerin aydınlatılmasını sağlayan pencereler; farklı sayı, kat düzenlemesi ve formları ile cephelerdeki monotonluğu gidermektedir. Malzeme ve işçilik açısından yapıların giriş cephelerine, özellikle de taçkapılara daha özen gösterildiği görülmektedir. Yan ve arka cepheler, çoğunlukla kaba yonu taş ya da moloz taşla inşa edilmiş, ana cephelerde genellikle düzgün kesme taş ve mermer kullanılmıştır.

İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nin dış cephelerinde, her bir hücreye denk gelecek şekilde; altta, sivri kemerli sağır alınlıklara sahip dikdörtgen formlu, üstte sivri kemerli, klasik anlayışa uygun iki sıra pencere düzeni göze çarpar. Alt pencereler demirden lokma parmaklıklı, üst pencereler ise fil gözü şeklinde alçı şebekelidir (Foto. 251, 258, 260). Farklı olarak, hamamın bulunduğu güneybatı köşede görülen gül pencereler, XX. yüzyıl ortalarındaki onarımdan kalmadır (Foto. 250, 252-253). Dershane cephelerinden dışa açılan pencereler de aynı özellikleri göstermekle beraber pencere sayısı, alt sırada dört, üç sırada beş adettir (Foto. 256-257). Medrese cephelerinin üst kısmı, düz yüzeyli taş silme ile nihayetlenmekte, silmenin hemen altında da (pencerelerin arasına denk gelecek şekilde) oluklu taş silmeler sıralanmaktadır (Foto. 258-260). Avlu cephelerinde hücre ve eyvan girişleri basık kemerlidir. Hücre girişleri ile bunların hemen yanındaki dikdörtgen formlu pencerelerin üzerinde, tuğladan basık kemerli, sağır alınlıklar bulunur (Foto. 272, 274, 278-79).

Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi'nin cephelerinde de her öğrenci hücresine denk gelecek şekilde altlı üstlü iki sıra pencereye yer verildiği görülür. Alt sıradakiler, ahşap hatıllı olarak dikdörtgen formludur. Bunların üzerinde tuğla örgülü, basık kemerli alınlıkları vardır. Üst sıra pencerelerinin ise sivri kemerli oldukları anlaşılmaktadır. Tuğladan iki sıra kirpi saçakla sonlanan dershanenin güneye bakan giriş cephesinde,

basık kemerli giriş kapısının iki yanında dikdörtgen formlu, üstte ise kapının üzerine denk gelecek şeklide, sivri kemerli iki pencereye yer verilmiştir. Arkasındaki set duvarının varlığı nedeniyle dershanenin güney cephesi tamamen, batı cephesi ise birinci kat seviyesine kadar sağırdır. Doğu-batı cephelerdeki tepe pencerelerin konumlandırılışı, giriş cephesi ile aynı olup doğu cephedeki dikdörtgen formlu alt sıra penceresinin üzerinde, basık kemerli bir alınlık bulunur. Bu alınlıkla üst pencerelerin kemeri tuğla örgülüdür (Foto. 133).

Kütahya'daki medresenin dışarıya ve avluya bakan dershane cephelerinin alt kısmında ikişer, yan cephelerinde ise birer pencereye yer verilerek Osmanlı dönemindeki genel uygulamalardan farklı bir düzenlemeye gidildiği, eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Yeniden inşası sırasında özgünlüğünü kaybetmiş olsa da yarım daire formlu birer alınlığa sahip olduğu anlaşılan bu pencerelerin üzerinde, yine yarım daire kemerli birer üst penceresi bulunmaktadır (Foto. 282-283, 296, 298).

4.1.4.5. Mimari Unsurlar

Taçkapılar; Klasik dönem Osmanlı medreselerinde, genellikle basık kemerli bir kapı açıklığına sahip, basit silmelerle hareketlendirilmiş dikdörtgen kütleler olarak göze çarpmaktadır. Selçukluların vazgeçilmez unsurları olan "mukarnas kavsaralı" portallerin sayıca azlığı dikkat çeker. İstanbul Şehzade Medresesi (1543-48), Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesi (1548), Kütahya Rüstem Paşa Medresesi (1549) ile Edirne Selimiye Dârü'l-Hadis ve Dârü'l-Kurra (1568-74) medreselerinin taçkapıları, bu uygulamanın XVI. yüzyıldaki örnekleri arasında yer alırlar. Bunlar arasında, Rüstem Paşa Medresesi ile Mihrimah Sultan'ın, eşinden bir yıl önce tamamlanan medresesinin taçkapıları; sekiz sıra mukarnaslı kavsarası ve yan nişleri ile büyük ölçüde benzerlik gösterir (Foto. 295, 601). Şehzade Medresesi'nde, yalnızca kavsaranın dendanlı dış kenarlarının alt tarafı, iri mukarnas dişleri ile dolgulanmış, orta kısmı boş bırakılmıştır. Edirne Selimiye medreselerinin taçkapıları ise daha dar tutulan formları ve alt kısmı iri püsküllerle sonlanan dört sıra mukarnaslı kavsarası ile dikkat çeker. Ayrıca yan yüzlerinde, nişlere yer verilmediği görülür (Foto. 602).

İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nin "kemer kavsaralı" taçkapısı, sivri kemerli bir kuşatma kemeri içerisine alınmıştır. İstanbul Fatih medreseleri, Edirne Saatli Medrese ve Amasya Kapıağası Medresesi'nin taçkapıları, bu tipin XV. yüzyıl örnekleri

arasındadır[2270]. XVI. yüzyılda Rüstem Paşa Medresesi ile birlikte Manisa Hafsa Sultan Medresesi (1522) Gebze Çoban Mustafa Paşa (1523), Haseki Hürrem Sultan Medresesi (1539) ve Manise Muradiye Medresesi (1583-92)'nde uygulanmıştır. Haseki Medresesi'nin taçkapısı; siyah-beyaz iki renkli mermerin kullanıldığı kapı ve kuşatma kemeri, kavsara köşeliklerine işlenen kabaralar ve rumili tepeliklere sahip taç kısmı ile Çoban Mustafa Paşa ve Rüstem Paşa medreseleri gibi, nispeten yalın uygulamalardan ayrılmaktadır (Foto. 255, 603-604). Paşa'nın söz konusu medresesinin dershane girişi, basit silmelerle cepheden dışarı taşırılmış, yaygın uygulamalar arasında yer alır. Silmelerin dışında, kapı kemerinde geçme olarak pembe-beyaz iki renkli mermer kullanımı ve koltuklarındaki zarif konsollar göze çarpmaktadır (Foto. 267-68).

Külliye dahilinde inşa edilen Rüstem Paşa'nın Tekirdağ'daki medresesinin iki girişi bulunmakla birlikte, bunların basık kemerli açıklık şeklinde, oldukça sade kapılar oldukları görülür (Foto. 127-128).

İstanbul'dakinin dışında, Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği medreselerin, havuz/şadırvan gibi unsurlarının orijinal yapıları, tespit edilememektedir. Fakat söz konusu medresenin avlusundaki Anadolu Selçuklu kümbetleri tarzında, sekizgen planlı ve üzeri piramidal bir külahla örtülü şadırvanı, oldukça dikkat çekicidir (Foto. 262, 267). Mimar Sinan böyle bir şadırvanı daha önce İstanbul Şehzade Medresesi'nde de uygulamış olup[2271], dönemi içerisinde üçüncü bir örneği tespit edilememiştir. Rüstem Paşa Medresesi'nin aksine, Şehzade Medresesi'ndeki şadırvanın hem gövde ve külahının yapısıyla hem de sekiz kenarının her bir yüzeyine açılan sivri kemerli nişleri ile daha zarif bir anlayışla ele alınmış olduğunu belirtmek gerekir (Foto. 592).

4.1.4.6. Süsleme

Taçkapılar bir kenara bırakıldığında, süsleme açısından yalnızca Rüstem Paşa'nın İstanbul'daki medresesi değerlendirmeye tabi tutulabilmektedir. Yapıda *taş süsleme;* sütun başlıklarında ve avlu revak kemerlerinin fakulyalarında görülür. Sütun başlıkları baklava dilimli olup, sekizgen avlunun köşelerine denk gelen revak kemerlerinin üzerine, kabartma tekniğinde birer çarkıfelek, diğerlerine ise düz yüzeyli, küçük kabaralar işlenmiştir (Foto. 264-265). Dershane girişinin çift kanatlı kapısı, medresedeki

[2270] Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri,* 186.
[2271] Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", 249.

ahşap süslemenin görüldüğü tek yerdir. Kündekâri tekniğinde geometrik kompozisyonların işlendiği levhalarda, kompozisyonları oluşturan çokgen ve çeşitli yıldızların yüzeyleri, ayrıca işlenmeden yalın bırakılmıştır (Foto. 268). Öğrenci hücreleri, dershane, hamam gibi iç kısımların sıvalı duvarlarından, süsleme adına günümüze pek bir şey ulaşamamıştır. Yalnız dershanede, kubbe kasnağının alt kısmında, *alçıdan* tek sıra mukarnaslı bingiler ve pencerelerin üzerindeki kaş kemerler, bu bölümün daha özenli olarak ele alındığını ispat eden bakiyeler olarak göze çarpar (Foto. 270).

4.1.5. Mektepler

Osmanlılarda eğitim, mektep ve medrese olmak üzere iki temel dereceye ayrılmıştır. *"Sıbyân mektebi"*, *"darü't-ta'im"*, *"beytü't-ta'lim"*, *"mekteb-i ibtidâiyye"*, *"mahalle mektebi"*, *"taş mektep"* gibi isimlerle anılan mektepler, İslamiyet'in ilk çağlarından beri çocuklara Kuran eğitimi ve temel dinî bilgiler vermek amacıyla kurulmuş eğitim kurumlarıdır[2272]. Medreselerde olduğu gibi sultanlar, hanedan mensupları ve devlet adamlarının yanında, varlıklı hayırseverler tarafından da kendi maddi durumuna göre değişen büyüklükte mektepler inşa ettirilmiş, bakım ve onarım harcamaları ile personel-öğrenci giderleri için vakıflar tahsis edilmiştir[2273]. Ayrı bir yapı olarak inşa edilenlerin dışında, mahalle mescitlerinin de bu amaçla yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde 7 mektep kayıtlıdır: (İstanbul) Sultanahmet ve Üsküdar, Tekirdağ, Büyükkarıştıran, Sapanca, Amasya (Ek 2), Macaristan-Ertergon (Ek 3). Arşiv kayıtları üzerinden tespit edilebilen ve büyük olasılıkla Paşa'nın ölümünden sonra kurulan diğer iki mektepten biri İstanbul'da Cebeci Hanı içerisinde, diğeri Yalova'da idi (Ek 4). Tekirdağ, Sapanca, Yalova ve Büyükkarıştıran'daki mekteplerin dışındakiler, tek yapı ölçeğinde inşa edilmiş olup tüm mektepler arasında sadece *Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi* günümüze ulaşabilmiştir. Rüstem Paşa'nın hayır yapılarının listesini içeren 1901 tarihli bir arşiv belgesinde, Tekirdağ'daki mektebin mevcut olarak gözükmesi[2274], medrese dershanesinin başından beri bu amaçla da kullanılmış

[2272] Gülferah Örs, *Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Rölöve-Restorasyon Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1985), 7; Fikret Özturna, *Sinan Dönemi Sıbyan Mektepleri* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1991), 2.
[2273] Selçuk Seçkin, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi ve Şehir Hayatındaki Yeri", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk* II, (ed) Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi Yayınları, 2016): 1293, 1295.
[2274] BOA, EV.MKT.CHT. 482/53.

olabileceğini düşündürmektedir. Diğerlerinin mimari yapıları hakkında bilgi edinebilecek arşiv kayıtları sınırlı olmakla birlikte yine de bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Mimar Sinan'ın tezkereleri arasında, TE ve TB'de mekteplere hiç değinilmemiş, TM'de ise diğer yapıların başlıkları altında yedi adet mektebin ismi zikredilmiştir ki bunlar arasında, Rüstem Paşa'nın adı geçmemektedir.

4.1.5.1. Plan Özellikleri

Osmanlıların erken ve klasik dönemlerinde inşa edilen mektepler; genellikle kargir olarak tek katlı ve tek odalı veya (önü açık yazlık ve kışlık dershaneden oluşan) yan yana iki birimli, basit yapılardır[2275]. Üsküdar Rüstem Paşa mektebinde olduğu gibi bağımsız mekteplerin inşası için köşe başlarının seçilmesine dikkat edilirdi. Böylelikle çocuklar için ulaşım daha kolay hale getirildiği gibi kârgir mektepler, ahşap konutlardan oluşan mahallerde, yangınların yayılmasını engelleyici vazife de görürdü[2276]. Genellikle bir avlu duvarı içerisine alınan dershanenin etrafında, öğrencilerin su içme, tuvalet vb. ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan çeşme, hela, depo, kömürlük gibi hizmet mekanları bulunurdu[2277]. Rüstem Paşa'nın Üsküdar ve Sultanahmet'teki mekteplerinde de bu hizmet mekanlarının varlığı tespit edilebilmektedir. Külliye içerisindeki sıbyan mektepleri ise genellikle külliye yapılarından ayrı bir yerde, külliye avlusunun uzak köşesinde yapılarak diğer birimlerin çocukların seslerinden daha az etkilenmesi amaçlanmıştır[2278].

Rüstem Paşa'nın günümüze gelebilen Üsküdar Mektebi, yan yana iki birimli olarak inşa edilmiş ve üzeri tek bir kırma çatı ile örtülmüştür. Klasik Osmanlı dönemi mektepleri arasında, Haseki Hürrem Sultan ve Topkapı'daki Kara Ahmed Paşa mektepleri, söz konusu yapı ile aynı plan ve üst örtü kuruluşuna sahip yapılardır (Şekil 119-120)[2279]. Bu ikinci yapı, açık dershanesinin ahşap direklerle desteklenmiş olması bakımından da Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi ile benzeşmekte, Haseki Mektebi'nde ise geniş bir saçakla çevrili açık dershanenin sütunlar üzerine sivri kemerli revaklar halinde, daha

[2275] Özturna, *Sinan Dönemi Sıbyan Mektepleri*, 6-7
[2276] Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi, Doktora Tezi, 1967), 150; Örs, *Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, 47.
[2277] Zeynep Ahunbay, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 7.
[2278] Özturna, *Sinan Dönemi Sıbyan Mektepleri*, 6.
[2279] Zeynep Ahunbay, "Mektep", 29:8.

özenli ele alındığı görülmektedir (Foto. 605-606). Ahşabın dayanıksız oluşu nedeniyle günümüze gelebilen sakıflı mekteplerin sayısı fazla değildir. Bunun yanında XV. ve XVI. yüzyıllarda iki birimli olarak inşa edilen; Bursa Sitti Hatun Türbesi (1459-60), Manisa Hatuniye (1498), İstanbul'da II. Bayezid (1501-5), Üsküplü Yahya Paşa (1506), İskender Paşa (XVI. yy ilk çeyreği), Üsküdar Mihrimah Sultan (1548) ve Şah Huban Hatun (1575) mekteplerinde görüldüğü üzere[2280], Selçuklu medreselerinin yan yana açık-kapalı dershaneleri örnek alınarak açık birimlerin eyvan şeklinde tasarlandığı ve her iki birimin kubbe ile örtüldüğü mekteplerin, önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır[2281].

Rüstem Paşa'nın Sultan Ahmed Camii'nin güneydoğusunda inşa ettirdiği *"Fildamı Mektebi"*'nin, XX. yüzyılın ilk yarısında yıkılmadan önce; Üsküdar'daki gibi yan yana iki birimli olarak üzeri içten ahşap tavan, dıştan kırma çatı ile örtülü, kargir bir yapı olduğu, Osman arşivleri üzerinden tespit edilebilmiştir. Vaktiyle Yalova'daki camisinin doğusunda olduğu anlaşılan mektep hakkındaki onarım kayıtları, bu yapının ahşap konstrüksiyonlu olabileceğini düşündürmektedir. En azından, İstanbul'dakiler gibi ahşap tavanlı olduğu kesindir. Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği diğer mekteplerin durumuna dair de detaylı bilgiler bulunmamaktadır.

4.1.5.2. Malzeme ve Teknik

Osman mektepleri genellikle kesme taş veya kesme taş-tuğla ile almaşık örgü tekniğinde inşa edilmiş, bazen de daha az önem arz eden cephelerde, moloz taş örgüye yer verilmiştir[2282].

Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin inşa edildiği arsa, güneye doğru yükselen eğimli bir arazi üzerine oturtulduğundan yapı, bu yön dışında, moloz taş örgülü bir kaide üzerinde yükseltilmiştir. Yapı ise bir sıra kesme taş, üç sıra tuğladan örülü almaşık örgü tekniğinde inşa edilmiştir. Avlu girişi ve bunun hemen yanındaki iki alt pencerenin kemerleri de bir sıra taş, üç sıra dikine tuğladan almaşık örgülüdür. Muntazam kesme taş, alt sıra pencerelerinin lento-sövelerinde; tuğla malzeme -duvar örgüsü dışında-

[2280] Zeynep Ahunbay, "Mektep", 29:8; Seçkin, "Osmanlı Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi ve Şehir Hayatındaki Yeri", 1296-1297.
[2281] Özturna, *Sinan Dönemi Sıbyan Mektepleri,* 5.
[2282] Özturna, *Sinan Dönemi Sıbyan Mektepleri,* 7-8.

saçak silmelerinde kullanılmıştır. Açık kısmın üst örtüsünü taşıyan direkler, kapı pencere ve tavanlar ahşaptır. (Foto. 303-306)

4.1.5.3. Örtü Sistemi, Destek ve Taşıyıcılar

Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin ahşap tavanı, açık kısmın üst örtüsünü taşıyan direkler, pekçok kez elden geçirilerek yenilenmiştir. Dört yöne eğimli kırma çatısı, orijinalinde kurşunla kaplı iken, XIX. yüzyılın sonlarına doğru kiremitle kaplanmıştır[2283]. Daha önce de değinildiği üzere, Sultanahmet ve Yalova'daki mekteplerin de beden duvarları üzerinde ahşap tavanları bulunmakta idi.

4.1.5.4. Cepheler

Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin cepheleri üstte; bir düz, bir testere dişi şeklinde, üç sıra tuğladan saçakla sonlanır. Mektebin pencere düzeni muntazam değildir. Kapalı dershanenin kuzey, güney ve batı cephelerine, sivri kemerli ikişer pencere açılmıştır. Açık-kapalı dershane duvarlarının bir bütün halinde uzandığı kuzey cephenin alt kısmında, dikdörtgen formlu dört pencere daha bulunmaktadır. Kapalı kısmın doğudaki giriş cephesinde ise yine dikdörtgen olmak üzere, yalnız iki alt pencereye yer verilmiştir (Foto. 303-305).

4.1.5.5. Süsleme

Orijinal bir süsleme unsurunun varlığına ilişkin hiçbir ize rastlanmamaktadır.

4.1.6. Kervansaraylar

Hamamla birlikte Rüstem Paşa'nın en çok inşa ettirdiği yapı türü olup kendisi ile doğrudan ilişkilendirilebilen 32 yapı tespit edilmiştir. Üçü külliyeye dahil olmak üzere, sekiz yapının bulunduğu başkent İstanbul, doğal olarak bu türdeki yapıların en çok inşa edildiği yer olmuştur. Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra İstanbul'daki camisi ile birlikte inşa edilen Büyük-Küçük Çukur Han ve Burmalı Han'ın Rüstem Paşa Vakfı'na bağlı yapılar oldukları, arşiv kayıtları üzerinden de teyit edilebilmektedir. Paşa'nın vakfiyesinde "Çaşnigir Hanı" adıyla zikredilen yapının daha sonraları *"Sultan Odaları Hanı"* ve -geçen yüzyılda özel mülkiyete geçmesiyle birlikte *"Attarbaşı Hanı"* adıyla anıldığı ve asli yapısını büyük ölçüde kaybetmiş olsa da Mahmud Paşa Camii yakınında halen mevcut bulunduğu, bu çalışma sırasında tespit edilebilmiştir. Keza vakfiyelerde

[2283] BOA, MF.İBT. 10/84, belge tarihi: 17 C. ahir 1294 / 29 Haziran 1877.

Tahtakale'de olduğu bildirilen yapının da "Sulu Han" veya "Fincancılar Hanı" adıyla XX. yüzyılın başlarına kadar mevcut olduğu, çalışma sırasında elde edinilen bulgular sayesinde, ortaya konabilmiştir. Geriye kalan üç han/kervansaraydan Kapalıçarşı'daki Cebeci Hanı ve Galata'daki Kurşunlu Han, -külliyeye dahil olanlarla birlikte- günümüze ulaşabilmiş; Paşa'nın inşa ettirdiği 12 menzil kervansarayından biri olarak zikredilen Üsküdar Rüstem Paşa Kervasarayı ise XX. yüzyılda tamamen ortadan kalkmıştır.

İstanbul dışında, Rüstem Paşa'nın külliye veya manzume halinde, farklı yapı türleri ile birlikte inşa ettirdiği kervansaraylar: Tekirdağ, Sapanca, Büyükkarıştıran, Yalova ve Mudurnu-Dibek'te olmak üzere, birer tanedir. Vakfiyelerde geçen diğer yapılar: Edirne, Tire, (Bursa) Yenişehir-Akbıyık, Bilecik-Osmaneli, Ankara, (Eskişehir) İnönü, (Eskişehir) Kalkanlı, Kütahya, Afyon-Bolvadin, Diyarbakır, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van ile Anadolu dışında: **(**Bosna Hersek) Saraybosna, (Bulgaristan) Filibe, (Makedonya) Üsküp ve (İsrail) Safed'de olmak üzere, oldukça geniş bir yayılım alanı göstermektedir (Ek 2 ve 3). Konya-Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı'nın vakfiyelerde adı geçmemesine rağmen banisinin Rüstem Paşa olduğu, tarihi yazmalar ve arşiv kayıtları üzerinden açıkça tespit edilebilmektedir. İki duvar kalıntısıyla günümüze ulaşan ve Paşa'nın adıyla bilinen *İznik*'teki kervansarayın, Rüstem Paşa ile ilişkisi, diğerleri kadar kuvvetli değildir. Yapının varlığını bildiren elimizdeki tek kaynak, Evliye Çelebi'nin Seyahatnâmesi'dir.

Arşiv kayıtlarında Rüstem Paşa'nın kervansarayları için genellikle *"han-ı kebîr"* veya "*han-ı sebîl*" şeklinde, büyüklüğü veya hayır amaçlı inşa edildiğini vurgulayan isimlendirmelere gidildiği görülmektedir. İstanbul'da, yukarıda sözü edilen yapıların dışında kayıtlarda; Ankara'daki yapı -günümüzde de bilindiği adıyla- *Çengel Han*, Erzurum ve Erzincan'dakiler *Taş Han*, Kütahya ve Tire'deki kervansarayları *Acem Hanı*, Bolvadin'deki ise *Kurşunlu Han* şeklinde geçmektedir.

Rüstem Paşa'nın inşa ettiği *"menzil kervansarayları"nın*, 3 Aralık 1557 tarihli vakfiyesinde şu şekilde sıralandığı görülür:

> *" ve Rûmelinde nefs-i Rodoscukda ve Büyükkarışdıranda ve nefs-i Filibede ve Üsküb sancağında olan Kaçanik derbendinde ve Anadoluda nefs-i Üsküdarda olan iskelenin cânib-i garbinde vekasaba-i Sabancıda ve kasaba-i Dibekde ve Ak Bıyık nâm mevzi'ide ve kazâ-i Lefkede ve İnönü kazâsına tâbi' Kadı Bötresi köyünde ve kasaba-i Bolavadinde ve kaza-yı Kalkanluda … cem'an oniki mevzi'in her birine*

bünyâd-ı muhkem ve va'z-ı nihâdı müstahkem esas ve tertibinde hurde hurdebîn ve kıyâs-ı terkîbinde fikr-i metin-i gayret-i binî birer kârbansarây-ı âlî binâ buyurmuşlardır ki vâridin ve misâfirin izinsiz ve ücretsiz nâzil ve sâkin olalar".

Söz konusu yapılardan sadece Lefke/Osmaneli'ndeki kervansaraydan iki duvar kalıntısı günümüze gelebilmiştir. Tüm kervansaraylar içinde de ayakta kalabilenlerin sayısı oldukça azdır. İstanbul Tahtakale'deki Büyük-Küçük Çukur Han'lar, Burmalı Han, Galata'daki Kurşunlu Han ile Edirne, Ankara, Ereğli ve Erzurum kervansarayları, özgünlüğünü büyük ölçüde koruyabilmiş yapılardır. İstanbul'daki Cebeci Hanı kısmen, Osmaneli ve İznik kervansarayları, iki duvarı ile günümüze gelebilmiştir. İstanbul Galata ve Bitpazarı (Kapalıçarşı), Edirne, Ereğli, Tekirdağ, Sapanca, Büyükkarıştıran, Yalova, Dibek ve Akbıyık kervansarayları, Mimar Sinan'ın tezkerelerinde, adı geçen yapılardır. Söz konu tezkerelerden TB'de 16, TE'de 20 ve TM'de 24 kervansarayın kayıtlı olduğu göz önüne alındığında, Mimar Sinan'ın bu yapı türünde en çok, Rüstem Paşa adına eser ürettiği anlaşılmaktadır.

4.1.6.1. Plan Özellikleri

Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşan yapıları arasında; İstanbul'da *Küçük Çukur Han*, *Galata Kurşunlu Han*, *Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı*, Ankara'da *Çengel Han* ve Erzurum'daki *Taş Han*; Osmanlı şehir içi hanlarında yaygın olarak görülen, "*revaklı tek avlulu ve iki katlı plan şemasında"* inşa edilmiştir. Erken Osmanlı döneminden XIX. yüzyıla kadar çeşitli varyasyonları ile devam eden[2284] bu gurubun örnekleri arasında: Bursa'daki Emir Hanı (14.yüzyıl ikinci yarısı), İpek Hanı (15.yüzyıl ilk yarısı) ve Geyve Hanı (15.yüzyıl)[2285], Manisa Kurşunlu Han (1497-1498)[2286], Tire'de Kutu Han (1429), Bakır Han (1510), Yeni Han (1510) ve Savran (Ali Efe) Hanı (16. yüzyıl)[2287], Diyarbakır'da Deliller Hanı (1527-28), Hasan Paşa Hanı (1574-75) ve Sülüklü Han (1680)[2288]**,** İstanbul'da Kürkçü Hanı (XV. yy ikinci yarısı), Büyük Çorapçı Hanı (XVI. yy. ikinci yarısı), Vezir Hanı (XVII. yy ikinci yarısı), Kızıl Han/Papaz Hanı (XVI. yy

[2284] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 18, 35.
[2285] Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, 179-190; Beşbaş-Denizli, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 3:333-334, 338-339; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*, I: 96-101, 114-117; Ayn. yaz., *Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri* 3: 126-129.
[2286] Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, 471-478.
[2287] Özer, *Tire'deki Ticaret Yapıları*, 60-90,
[2288] Evindar Yeşilbaş, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme", *Belleten*, 79/286 (Aralık 2015): 881-883.

sonu)[2289], Kastamonu Yanık Han (XVII. yüzyıl sonu- XVIII. yüzyıl başı)[2290], Amasya Taş Han (1698-99)[2291], İzmir Kızlarağası (1744) ve Gaziantep Yüzükçü Hanı (1800)[2292] gibi pek çok yapı yer almaktadır.

Ankara Çengel Han'ın arka tarafı, arazinin meylinden dolayı üçüncü kat seviyesine ulaşmaktadır. İstanbul'daki *Büyük Çukur Han* ise tamamen üç katlı bir yapıdır. Erken ve klasik Osmanlı dönemindeki birkaç örneğin dışında İstanbul'da Büyük-Küçük Yeni Han, Simkeşhane Hanı, Sünbüllü Hanı (XVIII. yüzyıl), Trabzon Vakıf Han ve Sabır Hanı (XVIII. yüzyıl), İstanbul Yıldız Hanı (XIX. yüzyıl) ve Gaziantep Kumru Hanı gibi, üç katlı hanların büyük çoğunluğunun geç dönem inşa edildikleri görülmektedir[2293].

Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı; Açık avlulu ve iki katlı olarak inşa edilen yapı; büyük ve küçük avlulu iki kısımdan oluşmakta, kuzey cephesinde, önündeki sokağa açılan sıra dükkanlar bulunmaktadır. Bu dükkanların arasından ayrı birer girişi olan içte de iki kattaki birer koridorla birbirine bağlanan bu iki kısımdan doğudaki *'büyük han'*, kareye yakın dikdörtgen planda inşa edilmiş olup iki katlı revakların gerisinde sıralanan altlı üstlü odalardan oluşmaktadır. Günümüze ulaşamayan köşk mescidi de bir zamanlar bu avlunun ortasında yükselmekte idi. Buraya batı yönden birleşen *'küçük han'*da alt katta ahır, kiler vb. hizmet mekanları, üst katta, üç yönlü revakların çevrelediği odalar bulunmaktadır. Bu yönüyle kent içi ve menzil hanı işlevlerinin yanyana iki bölümde bir araya getirildiği[2294] Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı; insanlar ve hayvanların, konaklama hücreleriyle servis mekanlarının birbirinden net bir şekilde ayrıldığı, mimari kurgusu ve boyutları ile Osmanlı dönemi kervansaraylarının en gelişmiş örnekleri arasında değerlendirilir[2295] (Şekil 67-68). Kaba/ince yonu ve muntazam kesme taşla inşa

[2289] Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 83-84, 88-89, 99-103.
[2290] Z. Kenan, Bilici, *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi-18. Yüzyıl Sonuna Kadar*- (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 65-66.
[2291] Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir-içi Hanlarından Önemli Bir Örnek: Amasya Taş Han", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi 23-27 Eylül 1991*, II (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995): 81-92.
[2292] Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi Hanları: Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", Sanat Tarihi Dergisi 7/7 (Temmuz 1994): 79.
[2293] Güran*, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, 79; Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi Hanları: Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri" 79.
[2294] Kuran, *Mimar Sinan*, 152.
[2295] Cantay "Kervansaraylar", 373-374; Ayn yaz., *Osmanlı Menzil Kervansarayları* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları: 19, 2016), 77; Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 231.

edilen yapıda tuğla malzeme, yer yer duvar örgüsünde, üst örtü ve kemerlerde kullanılmıştır. Yapı, tarih içerisinde geçirdiği onarımlarım izlerini taşımakla beraber, asli yapısını büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşabilmiştir.

4.1.6.2. Malzeme ve Teknik

Rüstem Paşa'nın han/kervansaraylarında kullanılan taşın cinsi; İstanbul, Edirne ve İznik'teki yapılarda *'küfeki'dir*. *'Osmaneli/Lefke Taşı',* camii ile birlikte buradaki kervansarayın da kullanılmıştır. Anadolu'daki en önemli yatakları Ankara'da bulunan, çok sert ve dayanıklı bir volkanik kayaç olan *'andezit'*, buradaki Çengel Han ve Erzurum Taş Han'da ana inşa malzemesidir ki Erzurum'da bu malzemenin yataklarına sahip yerlerden biridir[2296]. Çengel Han'ın duvar örgüsünde koyu gri ve mor renkli taşın hakimiyeti göze çarparken, cephe kaplaması olarak kullanıldığı Taş Han'da daha açık tonda ve pürüzsüzdür (gri andezit).

Yapılarda kullanılan ana inşa malzemesi, moloz taştır. Beden duvarlarının yanında odaların avluya bakan cepheleri, iç ve bölme duvarları, bu malzeme ile örülmüştür. Kesme taş genellikle, tek başına veya tuğla ile birlikte yapıların, sokağa bakan cephelerinde ve belirli bölümlerinde kullanılmıştır. *İznik* ve *Osmaneli*'ndeki kervansaray kalıntıları, beden duvarlarının tamamen moloz taş örgülü olduğuna işaret eder. Yıkılmadan önce Büyükkarıştıran'daki *Çifte Han*'ın beden duvarlarında, kesme ve moloz taşın birlikte -muhtemelen cephelerin konumuna göre değişen şekilde- kullanıldığı, arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır[2297]. *Galata'daki Kurşunlu Han*'ın cepheleri çok bozulmuş olmakla birlikte, dıştan izlenebilen güney cephesinin, tuğla hatıllı moloz taş örgülü, sokağa bakan kuzey cephesindeki taş blokların ise, doğal olarak, daha düzgün kesitli olduğu görülür (Foto. 344-45).

4.1.7. Bedestenler

Rüstem Paşa vakfiyelerine göre; Afyon, Erzurum, Erzincan ve Van'da olmak üzere dördü Anadolu'da, biri de Saraybosna'da olmak üzere, *5 bedesten* inşa ettirmiştir.

[2296] Duran Serdar Karahan, *Dünyada ve Türkiye'de Doğal Taşlar*, Ankara: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü Yayınları, 2018, s. 2, 5; "Ankara İlinin Jeolojik Özellikleri ve Afet Tehlikeleri Üzerine Genel Değerlendirme ve Öneriler", https://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/81280cd90bc1a6c_ek.pdf (Erişim 21/04/2022); https://andezitdunyasi.com/erzurum-andezit-tasi/ (Erişim 21/04/2022).
[2297] BOA, EV.MKT. 1601/29-3.

Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Mihrimah Sultan tarafından, -Paşa'nın vakfından aldığı nakde karşılık olarak- 1568 yılında inşa ettirilerek bağışlandığından, vakfiyelerde adı geçmemektedir.

Afyon Bedesteni XVII. yüzyılın ortalarında, Erzincan Bedesteni ise geçen yüzyılın başlarında yıkılarak ortadan kalkmıştır. Günümüze gelemeyen üçüncü yapı olan Van Bedesteni hakkında hiçbir arşiv vesikasına rastlanılmamış olması bu yapının da XIX. yüzyıldan önce yıkılmış olabileceğini düşündürmektedir. Keza Erzurum'daki bedestenin de "müstakil bir yapı" olarak arşiv kayıtlarında izine rastlanmaz. Dolayısıyla dikdörtgen bir çevre koridorunun iki yanında, tonozlu derin niş şeklindeki birimlerden oluşan Taş Han'ın üst katının bedesten olarak tasarlandığı şeklindeki genel görüşün, aksini ispat edecek bir veri bulunmamaktadır.

Rüstem Paşa, Saraybosna'daki *Bursa Bedesteni'ni* 1551 yılında inşa ettirmiştir[2298]. Bu yapı ile birlikte *Tekirdağ* ve *Afyon bedestenlerinin,* plan ve mimari özellikleri bakımından birebir örtüştüğü görülür. Afyon Bedesteni'nin yıkılmadan önce yapılan keşfinde belirtildiği gibi; *"dört yöne açılan bir kapısı ve on penceresi"* bulunan üç yapı da *"ortadaki iki ayak üzerine altı kubbeli"* olarak dikdörtgen planda inşa edilmişlerdir. Tekirdağ ve Bursa bedestenlerinin iç kısmında, mekânı bölen dükkân/mahzen benzeri bir unsur olmayıp etrafını çevreleyen dükkân sıraları ile dışarı açılırlar (Foto. 453-455, 590). Afyon Bedesteni'nde dış dükkanların varlığı kestirilememektedir. Yine diğer iki yapıda, kargir olan ortadaki iki ayağın yerine, Afyon'da sütunun tercih edildiği; *"iki mermer direk üzerine"* şeklindeki ifadeden[2299] anlaşılmaktadır. Anadolu'da genellikle taşrada inşa edilen küçük boyutlu, üzeri altı kubbe ile örtülü örnekler içerisinde, bilinen en erken tarihlisi Beyşehir'deki *Süleyman Bey Bedesteni*'dir (1299 civarı)[2300] (Foto. 591). XV. yüzyıla tarihlenen *Bergama*[2301] ve *Gelibolu Bedesteni* ile Yunanistan'da aynı yüzyılın sonlarından *Selanik* ve *Serez bedestenleri*[2302] de aynı planda inşa edilen örnekler arasında yer alırlar.

[2298] Hamdi Kresevljakovič'den naklen: Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri Yugoslavya,* II, 395-397.
[2299] Akkoyun, *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi,* 135.
[2300] İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1991, s.280-281.
[2301] Şakir Çakmak, Görkem Yalçın, "Yeni Bulgular Işığında Tire Bedesteni". *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* 17 (2018), 17.
[2302] Mustafa Cezar, *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Milli

Tekirdağ ve Saraybosna Bedesteni, moloz taşla inşa edilmiş olup, kubbeleri sekizgen birer kasnak üzerinde yükselir. Kapı ve pencere sövelerinde kesme taş, üst örtü ile birlikte pencerelerin sivri kemerli alınlıklarında tuğla malzemeye yer verilmiştir. Her iki yapıda da bezeme unsuruna rastlanmamaktadır.

4.1.8. Hamamlar

Rüstem Paşa Osmanlıların XVI. yüzyıldaki geniş coğrafi sınırları içerisindeki mülk edindiği çoğu yerde, ayrıca iyi bir gelir kaynağı olduğu bilinen[2303] halk hamamları inşa ettirerek gelirlerinin arttırmış, diğer yandan da bu yolla, pek çok bölgenin en önemli sosyal ihtiyacı karşılamıştır (Ek 4-5). Vakfiyelerinde kayıtlı 33 hamam, Rüstem Paşa'nın, sultanlar da dahil olmak üzere, bu yapı türünde en çok eser üreten devlet adamı olduğunu gösterdiği gibi, ekonomik gücüne işaret etmesi bakımından da oldukça önemlidir.

Rüstem Paşa'nın vakfiyelerinde kayıtlı hamamlarının 4'ü Bursa il merkezinde, 2'şer tanesi Tekirdağ (Merkez ve Hayrabolu ilçesinde), Bilecik (Osmaneli ve Söğüt/Söğütçük'te), Ankara (Merkez ve Beypazarı'nda) ve Van'da (Merkez ve Erciş'te), geri kalan birer tanesi ise Sapanca, Büyükkarıştıran, Çanakkale-Lapseki, Aydın-Nazilli, Kütahya, Bolvadin, Malatya, Diyarbakır, Erzurum ve Erzincan'da olmak üzere, *22 tanesi* Anadolu coğrafyasında inşa edilmiştir (Ek 1.2). Anadolu dışındaki 11 yapıdan; 2'si Libya-Trablus'da, 2'si Bosna Hersek sınırları içerisinde (Saraybosna ve Teşne/Tesanj'da), 2'si Macaristan Estergon ve İstolni-Belgrad'da, diğer 2'si ise Sıbıstan'da, Belgrad ve Kuçayna'dadır. Geri kalan birer tanesi, Bulgaristan-Niğbolu, Makendonya-Tikveş ve Romanya-Lipova'da yapılmıştır (Ek 1.3). Yalnızca Evliya Çelebi'nin İzmit'te bulunduğunu bildirdiği bir hamam hakkında başka bir veriye rastlanmadığından, varlığı kesin olarak tespit edilememektedir (Ek 1.4).

Büyükkarıştıran Hamamı 1546-47 civarında, Tekirdağ ve Sapanca hamamları ise 1552-53 arasında, *"külliye yapısı"* olarak tasarlanmışlardır. Anadolu dışındaki yapılardan Lipova, Tikveş, Kuçayna ve Saraybosna dışındakilerin tamamı; Anadolu'da ise Tekirdağ Merkez ve Hayrabolu ilçesi ile Lâpseki ve Kütahya'daki dördü olmak üzere,

---

Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, s. 255-262, 286-287

[2303] Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 414.

toplam 11 tanesi, *"çifte hamam"* şeklinde inşa edilmiştir. Bursa'daki dört yapıdan *üçü kaplıca*, Saraybosna'daki bir yapı ise *ılıca*'dır.

Mimar Sinan'ın tezkerelerinde kayıtlı toplam 59 hamam arasında, *Sapanca Rüstem Paşa Hamamı*; TM, TE ve TB'de geçmektedir[2304]. Zeki Sönmez'in tezkerelerden derleyerek yayınladığı listelere göre TE'de; *"Cebe Ali (Cibali) Kapısında Rüstem Paşa Hamamı"* şeklinde verilen ikinci bir yapı[2305], Rıfkı Melûl Meriç'in neşrinde gözükmemektedir[2306]. Bu durumun sehven mi yada TE'nin yalnızca bazı kopyaların mı olduğu anlaşılamıyor, fakat bu çalışma kapsamında söz konus yapıya dair herhangi bir bulguya rastlanmadığını belirtmek gerekir.

Rüstem Paşa'nın şifalı kaynak suları ile ünlü Bursa'daki dört yapısından, *Kaynarca* ve *Kara Mustafa (Paşa) Kaplıcası'nı* satın alma yoluyla mülk edinmiş, Osmanlı arşivlerinde *Yeni Kaplıca* ve *Kuruçeşme/Yahudi Hamamı* ismiyle kayıtlı diğer iki yapıyı inşa ettirmiştir. Bu iki yapının 1552-53 arasında yapıldığı, arşiv kayıtları yoluyla tespit edilebilmektedir. Bursa'daki yapıların tamamı ayaktadır. Kitabesine göre 956 / 1549 yılında inşa edilen Kütahya'daki *Balıklı* Hamamı, boyutları ve mimari kuruluşu bakımından, Yeni Kaplıca ile birlikte Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşabilen en dikkat çekici yapısı olarak öne çıkmaktadır. En az bu iki hamam kadar önemli bir eser olduğu anlaşılan Tekirdağ Külliyesi'nin çifte hamamı; sadece yakın tarihte inşa edilen beden duvarları görülebilen, mimari hususiyetlerini tamamen kaybetmiş bir yapıdır. Kütahya ve Bursa'dakiler dışında, Rüstem Paşa'nın özgünlüğü büyük ölçüde muhafaza edebilmiş diğer iki yapısı, *Bolvadin* ve *Beypazarı* hamamlarıdır. Osmanlı döneminde *"Yeni Hamam"* adı ile anıldığı arşiv kayıtlarından anlaşılan Bolvadin'deki yapının, inşa tarihi, bir vakitler önünde duran çeşmeden geriye kalan kitabesinden hareketle 960 / 1553 yılına tarihlendirilebilmektedir[2307]. Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği en erken tarihli yapılarından biri olarak, 1544-45 yıllarına tarihlendirdiğimiz *Hayrabolu*'daki çifte hamamdan ise sadece külhan kısmı ile önündeki bir halvet günümüze gelebilmiştir. *Sapanca*'daki hamamdan da ancak bir soyunmalık duvarı ile cehennemliği, halen

[2304] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı Eseri* I, 25, 37, 49, 80, 107, 115, 128; Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 31, 36, 37, 40, 100.
[2305] Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, 77.
[2306] Meriç, *Mimar Sinan Hayatı Eseri* I, 124-128.
[2307] Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C.II, 237.

görülebilmektedir. Rüstem Paşa'nın geriye kalan 23 hamamı, maalesef tamamen ortadan kalkmıştır ya da varlığı tespit edilememektedir.

4.1.8.1. Plan özellikleri

Anadolu Türk mimarisinde hamamlar, kullanım şekillerine göre *özel* ve umuma açık *genel hamamlar*, kadınlar için ayrı kısımların olup olmadığına göre de *tek* veya *çifte hamam* şeklinde gruplandırılmıştır. Anadolu dışında Müslüman toplumlarda pek örneğine rastlanmayan çifte hamamlar, birbirine bitişik olarak tasarlanmış ve genellikle, erkekler kısmı kadınlar kısmından büyük tutulmuştur. Rüstem Paşa'nın günümüze gelebilen Tekirdağ ve Kütahya'daki hamamlarında da olduğu gibi- mahremiyet düşencesiyle, kadınlar kısmının soyunmalık bölümleri erkekler kısmına göre geriye çekilerek girişleri farklı cephelere açılmıştır[2308]. Isıtma sistemi ile soyunmalık, soğukluk/ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümlerinin varlığı açısından, Roma hamamları ve Türk hamamları benzerlik göstermekle birlikte, mimarileri tamamen farklıdır; Türk hamamlarında belirli bir eksen düzenlemesi hâkim olmuş, Orta Asya'dan beri yapı sanatında görülen dört eyvan şeması başta olmak üzere, hamamların plan ve mimari özellikleri fazla değişikliğe uğramaksızın süreklilik arz etmiştir[2309]. En belirgin farklılıklardan biri; XII-XII. yüzyıl hamamlarının hepsinde, soyunmalık ile soğukluk/ılıklık arasındaki, üstü tonoz veya kubbe ile örtülü ve içinde bölmelerle ayrılmış hela-traşlıkları ihtiva eden *"aralık"* mekanının, XVI. yüzyılda tamamen ortadan kalkması olmuştur[2310]

Türk hamamları plan özelliklerine bakımından, Semavi Eyice tarafından en önemli bölümleri olan sıcaklıklarına göre bir tipolojiye tabi tutulmuş[2311] ve bu tipoloji genel görüş olarak kabul edilmiştir[2312].

[2308] Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 106; Yılmaz Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* I (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988), 404.

[2309] Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 412, 416; Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 404, 409-410.

[2310] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 408.

[2311] Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 99-120.

[2312] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 409-410; Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13 (2009), 255-258.

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği hamamlardan günümüze ulaşabilen yapılar arasında, Türk hamamlarının ana şeması olan "*haçvari dört eyvanlı, köşe halvetli"* tip, yalnızca Kütahya Balıklı Hamamı'nın erkekler kısmında görülmektedir. Bu tip hamamlarda, ortası kubbeli sıcaklık mekânına yön yönde tonozlu eyvanlar açılmakta, eyvanların dört köşesinde de birer halvet hücresi yer almaktadır[2313]. Daha az olmakla birlikte, hamamın ölçülerine veya yerine bağlı olarak; üç veya iki halvet hücreli ve bir, iki veya üç eyvanlı varyasyonları da uygulanmıştır. Ani'de ilk Türk Beyi olan Ebu Minuçehr tarafından 1064-1110 yılları arasında yaptırıldığı düşünülen, 1966-1967'deki kazılarla ortaya çıkarılan *"birinci hamam"*ın, Anadolu'da bu plan şemasına sahip ilk örneklerden biri olduğu kabul edilir[2314]. Mardin'de Artukoğulları dönemine ait Radviyye (Sahurkapısı) Hamamı (1176-1182) ve Yenikapı Hamamı (XII. yüzyıl), Kayseri'de Kölük Hamamı (1135-1142) Gevher Nesibe Sultan/Sultan Hamamı (1205), Hunad Hatun Hamamı (1230), Konya'da Sahip Ata Külliyesi'nin Çifte Hamamı (1258), Kastamonu'da Cemaleddin Frenkşah Hamamı (1263), Tokat'ta Selçuklu veziri Tokat'ta Selçuklu Veziri Muînüddin Süleyman Pervane'nin, külliyesine dahil olarak yaptırdığı Hamam (1275 civarı), Beyşehir Eşrefoğlu Hamamı (XIII. Yüzyıl sonu), Konya Meram/Hasbey Hamamı (1424), Bursa Orhan Gazi Hamamı erkekler kısımları (1339), Eskiyeni Hamamı (XIV. yy sonu-XV. yüzyıl ilk çeyreği), Perşembe (Kadı) Hamamı (XV. yüzyıl), İznik'te Hacı Hamza Hamamı'nın erkekler kısmı (XV. yüzyıl), Edirne'de(Eski Saray Hamamı (XV. yy ilk yarısı) ve Tahtakale Hamamı'nın erkekler kısmı (1435), Bergama'da Hacı Hekim Hamamı (1513), Söke yakınında Kırkmerdiven Camii Hamamı, Selçuk'ta Aydınoğlu İsa Bey Hamamı (1375), İstanbul'da Bayezid Hamamı (1501) ve Murad Paşa Hamamı (1471-72), Mimar Sinan öncesinde dört eyvanlı plan şemasının tatbik edildiği, dikkat çekici yapılardır[2315].

Mimar Sinan'ın tezkerelerinde geçen hamamlar arasında; Zeyrek'te Barbaros Hayreddin Paşa Vakfından olan Çinili Hamam (1540-46)'ın birbiriyle eş olan erkekler ve kadınlar kısmı, Zeyrek'te Haydar Paşa Çifte Hamamı, Samatya'da Kapıağası Yakub Ağa Çifte Hamamı (1545-47), Zeytinburnu Merkez Efendi Hamamı erkekler kısmı (dört eyvanlı ama muntazam değil) (1552-72 arası), Sultanahmet'te Ayasofya/Haseki Hürrem Sultan

[2313] Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 108.
[2314] Kemal Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anatolia,* 12 (1968), 39-48; Eyice, "Hamam", 15: 412.
[2315] Eyice, İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 109-110; "Hamam", 15: 412-417.

Çifte Hamamı (1553), Mihrimah Sultan'ın Edirnekapı'daki Çifte Hamamı (1565), Süleymaniye Hamamı (1550-57), Ayakapı'da Valide Sultan Hamamı (1582), dört eyvanlı şemada inşa edilmiş yapılardır[2316]. Farklı olarak Haydar Paşa Çifte Hamamı'nın her iki kısmı da üç eyvanlı iki halvetlidir. Merkez Efendi Hamamı erkekler kısmında ise muhtemelen konuma bağlı olarak sıcaklık birimlerinin muntazam olmadığı görülür. Sinan'ın en dikkat çekici hamamlarından biri olan Haseki Hürrem Sultan Hamamı'nda, sıcaklık sekizgen formda düzenlenmiş olsa da dört eyvanlı şema barizdir. Azapkapı Sokullu Mehmed Paşa ve Süleymaniye hamamlarında ise merkez kubbenin altında sıralanan eyvan ve halvetleri, sütunlar üzerinde sivri kemerlerle bölerek, oldukça estetik bir iç mekan görünümü elde ettiği görülür.

Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği *Bursa Yeni Kaplıca*, *Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın erkekler kısmı ve Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı* (Yeni Hamam), *"yıldızvâri sıcaklıklı"* tipte inşa edilmiştir. Anadolu'nun antik hamamlarından ilham alındığı düşünülen bu şemada; altı, yedi veya sekiz kenarlı merkezi kubbeli sıcaklığı, derin nişler çevrelemektedir[2317]. Yeni Kaplıca ve Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın sıcaklığı, yaygın görülen sekizgen planlı, Bolvadin'deki hamamda ise altıgen formludur (Şekil 19, 82, 97). Selçuklular döneminden başlayarak zamanla daha çok uygulanan bu şema, özellikle büyük ölçekli klasik devir Osmanlı hamamlarının erkekler kısmında çokça tercih edilmiştir[2318]. Bursa Eski Kaplıca (1394), İncirli Hamamı (XV. yüzyılın son çeyreği) Yenişehir Çarşı Hamamı erkekler kısmı (XVI. Yüzyıl?), İzmit'te Mehmed Bey/Orta Hamam (XVI. Yüzyıl), Hüsrev Kethüda (1550) ve Pertev Paşa (1579) hamamları, İstanbul Tahtakale Hamamı erkekler kısmı (1454-71 arası), Küçük Ayasofya'da Kapıağası Hüseyin Ağa/Çardaklı Hamamı (1503-04), Tophane'de Kılıç Ali Paşa Hamamı (1580-83) Lüleburgaz'da Sokullu Mehmed Paşa çifte hamamı ile aynı paşanın Payas'taki hamamının erkekler kısmı (1567-74), bu tipte inşa edilmiş hamamlardan bazılarıdır[2319]. Yeni Kaplıca, gelişmiş mekan düzenleri bakımındanbenzer planda inşa edilmiş çoğu önekten ayrılmaktadır. Türk hamamlarının genellikle üzeri tek kubbe veya ahşap tavanla örtülü, kare planlı soyunmalık bölümlerinin aksine Yeni

[2316] Alidost Ertuğrul, *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları* (İstanbul: İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,2002), 32-37, 55-60, 61-66, 71-74, 80-90, 97-108.
[2317] Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 110.
[2318] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 409.
[2319] Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 111.

Kaplıca'nın soyunmalığı, arka arkaya iki kubbeli olarak uzunlamasına dikdörtgen planda tasarlanmıştır. Yine sıcaklık ve soyunmalık bölümlerine göre oldukça küçük tutulan, soğukluk/ılık bölümü, bu yapıda, merkezi kubbenin iki yandan yarım kubbe ile genişletilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Yeni Kaplıca ılıklığına göre oldukça küçük boyutlu olmakla birlikte Sinan'ın Çinili Hamam'da, bu şekilde ılıklık mekanını yarım kubbeler ile genişlettiği görülür, fakat bu yapıda ortadaki kubbenin yerini, aynalı çapraz tonoz almıştır[2320]

Rüstem Paşa'nın *Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın kadınlar kısmı, Kütahyai Balıklı Hamam*ı'nın *erkekler kısmı, Bursa Kuruçeşme /Yahudi Hamamı* ve *Kaynarca Kaplıcası*; *"ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli"* şemada inşa edilmişlerdir. Yalnız bu şema için belirleyici olan, yanları birer tonozla genişletilmiş kubbeli sıcaklık, Tekirdağ'daki hamamda görülmemekte, soyunmalıkla halvetlerin arasında üzeri çatılı, dikdörtgen tek bir birim bulunmaktadır (Şekil 19). Kaynarca Kaplıcası'nda ise kubbeli sıcaklığın tek yönden tonozla genişletildiği görülür (Şekil 84). İznik Büyük Hamam (XIV-XV. yüzyıl), Ankara Karacabey Hamamı'nın kadınlar kısmı (1440)[2321], İstanbul Tahtakale Hamamı'nın kadınlar kısmı[2322] ile Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin (1523-24)[2323] çifte hamamı gibi örneklerin yanı sıra[2324] Mimar Sinan'ın, Eyüp'te Cezeri Kasım Paşa Camii yakınında inşa ettiği Dere/Çömlekçiler/Akarçeşme Çifte Hamamı (1543-48), ilk inşası Fatih dönemine dayanan Türbe Hamamı ve Azapkapı'daki Sokullu Mehmed Paşa/Yeşildirek Hamamı'nın kadınlar kısmı, tezkerelerinde adına rastlanan bu tipteki örnekler olarak dikkat çekmektedir[2325].

Sapanca Rüstem Paşa Hamamı, Beypazarı Paşa Hamamı; Osmanlı hamamları içerisinde *"soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde"* olan tipolojiye[2326] uygunluk göstermektedir. Genellikle özel ve küçük boyutla yapılarda görülen bu tipin örnekleri arasında; Kayseri-Sivas Sultan Hanı Hamamı (1230), İznik İsmail Bey Hamamı (XIV.-XV. yy), İzmit Yukarıpazar Hamamı (XIV. Yy), İnönü Sadık Bey Hamamı (XIV.

[2320] Ertuğrul, *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları*, 32-37.
[2321] İ. Hakkı Konyalı, *Ankara Abidelerinden Karacabey Mamuresi Vakfiyesi Eserleri ve Tarihi*, Numune Matbaası, İstanbul, 1943, s. 23.
[2322] E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1989 s. 411.
[2323] Hamza Gündoğdu, "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Osmanlı Külliyeleri İçerisindeki Yeri ve Önemi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2016, s. 2782.
[2324] Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", 113
[2325] Ertuğrul, *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Mevcut Hamamları*, 44-52, 92-96.
[2326] Semavi Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *İ.Ü.Ed.Fk. Dergisi*, 1960, 114.

yy)[2327], Bozüyük Kasım Paşa Hamamı (1525-28)[2328], Kastamonu Saray Hamamı (onarımı 1703-4)[2329] yer almaktadır. Bursa'daki Kara Mustafa Kaplıcası, herhangi bir tipolojiye uygunluk göstermeyen, *"münferit planlı"* bir yapıdır.

4.1.8.2. Malzeme ve Teknik:

Türk hamamları ekseriyetle moloz taşla inşa edilmiş, fonksiyonları sebebiyle dışa kapalı yapılar olduğundan az sayıda ve genellikle de soyunmalık mahallerinin üst taraflarına açılan pencerelerle sınırlı, sade görünüşlü yapılardır[2330]. Yapıların önemine ve cephelerin sokakla ilişkisine göre değişen şekilde, özellikle de giriş cephelerine farklı malzeme kullanmak suretiyle özen gösterilmesi, hamam yapılarında da görülür. Rüstem Paşa'nın Beypazarı ve Kütahya hamamlarında, sokağa bakan soyunmalık cephelerinin kesme taş kaplı oluşu bu minvaldedir (Foto. 522-23, 537-541). Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın eski fotoğraflarında, erkek soyunmalık girişinin daha özenli ele alındığı anlaşılmakla birlikte, günümüzdeki kesme taş kaplamalar görülememektedir (Foto. 135-138). Keza Yeni Kaplıca'nın almaşık örgü görünümlü soyunmalık cephelerinin de Cumhuriyet dönemi onarımlarının sonucunda olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 463-468). Anadolu'da, özellikle sert iklim koşullarının hâkim olduğu yerlerde ısı kaybını minimum seviyeye indirmek için hamamların meyilli arazi üzerinde, belirli bir kısmının toprak altında kalacak şekilde inşa edilmesi yaygındır. Rüstem Paşa'nın Beypazarı ve Kütahya'daki hamamları ile Bursa'daki Kuruçeşme Hamamı ve Yeni Kaplıca'da, bu tarz bir planlama söz konusudur.

Osmanlı hamamlarının iç kısımlarında, zemin ve yaklaşık bir metre seviyesine kadar duvarlar mermerle kaplanmış, duvarların geri kalan kısımları ve üst örtü sıva ile kapatılmıştır. Yılmaz Önge, hamamların zemin ve duvarlarındaki mermer kaplamaların Beylikler devrinden itibaren başladığını belirtir[2331]. Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşan hamamlarında da takip edilebildiği üzere Osmanlı hamamlarının iç kısımları, ekseriyetle bu şekilde dizayn edilmiştir.

[2327] Kemal Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul Matbaacılık, 1949, 128,130.
[2328] Eyice, "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", 114.
[2329] Kemal Kutgün Eyüpgiller, "Kastamonu Hamamları Envanteri", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)*, S.7, 2009, 154.
[2330] Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 253.
[2331] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 414.

4.1.8.3. Örtü Sistemi, Destek ve Taşıyıcılar

Anadolu Selçuklu hamamlarının soyunma bölümleri, içeride ahşap direklerle veya kargir kemerlerle desteklenen ahşap kirişleme tavanlarla veya kargir tonozlarla örtülmüş; daha sonraları da uygulanan bu örtü biçimlerinin yanında, XIV. yüzyıldan itibaren büyük şehir hamamlarında görülmeye başlanan, sakizgen kasnak üzerinde yükseltilmiş tromp veya pandantif geçişli kubbeli soyunmalıklar, XVI. yüzyılda gelenek halini almıştır[2332]. Rüstem Paşa'nın inşa ettirdiği hamamlar arasında, Yeni Kaplıca ve Balıklı Hamamı'nın soyunmalık bölümleri pandantif geçişli kubbeler örtülmüştür. Günümüze gelebilen diğer hamamlar, içten ahşap tavanlı olup üzeri kırma çatılı soyunmalık bölümlerine sahiptir. Fakat bunların arasında da orijinal haliyle kalabilmiş bir örnek yoktur.

Yeni Kaplıca'daki beşik tonozlu tuvalet birimleri bir kenara bırakıldığında, sıcaklığı çevreleyen düz tonozlu nişlerin dışında tüm birimlerin, pandantif geçişli kubbe ile örtülü olduğu görülmektedir. Farklı olarak ılıklığın yarım kubbelerinde, mukarnas bingili tromplar kullanılmıştır. Kara Mustafa Kaplıcası'nda, ortada yarım kubbe ile bunun iki yanında düz tonozla geçilen sıcaklığının dışındaki birimleri, beşik tonozla örtülüdür. Bu örtü biçimi diğer yapılarda; külhan bölümleri ve tuvalet bölümleri ile Kütahya ve Beypazarı hamamlarının aralık kısımlarında olduğu gibi, ikinci dereceden önemli küçük hacimlerin üzerini örtmek için tercih edilmiş, Kaynarca Kaplıcası'nda ise kubbeli ılıklık ve aralık kısmının enine genişletilmesi amacıyla kullanılmıştır. Diğer yapılarda, kubbenin kullanılmadığı bölümlerde çoğunlukla aynalı çapraz tonozun tercih edildiği görülmektedir.

4.1.8.4. Cepheler:

Rüstem Paşa'nın değerlendirmeye alınan hamamları arasında, soyunmalık cepheleri dışında, kısmen Yeni Kaplıca'nın yan ve arka cepheleri ile Bolvadin ve Tekirdağ'daki hamamların ikişer cephesi, sağır yüzeyler halinde, dıştan görülebilmektedir. Bursa'da Yeni Kaplıca dışındaki yapılar ile Beypazarı ve Hayrabolu'daki hamamların soyunmalıkları geçen yüzyılda yenilendiğinden, düz dikdörtgen formlu pencerelere sahip cephelerinin mimari değeri kalmamıştır. Yeni Kaplıca ile Kütahya, Tekirdağ ve

[2332] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 408.

Bolvadin'deki hamamlarda, soyunmalıkların cephe veren yüzeylerinde alt üst iki sıra pencereler açılmıştır. Yalnız, Kütahya'daki hamamın erkekler soyunmalığının bir cephesinde iki sıra diğerlerinde tek sıra pencere düzeni hakimdir. Pencereler klasik anlayışa uygun olarak; alttakiler sivri kemerli alınlıkları sahip düz söveli, üsttekiler sivri kemerlidir (Şekil 99; Foto. 137-38, 466, 555). Soyunmalık cephelerine bu şekilde iki sıra pencere açılması, üst örtüde kubbenin devreye girmesiyle birlikte Beylikler döneminden itibaren görülür; Keza kasnak pencereleri de klasik dönem özelliği olmakla birlikte[2333] Rüstem Paşa'nın günümüze ulaşan kubbeli soyunmalıklarında kullanılmamıştır. Kubbeli hamamların en önemli aydınlatma elemanı olarak yapıların dış görünüşünde de etkili olan *"aydınlık feneri"*, günümüze ulaşan Rüstem Paşa hamamlarında da istisnasız olarak görülse de -çoğu yapıda olduğu gibi- orijinal vasfını yitirmişlerdir.

Rüstem Paşa'nın hamamları içerisinde, anıtsal taçkapıya sahip olan Balıklı Hamamı (erkekler giriş), düz kirişli veya basık kemerli açıklık şeklindeki kapıları bulunan diğer örneklerden ayrılmaktadır (Foto. 538). Kitabeli oluşu bakımından; Mudurnu Yıldırım Bayezid Hamamı (1382), İstanbul Mahmud Paşa Hamamı (1466-67), Edirne Sokullu Hamamı (1568-69) ve Cağaloğlu Hamamı (1741) gibi az sayıdaki örneklerden biri olması[2334], önemini arttırmaktadır. Balıklı Hamamı'nın, sivri kemerli kavsarası dıştan basit silmelerle çevrili, yalın görünüşlü taçkapısı düzenlenişi bakımından: İznik Hacı Hamza Hamamı, Edirne Saray Hamamı, Bergama Hacı Hekim Hamamı ve Tophane Kılıç Ali Paşa Hamamı'nın taçkapıları ile benzerlik göstermektedir.

4.1.8.5. Mimari Unsurlar

Rüstem Paşa'nın günümüze gelen hamamlarının çoğunda, Türk hamamlarının değişmez unsurlarından biri olan soyunmalıkların ortasındaki *'fiskıyeli şadırvan'* örneklerine rastlanmaktadır. Şadırvanlar; Sapanca, Kütahya, Beypazarı, Bolvadin ve Bursa'daki Kaynarca Hamamı'nda sekizgen formlu olup Bursa'daki geç dönemde yapılmış, Sapanca'dakinin de ancak izi belli olmaktadır (Foto. 162). 3.5 metre çapı ile en büyük örnek olan Yeni Kaplıca'nın şadırvanı dairesel formlu olup önünde ayrıca atnalı formlu ek kısmı vardır (Foto. 473). Aynı forma sahip Kara Mustafa Kaplıcası'nın şadırvanı

[2333] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 408, 415-16; Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 253-254.
[2334] Eyice, "Hamam", 416.

muhdestir. Şadırvan çanaklarından da yalnızca Balıklı Hamamı'nın erkek soyunmalığında görülen, alt kısmı dilimli, yarım küre biçimindeki çanağın, ilk yapıdan kalma ihtimali vardır (Foto. 544).

Günümüzde Balıklı Hamamı'nın erkekler kısmında bulunan *'dairesel formlu havuz'*un varlığından Evliya Çelebi'de bahseder. Dolayısıyla ilk yapıdan kalma olduğu anlaşılan bu havuz, kaplıcalar dışında -ki Rüstem Paşa'nın Bursa kaplıcalarında da mevcuttur- Türk hamamlarında görülmeyen bir uygulama olarak[2335] dikkat çekmektedir. Hamamlardaki *'kurna'*ların çoğu yenilenmiş olup Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı ve Yeni Kaplıca'da, köşeleri mukarnaslı, döneminden kalma birkaç kurna görülebilmektedir (Foto. 554). Sıcaklıkların merkezindeki *'göbek taşı'* örneklerinden, Balıklı Hamamı'nın erkekler kısmında dikdörtgen, diğerleri köşeleri pahlı dörtgen/sekiz kenarlı formdadır.

Süsleme: Oldukça sınırlı olup Yeni Kaplıca dışındaki hamamlarda, dikkat çekici bir bezeme unsuruna rastlanmaz. Taş süsleme*; Yeni Kaplıca'nın sıcaklık bölümündeki* havuza su akıtan, mermerden mamul *'arslan başı'*, yüzyıllar boyunca yabancı seyyahların anlatımlarına konu olmuş, Türk hamamlarındaki en dikkat çekici mimari plastik öğelerden biridir. Bunun iki yanında, renkli mermerden mozaik tekniğinde işlenen geometrik seki döşemeleri, Mimar Sinan'ın İstanbul Ayasofya/Haseki Hürrem ve Çemberlitaş hamamlarının erkekler kısmı sıcaklıklarında da görülen[2336], az sayıdaki örneklerden biri olması bakımından önemlidir (Foto. 485, 490). Bunların dışında, soyunmalık kemerlerinin kilit taşlarındaki basit gülbezekler, yapıdaki taş süslemenin diğer örneklerini oluşturmaktadır. *Çini süsleme*; Yeni Kaplıca'nın mimari değerini ortaya koyan en önemli özelliklerinin başında gelmektedir. Selçuklu döneminden itibaren Alanya Alara Kalesi Hamamı, Kayseri Hunad Hatun, Bursa Demirtaş, Afyon Alaca, Bozüyük Kasım Paşa, İstanbul Çinili Hamam, Eyüp Türbe ve Zeyrek Hayrettin Paşa Hamamı, çinili hamamların dikkat çekici örnekleri arasındadır[2337]. Yeni Kaplıca'nın sıcaklık çinileri; *"Şam işi"* veya *"Şam tipi"* olarak adlandırılan özel bir grubun içerisinde değerlendirilmekte ve 1551 tarihli Silivrikapı'daki Hadım İbrahim

[2335] Eyice, "Hamam", 412, 416; Ertuğrul, *Osmanlı Hamam Literatürü"*, 241.
[2336] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 417.
[2337] Önge, "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", 419; Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 254.

Paşa Camii ile birlikte Anadolu'da bu çinilerin görüldüğü iki yapıdan biri olarak dikkat çekmektedir[2338]. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, 20-30 yıllık kısa bir zaman aralığında görülen ve daha çok tabak, kase vb. seramiklerde kullanılan bu çiniler beyaz, siyah ve mavi tonlarına eklenen mor, eflâtun ve yeşil renkleri ile ayırt edilmekte; bitkisel kompozisyonlar içerisinde karanfil, lale, sümbül ve bahar dalları gibi natüralist üslûba yakın çiçek motifleri görülmeye başlamaktadır[2339] (Foto. 481, 490-94).

Erken dönem Osmanlı hamamlarından itibaren görülmeye başlanan, içten yıldız ve çokgenler gibi geometrik şekillerle bezeli kubbelerin[2340], Rüstem Paşa'nın hamamları arasındaki en dikkat çekici örneği, yine Yeni Kaplıca'nın ılıklık ve sıcaklık kubbelerinde karşımıza çıkmaktadır (Foto. 480, 482).

[2338] Öney, "Şam Tipi Adını Alan İznik Seramikleri, Çinileri ve Şam Örnekleri", 2: 458.
[2339] Yetkin, "Hadım İbrahim Paşa Camii Çinileri", 26; Gök, "Bursa Yeni Kaplıca'daki Şam Tipi Çiniler", 138.
[2340] Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", 248.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun gücü ve sınırlarının zirveye ulaştığı XVI. yüzyıl, pek çok alanda olduğu gibi mimarinin de altın çağı olmuş; özellikle yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin baş mimarı, dünya çapında dahi bir sanatkâr olan Mimar Sinan'ın önderliğinde İmparatorluğun en seçkin mimari örnekleri vücuda getirilmiştir. Böyle bir dönemde, 1544-1561 yılları arasında (iki dönem halinde toplam 14 yıl 7 ay 19 gün) imparatorluğun ikinci adamı olarak sadaret makamında bulunan Rüstem Paşa, elde ettiği kişisel servetinin önemli bir bölümünü yatırım ve hayır amaçlı mimari eserlerin inşasına sarf ederek döneminin en başta gelen yapı patronlarından birisi olmuştur. İmparatorluk sınırları içerisinde Rüstem Paşa'ya doğrudan mal edilebilen 177 mimari yapının varlığı, bu anlamda Rüstem Paşa'nın bâni olarak önemini açıkça ortaya koymaktadır.

'Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki İmar Faaliyetleri' başlıklı bu tez çalışması kapsamında, Rüstem Paşa'nın Anadolu'da inşa ettirdiği veya vakfettiği/vakfına bağlı, 16 yapı türünde 151 mimari eser tespit edilmiştir. Bu yapıların tarihi süreci, tespit edilebilen Osmanlı dönemi arşiv kayıtları üzerinden incelenerek yapılarda; zaman içinde meydana gelen değişimler ve günümüze gelebilen yapıların mimari özellikleri, Sanat Tarihi disiplini içerisinde değerlendirmeye çalışılmıştır.

Anadolu'da altısı külliye/manzume dahilinde inşa edilmiş olmak üzere, Rüstem Paşa ile doğrudan ilişkilendirilebilen mimari eserler: 10 camii, 6 han mescidi, 2 imaret, 5 medrese, 8 mektep, 1 türbe, 1 zaviye, 3 tabhane/misafirhane, 4 saray, 5 bedesten, 32 kervansaray, 33 hamam, 3 köprü, 1 sarnıç, 1 sebil, 33 çeşme (en az) ve 3 suyolu şeklinde, fonksiyon ve yapı türlerine göre çeşitlenmektedir.

Rüstem Paşa'nın şimdiye kadarki çalışmalarla tespit edilebilen vakfiye suretleri, kendisinin yapı etkinliklerinin varlığını bildiren ana kaynakların başında gelmektedir. Bu çalışma ile birlikte Rüstem Paşa'nın vakfiyelerine ek olarak; 3 cami, 1 türbe, 5 kervansaray, 3'er saray ve köprü, 1'er medrese, mektep, bedesten, sebil, şadırvan, sarnıç, 11 çeşme, 3 suyolu olmak üzere, 35 yapı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Osmanlı Arşivleri

TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

A.{DVNSMHM. defter, sayfa/sıra nr: 4, sıra nr. 1143; 14, sıra nr. 79; 17, sıra nr. 29; 22, sıra nr. 76; 40, sıra nr. 702; 42, sıra nr. 2026; 81, sıra nr. 215, 217, 218 ve 414; 91, s. 92, sıra nr. 291; 91, sıra nr. 430; 93, sıra nr. 296; 102, sıra nr. 387; 106, sıra nr. 1324.

A.{DVNSMHM. defter (sayfa/sıra nr): 4 (sıra nr. 1143); 14 (sıra nr. 79); 17 (sıra nr. 29); 22, sıra nr. 76; 40, sıra nr. 702; 42, sıra nr. 2026; 81, sıra nr. 215, 217, 218 ve 414; 91, s. 92, sıra nr. 291; 91, sıra nr. 430; 93, sıra nr. 296; 102, sıra nr. 387; 106, sıra nr. 1324.

AE.SABH.I. dosya/gömlek nr: 261/17539; 263/17692; 355/24849

AE.SMST.II. dosya/gömlek nr: 14/1333; AE.SMST.II. 5/466.

AE.SMST.III. dosya/gömlek nr: 113/8578

BEO. dosya/gömlek nr: 818/61334; 981/73532

C.AS. dosya/gömlek nr: 954/41451.

C. BLD. dosya/gömlek nr: 19/935; 39/1942; 55/2720; 60/2960; 69/3449; 72/3574; 87/4305; 95/4711; 100/4985; 111/5527; 133/6648; 145/7210.

C.EV. dosya/gömlek nr: 38/1890; 40/1978; 122/6064; 253/12809; 276/14060; 283/14407; 289/14720; 335/17032; 414/20989; 483/74,140 ve 141; 516/26054; 633/31930; 660/33278.

C.MF. dosya/gömlek nr: 20/999; 27/1350; 46/2270; 64/3200; 132/6578; 152/7599.

C.ML. dosya/gömlek nr: 81/3745; 580/23834.

DH.EUM.EMN. dosya/gömlek nr: 2/28.

DH.MKT. dosya/gömlek nr: 2270/99; 2566/11.

DH.MU. dosya/gömlek nr: 77/2.

DH.MTV. dosya/gömlek nr: 40/66.

EV.BKB. dosya/gömlek nr: 18/? (görüntü nr. 240); 25/124; 39/344; 101/85; 150/184; 151/138; 158\2; 178/38; 183/88; 195/? (görüntü nr. 250).

EV.BRT. dosya/gömlek nr: 20/9.

EV.EMH. dosya/gömlek nr: 99/34; 173/? (görüntü nr. 86); 176/14; 186/91; 189/34; 210/1; 219\57; 251/43.

EV. defter, sayfa/sıra nr: 9776, s. 41; 9493; 9586, s. 2; 9776, s. 41; 12115; 12126, s. 35; 12278, s. -; 12859, s. 126; 12923, s. 116 ; 14215, sıra nr. 57; 14375, sıra no. 63; 14888, s. 23; 15278, sıra nr. 1; 17784, s. 7; 19009, sıra nr. 6; 28088 sıra nr. 253 ve 860; 36537, s. 1-8.

EV.HMH.defter, , sayfa/sıra nr: 7002, s. 4; 7057, s. 5; 7073, s. 4; 7134, s. 4, 5; 7459, s. 5; 7611, s. 4; 7667, s. 4, 5; 7880, s. 7; 7967, s. 6

EV.HMH.SRG. 58/242

EV. KSD 2/122;

EV.MH. 15/6; 64/20; 98/163; 104/55; 107/6; 126/53; 307/65; 323/56; 340/102; 374/37; 441/73; 445/33; 453/11; 487/25; 489/8; 688/112; 691/101; 693/1; 700/69; 708/56; 714/77; 716/11; 735/120; 779/93; 805/61; 1076/70; 1152/10; 1209/51 ve 248; 1265/14; 1292/40; 1293/28; 1309/92; 1333/122; 1389/72; 1444/54; 1448/66; 1588/17; 1612/2; 1645/44; 1652/18; 1655/7; 1665/67; 1671/23 ve 27; 1705/87; 1712/31; 1720/87; 1735/35; 1736/8; 1751/107; 1767/13; 1773/13 ve 14; 1791/49; 1893/42; 1911/22; 1985/43; 2028/44; 2063/68; 2098/17; 2391/66; 2405/75; 2461/3; 2486/4; 2536/29;

EV.MH.TİK. 5/14; 7/77 ve 78; 18/326; 19/58; 21/42; 23/39; 27/78; 36/65; 39/93; 55/53; 65/18; 65/22; 73/109; 74/31; 81/2; 101/99; 125/59, 60 ve 73; 126/19; 135/13; 136/111; 137/72; 164/47;

EV.MKT. 19/75; 39/12; 43/25; 53/63; 89/87; 93/1,12 ve 91; 95/119; 104/94; 123/46; 157/86; 169/43; 172/65; 186/84; 253/124; 256/87; 330/25; 376/42; 399/6; 413/4; 417/84; 421/121; 431/109; 433/23; 454/43; 456/33; 460/40; 478/38; 479/78; 480/139; 493/32; 507/102 ve 137; 512/13; 519/74; 522/116; 525/53; 530/78; 537/12; 560/121; 562/12; 567/83; 631/101 ve 126; 636/78 ve 79; 638/68; 649/95; 665/5; 666/13 ve 27; 689/224; 705/40; 726/78; 729/22; 733/118; 752/126; 765/89; 813/57; 821/137; 873/3; 908/101; 929/84; 1079/55; 1080/54; 1089/63; 1095/19; 1134/60; 1146/95, 96 ve 242;

1199/74; 1202/34; 1238/73; 1240/95; 1243/45; 1252/138; 1290/92; 1388/11; 1413/26; 1522/106; 1550/142; 1252/138; 1554/18; 1572/61; 1573/22; 1601/29; 1672/60; 1686/5; 1709/23; 1711/34; 1714/54; 1741/34; 1777/38; 1778/28; 1793/79; 1895/7; 2005/99; 2009/21; 2047/59 ve 63; 2050/88; 2052/50; 2081/67; 2086/40; 2102/51; 2195/11; 2230/36; 2271/46; 2296/104; 2299/48; 2311/161; 2335/77; 2337/121; 2348/41; 2391/21; 2464/75; 2532/87; 2548/68; 2629/103; 2741/63; 2963/26; 3063/72; 3083/60; 3141/39; 3224/90; 3296/84; 3330/25; 3408/53; 3508/153;

EV.MKT.CHT; 52/49; 167/68; 482/53; 532/13; 711/36; 770/2; 774/7; 857/13;

EV.RZN. 1/34; 22/ 38; 29/150; 23/124; 35/163;

EV.SRG. 15/64 ve 346; 31/19; 41/34; 42/24; 55/153; 61/80; 68/158; 96/142; 106/175; 108/84; 116/135; 117/110; 156/234; 257/134; 281/12; 284/71; 285/78; 297/38; 412/31;

EV.THR. 14/70; EV.THR 15/10 ve 12; 15/58; 17/200; 24/34; 29/75 ve 81; 37/44 ve 87; 38/137; 41/51; 56/118; 58/36 ve 119; 61/61; 78/123; 82/17; 94/89; 99/3; 101/62; 113/36; 115/1; 117/112; 118/99; 128/59; 148/2; 152/9; 184/146; 193/9; 209/12; 209/15; 211/101; 270/16; 374/37;

EV.ZMT. 18/57; 42/77; 49/(gör.nr.. 186); 52/57, 58 ve 59; 67/114; 90/163; 137/2; 197/172 ve 174; 233/17

HAT. 967/41338; 1474/20

HR.MKT. 316/65

İ.DH. 85/4280; 88/4389; 198/11261; 302/19173; 328/21413; 579/40330; 676/47124; 903/71790; 904-71906

İ.EV. 7/15; 9/1; 17/21; 20/2336; 35/4013

İ.MVL. 229/7876; 265/10089; 429/18856;

İ.ŞD. 70/4134; 85/5051; 109/6556;

İE.ENB. 6/695

İE.EV. 10/1193; 61/6634

İE.TCT. 6/669

MF.İBT. 10/84; 15/120; 159/121; 315/57

MF.MKT. 265/84; 344/33; 781/13; 793/39

ML.EEM. 25/7; 1116/23;

MVL. 397/34; 837/12; 894/42;

ŞD. 95/25; 95/35; 133/16; 138/32; 141/24;

TS.MA.d. 6856, s. 2-4; 10748, s. 2

TS.MA.e. ; 549/14; 749/71; 836/16; 1316/31; 1372 /53

YA.HUS. 414/29

ZB. 56/33; 375/82;

BOA, Cumhuriyet Dönemi Arşivleri, Fon kodu: 30-18-1-2, kutu/gömlek/sıra: 75/44/16 ve 90/12/15

İSAM, Rodoscuk Şeriye Sicilleri, nr. 1511, s. 125 (3,4,5,7,8. hükümler), nr. 1512, s. 47 (8 ve 10. hükümler), s. 51 (9. hüküm); Edirne Şeriyye Sicilleri nr. 5049, s. 86; VGMA, Ankara Şeriyye Sicilleri d. 736/2, s. 130; VGMA, Bursa Şeriye Sicilleri 3387, s. 208 (hüküm nr. 2231); Bursa Şeriye Sicilleri 3377, s. 307, (hüküm nr. 2293; Bursa Şeriye Sicilleri 3495, s. 153; Bursa Şeriye Sicilleri 3496, s.? (görüntü nr. 65); Bursa Şeriye Sicilleri 3344, s. -, hüküm nr. 2657

VGMA, d.

187, s. 102; 188. s. 358-359; 204, sıra nr. 127; 259, s. 180; 262, s. 43; 274, s. 107; 277, s. 76; 283, s. 184; 284, s. 164; 292, s. 138; 295, sıra nr: 105; 423, sıra nr. 210, s. 149; 974, sıra nr. 99, s. 63; 1205, s. 80; 1207, s. 105; 1249, s. 71; 1781, sıra nr. 430; 1781, s. 19; 1803, s. 5, 40 ve 120; 1824, s. 44; 1979, s. 65; 2045, sıra nr. 255, s. 137; 2469, sıra nr. 17 ve 74; 3006, sıra nr. 48; 3426, s. 5 ve 153; 3504, s. 168; 3619, sıra nr. 333, s. 47; 3646, s. 14; 3652, s. 223; 3658, s. 14; 3666, sıra nr. 167, s. 332; 3670, s. 55 ve 331, sıra nr. 122, s. 226, sıra nr. 146, s. 272; sıra nr. 176, s. 331; sıra nr. 177, s. 333; 3673, s. 299; 3695, s. 190; 4088, sıra nr. 83; 4105, sıra nr. 528; 4696. s. 54; 3653, sıra nr. 73670, sıra nr. 177, s. 333, s. 1-8; 4101, sıra nr. 25; 635/2, sıra nr. 9, s. 78-82; sıra nr. 13, s. 137-145; sıra nr. 14, s. 145-149; 635/2, sıra nr. 15, s. 149-151; sıra nr. 16, s. 151-153; sıra nr. 17, s. 153-167; 648, sıra nr.1, s. 7-8; sıra nr. 4; sıra nr. 8-1, s. 15-18; sıra nr. 8-2; sıra nr. 16, s. 19-28; sıra nr. 17, s. 31; sıra nr. 22, s. 44; sıra nr. 25, s. 50; sıra nr. 26/2, s. 55; sıra nr. 39, s. 85; sıra nr. 60, s. 145;

Basılı Kaynaklar

Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin. *Amasya Tarihi*. 4 Cilt. Haz. Mesut Aydın-Güler Aydın. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007.

Abdurrahman Hıbrî. *Enîsü'l Müsâmirîn (Edirne Tarihi 1360-1650)*. Çev. Ratip Kazancıgil. İstanbul: Edirne Valiliği Yayını, 1999.

Acara, Meryem. "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 15/1 (1998): 183-201.

Acıoğlu, Yusuf. "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*. 19/13 (Güz 2015): 93-122.

Acun, Fatma. "XVI. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler". *1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu.* (27-28 Ekim 2000). Ankara: Neyir Matbaacılık, 2001, 201-207.

Afyoncu, Erhan. "Rüstem Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 288-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Ağaoğlu, Sami. *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar -Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları-*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Ağaoğlu, Sami. "Hüsrev Paşa ve Van'da Bulunan Vakıfları". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7 (2004 Bahar): 5-47.

Ağaoğlu, Sami. "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 35 (2007): 311-339.

Ahmet Bâdi Efendi. *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. 4 Cilt, Haz. Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.

Ahunbay, Zeynep. "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülkurralar, Mektepler". *Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserler I*. Ed. Sadi Bayram. Ankara: Başbakanlık Genel Müdürlüğü Yayınları, (1988): 248-249.

Akçıl, N. Çiçek. *Edirne Tekkeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Akçıl, N. Çiçek. "Rüstem Paşa Kervansarayı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Akçora, Ergünöz. "Yaşayanların Dilinden ve Belgelerle Van ve Çevresindeki Ermenilerin Yaptığı Katliamlar". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 131 (Nisan 2001): 161-230.

Aljaad, Anas ve Mehmet Ayas. “Halep'teki Osmanlı Camilerinin Yönetimi”. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/2. (2018): 239-262.

Akgün, Nejat. *Burası Ankara*. Ankara: Ankara Kulübü Derneği, 1996.

Akgündüz, Ahmet. “Gedik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 541-543. İstanbul, TDV Yayınları, 1996.

Akın, Günkut. “Tütekli Örtü Geleneği: Anadolu Cami ve Tarikat Yapılarında Tüteklikli Örtü”. *Vakıflar Dergisi*. 22 (1991): 323-354.

Akın, Himmet. *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1968.

Akın, Tülay. “Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi1, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. VI: 376. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Akın, Veysi. “Cisr-i Mustafapaşa (Mustafa Paşa Köprüsü) ve Tarihten Günümüze Kadarki Önemi”. *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi Kültürü Sempozyumu Bildirileri IV*. 2174-2190. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014.

Akkaya, Tayfun. “Silivri’de Bir Osmanlı Âbidesi Pîri Mehmed Paşa Külliyesi”. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2/5 (1989): 43-48.

Akkayan, Taylan. *Osmaneli: Değişen Bir Anadolu Kasabası*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.

Akkoyun, Turan. *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi*. Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997.

Aktan, Ali. “Tarih içinde Erzurum’un Yeri ve Önemi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. I/5 (Ocak 1994): 53-67.

Akyıldız, Bilge. *Urla Tarihi Doku Araştırması Koruma ve Restorasyon Önerileri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yüksek Lisans Tezi, 1988.

Akyıldız, Yasin ve Ali R. Abay. “Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*. 7/15 (Aralık 2017): 141-157.

Akyüz, Ayfer. *Salnamelerde Eskişehir*. Eskişehir: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Alemdar, Korkmaz. “Seyahatnamelerde Ankara”. *Tarih İçinde Ankara Semineri Bildirileri (Eylül 1981).* 2. Baskı. Ankara: TBMM Basımevi, (2000): 97-103.

Altınsapan, Erol ve Canan Parla. *Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.

Altun, Ara. *Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

Altun, Ara. "Kütahya'da Rüstem Paşa Medresesi Hakkında Kısa Notlar". *Sanat Tarihi Yıllığı,* XI (1981):1-11. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat. Fakültesi. Yayınları, 1982.

Altundağ Şinsasi ve Şerafettin Turan. "Rüstem Paşa". *İslam Ansiklopedisi*. 9: 800-802, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.

Andreasyan, H. D. "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi". *İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 27 (1973): 59-84.

Ankaralı, Ahmet, sedat Cin ve A. Galip Tuncay. *Dünden Bugüne Gümüşhacıköy*. Amasya: Gümüşhacıköy Ticaret ve Sanayi Odası, 1999.

Anonim. *Her Yönüyle Adilcevaz*. Bitlis: Adilcevaz Kaymakamlığı. (Yayın Yılı belli değil).

Arıkan, F. Melek. *A History of a Western Anatolian Region: Yenişehir and İznik During the Late Ottoman Empire. 1855-1909*. İstanbul: Sabancı University Institute of Social Sciences Department of History (Unpublished Phd Thesis), 2018.

Armağan, A. Munis. "Tire'nin Türk Tarihindeki Yeri". *Türk Kültüründe Tire*. Haz. Mehmet Şeker. 15-19. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Armağan, A. Munis. *Devlet Arşivlerinde Tire*. İzmir: Bilkar Bilge Karınca Matbaası, 2003.

Aru, Kemal A. *Türk Hamamları Etüdü*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1949.

Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. Ankara: İnkılap Kitapevi, 1985.

Aslanapa, Oktay. *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

Aslanapa, Oktay. "Rüstempaşa Camii". *Sanat Dünyamız 18* (1980): 3-8.

Aslanapa, Oktay. *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri*. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Basım, 2013.

Aslanapa, Oktay. *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*. İstanbul: Üçler Basımevi, 1949.

Aslanapa, Oktay. *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Merkezi Yayını, 2007.

Aslantürk, H. Ahmet. *Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Âşıkpaşaoğlu Tarihi. Haz. H. Nihal Atsız. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Atçıl, Zahit. *State And Government In The Mıd-Sıxteenth Century Ottoman Empıre: The Grand Vizierates Of Rüstem Pasha (1544-1561)*. Chicago: The Unİversity Of Chicago, Department Of Near Eastern Languages And Civilizations, Doctoral Thesis, 2015.

Ateş, Hacer. *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Ateş, Hacer. "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodoscuk Limanı". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Dergisi.* III/6 (Temmuz 2013): 21-38.

Apa, Gülay. *Konya-Ereğli Türk Devri Mimarisi*. Konya: Ereğli Belediyesi Yayınları, 2008.

Arseven, Celâl E. *Türk Sanatı Tarihi: Menseinden Bugüne Kadar Mimarî, Heykel, Süsleme ve Tezyinî Sanatlar*. II/ I, İstanbul: Maarif Basımevi, 1971.

Arslan, Ali. *Dünden Bugüne Büyükkarıştıran Ekonomi Siyaset Kültür Eğitim*. Kırklareli: Büyükkarıştıran Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Arslan, Rıfkı. "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu". *Diyarbakır: Müze Şehir*. Ed. Selahattin Özpalabıyıklar. 81-107. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Aydın, M. Âkif. Proje Yön. *İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil (H. 1216-1217 / M. 1801-1803)*. Ed. Coşkun Yılmaz. Cilt 82. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.

Aygen, Mehmet S. *Afyon Karahisar Camileri*. Ankara: Türkeli Yayınları, 1973.

Aykut, Nezihi. "4. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi". *Tarih Dergisi*, 34 (1984): 183-246.

Aykutlu, Feyza. *Şehzade ve Süleymaniye Külliyeleri'nde Su Mimarisi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Aytaç, İsmail. *Malatya ve Yöresindeki Türk-İslâm Yapıları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Ayvansarâyi Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*. 2 Cilt. Haz. Ahmed Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Ayverdi, Ekrem H. "Edirne'de Rüstem Paşa Kervansarayı". *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*. 122 (1952): 9-10.

Ayverdi, Ekrem H. *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri 630-805 (1230- 1402)*. İstanbul: Baha Matbaası, 1966.

Ayverdi, Ekrem H. *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri Yugoslavya II*. 3. Kitap. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1981.

Ayverdi, Ekrem H. *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481) III*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.

Ayverdi, E. Hakkı. *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri. 806-855 (1403-51)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.

Ayverdi E. Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Bulgaristan Yunanistan Arnavudluk IV*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Basım, 2000.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Bakırer, Ömür ve Emre Madran. "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Kent Merkezinin Ortaya Çıkışı". *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Semineri Bildirileri*. Der. Ayşıl Tükel Yavuz. 106-108. Ankara: T.B.M.M. Basımevi, 2. Basım, 2000.

Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Barkan, Ö. Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler". Vakıflar *Dergisi,* 2 (1942): 297-386.

Barkan, Ö. Lütfi. "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 23/1-2 (1962-1963): 239-296.

Barkan, Ö. Lütfi ve Ekrem H Ayverdi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970.

Başer, Aysel. *16. Yüzyıl Hanları ve Küçük Çukur Han'ın Değerlendirilmesi*. İstanbul MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Başkaya, Zafer. *Osmaneli İlçesinin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Batur, Muzaffer. "Rüstem Paşa Camii". *Arkitekt*. 295 (1959): 77-79.

Bayar, Muharrem. *Bolvadin Tarihi (Kurumları, Yöneticileri-Yetiştirdiği Kişiler)*. 2 Cilt. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004.

Bayar, Muharrem. "Bolvadin Mevlevihanesi ve Pendari Kaari Ahmed Dede". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2 (1996): 225-231.

Baykal, B. Sıtkı. "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilalar". *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*. 179-195. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Baykal, Kazım. *Bursa ve Anıtları*. İstanbul: Cenkler Matbaası, 2. Basım, 1982.

Bayraktar, Hatice. *XIX. Yüzyılın Ortalarında Tekirdağ Kazası*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bililimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Bayram, Fahriye. *Amasya'nın Gümüşhacıköyü İlçesi ve Gümüş Nahiyesindeki Türk Devri Mimarlık Eserleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bililimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Baysalan, Şerif. *Gelmişi Geçmişi Bugünüyle Hayrabolu*. Tekirdağ: Hayrabolu Belediyesi Yayınları, 2006.

Belen, Gülay. *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek, Lisans Tezi, 2015.

Berki, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966.

Beşbaş, Nermin ve Hikmet Denizli. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 3 Cilt Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınarı, 1983.

Beysanoğlu, Şevket. "Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri". *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi -İstanbul 23-28 Eylül 1985 Tebliğler-*. 1 (1985): 139-154.

Bilecik, Gülberk. "Mimar Sinan'ın Az Tanınan Bir Eseri Sapanca Rüstem Paşa Camii ve Bağlı Yapıları". *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998) Bildiriler*. Ed. Mehmet Alpargu, Enis Şahin. 211-219. Sakarya: SAÜ Yayınları, 1999.

Birgören, Hamdi. Haz. *Bolu Vilâyeti Salnâmesi Milâdi 1925 Rumî 1341*. Bolu: Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2008.

Bizbirlik, Alpay. "Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler". *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler Eren, 5: 56-62. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Bizbirlik, Alpay. *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar: 972 Tahriri Işığında*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Bizbirlik, Alpay. "Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI: Yüzyıl Diyarbakır'ı". *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*. 2. Cilt. Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal. 439-449. Ankara: Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008.

Bozkurt, Tolga. *Beypazarı'nda Türk Devri Yapıları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2004.

Braudel, Fernand. *II. Felippe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.

Bulan, Halil İbrahim. "1291(1874)-1305(1888) Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd Salnâmelerinde Lapseki". *Lapseki Değerleri Sempozyumu (27-28 Ağustos 2008) Bildiriler*. 73-85. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2008.

Bulduk, Abdulğani Fahri. *Muhtasar Tarihçe-i el-Cezire*. Haz. M. Şefik Korkusuz. İstanbul: Toprak Kitap, 2019.

Bulduk, Üçler. *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*. Ankara: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1993.

Busbecq, O. Ghiselin, *Türk Mektupları -Kanuni Sultan Süleyman Zamanına Ait Bir Frenk Sefaretnamesi-*. Trc. Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*. Haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Can, Hüseyin. *Bolu ve Yöresinde Bulunan Tarihi Çeşmeler*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Can, Selman. *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2002.

Can, Selman. "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mimarlığına Damgasını Vurmuş İki İsim; Seyyid Abdülhalim Efendi ve Mühendis Abdülhalim Efendi". *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazılan ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005 Bildirileri*. 121-130. Erzurum: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Cantay, Gönül. "Kervansaraylar". *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserler I*. Ed. Sadi Bayram. 369-392. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988.

Cantay, Gönül. "Rüstem Paşa Hanı". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6: 374. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Cantay, Gönül (Güreşsever). "Ahlat ve Van'ın Şehir Kuruluşu". *Prof. Dr. Halûk Karamağralı Armağanı*. 55-70. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Cantay, Gönül (Güreşsever). *Osmanlı Menzil Kervansarayları*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016.

Cantay, Gönül (Güreşsever). "Mercan Ağa Camii Külliyesi ve Kapalı Çarşı". *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi*, 12 (2016): 56-69.

Cantay, Tanju. "Türk Şehirciliğinin Önemli Yapıları: Su Terazileri". *Erdem*. 12/34 (1999): 73-81.

Cengiz, H. Ali. *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azime)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.

Cezar, Mustafa. "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler". *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*. 327-414. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları: I, 1963.

Cezar, Mustafa. *Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sitemi*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, 1985.

Cezar, Mustafa ve Midhat Sertoğlu. *Mufassal Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Choı, Sunah. "Bindirme Tavan: Asya'dan Anadolu'ya Bir Örtü Biçiminin Mimarlıktaki Tarihi Evrim Süreci". Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Choı, Sunah. "Bindirme Tavan: Bir Adlandırma Sorunsalı". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/2 (2017): 195-202.

Çağan, Nazmi. "Balkan Harbinde Edirne". *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*. 197-213. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Çağlar, Nuray. *Osmaneli (Lefke) Kültür Varlıklarının Turizme Kazandırılması İçin Bir Örnek Çalışma*. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Çakırlar, Ertan. "Rüstem Paşa Kervansarayı Turistik Oteli". *Arkitekt*. 338 (1970): 70-75.

Çakırlar, Ertan. "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı". *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*. I (1974): 129-144.

Çal, Halit. "Tarih İçinde Afyonkarahisar Şehrinin Fiziki Gelişimi". *III. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu 22-24 Ekim 1993 Bildirileri*. Haz. Mehmet Sarlık. 301-332. Afyon: Afyon Belediyesi Yayınları, 1994.

Çalış, Halit. "Rakabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Çakmak, Hikmet. *Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri*. Kırklareli: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2014.

Çaycı, Ahmet. "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimleriyle Konya ve Çevresi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXI/21 (Ekim 2006): 115-146.

Çeçen, Kâzım. "Osmanlı Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri". *Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*. 55-72. İstanbul: İSKİ Yayınları, 1999.

Çelik, Murat. *Rüstem Paşa Camii Hakkındaki Arşiv Belgeleri*. Yalova: Yalova Belediyesi Yayınları, 2013.

Çelik, Tahsin, Gülcan Gülşen ve Deniz Ongun. *Bilecik Kültür Envanteri*. Bilecik: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006.

Çetin, Cemal. "İşlevleri ve Özellikleri Bakımdan Konya Menzilleri (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. XXI (2007): 295-343.

Çetin, Fatma. *Osmanlı Süsleme Sanatında Kâbe Tasvirleri -Çini ve Duvar Resimleri-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Çetin, Yusuf. *Sakarya'da Türk Mimari Eserleri*. Sakarya: Büyük Şehir Belediyesi Yayını, 2008.

Çevik, Hikmet. *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Ahmet Sait Basımevi, 1949.

Çınar, Sahure. *Erzurum'da Hamam Mimarisi ve Hamam Kültürü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Çifçi, Fazıl. *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, 1995.

Çiftçi, Nihal. *Çengel Han Rahmi Koç Müzesi'nin Eğitim Potansiyeli Açısından İncelenmesi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Çiftçi, Mehdin. "Anadolu'da Bir Sadrazam Müessesesi: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. VI/2 (Aralık 2021): 445-480.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Vezirhan Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43: 94-95. İstanbul: TDV Yayınları 2013.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa ve Gülcan Kaplan. "Üsküdar Ahmediye Camii ve Kaybolan Kâbe Tasvirli Çini Panosu". *X. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildiri Kitabı III*. Ed. Coşkun Yılmaz. 235-265 .İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2019.

Çulcu, Sevinç. *Evaluation Of Alterations In Ottoman Hans In Tire For Their Restitution*, İzmir: Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology, Master Thesis, 2005.

Dağıstanlı, Yaşar. "Konya-Ereğli Cağalzade Bedesteni". *X. Vakıf Haftası Kitabı: Türk Cumhuriyetlerindeki Kültür Varlıkları ve Değerleri, Bosna Hersek'teki Vakıf Varlıkları ve Yılmaz Önge Restorasyon Seminerleri 7-10 Aralık 1992*. 443-448. Ankara: VGM Yayınları, 1993.

Danışman, Zuhuri. *Osmanlı İmparatorlu Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Yeni Matbaa, 1965.

Danişmend, İ. Hami. *Tarihî Hakikatler*. Haz. Cengiz Zengin. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2016.

Danişmend, İ. Hami. *İzahlı Osmanlı Kronolojisi.* 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Darkot, Besim. "Edirne, Coğrafi Giriş". *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*. 1-12. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Darkot, Besim. "Kütahya". *İslam Ansiklopedisi*. 6: 118-119. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Darkot, Besim. "Tire". *İslam Ansiklopedisi*. 12/1: 379-381. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

Darkot, Besim. "Diyarbekir". *İslâm Ansiklopedisi*. 3: 601-605. İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988: 601-605.

Daş, Ertan. "Yeni Bulgular Işığında Tire Kutu Han". *Akdeniz Sanat Dergisi* (*XXI. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Özel Ek Sayısı)*. 13 (2019): 295-310.

Demir, Fariz. *Drusipara'dan Büyükkarıştıran'a*. İstanbul: Büyükkarıştıran Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

Demir, Z. Sema. "Türk Hamam Müzesi ve Kına Hamamı Sergisi". *Ankara Araştırmaları Dergisi*, I/II. (Aralık 2013): 48-55.

Demirtaş, Funda. "Şehzade Mustafa'nın Öldürülmesi -Tahlilî Bir Yaklaşım-, *Bilimname*, 28 (2010/1): 205-227.

Demiryürek, Halim. *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Denny, Walter B. "İstanbul Rüstem Paşa Camii Seramikleri". *Sanat Dünyamız*. 8 (1976): 29-34.

Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. Çev. Yaşar Önen. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Dikmen, Çiğdem B. ve Ferruh Toruk. “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği”. *Vakıflar Dergisi*. 48 (Aralık 2017): 35-73.

Direr, Alev. “Bir Mimar Sinan Emaneti: Rüstem Paşa Külliyesi”. *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu 21 Ekim 2010 Bildirileri*. 176-181. Tekirdağ: Ege Basım, 2011.

Diri, Aişe. *Osmaneli Yerleşiminin Geleneksel Dokusu Üzerine Bir Araştırma*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Doğru, Halime. *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*. İstanbul: Afa Yayınları, 1992.

Edip, Âli Baki. *Afyonkarahisar’da XVII, XVIII. Asırlarda Meçhul Halk Tarihinden Yapraklar*. Afyon: Yeni Matbaa, 1951.

Eker, Uğur. *İznik ve Çevresi Türk Dönemi Mimarisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Ekin, Ümit. “Bizans ve Osmanlı Dönemi’nde Sakarya Bölgesi’ni Etkileyen Depremler”. *Sakarya İli Tarihi II*. 685-693. Sakarya: SAÜ Yayınları, 2005.

Ekincikli, Mehmet. *Temettüat Defterlerine Göre Mudurnu Kazasının Sosyoekonomik Yapısı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Eldem, Sedad Hakkı. *Türk Evi*. II, İstanbul: TAÇ Vakfı Yayınları, 1986.

Emecen, Feridun. “Afyonkarahisar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 443-446. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Emecen, Feridun. “Bilecik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 154-156. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Emecen, Feridun. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. 5. Basım, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.

Emecen, Feridun. “Süleyman Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 94-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Emecen, Feridun. “Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa’ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*. VI/1 (2017): 1-8.

Engin, Vahdettin. “İstanbul’da Kara Ulaşımı”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 6: 400-401. E.T. 13/08/2018. https://istanbultarihi.ist/219-istanbulda-kara-ulasimi.

Eravcı, Mustafa. “Klasik Osmanlı Dönemi Afyonkarahisar Üzerine Bir İnceleme”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler* Dergisi. XI/I (2009): 103-113.

Erçağ, Beyhan. “Rüstempaşa Camii”. *V. Vakıf Haftası -Restorasyon ve Vakıfların Sosyal ve Ekonomik Etkileri Semineri 7-13 Aralık 1987.* 85-87: Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988.

Erçağ, Beyhan. “Mimar Sinan’ın Eseri Olan Şehzade Mehmet Camii ve Rüstem Paşa Camii Restorasyonları”. *Mimarlık Dergisi*. 248 (Ağustos 1992): 18-21.

Erçağ, Beyhan. “Rüstem Paşa Cami Restorasyonu”. *Tombak*. 23 (1998): 59-62.

Erden, Yavuz. *Tanzimat Sonrası Kütahya* Medresleri. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Erdoğan, Abdülkerim. *Ankara Hamamları ve Kaplıcaları*. Ankara: Büyükşehir Belediyesi ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013.

Erdoğan, Abdülkerim, Gökçe Günel ve Ali Kılcı. *Osmanlı’da Ankara*. Ankara: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007.

Erdoğan, Muzaffer. “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri”. *Vakıflar Dergisi*. 7/185 (1968): 149-205.

Ergenç, Özer. “XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Ankara’nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler”. *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottaman Studies I* (1980): 93-94.

Ergenç, Özer, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *9. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 21-25 Eylül 1981*. 3: 1415-1424. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Eriç, Murat. “Sinan’ ın Yapı Teknolojisi ve Malzeme Seçimi Anlayışı”. *400. Anma Yılı Mimar Sinan Semineri*. Ankara: Çankaya Belediyesi, (1988): 15-18.

Erkal, Mehmet. “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Erkan, Mehmet, Cemal Elitaş ve Oğuzhan Aydemir. “Osmanlı’da Vakıf Muhasebesi ve Lala Sinan Paşa Vakfı Muhasebe Örneği”. *Muhasebe ve Finansman Dergisi (Mufad)*. 41 (Ocak 2009): 208-221.

Erken, Sabih. *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler II: Balıkesir-Bilecik-Bingöl-Bitlis-Bolu-Burdur*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977.

Erken, Sabih. “Türk Çiniciliğinde Kâbe Tasvirleri”. *Vakıflar Dergisi S. IX’dan ayrı basım)*, Mars Matbaası, (1971): 297-320.

Ermiş, Ü. Melda. “Demirköy’deki Geç Antik Çağ Kaleleri: İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2-5 Kasım 2016 Bildiriler.* II: 941-953. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını, 2017.

Erol, Salih. *Hüdavendigâr Vilâyet Salnâmelerinde Yenişehir Kazası 1870-1927. (İznik ve Yarhisar Nahiyeleri ile Birlikte)*. Bursa: Yenişehir İlçesi Merkez ve Köylerini Güzelleştirme Derneği Yayınları, 2011.

Ertem, Adnan. "Osmanlı'dan Günümüze Vakıfar". *Vakıflar Dergisi*. 36 (Aralık-2011): 25-65.

Ersoy, Bozkurt. "Ankara Çengel Han". *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*. 3/11 (Eylül 1991): 56-59.

Ersoy, Bozkurt. "Bergama Ulu Camii". *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*. 4 (1988): 57-66.

Erünsal, İsmail E. "Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri". *Antik Çağ'dan XIX. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. VII. Cilt. Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, (2015): 578-601.

Erünsal, İsmail E. "Rüstem Paşa Kütüphanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 35: 294 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Erünsal, İsmail E. *Türk Kütüphaneleri Tarihi II –Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1988.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmanın Transkripsiyonu ve Dizini)* I. Kitap, Haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: YKY, 1999.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu)*, II. Kitap. Haz.) Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul: YKY, 1999.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu)*. III. Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: YKY, 1999.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu)*. IV. Kitap. Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY, 2000.

Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*. VIII. Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (Topkapı Sarayı Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452-Pertev Paşa 462 Numaralı Yazmalarının Mukayeseli Transkripsiyonu)*. IX. Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff. İstanbul: YKY, 2005.

Eyice, Semavi. "İznikte Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (1960): 99-120.

Eyice, Semavi. “İstanbul Minareleri”. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, (1963): 56.

Eyice, Semavi. “Svilengrad’da Mustafa Paşa Köprüsü”. *TTK Belleten*. 28/112 (Ekim 1964): 729-752.

Eyice, Semavi. *Ankara'nın Eski Bir Resmi (Atatürk Konferansları IV* Ayrıbasım). Ankara: TTK Yayınları, 1972.

Eyice, Semavi. “İstanbul’da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray”. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. I/III (Eylül-1988): 3-36.

Eyice, Semavi. *İznik Tarihçesi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Derneği, 1988.

Eyice, Semavi. “Ali Paşa Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Eyice, Semavi. “Büyük Çarşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 6: 509-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Eyice, Semavi. “Sincanlı’da Sinan Paşa İmareti”. *Vakıflar Dergisi*. 10 (2006): 303-336.

Eyice, Semavi. *Eski İstanbul’dan Notlar*. İstanbul: Küre Yayınları, 4. Basım, 2015.

Eyüpgiller, Kemal K. “Kastamonu Hamamları Envanteri”. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi.* 7 (2009): 149-164.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Basım, 2000.

Gabriel, Albert. *Bir Türk Başkenti* Bursa. 2 Cilt. Haz. Neslihan Er. İstanbul: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2. Basım. 2010.

Gabriel, Albert *Diyarbakır Surları*. Çev. Kaya Özsezgin. Ankara: Diyarbakır Tanıtma Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1993.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Ahbâr (4. Rükn Tıpkıbasımı)*. Ankara: TTK. Yayınları, 2009.

Goodwin, Godfrey. *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*. Çev. Müfit Günay. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.

Gök, Sevinç. “Bursa Yeni Kaplıca’daki Şam Tipi Çiniler”. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*. 14/1 (Nisan 2004): 135-155.

Göka, Şenol. *Söz Uçar Yazı Kalır (Yüzyıllar Öncesinden Günümüze Afyonkarahisar ve Batı Akdeniz)*. Antalya: Gazeteciler Cemiyeti Yayını, 1996.

Gökbilgin, M. Tayyib. *XV. ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar Mülkler, Mukataalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayıları, 1952.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 8/11-12 (1956): 11-50.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Arz ve Raporlarına Göre İbrahİm Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirlerı ve Fütuhatı". *Belleten*. 21/83 (1957): 449-482.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Kütahya -Tarih-". *İslam Ansiklopedisi*. 6: 1119-1226. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Edirne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 425-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Göksu, Emel. "Tire". *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı.* II. Cilt. Ed. A. Uzay Peker, Kenan Bilici. 279-285. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006.

Gönçer, Süleyman. *Afyon İli Tarihi*. 2 Cilt. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yayını, 1991.

Göyünç, Nejat. "Diyarbakır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Göyünç, Nejat. "Van (Tarihi)". *İslam Ansiklopedisi*. 13: 197-202. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

Güler, Semra. "Bursa Hanlarında Mescidler". *İSTEM*. 18/35 (2020 Yaz): 17-39.

Gürbudak, Tevfik. *Zaman Sürecinde Ereğli*. Ereğli: Etader Yayınları, 1993.

Gümüş, Fevzi. *Bolvadin Tarihi ve Folklorü*. İstanbul: Emek Matbaacılık, 1978.

Günay, Hacı M. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Günay, Ramazan. *XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Akâm -Şikâyet Kayıtlarına Göre)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri, 2009.

Gündoğdu, Hamza. "Erzurum'da İlk Osmanlı Yapılaşması". *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu 28-30 Mayıs 1999 Tebliğler*. 380-389. İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları, 2000.

Gündoğdu, Hamza, Ahmet Ali Bayhan vd., *Tarihi Yaşatan İl Tokat*. Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa Müdürlüğü, 2006.

Gündoğdu, Hamza. *Erzurum'da Doğa Kültür Tarih ve Sanat Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını, 2007.

Gündoğdu, Hamza, Ahmet Ali Bayhan ve Muhammed Arslan v.d, *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Yayını, 2010.

Gündoğdu, Hamza ve Rumeysa Işık. "Osmaneli'nde Ahşap Örtülü Rüstem Paşa Camii Üzerine Notlar". *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 321-344. Aydın: Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Gündoğdu, Hamza. "Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin Osmanlı Külliyeleri İçerisindeki Yeri ve Önemi". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. 2781-2808. Kocaeli: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

Güner, Yavuz. "Edirne'nin Tarihi Coğrafyası". *Balkan Savaşları ve Edirne*. Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2020). II: 1-22.

Güngör, Ekrem. *1 No'lu Kütahya Şer'iyye Sicili. (II. Bölüm). Transkripsiyonu ve Kritiği*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Güran, Ceyhan. *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*. Ankara: VGM. Yayınları, 1976.

Gürbüz, Orhan. *Van Gölü Çevresinin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Halaç, Hicran H. ve Zakire Pektaş. "Tarihi Yapılarda Yangın Sorunsalı: Eskişehir, Kuyucak Köyü Cami Örneği". *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*. 5/10 (Haziran 2020): 102-114.

Halaçoğlu, Yusuf. "Osmanlılarda Vakıf Müessesesi". *Vakıf Haftası Dergisi*. I (1984): 98-99.

Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002.

Hammer, Joseph. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 10 Cilt. Haz. Mümin Çevik. İstanbul: MMP Baskı Tesisleri, 2010.

Haskan, Mehmet Nermi. *Çağlar Boyunca Üsküdar*. 3 Cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, 2001.

Hızlı, Mefail. "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/6 (1994): 53-70.

İbn-i Nuh. *Van Tarihi (İnceleme-Metin)*. Haz. Zeki Tekin. Van: Ahenk Yayınevi, 2003.

İça, Mustafa. “Kütahya’nın Tarihi Mahalleleri”. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 Bildiriler*. 135-148. Bursa: Kültür AŞ. Yayınları, 2012.

İlgar, Yusuf. *Tarih İçinde Afyonkarahisar’da Kaybolan Eserlerimiz*. Afyonkarahisar: Zafer Gazetecilik ve Matbaacılık, 1991.

İlgar, Yusuf ve Mustafa Karazeybek. “Afyonkarahisar’da Cami ve Mescitler”. *Afyonkarahisar Kütüğü I*. 295-340. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2001.

İlgürel, Sevim. “Abdurrahman Hibrî’nin Menâsik-i Mesâlik’i”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 6 (1975): 111-158.

İlgürel, Mücteba. “Kalenderoğlu Mehmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24: 256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

İlgürel, Mücteba. “Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri”. *Belleten*. LXV/243 (Ağustos 2001): 637-654.

İnalcık, Halil. “Edirne’nin Fethi (1361)”. *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*. 137-159. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: YKY, 2003.

İpşirli, Mehmet. “Osmanlı'da Vakıfların Tarihi Gelişimi”. *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*. XV (Temmuz-Eylül 2006): 61-72.

İreçek, K. Yosif, *Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu*. Çev. Ali Kemal Balkanlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

İsen, Mustafa. *Künhü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1994.

Kaba, Cengiz. “Çengel Han ve Kale Sur Duvarı Restorasyonları”. *TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülten*. (Eylül 2004): 48-50.

Kaçmaz, Harun. *Cumhuriyetten Günümüze Kütahya Çini Sanatı, Bazı Atölyeler ile Ustaların Çini ve Seramik Sanatına Katkıları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kahraman, Nurfeddin ve Refik Arıkan. “İstanbul’u Anadolu’ya Bağlayan Kadim Yol Üzerinde Tarihi Bir Yapı: Lefke Rüstempaşa Kervansarayı”. *ASOS Journal - Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 5/46 (Mayıs 2017): 223-233.

Kapanşahin, Muhittin. “Kanunî Sultan Süleyman’ın İkinci İran Seferi ve Bitlis Bölgesinde Meydana Gelen Olaylar”. *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. 1:165-180. Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş. Bitlis: Kalkan Matbaacılık, 2019.

Kara, Bülent. *İstanbul Büyük Çukur Han ve Çevresi Koruma Projesi*. İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Karaca, Nursel. "Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 6/12 (Kasım 2014): 47-67.

Karaçam, Nazif. *Efsaneden Gerçeğe Kırklareli*. Kırklareli: Kırklareli Belediyesi Yayını, 1995.

Karazeybek, Mustafa. "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kütahya'daki Ticaret Mahalleri". *TOD Tarih Okulu Dergisi*. 36 (2018): 373-402.

Karaman, Suna. *Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi ve Diğer Rüstem Paşa Külliyeleri ile Mukayesesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Lisans Tezi, İstanbul, 1975.

Kardaş, Abdulaziz. "I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Van'ın İşgali ve Kurtuluşu (1915-1918)". *ASOS Journal -Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/10 (Mart 2015): 176-192. E.T. 04/07/2017.

Karpuz, Haşim. "Erzurum Şehrinin Tarihi Dokusu ve Türk-İslam Yapılarının Çevre Düzenlemeleri". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi.* 2 (1987), 171-191

İnce, Kasım. *Eskişehir ve Çevresindeki Osmanlı Devri Yapıları.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Katip Çelebi, *Cihannüma (Müteferrika neşri).* İstanbul: Matbaa-ı Amire, 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732). E.T. 08/10/2017.

http://www.kitabicihannuma.com /Cihannuma_pdf/13-Cihannuma_601-650.pdf

Kargılı, Abdullah. Ed. *Kitabelerin Kitabı Fatih -Fatih ilçesi Türk İslam Devri Kitabeler Envanteri-*. İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları, 2016.

Kayaoğlu, İsmet. "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler". *Vakıflar Dergisi*. XI (1978): 49-55.

Kayıcı, Halûk. *Salnamelere Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013.

Keleş, Bahattin. "XV. ve XVI. yüzyılda Edirne'de İktisadi ve Ticari Hayat". *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyum 23-25 Ekim 2003 Bildirileri*. 391-403. Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 2004.

Keleş, Erdoğan ve Muhammed Yazıcı. "Seyahatnameler Işığında Tire ve Yakın Çevresi". *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu I (7-8 Mayıs 2018)*. Ed. Murat Sanus, Ali Özçelik. 373-390. İzmir: Tire Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Keleş, Erol. “Gazan Han Döneminde Yapılan Mali Reformların Bitlis ve Havalisi Üzerindeki Tesirleri”. *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş. (Bitlis: Kalkan Matbaacılık, 2019). II: 129-137.

Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Hamamları*., Bursa: Halkevi Neşriyatı, 2. Basım, 1943.

Kılıç, Nermin, Ayşe Kayapınar, Bilge Kaya, Fahri Kılıç ve Levent Kayapınar. *Bolu Livâsı 1921-25 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*. Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Kılıç, Orhan. *XVI ve XVII. Yuzyıllarda Van (1548-1648)*. Van: Belediye Başkanlığı Yayınları, 1997.

Kılıç, Orhan. *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat. (1534-1605)*. Ankara: Tamga Yayıncılık, 1999.

Kılıç, Orhan. “1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları”. *Osmanlı Araştırmaları*. 24 (2004): 243-255.

Kılıç, Orhan. “Budin ve Tımışvar Eyaletlerinin Paşaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 46 (Güz 2019): 191-229.

Kılıç, Remzi. “Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi’nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Gelişmeler”. *Bilig*. IX (Bahar 1999): 115-130.

Kılıç, Remzi. “Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları”. *Journal of Universal History Studies Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue)*. 3 (October 2020): 191-215. E.T. 13/08/2017. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1317129.

Kılıç, Şahin ve Raif Kaplanoğlu. “Osmanlı Kuruluş Devrinde Doğu Marmara Kıyılarında Türk İskânı”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 31/14 (2016): 27-45.

Kılıç, Ümit. *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti’nde Vakıflar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Kılıçkaya, Ali. *Nicaea-Nikaia İznik Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu*. Bursa: Eser Matbaası, 1981.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin. *Osmanlılar’ın Kafkas-Ellerini Fethi. (1451-1590)*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.

Koca, Nusret. *Lâpseki’nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.

Kolağası Mehmed Raif, *Mir’at-ı İstanbul*. İstanbul: İlm Matbaası, 1314.

Konukçu, Enver. “Sakarya ve Gezginler”. *Sakarya İli Tarihi*. 1: 111-168. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.

Konukçu, Enver. “Sakarya Yolları, Kara ve Demir Yolu Ulaşımı”. *Sakarya İli Tarihi*. 1: 595-632. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.

Konukçu, Enver, Hamza Gündoğdu vd., *Şehr-i Mübarek Erzurum*. Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, 1989.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, 1960.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Konya Ereğli’si Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1970.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ahmet Saim Matbaası, 1977.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Ankara Camileri*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978.

Koylu, Zafer. “XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 24/71 (2008): 381-412.

Koylu, Zafer ve Melis Birgün. *Eski Bir Şehrin Hikayesi 1923-1938*. Eskişehir: Ticaret Odası Yayınları, 2015.

Kozanoğlu, Hülagü. *Anadolu’da Suyun İzi*. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.

Kömürcüoğlu, Asım. “Van Şehir Planı Raporu”. *Arkitekt*. 157-158 (1945): 27-29.

Köprülü, Bülent. “Tarihte Vakıflar”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 8/3 (1951): 479-518.

Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”. *Vakıflar Dergisi*. II (1942): 1-35.

Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti”. *Vakıflar Dergisi*. I (1938): 1-6.

Kuban, Doğan. “Rüstem Paşa Camii”. *Dünden Bugüne İstanbul Anskiklopedisi*. 6: 371-373, İstanbul: İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Kuban, Doğan. *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*. İstanbul: YEM Yayınları, 1998.

Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları, 2007.

Kumbaracılar, İzzet. *İstanbul Sebilleri*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.

Kunter, Halim B. “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”. *Vakıflar Dergisi*. 1 (1938): 103-129.

Kunter, Halim B. “Türk Abidelerinin İdare, Muhafaza, Bakım ve Onarım Mevzuunda Tatbik Edilmiş Olan Esaslar”. *Uluslararası I. Türk Sanatları Kongresi*. Ankara, (1959): 260-267.

Kuran, Aptullah. “Mimar Sinan’ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri”. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*. 7 (1979): 81- 94.

Kuran, Aptullah. *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Kuran, Aptullah. “Mimar Sinan’ın Camileri”. *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. Ed. Sadi Bayram. I: 176-214. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988.

Kurt, Yılmaz. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde Sanayi ve Ticaret”. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*. 5 (1990): 191-229.

Kurtişoğlu, Gülay Apa. “Balkan Harbinde Edirne ve Çevresinde Bombalanan Eserler”. *Balkan Savaşları ve Edirne*. Ed. İlker Alp, İbrahim Kelağa Ahmet. II: 255-288. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2020.

Kutlu, Mehmet. “Orta Asya’da Tütekli (Kırlangıç) Örtünün Kökeni ve Tarihî Gelişim Aşamaları Üzerine bir Değerlendirme”. *History Studies*, 12/ 5 (October 2020): 2455-2486. E.T. 12/12/2020. http://acikerisim.pau.edu.tr:8080/xmlui/handle/11499/35355

Küçük, Sezgi G. “İstanbul ve Tekirdağ Rüstem Paşa Camilerinin Konum ve Mimari Özelliklerine Göre Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”. *Art-Sanat*. 13 (2020): 117-141.

Küçükkaya, A. Gülçin. “Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme”. *Vakıflar Dergisi. 21* (1990): 183-254.

Küçükkaya, A. Gülçin ve Tülay Canıtez. “Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi”. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*. 19 (2019): 89-109.

Küpeli, Özer. “Afyonkarahisar’da Kervansaraylar, Bedestenler ve Hanlar”. *Afyonkarahisar Kütüğü*. I: 359-412. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, 2001.

Küpeli, Özer. “Afyonkarahisar’da Ticaret”. *Afyonkarahisar Kütüğü*. II: 365-400. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, 2001.

Kütükoğlu, Mübahat S. *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Kütükoğlu, Mübahat S. *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*. İzmir: Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.

Lâtîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ Tenkitli Metin*. Haz. Rıdvan Canım, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2018.

Lewis, Bernard. "1641-42'de Bir Karayiğit'in Türkiye Seyahatnâmesi". *Vakıflar Dergisi*. III (1956): 97-106.

Lowry, Heat W. "Gezginlerin Gözünden ve İdari Kayıtlardaki Bilgilerin Işığında Osmanlı Döneminde İznik, 1331-1923". *Tarih boyunca İznik*. Ed. Işıl Akbaygil, Halil İnalcık, Oktay Aslanapa. 135-174. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004.

Lubenau, Reinhold. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587–1589*. 2 Cilt. Çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Mansel, A. Müfid. *Trakyanın Kültür ve Tarihi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1938.

Mangaltepe, İsmail. *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Mangaltepe, İsmail. "17. Yüzyılda Van'ın Yayımlanmamış Bir Osmanlı Planı (Jean-Louis Bacque-Grarnmont, "Un Plan Otoman inectit De Van Au XVII. Siecle", Osmanlı Araştırmaları II, istanbul 1981'den Çeviri)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 5 (2003): 5-26.

Mehmet Halife, *Târih-i Gılmânî*. Haz. Kâmil Su. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1986.

Mehmed Süreyya. *Sicili-i Osmanî*. 6 Cilt. Haz. Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Memioğlu, A. Zeki. "İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 21 (2003): 241-252.

Meriç, R. Melûl. "Trakya Kitabeleri I, Hayrabolu Kitabeleri". *Tarih Vesikaları*. 17 (1958): 211-213.

Meriç, R. Melûl. "Edirne'nin Tarihî ve Mimârî Eserleri Hakkında". *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*. 439-536. İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1963.

Meriç, R. Melûl. *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I. (Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Meriç, R. Melûl. *Şehrin Hüznü Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*. Ed. Fahri Tuna. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013.

Mimar Süreyya, "Mimar Sinan'ın Bolvadin'daki Eserleri". *Arkitekt*. 4 (1932): 113-114.

Miroğlu, İsmet. “Erzincan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11: 318-321.

Moralar, Bahattin. “Hayrabolu’nun Tarihsel Yapısı”. *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu Bildiriler -18 Eylül-21 Ekim 2010- Kitabı*. 125-132. Tekirdağ, 2010.

Müderrisoğlu, M. Fatih. “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri”. *Türkler*. X: 920-926. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi -Sahaif-ül-ahbar fî vekayi-ül-a’sâr-*. 2 Cilt. Çev. İsmail Erünsal. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser No: 37, 1970.

Nar, Hasan. Gülşah Kılıç ve Besim S. Baş. *Geçmişten Günümüze Ereğli*. Konya: Dizgi Ofset, 2009.

Necipoğlu, Gülru. *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimarî Kültür*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Necipoğlu, Gülru. “Connectivity, Mobility, and Mediterranean ‘Portable Archaeology’: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators,” *Dalmatia and the Mediterranean: Portable Archeology and the Poetics of Influence,* Ed. Alina A. Payne. 313-381 Leiden: Brill, 2014.

Nuriye, Pınar. “1952 Yılından 1954 Yılına Kadar Türkiye'de Yapılmış Olan Seismolojik Çalışmalar Hakkında Rapor”. *Türkiye Jeoloji Bülteni*. 6/1 (1955): 178- 187.

Oğuz, Müge K. *Temettuat Defterlerine Göre Lâpseki Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı. (1844-1845)*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Oğuz, Müge K. ve Korkmaz, Şerif. “Lâpseki Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler. (1845)”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*. 16/24 (Bahar 2018): 289-320.

Okçuoğlu, Tarkan. “Rüstem Paşa Türbesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 6: 376-377. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

Onur, Oral. *Edirne Su Kültürü.* İstanbul: Acar Matbaası, 1978.

Onur, Oral. *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972.

Ortaylı, İlber. “16. Yüzyılda Rodosto (Via Egnetia’nın Marmara’daki uzantısı)”. *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnetia (1380-1699)*. Ed. Elizabeth Zachariadou. 215-224. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Osman, Rifat. *Edirne* Sarayı. Yay. Süheyl Ünver. Ankara: TTK Basımevi, 1989.

Önal, Güray. Haz. *Osmanlı Devri Kastamonu Vilâyeti Salnâmelerinde Bolu Sancağı*. 2 Cilt, Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2008.

Osmanzâde Tâ'ib. *Hadîkatü'l Vüzerâ ve Zeylleri*. Haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

Öney, Gönül. *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971.

Öney, Gönül. "Lefkoşa'da Büyük Han ve Kumarcılar Hanı". *Millietlerarası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*. 271-297. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1970.

Önge, Yılmaz. "Mimar Koca Sinan`ın Sebilleri". *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu 24-27 Ekim 1988 Bildirleri*. 113-116. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Önge, Yılmaz. *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.

Ötüken, S. Yıldız, Aynur Durukan, Hakkı Acun ve Sacit Pekak. *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1986.

Özaydın, Neslihan. *Arşiv Belgeleri Işığında 855 Bursa Depreminin Mimari Yapılara Etkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Özcan, Ayşegül. *1844-1845 Yılı Temettuât Defterleri Işığında İnönü Nahiyesi'ne Bağlı Köhne, Yenice, Cami-İ Şerif ve Orta Mahallelerinin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Özcan, Besim. "Bursa Depremleri 2 Mart, 12 Nisan 1855". Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi. 5 (1999): 73-118.

Özdemir, Celâl, Muzaffer Doğanbaş v.d., *Amasya Kültür Envanteri*. Ankara: Amasya Valiliği Yayını, 2007.

Özdemir, Rifat. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Özer, Mustafa. *Tire'deki Ticaret Yapıları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Özergin, M. Kemal. *Sultan Kanunî Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi'nden Ayrı Basım, 1971.

Özkan, Mustafa. "Edirneli Nazmî ve Türkî-i Basit Hareketi". *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi*. 5 (1997): 233-245.

Özkan, Timur. “Seyahatnamelerde Ankara”. *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu 25-26 Ekim 2011 Bildiriler*. 1: 259-273. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2012.

Özkaya, Yücel. “XIX. Yüzyılda Mudurnu’nun Sosyal ve İktisadî Durumu”. *XII. Türk Tarih Kongresi (*12-16 Eylül 1994) III: 763-772. Ankara: TTK Basımevi,1999.

Özkılıç, Sema Küçükalioğlu. *1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Özmen, Filiz Koca. *Kentsel Mimari Miras Bağlamında Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı’nın Değerlendirilmesi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek, Lisans Tezi, 2019.

Öztürk, Nazif. *Menşe’i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: VGM Yayınları, 1983.

Öztürk, Nazif. “Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler Eren. V:34-43. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Öztürk, Nazif. “XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 8/1 (Kış 1995): 13-33.

Öztürk, Nazif. “Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 521-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Öztürk, Nazif. “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”. *Vakıflar Dergisi*. 23 (1994): 297-309.

Öztürk, Şahabettin. “Van Kalesi ve Eski Van Şehri”. *TMMOB Mimarlar Odası Mimarlık Dergisi*. 317 (2004): 52-60.

Özyalvaç, Ali N. “Bir Müfettiş Raporunda Erken 20.Yüzyıl İstanbul Sur İçi Sıbyan Mektepleri”. *Türkiyat Mecmuası*. 21 (2011): 345-373.

Özyurt, Şeniz. *Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. III. Cilt. İstanbul: MEB Basım Evi, 1993.

Parla, Canan. *Sivrihisar: Bindirme Tavanlı* Camiler. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2005.

Parla, Canan. “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 22-1 (2005): 57-84.

Parla, Canan ve Erol Altınsapan. “Sivrihisar Akdoğan Mescidi”, *ASOS Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 32/4 (Kasım 2016): 1-11. E.T. 24/03/2019. https://asosjournal.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=33898

Parsana, Hülya. *Bolvadin'deki Türk Devri Yapıları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Peçevî İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi*. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Pétridès, Sophron. “Drusipara”, *Catholic Encyclopedia*. Eds. Charles G. Herbermann etc.). 5: 166. New York: Robert Appleton Company, 1913.

Safi Mustafa Efendi, *Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevarih'i*. 2 Cilt. Haz. İbrahim H. Çuhadar. Ankara: TTK Yayınları, 2003.

Sahillioğlu, Halil. “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnarnesi (Bağdat Seferi Hosp Jurnali)”. *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*. 2/3-4 (1967): 1-37.

Salnâme-i Hüdavendigâr (1302 Sene-i Hicrîyyesine Mahsûs). 12. Def'a. Bursa: Ferâizcizâde Matbaası, 1301.

Salnâme-i Hüdavendigâr. (1310 Sene-i Hicrîyyesine Mahsûs). 19. Def'a. Bursa: Vilayet Matbaası, 1310.

Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1326 Sene-i Hicriyye/M.1908 (25. defa). İzmir: Vilayet Matbaası.

Sancaklı, Nusret. *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö. 427-MS. 1912)*, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2004.

Sandfuchs, Özlem Sert. *Reconstructing a Town from irs Court Record Rodosçuk (1546-1553)*, München: Fakültät für Kulturwissenschaften der Ludwig-Maximilians Universität Dissertation, 2008.

Sarıtunç, Berrin. “Bursa'da Su Kültü ve Hamamlar”. *Bursa Günlüğü*. V (Mart 2019): 34-41.

Sav, Murat. “İhya Sürecinde Temel Araştırmasına Dönük Mescid Kazıları”. *Vakıf Restorasyon Yıllığı Dergisi*. 2 (2011): 91-109.

Sayar, M. Hamdi. “Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları”. *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı 27-31 Mayıs 1991* Bildirileri. 171-181. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992.

Seçgin, Nuri. “Batılı seyyahların Bitlis İzlenimleri”. *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu 4-7 Eylül 2006 Bildiri Kitabı*. Ed. Oktay Belli. 295-302. Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2007.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî: (971-1003/1563-1595)*. 2 Cilt. Haz. Mehmet İşpirli. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Senan, Ferruh. *Tarihte ve Coğrafyada Konya Ereğli'si*. İstanbul: Ercan Matbaası, 1961.

Serez, Mehmet S. *Osmanlı Döneminde Tekfurdağı (Tekirdağ) Salnameleri (Yıllıkları)*. Tekirdağ: Tekirdağ Valiliği Yayınları, 2006.

Serez, Mehmet S. *Tekirdağ Çeşmeleri, Şadırvanları Selsebilleri*. Ankara: Dönmez Ofset, 2014.

Serdar, M. Törehan. "1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı". *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,* 4-7 Ekim 2011. Ed. Oktay Belli, Vedat Evren Belli. 321-326. Bursa: Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, 2013.

Serdar, M. Törehan. "Adilcevaz'ın Millî Mücadele'deki Yeri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 12/35 (Temmuz 1996): 539-542.

Sevin, Veli. "Anadolu'da Yunanlılar". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. II: 214-228. İstanbul: Görsel Yayıncılık, 1982.

Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006.

Sezer, Musa. "1699/1700 Yılında Nazilli Kazâsı'nın Nüfus Yapısı". *SBAD Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 14/1 (2019 Yaz): 449-461.

Som, M. Nusret. *Tarihçe-i Erzurum*. Haz. Ahmet Fidan. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

Soysal, Umut. "Tire'nin Yaşadığı En Büyük Felaket: 1916 Tire Yangını". *Tire'den Yansımalar Dergisi*. 13 (Ocak 2020): 32-38.

Söğüt, Sibel Gürses. "1912 İshakpaşa Yangını ve Ayasofya Çevresinin Yeniden Düzenlenmesi". *Metu Journal Of The Faculty Of Archıtecture*. 36 (2019): 251-280.

Sönmez, Zeki. *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar- Belgeler*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988.

Sönmez, Zeki. "Abdülhalim Efendi, Seyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. I: 212. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Sönmezer, Şükrü, Soner Şahin ve İlknur Aktuğ Kolay. "İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Suyolu Yapıları". *Turkish Studies*. 5/13-18 (2018): 1191-1226. E.T. 08/07/2019. https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=21741

Söylemezoğlu, H. Kemali. "İstanbul Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli ve Avlusu Planlamasında Gözönünde Tutulan Faktörler Hakkında". *Mimar Sinan*

Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı. Haz. Zeki Sönmez. 259-267. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

Sözen, Metin. *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. Diyarbakır: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği, 1971.

Sözen, Metin. vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.

Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Süman, Ş. Lale. *Edirne'de 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaraylarının Süheyl Ünver'in Edirne Defterleri*. Haz. Mine Esiner Özen, Gülbün Mesera. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2013.

Sümer, Mahmut. *Tekirdağ'ın Eski Günleri*. İstanbul: Yeni Hamle Matbaası, 1970.

Şahin, İlhan. "Hasköy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam* Ansiklopedisi. 16: 390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Şahin, İlhan. "Söğüd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Şehsuvaroğlu, Haluk. *Asırlar Boyunca İstanbul, Eserleri, Olayları, Kültürü*. İstanbul: Yenigün Haber Basım ve Yayıncılık, 2005.

Şehsuvaroğlu, Haluk. "Büyük İstanbul Yangınları İshakpaşa Yangını". E.T. 24/07/2017. https://core.ac.uk/download/pdf/149224003.pdf

Şemseddin Sâmi. *Kamûs-ı Türkî*. Haz. Nihal Metin. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Şener, Yaşar. *Beypazarı Tarihte ve Bugün*. Ankara: Yücel Ofset, 1997.

Şentürk, M. Hüdai. "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış". *Türkler*. X: 904-912. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Taeschner, Franz. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*. Çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.

Talay, Aydın. *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*. İstanbul: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayını, (tarih yok).

Taner, Nuri. *Tüm İlçeleriyle İlimiz Yalova*. Yalova: Ortipa Yayıncılık, 1997.

Tanışık, İ. Hilmi. *İstanbul Çeşmeleri*. 2 Cilt. İstanbul: Maarif Matbaası, 1945.

Tanman, M. Baha. "Hacı Bektâş-ı Velî Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14: 459-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Tarhan, M. Taner. “Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi - Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar”. *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı* İzmir 16-20 Nisan 1984, (Ankara, 1985): 179-204.

Taş, Kenan Z. “*Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.

Taş, Kenan Z. “XVI. Yüzyılda Bir Vakıf ve İlim Merkezi Mudurnu”. *Vakıflar Dergisi*. 26 (1997): 97-103.

Taylan, Esin. “Korku, Felâket ve Şüphe: 1905 Edirne Yangını”. *Kebikeç*, 46 (2018):155-188.

Teber, Ömer F. “Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 4/12 (Ocak-Nisan 2002): 197-205.

Tekin, Zeki ve Sami Ağaoğlu. “İskender Paşa’nın Van Merkez Sancağı’ndaki Vakıfları”. *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*ı. Ed. Zeynep Tarım Ertuğ. 371-389. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 2006.

Tekindağ, Şehabeddin. “Çanakkale (Tarih)”. *İslam Ansiklopedisi*. 3: 340-347. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

Terekli, Bülent. *1912 Şarköy-Mürefte Depremi ve Etkilediği Alanlar*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

Texier, Charles. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. 3 Cilt. Çev. Ali Suat. Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Tiryaki, Yavuz. “Hayrabolu’da Türk ve İslam Eserleri”. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 12 (1993-1994): 22-28.

Tokay, Z. Hale. “Rüstem Paşa Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 291-292. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Top, Mehmet, Sinan Kılıç ve Yalçın Karaca. “Ortaçağ Sonrası”. *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerleri*. Ed. Sinan Kılıç. 171-312. Van: T.C. Van Valiliği Yayını, 2006.

Toruk, Ferruh. “Bani Yörgüç Paşa ve İmar Faaliyetleri”. *Vakıflar Dergisi*. 29 (2005): 105-133.

Tosyavîzâde Doktor Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması -763-1337 Hicrî Seneleri-*, Edirne: Vilayet Matbaası, 1920 (Rumi 1336), s. 77-83.

Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. 2 Cilt. Ed. Stefanos Yerasimos. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Tuncel, Metin. “Konya Ereğlisi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11:290-292. İstanbul: TDV Yayınları 1995.

Tuncer, O. Cezmi. *Anadolu Kervan Yolları*. Ankara: VGM Yayınları, 2007.

Tuncer, O. Cezmi. “Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar”. *Sanat Tarihi Yıllığı IX-X’dan Ayrıbasım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, (1981): 317-352.

Tunçdilek, Necdet. “Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 15/1-4 (1953): 189-208.

Tunçel, Mehmet. *Babaeski Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.

Tunçel, Mehmet. “Türkiye’de Mimârî Miras ve Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi”. *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*. 7 (1994): 202.

Tunçer, Mehmet. *Ankara (Angora) Şehri Merkez Gelişimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Turğut, Vedat. *Bilecik Bölgesi Örneğinde 16. Yüzyılda Vakıflar ve Şehirleşme*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*. Haz. Mertol Tulum. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1977.

Türkyılmaz, Zeynep. *Cumhuriyet Döneminde Tire. (1923-1938)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Uluçam, Abdüsselam. “Van Hüsrev Paşa Külliyesi’nin Bilinmeyen Üniteleri ve Osmanlı Sanatındaki Yeri”. *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art,* Utrecht-Netherlands, 23-28, August 1999, 1-24.

Uluengin, Bülent ve Suphi Saatçi. *Osmaneli ve Geleneksel Evleri*. İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, (tarih yok)

Ural, Başak Oğuz. *İstanbul’un 100 Mimar Sinan Eseri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, 2010.

Uyanık, A. Fikri. *Hayrabolu'daki Osmanlı Devri Eserleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Lisans Tezi, 1972.

Uysal, Ali O. *Bolvadin’deki Türk-İslam Eserleri*. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi, 1983.

Uysal, Ali O. “Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri”. *Sanat Tarihi Dergisi. (Selçuk Mülayim’e Armağanı, II)*. XXII/2 (Ekim 2013):149-187.

Uysal, Ali O. “Bolvadin Lala Sinan Paşa Camisinin Mimari Özelliği ve Tarihlendirilmesi Problemi”. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. I/I (1985): 145-163.

Uysal, Hayrettin. *Sapanca 1 Eylül 1957 İlçe Kuruluş Hatırası*. Sapanca: İlçe Kutlama Komitesi, 1957.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Bizans ve Selçukiylerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1932.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. “Şehzade Mustafa’nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa’nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikâyeti Havi Kanunî Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa’ya Pek Ağır Mektupları”. *TTK Belleten*. 31/122 (1967): 191-200.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Basımevi, 2. Basım, 1969.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Ülgen, Ali S. *Mimar Sinan Yapıları (Katalog)*. Haz. Filiz Yenişehirlioğlu, Emre Madran. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Ülken, Hilmi. Ziya. “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”. *Vakıflar Dergisi*. 9 (1971): 13-37.

Ünal, Doğaç. *Bilecik-Osmaneli Anıtsal Yapılarının Analitik Açıdan Değerlendirilmesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Ensititüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Ünal, H. Kaşif, v.d., *Cumhuriyetin 50. Yılında Bilecik 1973 İl Yıllığı*. Ankara: Bilecik Valiliği, (tarih yok)

Ünal, R. Hüseyin. “Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*. 6 (1974): 121.

Ünal, R. Hüseyin ve Ersel Çağlıtütüncigil. *Urla'nın Tarihi Camileri ve Hazireleri*. İzmir: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.

Ürekli, Fatma. *İstanbul’da 1894 Depremi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2000.

Vardar, Kadriye. F. “Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi”. *Türkiyat Mecmuası*. 27/1 (2017): 367-393.

Varlık, Mustafa Ç. “XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri”. *VIII. Türk Tarih Kongresi*: *11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*. II: 1481-1491. Ankara: TTK Basımevi, 1981.

Varlık, M. Çetin. "16. Yüzyıl Osmanı İdârî Teşkîlâtında Kütahya". *Türklük Araştırmaları Dergisi*. II (1986-1987): 201-239.

Wiener, Wolfgang Müller. *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. Çev. Ülker Sayın. İstanbul: YKY, 2001.

Yalduz, Alparslan. "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/2 (2003): 257-296.

Yalman, Bedri. *İznik: Nikaia*. Bursa: Rotary Kulübü, 2000.

Yaman, Yücel. Ed. "Yörgüç Paşa Camisi". *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl: Dünü Bugünü Yarını*. I: 498. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981.

Yapıcı, Süleyman. *Osmanlı Vilayet Sâlnâmelerinde Malatya (1869-1908)*. İstanbul: Malatya Kitaplığı Yayınları, 2014.

Yapucu, Olcay P. ve Cihan Özgün. "Batı Anadolu'nun Yol Ağı Araştırmaları- III İzmir'in Ardalanında Kervan Yolları". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 26/2 (Aralık 2011): 527-549.

Yargıcı, Aliye E. *Bilecik-Osmaneli (Eski Leukai- Lefke) Keskinzade Konağı ve Çevresi İncelemesi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Yavuz, Erdem. "1939 Erzincan Depremi ve Depremin Etkileri". *Uluslararası Erzincan Sempozyumu (28 Eylül-1 Ekim 2016)*. 2019: 443-452.

Yavuztürk, Ş. Pınar. "Bir Müfettişin Defterinden Üsküdar Sıbyan Mektepleri". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI, 6-9 Kasım 2008 Bildiriler*. Ed. Coşkun Yılmaz. II: 553-568. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2009.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Hayrât Sistemi". *Osmanlı Ansiklopedisi*. Ed. Güler Eren. 5: 17-33. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Yeni Türk Ansiklopedisi "Osmaneli maddesi". 7: 2812. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1985.

Yetkin, Şerare. "İstanbul Rüstem Paşa Camii Çinileri Üzerinde Bazı Gözlemler ve Saray Nakkaşlarının Bu Çiniler Üzerindeki Etkisi". *Kültür ve Sanat*. 4/1 (Aralık 1989): 15-22.

Yıldırım, Fahri. *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013.

Yıldız, Kenan. *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri -Vakıflar, Toplum ve Ekonomi-*. Ankara: TTK Yayınları, 2017.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Akbıyık Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 223. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yılmaz, İbrahim. "Vakıf Eserlerinin Onarımında Osmanlı Dönemi ve Günümüzde Kullanılan Onay Süreçleri". *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*. 9/33 (Kış 2017): 456-469.

Yılmaz, Mehmet. "Tarihte Hayrabolu". *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu Bildiriler -18 Eylül-21 Ekim 2010- Kitabı*, Tekirdağ, 2010: 179-185.

Yılmaz, Aysel ve Duygu Yetgin. "Seyyahların Anlatımı ile Osmanlı'nın Son 30 Yılındaki Eskişehir (1892-1922)". *Akademik İncelemeler Dergisi*. 13/2 (Ekim 2018): 159-182.

Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 Fiziki, İdari ve Sosyoekonomik Yapı*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Basım, 2014.

Yiğitgüden, Galip. "Türk-İslâm Kültüründe Vakıf Kavramı ve Sosyal Yaşantımızdaki Yeri", *II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984 Konuşmalar ve Tebliğler*. 13-15. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985.

Yoldaş Demircanlı, Yüksel. *İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1989.

Yönder, V. Mustafa. *Archiving of The Conservation Data of Immovable Cultural Assets Dating to 1300-1600 in Urla Center Using Gis*. İzmir: The Graduate School of Engineering and Sciences of İzmir Institute of Technology, Master Thesis, 2019.

Yurttaş, Hüseyin, Haldun Özkan, Zerrin Köşklü ve Şerife Tali. *Yolların Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Ankara: Kariyer Matbaacılık, 2008.

Yörük, Doğan. *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazâsı*. Konya: Ereğli Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

Yücel, Erdem. "Büyükçekmece'de Türk Eserleri". *Vakıflar Dergisi*. 9 (1969): 95-106.

Yüksel, Fethi Ahmet. "Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Deprem Etkinliği". *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, 4-7 Ekim 2011*. Ed. Oktay Belli, Vedat Evren Belli. Bursa: Bitlis Eren Üniversitesi, (2013): 266-276.

Yüksel, İ. Aydın. "Sadrâzam Rüstem Paşa'nın Vakıfları". *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1995: 220-279.

Yüksel, İ. Aydın. Rüstem Paşa'nın Vakıfları ve İstanbul'daki Vakıf Eserleri". *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2003: 223-259.

Yüksel, İ. Aydın. *Osmanlı Mimârîsinde Kanûnî Devri. (926-974/1520-1566)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 2004.

İnternet Kaynakları

"1912 Depremi" E.T. 19/10/2019. http://www.panaf.itu.edu.tr/Icerik.aspx?sid=10457

"Eskişehir İnönü İlçesi Mahalleleri. E.T. 09/01/2018. https://www.inonu.bel.tr/kurumsal)tarihi/

"İstanbul Şeriyye Sicilleri no: 25, cilt: 76, s. 172 (hüküm no: 137)". E.T. 03/07/2020. http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=29428

"İstanbul Şeriyye Sicilleri no: 25, cilt: 76, shf 291 (hüküm no: 313)". E.T. 03/07/2020. http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=29604

"İstanbul Şeriyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümayun Mahkemesi 673 Nolu Sicil (H. 1300-01/M.1883-84), C. 100, s. 53 hüküm no: 14". Erşim 03/07/2020. http://www.kadisicilleri.org/madde.php

"İstanbul Şeriyye Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) cilt: 51, sayfa: 585 Hüküm no: 679" E.T. 03/07/2020. http://www.kadisicilleri.org/madde.php

İstanbul Şeriyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümayun Mahkemesi Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 354 Hüküm no: 307" E.T. 03.07.220. http://www.kadisicilleri.org/madde.php

"Kebe". *Kubbealtı Lugatı*, Elektronik kaynak: http://www.lugatim.com/s/kebe E.T. 16/02/2018.

"Lapseki". E.T. 18/11/2019. http://www.lapseki.gov.tr/tarihi

"Mehmed Vehbî Efendi Hakkında". E.T. 08/02/2019. https://www.ketebe.org/sanatkar/mehmed-vehbi-efendi-517

"Nazilli Dokuzun Hamamı". E.T. 03/05/2018. https://nazilli.bel.tr/icerik/kulturel-zenginlik

"Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı". E.T. 13/02/2019. https://www.osmaneli.bel.tr/guncel/lefke-rustem-pasa-kervansarayini-yok-olmaktan-kurtardik-ve-tescilledik-kazi-ve-restorasyon-calismalarina-2019-yilindabasliyoruz.html.

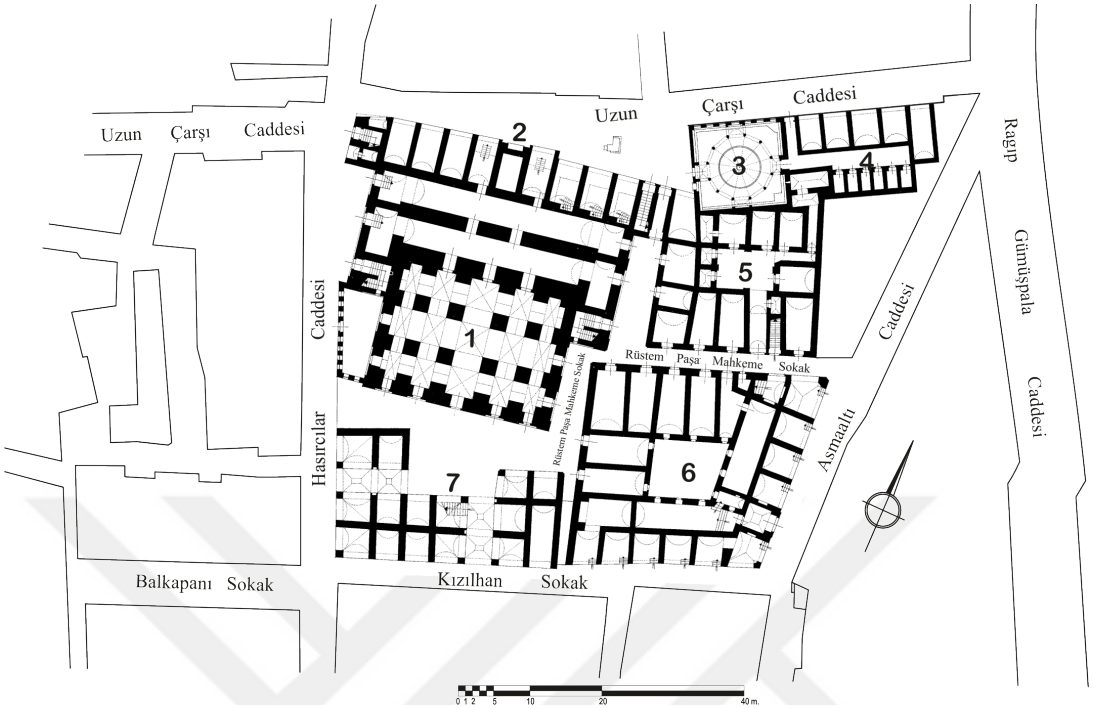
"Rüstem Paşa Türbesi" Erşim 22/01/2018. http://ankaistanbulrestorasyon.com/portfolio/rustem-pasa-turbesi/

"Rüstem Paşa Türbesi" Erşim 22/01/2018. https://www.haberler.com/sehzade-kulliyesi-turbeleri-ziyarete-acildi-6308886-haberi/

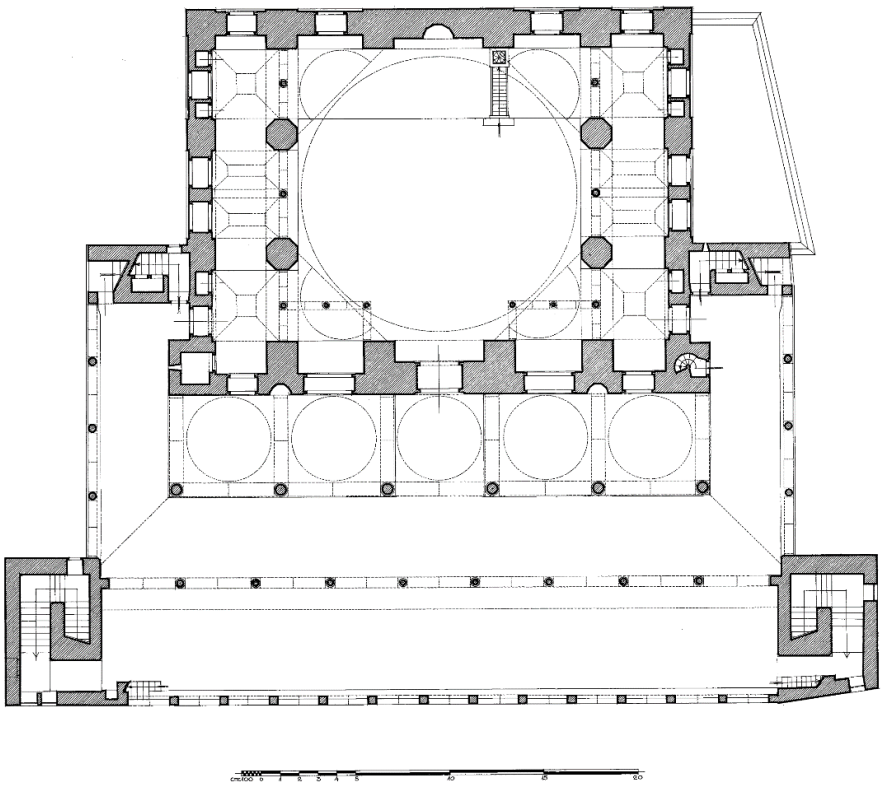
"Rüstem Paşa Türbesi" Erşim 22/01/2018. https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-46782/gecici-sureyle-kapali-olan-muzeler-ve-bagli-birimler.html

"Tabula Peutingeriana Haritası'nda Drusipara'nın konumu" E.T. 10/11/2019. http://luciodp.altervista.org/scuola/storia/mappe/peutingeriana_IE.html

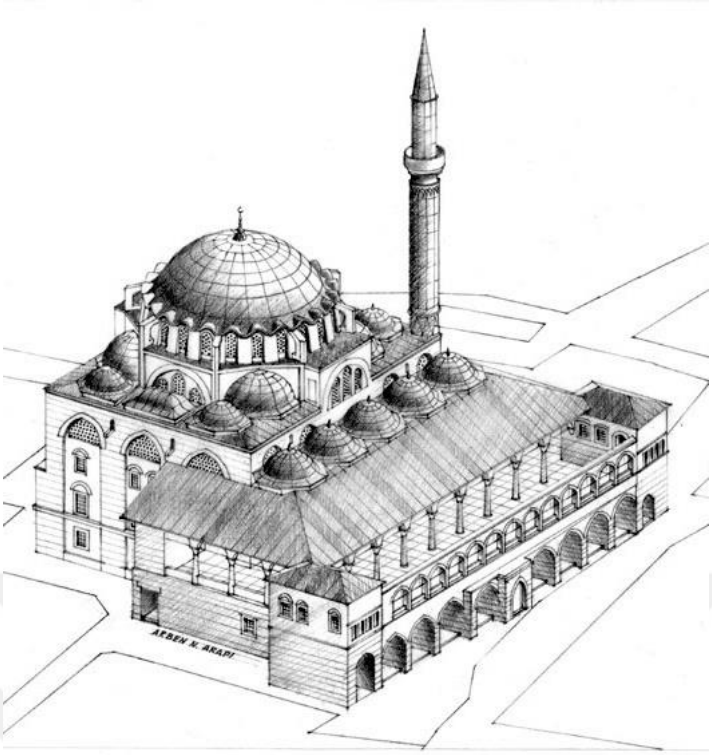
EK

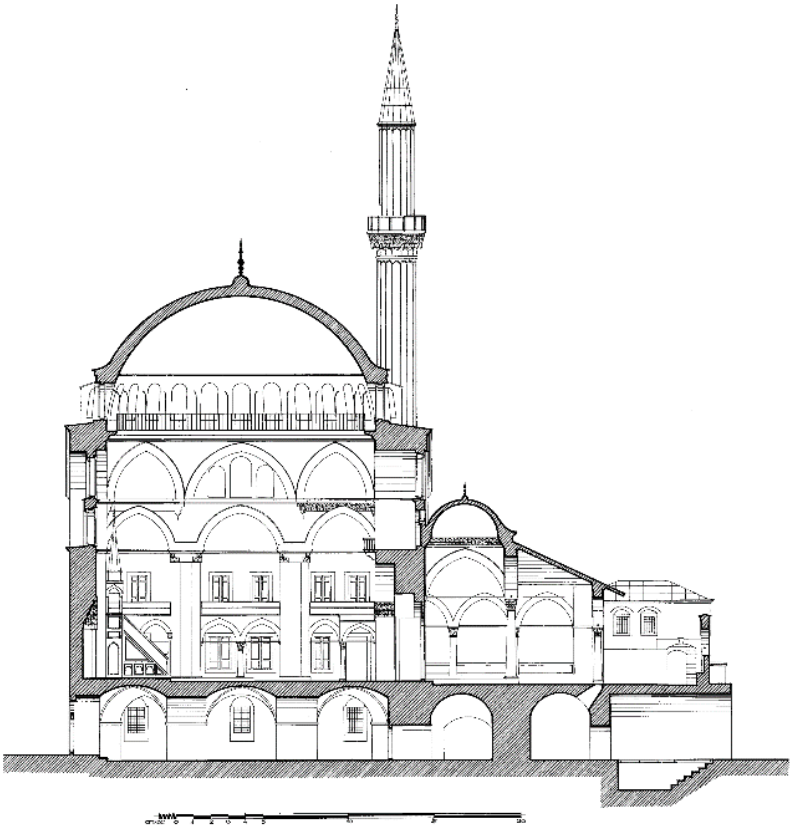
Şekil 1: Tahtakale Rüstem Paşa Külliyesi Vaziyet Planı: (1) Cami, (2) Çeşme, (3) Şadırvan, (4) Tuvaletler, (5) Küçük Çukur Han, (6) Büyük Çukur Han, (7) Burmalı Han
Kaynak: A. Saim Ülgen.

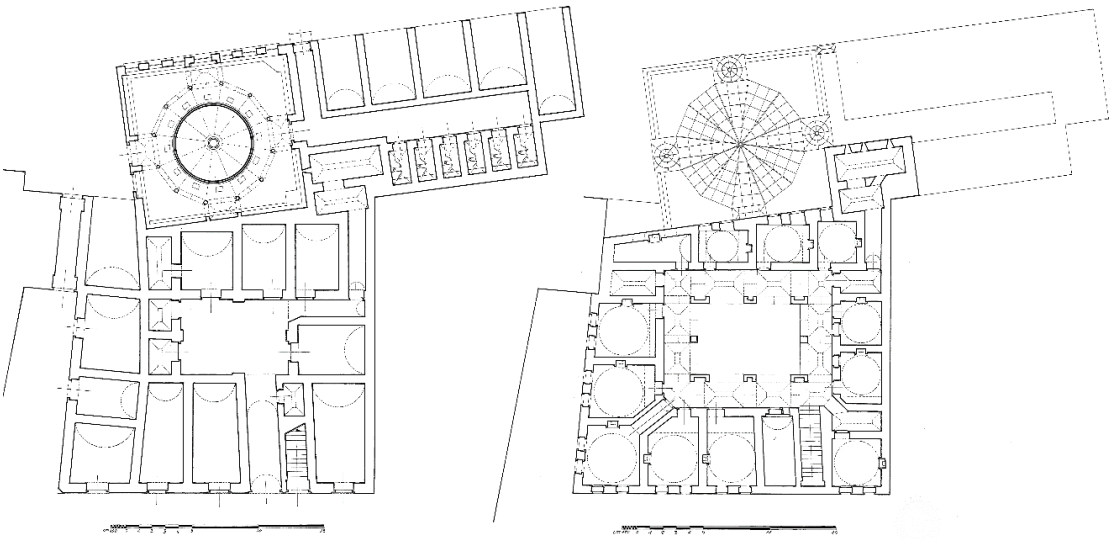
Şekil 2: İstanbul Rüstem Paşa Camii Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

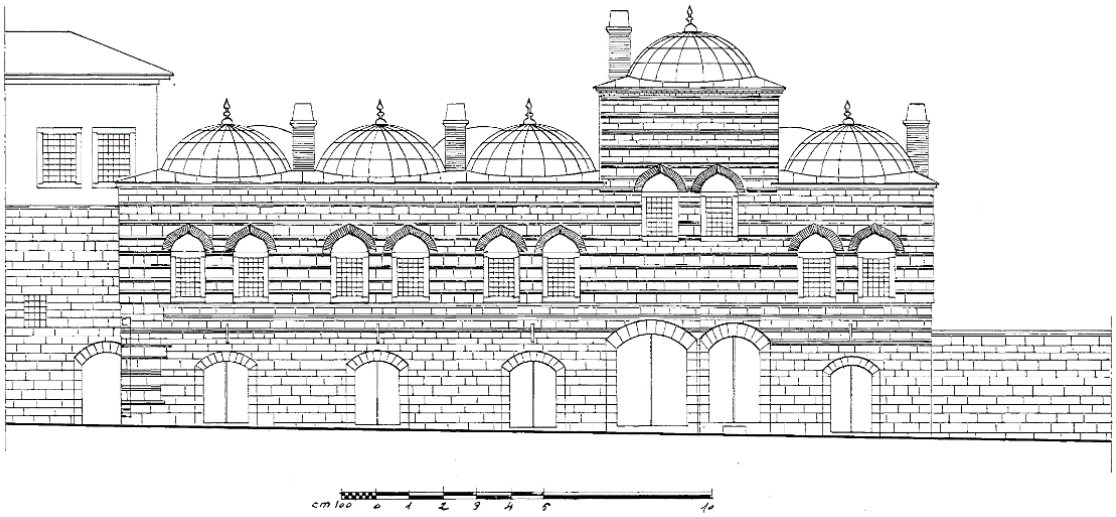
Şekil 3: İstanbul Rüstem Paşa Camii Aksonometrik Görünümü
Kaynak: Gülru Necipoğlu.

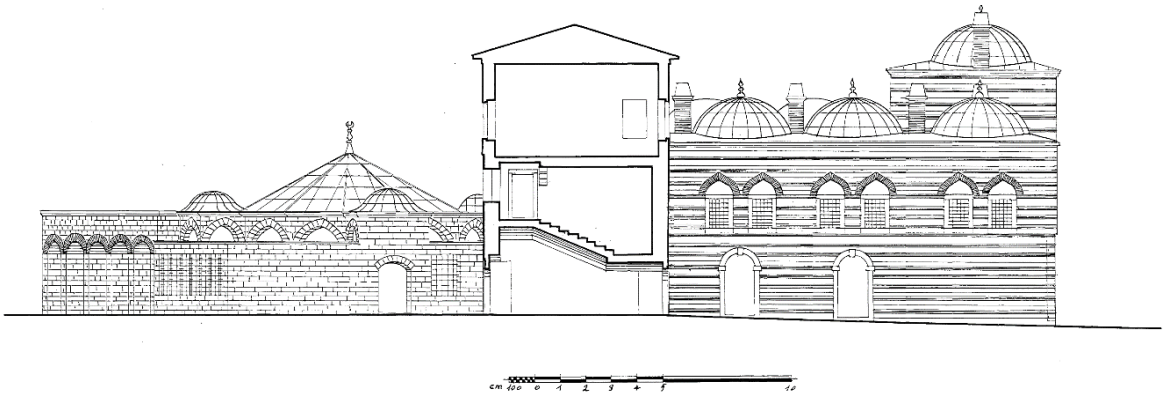
Şekil 4: İstanbul Rüstem Paşa Camii Camii'nin Kesiti
Kaynak: A. Saim Ülgen.

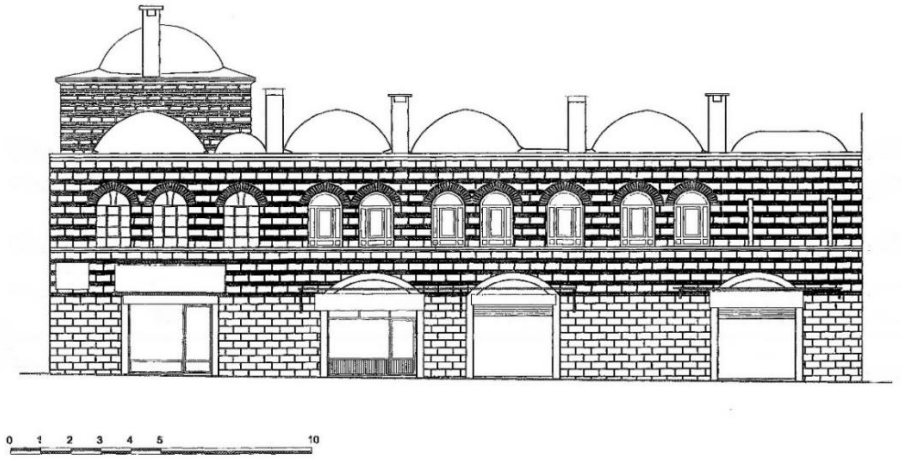
Şekil 5: Tahtakale Küçük Çukur Han Zemin ve 1. Kat Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

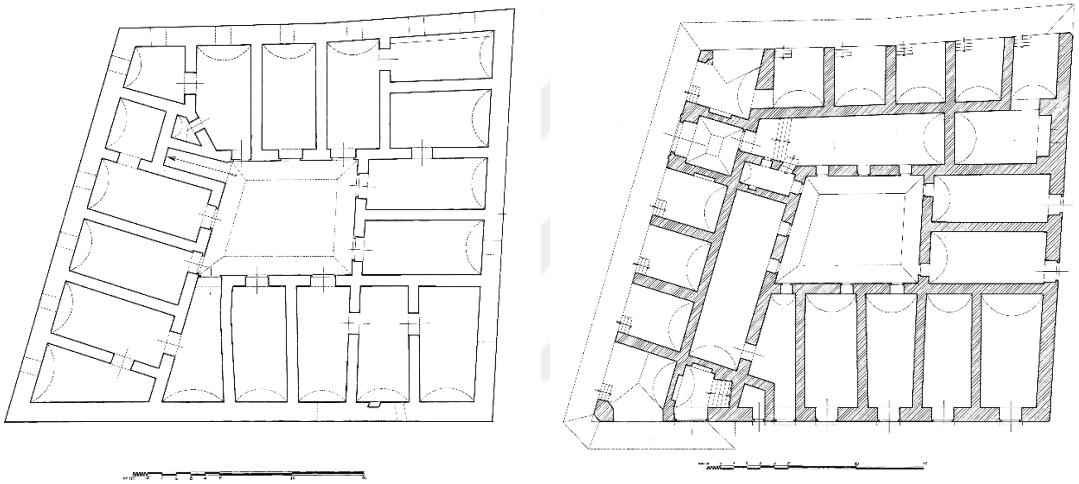
Şekil 6: Küçük Çukur Han Güney Cephesi
Kaynak: A. Saim Ülgen.

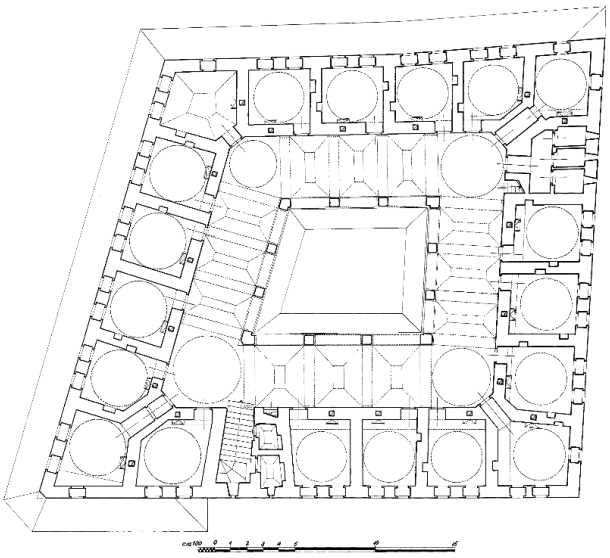
Şekil 7: Küçük Çukur Batı Cephe
Kaynak: A. Saim Ülgen

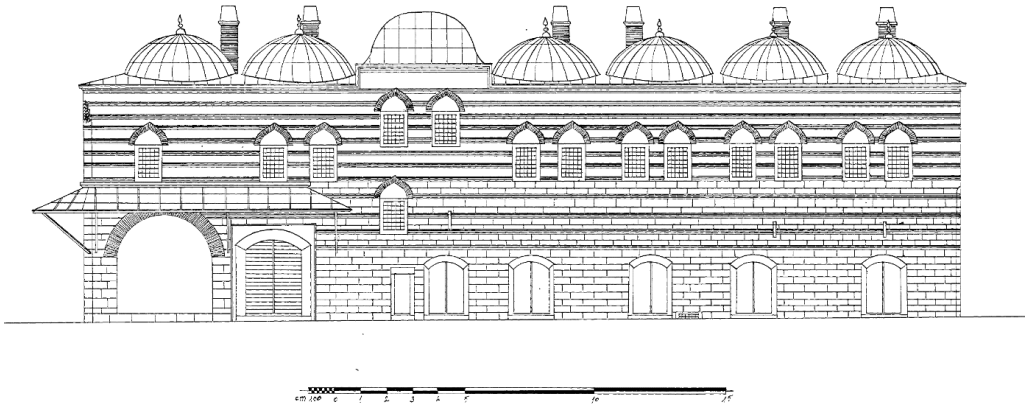
Şekil 8: Küçük Çukur Han Doğu Cephe
Kaynak: Aysel Başer.

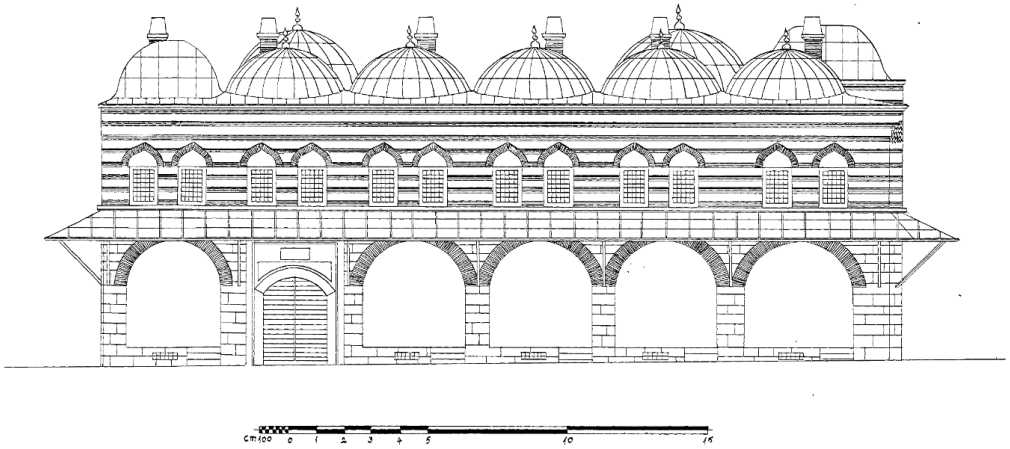
Şekil 9: Büyük Çukur Han Bodrum ve Zemin Kat Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

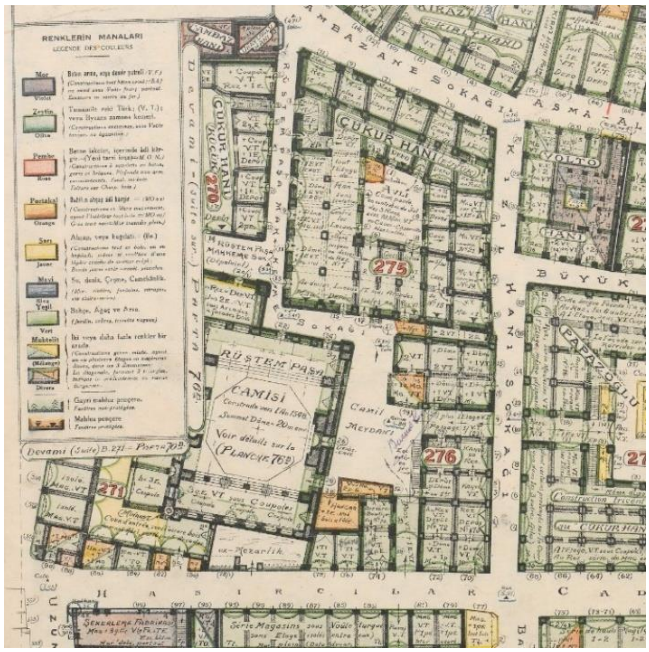
Şekil 10: Büyük Çukur Han Birinci Kat Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

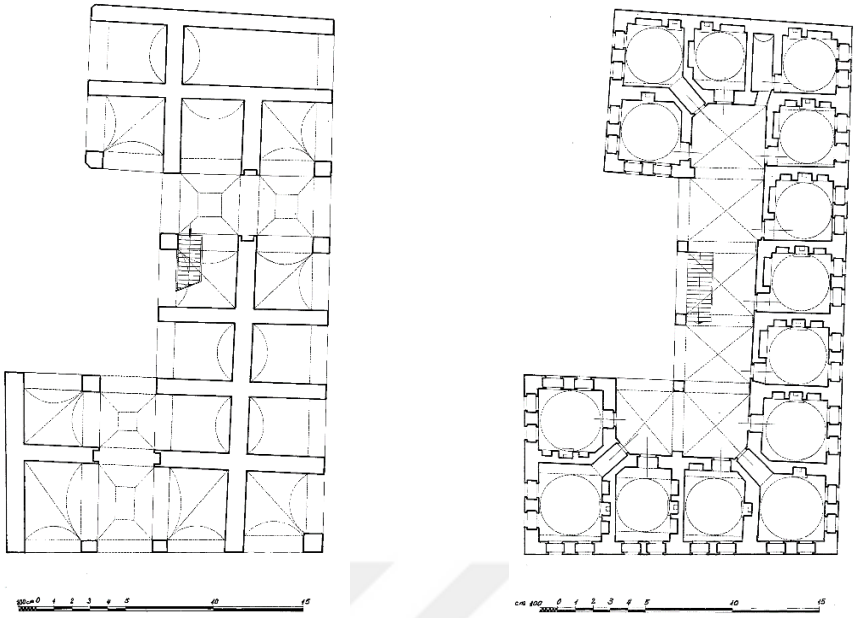
Şekil 11: Büyük Çukur Han Kuzey Cephe Görünümü
Kaynak: A. Saim Ülgen.

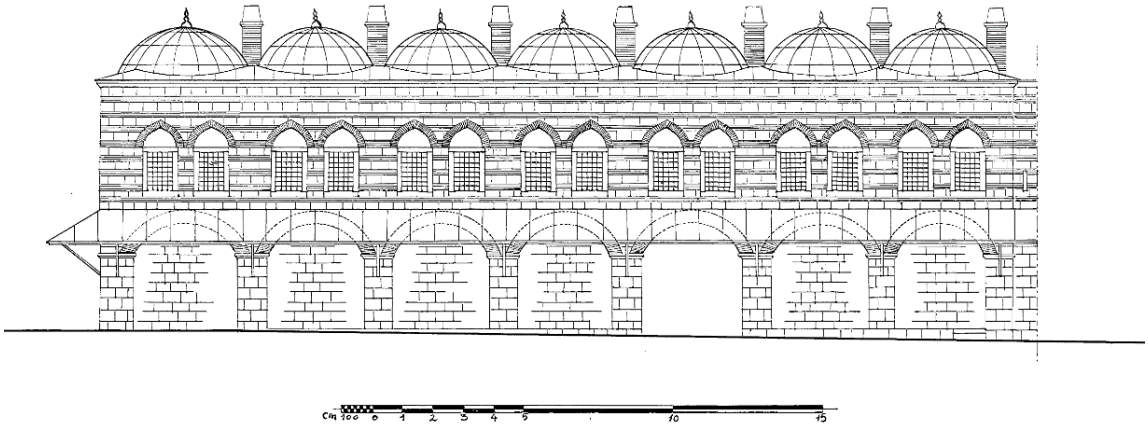
Şekil 12: Büyük Çukur Han Doğu Cephe Görünümü
Kaynak: A. Saim Ülgen.

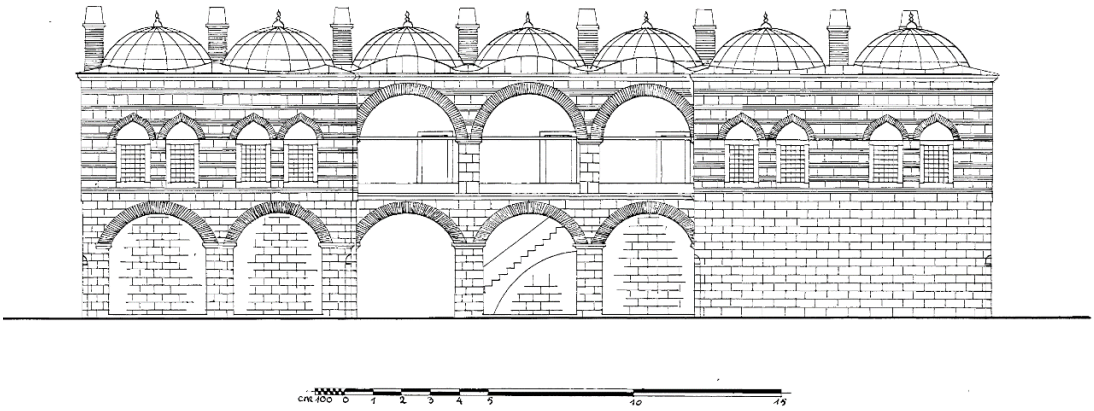
Şekil 13: 1942 Tarihli J. Pervititich Sigorta Planında Çukur Hanlar ve Burmalı Han
Kaynak: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/98316" E.T. 4/10/2019.

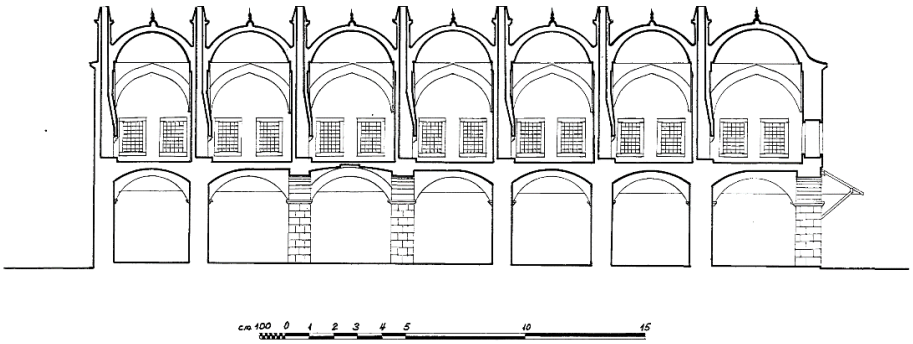
Şekil 14: Burmalı Han Zemin ve Üst Kat Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

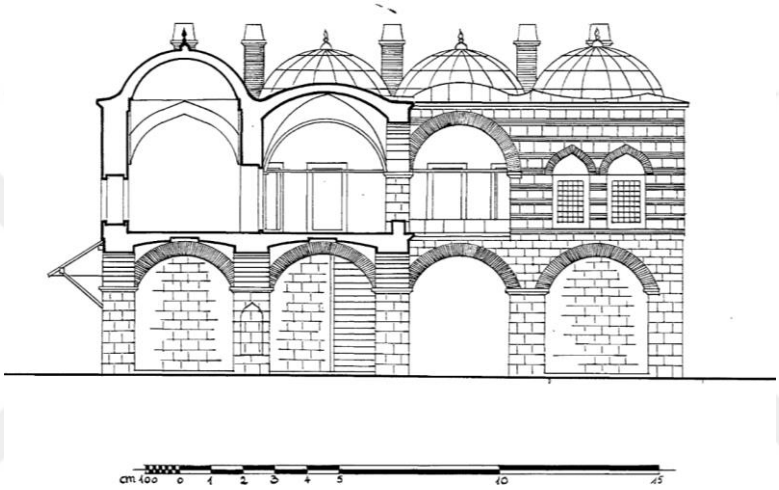
Şekil 15: Burmalı Han Güney Cephe Görünümü
Kaynak: A. Saim Ülgen.

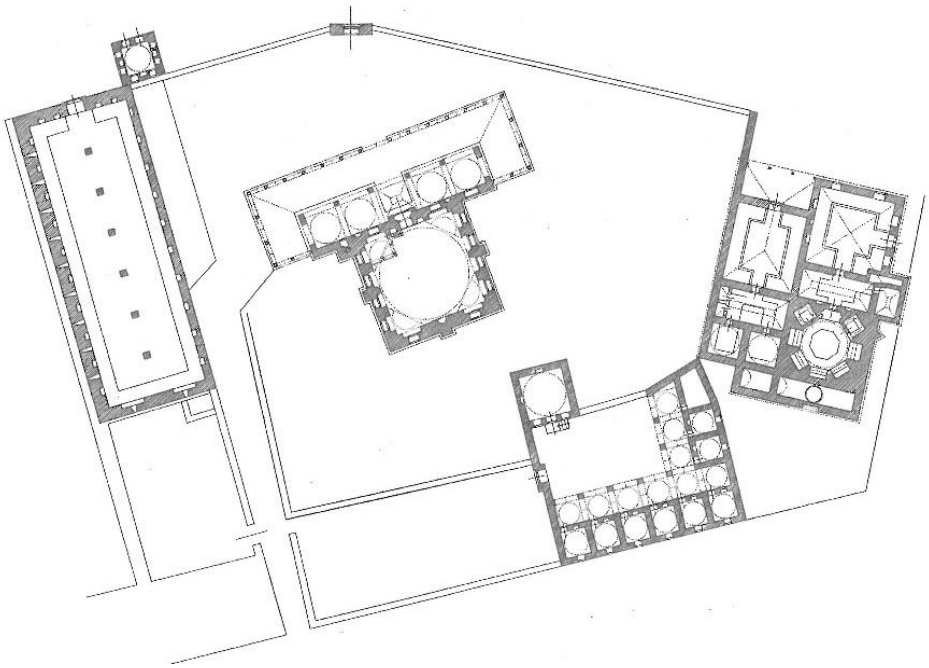
Şekil 16: Burmalı Han Batı Cephe Görünümü
Kaynak: A. Saim Ülgen.

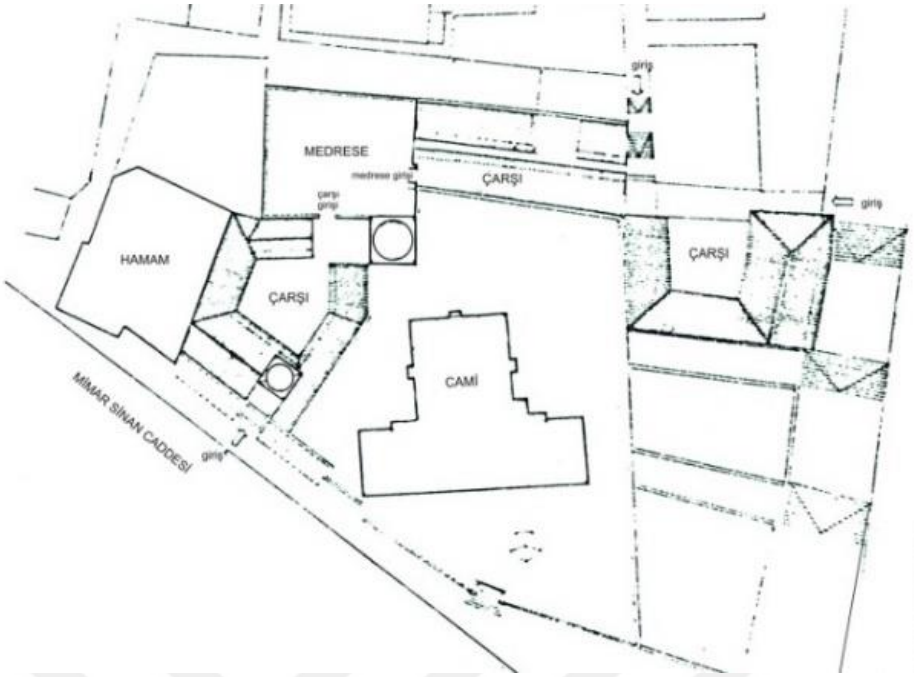
Şekil 17: Burmalı Han Kesiti (Güney)
Kaynak: A. Saim Ülgen.

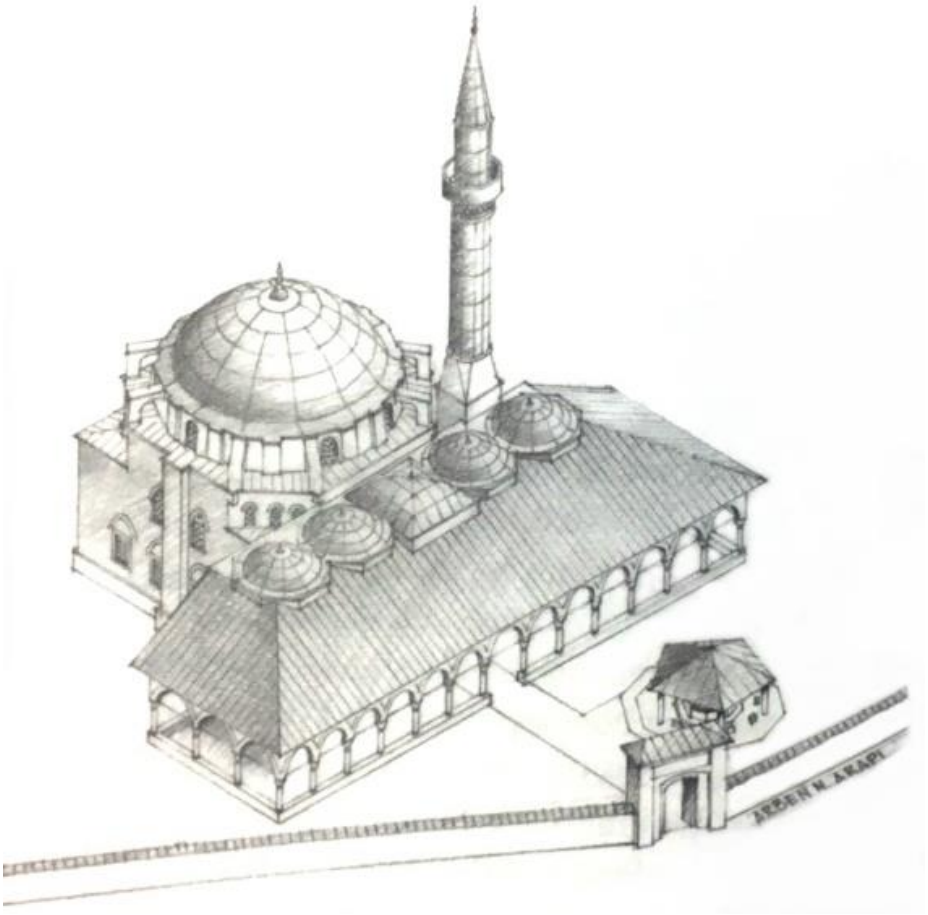
Şekil 18: Burmalı Han Kesiti (Batı)
Kaynak: A. Saim Ülgen.

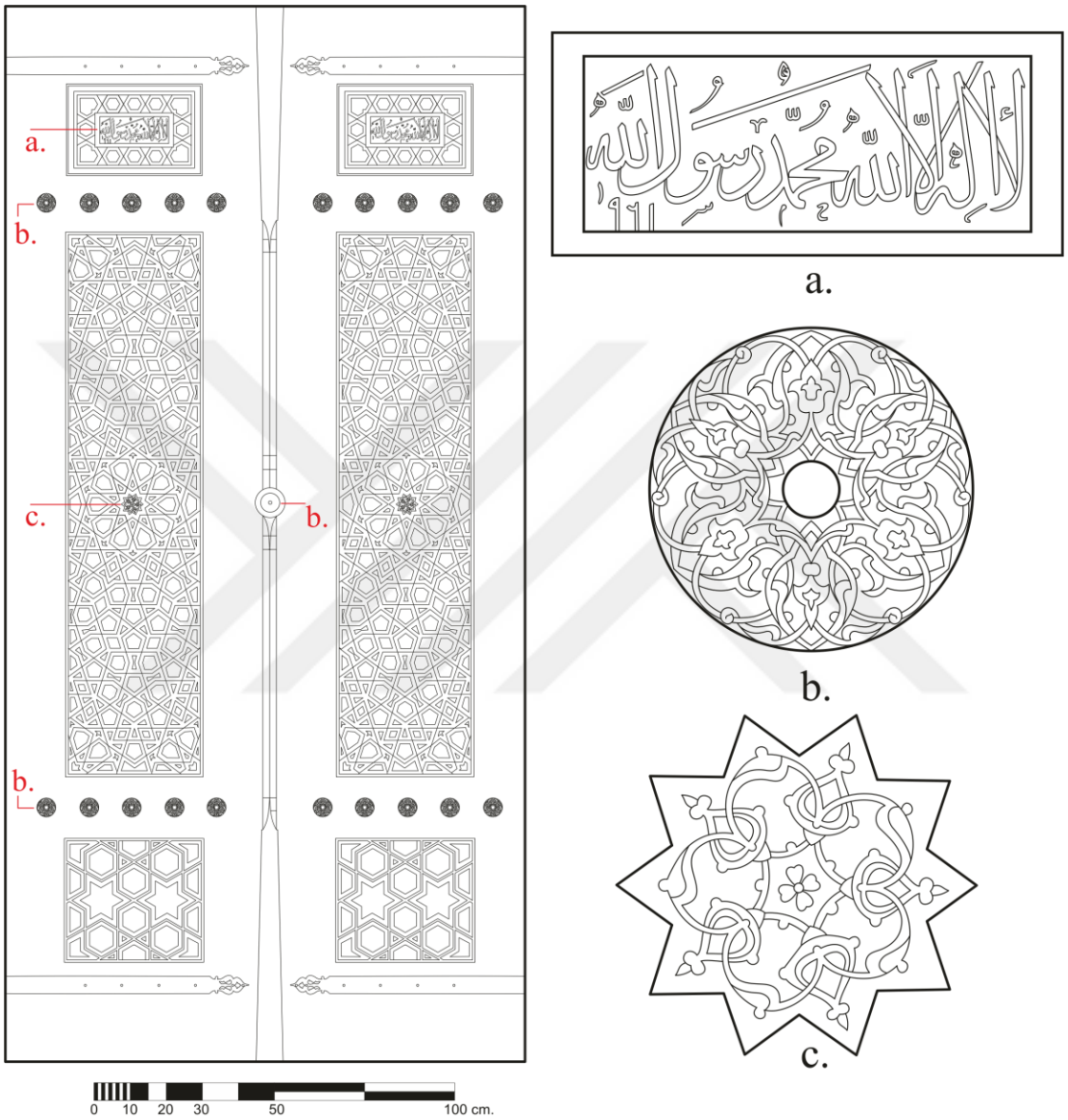
Şekil 19: Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi Vaziyet Planı Restitüsyonu
Kaynak: A. Saim Ülgen.

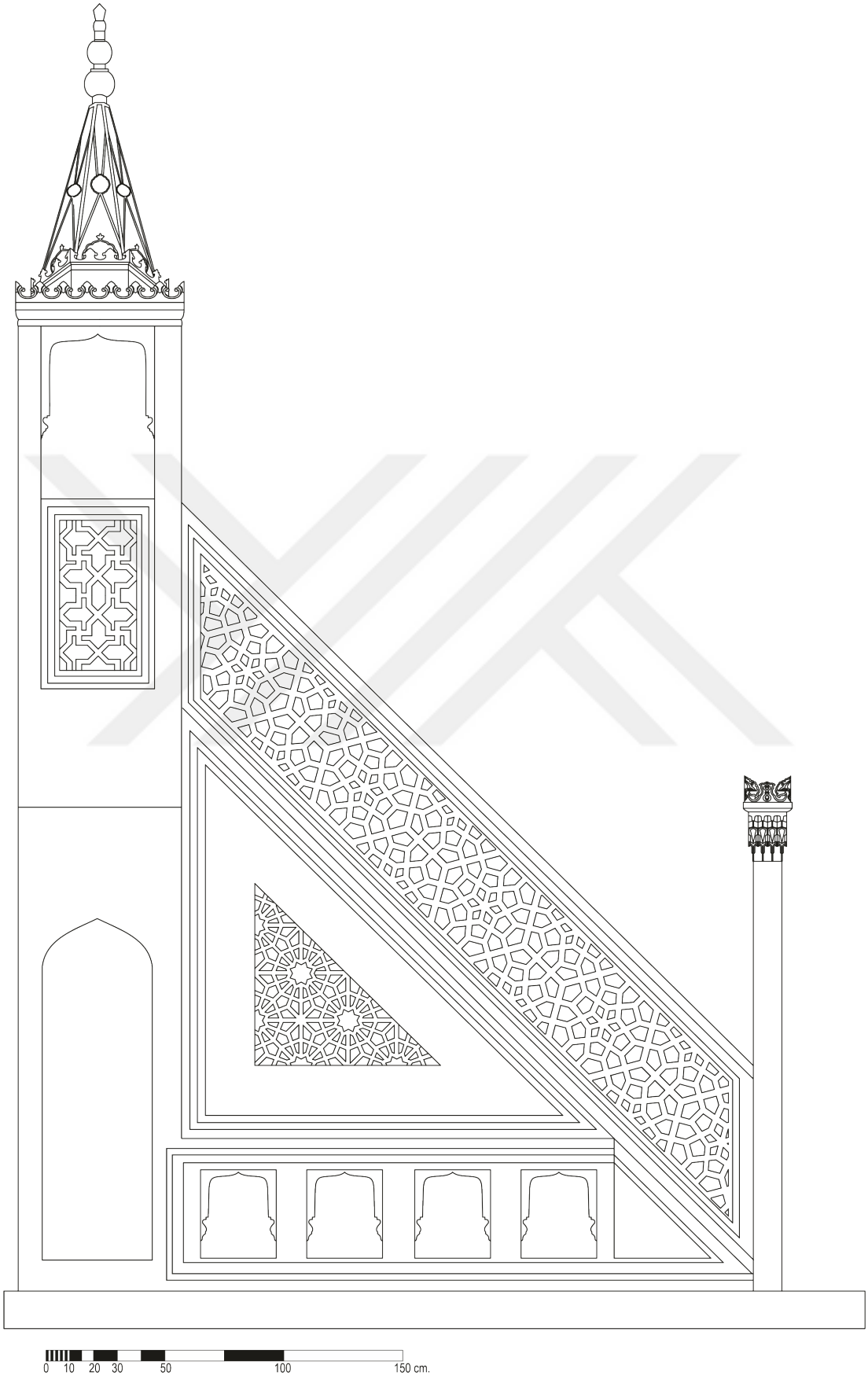
Şekil 20: 1988 Yılında Yapılan Çarşının Vaziyet Planı
Kaynak: VGMA'dan İşlenerek.

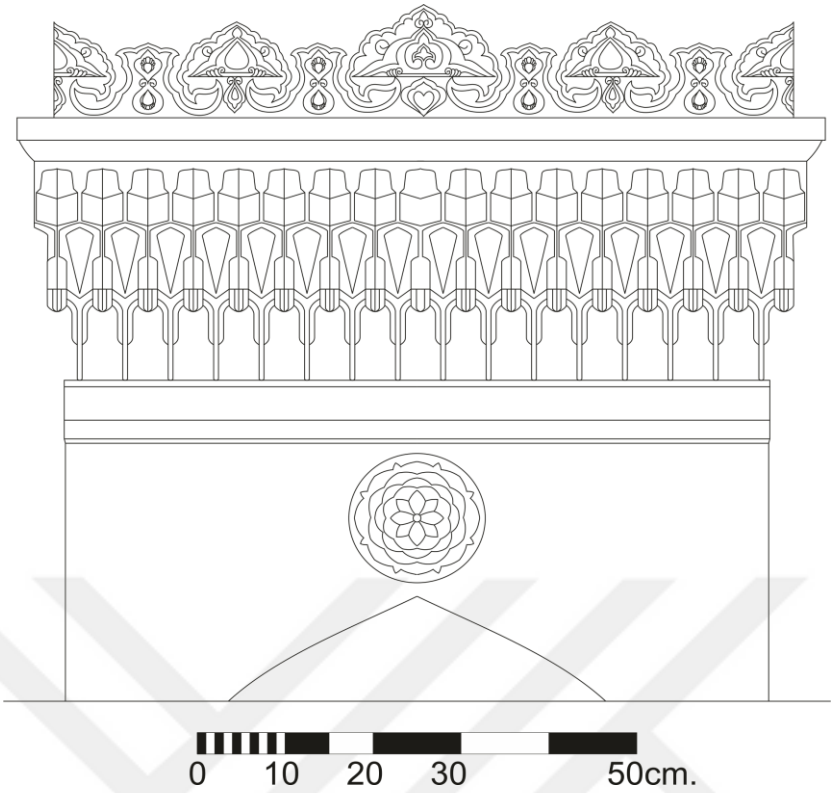
Şekil 21: Rüstem Paşa Camii Aksonometrik Perspektif,
Kaynak: Gülru Necipoğlu.

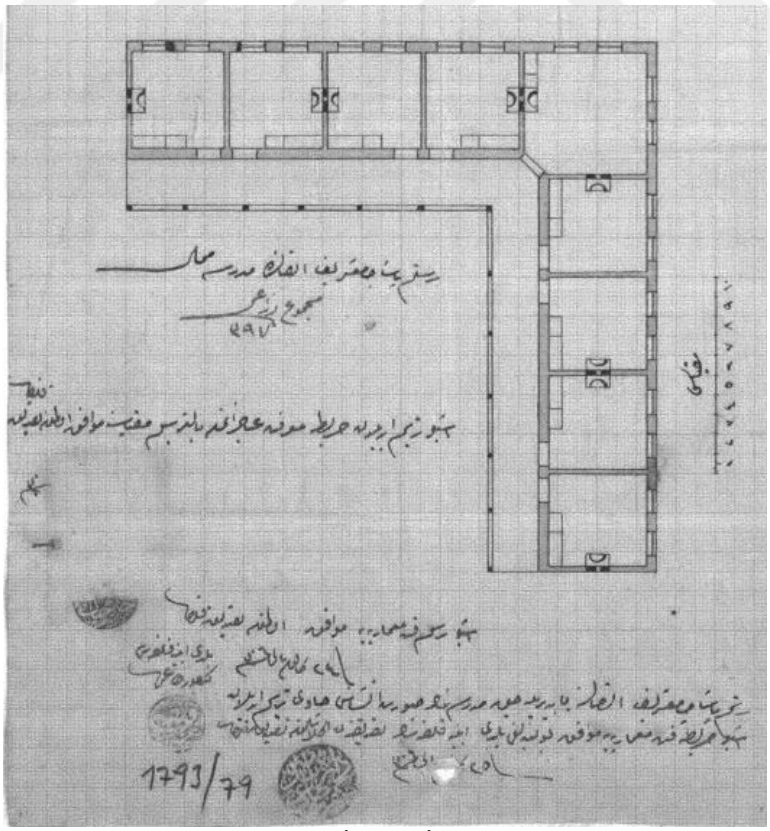
Şekil 22: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Ahşap Kapısı.

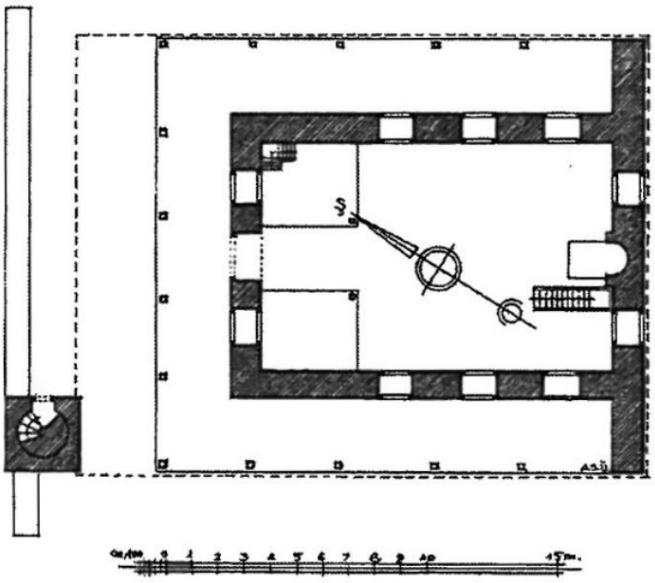
Şekil 23: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Minberi.

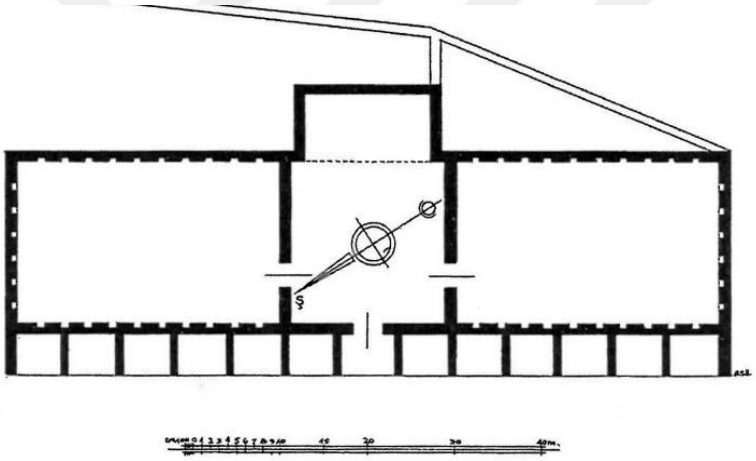
Şekil 24: Minberin Taç Kısmından Detay.

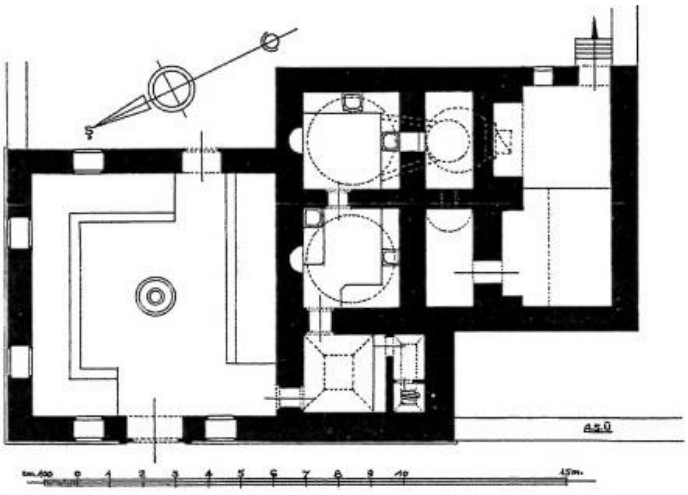
Şekil 25: Medresenin Yeniden İnşası İçin Çizilen Planı, 5 Şubat 1891
Kaynak: BOA, EV.MKT. 1793/79.

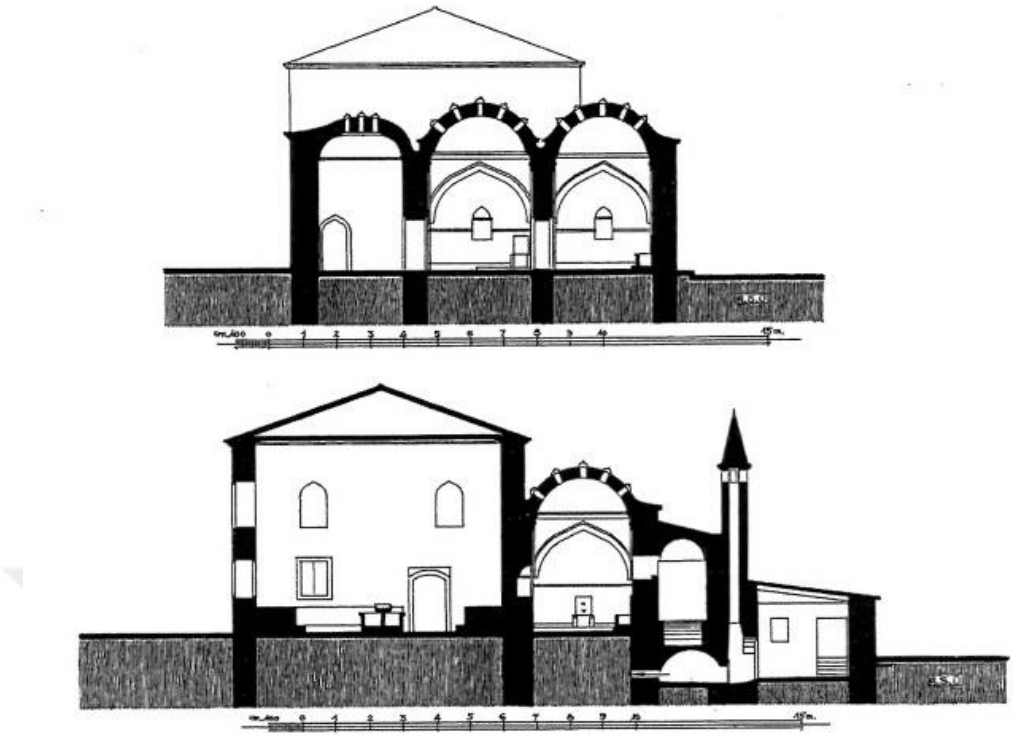
Şekil 25: Sapanca Rüstem Paşa Cami Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen, 1938.

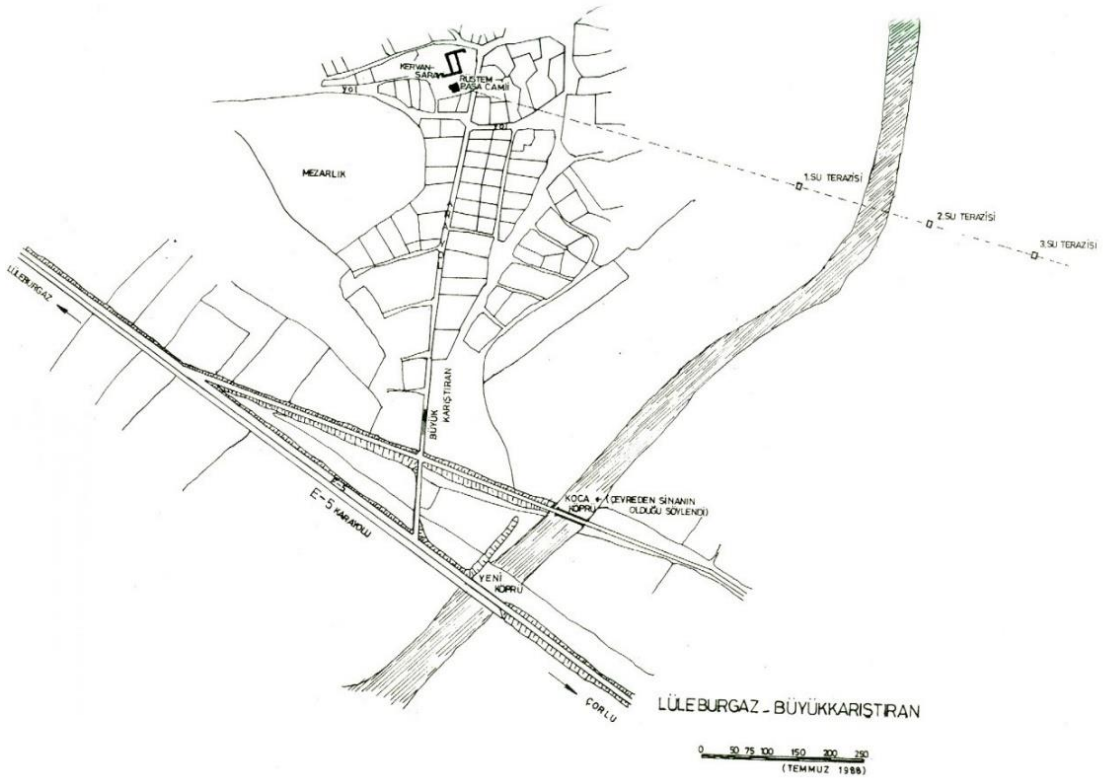
Şekil 26: Sapanca Rüstem Paşa Kervansarayı Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen, 1938.

Şekil 27: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen, 1938.

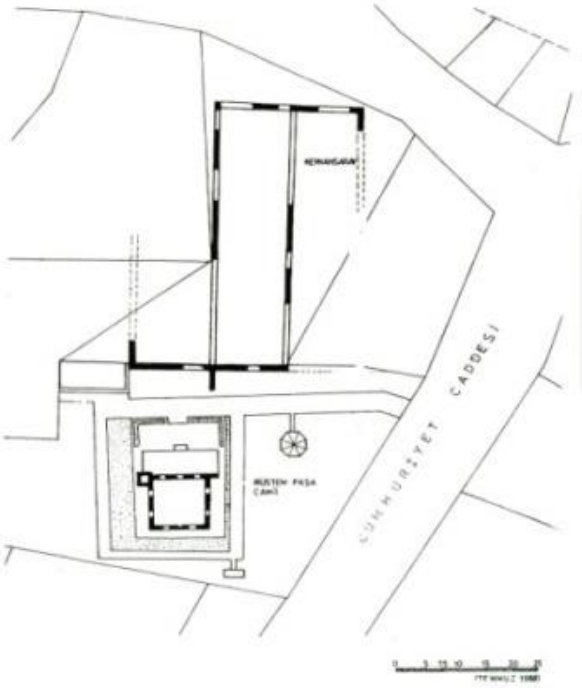
Şekil 28: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı Kesiti
Kaynak: A. Saim Ülgen, 1938.

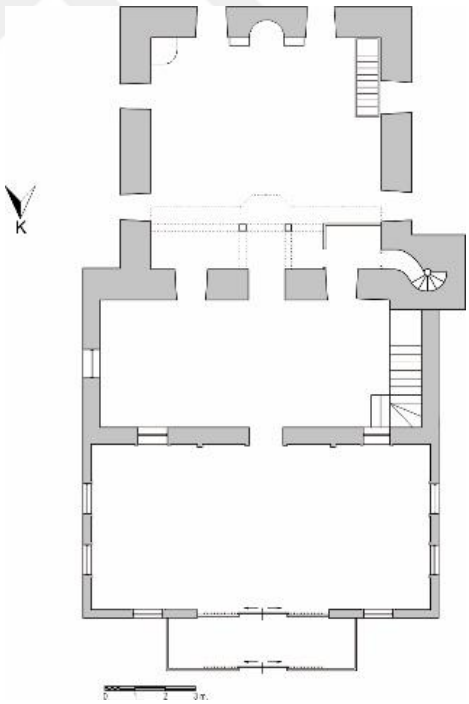
Şekil 29: 1986 Tarihli Vaziyet Planına Göre Büyükkarıştıran'da Rüstem Paşa Yapıları
Kaynak: Gülçin Küçükkaya.

Şekil 30: Büyükkarıştıran Su Terazilerinin Konumu
Kaynak: Google Maps. E.T. 11/06/2019.

Şekil 31: 1986 Tarihli Vaziyet Planında Rüstem Paşa Cami ve Kervansarayı
Kaynak: Gülçin Küçükkaya.

Şekil 32: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Planı.

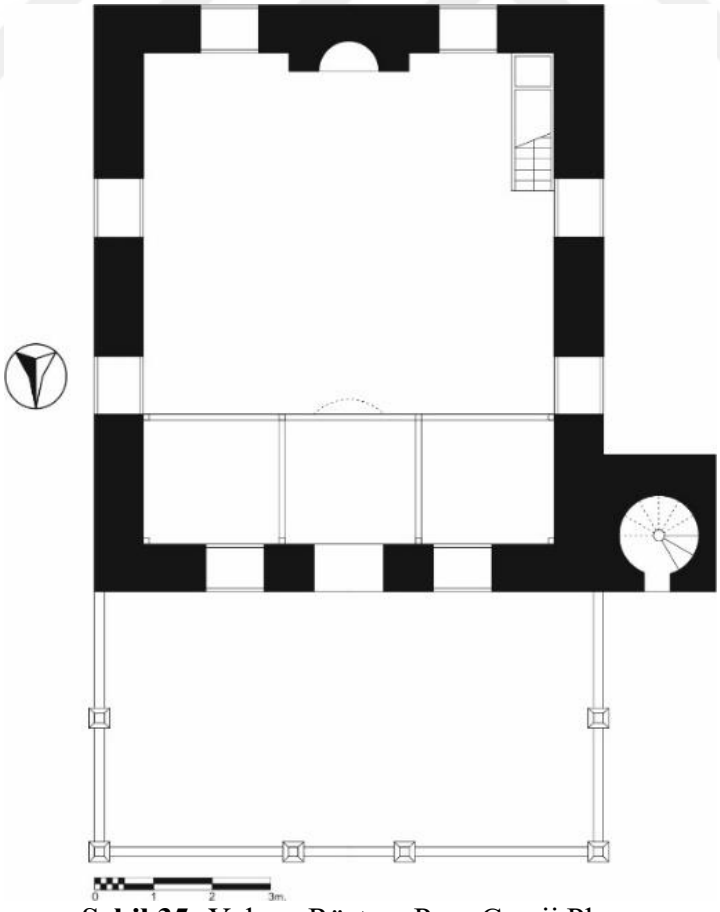
Şekil 33: Harita Üzerinde Yalova ve Çevresi,

Kaynak: Google Earth

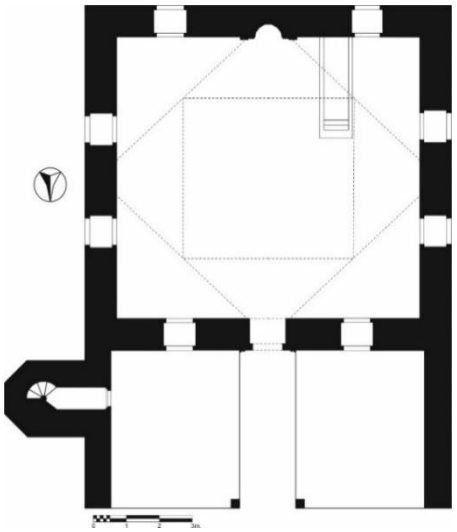

Şekil 34: Yalova İlçeleri Haritası,

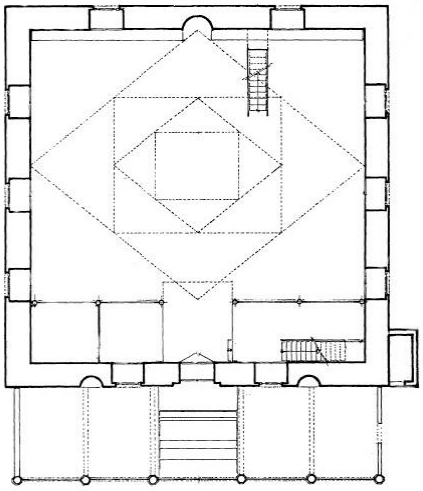
Kaynak: https://www.ytso.org.tr/yalova-haritasi#fancybox-6 (E.T. 15.07.2016)

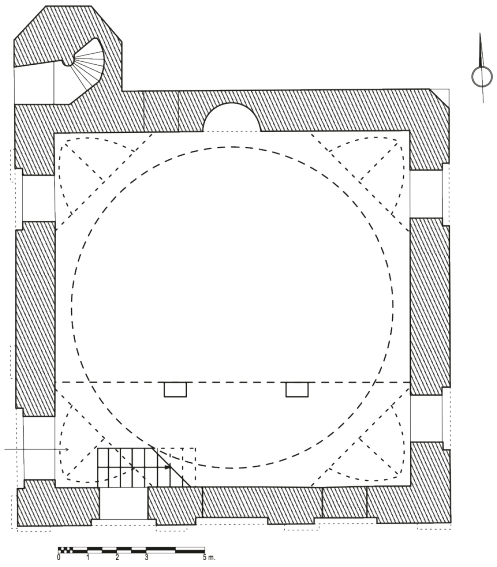
Şekil 35: Yalova Rüstem Paşa Camii Planı.

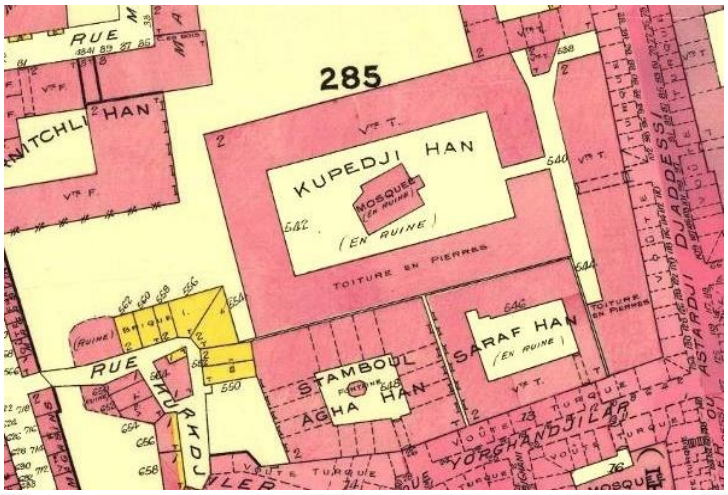
Şekil 34: Kastamonu Talipler Köyü'ndeki Rüstem Paşa Camii'nin Planı.

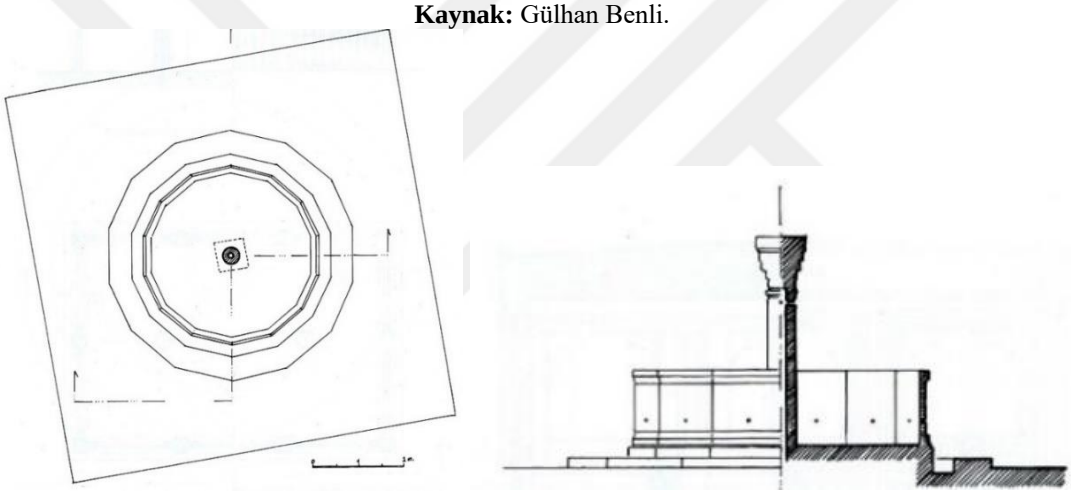
Şekil 35: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Planı
Kaynak: Aişe Diri.

Şekil 36: Urla Rüstem Paşa Camii Planı
Kaynak: R. Hüseyin Ünal- Ersel Çağlıtütüncigil.

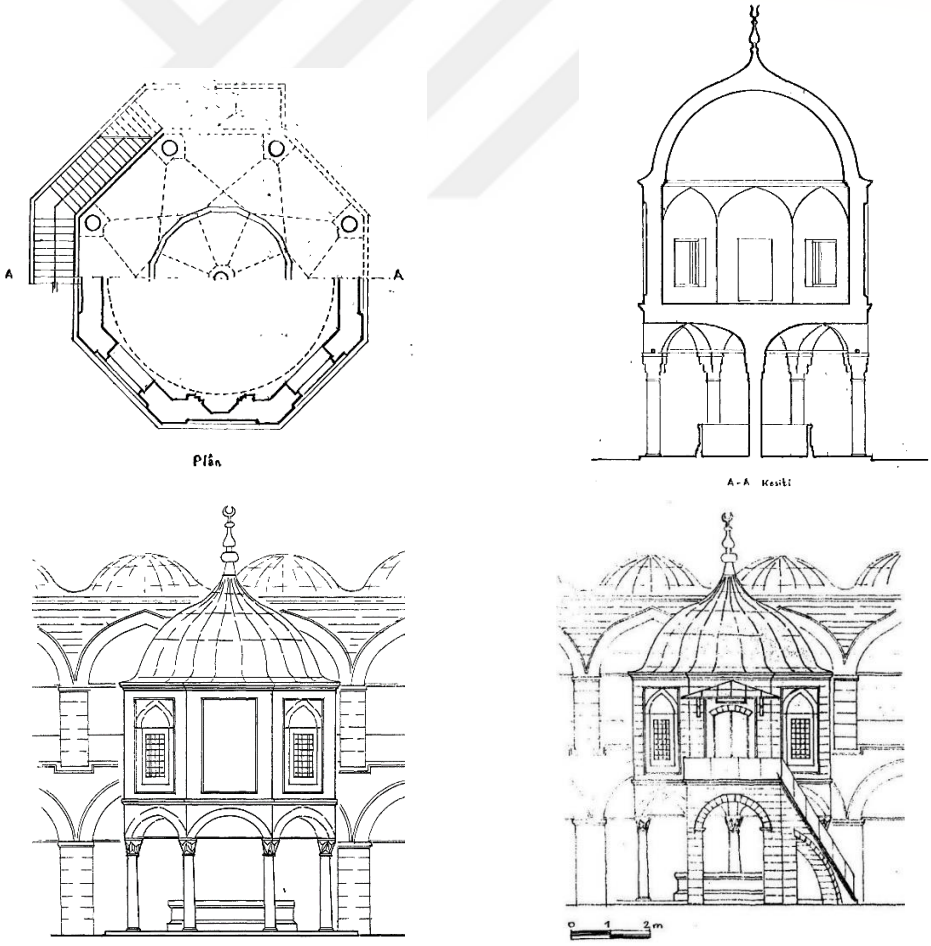
Şekil 37: 1905 Tarihli Goad Haritasında Cebeci Han
Kaynak: Gülhan Benli.

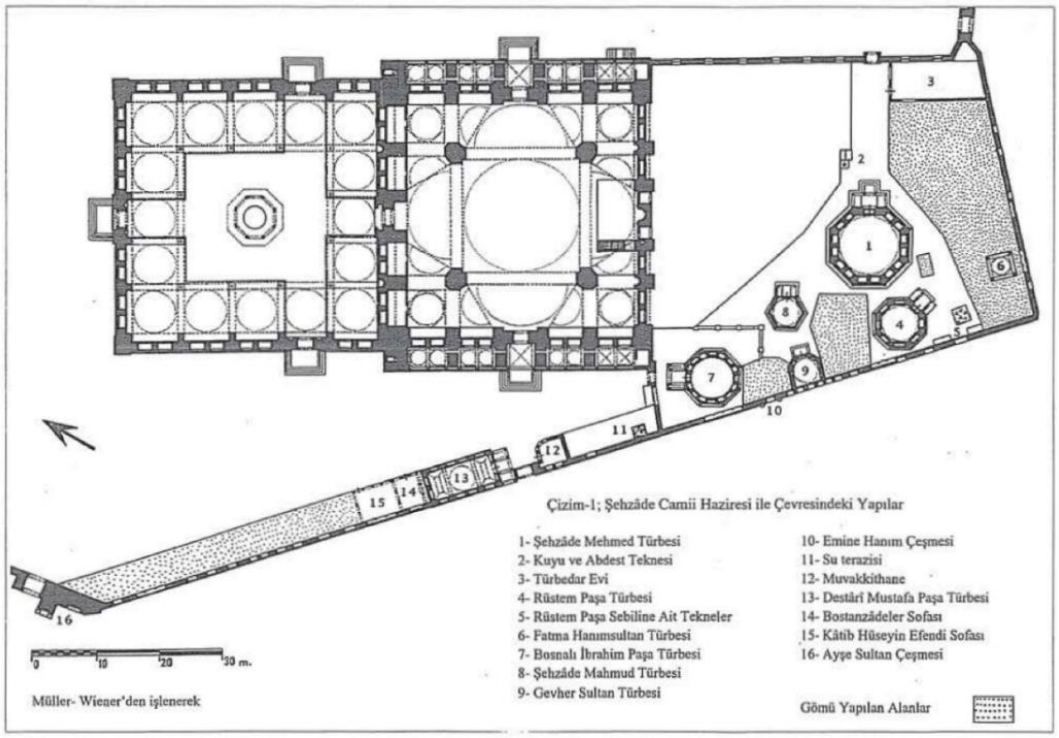
Şekil 38: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Şadırvanı Planı ve Kesiti.
Kaynak: Yılmaz Önge.

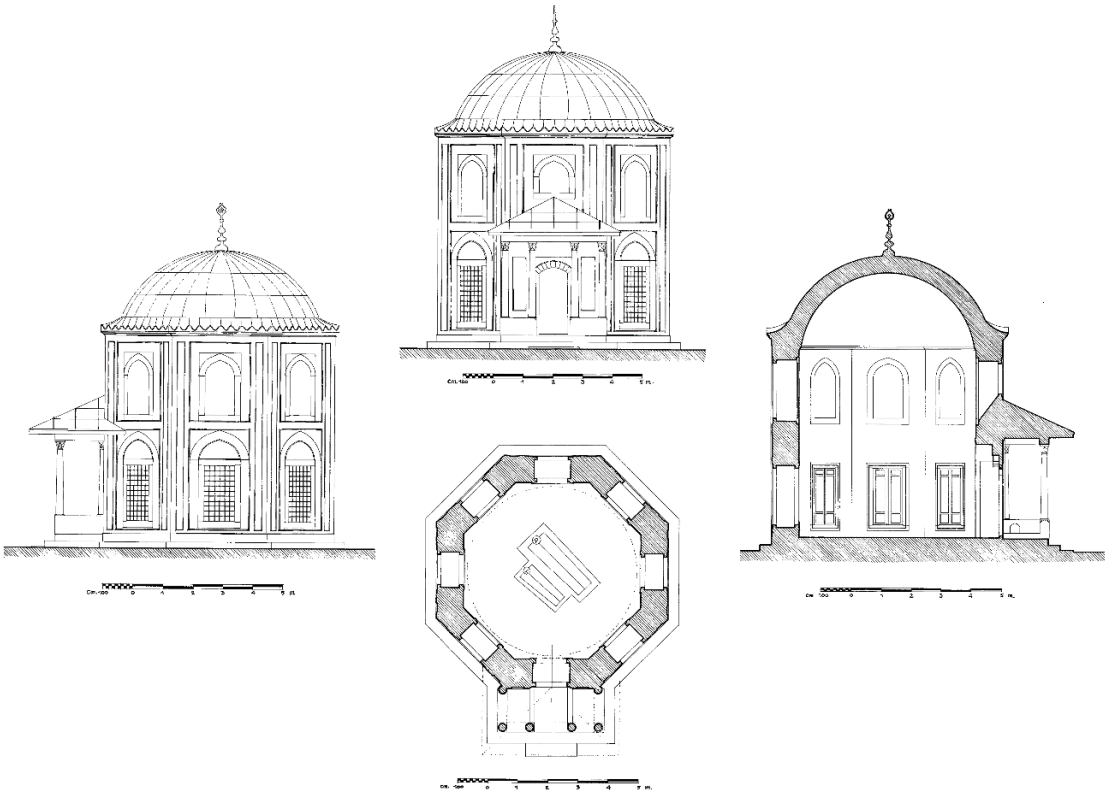
Şekil 39: Köşk Mescidin 1830 Tarihli Çizimi
Kaynak: Süheyl Ünver Arşivi.

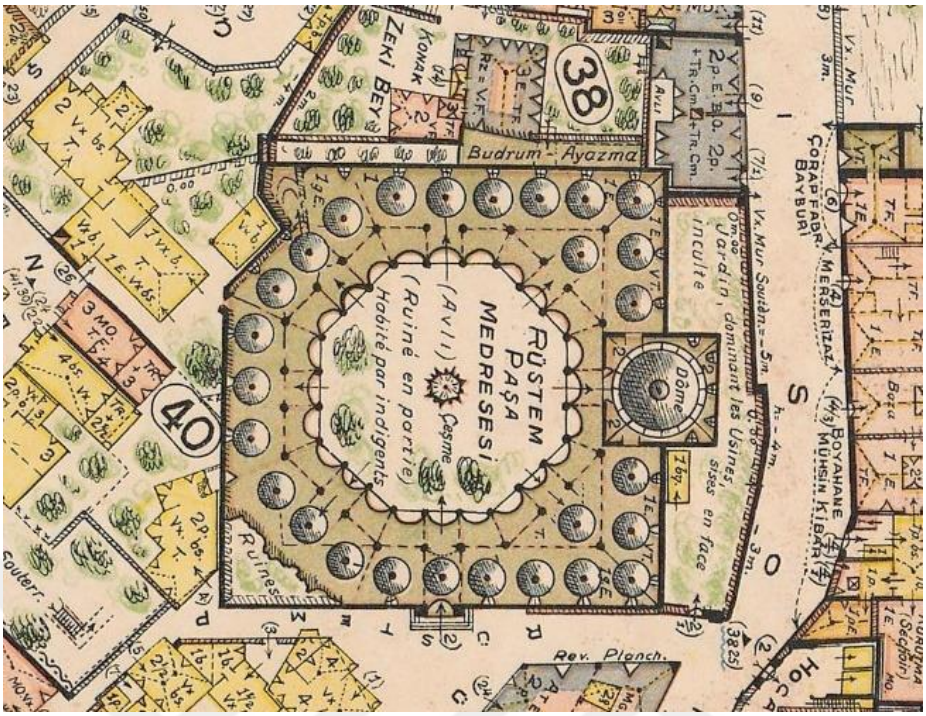
Şekil 40: Edirne Rüstem Paşa Kervansaray Mescidi Restitüsyonu, Plan, Kesit ve Cephe Görünüşleri **Kaynak:** VGMA, -Son Şekil Ş. Lale Süman'dan-.

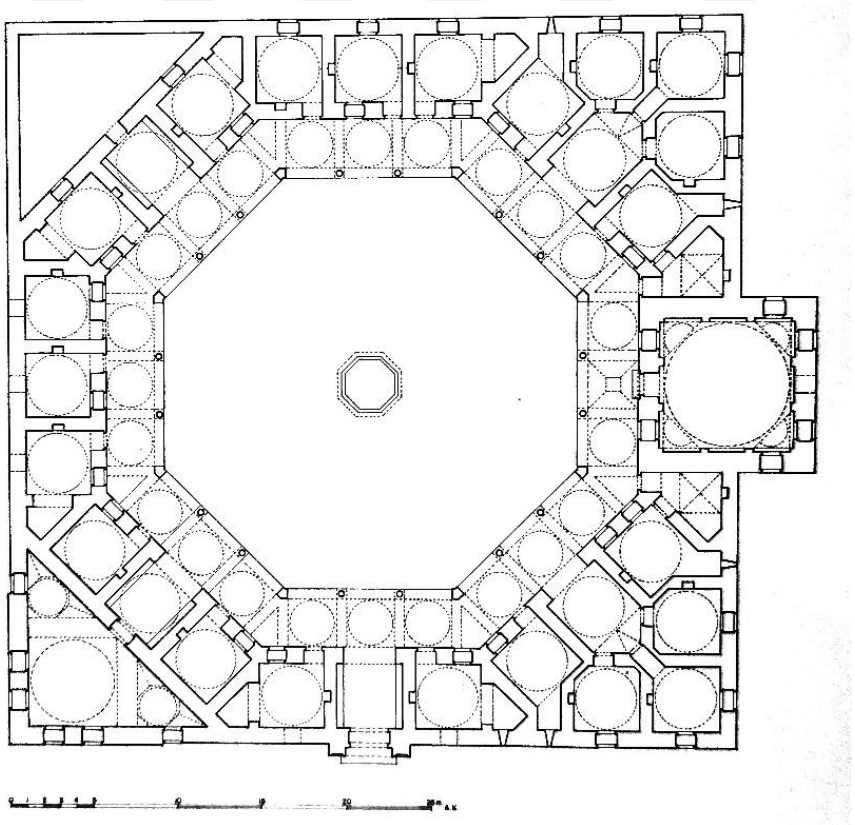
Şekil 41: Şehzade Camii Haziresi'ndeki Yapılar
Kaynak: İsmail Orman.

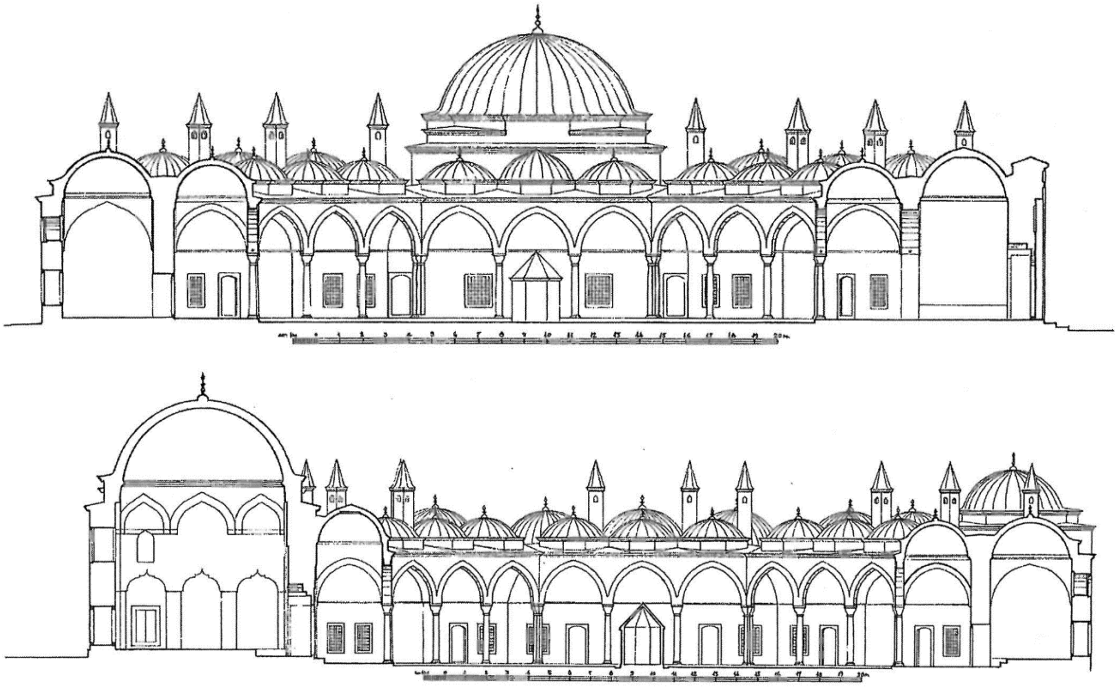
Şekil 42: Rüstem Paşa Türbesi Planı, Cephe Görünüş ve Kesiti
Kaynak: İ. A. Yüksel.

Şekil 43: 1940 Tarihli J. Pervititich Sigorta Planında Rüstem Paşa Medresesi (No.66)
Kaynak: https://Archives.Saltresearch.Org/Handle/123456789/100323. E.T. 18/06/2018.

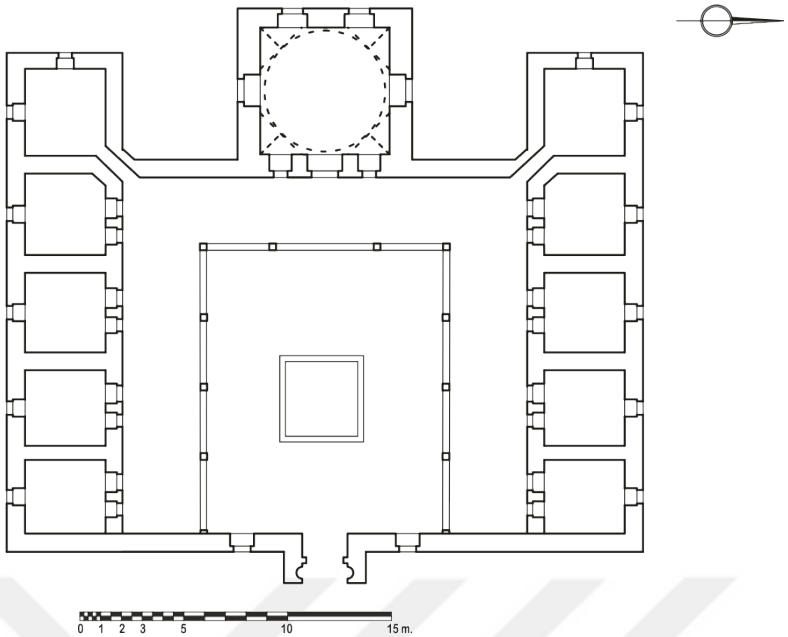
Şekil 44: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Planı
Kaynak: Aptullah Kuran.

Şekil 45: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Kesiti
Kaynak: A. Saim Ülgen.

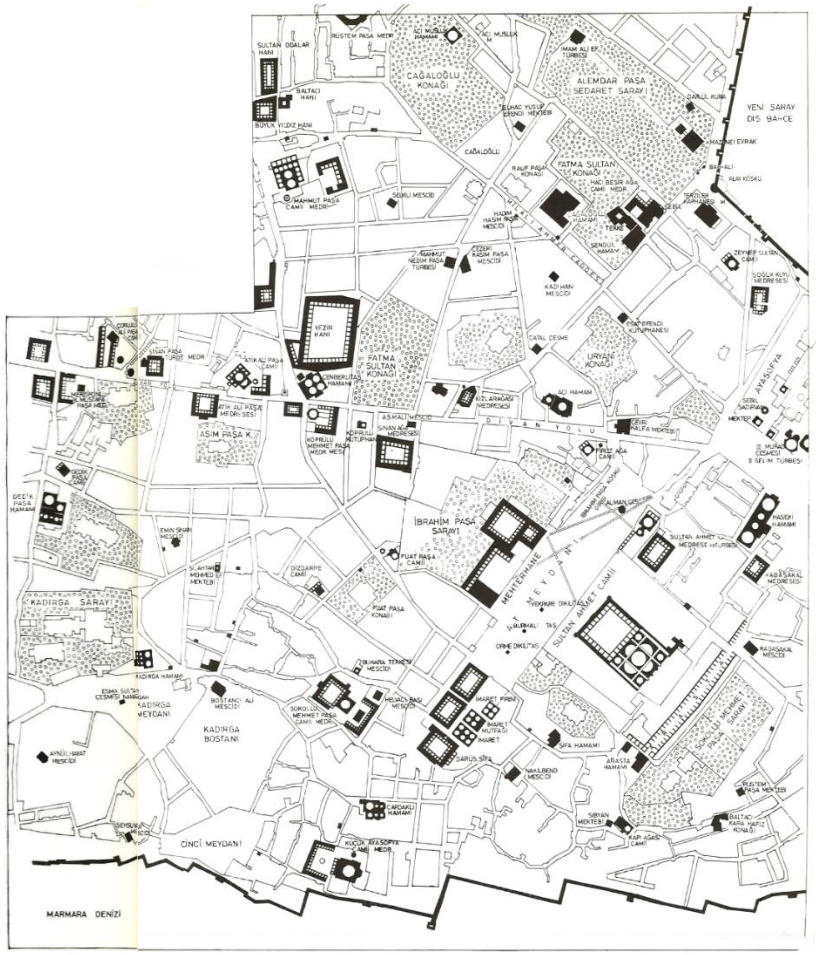
Şekil 46: Kütahya'da Rüstem Paşa Vakıf Yapılarının Konumu,
Kaynak: Google Earth E.T. 05/07/2017.

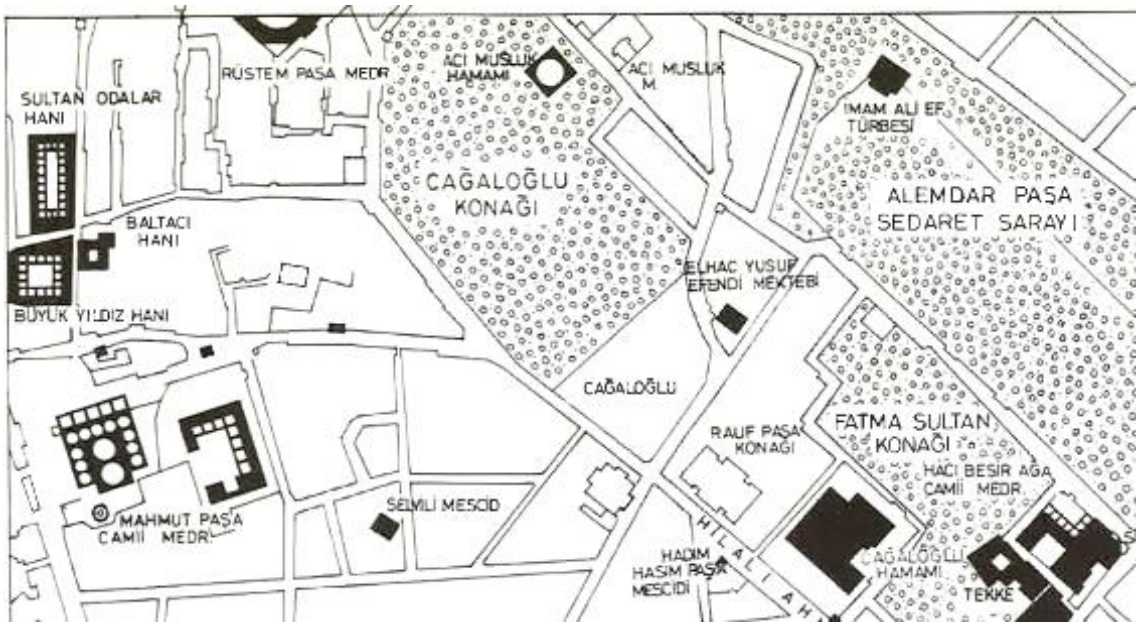
Şekil 47: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Planı,
Kaynak: VGMA'dan işlenerek.

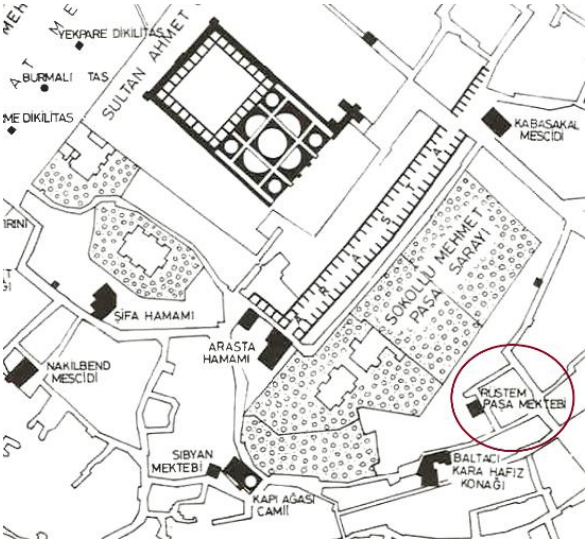
Şekil 48: Hayrabolu İlçe Merkezindeki Eski Eserler.
Kaynak: Google Maps. E.T. 06/10/2019.

Şekil 49: 1930'lu Yıllarda Hazırlanmış Bir Vaziyet Planında: Suriçi'nde Belli Başlı Yapılar ve Konumları
Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi*'nden.

Şekil 50: Vaziyet Planından Detay
Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi*'nden.

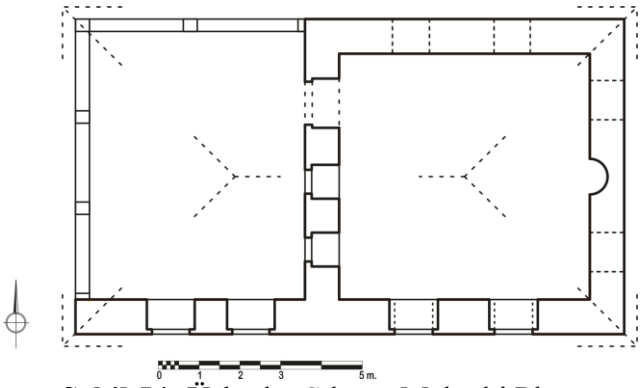
Şekil 51: Vaziyet Planından Detay
Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi*'nden.

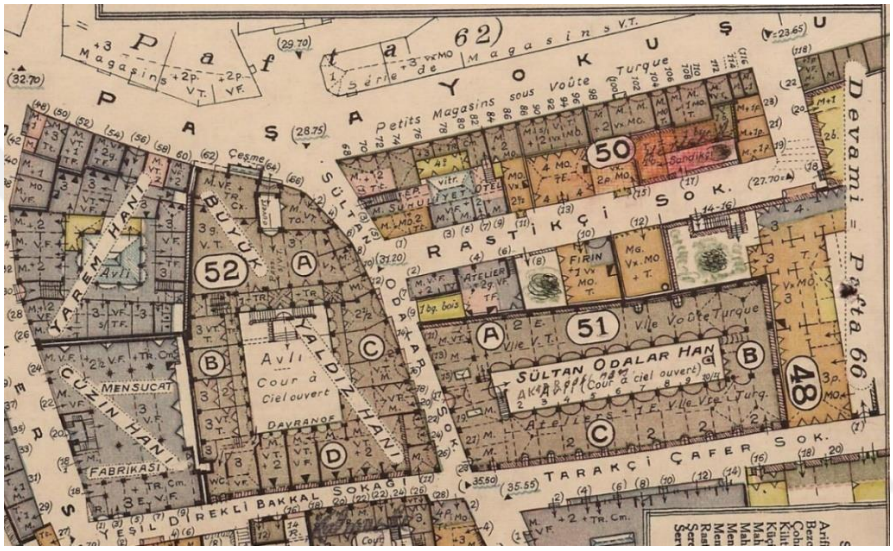
Şekil 52: 16 Ağustos 1915 Tarihli İshakpaşa Yangın Yeri Haritası
Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı, Hrt-4716.

Şekil 53: Aynı Haritadan Detay, Rüstem Paşa Mektebi (Sultanahmet)'nin Yeri.

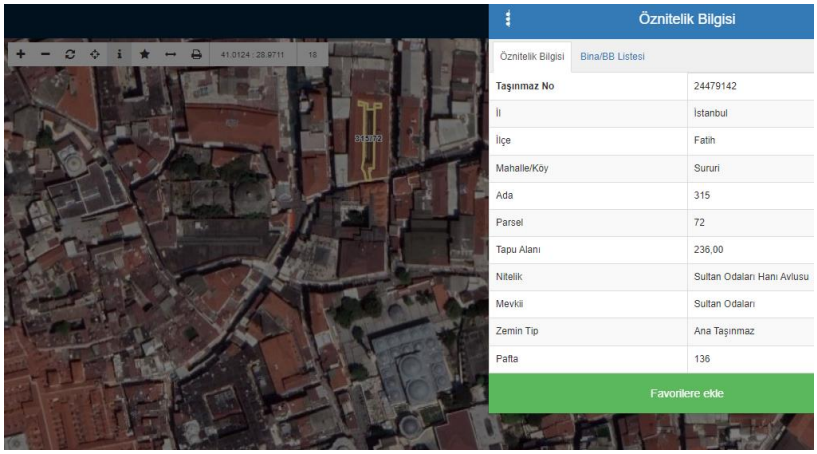
Şekil 54: Üsküdar Sıbyan Mektebi Planı
Kaynak: Alidost Ertuğrul'dan İşlenerek.

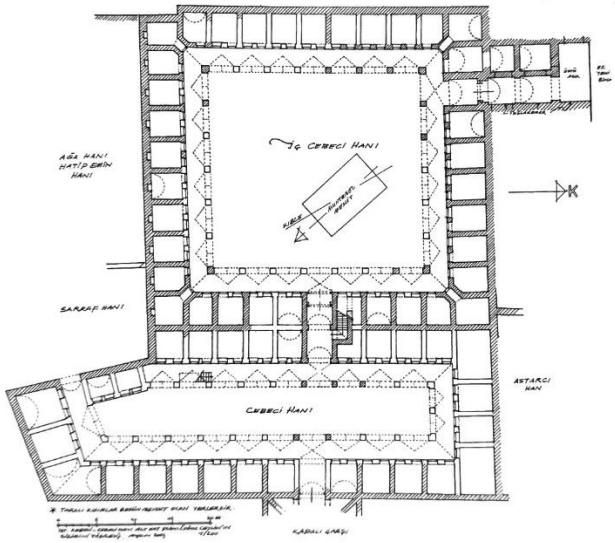
Şekil 55: J. Pervititich Sigorta Planında Sultan Odalar Hanı,1940 (No.63)
Kaynak: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/100323 e.t. 18/06/2018.

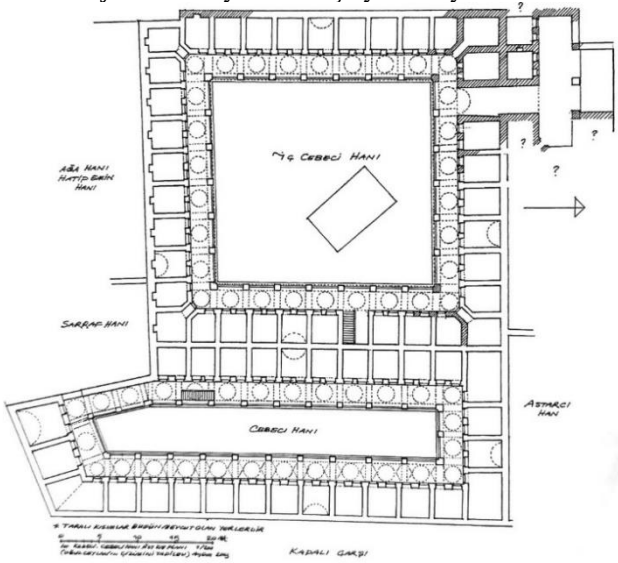
Şekil 56: Çaşnigir /Sultan Odaları Hanı'nın Konumu
Kaynak: Google Earth E.T. 12/03/2018.

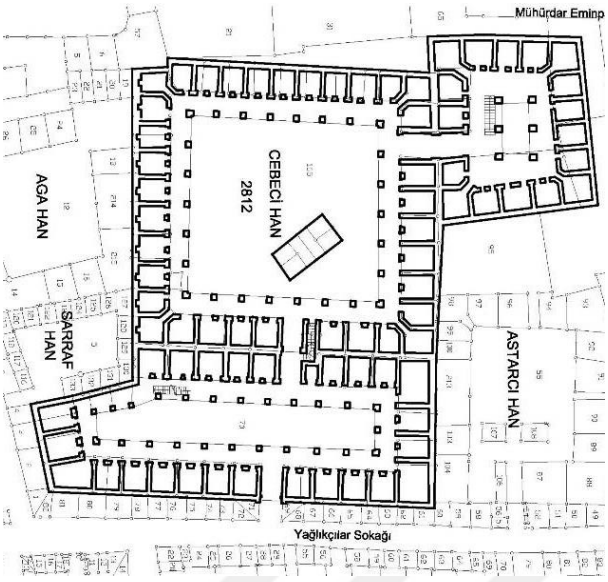
Şekil 57: Çaşnigir / Sultan Odaları Hanı Konum Bilgileri
Kaynak:"https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/41.01230884873062/28.971054553985596. E.T. 12/03/2018.

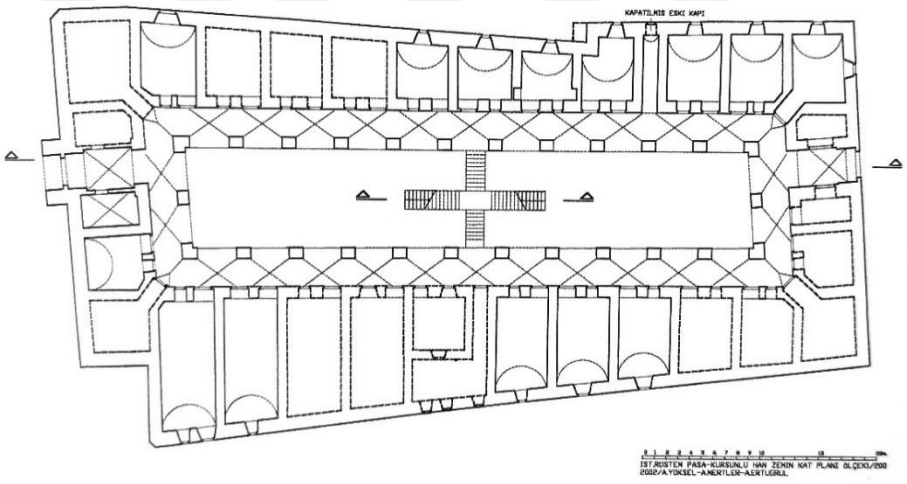
Şekil 58: Cebeci Hanı Zemin Kat Planı
Kaynak: O. Aydın'dan İşleyen İ. Aydın Yüksel.

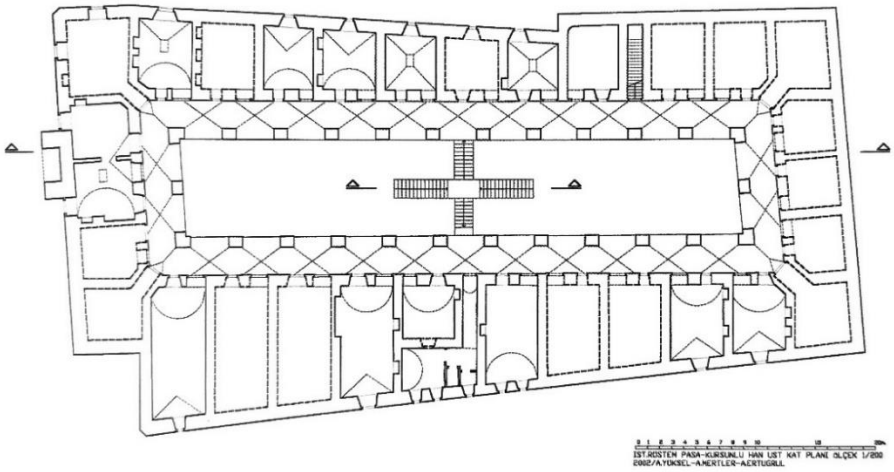
Şekil 59: Cebeci Hanı Üst Kat Planı
Kaynak: O. Aydın'dan İşleyen İ. Aydın Yüksel.

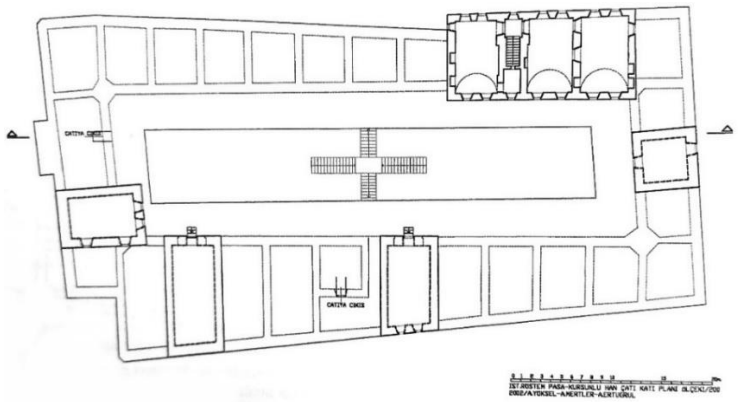
Şekil 60: Cebeci Han Restitüsyonu
Kaynak: Gülhan Benli.

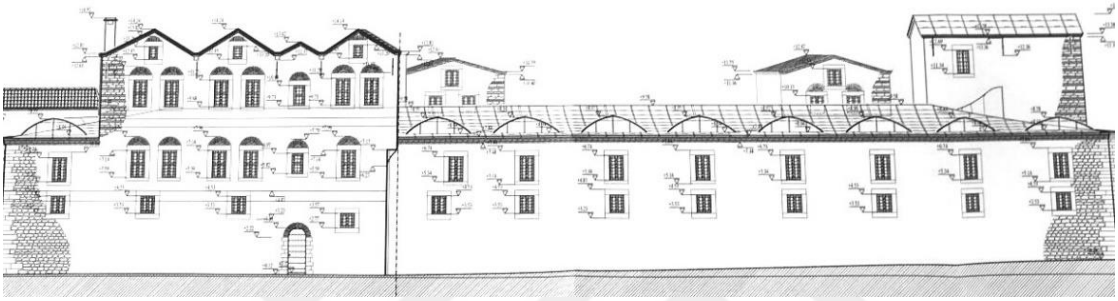
Şekil 61: Galata Rüstem Paşa Hanı (Kurşunlu Han) Zemin Kat Planı
Kaynak: İA.Yüksel-A.Merterler-A.Ertuğrul.

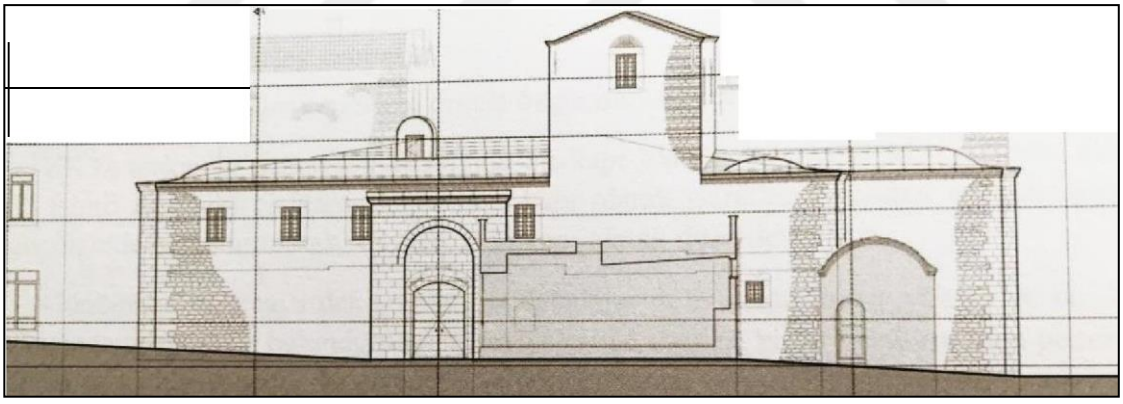
Şekil 62: Galata Rüstem Paşa Hanı (Kurşunlu Han) Üst Kat Planı.

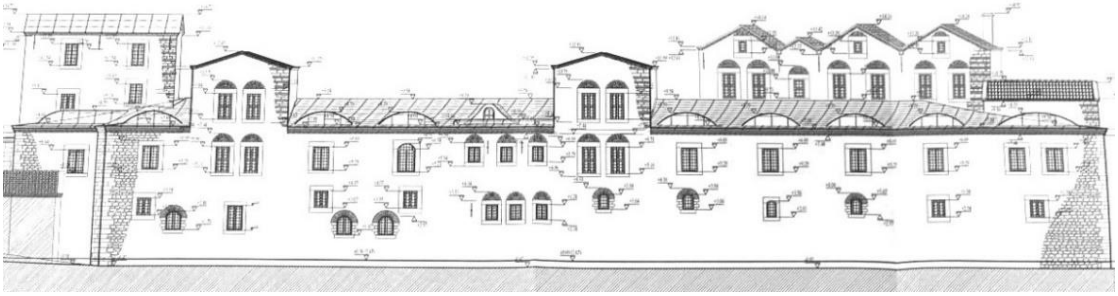
Şekil 63: Galata Rüstem Paşa Hanı (Kurşunlu Han) Çatı Katı Planı
Kaynak: İA.Yüksel-A.Merterler-A.Ertuğrul.

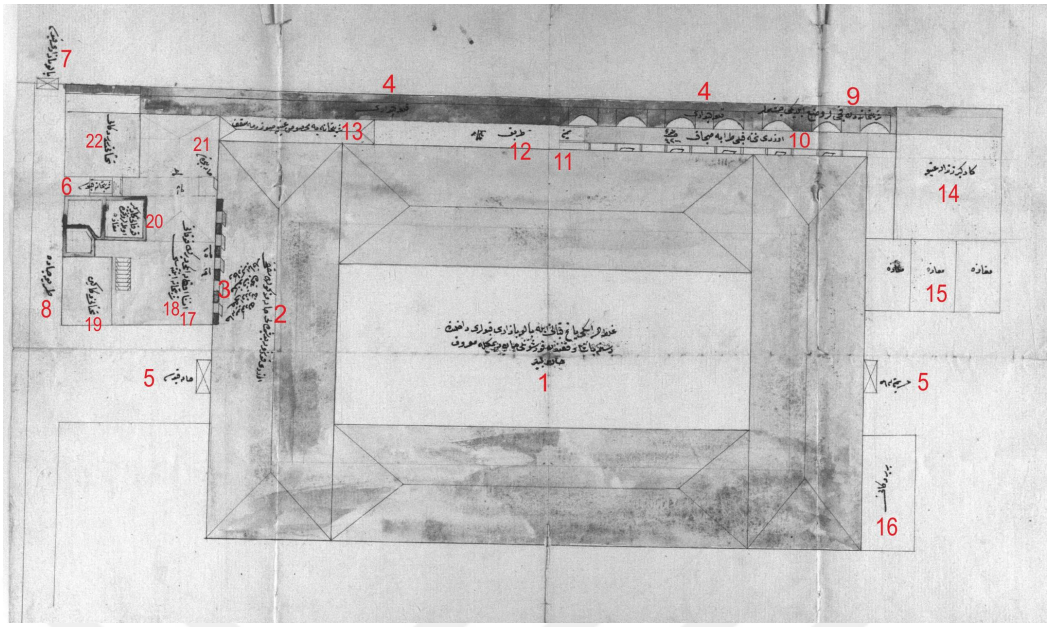
Şekil 64: Kurşunlu Han Kuzey Cephe Restitüsyonu,
Kaynak: N. Ecem Çınaryılmaz.

Şekil 65: Kurşunlu Han Batı Cephe Restitüsyonu,
Kaynak: Naz Ecem Çınaryılmaz.

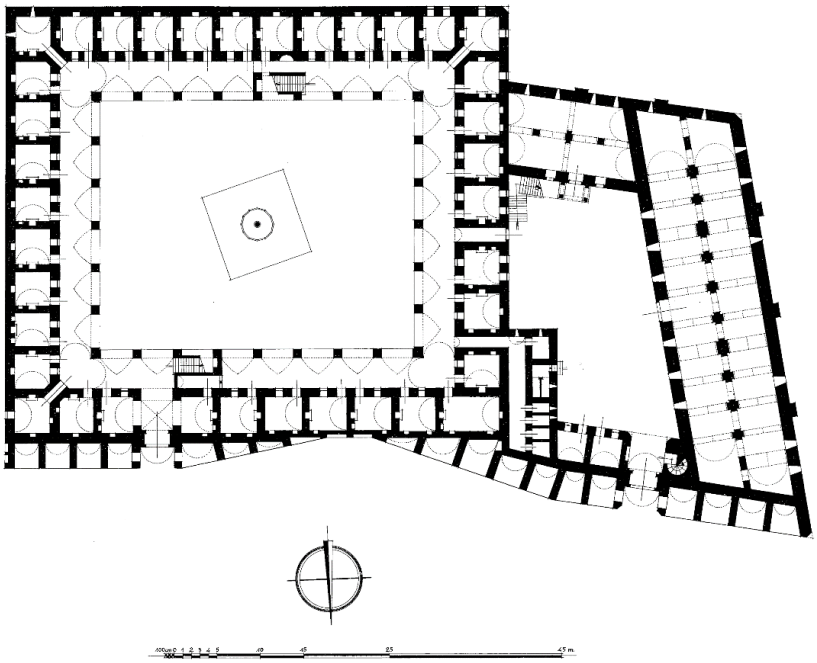

Şekil 66: Kurşunlu Han Güney Cephe Restitüsyonu,
Kaynak: N. Ecem Çınaryılmaz.

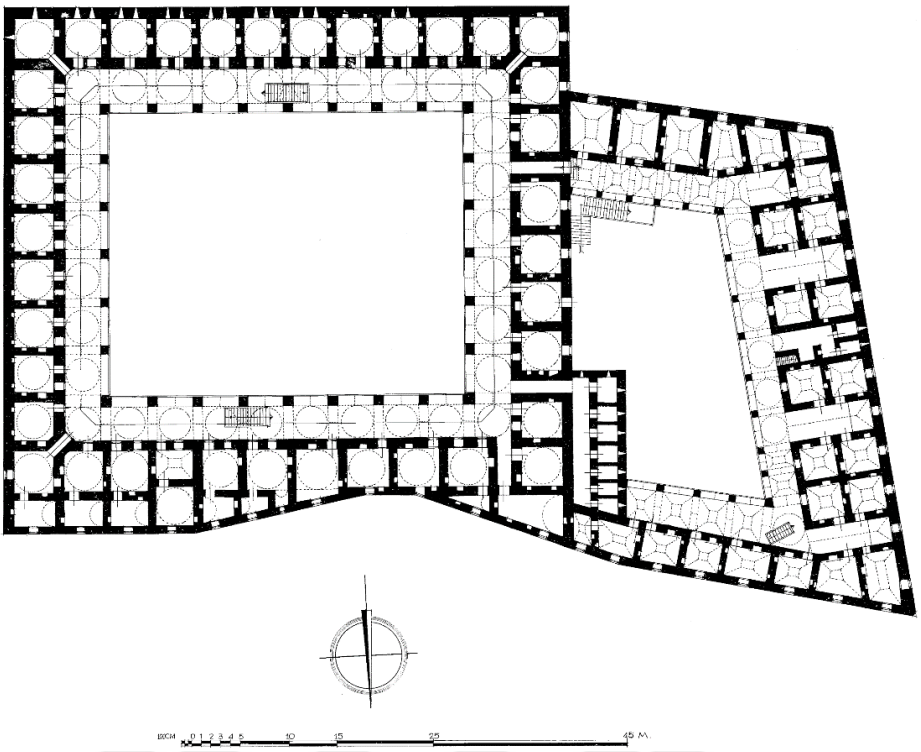

Şekil 67: Kurşunlu Han ve çevresinin 1836 tarihli çizimi: (1) Galata Eski Yağkapanı ile Balıkpazarı kapıları dahilinde Rüstem Paşa vakfından Kurşunlu Han demekle maruf han-ı kebîr, (2) üzeri kurşun puşideli han-ı mezkur sakıfı, (3) han-ı mezkûrun sakıfı üzerine mekşûf pencere ve kargir ayaklar, (4) kale duvarı, (5) han kapısı, (6) şerbethane kapısı (7) Balıkpazarı kapısı (8) tarik cadde, (9) şerbethaneden fıçılar vaz' edildiği cihetler, (10) üzeri tahta kaplı taraba saçak, (11) kapı, (12) tarik-yol, (13) şerbethaneye mahsus atik sundurma sakfı, (14) kargir zindan-ı atik, (15) mağaza, (16) berber dükkanı, (17) inşa olunan iki direk, (18) şerbethane ebniyesi, (19) tahtanî dükkanlar, (20) fevkânî kargir odalar ve tahtında mağaza, (21) han penceresi (22) tahtanî berber dükkanı.

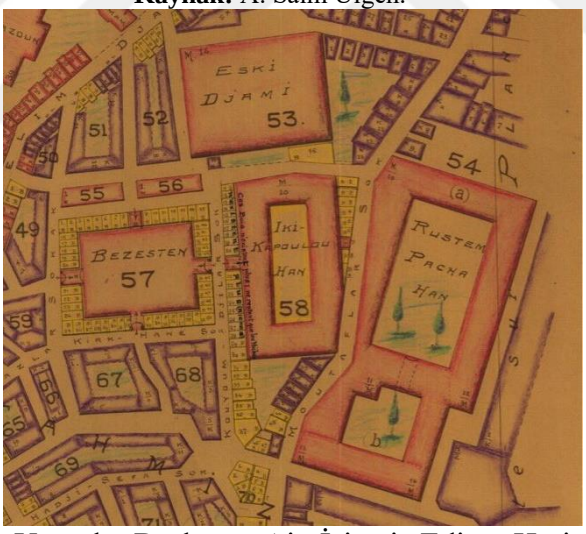
Kaynak: BOA, EV.MH. 00019\95.

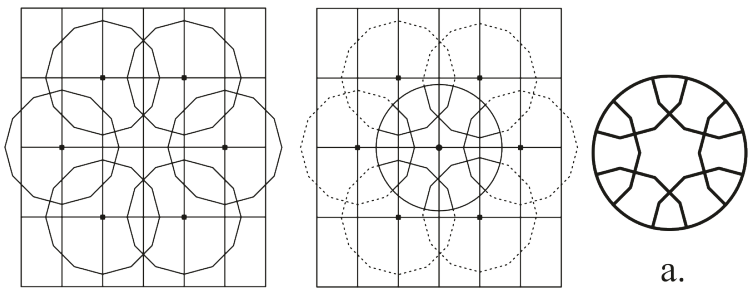
Şekil 67: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Alt Kat Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

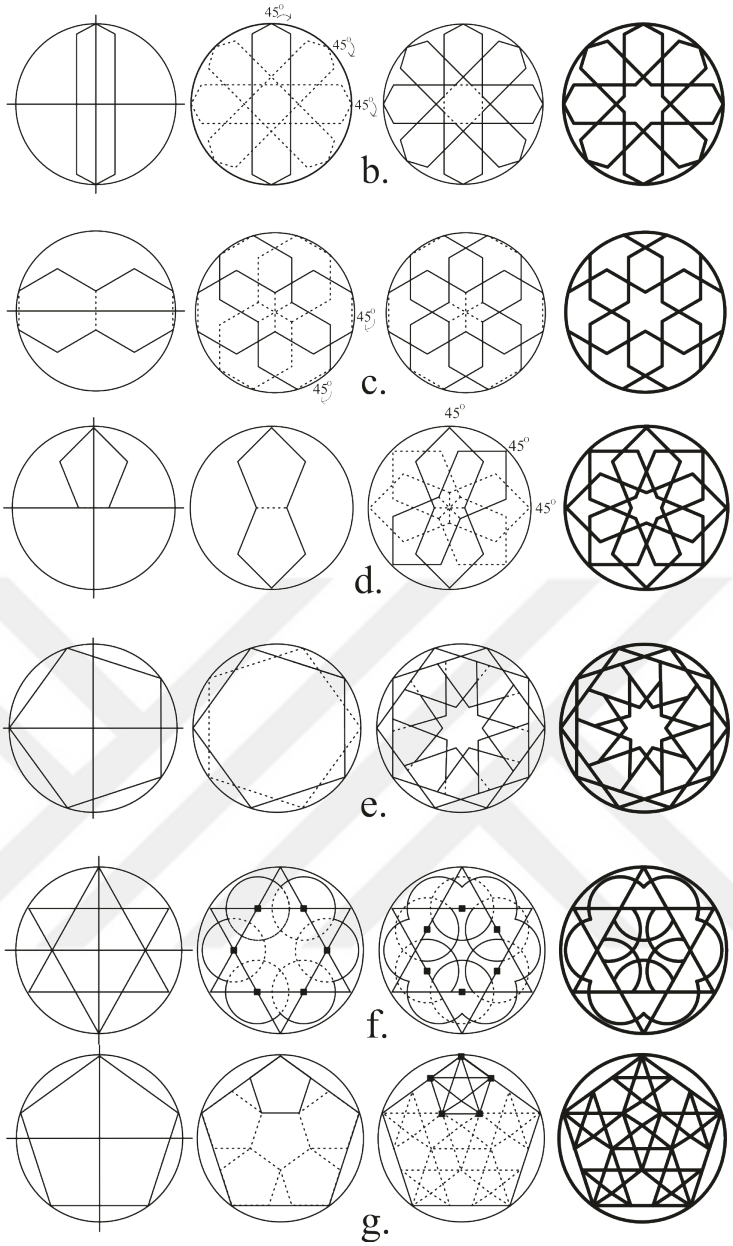
Şekil 68: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Üst Kat Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

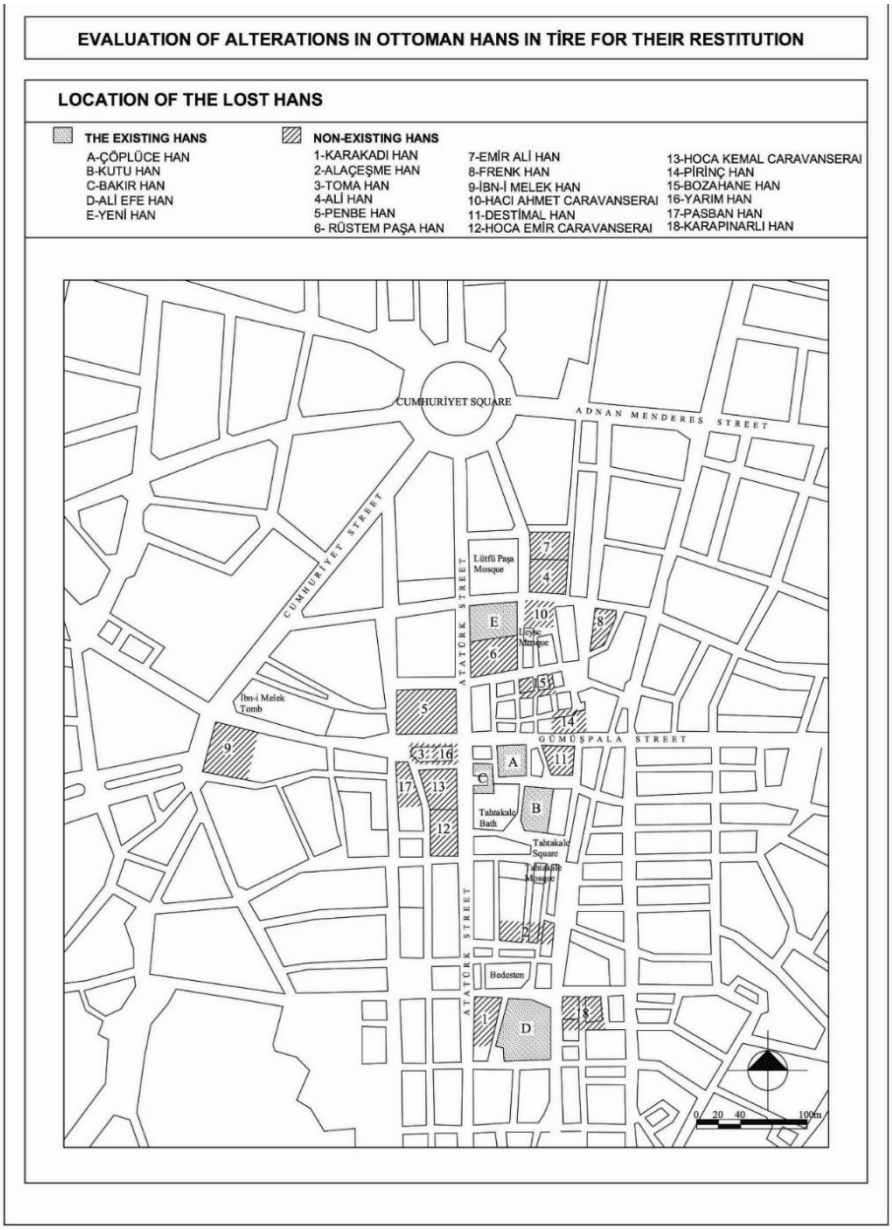
Şekil 69: XX. Yüzyılın Başlarına Ait, İsimsiz Edirne Haritasından Detay
Kaynak: Seda Özen Bilgili Arşivi.

a.

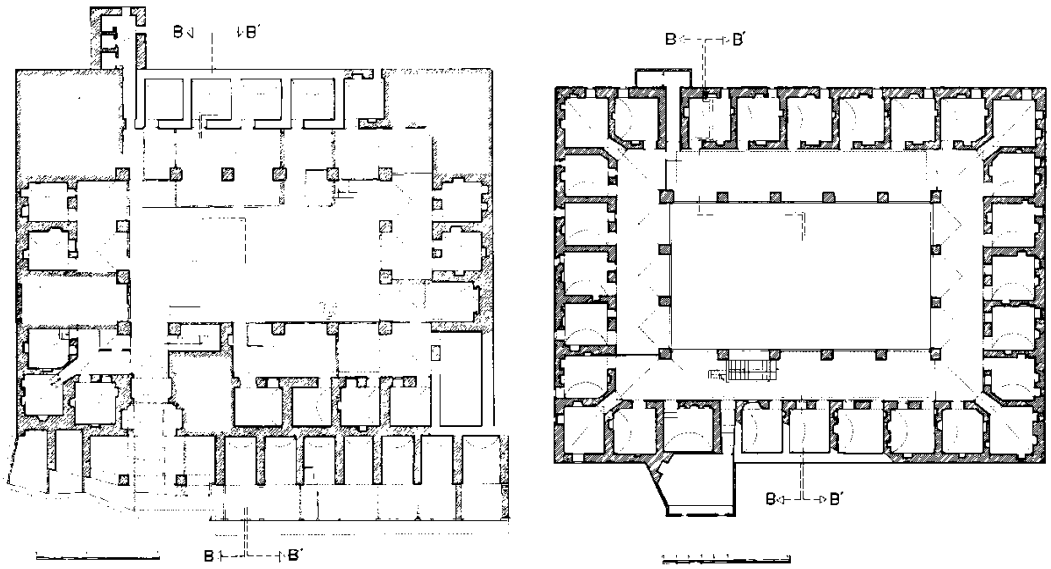

Şekil 70(a-g): Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı, Büyük Avlu 1. Kat Revak Korkuluklarındaki Geomerik Rozetler.

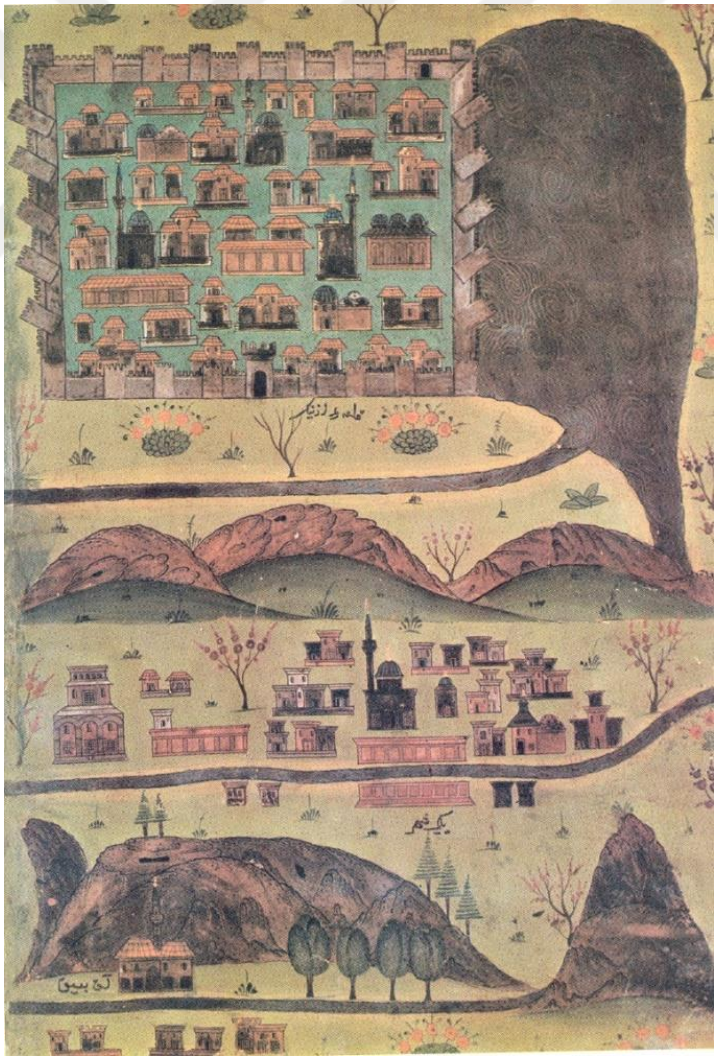

Şekil 71: Tire'de Mevcut (A-E) ve Ortadan Kalkmış Olan (1-18) Türk Dönemi Ticaret Yapıları

Kaynak: Sevinç Çulcu.

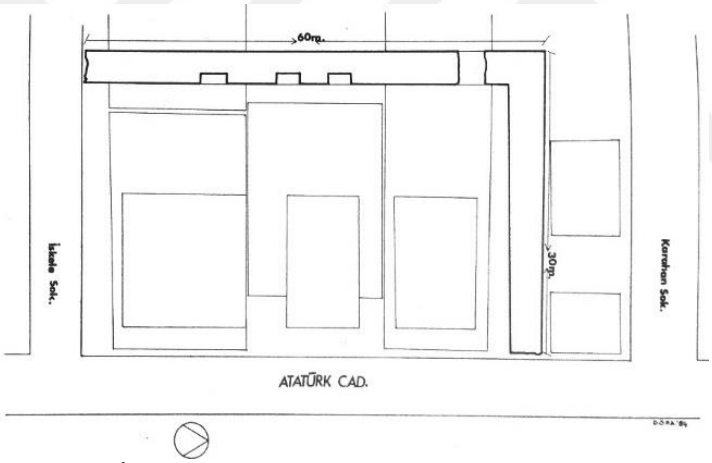
Şekil 72: Ankara Çengel Han Zemin ve Üst Kat Planı
Kaynak: VGMA.

Şekil 73: Matrakçı Nasuh'un Irakeyn Seferi Minyatürlerinde (Altta) Akbıyık, (Ortada) Yenişehir ve Üstte İznik.

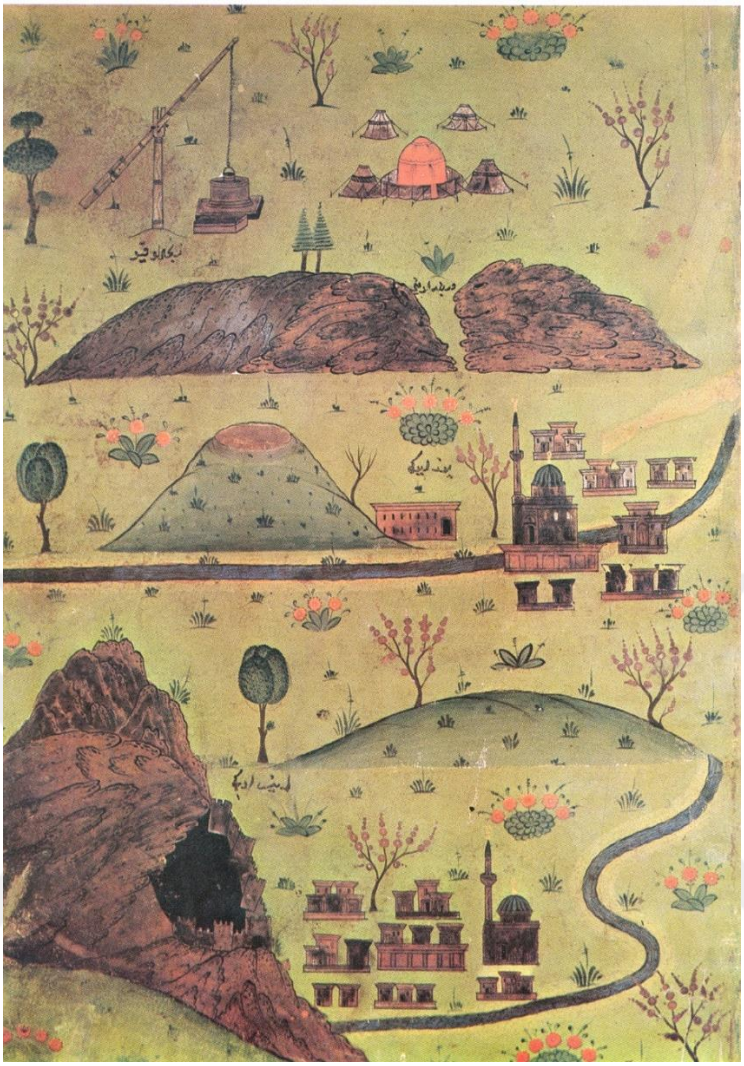
Şekil 74: Charles Texier'in İznik Şehir Planında Eski Han (1. İstanbul Kapı, 2. Lefke Kapı, 3. Yenişehir Kapısı, 4. Göl Kapı, 5. Eski Han, 6. Aya Sofya Kilisesi)
Kaynak: Texier, *Küçük Asya Coğrafyası*'dan İşlenerek.

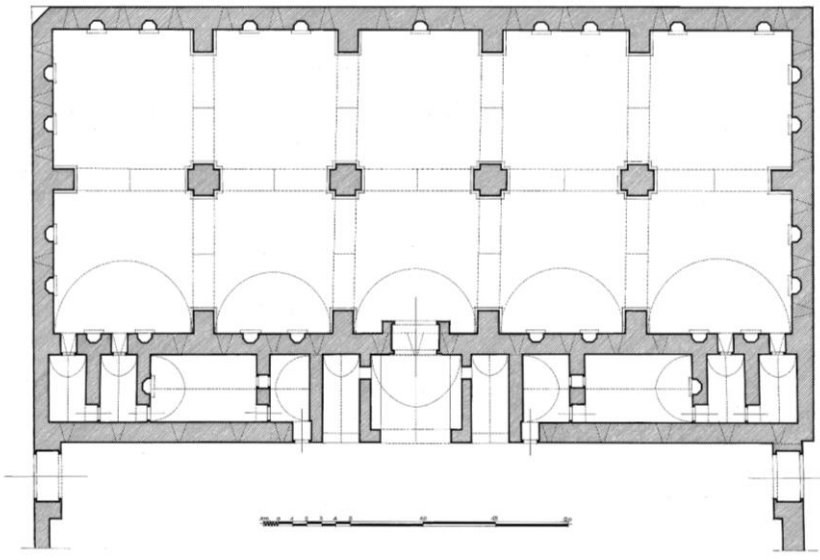
Şekil 75: İznik'te Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntıları
Kaynak: Uğur Eker.

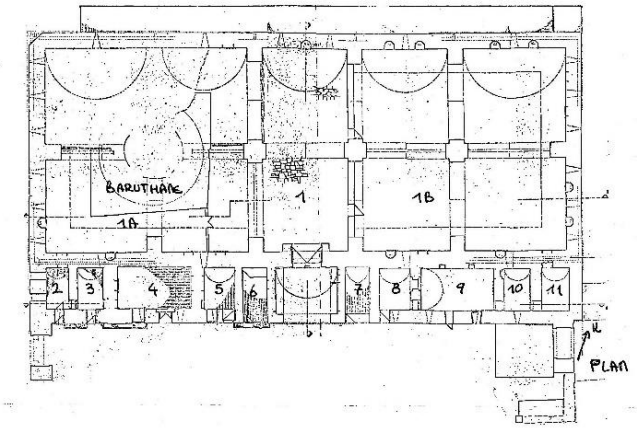
Şekil 76: Osmaneli Haritasında Rüstem Paşa Camii ve Kervansaray Kalıntıları
Kaynak: Google Earth E.T. 12/03/2018.

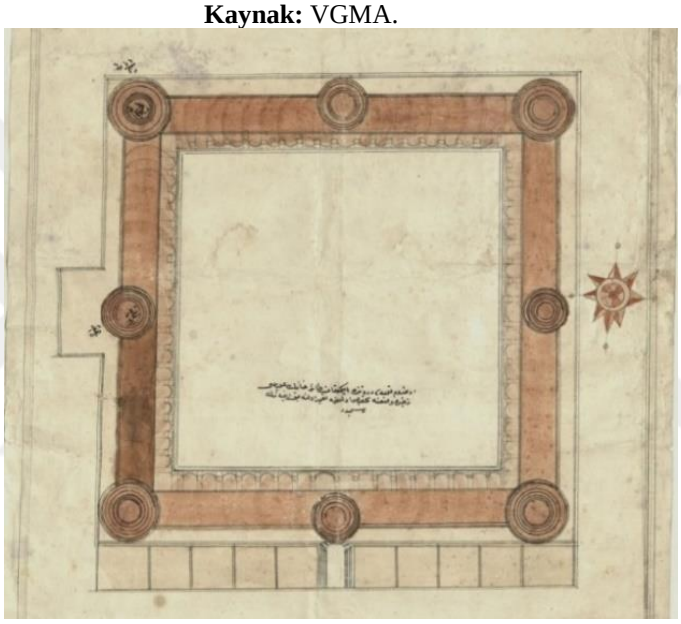
Şekil 77: Matrakçı Nasuh'un minyatüründe: Zincirlikuyu, Ermeni Derbendi (Bozüyük) ve İnönü

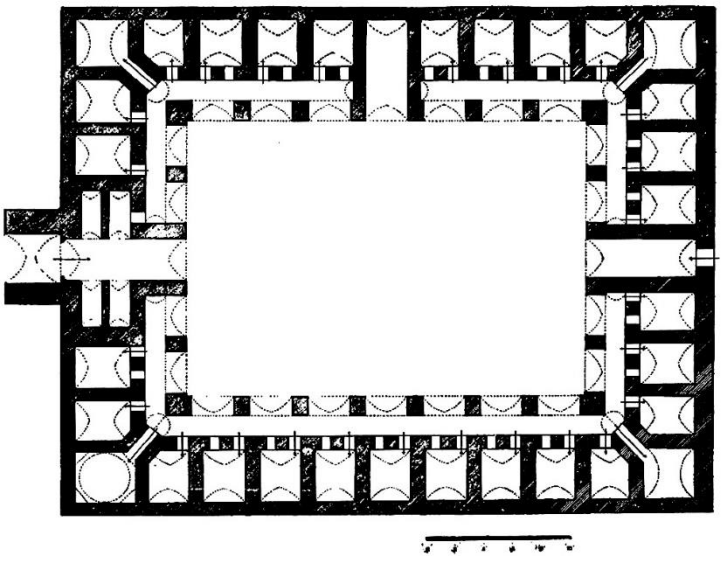
Şekil 78: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

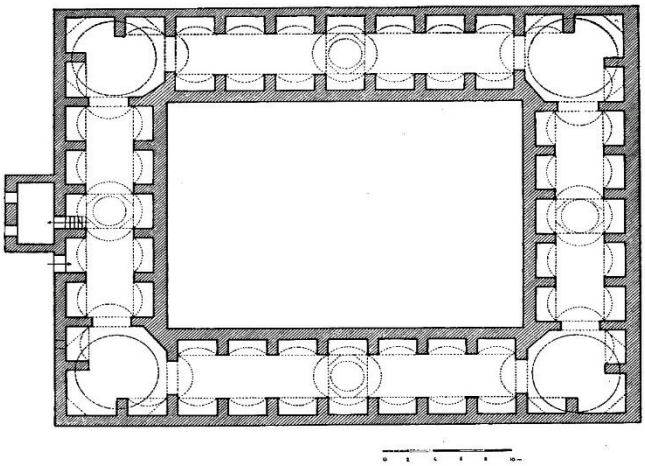

Şekil 79: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Planı (1987 Yılı)
Kaynak: VGMA.

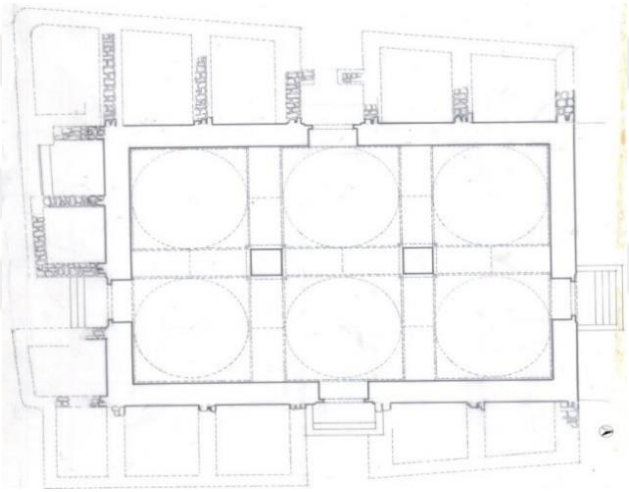

Şekil 80: Erzurum Taşhan'ın 1820 Tarihli Çizimi
Kaynak: BOA, C.MF. 46/2270-5.

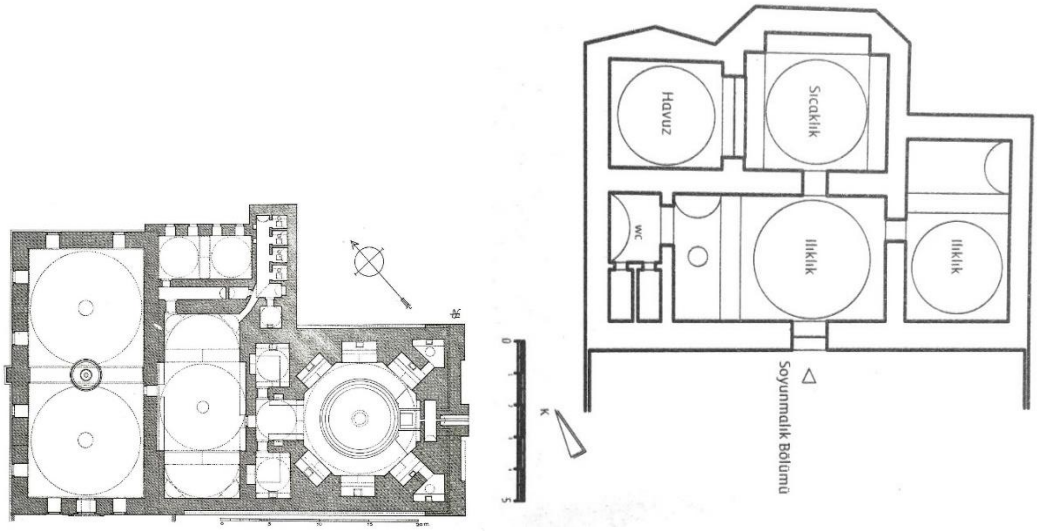

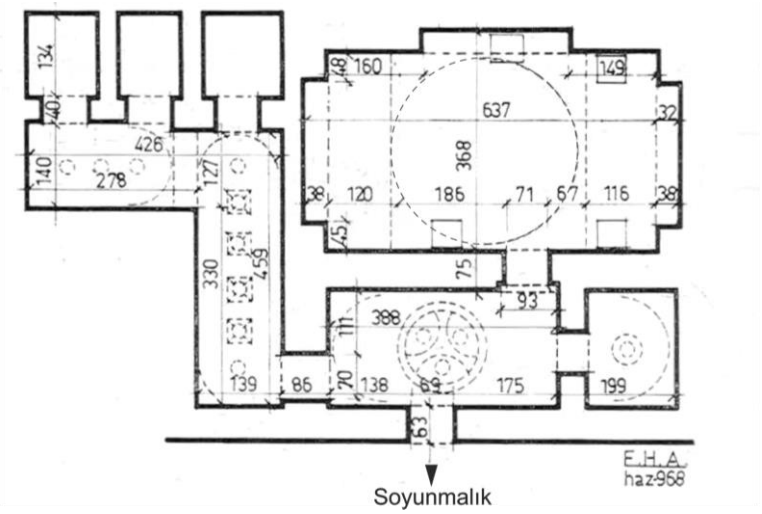
Şekil 81: Erzurum Taşhan Zemin ve Birinci Kat Planı
Kaynak: R. Hüseyin Ünal.

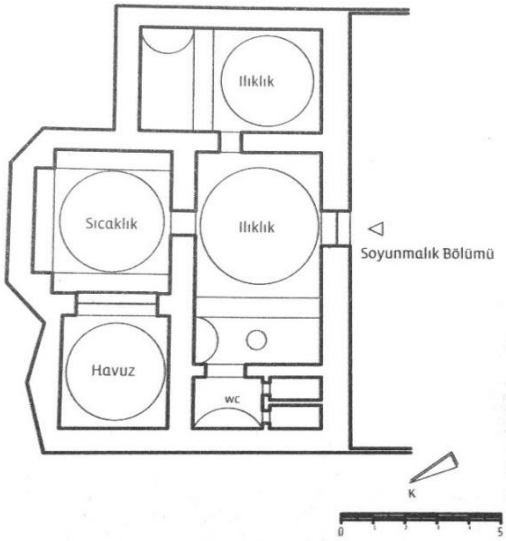
Şekil 82: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Planı
Kaynak: VGMA.

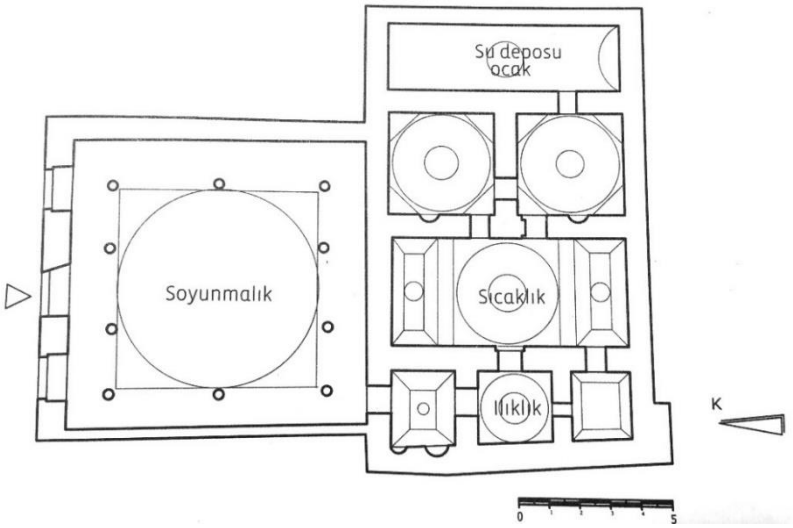
Şekil 83: Bursa Yeni Kaplıca Planı
Kaynak: Albert Gabriel.

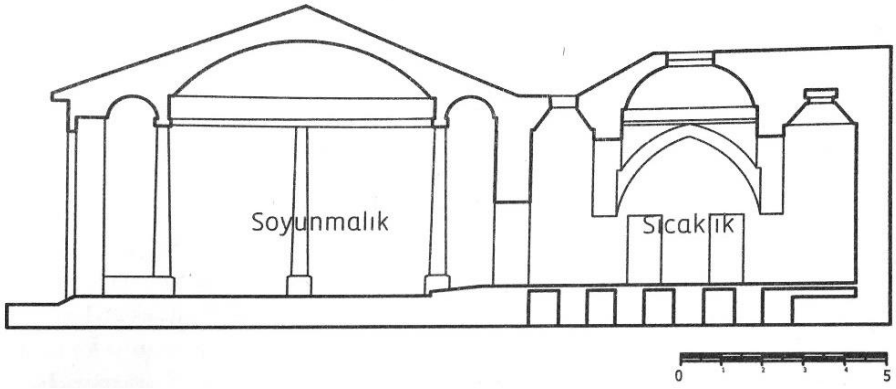
Şekil 84: Bursa Kara Mustafa Paşa Kaplıcası Planı,
Kaynak: E. Hakkı Ayverdi'den işlenerek.

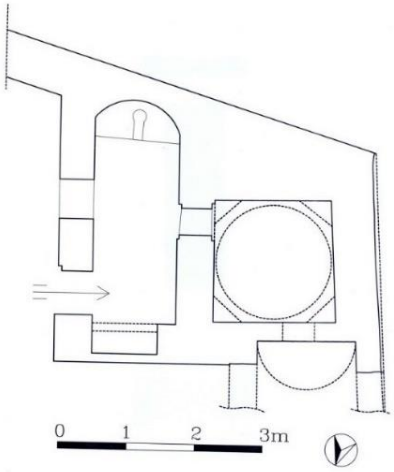
Şekil 85: Bursa Kaynarca Kaplıcası Planı,
Kaynak: Elif Şehitoğlu.

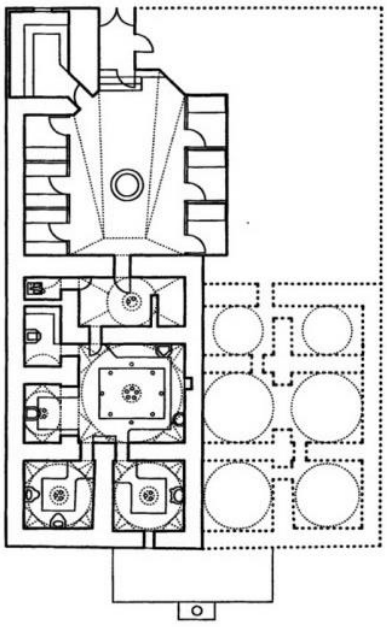
Şekil 86: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Planı,
Kaynak: Elif Şehitoğlu.

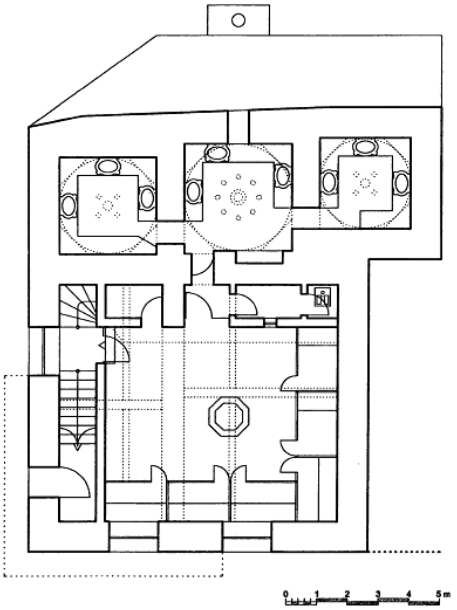
Şekil 87: Bursa Yahudi/Kuruçeşme Hamamı Kesiti
Kaynak: Elif Şehitoğlu.

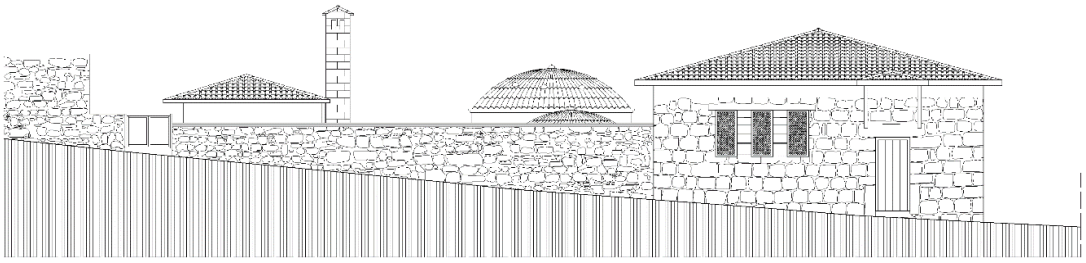
Şekil 88: Lapseki Gazi Süleyman Paşa Camii Yakınındaki Hamamın Planı
Kaynak: Ali O. Uysal.

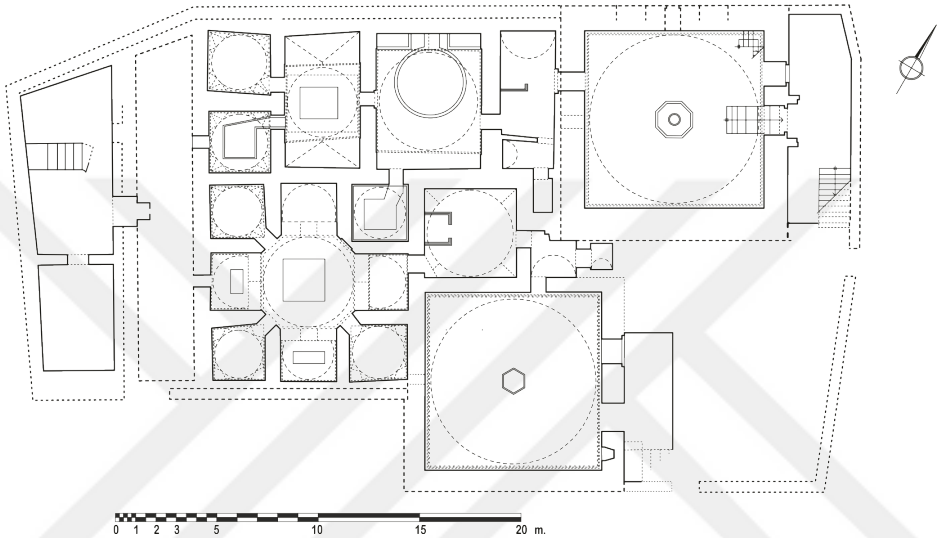
Şekil 89: Beypazarı Beyoğlu Hamamı Planı
Kaynak: Tolga Bozkurt.

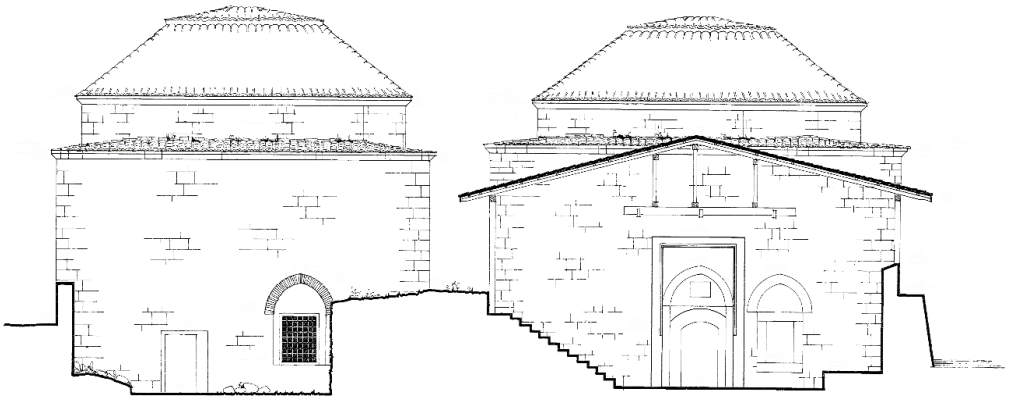
Şekil 90: Beypazarı Paşa Hamamı Planı
Kaynak: VGMA.

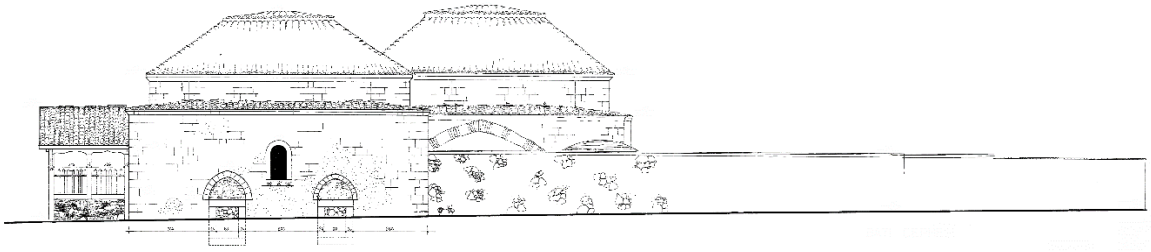
Şekil 91: Paşa Hamamı, Güney Cephe Çizimi
Kaynak: VGMA.

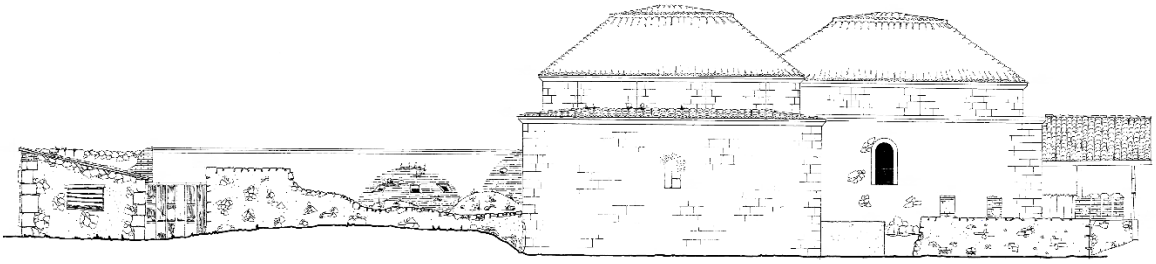
Şekil 92: Kütahya Rüstem Paşa Balıklı Hamamı Planı
Kaynak: VGMA'dan işlenerek.

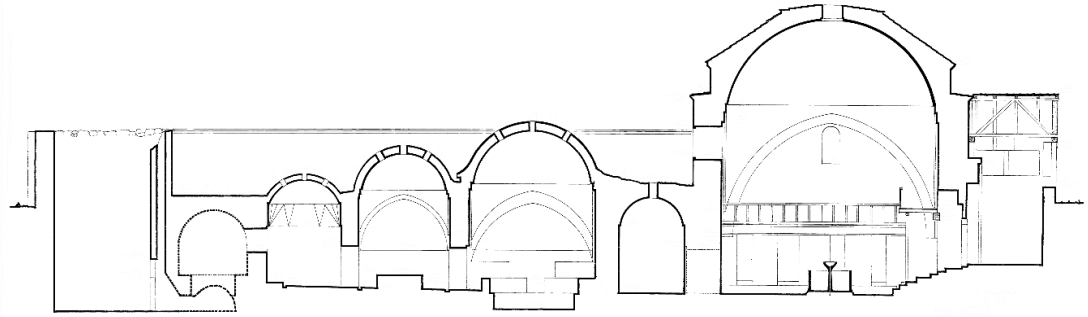
Şekil 93: Balıklı Hamamı, 1/50 Ölçekli AA Kesiti
Kaynak: VGMA.

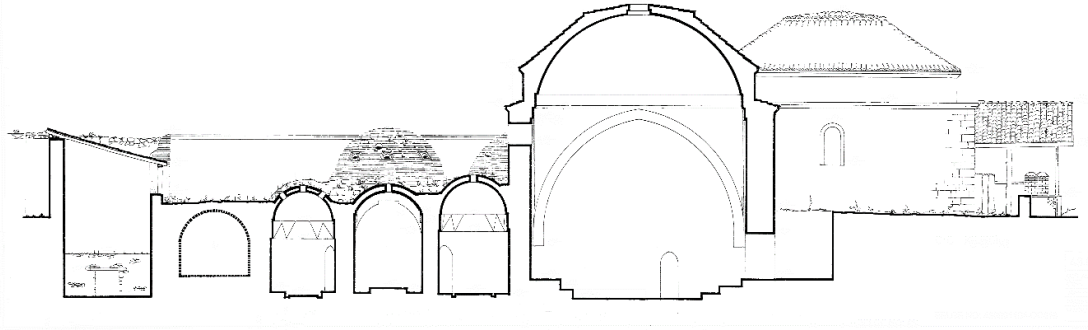
Şekil 94: Balıklı Hamam Batı Cephesi, 1/50 Ölçek
Kaynak: VGMA.

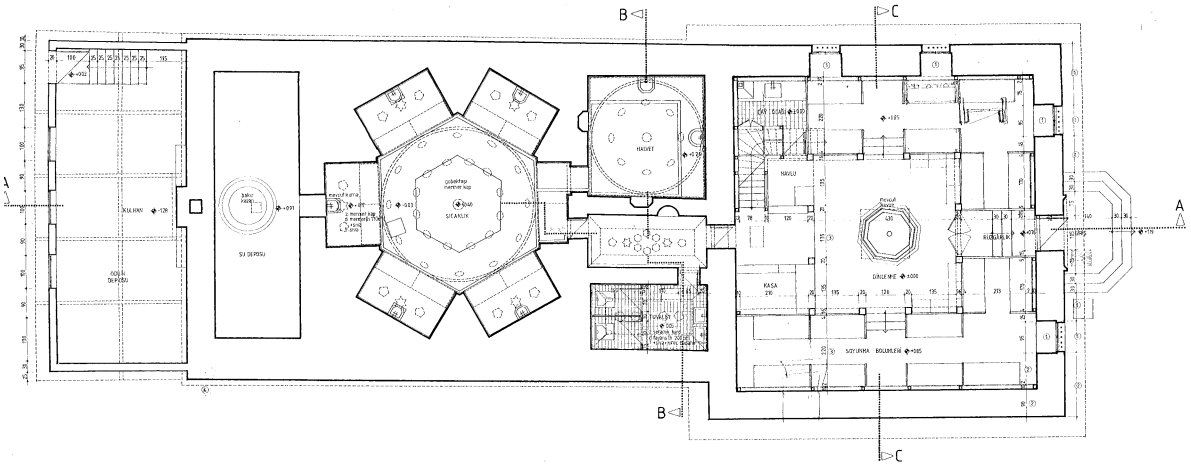
Şekil 95: Balıklı Hamam Doğu Cephesi, 1/50 Ölçek.

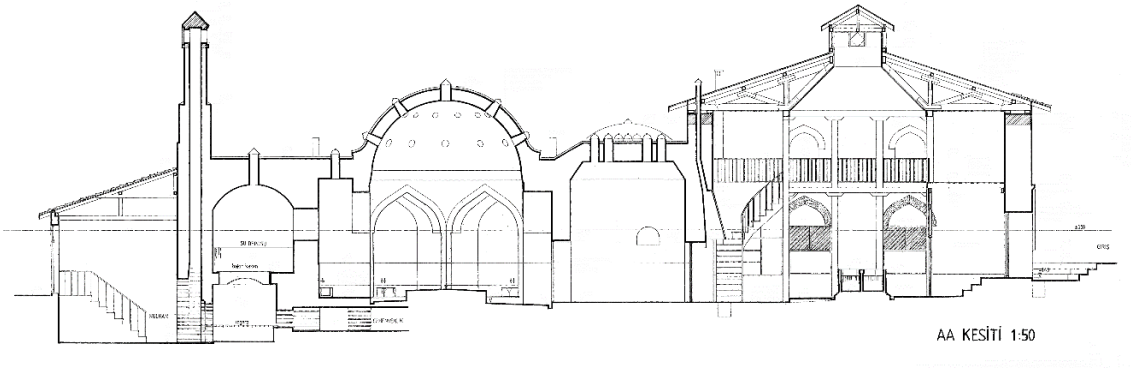
Şekil 96: Balıklı Hamamı BB Kesiti (Erkekler Kısmı, 1/50 Ölçek)
Kaynak: VGMA.

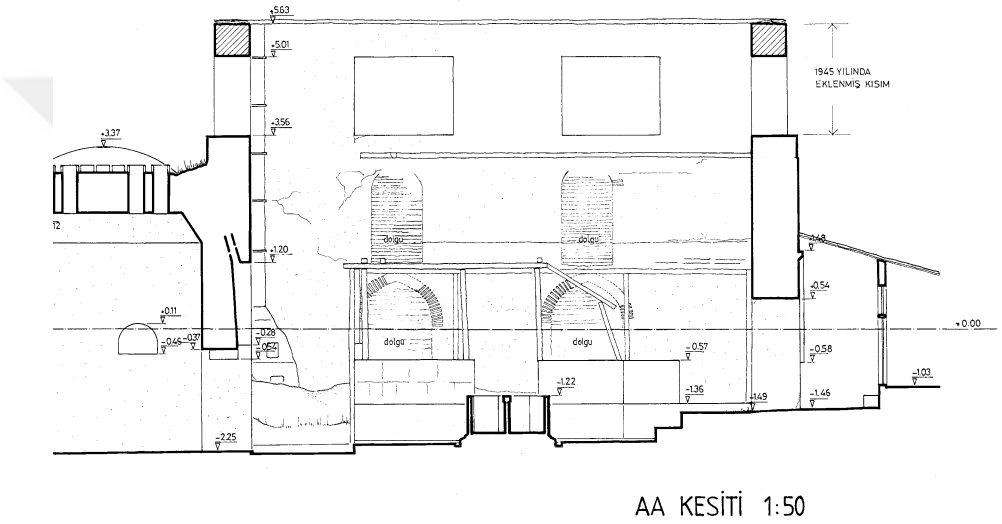
Şekil 97: Balıklı Hamamı CC Kesiti (Kadınlar Kısmı, 1/50 Ölçek)
Kaynak: VGMA.

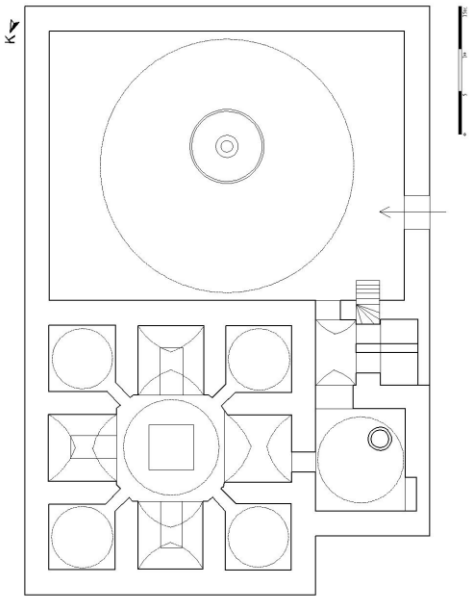
Şekil 98: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Rölövesi
Kaynak: VGMA.

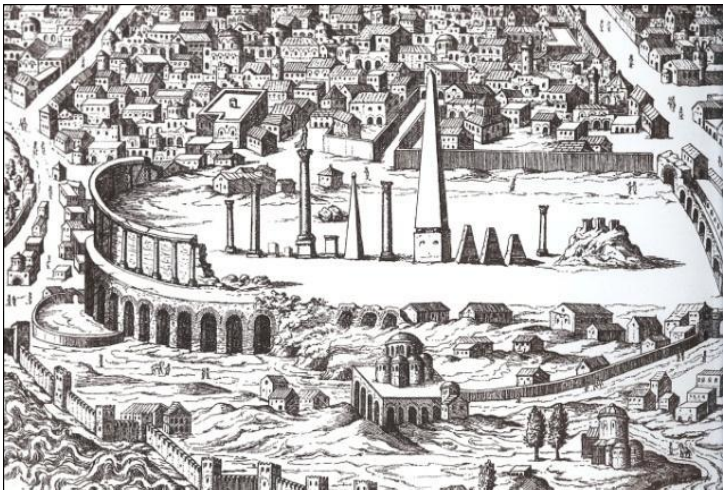
Şekil 99: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı Kesiti
Kaynak: VGMA.

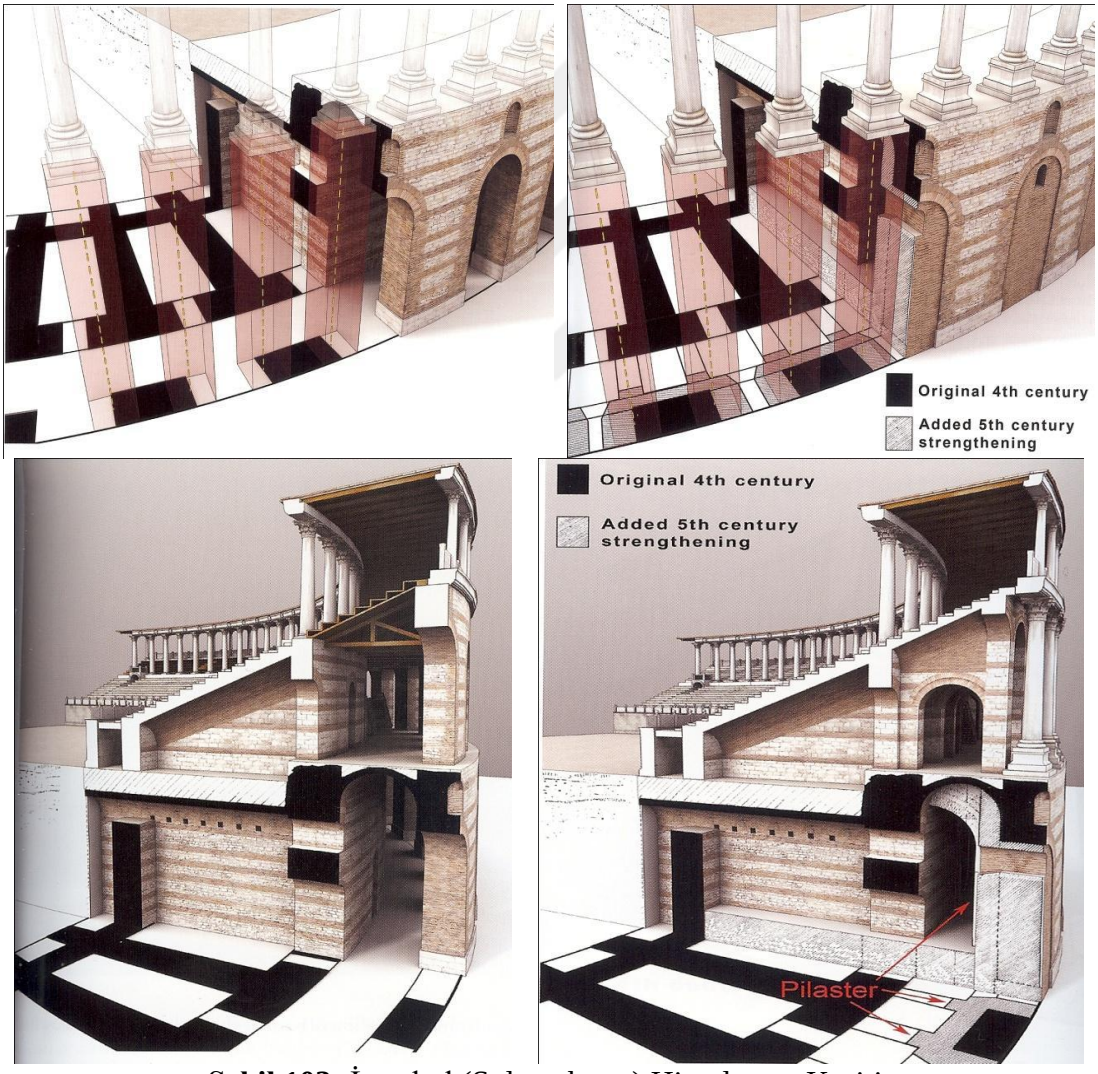
Şekil 100: Hamamın Kesitinden Detay
Kaynak: VGMA.

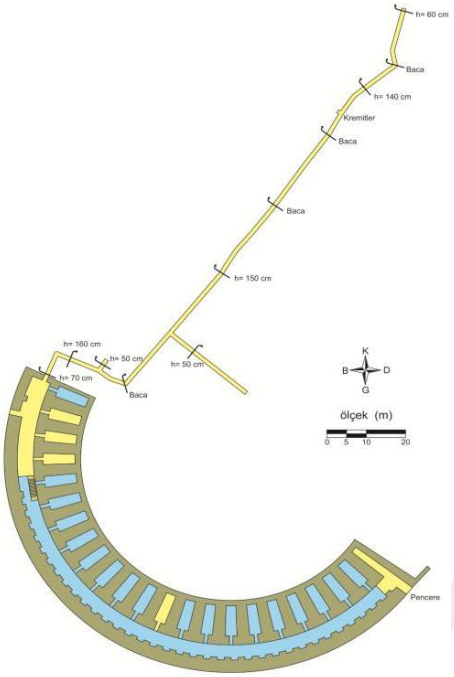
Şekil 101: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Planı
Kaynak: Sahure Çınar.

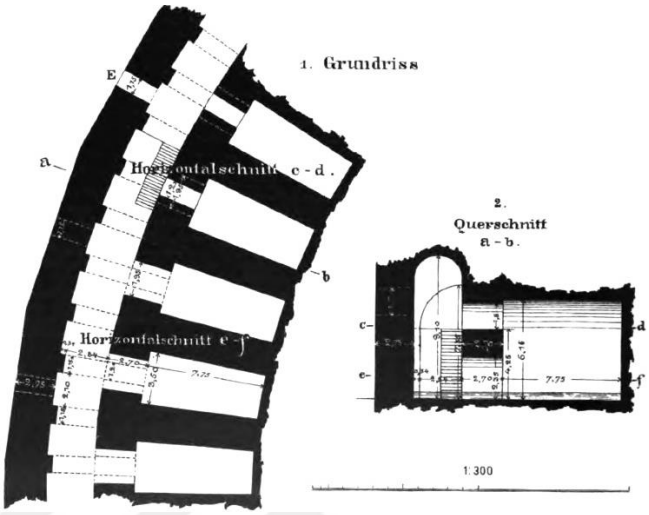
Şekil 102: XVI. Yüzyılın Sonlarına Ait Gravürde Hipodrom ve Çevresi,
Kaynak: Onofrio Panvinio Gravürü, De Ludis Circensibus, Venedik, 1600.

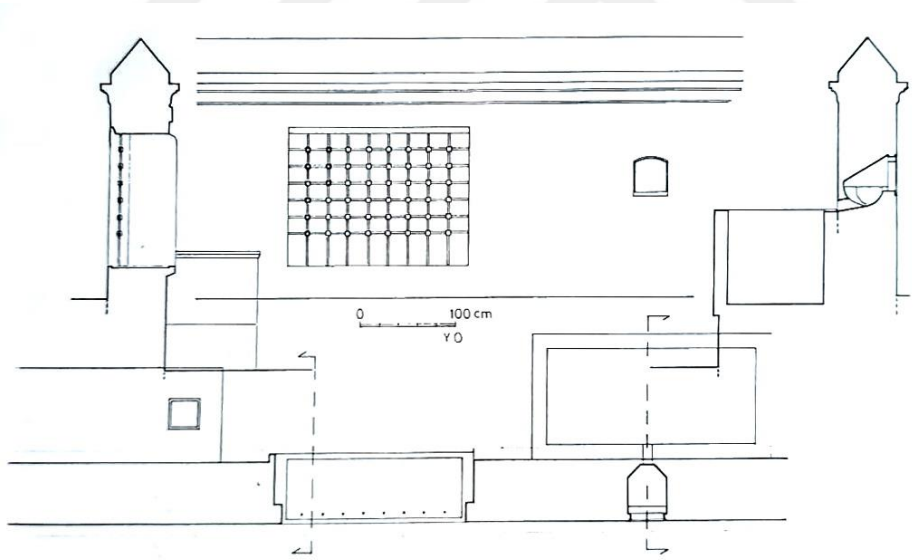
Şekil 103: İstanbul (Sultanahmet) Hipodromu Kesiti,
Kaynak: J. Bardill.

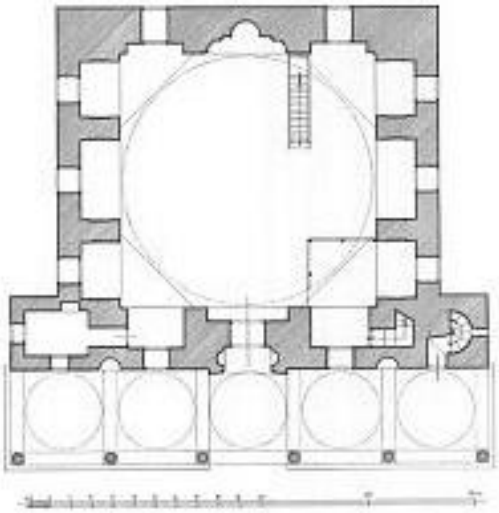
Şekil 104: Hipodrom Sarnıcı ve Suyolu,
Kaynak: M. Kaçar-A. Bir.

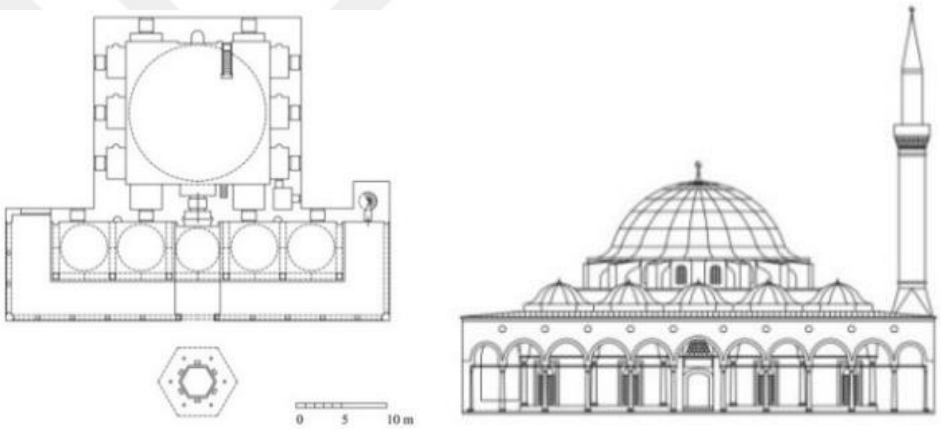
Şekil 105: Hipodrom Sarnıcı'ndan Kesit,
Kaynak: Philipp Forchheimer-Josef Strzygowski.

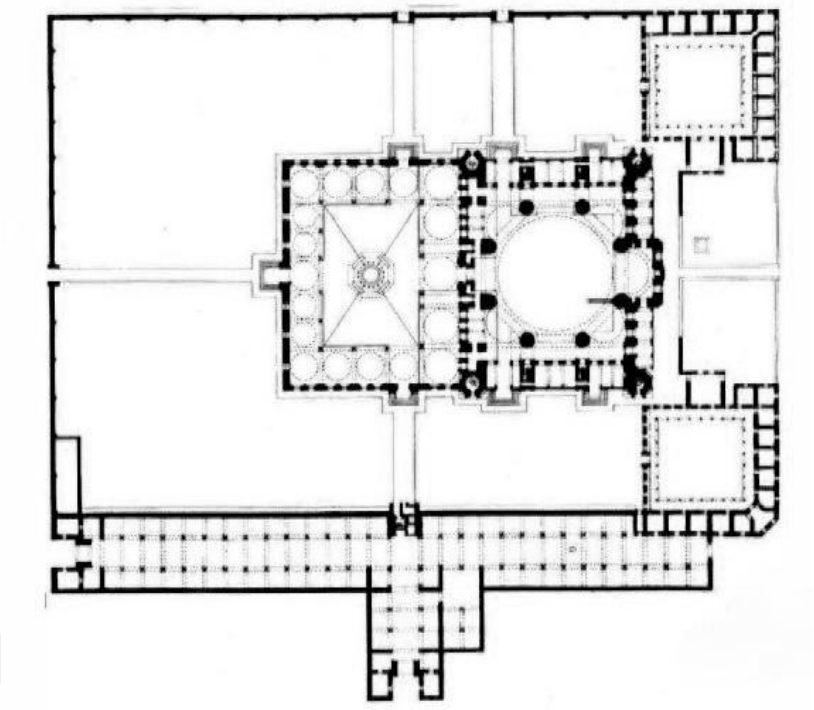
Şekil 106: İstanbul Rüstem Paşa Sebili, Ön Görünüş ve Kesit.

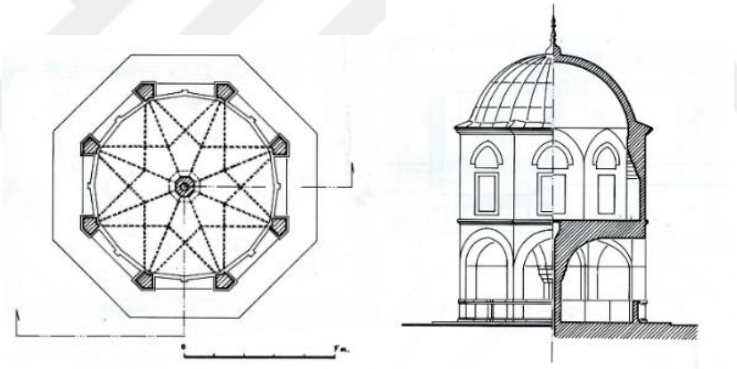
Şekil 106: Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii Planı
Kaynak: A. Saim Ülgen.

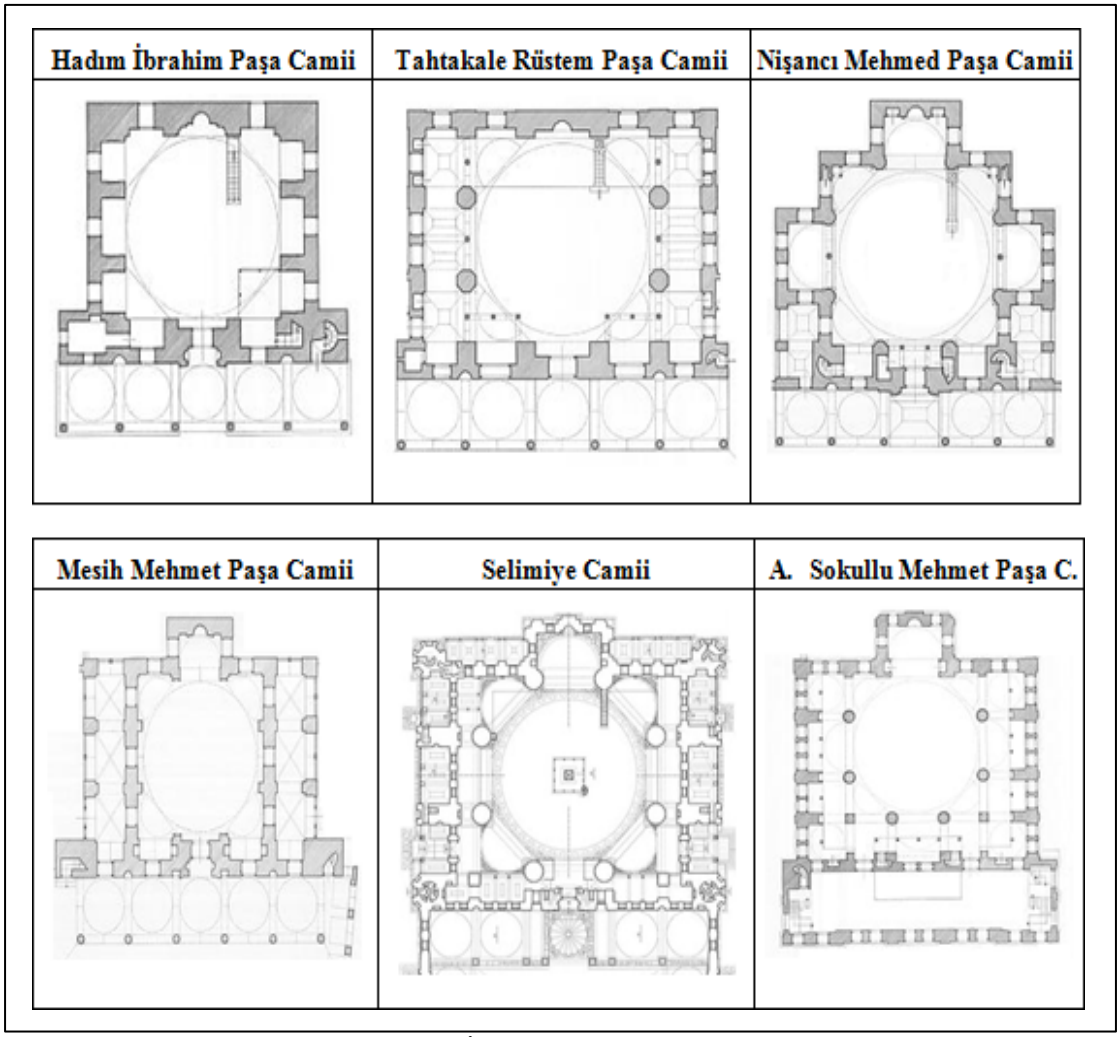
Şekil 107: Halep Adliye Camii Planı
Kaynak: Gülru Necipoğlu.

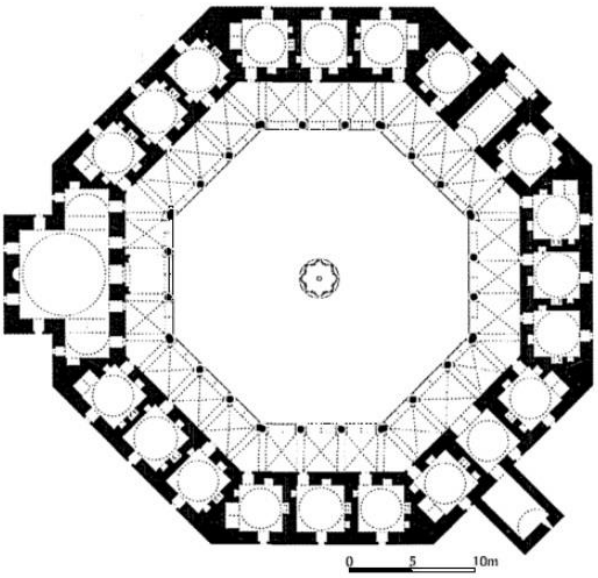
Şekil 108: Edirne Selimiye Külliyesi (1568-74) Planı,
Kaynak: Doğan Kuban.

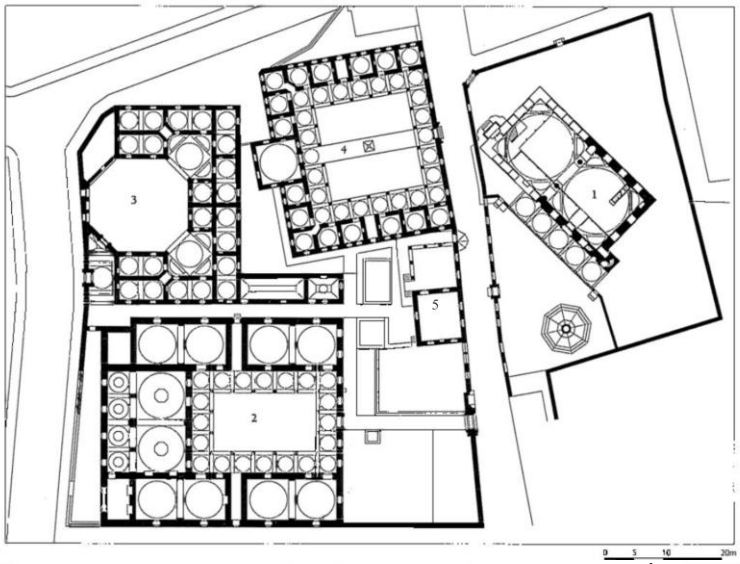
Şekil 109: Bursa Koza Hanı Köşk Mescidi Plan ve Kesiti
Kaynak: Yılmaz Önge.

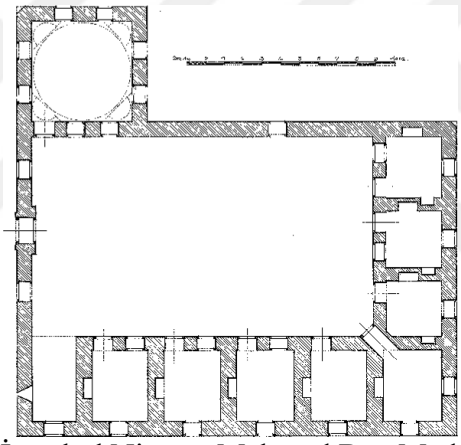
Şekil 110: Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Sekizli Destekli Camii Planları,
Kaynak: Tabloyu düzenleyen Alev Erarslan.

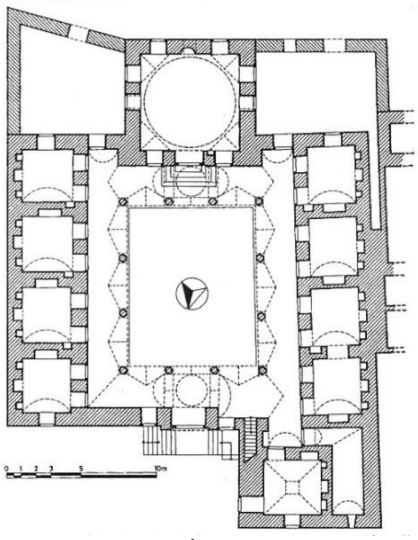
Şekil 111: Amasya Kapı Ağası Medresesi (1488-89) Planı
Kaynak: İ. Aydın Yüksel.

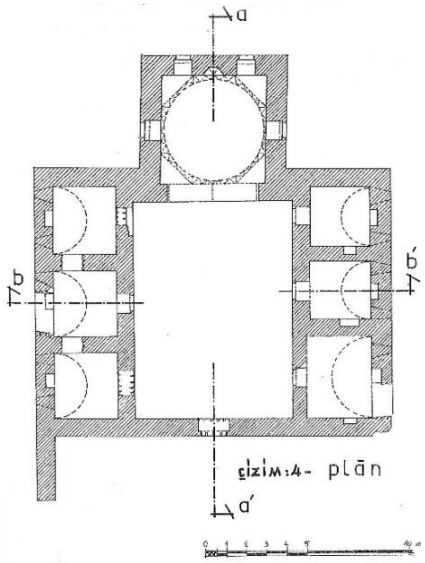
Şekil 112: İstanbul Haseki Sultan Külliyesi Planı: 1. Camii, 2. İmaret, 3. Darüşşifa, 4. Medrese, 5. Sıbyan Mektebi
Kaynak: Aptullah Kuran, Mimar Sinan.

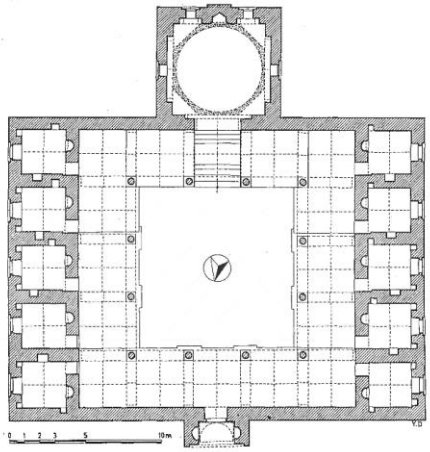
Şekil 113: İstanbul Nişancı Mehmed Bey Medresesi Planı
Kaynak: Ali Saim Ülgen.

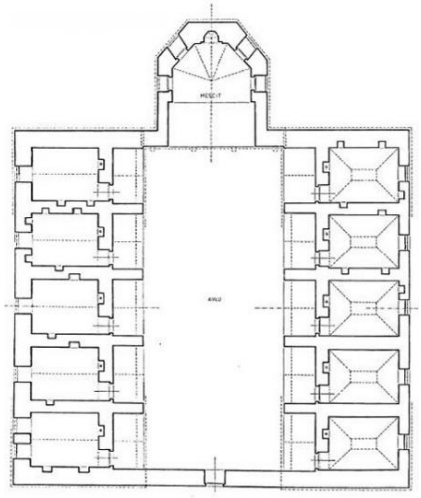
Şekil 114: Bursa Subaşı İne Bey Medresesi Planı
Kaynak: E. Hakkı Ayverdi.

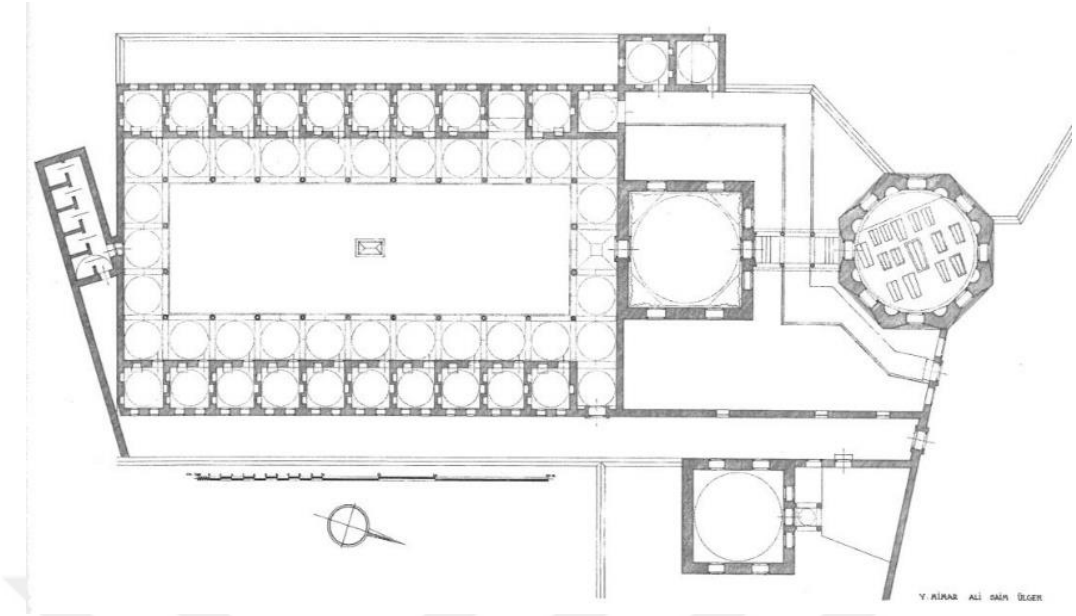
Şekil 115: Amasya Yolpınar Köyü (Suluova) Kasım Bey Medresesi Planı
Kaynak: Erdal Yurdakul.

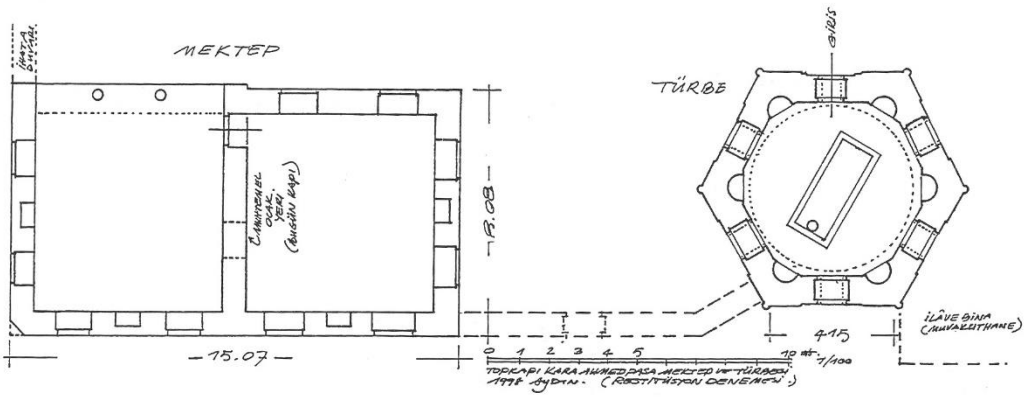
Şekil 116: Manisa Sinan Bey Medresesi (XV. yüzyıl ortası) Planı,
Kaynak: Yekta Demiralp.

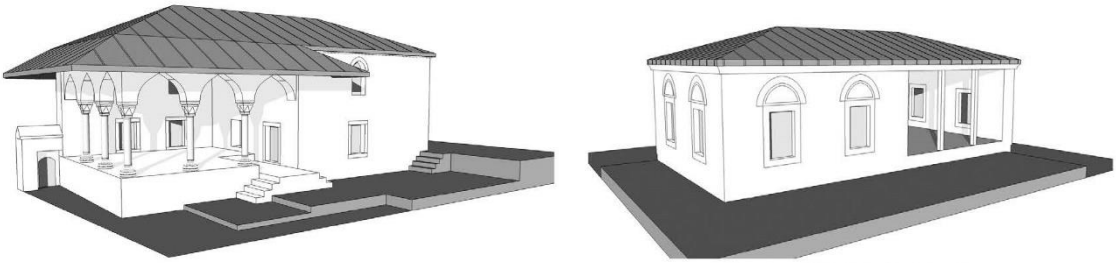
Şekil 117: Diyarbakır Hadım Ali Paşa Medresesi (1534-37) Planı,
Kaynak: O. C. Tuncer.

Şekil 118: Eyüp Sokullu Külliyesi Planı
Kaynak: Ali Saim Ülgen.

Şekil 119: Topkapı Kara Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi ve Türbesi Planı
Kaynak: Ali Saim Ülgen.

Şekil 120: Haseki Hürrem Sultan ve Kara Ahmed Paşa Mektebi'nin Aksonometrik Görünşleri,
Kaynak: Cem Balcan.

FOTOĞRAFLAR

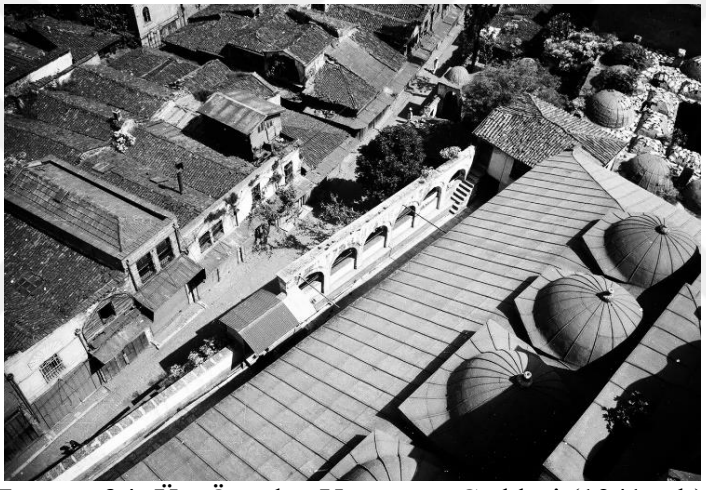
Fotoğraf 1: İstanbul Rüstem Paşa Külliyesi Genel Görünümü
Kaynak: https://www.istanbultakipte.com/haberler/yasam/rustem-pasa-camiinde-bulunan-400-yillik-kabe-tasvirli-cini-pano.html 02/11/2020.

Fotoğraf 2: Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü, Pascal Sébah & Joaillier 1888-1910 Arşivi
Kaynak: http://www.eskiistanbul.net/3852/rustem-pasa-camii-sebah-joaillier-1888-1910-loc-arsivi E.T. 03/11/2020".

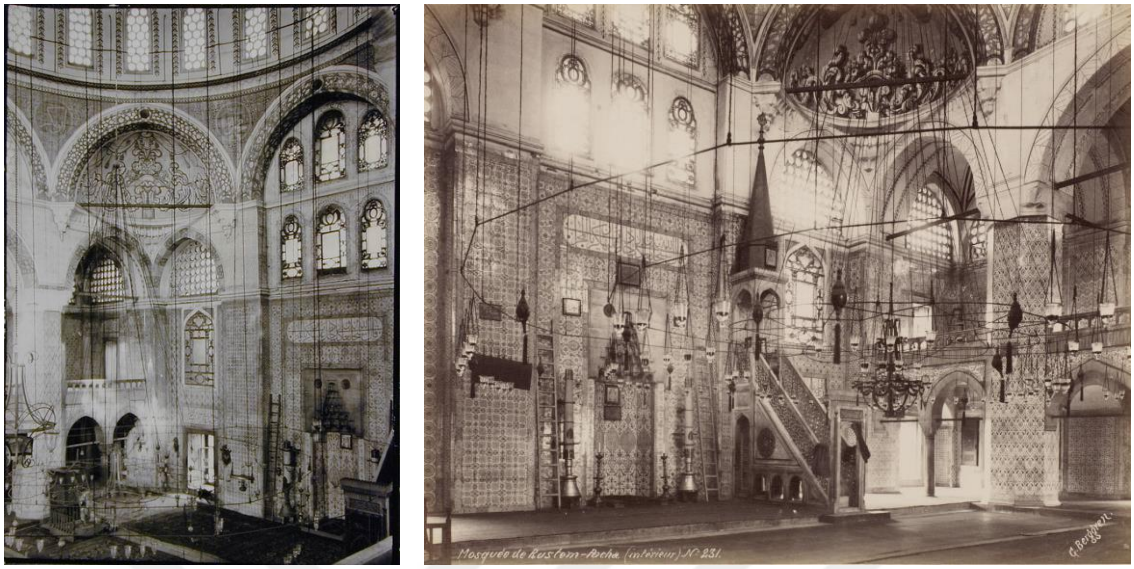
Fotoğraf 3: Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahalli, XIX. Yüzyıl Sonları (K.A.C. Creswell Arşivi),
Kaynak: https://archnet.org/sites/2017/media_contents/35028 E.T. 03/11/2020.

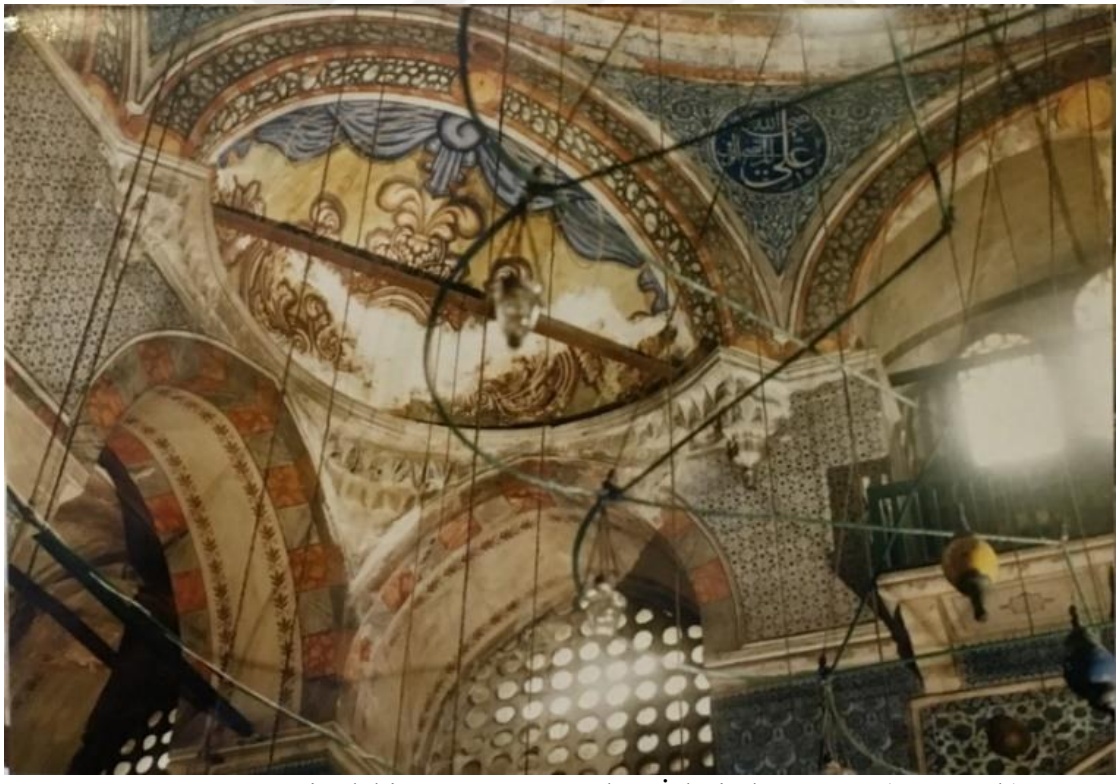
Fotoğraf 4: Üst Örtüden Uzunçarşı Caddesi (1941 yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 5: Cami Avlusundan Detay (Kuzeybatı Köşedeki Oda) (1967-69 arası).
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 6: Cami Hariminden Görünüm, 1870 Civarı (Guillaume-Berggren)
Kaynak: http://www.eskiistanbul.net/3344/rustem-pasa-camii-guillaume-berggren E.T. 03/11/2020.

Fotoğraf 7: Harimdeki Geç Dönem Kalem İşlerinden Detay (1987 Yılı)
Kaynak: İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 8: Camii'nin Kuzeyindeki Sıra Dükkanlar ve Üzerindeki Kemer Sistemi.

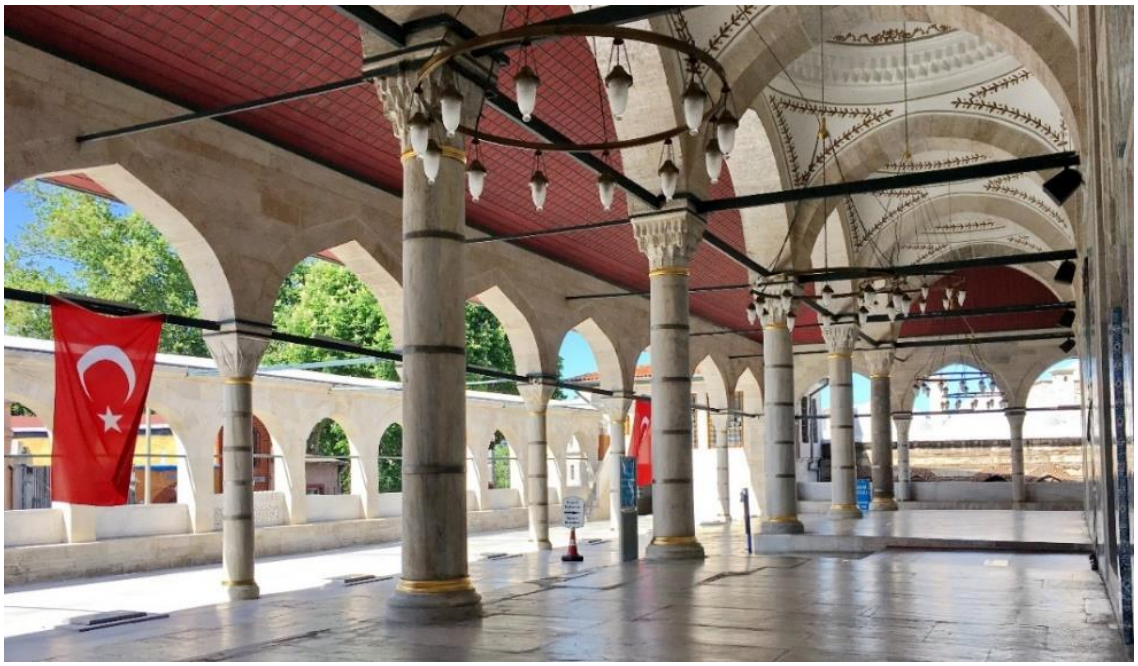
Fotoğraf 9: Rüstem Paşa Camii Avlusundan Görünüm.

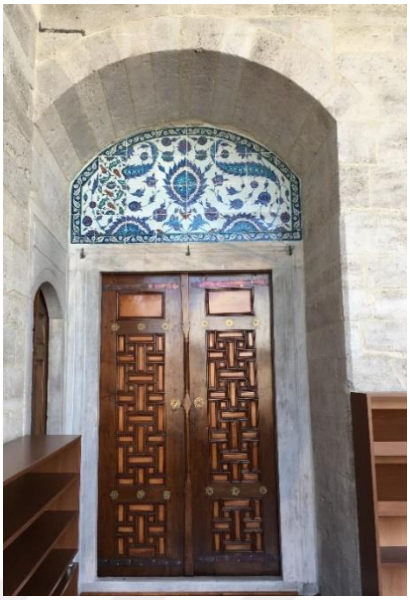
Fotoğraf 10: Avlunun Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Girişlerinin Üzerindeki Odalar.

Fotoğraf 11: Çift Revaklı Son Cemaat Mahallinden Görünüm.

Fotoğraf 12: Son Cemaat Mahallinden Detay.

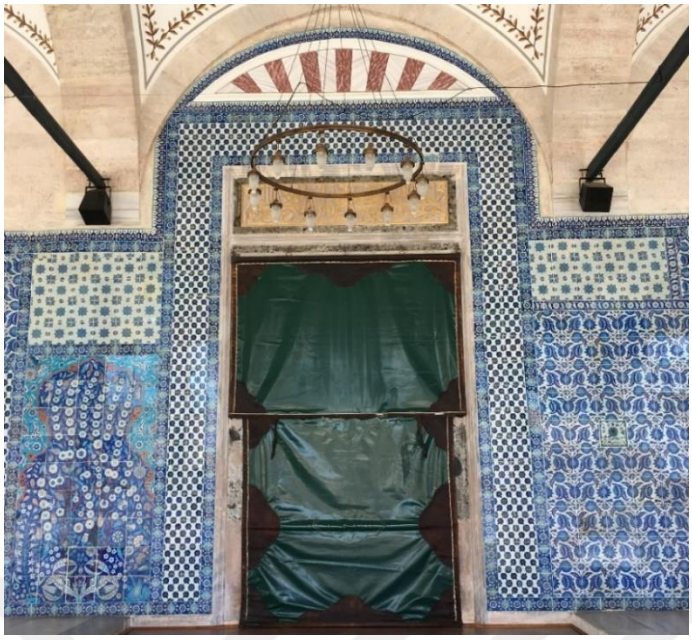
Fotoğraf 13 (a-b): (a) Avlunun Doğu Kanadı ve (b) Harim Doğu Girişi.

Fotoğraf 14 (a-b): (a) Harim Doğu Üst Giriş Sahanlığı ve (b) Giriş Kapısı.

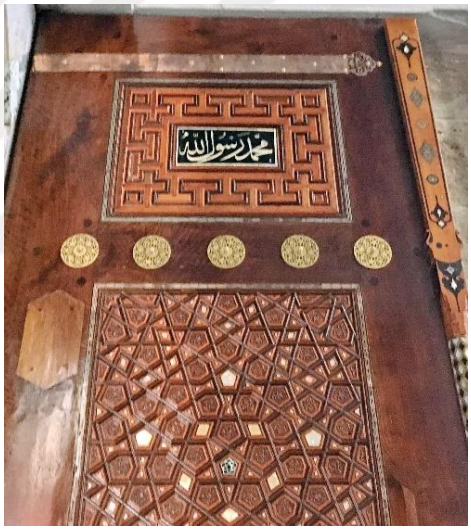

Fotoğraf 15 (a-b): (a) Avlunun Batı Kanadından Görünüm ve (b) Harim Batı Girişi.

Fotoğraf 16: Taçkapının Genel Görünümü.

Fotoğraf 17: Ana Giriş Kapısından Görünüm.

Fotoğraf 18: Kapının Ana Levha Bezemelerinden Detay

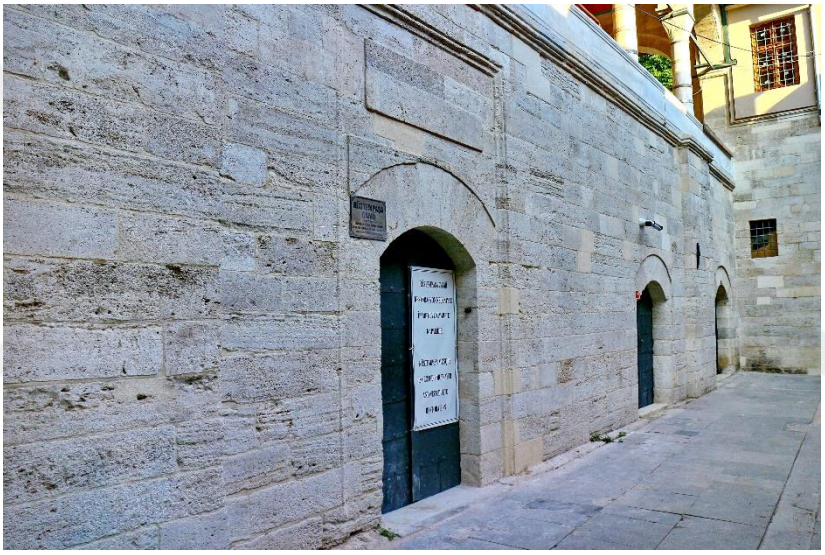
Fotoğraf 19 (a-b): Taçkapının İki Yanındaki Çini Panolardan Detay.

Fotoğraf 20: Son Cemaat Duvarı -Batı Uçtaki- Çiniler (Son Onarımdan Önce, 2016 Yılı ve sonra 2020 yılı)

Fotoğraf 21: Son Cemaat Mihrabiye Çinilerinden Detay.

Fotoğraf 22: Cami Avlusunun Doğu Girişi ve (Arkada) Mahzen Açıklıkları

Fotoğraf 23: Doğu Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 24: Caminin Batıdan Görünümü.

Fotoğraf 25: Batı Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 26: Güney Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 27: Güney Cephede Mahzen Girişleri.

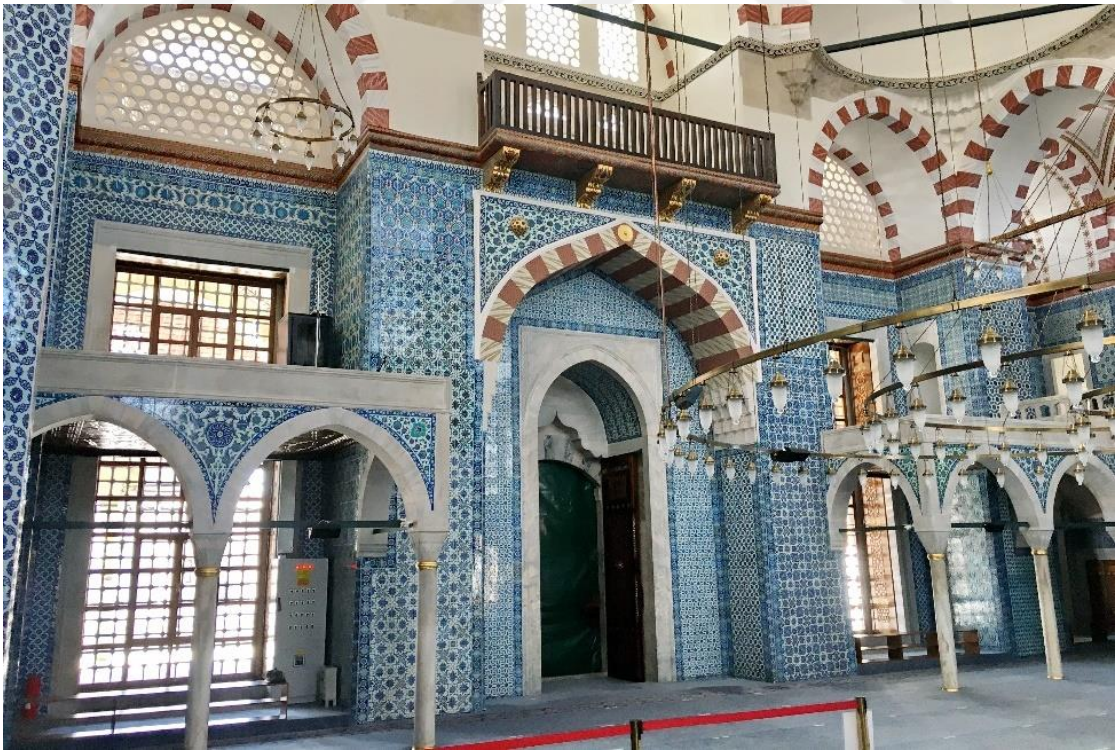
Fotoğraf 28: Minareden Görünüm ve Şadırvan Girişi.

Fotoğraf 29: Şadırvanın İçten Görünümü.

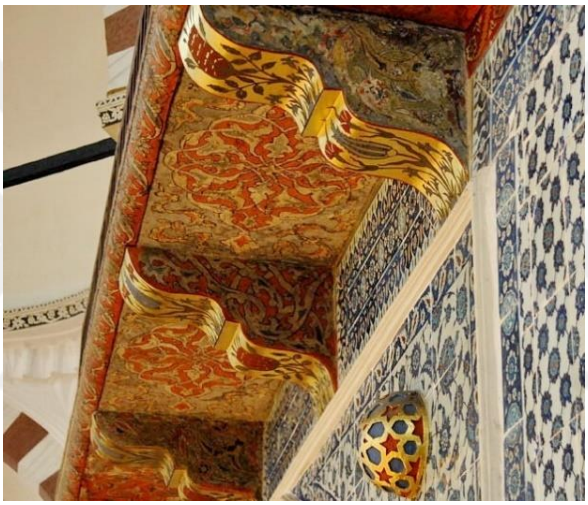
Fotoğraf 30: Harimin Üst Örtüsü ve Kubbe Geçişleri
Kaynak: Fatih Yıldız.

Fotoğraf 31: Harimin Kuzey Cephesinden Genel Görünüm.

Fotoğraf 32: Girişin Üzerindeki Mahfil Bezemelerinden Detay,
Kaynak: https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12859. E.T. 10/10/2020.

Fotoğraf 33: Girişin Üzerindeki Mahfilden Bezeme Detayı
Kaynak: https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12860 E.T. 10/10/2020".

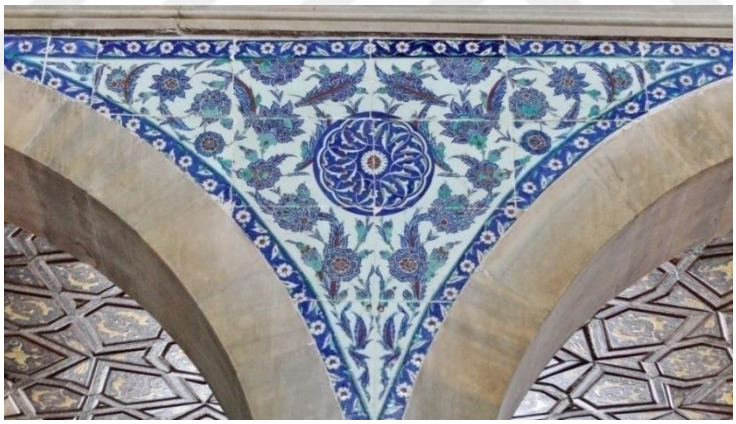
Fotoğraf 34: Doğu Müezzin Mahfili Tavanının Kalemişi Bezemeleri.

Fotoğraf 35: Son Cemaat Yeri Büyük Pencerelerin Tavan Bezemesi (Taçkapının Doğusu).

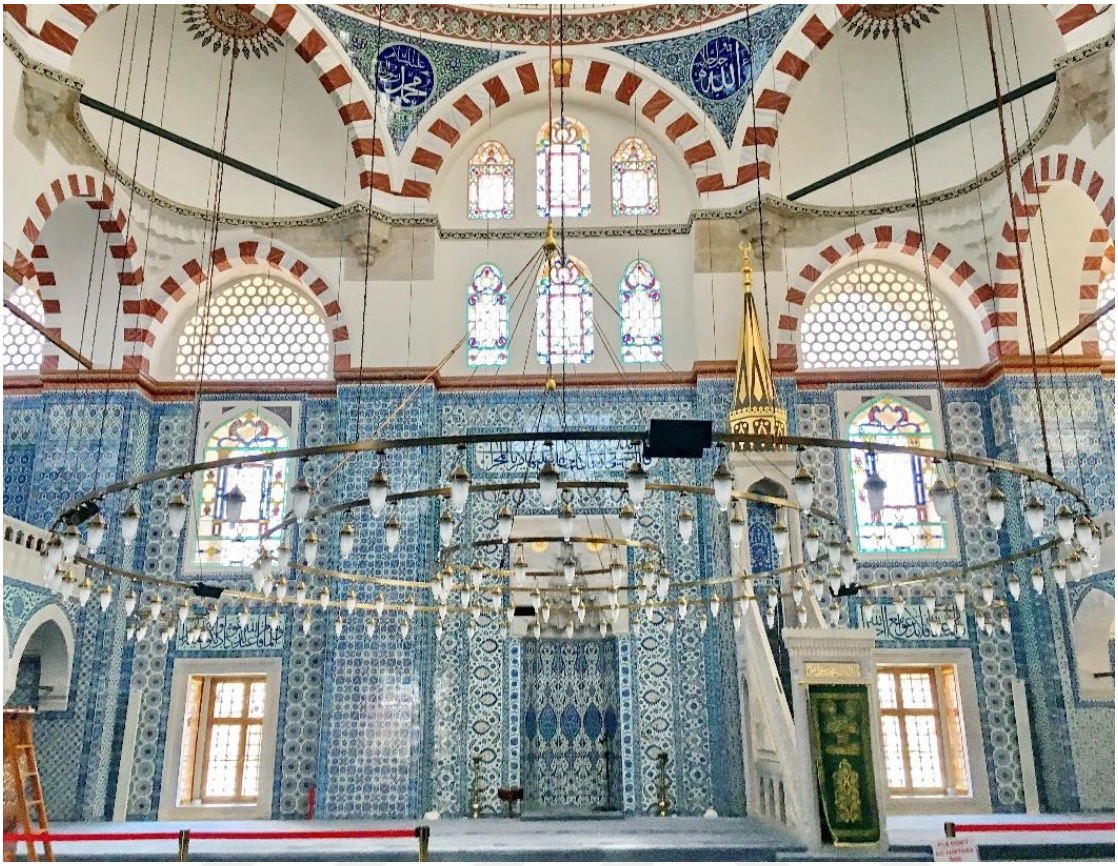
Fotoğraf 36: Harim Çinilerinden Detay (Müezzin Mahfili Kemer Köşelikleri).

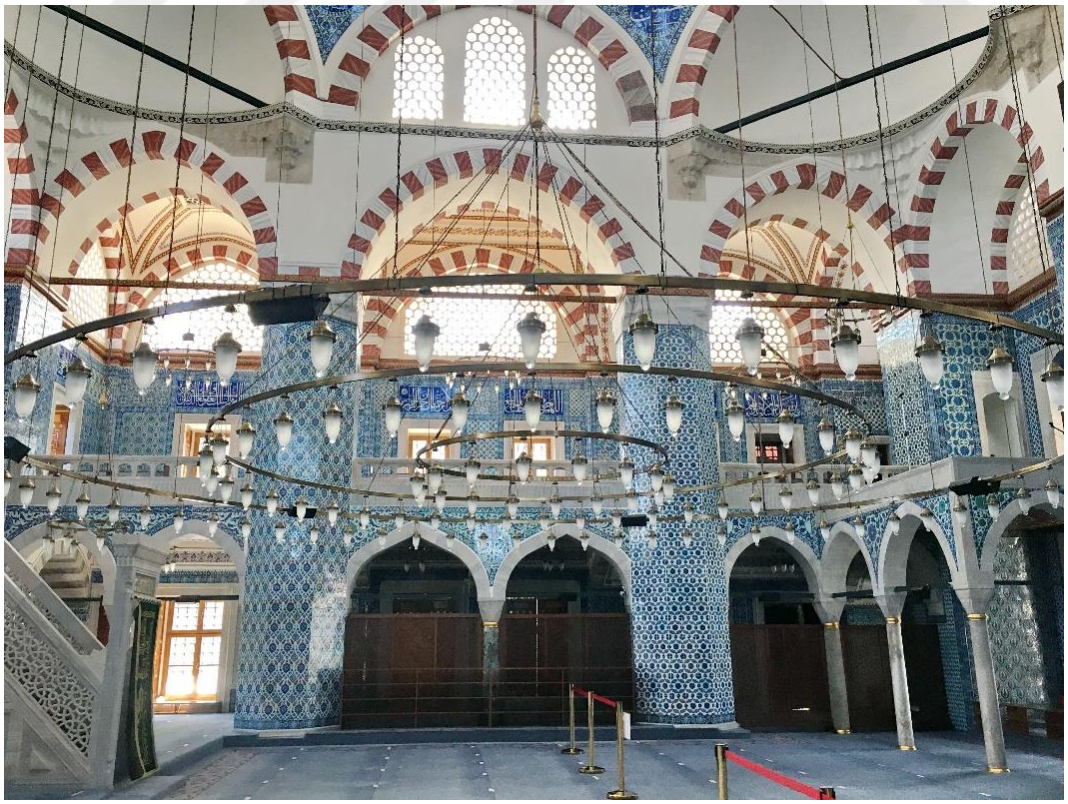
Fotoğraf 37: Harim Çinilerinden Detay (Müezzin Mahfili Fakulyaları, Dıştan).

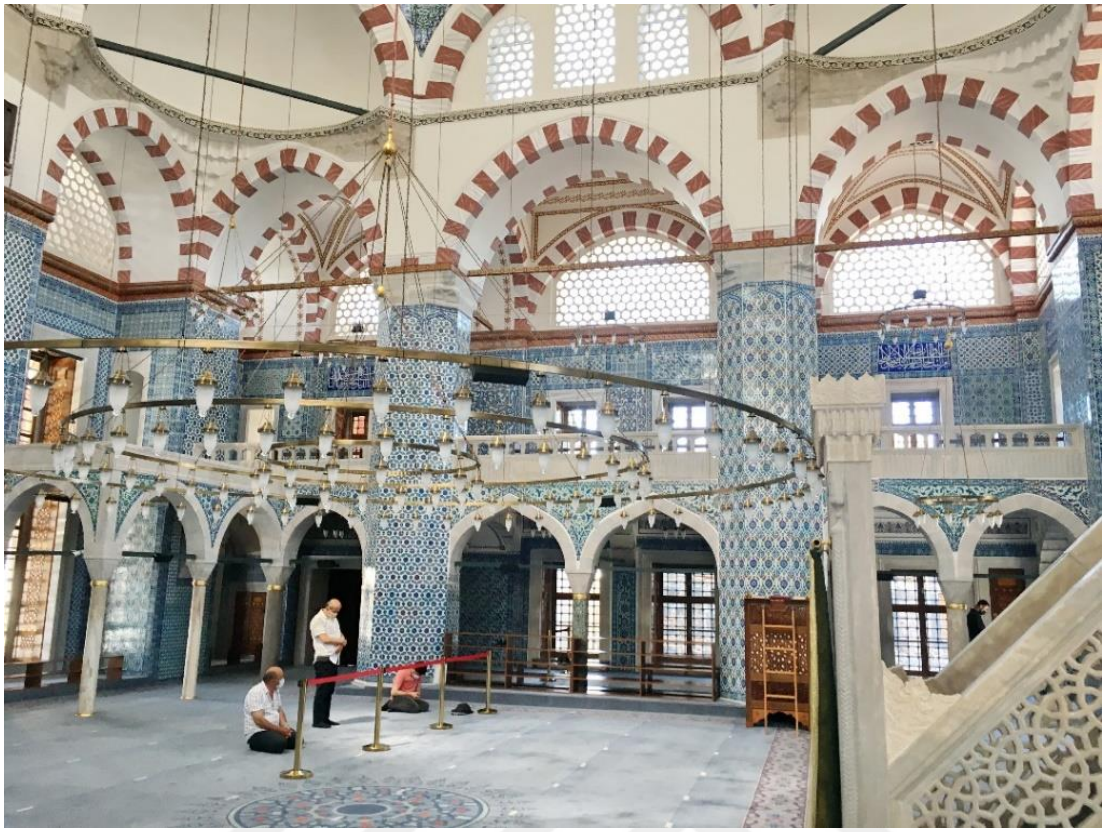
Fotoğraf 38: Harim Çinilerinden Detay (Müezzin Mahfili Fakulyaları, İçten).

Fotoğraf 39: Kıble Duvarından Genel Görünüm.

Fotoğraf 40: Batıdaki Mahfilden Görünüm.

Fotoğraf 41: Doğudaki Mahfilden Görünüm.

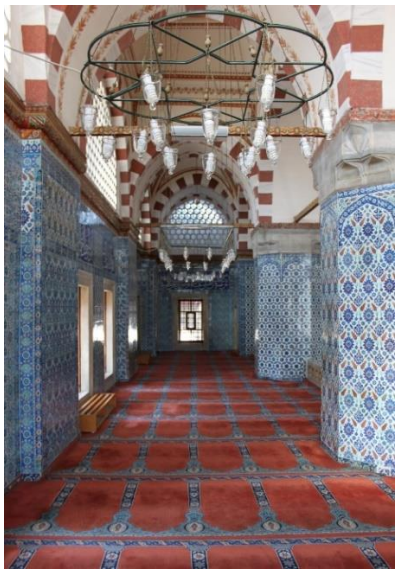
Fotoğraf 42: Harim Doğu Girişinin İçten Görünümü.

Fotoğraf 43: Doğu Mahfil Alt Kat Görünümü.

Fotoğraf 44: Mahfilin Üst Örtüsünden Detay.

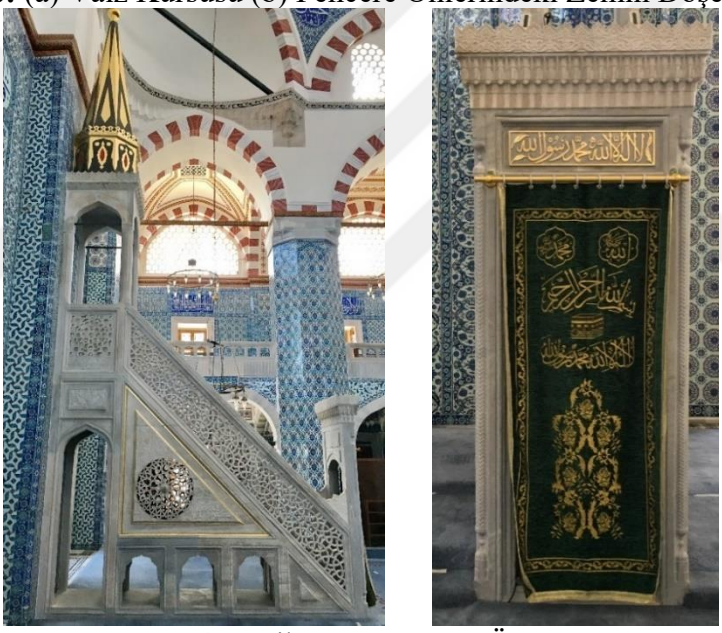

Fotoğraf 45 (a-b): Doğu Mahfil Üst Kat, Genel Görünümü ve Üst Örtüsünden Detay.

Fotoğraf 46 a-b: (a) Vaiz Kürsüsü (b) Pencere Önlerindeki Zemin Döşemeleri.

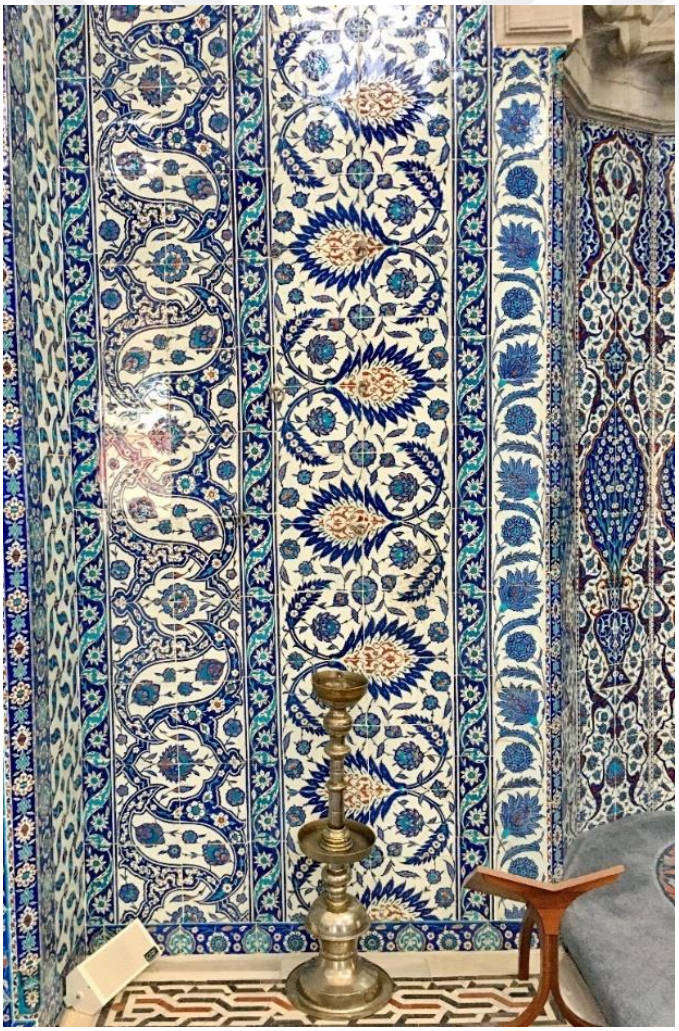
Fotoğraf 47: Mihraptan Yan ve Ön Görünüş.

Fotoğraf 48: Mihrap Bezemelerinden Detay.

Fotoğraf 49: Harim Çinilerinden Detay (Yan Mahfil Fakulyaları).

Fotoğraf 50 (a-b): (a) Mihrap Çinilerinden Detay (b) Minberin Köşk Kısmındaki Çini Bezemeler.

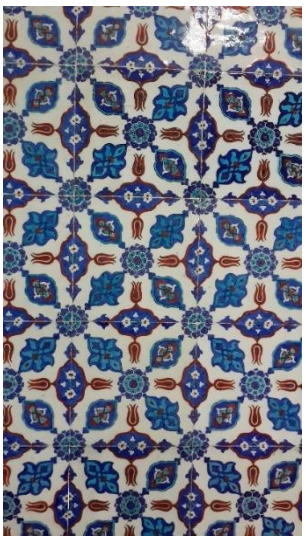

Fotoğraf 51 (a-b): Harim Çinilerden Detay, (a) Yan Mahfil Doğu Duvarı (b) Mihrap Duvarı Yazılı Levhalarından.

Fotoğraf 52: Duvar Çinilerinden Detay.

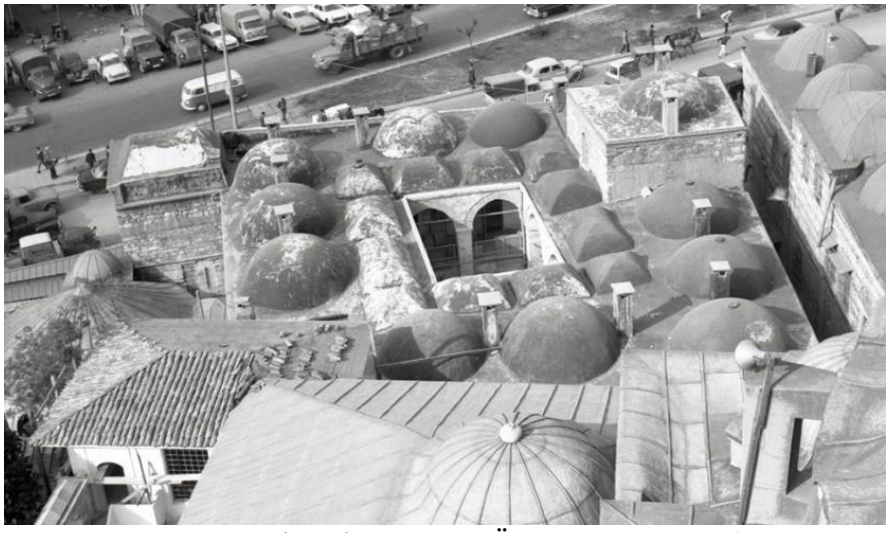

Fotoğraf 53: Duvar Çinilerinden Detay.

Fotoğraf 54: İstanbul, Küçük Çukur Han'ın Genel Görünümü.

Fotoğraf 55: Küçük Çukur Han'ın Kuzeydoğudan Görünümü (1967-69 Arasında)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 56: Küçük Çukur Han'ın Üstten Görünümü (1967-69)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 57: Küçük Çukur Han'ın Doğu Cephesi

Fotoğraf 58: Küçük Çukur Han Güney Cephesi (Doğudan görünümü)

Fotoğraf 59: Güney Cephede İç Avlu ve Üst Kat Girişleri

Fotoğraf 60: Güney Cephenin Görünümü (Batıdan).

Fotoğraf 61: Güney Cepheden Detay.

Fotoğraf 62: Küçük Çukur Han'ın Güneybatıdan Görünümü.

Fotoğraf 63: Küçük Çukur Han'ın Kuzey Cephesinden Detay.

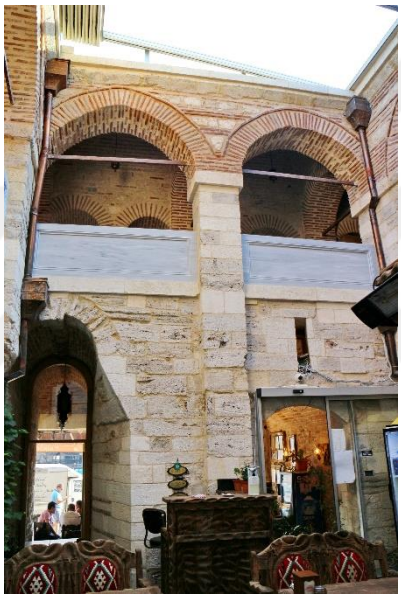
Fotoğraf 64 (a-b): Han Girişinin İçten Görünümü ve Han Girişi İçinde Üst Kat Geçiti.

Fotoğraf 65: Küçük Çukur Han Avlusundan Görünüm (Kuzey ve Yan Cepheler).

Fotoğraf 66: Küçük Çukur Han Avlusundan Detay (Batı ve Yan Cepheler).

Fotoğraf 67: Avlu Güney Cephesinden Görünüm.

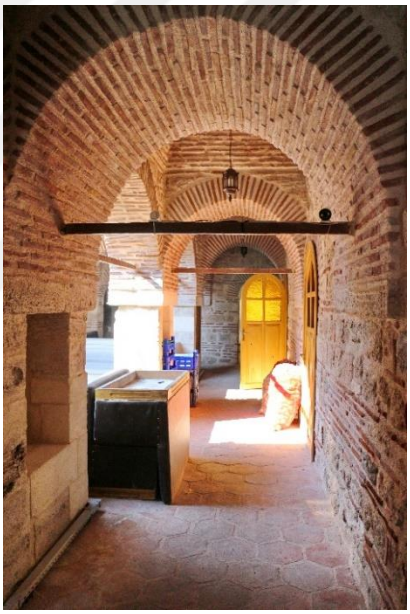

Fotoğraf 68: Avlu'nun Kuzey Cephesindeki Hücrelerden Görünüm.

Fotoğraf 69: Üst Kat Revakları ve Oda Girişleri.

Fotoğraf 70: Üst Kat Revaklarından Detay.

Fotoğraf 71: Üst Kat Odalarından Görünüm.

Fotoğraf 72: Üst Kat Odalarından Detay.

Fotoğraf 73: Büyük Çukur Han Güney Cephesi.

Fotoğraf 74: Büyük Çukur Han, Doğu Cephesinden Genel Görünüm.

Fotoğraf 75: Büyük Çukur Han'ın Kuzeydoğudan Görünümü

Fotoğraf 76: Büyük Çukur Han Kuzey Cephesi (Batıdan Görünüm).

Fotoğraf 77: Kuzey Cephede Üst Kat Girişi ve Cephe Detayı.

Fotoğraf 78: Kuzey Cepheden Detay.

Fotoğraf 79: Batı Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 80: Büyük Çukur Han Avlu Girişi (İçten) ve Örtü Sistemi.

Fotoğraf 81: Büyük Çukur Han'da Avluya İnen Basamaklar ve Örtü Sisteminden Görünüm.

Fotoğraf 82 (a-b): (a) Avlunun Giriş (Doğu) Cephesinden Görünüm (b) Güney Cephede Bodrum Kat Mekanları.

Fotoğraf 83: Avlunun Güneyinde 1. ve 2. Kat Cephelerinin Görünümü.

Fotoğraf 84: Avlunun Batı Cephesinden Görünüm

Fotoğraf 85: Avlunun Kuzey Cephesinde Muhdes Çıkma.

Fotoğraf 86: Üst Kat Revakları, İçten Görünüm
Kaynak: Aysel Başer.

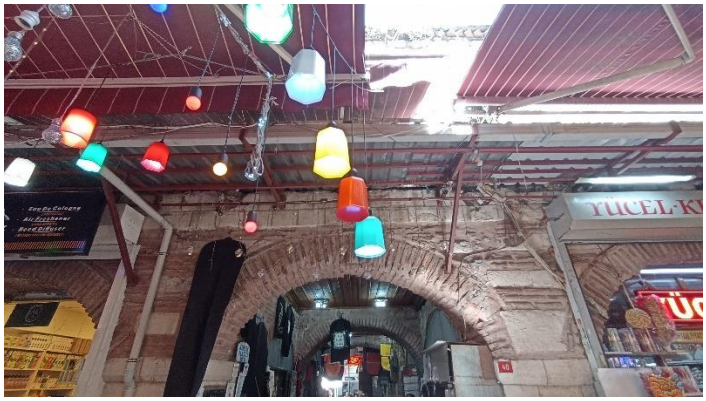

Fotoğraf 87: Üst Kat Revaklarından Detay
Kaynak: Aysel Başer.

Fotoğraf 88: Burmalı Han'ın Üstten Görünümü (1941 yılı),
Kaynak: VGMA.

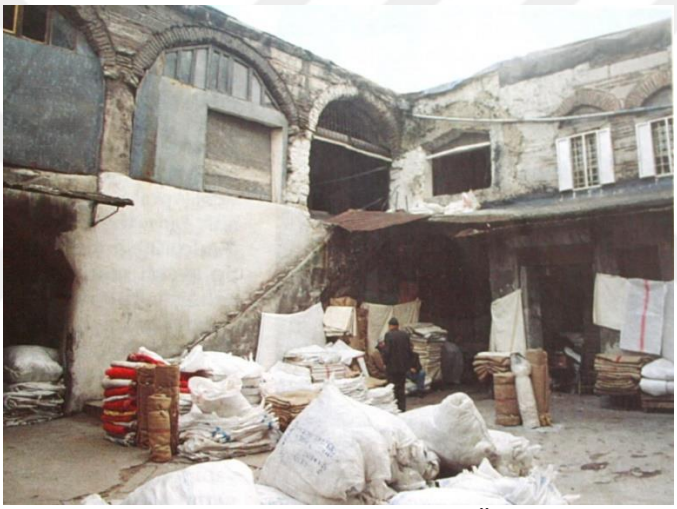

Fotoğraf 89 (a-b): Burmalı Han Giriş Kapıları: (a) Güney) (b) Batı Girişinden Kemer Detayı.

Fotoğraf 90: Burmalı Han'ın Camii Meydanından Görünümü.

Fotoğraf 91: Burmalı Han'ın Kuzeybatı Köşesinde, Üst Kat Revakları ve Merdiven, (1994 yılı) **Kaynak:** Yavuz Çakmak.

Fotoğraf 92: Burmaı Han, Avludan Batı Kanadın Görünümü.

Fotoğraf 93: Burmalı Han, Batıdan Doğu Kanadına Bakış.

Fotoğraf 94: Doğudaki Kanatta Oda Kalıntıları.

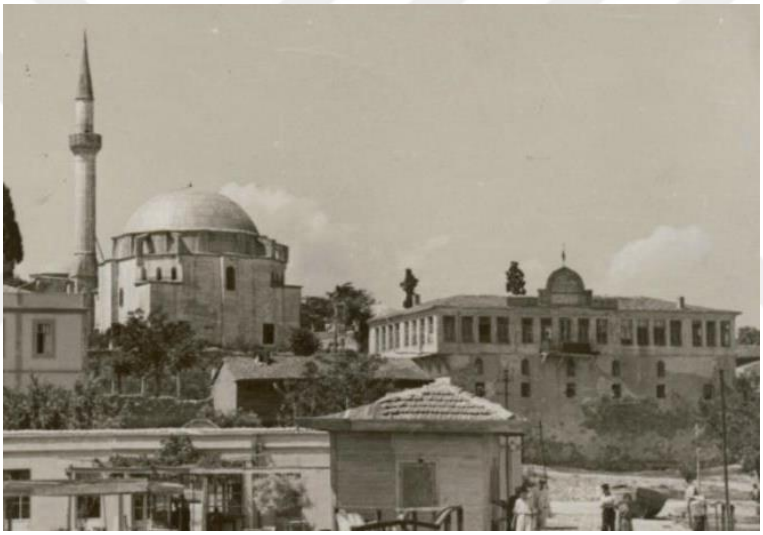

Fotoğraf 95 (a-b-c): Rüstem Paşa Külliyesi Çeşmesi: (a) Günümüzdeki Durumu, (b) 1965 Onarımı Öncesinde, (c) Onarım Sonrasında

Kaynak: (b-c) Vakıflar İstanbul 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 96: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ve Mekteb-i Rüşdiye, XIX. yüzyıl sonları
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 97: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ve Mekteb-i Rüşdiye, 1930 civarı
Kaynak: VGMA.

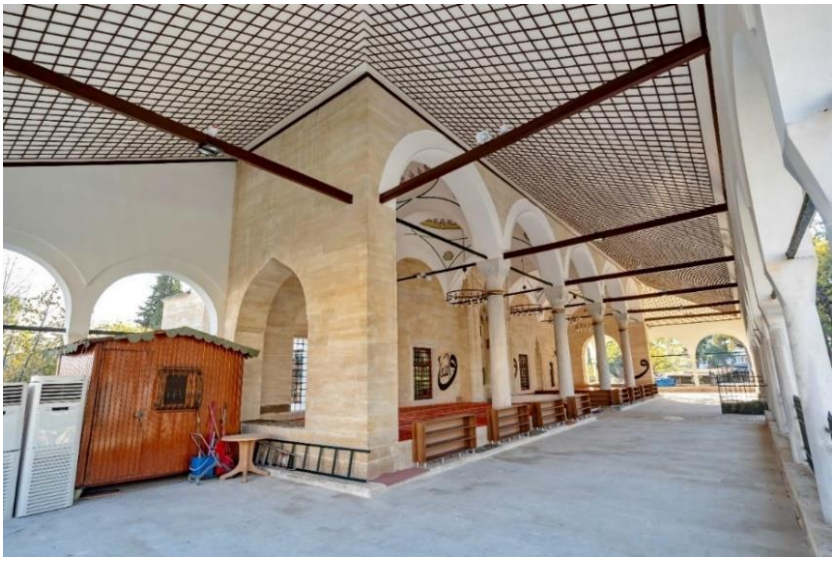
Fotoğraf 98: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü, 1930 Civarı
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 99: Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi Genel Görünümü,
Kaynak: Tekirdağ İl Kültür Turizm Müdürlüğü.

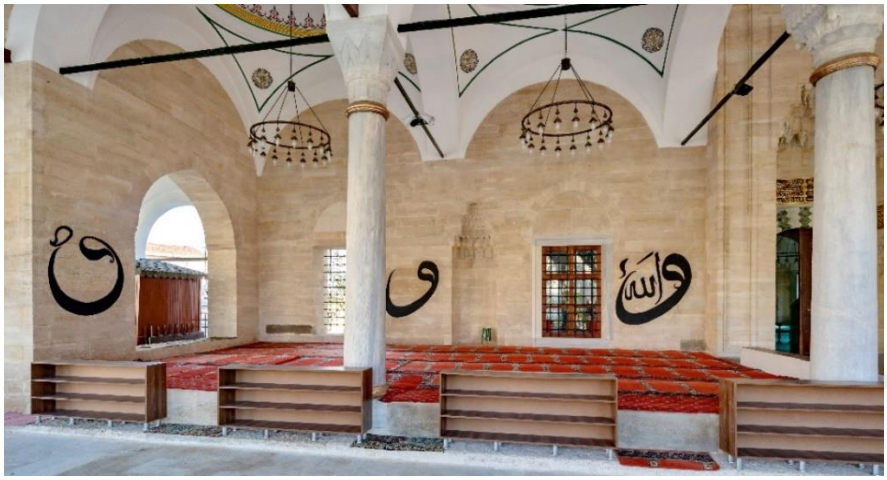
Fotoğraf 100: Son Cemaat Mahallinden Genel Görünüm.

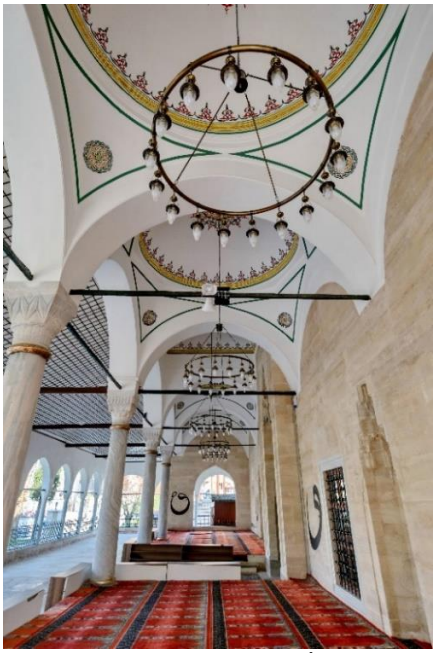
Fotoğraf 101: Son Cemaat Mahallinden Detay..

Fotoğraf 102: Son Cemaat Mahallinden Detay.

Fotoğraf 103: Son Cemaat Mahallinden Detay.

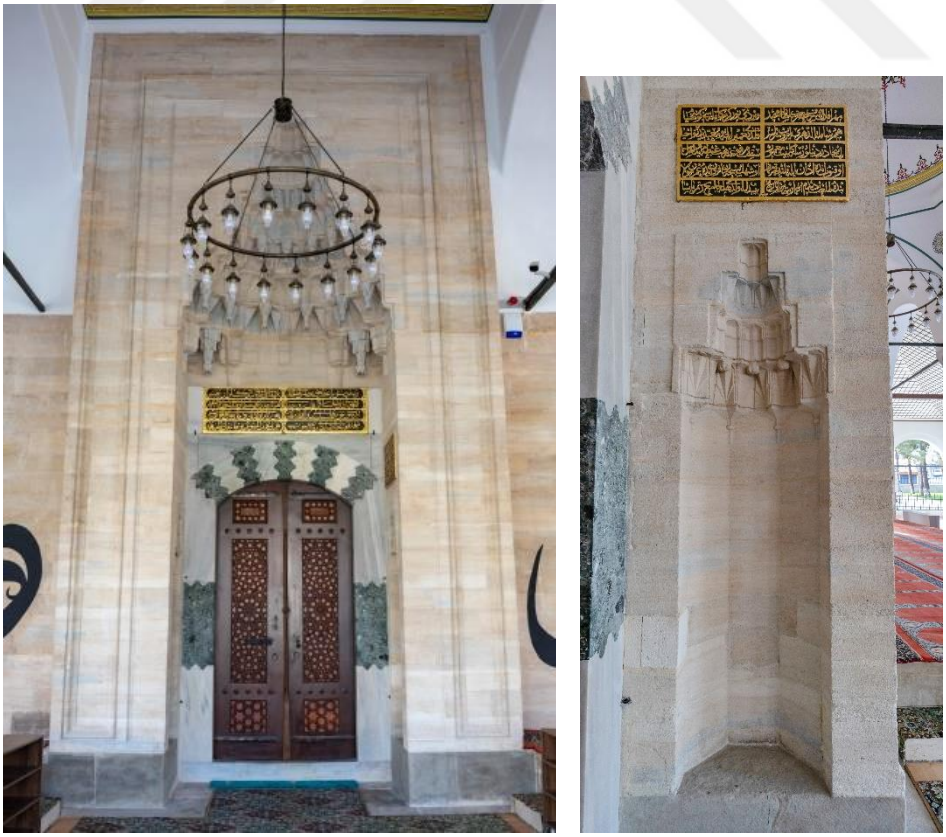
Fotoğraf 104: İç Son Cemaat Revak ve Örtü Sisteminden Görünüm.

Fotoğraf 105: İnşa Kitabesinden Görünüm.

Fotoğraf 106: Caminin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf 107: Taçkapıdan Görünüm ve Yan Niş Detayı.

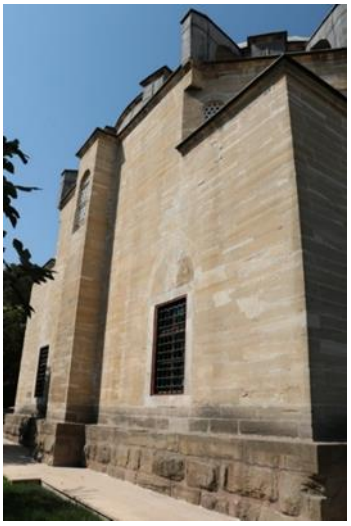
Fotoğraf 108: Camii Şadırvanı ve Avlu Giriş Kapısı.

Fotoğraf 109: Şadırvandan Sütun Başlıklarından Detay.

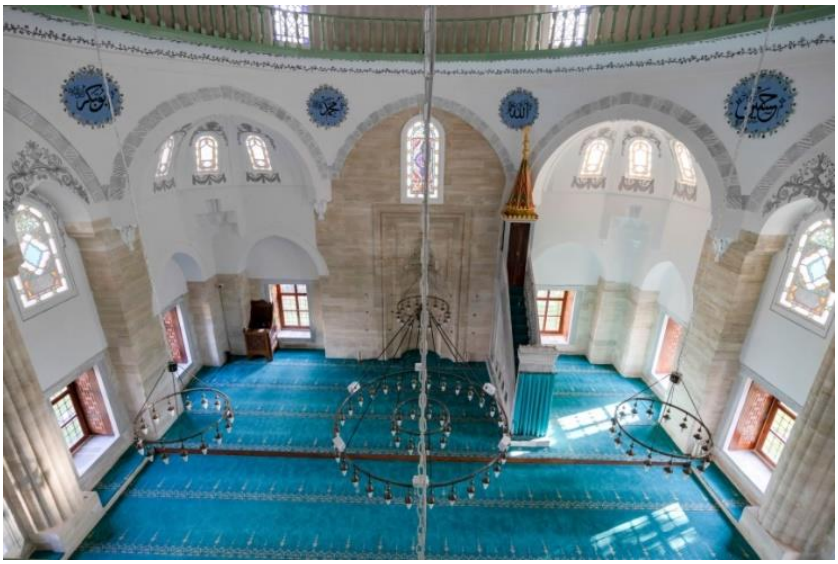
Fotoğraf 110: Camii'nin Batı ve Güney Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 111: Camii'nin Güney Cephesinden Görünüm.

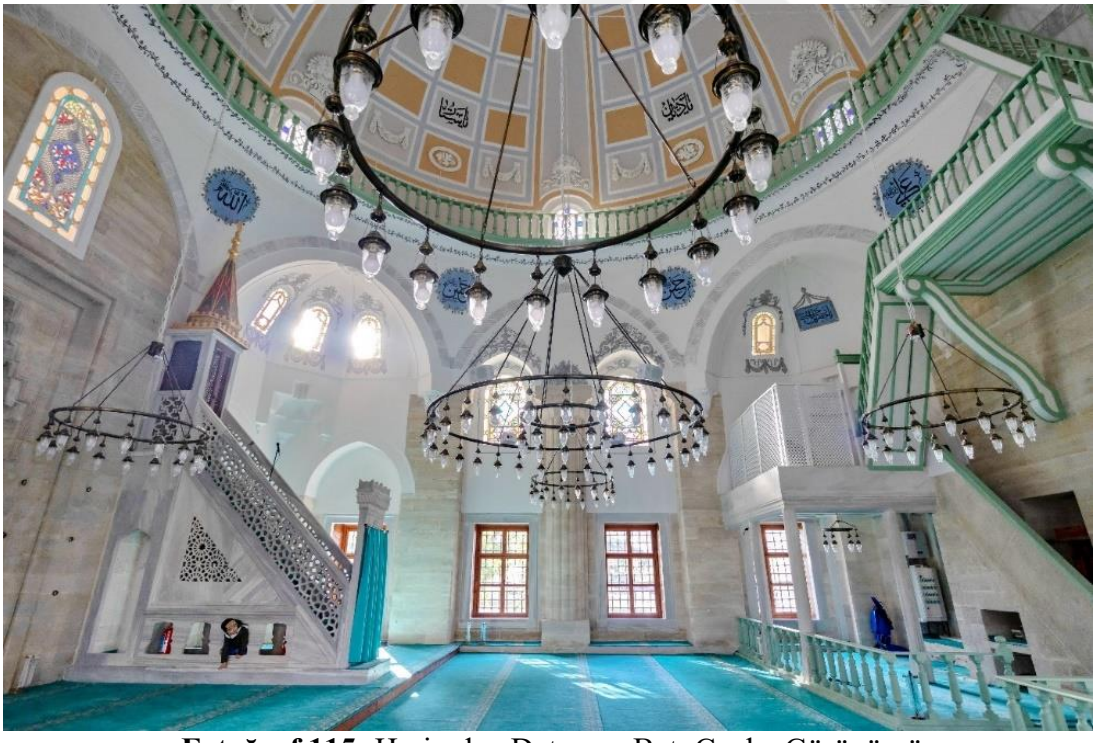
Fotoğraf 112: Caminin Doğu Cephesinden Görünüm.

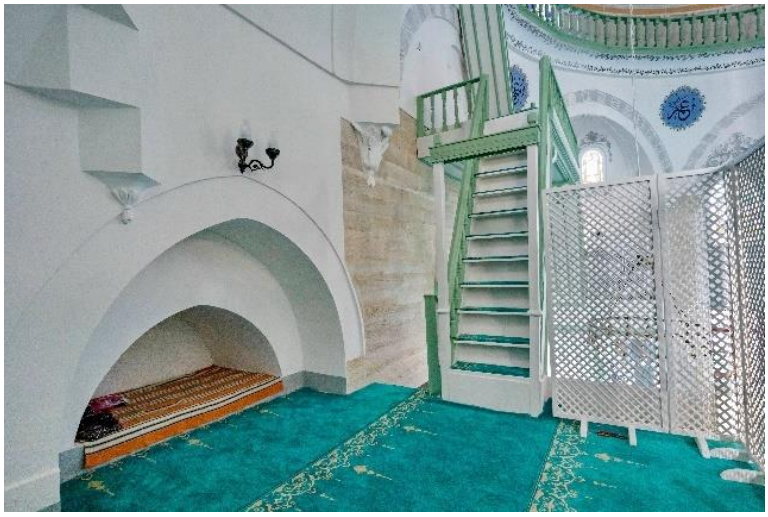
Fotoğraf 113: Caminin Hariminden Genel Görünüm.

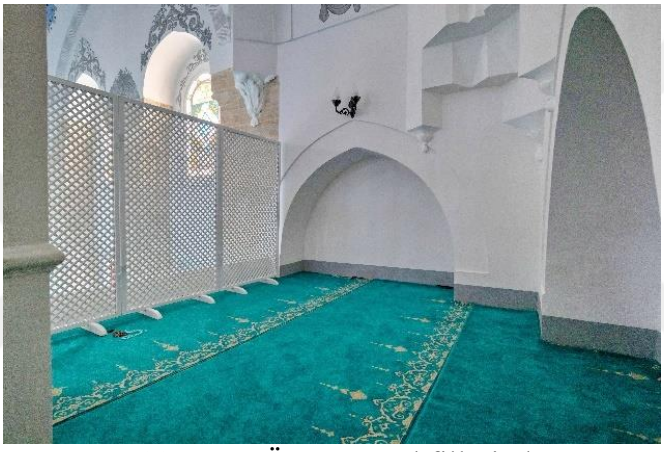

Fotoğraf 114: Harimin Kuzey Duvarında Görünüm.

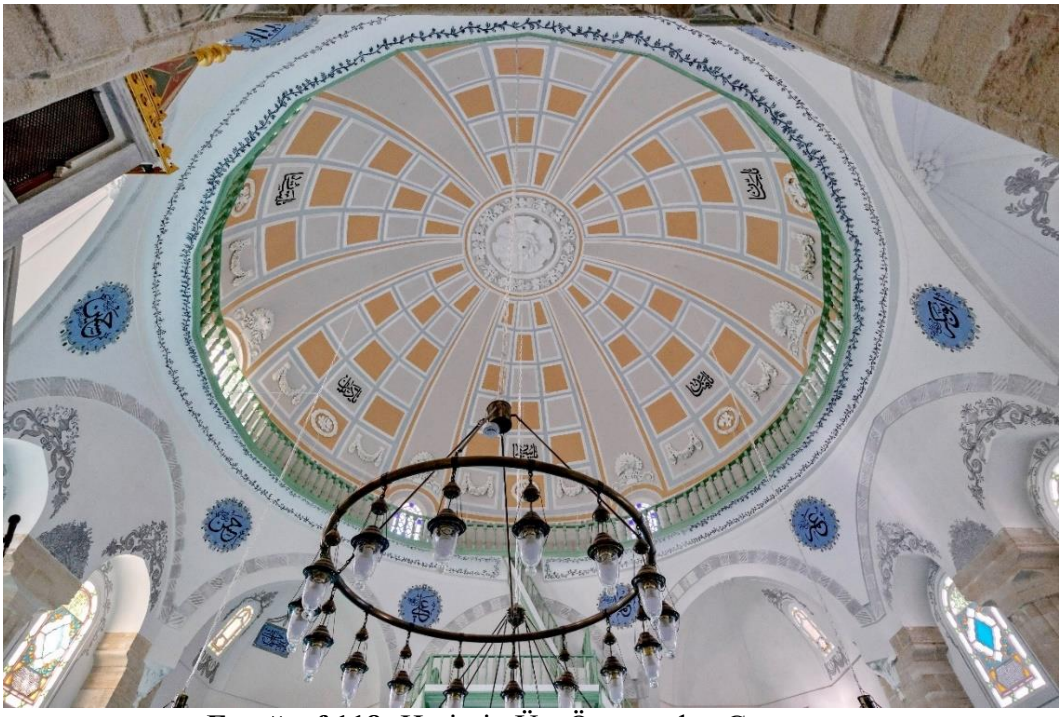

Fotoğraf 115: Harimden Detay ve Batı Cephe Görünümü.

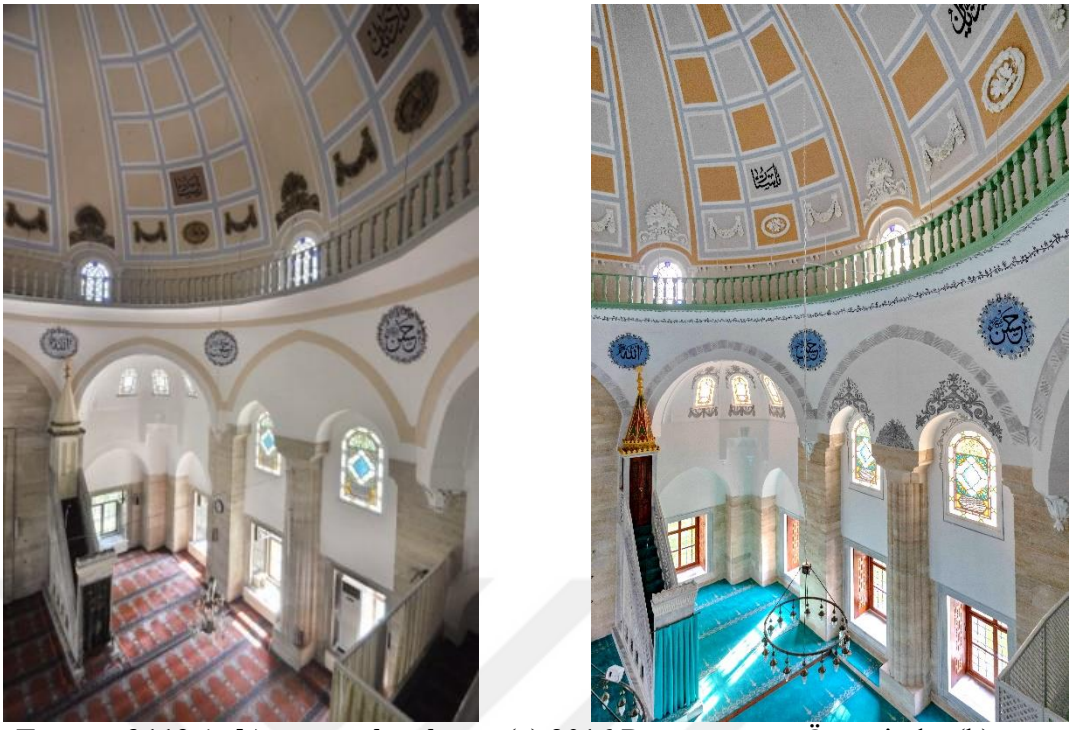

Fotoğraf 116-117: Üst Kat Mahfillerinden Detay.

Fotoğraf 118: Harimin Üst Örtüsünden Görünüm.

Fotoğraf 119 (a-b): Harimden detay: (a) 2016 Restorasyonu Öncesinde, (b) Restorasyon sonrası (2019).

Fotoğraf 120: Restorasyon (2017-2019) Sırasında Ortaya Çıkarılan Kalemişlerinden Detay.

Fotoğraf 121: Caminin Kubbe Çevresindeki Alçı Süslemelerden Detay

Fotoğraf 122: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi, Güneydoğudan Görünümü
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 123: Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi, Güney Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 124: Medresenin Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 125: Medresenin İçeriden Görünümü
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 126: Medresenin Güney Duvarından Detay
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 127: Medresenin Ana (Batı) Girişi.

Fotoğraf 128: Sonradan Yapılan Mektepten Merdiven ve Taşıyıcı Kalıntıları.

Fotoğraf 129: Avludaki Merdiven Kalıntısından Detay.

Fotoğraf 130: Medresenin İçinden Genel Görünüm.

Fotoğraf 131: Medresenin İçinden Genel Görünüm.

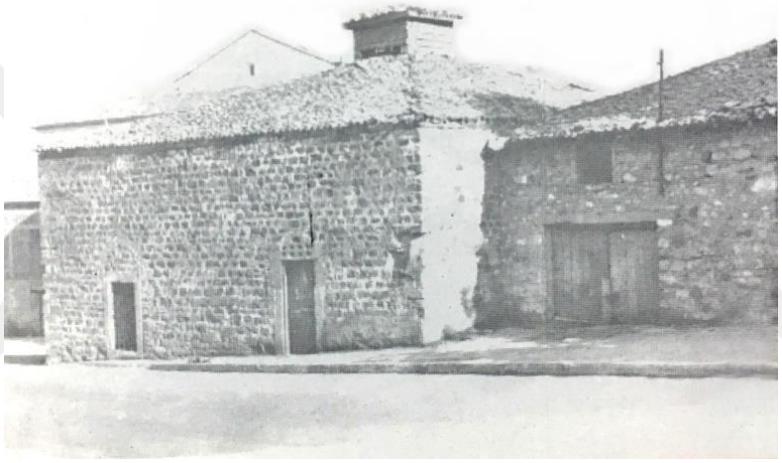
Fotoğraf 132: Medrese Pencerelerinden Detay.

Fotoğraf 133: Dershanenin Güneydoğudan Görünümü.

Fotoğraf 134: Dershanenin İçi ve Üst Örtüsünden Genel Görünüm.

Fotoğraf 135: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın Kuzeyden Görünümü (1971 Yılı)
Kaynak: M. Tunçel.

Fotoğraf 136: Tekirdağ Rüstem Paşa Hamamı'nın Kuzeyden Görünümü (2019).

Fotoğraf 137: Hamamı'nın Erkekler Bölümü Doğu Cephesi (1971)
Kaynak: M.Tunçel.

Fotoğraf 138: Hamamın Kuzeydoğudan Görünümü.

Fotoğraf 139: Hamamın Güeydoğudan Görünümü.

Fotoğraf 140: Hamamın Güney Cephesindeki Ek Yapı.

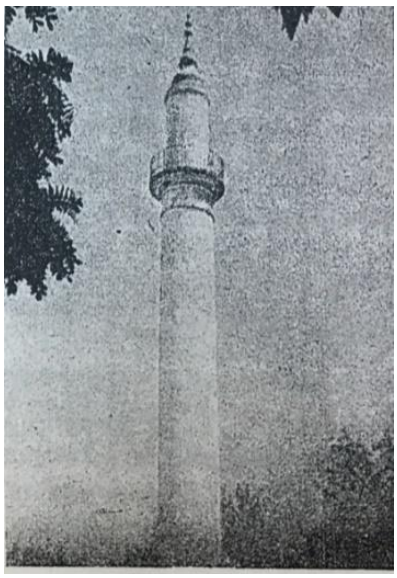
Fotoğraf 141-142: Hamamın İç Kısmından (Erkekler Bölümü) Görünüm.

Fotoğraf 143: Tekirdağ Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde, Altında "*Orta Camii ve Rüstem Paşa Çeşmesi*" Yazılı, Tarihsiz Suluboya Tablo.

Fotoğraf 144: Sapanca Halk Eğitim Merkezi İnşası (1942-1949) Sırasında Arka Plandaki Rüstem Paşa Cami Minaresi
Kaynak: Kocaeli KVKBK Arşivi.

Fotoğraf 145: Sapanca Rüstem Paşa Camii Minaresine Ait Eski Bir Fotoğraf (1942-49)
Kaynak: Hayrettin Uysal.

Fotoğraf 146: Sapanca Rüstem Paşa Cami Genel Görünümü (1988 Yılı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 147: Sapanca Rüstem Paşa Cami Genel Görünümü (2018 Yılı).

Fotoğraf 148: Cami Minaresinden Detay (2018).

Fotoğraf 149: Caminin Kuzey Cephesi (2018).

Fotoğraf 150: Caminin Kuzey Cephesinden Detay (2019).

Fotoğraf 151: Caminin Son Cemaat Mahallinden Görünüm.

Fotoğraf 152: Son Cemaat Mahalli Üs Kat Girişi Yanında, Yapının İkinci İnşa Kitabesi

Fotoğraf 153: Son Cemaat Mahallinin Üs Katından Görünüm.

Fotoğraf 154: Camii Giriş Kapısı.

Fotoğraf 155: Sapanca Rüstem Paşa Cami Harimi.

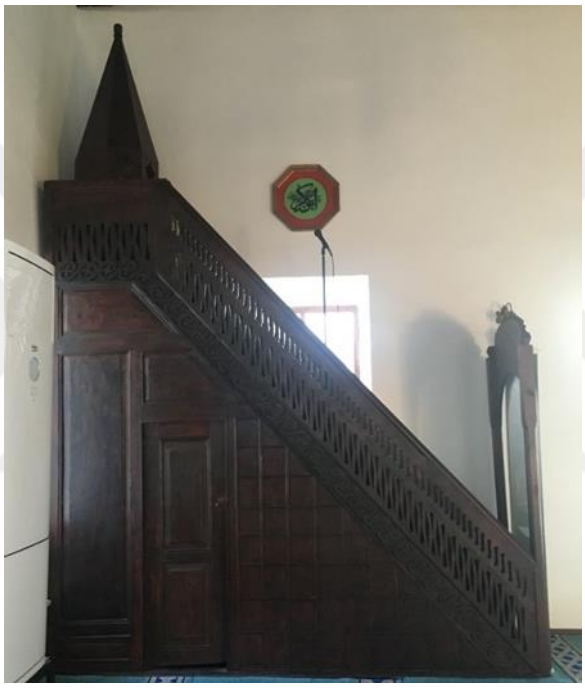
Fotoğraf 156: Harimin Kuzey Cephesi ve Mahfillerin Görünümü.

Fotoğraf 157: Üst Kat (Kadınlar) Mahfilinden Görünüm.

Fotoğraf 158: Camii'nin Ahşap Tavanı.

Fotoğraf 159: Sapanca Rüstem Paşa Camii Minberi.

Fotoğraf 160: Hamamın Yıkıldığı Sene Çekilen Eski Bir Fotoğraf, 1988 Yılı
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 161: Rüstem Paşa Hamamı Temel İzleme Kazısı Öncesinde Kazı Alanı ve Kuzeydoğu Duvarının Görünümü
Kaynak: Kocaeli KVKBK Arşivi.

Fotoğraf 162: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı Kalıntıları (Temel İzleme Kazısı Sonrası)
Kaynak: Kocaeli KVKBK Arşivi.

Fotoğraf 163: Rüstem Paşa Hamamı Kalıntılarının Günümüzdeki Durumu.

Fotoğraf 164: Sapanca Rüstem Paşa Hamamı Kalıntılarından Detay.

Fotoğraf 165: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii'nin Yeniden Yapılışı Sırasında, (1937 Yılı)

Kaynak: Fariz Demir.

Fotoğraf 166: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii Giriş Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 167: Büyükkarıştıran Rüstem Paşa Camii'nin Kuzeybatıdan Görünümü.

Fotoğraf 168: Camii'nin Batı Cephesi.

Fotoğraf 169: Camii'nin Güney Cephesi.

Fotoğraf 170: Camii'nin Güney ve Batı Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 171: Minarenin Genel Görünümü.

Fotoğraf 172: Camii'nin Dıştaki Son Cemaat Mahalli.

Fotoğraf 173: Caminin Üst Kata Geçit Veren (İçteki) Son Cemaat Mahalli.

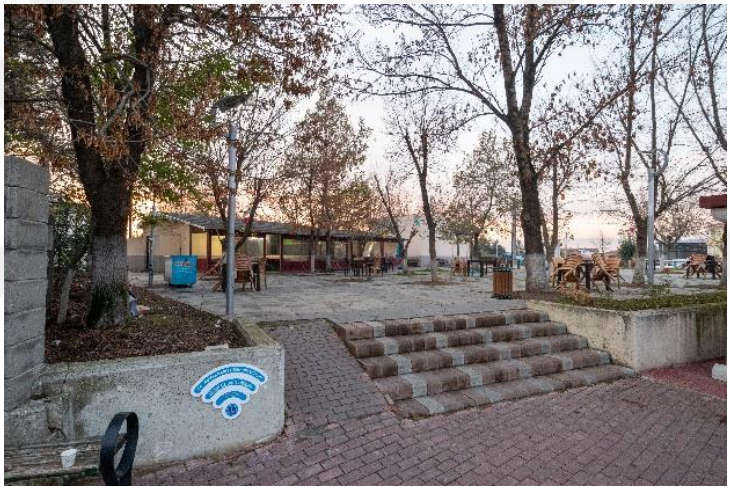
Fotoğraf 174: Cami Hariminden Görünüm.

Fotoğraf 175: Harimin Kuzeyindeki Mahfilden Görünüm.

Fotoğraf 176: Harimin Doğu Duvarından Görünüm.

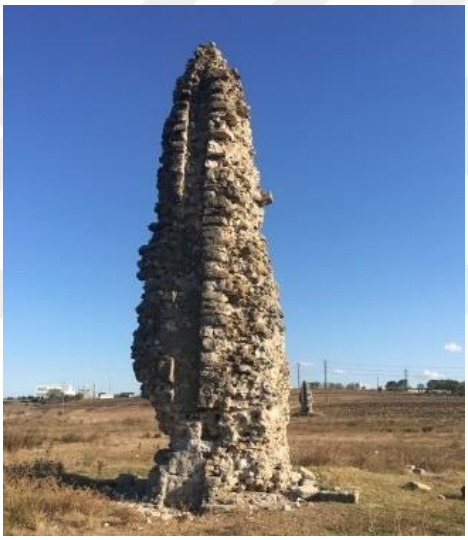
Fotoğraf 177: Caminin Kuzeyinde, Vaktiyle Hanın Yer Aldığı Alandan Görünüm.

Fotoğraf 178: Büyükkarıştıran'daki Su Terazilerinin Genel Görünümü (T3'ten T1'e Doğru)

Fotoğraf 179: Büyükkarıştıran 1 Nolu Su Terazisinden Görünüm.

Fotoğraf 180: Büyükkarıştıran 2 Nolu Su Terazisi.

Fotoğraf 181: Büyükkarıştıran 3 Nolu Su Terazisi.

Fotoğraf 182: Yalova Rüstem Paşa Camii Giriş Cephesi (2010 Yılı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 183: Yalova Rüstem Paşa Cami Genel Görünümü.

Fotoğraf 184: Yalova Rüstem Paşa Camii, Giriş Cephesinden Görünüm

Fotoğraf 185: Yalova Rüstem Paşa Camii'nin Güneybatıdan Görünümü.

Fotoğraf 186: Yalova Rüstem Paşa Camii'nin Güney Cephesi.

Fotoğraf 187: Yalova Rüstem Paşa Camii'nin Doğu Cephesi

Fotoğraf 188: Yalova Rüstem Paşa Camii Minaresi.

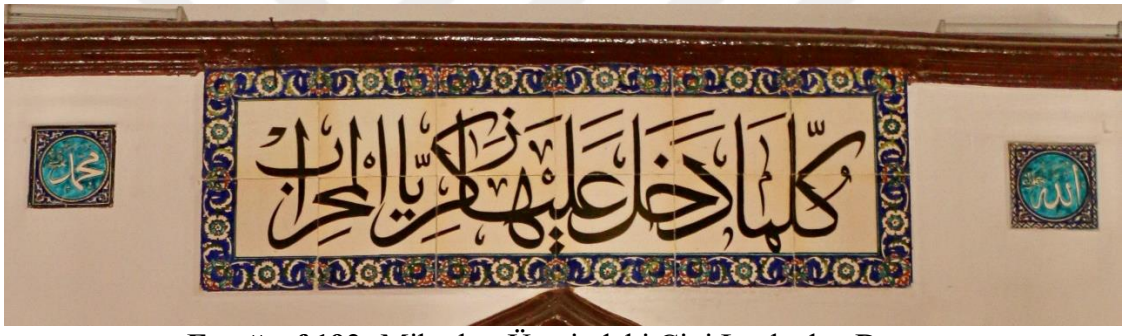
Fotoğraf 189: Camii'nin Hariminden Görünüm.

Fotoğraf 190: Harimin Kuzey Cephesi ve Mahfilden Görünüm

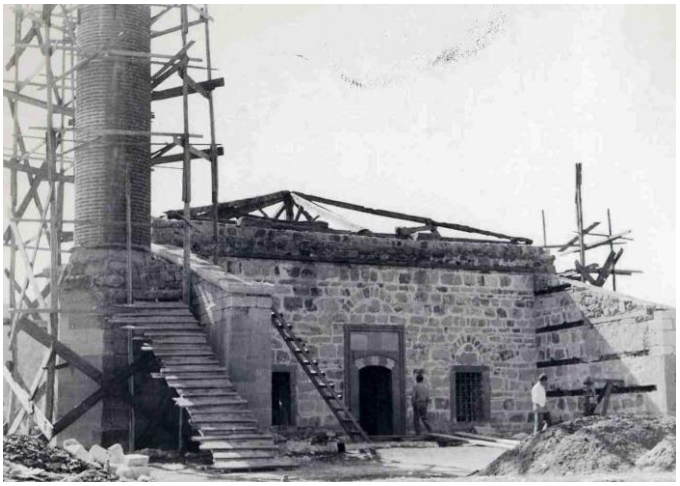
Fotoğraf 191: Harimin Batı Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 192: Mihrabın Üzerindeki Çini Levhadan Detay.

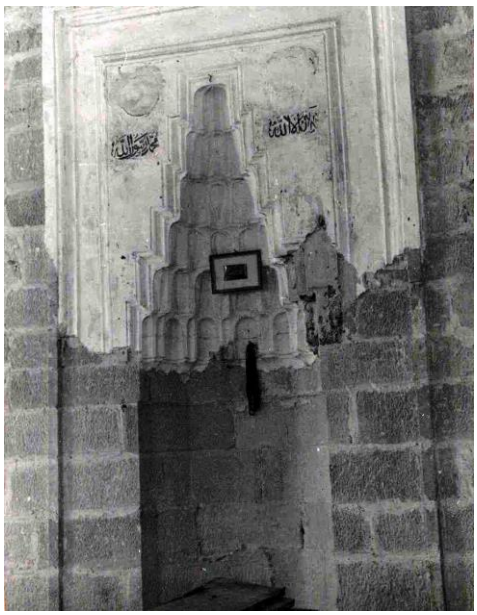
Fotoğraf 193: Kastamonu Talipler Köyü Rüstem Paşa Camii'ne Ait Eski Bir Fotoğraf
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 194: Caminin Onarımı Sırasında Çekilmiş Eski Bir Fotoğrafı
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 195: Caminin Onarımı Sırasında Çekilmiş Eski Bir Fotoğrafı
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 196: Camiye Ait Eski Bir Fotoğraf
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 197: Talipler Köyü'ndeki Rüstem Paşa Camii'nin Genel Görünümü.

Fotoğraf 198: Caminin Giriş Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 199: Caminin Kıble ve Batı Cephesi.

Fotoğraf 200: Caminin Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 201: Kastamonu Rüstem Paşa Camii Minaresi.

Fotoğraf 202: Harimin Kıble Duvarından Görünüm.

Fotoğraf 203: Harimin Kuzey Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 204: Harimin Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 205: Caminin Bindirme Tekniğindeki Tavanından Görünüm.

Fotoğraf 206: Mihraptan Görünüm.

Fotoğraf 207: Minberden Görünüm ve Geçit Kısmı Tavanından Süsleme Detayı.

Fotoğraf 208: 1975 Onarımı Sırasında Osmaneli Rüstem Paşa Camii'nden Görünüm
Kaynak: VGMA.

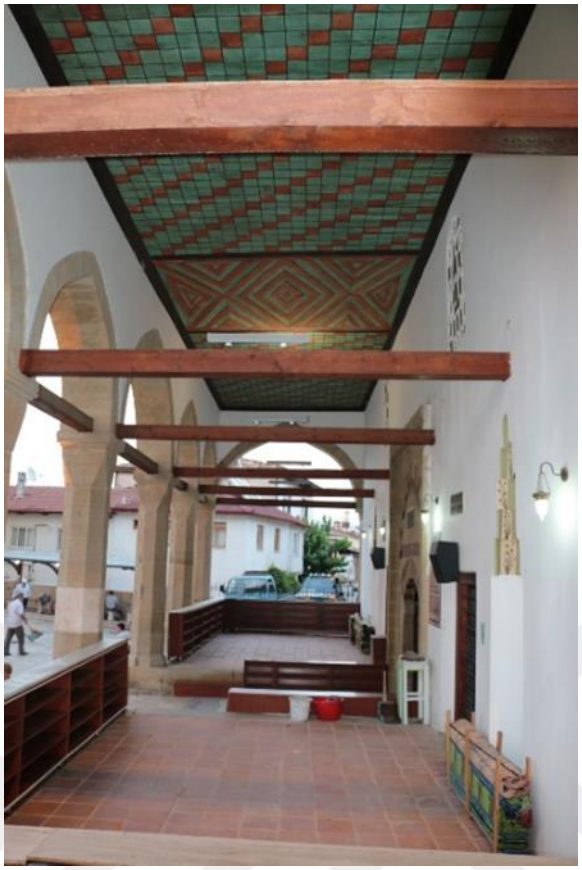
Fotoğraf 209: Osmaneli Rüstem Paşa Camii'nden Duvar Detayı (2005 Yılı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 210: Rüstem Paşa Camii Hariminden Detay (2005 Yılı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 211: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Genel Görünümü.

Fotoğraf 212: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Mahallinden Detay.

Fotoğraf 213: Osmaneli Rüstem Paşa Camii Taçkapısı.

Fotoğraf 214: Taçkapının Üzerindeki Kitabe.

Fotoğraf 215: Girişin Batısında Bulunan Rüstem Paşa'ya Ait Değirmen Kitabesi.

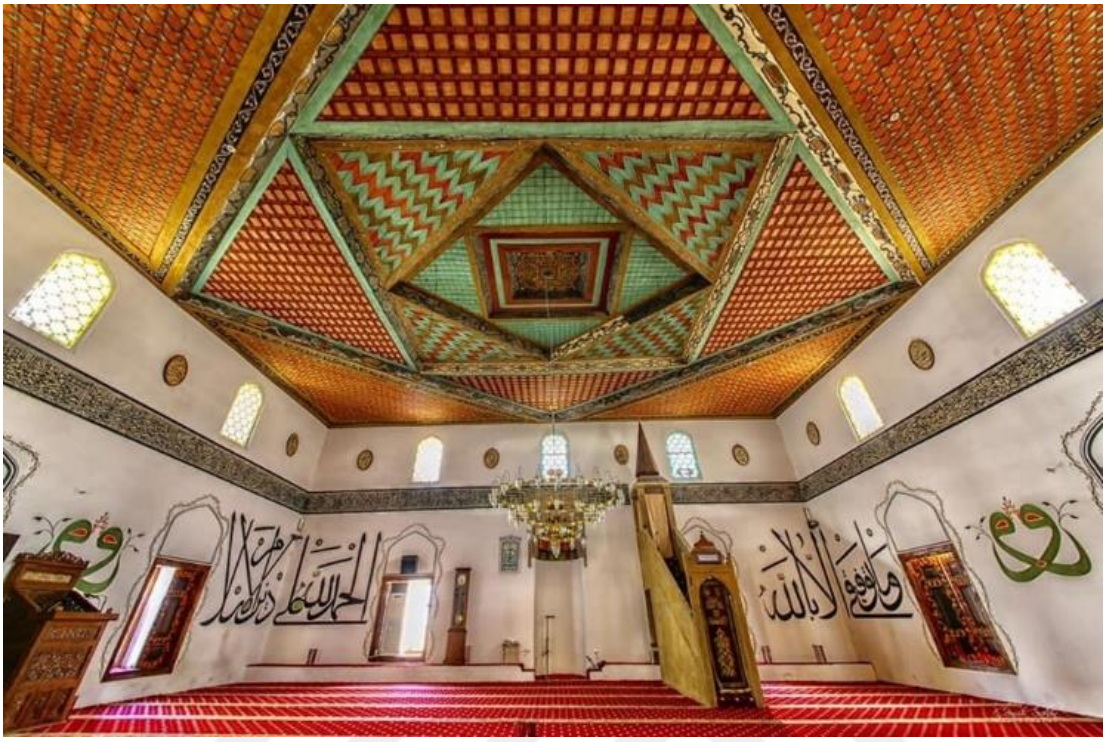
Fotoğraf 216: Girişin Doğusundaki Onarım Kitabesi.

Fotoğraf 217: Camii Minare Girişi ve Şerefe Kısmından Detay.

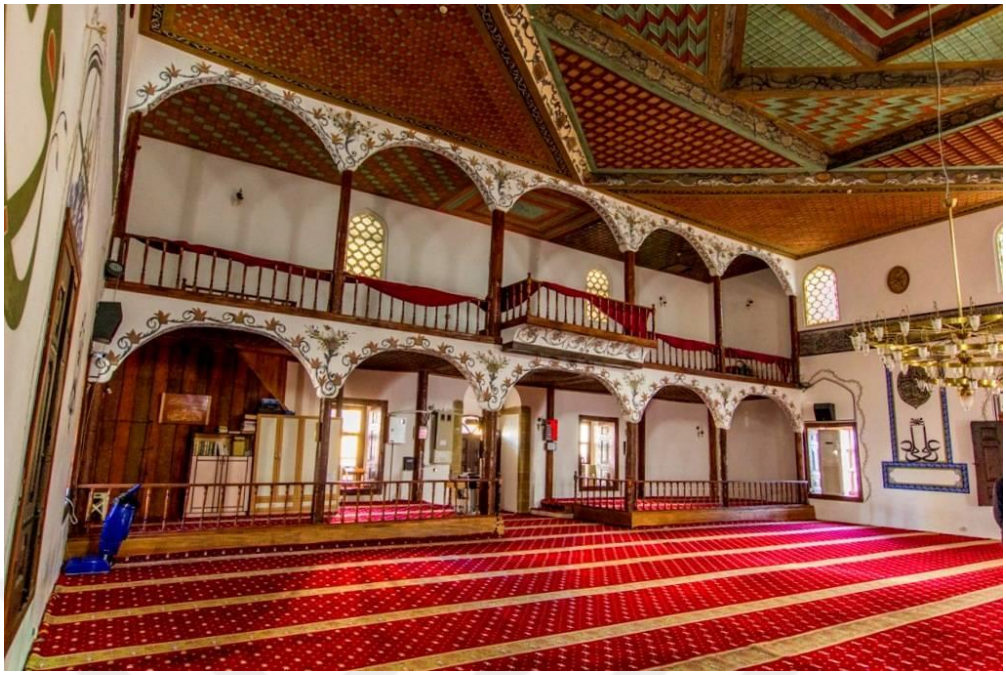
Fotoğraf 218: Camii'nin Güney Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 219: Harimin Genel Görünümü.

Fotoğraf 220: Camii'nin Tavan Süslemelerinden Detay.

Fotoğraf 221: Harimin Kuzeyindeki Mahfilden Görünüm.

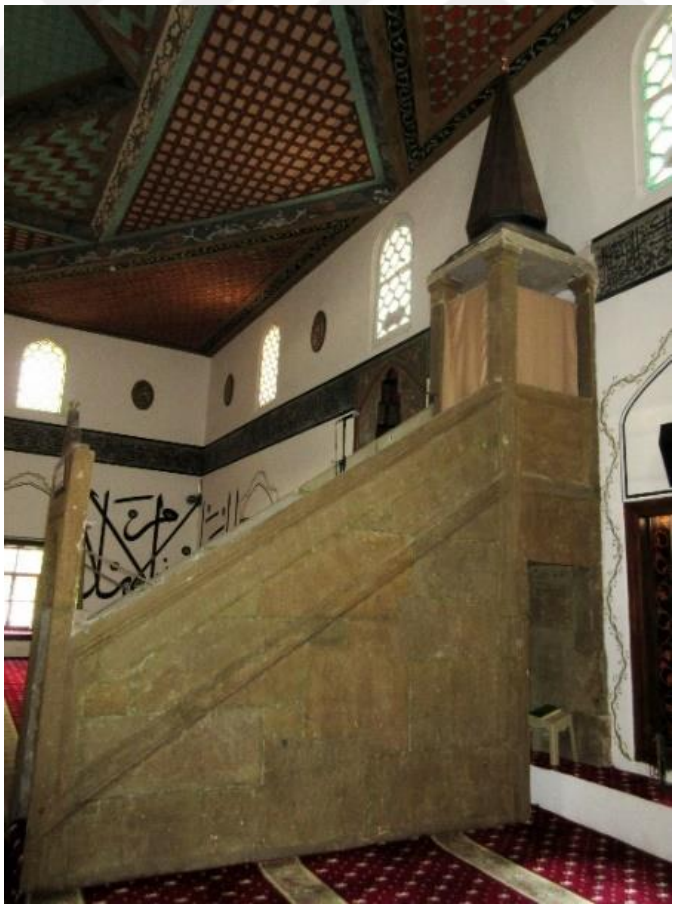
Fotoğraf 222 (a-b): Mahfil Tavanın ve Mahfil Süslemelerinden Detay.

Fotoğraf 223: Harimin Doğu Duvarından Detay.

Fotoğraf 224: Cami Mihrap ve Dolap Kapaklarından Detay

Fotoğraf 225: Minberin Genel Görünümü

Fotoğraf 226: Camii'deki Kâbe Tasvirli Çini Pano.

Fotoğraf 227 a-b-c: (a)Türk İslam Eserleri Müzesi **(b)** Atina Benâki Müzesi **(c)** Paris Louvre Müzesi, Kâbe Tasvirli Çini Pano Örnekleri

Kaynak: Fatma Çetin.

Fotoğraf 228: 1840 Tarihli Usta Kitabesi ve Harimin Kalem İşlerinden Detay.

Fotoğraf 229: Bolvadin Çarşı Camii Genel Görünümü.

Fotoğraf 230: Bolvadin İmaret/Lala Sinan Paşa Camii.

Fotoğraf 231: Urla Rüstem Paşa Camii, Kuzeybatıdan Görünüm.

Fotoğraf 232: Caminin Kuzey Cephesinden Detay.

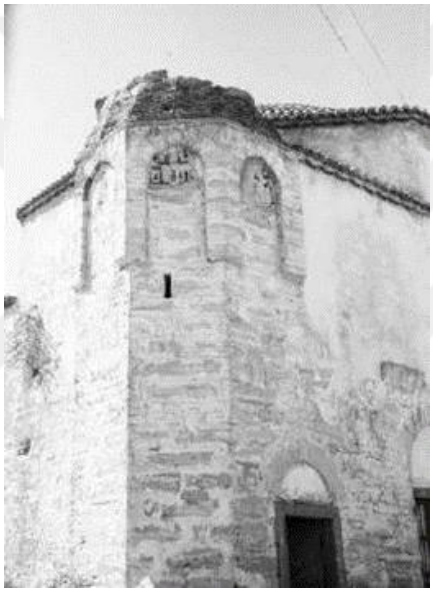
Fotoğraf 233: Camii'nin Kuzey Cephesi (1980 Yılı**)**
Kaynak: Veli Mustafa Yönder.

Fotoğraf 234: Urla Rüstem Paşa Camii Doğu Cephesi.

Fotoğraf 235: Camii'nin Güneybatıdan Görünümü.

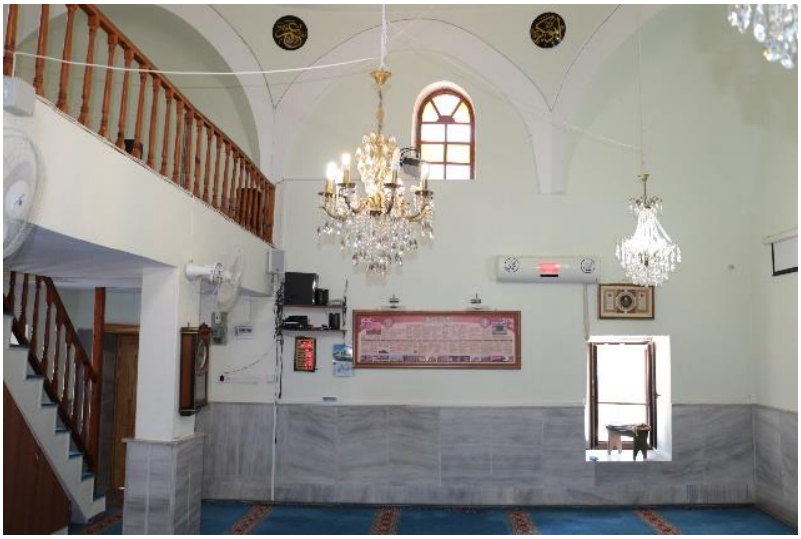

Fotoğraf 236a-b: Minarenin 1980 ve 2017 yılındaki Durumları
Kaynak: Veli Mustafa Yönder.

Fotoğraf 237: Mihrap ve Minberden Görünüm.

Fotoğraf 238: Harimin Doğu Duvarından Görünüm.

Fotoğraf 239: Harimin Kuzeyinde Muhdes Kadınlar Mahfili.

Fotoğraf 240: Harimin Üst Örtüsünden Detay.

Fotoğraf 241: Rüstem Paşa Türbesi Genel Görünüm.

Fotoğraf 242: Rüstem Paşa Türbesi Genel Görünüm.

Fotoğraf 243: Rüstem Paşa Türbesi'nden Detay.

Fotoğraf 244: Rüstem Paşa Türbesi, Ön Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 245: Türbenin Giriş Revağından Detay.

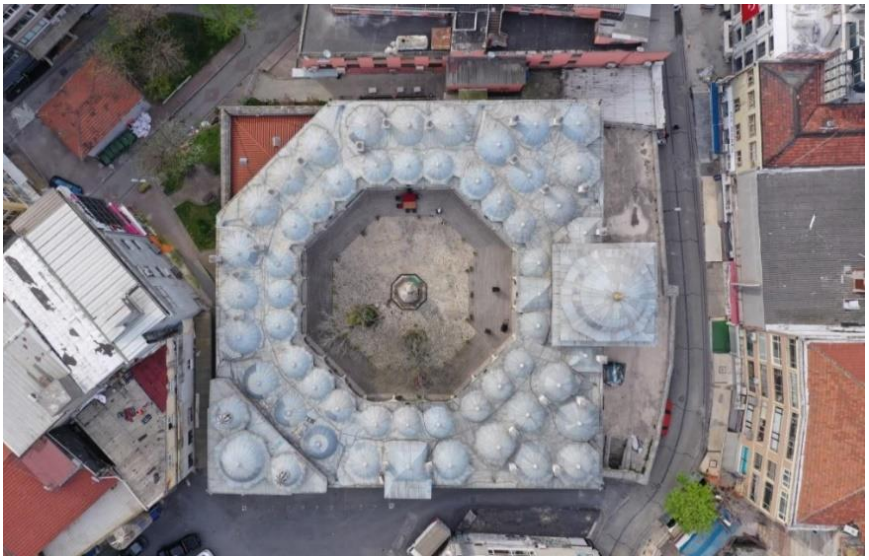
Fotoğraf 246: Kitabeden Görünüm.

Fotoğraf 247: Türbenin İçinden Görünüm
Kaynak: https://www.flickr.com/photos/sinandogan/15295254040.

Fotoğraf 248: Türbenin Çinilerinden Detay.

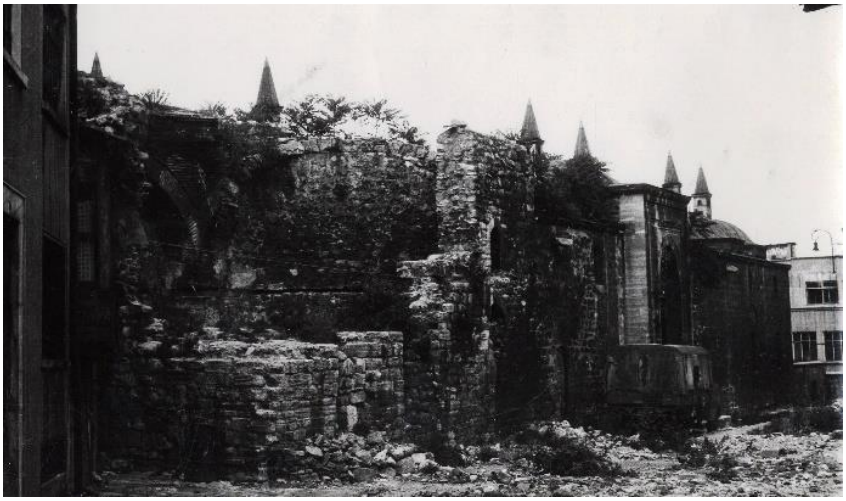
Fotoğraf 249: İstanbul Rüstem Paşa Medresesi Üstten Görünümü
Kaynak: C. Sezgin.

Fotoğraf 250: Rüstem Paşa Medresesi Giriş Cephesi (Güneybatıdan Görünüm).

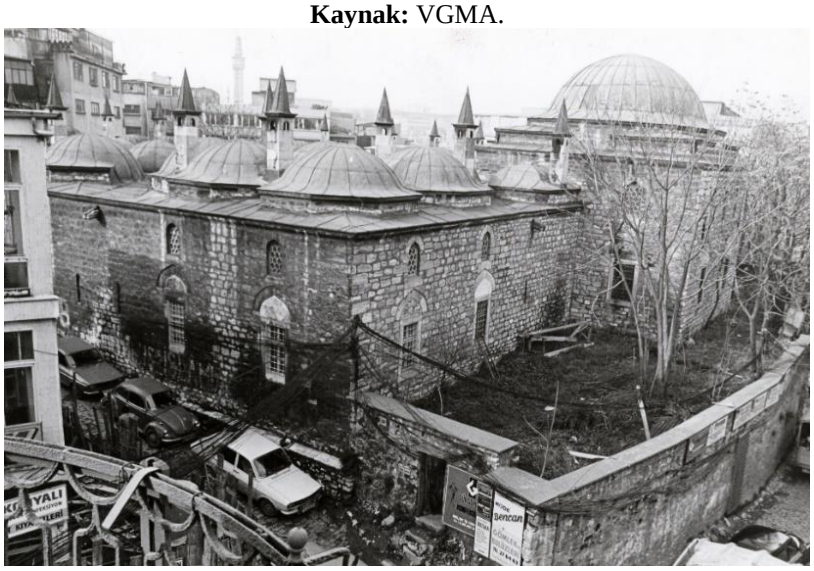
Fotoğraf 251: Rüstem Paşa Medresesi Giriş Cephesi (Güneydoğudan Görünüm).

Fotoğraf 252: Medresenin Giriş Cephesini (Güneybatıdan) Gösteren Eski Bir Fotoğraf
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 253: Medresenin Giriş Cephesini (Güneybatıdan) Gösteren Eski Bir Fotoğraf
Kaynak: VGMA.

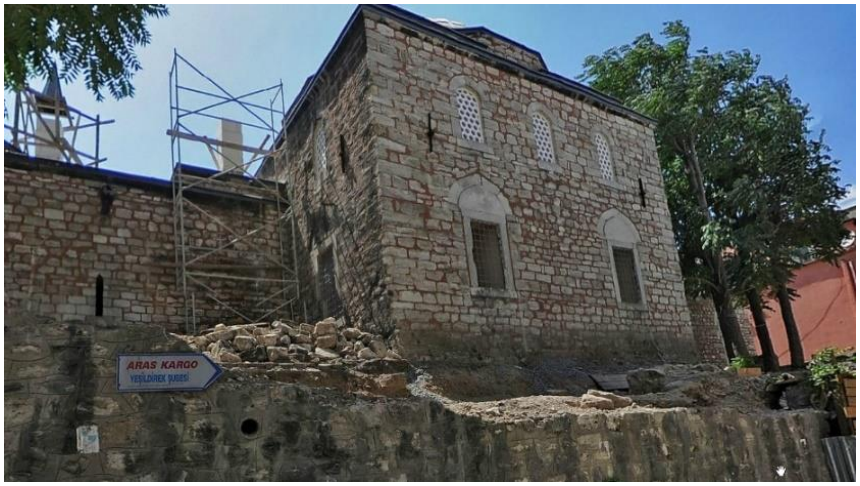
Fotoğraf 254: Medresenin Güneydoğudan Görünümü
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 255a-b: Taçkapı'dan Genel Görünüm ve Medrese Kitabesi.

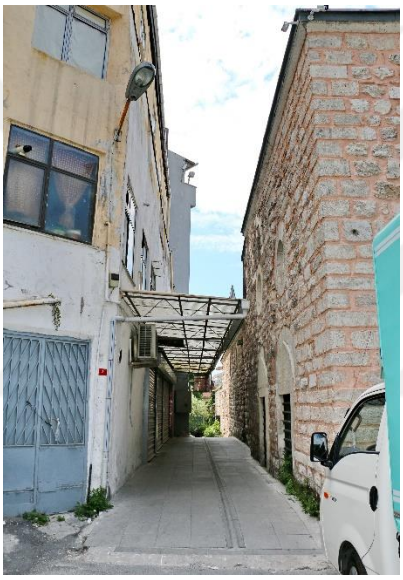
Fotoğraf 256: Medresenin Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 257: Doğu Cepheden Detay (2011 Yılı).
Kaynak: https://www.mimarsinan.gen.tr/rustem-pasa-medresesi/ E.T. 29/06/2018.

Fotoğraf 258: Medrese'nin Kuzey Cephesinden Genel Görünüm ve Pencere Detayı.

Fotoğraf 259: Medresenin Batı Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 260: Medresenin Batı Cephesinden Detay (Kuzeyden)

Fotoğraf 261: Medrese Giriş Eyvanı ve Üst Örtüsü.

Fotoğraf 262: Medrese Avlusundan Genel Görünüm.

Fotoğraf 263: Medrese Avlusundan Detay.

Fotoğraf 264: Avlu Revak Kemerlerinden Detay.

Fotoğraf 265: Revakların Sütun Başlıklarından Detay.

Fotoğraf 266: Şadırvandan Görünüm.

Fotoğraf 267: Dershane Giriş Cephesinin Avludan Görünümü.

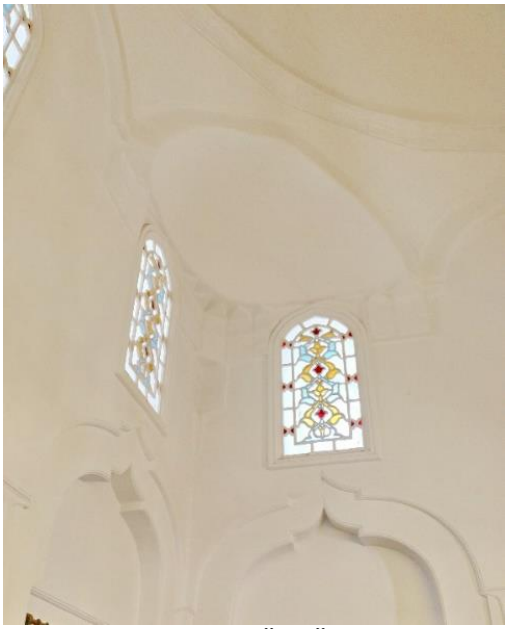
Fotoğraf 268: Dershanenin Giriş Kapısı.

Fotoğraf 269: Dershanenin İçten Görünümü.

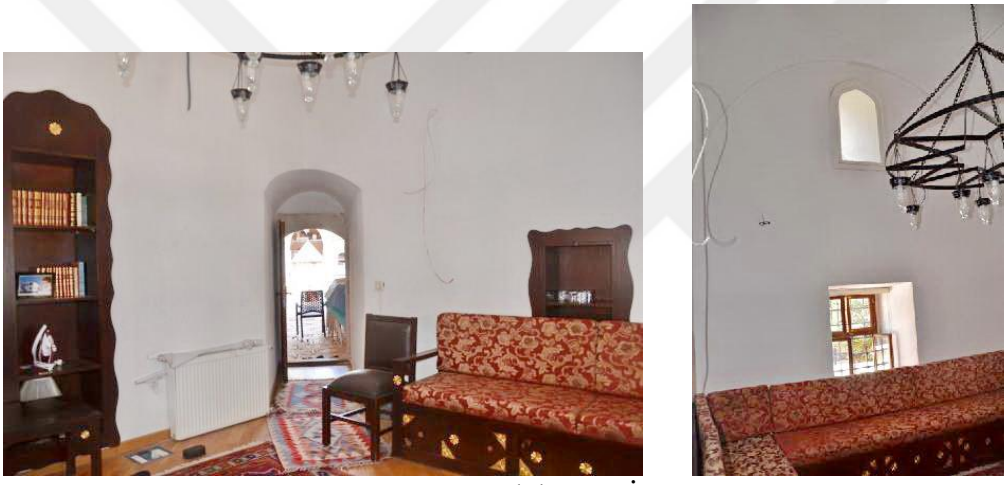
Fotoğraf 270: Dershanenin İçinden Detay.

Fotoğraf 271: Dershanenin Üst Örtü ve Geçiş Sistemi

Fotoğraf 272: Güneydoğu Köşedeki Eyvan ve Oda Girişleri.

Fotoğraf 273: Köşe Odalarının İçten Görünümü.

Fotoğraf 274: Güneybatı Eyvan Cephesi ve Hamam Girişi.

Fotoğraf 275: Hamamın İçinden Görünüm.

Fotoğraf 276: Hamamın Örtü Sistemi (İçten).

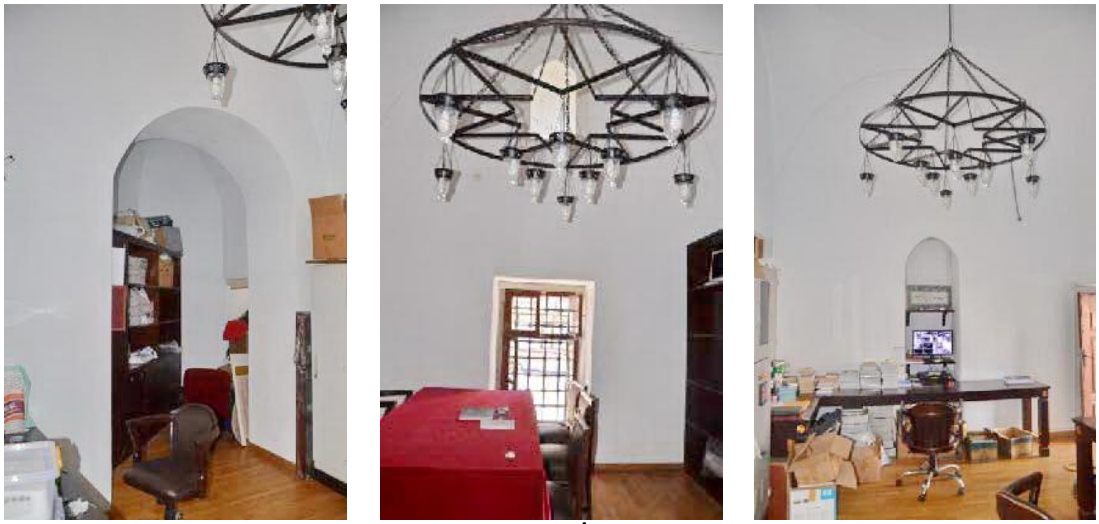
Fotoğraf 277: Hamamın Üst Örtüsünden Detay.

Fotoğraf 278: Kuzeybatıdaki Eyvandan Görünüm (Hela Girişi).

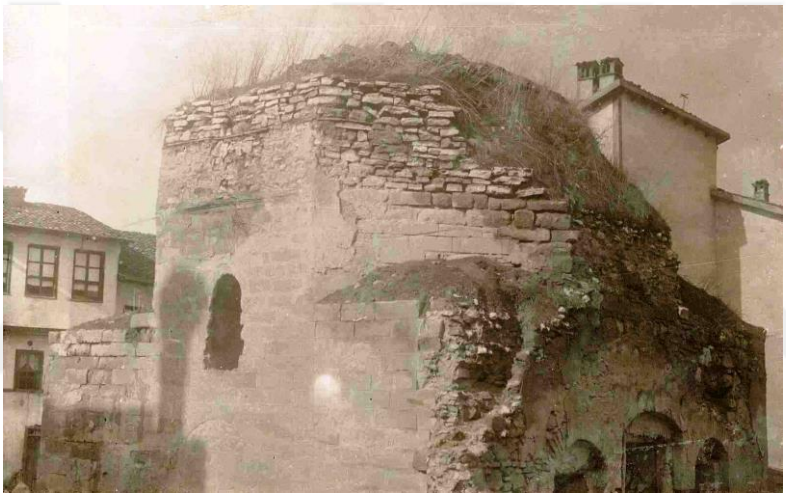
Fotoğraf 279: Öğrenci Hücreleri Giriş Cephelerinden Detay.

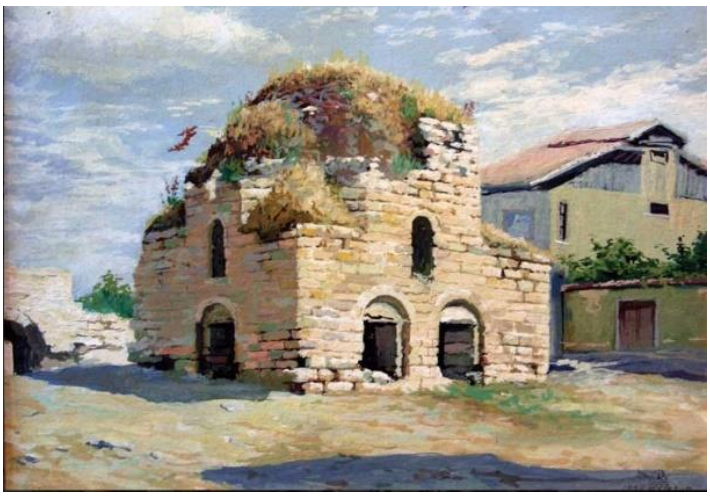
Fotoğraf 280: Hücre İçlerinden Detay.

Fotoğraf 281: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısı (1949 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 282: Kütahya Rüstempaşa Medresesi, Dershanesinin Kuzeybatıdan Görünümü (1949),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 283: Ahmet Yakupoğlu'nun Resminde Dershane ve Taçkapı (1953), Tual Üzerine Yağlıboya (22.5x28.5 cm.),
Kaynak: "http://yakupoglu.dpu.edu.tr/kutahya/gal7.html. E.T. 29/06/2016.

Fotoğraf 284: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Portali (1979 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 285: Medrese Alanının Batıdan (Dershane Yönünden) Görünümü (1979),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 286: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi Taçkapısından Detay (1996 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 287: Taçkapının 2003 Yılındaki Durumu,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 288: 2003 Yılındaki Araştırma Kazısı Sırasında Medrese Alanı,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 289: Araştırma Kazısı Sırasında Medrese Alanı (Kuzeyden Görünüm),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 290: Medrese'nin Kitabesi (Kütahya Müzesi'nde İken),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 291: Taçkapının Yeniden İnşası Sırasında (2005 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 292: İnşaat Sırasında Avludan Medresenin Görünümü (2005),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 293: İnşaat Sırasında Öğrenci Hücreleri (2005),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 294: Kütahya Rüstem Paşa Medresesi'nin Genel Görünümü (Güneydoğudan), 2016 Yılı.

Fotoğraf 295: Medrese Taçkapısından Görünüm ve Yan Niş Detayı.

Fotoğraf 296: Medrese Dershanesinin Dıştan Görünümü (Güneybatıdan), 2016.

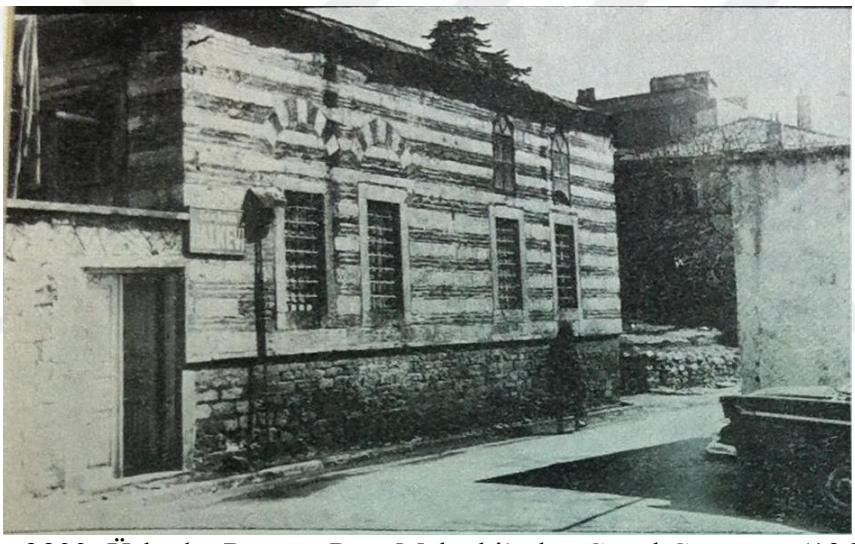
Fotoğraf 297: Medresenin Avludan Görünümü, 2016.

Fotoğraf 298: Dershanenin Giriş Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 299: Revakların İçten Görünümü.

Fotoğraf 300: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nden Genel Görünüm **(**1968 Yılı)
Kaynak: https://twitter.com/fahmethilmi/status/565494833121591296 E.T. 02/01/2018.

Fotoğraf 301: 2008 Yılı Onarımı Sırasında Mektebin Görünümü.
Kaynak: https://www.canercangul.com/6458/rustem-pasa-sibyan-mektebi-uskudar/ E.T. 02/01/2018.

Fotoğraf 302: 2008 Yılı Onarımı Sırasında Mektebin Görünümü.
Kaynak: https://www.canercangul.com/6458/rustem-pasa-sibyan-mektebi-uskudar/ E.T. 02/01/2018.

Fotoğraf 303: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin Genel Görünümü (Kuzey Cephe).

Fotoğraf 304: Üsküdar Rüstem Paşa Mektebi'nin Güneydoğudan Görünümü.

Fotoğraf 305: Mektebin Güneyden Görünümü (2011 Yılı),
Kaynak: İstanbul Vakıflar 2. Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Fotoğraf 306: Mektebin Kuzeybatıdan Görünümü (2011 Yılı).

Fotoğraf 307: Attarbaşı Hanı (Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı), Kuzeybatıdan Görünüm.

Fotoğraf 308: Hanın Batı Yönden (Rastıkçı Sokak) Görünümü.

Fotoğraf 309: Attarbaşı/Çaşnigir/Sultan Odaları Hanı Kuzeydoğudan Görünüm.

Fotoğraf 310a-b: Attarbaşı Hanı'nın Giriş Kapıları: (a) Kuzey (b) Doğu Girişi.

Fotoğraf 311: Hanın Doğudan (Tarakçı Cafer Sokak Üzerinden) Görünümü.

Fotoğraf 312: Attarbaşı Hanı'nın Doğu Cephesinden Detay.

Fotoğraf 313: Doğu Cephedeki Dükkanların Kemer Siteminden Detay

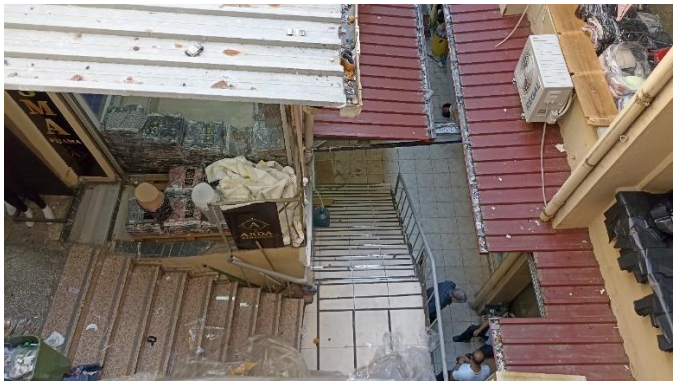

Fotoğraf 314: Doğu Cephedeki Dükkan Kemerlerinden Detay.

Fotoğraf 315: Avludan Genel Görünüm (Zemin Kat).

Fotoğraf 316: Avludan Genel Görünüm (1. Kat) ve Kuzey Yöndeki 1. Kata Çıkan Merdivenler.

Fotoğraf 317: Avlunun Batı Cephesi ve 1. Kat Revak Kemerlerinden Görünüm.

Fotoğraf 318: Avlunun Revaklarından Detay.

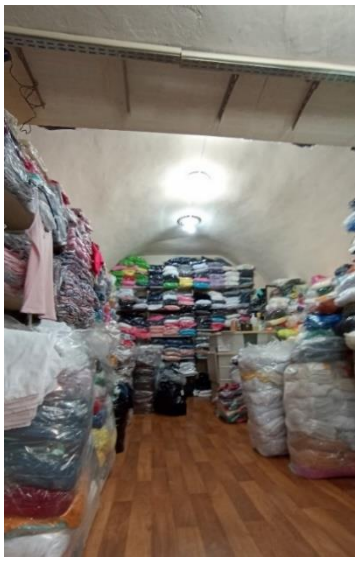
Fotoğraf 319: Batıdaki 1. Kat Revaklarından Detay.

Fotoğraf 320: 1. Kat Revaklarından Detay (Doğu Yön).

Fotoğraf 321: 1. Kat Odalarından Görünüm.

Fotoğraf 322: 1. Kattaki Odaların Örtü Sisteminden Detay.

Fotoğraf 323: Cebeci Han'ın 1940'lı Yıllardaki Durumu (Önde)
Kaynak: Renate Schile ve Wolfgang Wiener Müler'den Naklen Gülhan Benli.

Fotoğraf 324: Cebeci Han 1. Avlu Girişi, Dıştan ve İçten Görünüm.

Fotoğraf 325: 1. Avlunun Kuzeyden Görünümü.

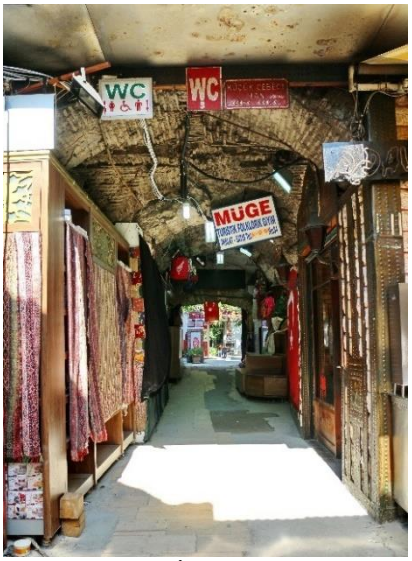
Fotoğraf 326: 1. Avlunun Güneyden Görünümü.

Fotoğraf 327: 1. Avlu Kuzeydoğu Köşede, İlk Yapıdan Kalma Hücre (2007 Yılı)
"**Kaynak:** Gülhan Benli".

Fotoğraf 328: Kuzeydoğu Köşedeki Hücrenin Üst Örtüsünden Görünüm (2007 Yılı)
Kaynak: Gülhan Benli.

Fotoğraf 329: İç Avluya Geçiş Holü, 1. Avlu ve İç Avludan Görünüm

Fotoğraf 330: İç Avlunun Doğu Cephesinden Görünüm

Fotoğraf 331: İç Avlunun Doğu Cephesinden Detay

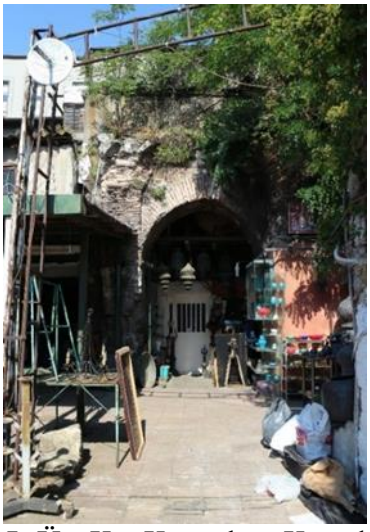
Fotoğraf 332: İç Avlunun Güneydoğu Köşesi ve Cepheye Bitişik Helalar.

Fotoğraf 333: İç Avlu Kuzey Cephesinden Görünüm, (Üst Kat)

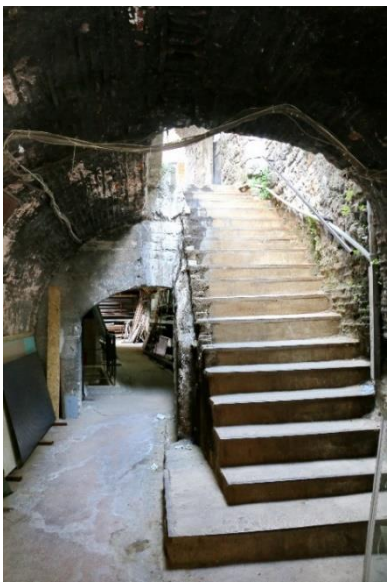
Fotoğraf 334: İç Avlu Üst Katta Revak Kalıntıları ve Oda Girişleri

Fotoğraf 335: Üst Kat Kuzeybatı Köşeden Görünüm

Fotoğraf 336: Alt Kat Kuzeybatı Köşede 3. Avlu Geçişi

Fotoğraf 337: 3. Avlu Üst Kata Geçit Veren Merdivenden Görünüm.

Fotoğraf 338: 3. Avlu Üst Katta Yapı Kalıntılarından Görünüm.

Fotoğraf 339: Galata Rüstem Paşa Hanı (Kurşunlu Han) Avlu ve Revaklarından Görünüm, **Kaynak:** VGMA.

Fotoğraf 340: Galata Kurşunlu Han Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 341: Galata Kurşunlu Han Doğu Girişin Üst Örtüsü.

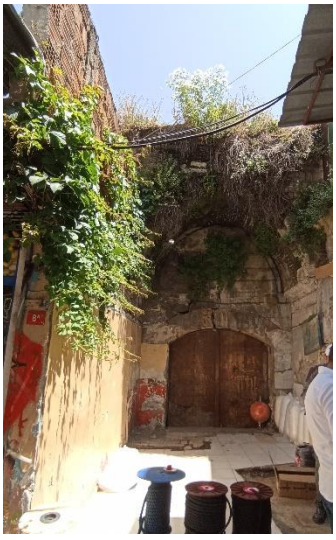

Fotoğraf 342: Kurşunlu Han'ın Kuzey Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 343: Kurşunlu Han'ın Kuzey Cephesinden Detay.

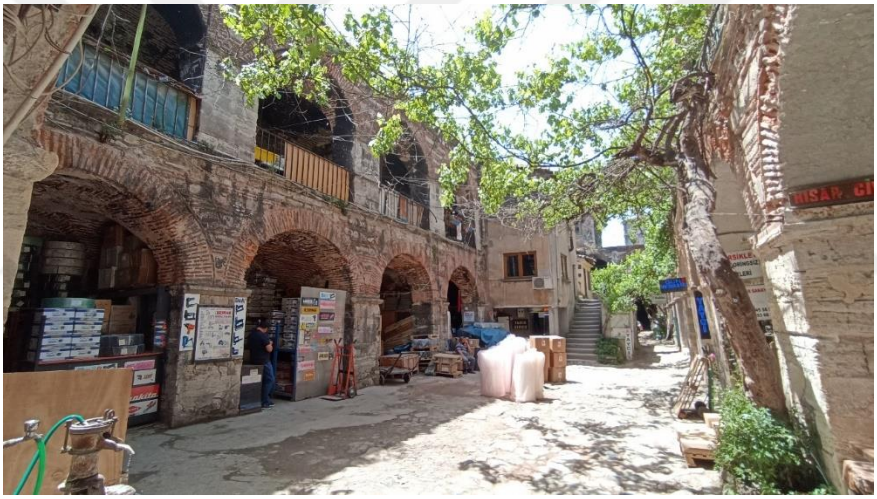

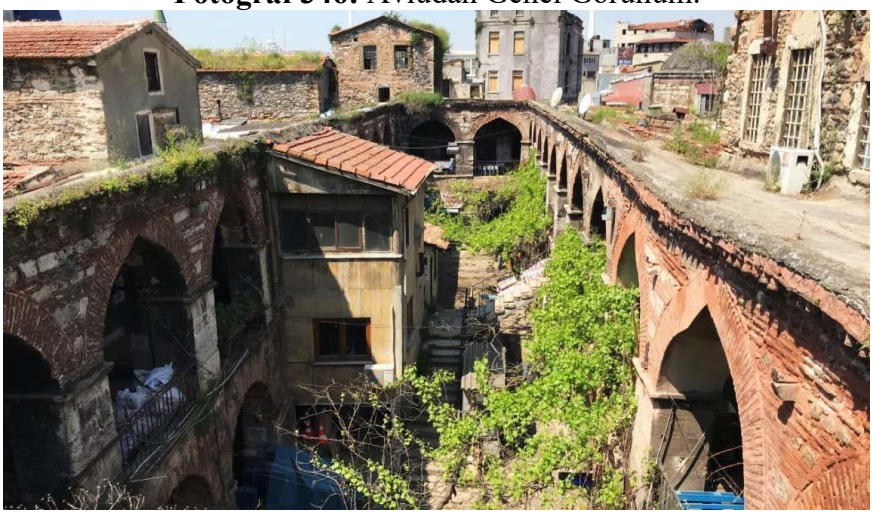
Fotoğraf 344: Kurşunlu Han'ın Batı Cephesi ve Güney Uçtaki Kapıdan Görünüm.

Fotoğraf 345: Kurşunlu Han Güney Cephesinden Görünüm
"**Kaynak:** N. Ecem Çınaryılmaz".

Fotoğraf 346: Avludan Genel Görünüm.

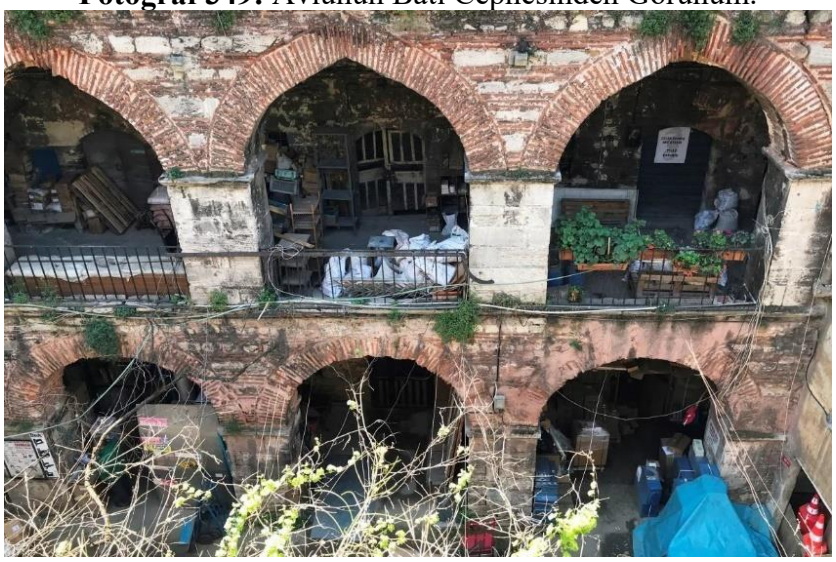
Fotoğraf 347: Doğu Cepheden Avlunun Görünümü
Kaynak: N. Ecem Çınaryılmaz.

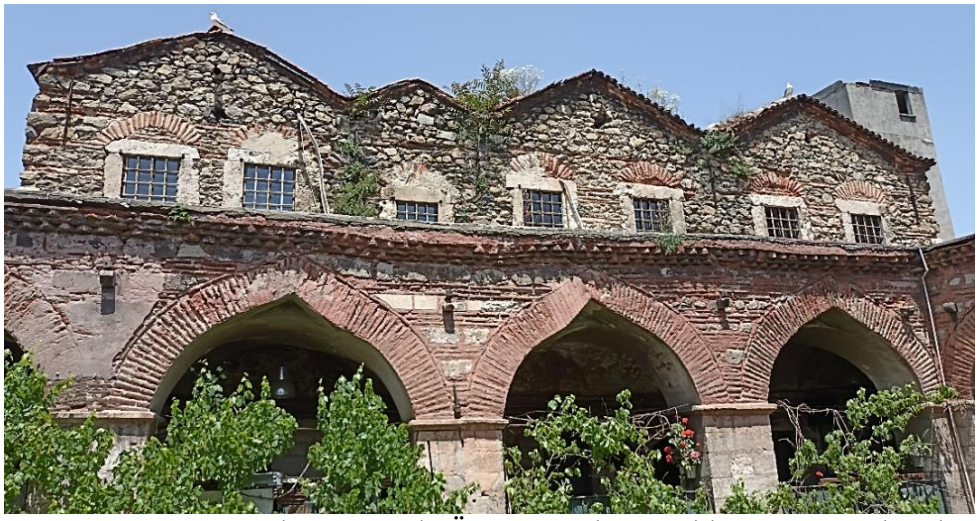
Fotoğraf 348: Avlunun Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 349: Avlunun Batı Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 350: Avlu Revaklarından Görünüm.

Fotoğraf 351: Kuzeydoğu Köşede Üst Kat Avlu Revakları ve Kat Çıkmaları.

Fotoğraf 352: Zemin Kat Revakları ve Oda Girişlerinden Görünüm.

Fotoğraf 353: Zemin Kat Kuzeybatı Köşedeki Odadan Görünüm.

Fotoğraf 354: Zemin Kat Odalarından Detay
Kaynak: N. Ecem Çınaryılmaz.

Fotoğraf 355: Han Merdivenlerinden Görünüm.

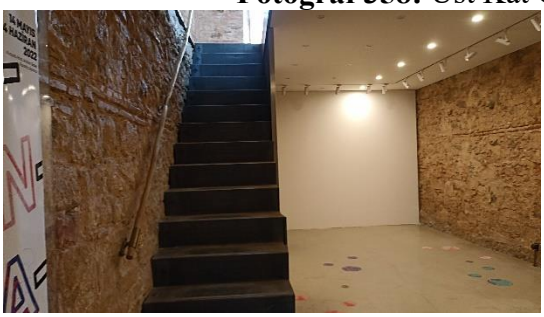
Fotoğraf 356: Üst Kat Revaklarından Genel Görünüm.

Fotoğraf 357: Üst Kat Revaklarında Oda Girişleri.

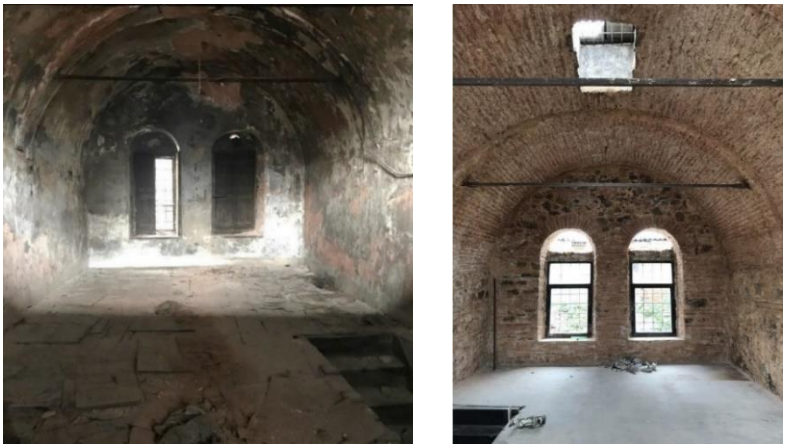
Fotoğraf 358: Üst Kat Oda Cephelerinden Detay

Fotoğraf 359: Üst Kat Odalarından Görünüm.

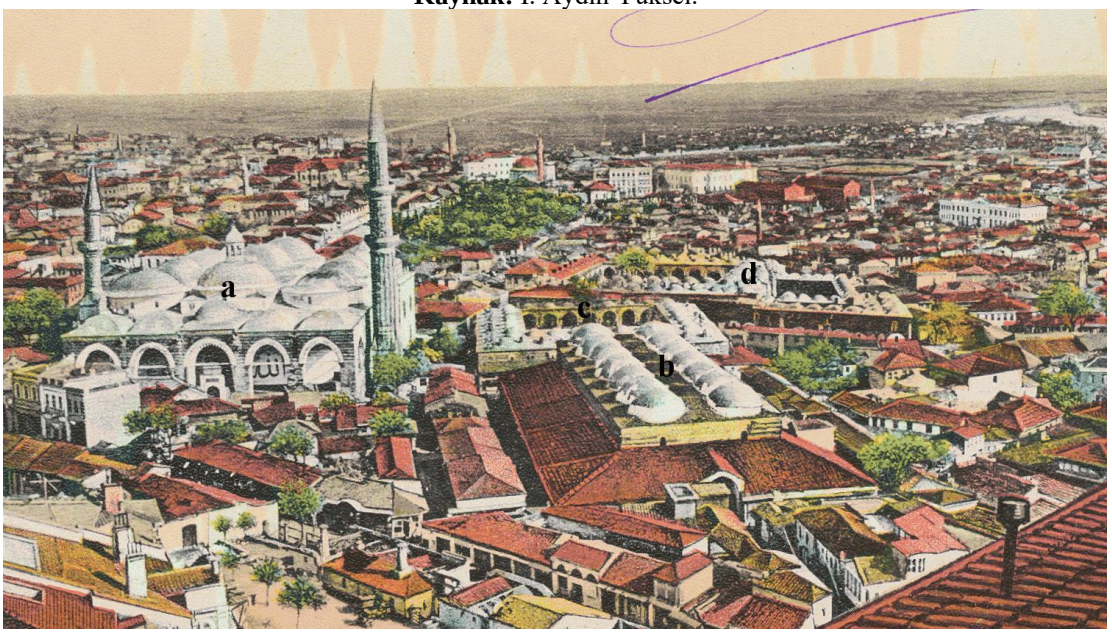

Fotoğraf 360: Üst Kat Odalarından Görünüm.

Fotoğraf 361: 3. Kat Çıkmaları, İçten Görünüm
Kaynak: N. Ecem Çınaryılmaz.

Fotoğraf 362: Üsküdar'da Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntıları, 1955 civarı
Kaynak: İ. Aydın Yüksel.

Fotoğraf 363: Üzerinde 1919 Tarihi Yazılı Edirne Manzaralı Kartpostalda: a) Eski Camii,a) Bedesten, c) İki Kapılı Han/Çoban Mustafa Paşa Kervansarayı, d) Rütem Paşa Kervansarayı,
Kaynak: https://www.turkishpostcards.com/bajdaroff/baj-231. E.T. 16/07/2020.

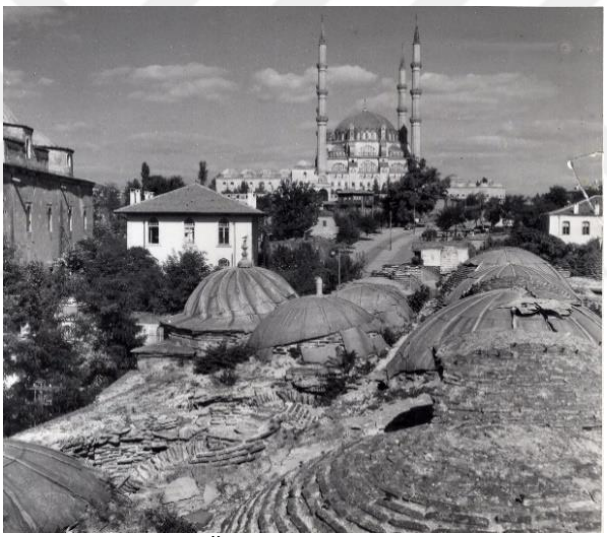
Fotoğraf 364: H. 1336 (1917-18) Tarihli Fotoğrafta: Rüstem Paşa ve Çifte Kapılı Han Caddesi,
Kaynak: httpstwitter.combirvakitler1status1055743376916668416photo1. E.T. 16/07/2020.

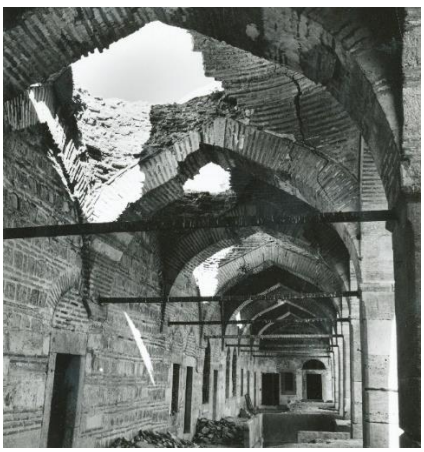
Fotoğraf 365: Edirne Rüstem Paşa Kervansayı'na Ait Tarihsiz Bir Fotoğraf,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 366: 1960 Onarımı Öncesinde Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'ndan Görünüm (Büyük Hanın Güneybatı Köşesi),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 367: 1960 Onarımı Öncesinde Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı (Üst Örtüden Detay),
Kaynak: VGMA.

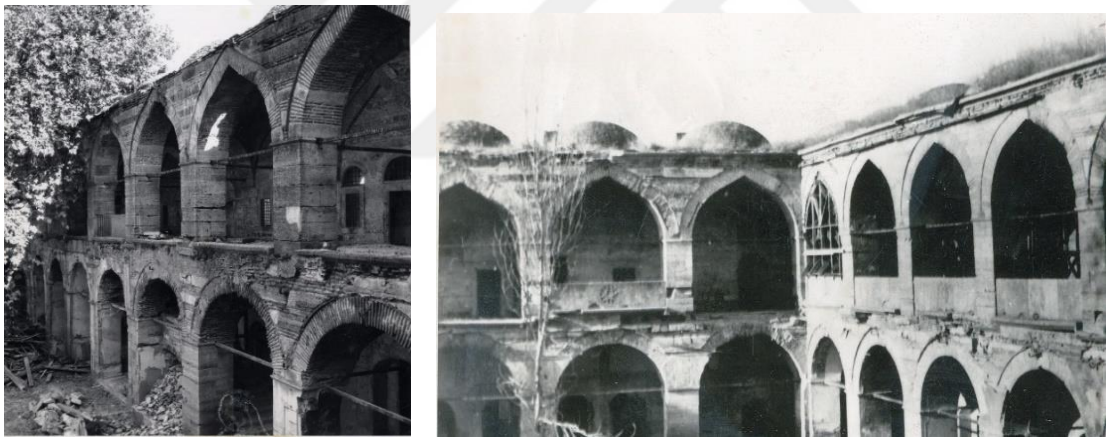

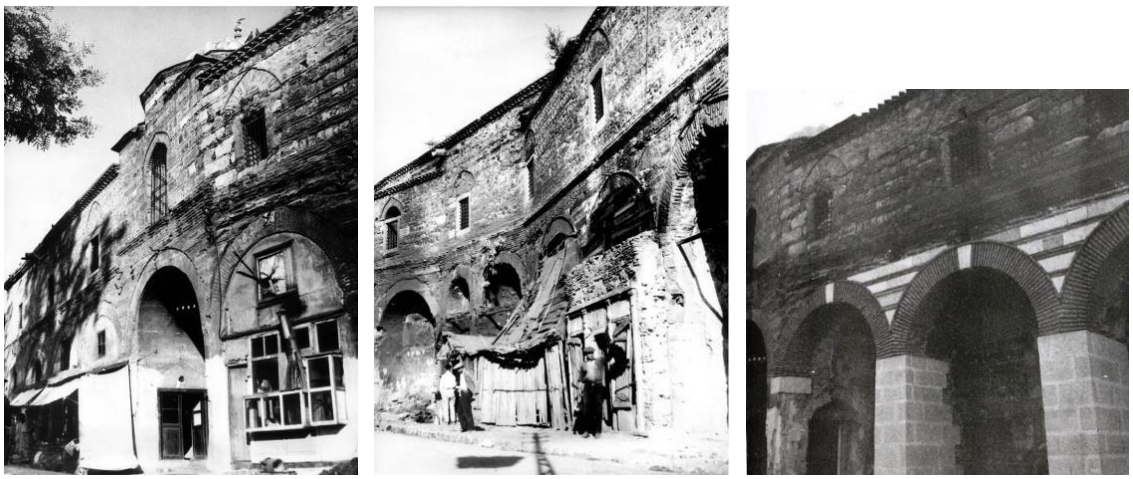
Fotoğraf 368: Onarımdan Önce Büyük Avlulu Bölümün Revak ve Odalarından Görünüm,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 369: Onarımdan Önce Büyük Avludan Görünüm (1960-61 civarı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 370: Onarımdan Önce Büyük Avlu Revaklarından Detay,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 371a-c: Onarım Öncesinde (a-b) ve Onarım Esnasında (c) Ön Cephedeki Dükkanlardan Görünüm,
Kaynak: VGMA.

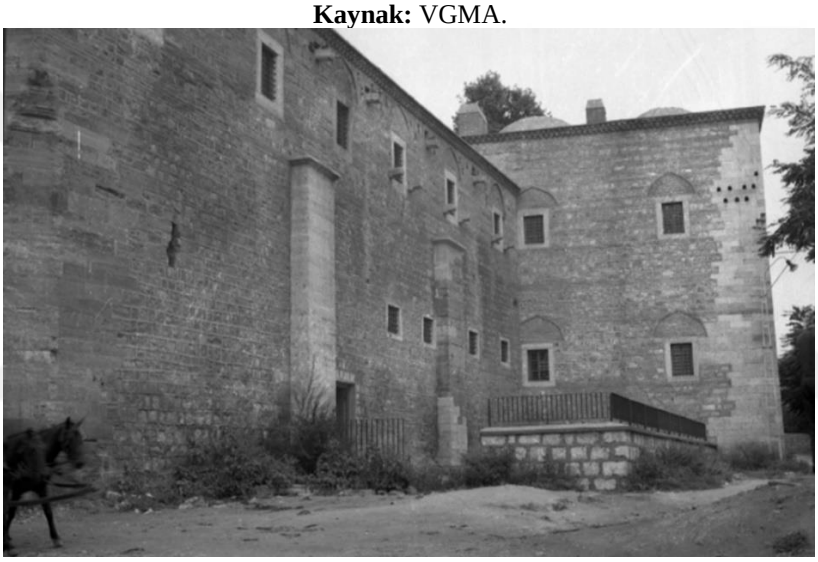
Fotoğraf 372: Onarımdan Öncesinde Küçük Avlu'dan Detay.

Fotoğraf 373: Onarım Sırasında Kervansarayın (Büyük Han) Arka Cephesi,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 374: Onarım Sırasında Büyü Hanın Arka Cepheye Bakan Üst Kat Odaları,
Kaynak: VGMA.

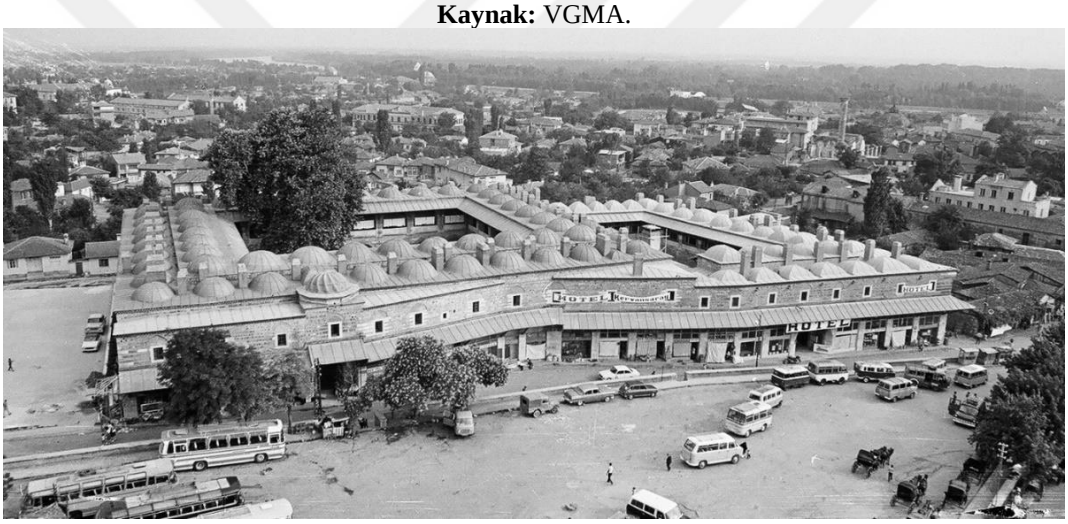
Fotoğraf 375: Onarım Sonrasında Kervansarayın Güneybatıdan Görünümü (1971 yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 376: Onarımdan Sonra Doğu Cephe (1971),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 377: Onarımdan Sonra Küçük Avlu (1971),
Kaynak: VGMA.

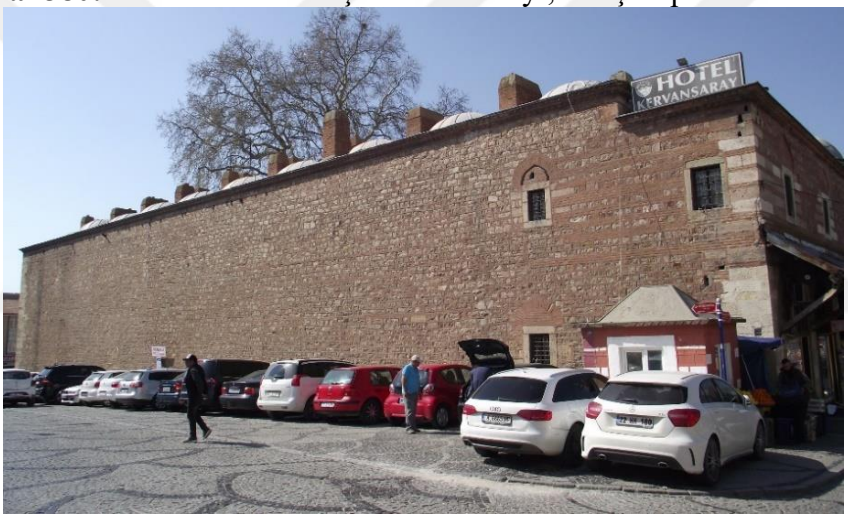
Fotoğraf 378: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Genel Görünümü (1984),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 379: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Genel Görünümü (2017),
Kaynak: Zaim Bosnalı.

Fotoğraf 380: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı, Giriş Cephesinden Görünüm

Fotoğraf 381: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı'nın Doğu Cephesi.

Fotoğraf 382: Kervansarayın Güneybatıdan Görünümü.

Fotoğraf 383: Kervansarayın Batı Cephesi

Fotoğraf 384a-b: Büyük Avlu Girişi (a) ve Küçük Avlu Girişi (b)

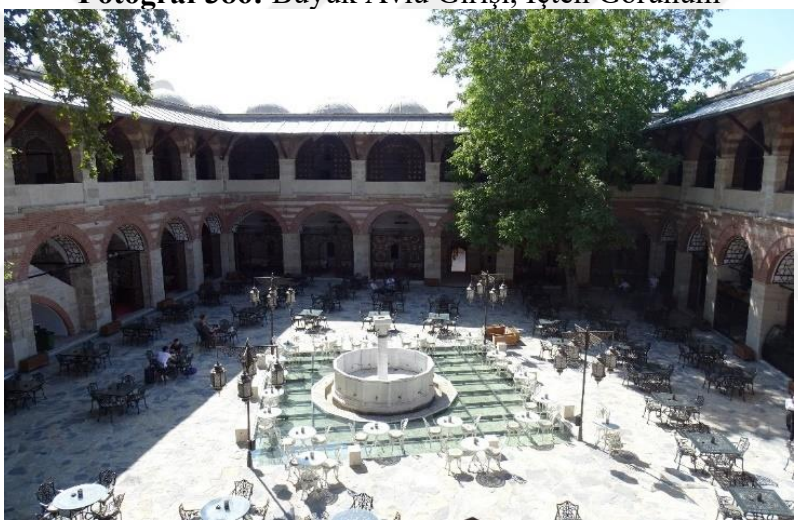

Fotoğraf 385a-b: Büyük Avlu Girişi Üzerindeki Kitabenin 1970 yılı (a) ve Günümüzdeki Durumu

Kaynak: (b) Oral Onur.

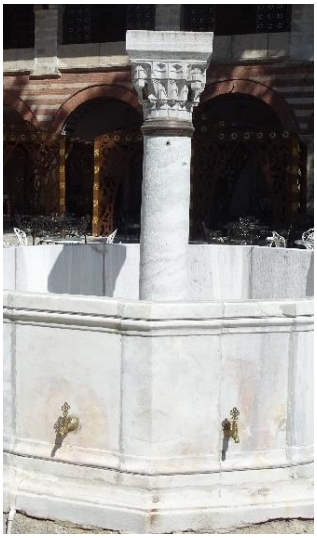

Fotoğraf 386: Büyük Avlu Girişi, İçten Görünüm

Fotoğraf 387: Büyük Avludan Genel Görünüm.

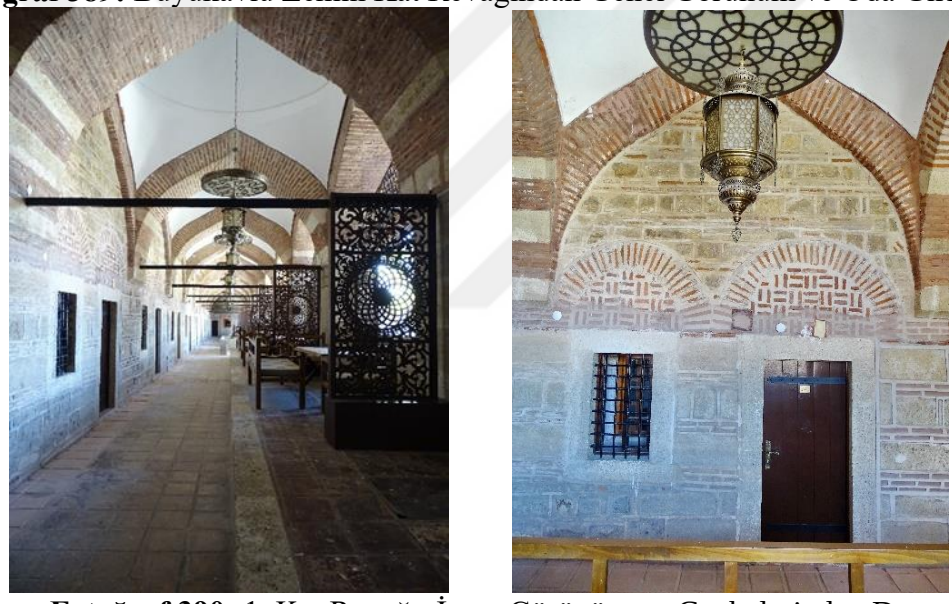

Fotoğraf 388: Şadırvandan Detay.

Fotoğraf 389: Büyükavlu Zemin Kat Revağından Genel Görünüm ve Oda Girişleri.

Fotoğraf 390: 1. Kat Revağı, İçten Görünüm ve Cephelerinden Detay.

(a). (b). (c).

(d).

(e).

(f).

(g).

Fotoğraf 391(a-g): Büyük Avlu 1. Kat Revak Korkuluklarındaki Geomerik Rozetler.

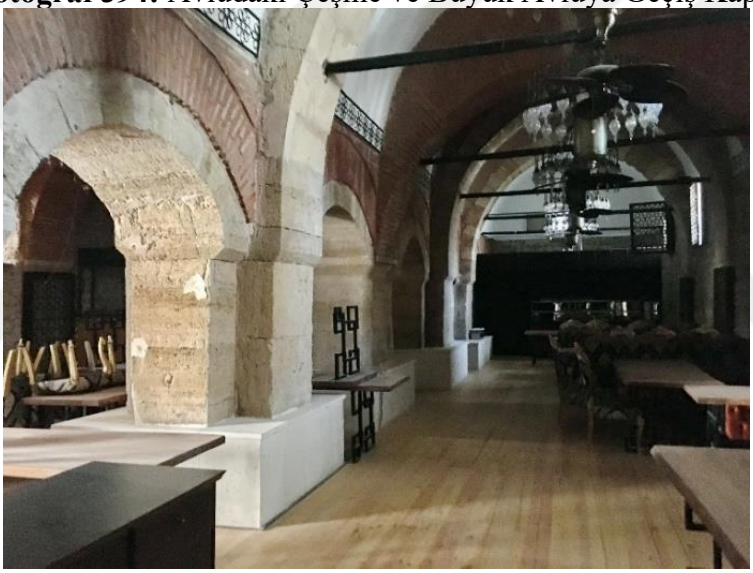
Fotoğraf 392: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı**,** Küçük Avludan Genel Görünüm.

Fotoğraf 393: Küçük Avlunun Kuzeydoğu Köşesinde İki Katlı Tuvaletler

Fotoğraf 394: Avludaki Çeşme ve Büyük Avluya Geçiş Kapısı

Fotoğraf 395: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Ahırından Görünüm.

Fotoğraf 396: İçten Küçük Avlu Revakları.

Fotoğraf 397: Ankara Çengel Han'ın Avlusundan Genel Görünüm (1992 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 398: Çengel Han'ın Genel Görünümü.

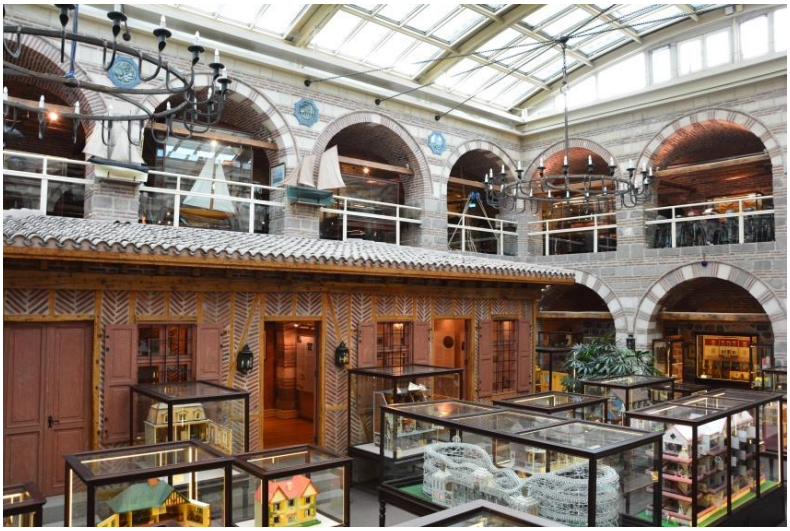
Fotoğraf 399: Çengel Han'ın Giriş Eyvanından Görünüm.

Fotoğraf 400: Çengel Han'ın Batı Cephesi, Kuzey ve Güneyden Görünüm.

Fotoğraf 401: Çengel Han'ın İçinden Genel Görünüm.

Fotoğraf 402: Çengel Han'ın Avlusundan Detay.

Fotoğraf 403: Çengel Han Alt Kat Revağından Detay.

Fotoğraf 404: Çengel Han Üst Kat Revağından Detay

Fotoğraf 405: Çengel Han'ın Odalarından Görünüm.

Fotoğraf 406: Bursa Akbıyık Köyü, Köy Meydanı.

Fotoğraf 407: İznik Rüstem Paşa Kervansarayı,
Batı Cephe Duvar Kalıntılarından Görünüm.

Fotoğraf 408: İznik Rüstem Paşa Kervansaray, Kuzey Cephe Kalıntılarından Görünüm.

Fotoğraf 409: Kervansarayın Kuzey Cephe Kalıntılarından Detay.

Fotoğraf 410: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Görünüm.

Fotoğraf 411: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Görünüm

Fotoğraf 412: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay.

Fotoğraf 413: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay.

Fotoğraf 414: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay.

Fotoğraf 415: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay.

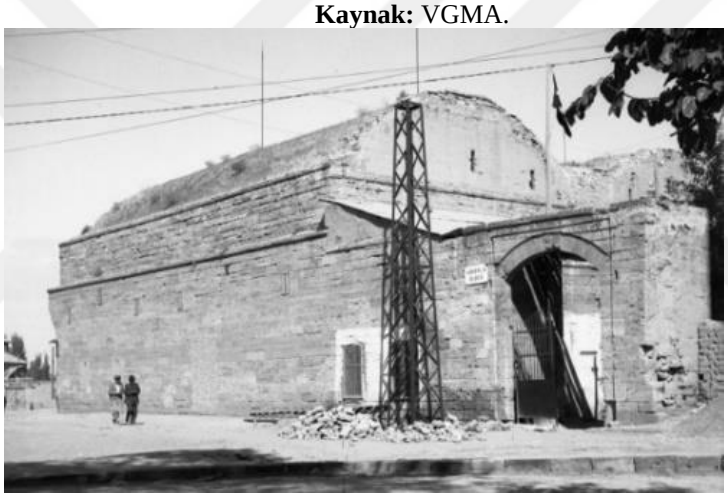
Fotoğraf 416: Osmaneli Rüstem Paşa Kervansarayı Kalıntılarından Detay.

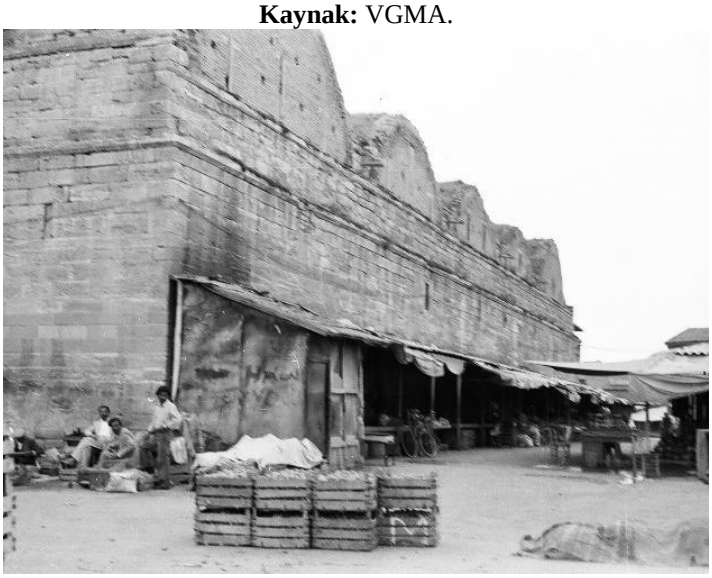
Fotoğraf 417: Kütahya Muvakkithanesi'nden Genel Görünüm.

Fotoğraf 418: Konya Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı,
Güney Cephe (1970'li Yıllar)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 419: Ereğli Rüstem Paşa Kervansarayı Batı Cephe Görünümü (1984 Yılı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 420: Kuzey Cepheden Görünüm (1984 Yılı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 421: Kervansarayın Kuzeydoğudan Görünümü (1987),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 422(a-b): Kervansarayın İçindeki Baruthane ve İç Kısmından Detay (1987)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 423: Kervansarayın Üstten Görünümü (2016 Yılı).

Fotoğraf 424 (a-b): Kervansaray Girişinden Görünüm: (a) Son Restorasyondan Önce 2016 (b) 2019 Yılı,
Kaynak: https://www.ertajans.net/rustem-pasa-kervansarayinin-restorasyon-calismalarinda-sona-gelindi/.

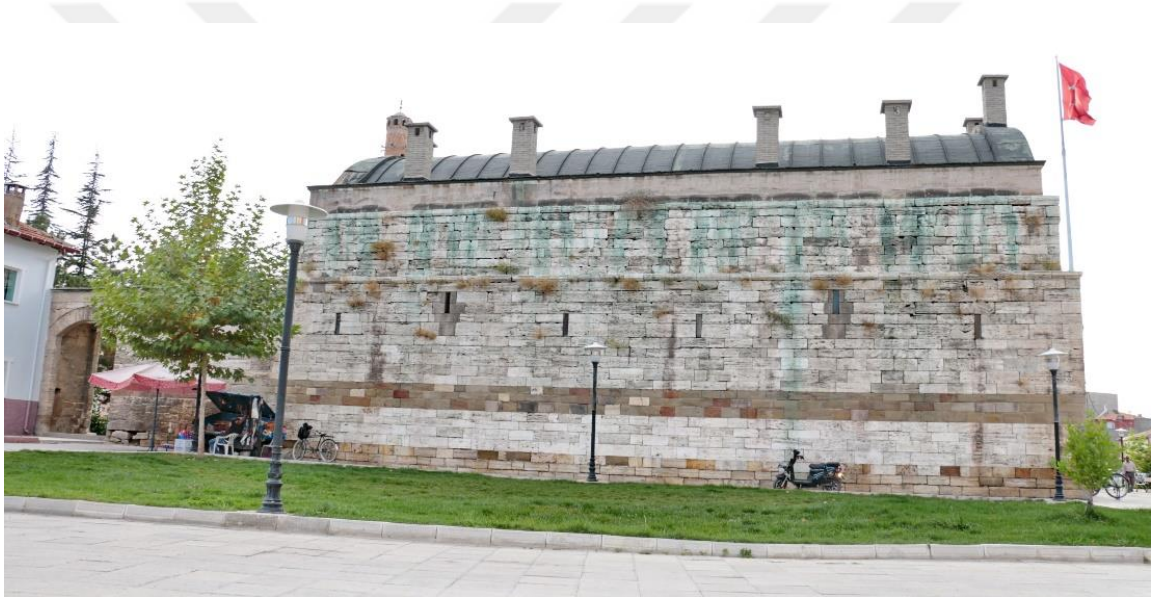

Fotoğraf 425: Kervansarayın Giriş **(**Güney) Cephesinden Görünüm (2016 Yılı).

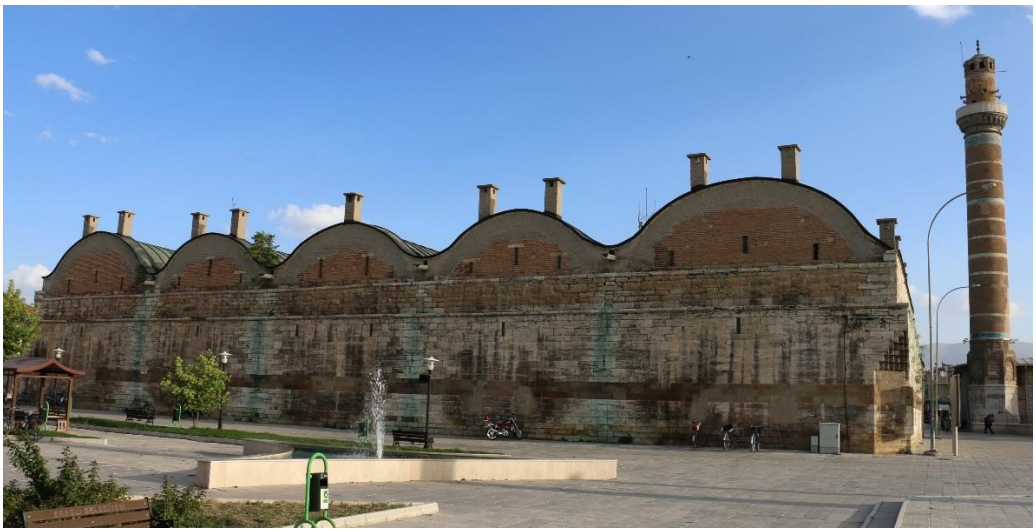
Fotoğraf 426: Restorasyon Sırasında Güney Cephe (2018 yılı)
Kaynak: https://www.ertajans.net/rustem-pasakervansarayinin-restorasyon-calismalarinda-sona-gelindi. E.T. 12/10/2020.

Fotoğraf 427: Batı Cepheden Görünüm (2016).

Fotoğraf 428: Doğu Cepheden Görünüm (2016).

Fotoğraf 429: Kervansarayın Kuzey Cephesi (2016).

Fotoğraf 430: Restorasyon Öncesinde Güneydeki Mekanlardan Görünüm,
Kaynak: VGMA.

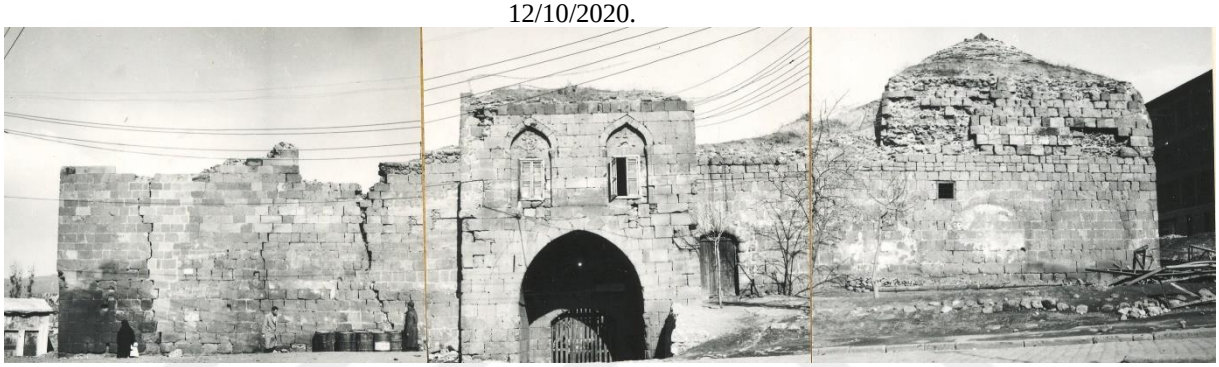
Fotoğraf 431: Kervansarayın İçten Görünümü (2017),
Kaynak: VGMA.

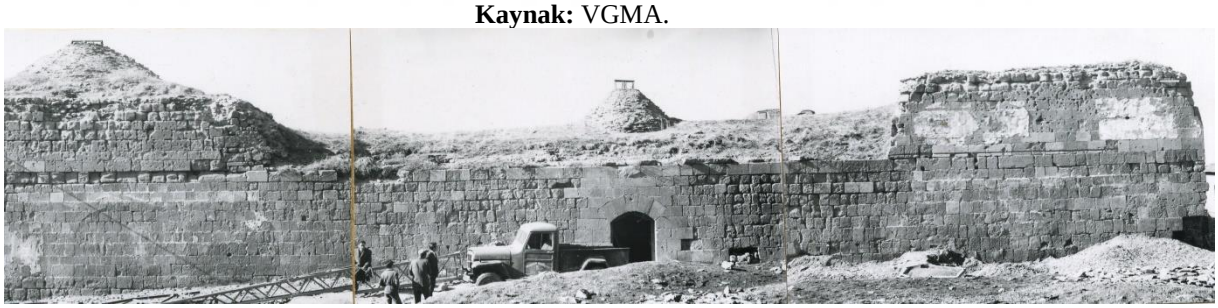
Fotoğraf 432: Restorasyondan Sonra Kervansarayın İç Kısmı (2019)
Kaynak: https://www.ertajans.net/rustem-pasa-kervansarayinin-restorasyon-calismalarinda-sona-gelindi/ E.T. 12/10/2020.

Fotoğraf 433: Restorasyondan Sonra Kervansarayın İç Kısmı (2019),
Kaynak: https://www.memleket.com.tr/eregli-millet-kiraathanesine-kavusuyor-1693229h.htm. E.T. 12/10/2020.

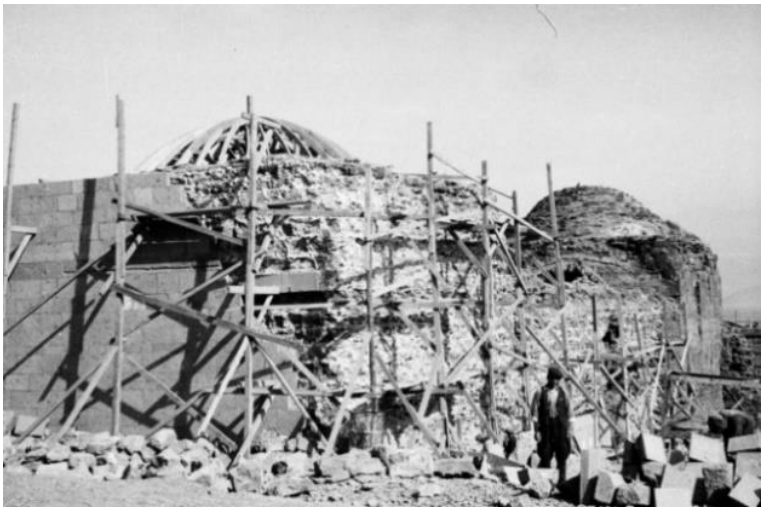
Fotoğraf 434: Erzurum Taşhan'ın Giriş Cephesinden Görünüm (1950 Civarı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 435: Erzurum Taş Han'ın Güney Cephesi (1950 Civarı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 436: Taş Han'ın Üst Örtüsünden Görünüm (1950 Civarı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 437: Onarım Esnasında Taş Han'ın Doğu Cephesinden Görünüm
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 438: Taş Han'ın Avlusundan Görünüm (1950 Civarı)
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 439: Taş Han'ın İçinden Görünüm (1950 Civarı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 440: Taş Han'ın Genel Görünümü.

Fotoğraf 441: Taş Han'ın Ana (Batı) Girişinden Görünüm.

Fotoğraf 442: Taş Han'ın Kuzeybatı Köşesindeki Pahlı Yüzeyin Görünümü ve Süsleme Detayı.

Fotoğraf 443: Taş Han'ın Güney Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 443: Taş Han'ın Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 444a-b: Taş Han'ın Güney Cephesinden Detay.

Fotoğraf 445: Taş Han'ın Kuzey Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 446: Taş Han'ın Avlusundan Genel Görünüm.

Fotoğraf 447: Taş Han'ın Avlusundan Detay.

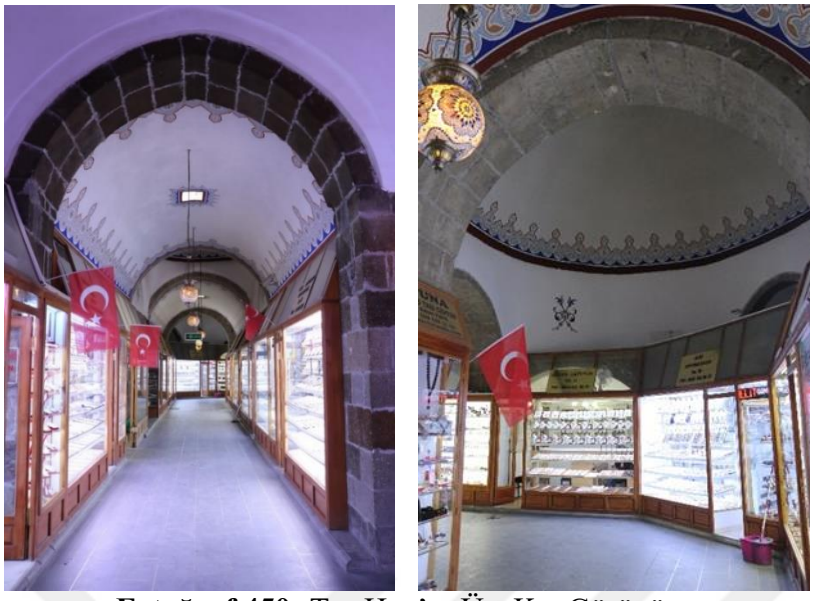

Fotoğraf 448: Taş Han'ın Alt Katındaki Dükkanlardan Üst Örtü Detayı.

Fotoğraf 449: Taşhan, Üst Katta Mescit Girişi ve Mescidin İçinden Görünüm.

Fotoğraf 450: Taş Han'ın Üst Kat Görünüm.

Fotoğraf 451: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'ne Ait Eski Bir Fotoğraf , 1950 Civarı
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 452: Bedestenin Kuzey Cephesi ve İçinden Görünüm (1950),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 453: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Önündeki Dükkanların Yeniden İnşası Sırasında
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 454: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Kuzey Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 455: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Kuzeydoğudan Görünümü.

Fotoğraf 456: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni'nin Güneydoğudan Görünümü.

Fotoğraf 457: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Güney Cephesi.

Fotoğraf 458: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni Giriş Kapılarından Detay (Kuzey Girişi)

Fotoğraf 459a-c: Tekirdağ Rüstem Paşa Bedesteni İç Kısmından Görünüm.

Fotoğraf 460: Afyon Bedesteni'nin Genel Görünümü.

Fotoğraf 461: Afyon Bedesteni Giriş Cephesi.

Fotoğraf 462: Afyon Bedesteni'nin İçten Görünümü.

Fotoğraf 463: Yeni Kaplıca Genel Görünümü, 1880-1893.
Kaynak: http://www.eskiturkiye.net/169/hamam-kaplicalar-cj-fettel-fotografi. E.T. 08/11/2016.

Fotoğraf 464: Yeni Kaplıca, Güneydoğudan, 1880-1893
Kaynak: http://www.eskiturkiye.net/2216/bursa-kaplicalar-1870ler. E.T. 08/11/2016.

Fotoğraf 465: Yeni Kaplıca'nın Genel Görünümü (Güneybatıdan).

Fotoğraf 466: Yeni Kaplıca'nın Batı Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 467: Yeni Kaplıca'nın Güneybatıdan Görünümü.

Fotoğraf 468: Güney Cephede Soyunmalık Girişi.

Fotoğraf 469: Güney Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 470: Yeni Kaplıca Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 471: Bursa Yeni Kaplıca, Kuzey Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 472: Soyunmalık Bölümünden Genel Görünüm.

Fotoğraf 473: Soyunmalık Bölümünden Detay.

Fotoğraf 474: Soyunmalık Bölümü Örtü Sistemi.

Fotoğraf 475: Ilıklık Batı Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 476: Ilıklık Doğu Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 477: Ilıklığın Kuzeyindeki Hazırlık Mekanına Geçiş.

Fotoğraf 478: Ilıklığın Kuzeyindeki Hazırlık Mekanından Görünüm.

Fotoğraf 479: Ilıklık Güney Cephesi ve Kemer Sistemi.

Fotoğraf 480: Ilıklığın Merkezi Kubbesi ve Geçiş Sisteminden Detay.

Fotoğraf 481: Yeni Kaplıca Sıcaklık Bölümü Genel Görünümü.

Fotoğraf 482: Sıcaklığın Merkezi Kubbesinden Görünüm.

Fotoğraf 483: Sıcaklık Giriş Eyvanı.

Fotoğraf 484: Sıcaklık Bölümünden Detay.

Fotoğraf 485: Sıcaklıktan Detay.

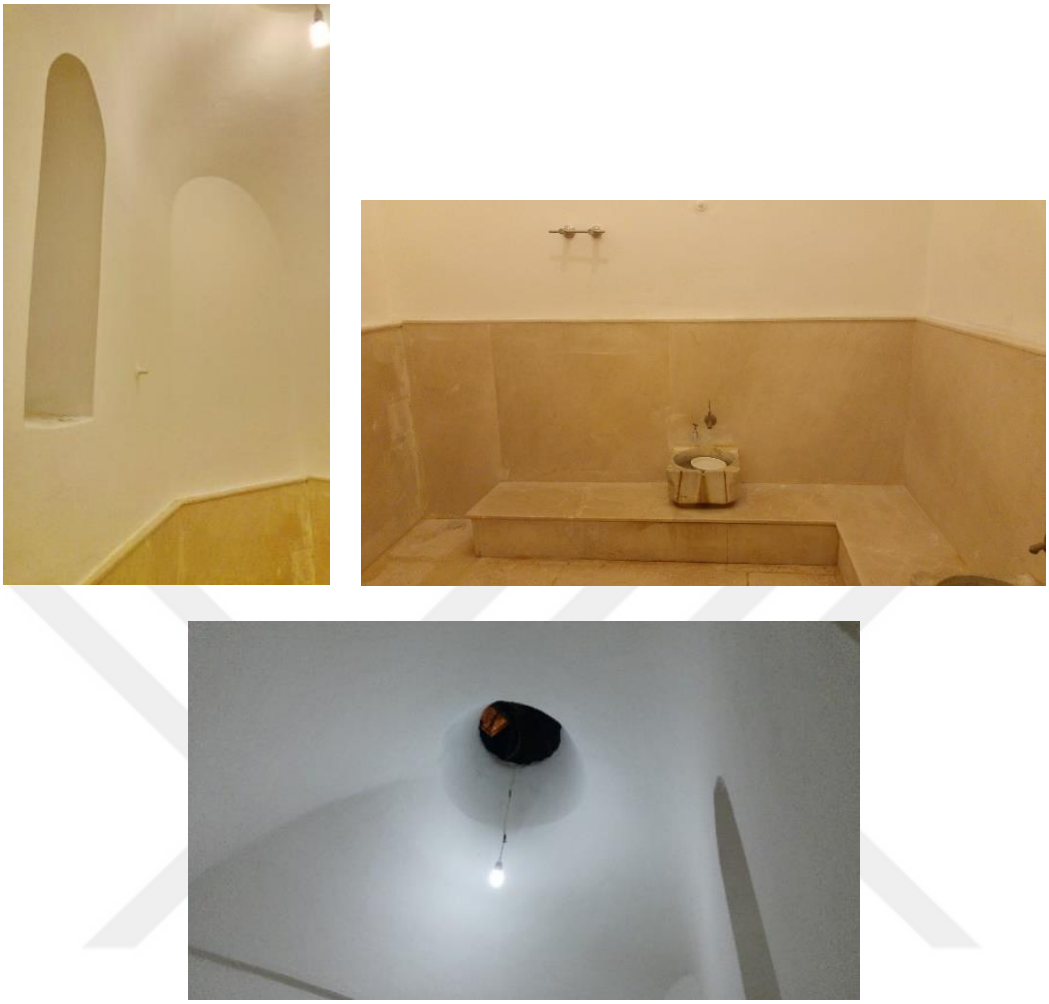
Fotoğraf 486: Sıcaklıktan Detay.

Fotoğraf 487: Sıcaklığın Girişinin İki Yanındaki Halvet Girişleri.

Fotoğraf 488: Kuzey Halvetten Görünüm.

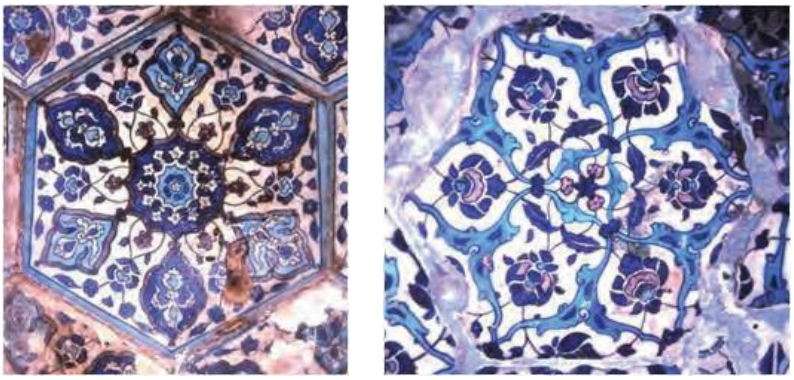
Fotoğraf 489: Sıcaklığın Doğusundaki Hücrelerden Görünüm.

Fotoğraf 490: Sıcaklık Bezemelerinden Detay.

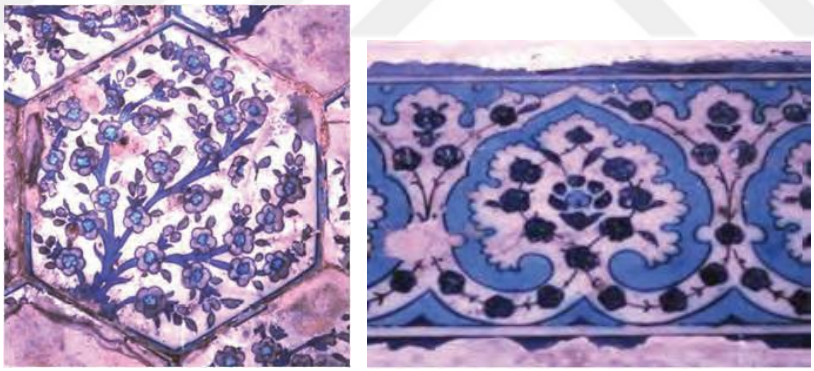
Fotoğraf 491: Sıcaklık Çinilerinden Detay.

Fotoğraf 492a-b: Sıcaklık Çinilerinden Detay,
Kaynak: Sevinç Gök.

Fotoğraf 493a-b: Sıcaklık Çinilerinden Detay,
Kaynak: Sevinç Gök.

Fotoğraf 494a-b: Sıcaklık Çinilerinden Detay,
Kaynak: Sevinç Gök.

Fotoğraf 495: Bursa Kara Mustafa Paşa Kaplıcası, Güney Cephe Genel Görünümü.

Fotoğraf 496: Kara Mustafa Kaplıcası, Soyunmalık Bölümünden Görünüm
Kaynak: http://www.yenikaplica.com.tr/galeri/17/kara_mustafa.html. E.T. 07/07/2016.

Fotoğraf 497: Kara Mustafa Kaplıcası, Ilıklık Bölümünden Görünüm
Kaynak: Elif Şehitoğlu.

Fotoğraf 498: Kara Mustafa Kaplıcası, Sıcaklık Bölümünden Görünüm
"**Kaynak:** http://www.yenikaplica.com.tr/galeri/17/kara_mustafa.html. E.T. 07/07/2016".

Fotoğraf 499 (a-b): Kara Mustafa Kaplıcası, Havuz ve Halvetten Görünüm.

Fotoğraf 500: Kaynarca Hamamı Genel Görünümü ve Örtü Sistemi
Kaynak: Elif Şehitoğlu.

Fotoğraf 501 (a-b): Kaynarca Hamamı Girişi ve Soyunmalık Cephesinden Görünüm.

Fotoğraf 502: Kaynarca Hamamı Soyunmalık Genel Görünümü ve Üst Kat Odaları.

Fotoğraf 503: Kaynarca Hamamı, Ilıklıktan Detay.

Fotoğraf 504: Kaynarca Hamamı, Sıcaklık Bölümü ve Havuzdan Görünüm.

Fotoğraf 505: Bursa Yahudiler (Kuruçeşme Hamamı) Genel Görünümü.

Fotoğraf 506: Bursa Yahudiler Hamamı'ndan Görünüm.

Fotoğraf 507: Yahudiler Hamamı'ndan Cephe Detayı.

Fotoğraf 508: Yahudiler Hamamı Soyunmalık Bölümü Genel Görünümü,
Kaynak: https://www.bursamaps.com/firma/bursa-osmangazi-tarihi-beyaz-saray-hamami/41122. 30/08/2016.

Fotoğraf 509: Kuruçeşme Hamamı, Sıcaklıktan Genel Görünüm.

Fotoğraf 510: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı'ndan Görünüm.

Fotoğraf 511: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı, Ön Cephesinden Detay.

Fotoğraf 512: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı'ndan Detay.

Fotoğraf 513: Hayrabolu Rüstem Paşa Hamamı, Üst Örtüden Görünüm..

Fotoğraf 514: Çanakkale Lapseki'de Gazi Süleyman Paşa Camii ve Hamam Kalıntısından Görünüm,
Kaynak: Ali O. Uysal.

Fotoğraf 515: Lapseki'deki Hamam Kalıntısından Görünüm,
Kaynak: Ali O. Uysal.

Fotoğraf 516: Beypazarı Beyoğlu Hamamı, Sokaktan Görünümü.

Fotoğraf 517: Beyoğlu Hamamı Soyunmalık Bölümü, Genel Görünüm.

Fotoğraf 518: Beyoğlu Hamamı Sıcaklık Bölümü, Genel Görünüm.

Fotoğraf 519: Beyoğlu Hamamı Sıcaklık Kubbesinden Görünüm.

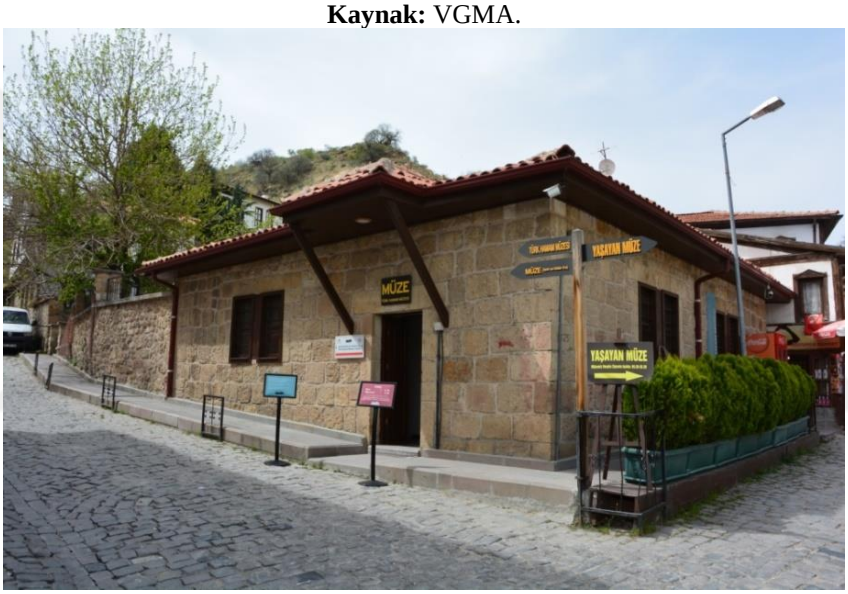
Fotoğraf 520: Sıcaklığın Batısındaki Eyvandan Görünüm.

Fotoğraf 521: Beyoğlu Hamamı Güneydoğudaki Halvet Hücresinden Görünüm.

Fotoğraf 522: Eski Fotoğraflarda Beypazarı Paşa Hamamı: (a) XX. YY Ortaları (b) 2006 yılı Öncesi,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 523: Beypazarı Paşa Hamamı Genel Görünümü.

Fotoğraf 524: Paşa Hamamı'nın Batısındaki Ağaçlık Alandan Görünüm.

Fotoğraf 525: Beypazarı Paşa Hamamı, Külhan Girişi ve Genel Görünümü.

Fotoğraf 526: Beypazarı Paşa Hamamı, Üst Örtüden Görünüm.

Fotoğraf 527: 2016 Restorasyonu öncesi ve Sonrasında Soyunmalığa İnen Merdivenlerin Görünümü

Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 528: Paşa Hamamı Soyunmalığından Görünüm (2006 Yılı),
Kaynak: VGMA.

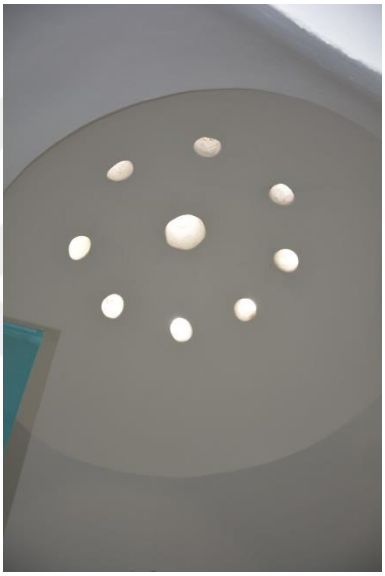
Fotoğraf 529: Hamamın Soyunmalığından Görünüm.

Fotoğraf 530: Hamamın Soyunmalığından Görünüm.

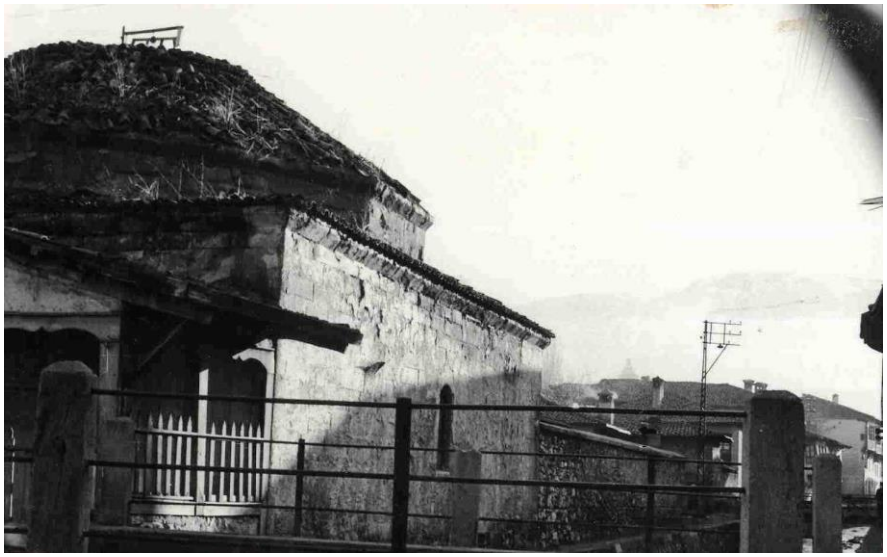

Fotoğraf 531: Sıcaklık Mekânından Görünüm, 2006 Onarımı Öncesi,
Kaynak: VGMA.

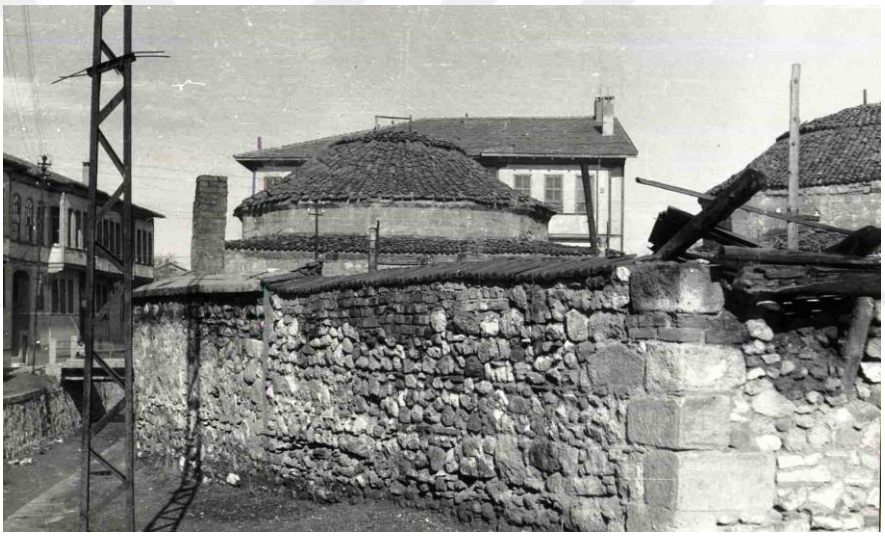
Fotoğraf 532: Sıcaklık Mekânından Görünüm ve Kubbe Detayı.

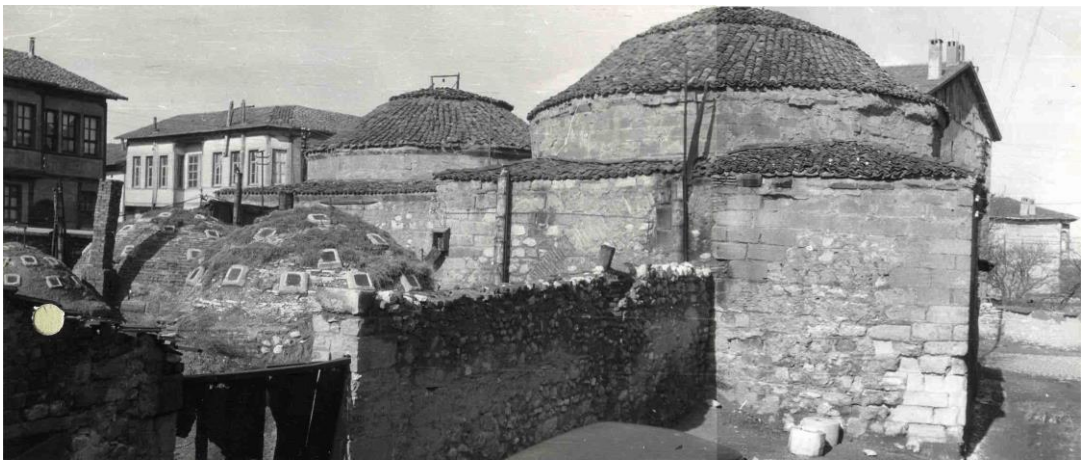

Fotoğraf 533: Kütahya Balıklı Hamamı, Balıklı Caddesinden (Kuzey) Görünüm (1968 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 534: Hamamın Kuzeybatıdan Görünümü (1968 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 535: Hamamın Güneybatıdan Görünümü (1968 Yılı),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 536: Hamamın Güneydoğudan Görünüm (1968),
Kaynak: VGMA.

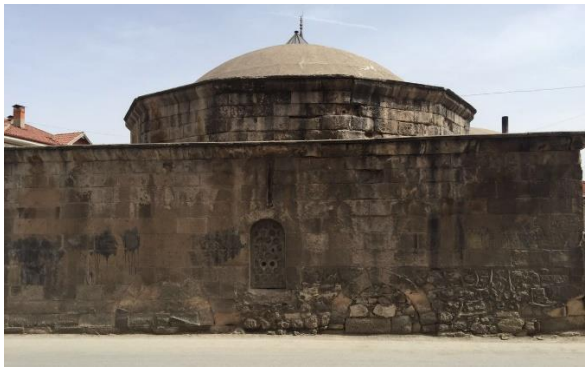
Fotoğraf 537: Erkekler ve Gerisindeki Kadınlar Soyunmalıklarının Kuzeyden Görünümü.

Fotoğraf 538: Erkekler Hamamı Girişinden Taçkapı ve Detayı.

Fotoğraf 539: Balıklı Hamamı'nın Kuzeybatıdan Görünümü.

Fotoğraf 540: Erkekler Kısmı Soyunmalığı Batı Cephesi: 1968 ve 2016'daki Görünümleri

Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 541: Kadınlar Hamamı Soyunmalığı, Kuzeydoğundan Görünüm.

Fotoğraf 542: Kadınlar Hamamı Girişi.

Fotoğraf 543: Hamamın Üst Örtüsü.

Fotoğraf 544: Erkekler Hamamı Soyunmalık Bölümü.

Fotoğraf 545: Erkekler Hamamı Aralık Bölümü.

Fotoğraf 546: Erkekler Hamamı Ilıklık Bölümü.

Fotoğraf 547: Erkekler Hamamı Sıcaklık Mekanı.

Fotoğraf 548: Kadınlar Hamamı Sıcaklığı.

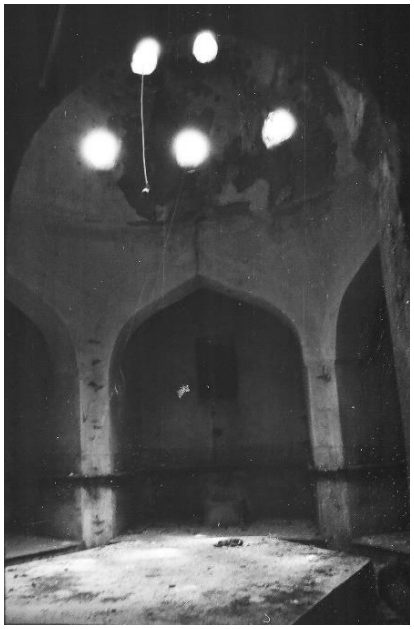
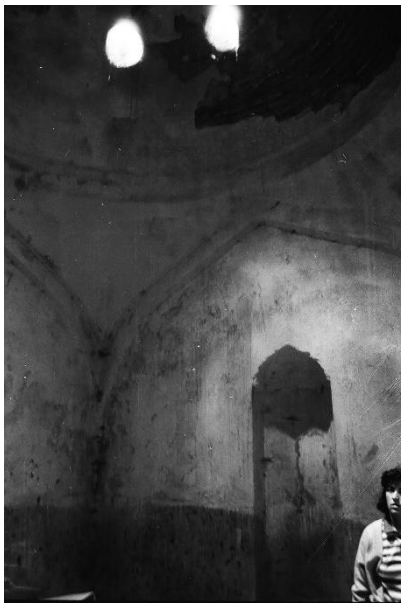
Fotoğraf 549: Hamamın Soyunmalık Kısmı ve Arkada Çarşı Camii, 1984 Yılındaki Yangından Sonra,
Kaynak: VGMA.

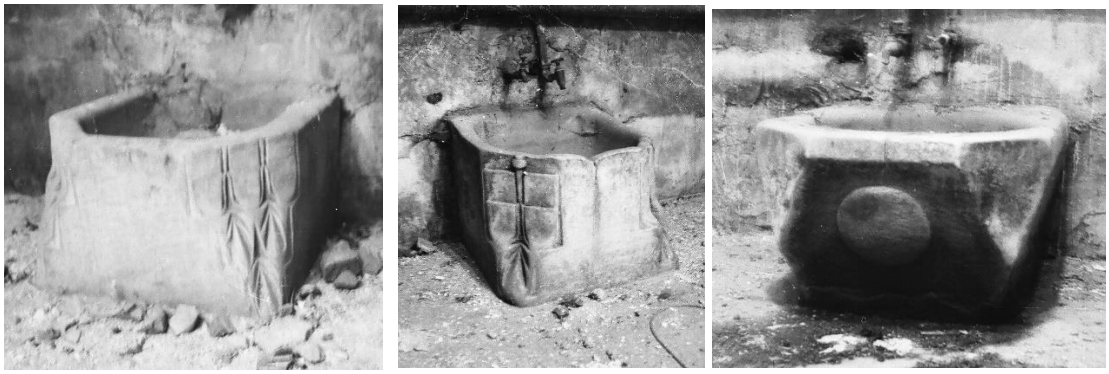

Fotoğraf 550: Üst Örtü ve Soyunmalıktan Detay (1984 Yılındaki Yangından Sonra), **Kaynak:** VGMA.

Fotoğraf 551: Duvar Örgüsünden Detay (1984 Yılı), **Kaynak:** VGMA.

Fotoğraf 552-553: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı, Sıcaklık ve Halvetten Görünüm **(**1984), **Kaynak:** VGMA.

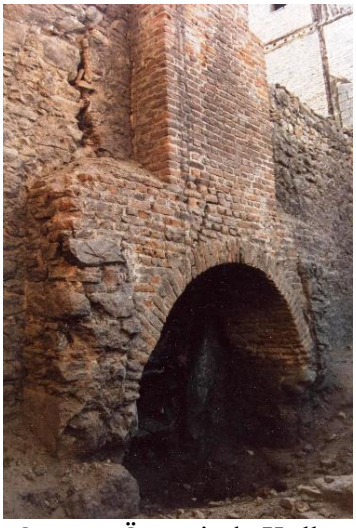
Fotoğraf 554: Hamamın Kurnalarından Detay,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 555: 1991 Onarımı Esnasında Soyunmalık Bölümü (Doğudan Görünüm),
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 556: Onarım Sırasında Soyunmalığın (Batıdan) Görünümü.

Fotoğraf 557: Onarım Öncesinde Külhanın Görünümü,
Kaynak: VGMA.

Fotoğraf 558: Batıdaki Giriş Bölümü.

Fotoğraf 559: Hamamın Arka (Doğu) Cephesi.

Fotoğraf 560: Kuzey Cepheden Görünüm.

Fotoğraf 561: Soyunmalığın Batıdan Görünümü.

Fotoğraf 562a-b: Soyunmalığın Doğudan Görünümü ve Kuzey Duvarındaki Kapı.

Fotoğraf 563: Soyunmalığın Üst Örtüsünden Görünüm.

Fotoğraf 564: Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı, Sıcaklıktan Genel Görünüm.
"**Kaynak:** https://buyukustamimarsinan.com/tr/eserler/rustem--pasa--turbesi**.** E.T. 21/06/2016".

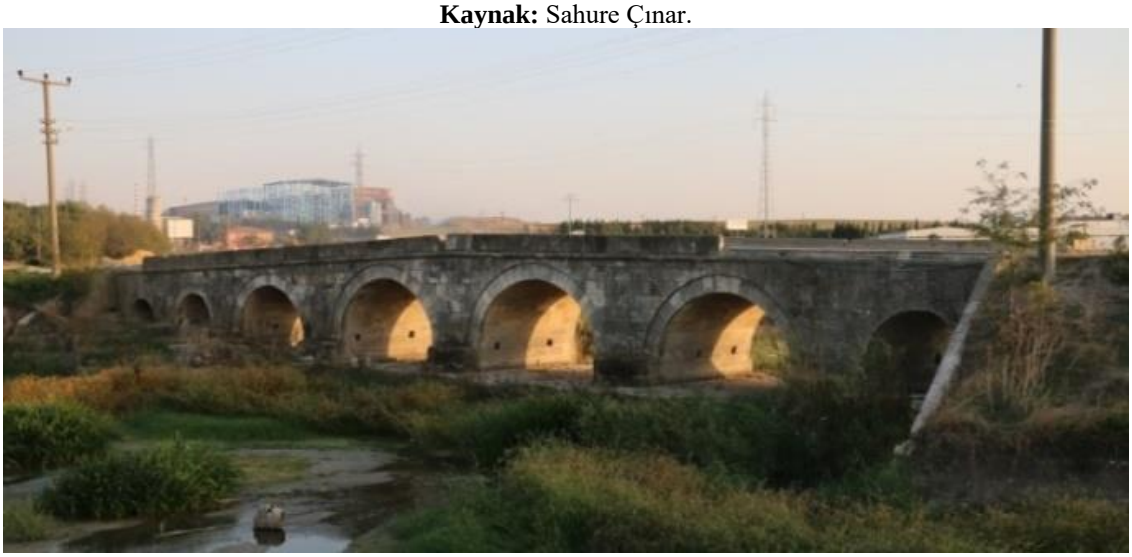
Fotoğraf 565: Erzurum Kırkçeşme Hamamı Genel Görünümü.

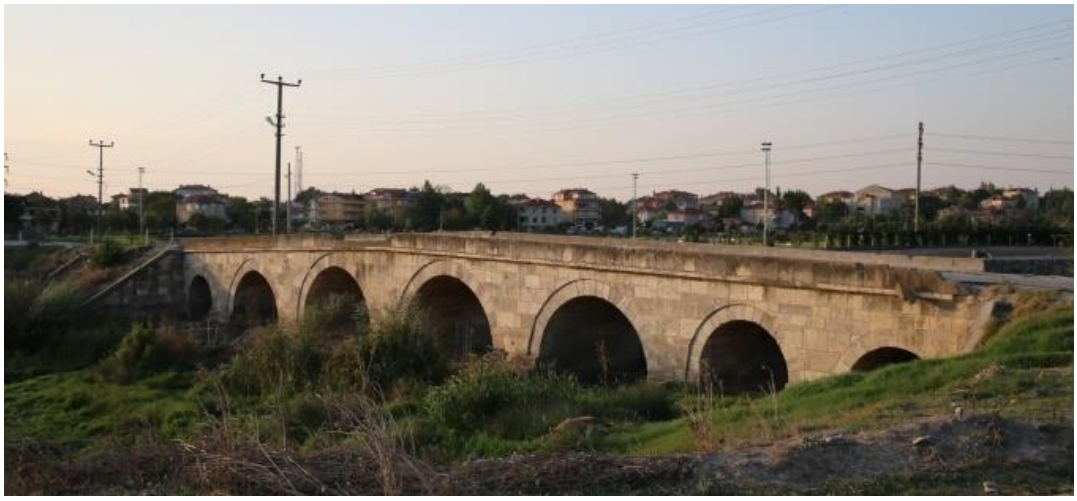
Fotoğraf 566: Kırkçeşme Hamamı Soğukluk Bölümünden Detay.

Fotoğraf 567: Kırkçeşme Hamamı Sıcaklık Bölümünden Detay
Kaynak: Sahure Çınar.

Fotoğraf 568: Büyükkarıştıran Köprüsü Genel Görünümü (Memba Yönü).

Fotoğraf 569: Büyükkarıştıran Köprüsü, Mansap Yönünden Görünüm.

Fotoğraf 570: Büyükkarıştıran Köprüsü, Tabliyeden Görünüm.

Fotoğraf 571: Köprü Kemerlerinden Detay.

Fotoğraf 572: XIX. Yüzyıl Ait Fotoğraflarda Rüstem Paşa Sebili,
Kaynak: https://kulturenvanteri.com/yer/rustem-pasa-sebili/#16/41.01313/28.957672 E.T.

Fotoğraf 573: 1836 Tarihli Şehzade Cami Gravüründen Detay,
Kaynak: Robert Walsh-Thomas Allom.

Fotoğraf 574: 1853 Tarihli Gravürün En Önünde: Solda Rüstem Paşa Türbe Ve Sebili, Sağda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Sebili, (Eugené Flandin).

Fotoğraf 575: Rüstem Paşa Sebili Pencere ve Nişin Dıştan Görünümü.

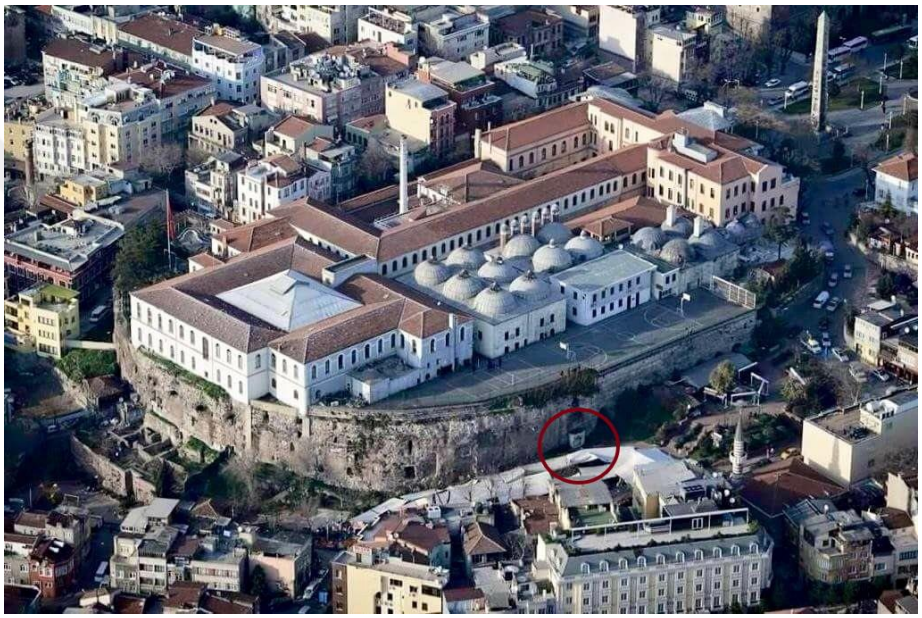
Fotoğraf 576: Rüstem Paşa Sebili Pencere ve Nişin İçten Görünümü.

Fotoğraf 577: Sebil Teknelerinden Görünüm.

Fotoğraf 578 a-b: (a) Sebil Nişinden Detay, (b) Pencere Tavanından Bezeme Detayı.

Fotoğraf 579: Sultanahmet'te Rüstem Paşa Çeşmesi Çevresinin Havadan Görünümü, **Kaynak:** https://tr.pinterest.com/pin/783907878864188842/ E.T. 29/06/2019.

Foto. 580: Sphendone'nun Batısındaki Galerinin Girişinde: Su dağıtım Sandığı, Künk ve Demir Boru, **Kaynak:** Çiğdem Özkan Aygün.

Foto. 581 a-b-c: Hipodrom Sarnıcı'ndan Görünüm: (A-B) Çevre Koridoru, (C) Hücre İçlerinden Detay, **Kaynak:** Burcu Büken Cantimur-Hasan Fırat Diker.

Fotoğraf 582: Sultanahmet Rüstem Paşa/Nakilbet Sokak Çeşmesi Genel Görünümü.

Fotoğraf 583: Rüstem Paşa/Nakilbet Sokak Çeşmesi Kitabesi.

Fotoğraf 584: Küçükayasofya'da Rüstem Paşa/Şeftali Çeşmesi Genel Görünümü.

Fotoğraf 585: Bolvadin'de Rüstem Paşa Çeşmesine Ait Kitabe.

Fotoğraf 584: İstanbul-Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii Hariminden Görünüm.

Fotoğraf 585: Edirne Selimiye Külliyesi
"**Kaynak:** https://edirne.web.tr/selimiye-arasta-carsisi/edirne-selimiye-camii-arasta-carsisi-21/. E.T. 06/06/2022".

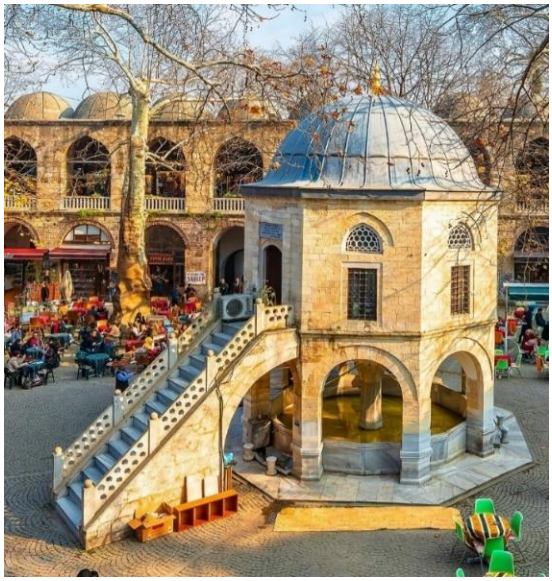
Fotoğraf 586: Bolu Karaköy Cuma Camii (1562-63) Genel Görünümü,
"**Kaynak:** https://www.flickr.com/photos/sinandogan/49502519608/in/photostream/ E.T. 08/06/2022".

Fotoğraf 587: Aksaray-Kayseri Yolunda Ağzıkara Han (1231-39) Köşk Mescidi.

Fotoğraf 588: Kayseri Sultan Hanı Köşk Mescidi.

Fotoğraf 589: Bursa Koza Hanı Köşk Mescidi, Genel Görünüm.

Fotoğraf 590: Lefkoşe Büyük Han (1571-72)
Kaynak: https://mapio.net/images-p/20129716.jpg. E.T. 08/06/2022.

Fotoğraf 591: Amasya Kapı Ağası Medresesi, 1488
Kaynak: Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Fotoğraf 592: Şehzade Mehmed Medresesi, Avludan Görünüm ve Şadırvandan Detay,
Kaynak: A. Osman Dilekoğlu.

Fotoğraf 593: İstanbul Haseki Sultan Külliyesi'nin Üstten Görünümü,
Kaynak: https://istanbultarihi.ist/305-xvi-xvii-yuzyil-istanbul. E.T. 10/06/2022.

Fotoğraf 594: 1661-62 Tarihli Köprülü Mehmet Paşa Külliyesi
Kaynak: http://gezgindergi.com/istanbul-medresleri/ E.T. 10/06/2022.

Fotoğraf 595: Bursa İnebey Medresesi
Kaynak: https://www.dergibursa.com.tr/inebey-yazma-eser-kutuphanesi/. E.T. 10/06/2022.

Fotoğraf 596: Amasya Suluova'da Kasım Bey Medresesi (1468-69),
Kaynak: https://suluova.bel.tr/yolpinar-koyu/ E.T. 10/06/2022.

Fotoğraf 597: İstanbul Davud Paşa Medresesi, Genel ve Avludan Görünüş.
Kaynak: https://davutpasamedrese.fatih.bel.tr/ E.T. 10/06/2022.

Fotoğraf 598: Diyarbakır Hadım Ali Paşa Medresesi Oda Girişleri Dershane Cephesinden Görünüm**, Kaynak:** Ahmet Yavuzyılmaz.

Fotoğraf 599: Eyüp Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Genel Görünüm.
Kaynak: https://istanbultarihi.ist/305-xvi-xvii-yuzyil-istanbul-mimarisi E.T. 12/06/2022.

Fotoğraf 600: Gölmarmara Halime Hatun Medresesi Genel ve Avludan Görünüm
Kaynak: Ahmet Yavuzyılmaz.

Fotoğraf 601: Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesi Taçkapısından Görünüm.

Fotoğraf 602: Edirne Selimiye Dârü'l-Hadis Medresesi Taçkapısı.

Fotoğraf 603: Gebze Çoban Mustafa Paşa Medresesi Taçkapısından Detay.

Fotoğraf 604: Haseki Hürrem Sultan Medresesi Taçkapısı.

Fotoğraf 605: Haseki Hürrem Sultan Mektebi Genel Görünümü
Kaynak: Cem Balcan.

Fotoğraf 606: Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi Genel Görünümü,
Kaynak: https://www.flickr.com/photos/124663454@N05/14038470938/ E.T. 04/06/2022.

Fotoğraf 606: Saraybosna Rüstem Paşa/Brusa Bedesteni,
Kaynak: http://muzejsarajeva.ba/en/depadance/brusa-bezistan. E.T. 15/06/2022.

Fotoğraf 607: Beyşehir Süleyman Bey Bedesteni Genel Görünümü.

Ek 1: Mimar Sinan'ın Tezkerelerinde Geçen Rüstem Paşa Yapılarının Listesi

Yapı Türü	**Yeri**	**Tezkereler**
Cami	Tahtakale/İstanbul	TM; TE; TB
Cami	Silivri/İstanbul	TM
Cami	Sapanca/Sakarya	TM; TE; TB
Cami	Rodoscuk (Tekirdağ)	TM; TE, TB
Cami	Samanlı/Yalova	TM; TE; TB
Cami	Afyon/Bolvadin	TE; TB
Cami	Dibek/Bolu	TM
Mescit	Yenibağçe/İstanbul	TE; TB, TM
Medrese	Rodoscuk (Tekirdağ)	TM
Medrese	Cağaloğlu/İstanbul	TM; TE, TB
Saray	Cağaloğlu/İstanbul	TM
Saray (Mihrimah)	Kadırga Limanı (Atmeydanı)/İstanbul	TE; TB; TM
Saray (Mihrimah)	Üsküdar/İstanbul	TE; TB
Saray	Kazlıçeşme (Bakırköy)/ İstanbul İskender Çelebi Çiftliğinde,	TE; TB
Han	Rodoscuk(Tekirdağ)	TM; TE; TB
Han	Galata/İstanbul	TM; TE; TB
Han	Bitpazarı/İstanbul	TM; TE; TB

Han	Sapanca/Sakarya	TM; TE; TB
Han	Samanlı/Yalova	TM; TE
Han	Ereğli/Konya	TM; TE;TB
Han	Dibek/Bolu	TM
Han	Büyükkarıştıran/Kırklareli	TM; TE; TB
Han	Akbıyık/Bursa	TE; TM; TB
Han	Edirne	TE; TB
İmaret	Sapanca/Sakarya	TM; TE; TB
İmaret	Rodoscuk(Tekirdağ)	TM; TE; TB
Hamam	Sapanca/Sakarya	TE; TB; AR
Hamam	Cibali Kapısı/İstanbul	TE
Türbe	Şehzadebaşı/İstanbul	TM; TE; TB

Ek 2: Vakfiyelerine Göre Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki Mimari Eserlerin Listesi

Yapı Türü	**Bulunduğu Yer (Adı)***	**Vakfiye Tarihi / İnşa Tarihi**	**Tipi / Açıklaması**	**Durumu**
Cami	İstanbul	Ocak 1561 / 1562-64 arası.	Sekiz destekli merkezi kubbeli, önü çift revaklı, kargir cami	Mevcut
Cami	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552-53	Kare planlı tek kubbeli, önü çift revaklı, kargir cami	Mevcut
Cami	Kırklareli - Büyükkarıştıran	Aralık 1557 / 1544-1546 arası.	Sakıflı kargir camii	Yeniden inşa edilmiş
Cami	Kastamonu -Merkez Talipler Köyü (Menekşe Mahmut Efendi Camii)	Ocak 1561 / 1538 civarı?	Sakıflı kargir camii	Mevcut
Cami	Mudurnu-Dibek Mevkii	Mart-Nisan 1560 / 1558-1560 arası.	Sakıflı kargir camii	Yıkılmış
Cami	Yalova/Samanlı	Mart-Nisan 1560 / 1558-1560 arası.	Sakıflı kargir camii	Yıkılmış

[2341]* Rüstem Paşa'nın adı ile anılmayan yapılar için.

Cami	Sakarya-Sapanca	Aralık 1557 / 1552-1553	Sakıflı kargir camii	Yeniden inşa edilmiş
Han Mescidi	İstanbul-Mahmutpaşa (Çaşnigîrân Mescidi)	Aralık 1557 / Eylül 1544 (vakfiyesi)	Çaşnigîr Hanı/Sultan Odaları Hanı, giriş kapısı üzerinde	Dükkâna çevrilmiş.
Han Mescidi	İstanbul-Beyazıt	Aralık 1557 / 1550.	Cebeci Hanı avlusunda; altında şadırvanı olan, fevkâni, sakıflı kargir mescid.	Yıkılmış
Han Mescidi	İstanbul-Galata	Ocak 1561 / 1550 civarı	Kurşunlu Han içinde	Yıkılmış
Medrese	İstanbul -Cağaloğlu	Aralık 1557 / 1550	Sekizgen planlı, açık avlulu kargir yapı	Mevcut
Medrese	Kütahya	Aralık 1557 / 1550	Dikdörtgen planlı, açık avlulu kargir yapı	Yeniden inşa edilmiş
Medrese	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552	L planlı, açık avlulu kargir yapı	Kısmen mevcut
Medrese	Tekirdağ-Hayrabolu	Aralık 1557 / 1544-1547 arası.	Kare/dikdörtgen planlı, açık avlulu medrese	Yıkılmış
Sıbyan Mektebi	İstanbul-Sultanahmet (Fil Damı Mektebi)	Aralık 1557 / -	Dikdötgen planlı, yanyana açık ve kapalı iki birimli, sakıflı kargir yapı	Yıkılmış
Sıbyan	İstanbul-Üsküdar	Aralık 1557 / -	Dikdötgen planlı, yanyana açık ve	Mevcut

Mektebi			kapalı iki birimli, sakıflı kargir yapı	
Sıbyan Mektebi	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552-1553	Kare planlı, tek kubbeli kargir yapı	Yıkılmış
Sıbyan Mektebi	Kırkalreli-Büyükkarıştıran	Aralık 1557 / 1544-1546 arası.		Yıkılmış
Sıbyan Mektebi	Sakarya-Sapanca	Aralık 1557 / 1552-1553		Yıkılmış
Sıbyan Mektebi	Amasya-Gümüş	Ekim 1560 / 1558-1560 arası		Yıkılmış
Han	Ankara-Merkez (Çengel Han)	Aralık 1557 / 1522-23	Dikdörtgen planlı, açık avlulu, iki katlı, kargir han.	Mevcut
Han	Bolvadin (Kurşunlu Han)	Aralık 1557 /-		Yıkılmış
Han	Bilecik-Osmaneli	Aralık 1557 / -	Dikdörtgen planlı, açık avlulu? kargir han.	Kısmen mevcut
Han	Bitlis-Adilcevaz	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Han	Mudurnu-Dibek (Dibek Hanı)	Aralık 1557 / -	Avlusuz kapalı tipte, sakıflı, kargir han.	Yıkılmış

Han	Bursa-Yenişehir Akbıyık Köyü	Aralık 1557 / 1555'ten önce	Avlusuz kapalı tipte, sakıflı, kargir han.	Yıkılmış
Han	Diyarbakır-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Han	Edirne-Merkez	Aralık 1557 / 1554?	Dikdörtgen planlı, iki açık avlulu ve iki katlı, kargir han.	Mevcut
Han	Erzurum-Merkez (Taş Han)	. Aralık 1557 / -	Dikdörtgen planlı, açık avlulu ve iki katlı, kargir han.	Mevcut
Han	Erzincan-Merkez (Taş Han)	Aralık 1557 / -	Dikdörtgen planlı, açık avlulu ve iki katlı, kargir han.	Yıkılmış
Han	Eskişehir-İnönü	Aralık 1557 / -	Kadıbötresi? Köyünde	Yıkılmış
Han	Eskişehir-Kalkanlı	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Han	İstanbul-Mahmutpaşa (Çaşnigir/Sultan Odaları/Attarbaşı Hanı)	Eylül 1544) / -	Dikdörtgen planlı, açık avlulu iki katlı, kargir han.	Mevcut
Han	İstanbul-Beyazıt (Cebeci Hanı)	Aralık 1557 / 1550.	Dikdörtgen planlı, iki açık avlulu ve iki katlı, kargir han.	Mevcut
Han	İstanbul-Tahtakale (Burmalı Han)	/ 1562-64	İki katlı, U planlı kargir han	Mevcut

Han	İstanbul -Tahtakale (Fincancılar Hanı/Sulu Han)	Aralık 1557 / -	Dikdörtgen planlı, İki katlı, açık avlulu kargir han	Yıkılmış
Han	İstanbul-Galata (Kurşunlu Han)	Aralık 1557 / 1550 civarı	Dikdörtgen planlı, iki katlı, açık avlulu kargir han	Mevcut
Han	İstanbul-Üsküdar	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Han	İzmir-Tire	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Han	Kırklareli - Büyükkarıştıran	1544 / 1544-1546 arası.	Avlusuz kapalı tipte, iki eş birimli, sakıflı kargir çifte han.	Yıkılmış
Han	Kütahya-Merkez	Aralık 1557 /1549-1550 arası.		
Han	Sakarya-Sapanca	Aralık 1557 / 1552-1553	Avlusuz kapalı tipte, sakıflı kargir han.	Yıkılmış
Han	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552-53.	Avlusuz kapalı tipte, sakıflı kargir han.	Yıkılmış
Han	Van-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Han	Yalova/Samanlı	Mart-Nisan 1560 / 1558-		Yıkılmış

		1560 arası		
Bedesten	Afyonkarahisar-Merkez	Aralık 1557 / 1553 civarı (çeşme kitabesine göre)	Altı kubbeli kargir bedesten	Yıkılmış
Bedesten	Erzincan-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Bedesten	Van-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
İmaret	Sakarya-Sapanca	Aralık 1557 / 1552-1553	Dikdörtgen planlı, sakıflı kargir yapı	Yıkılmış
İmaret	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552-53 arası.	Sakıflı, kesme taşlı kargir yapı	Yıkılmış
Tabhane/ Misafirhâne	Bolu-Mudurnu Dibek Mevkii	Mart-Nisan 1560 / 1558-1560		Yıkılmış
Tabhane/ Misafirhâne (2 adet)	Kırklareli - Büyükkarıştıran	Eylül 1544 / 1544-1547 arası.		Yıkılmış
Saray	İstanbul (Cağaloğlu)	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Afyon- Bolvadin (Yeni Hamam)	Aralık 1557 / 1553 civarı? (çeşme kitabesine göre)	Kargir tek hamam, Yıldızvari sıcaklıklı tip.	Mevcut
Hamam	Ankara-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış

Hamam	Ankara-Beypazarı	Aralık 1557 / -	Kargir tek hamam, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip.	Mevcut
Hamam	Aydın-Nazilli	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Bilecik-Osmaneli	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Bilecik-Söğüt/Söğütçük	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Bursa-Merkez (Yeni Kaplıca)	Aralık 1557 / 1553	Kargir tek hamam, yıldızvari sıcaklıklı tip.	Mevcut
Hamam	Bursa-Merkez (Kaynarca Hamamı)	Aralık 1557 / XV. yüzyıl sonu	“Binâ buyurdukları hamamın cânib-i şarkîsinde olan Kaynarca dimekle ma’rûf mülk hamam”	Mevcut
Hamam	Bursa-Merkez Karamustafa Hamamı	Aralık 1557 / XV. yüzyıl sonu	“Binâ buyurdukları hamamın cânib-i garbîsinde olan Kara Mustafa dimekle ma’rûf mülk hamam”	Mevcut
Hamam	Bursa-Merkez (Kuruçeşme/Yahudi Hamamı)	Aralık 1557 / 1552-53.		Mevcut
Çifte hamam	Çanakkale-Lapseki	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Diyarbakır-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış

	Yeni Hamam			
Hamam	Erzincan-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Erzurum-Merkez *Kırkçeşme Hamamı*	Aralık 1557 / -	Kargir tek hamam, dört eyvanlı köşe hücreli tip	Mevcut
Hamam	Kırkalreli-Büyükkarıştıran	Aralık 1557 / 1544-1546.		Yıkılmış
Çifte Hamam	Kütahya-Merkez (Balıklı Hamam)	Aralık 1557 / 1549	Erkekler kısmı ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip; kadınlar kısmı "haçvâri dört eyvanlı ve köşe hücreli tip"	Mevcut
Hamam	Malatya-Merkez	Aralık 1557 /		Yıkılmış
Hamam	Sakarya-Sapanca	Aralık 1557 / 1552-1553	Kargir tek hamam, soğukluk, sıcaklık ve halveti eş odalar halinde olan tip.	Kısmen Mevcut /Kalıntıları mevcut.
Çifte Hamam	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552-1553.	Erkekler k. yıldızvari sıcaklıklı, kadınlar k. enine sıcaklıklı çifte halvetli tip.	Tekrar inşa edilmiş
Çifte Hamam	Tekirdağ-Hayrabolu	Aralık 1557 / 1544-1547 arası.		Kısmen mevcut ve asli özelliklerini

				kaybetmiş
Hamam	Van-Merkez	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Hamam	Van -Erciş	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Çeşme (12 adet)	Ankara-Beypazarı	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Çeşme	Bolu-Mudurnu Dibek Mevkii	Mart-Nisan 1560 / 1558-1560		Yıkılmış
Çeşme	İstanbul-Yeşilköy	Aralık 1557 / -		Yıkılmış
Çeşme	Kırklareli-Büyükkarıştıran	Aralık 1557 / 1544-46	Kervansaray yakınında	Yıkılmış
Çeşme	Kırklareli Büyükkarıştıran	Aralık 1557 / 1544-46	Köy dışında	Yıkılmış
Çeşme (4 adet)	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / 1552-1553		Yıkılmış
Çeşme	Tekirdağ (Hayrabolu)	Aralık 1557 / 1544-1547		Yıkılmış
Kaldırım	İstanbul-Üsküdar	Aralık 1557 / -	Üsküdar Büyük İskele civarında, kervansaray yakınında	-

Kaldırım	İstanbul-Üsküdar	Aralık 1557 / -	Üsküdar bağları içinde	-
Kaldırım	Kırklareli-Büyükkarıştıran	Aralık 1557 / -	Köy dışında	-
Kaldırım	Bolu-Mudurnu Dibek	Mart-6 Nisan 1560 / -		-
Kaldırım	Tekirdağ-Merkez	Aralık 1557 / -	Cami'nin önünde	-
Kaldırım	Sakarya-Sapanca	Aralık 1557 / -		-
Kaldırım	Yalova (iki yerde)	Mart-Nisan 1560 / -		-

Ek 3: Vakfiyelerine Göre Rüstem Paşa'nın Anadolu Dışındaki Mimari Eserlerin Listesi (Ülkelere Göre Kronolojik).

Yapı Türü	**Yeri (Adı)**	**Vakfiyedeki yeri**	**Açıklama**	**Durumu**
Mescit	Macaristan-Estergon	VGMA.d. 635/2, no: 17, shf. 158 (49-53. satırlar)	Kale içinde	Yıkılmış/ Bilinmiyor
Medrese	Suudi Arabistan-Medine	VGMA.d. 635/2, no: 14, shf. 146 (14-18. satırlar)		"
Mektep	Macaristan-Estergon	VGMA.d. 635/2, no: 17, shf.		"

		158(53-54. satırlar)		
Zaviye	Suriye-Humus	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 139 (30-33. satırlar)		“
Han	Bosna Hersek-Saraybosna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 143 (2-3. satırlar)		“
Han	Bulgaristan-Filibe	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 139 (34-40. satırlar)		“
Han	İsrail-Safed	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 143 (43-44. satırlar)	Safed İsrail’in kuzeyinde Lübnan sınırına yakın olup Osmanlı kalesinin kalıntıları mevcuttur	“
Han	Makedonya-Üsküp-Kaçanik Derbendi	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 139 (34-40. satırlar)	Kaçanik günümüzde, Üsküp (Skopje)’e 45 km. mesafe ilçedir.	“
Bedesten	Bosna Hersek-Saraybosna (Bursa Bedesteni)	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (42. satır)		Mevcut
Çifte Hamam	Bosna Hersek-Teşne	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (42-43. satırlar)	Saraybosna’nın kuzeyinde, Tuzla’nın 80 km. batısında, bugünkü Tesanj şehridir.	Yıkılmış/Bilinmiyor

Çifte Hamam	Bulgaristan-Niğbolu	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (32-33. satırlar)	Tuna Nehri kıyısında, günümüzdeki Nikopol şehri.	“
Çifte Hamam (2 adet)	Libya-Trablus	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 143 (40-41. satırlar)	“*Nefs-i Trablusda olan iki bâb çifte hamamı”* şeklinde kaydedilmiştir.	“
Çifte Hamam	Macaristan-Estergon	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf.142 (43. satır)		Kalıntıları mevcut
Çifte Hamam	Macaristan-İstolni Belgrad	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (46-47. satırlar)	Budapeşte’nin 65 km. güneybatısındaki Székesfehérvar şehridir	Kalıntıları mevcut
Çifte Hamam	Sırbistan-Belgrad	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (35-36. satırlar)	Belgrad varoşunda	Yıkılmış/Bilinmiyor
Çifte Hamam	Romanya-Libve	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (50. satır)	Romanya'nın batısındaki Arad bölgesinde günümüzdeki Lipova şehridir.	“
Hamam	Sırbistan-Kuçayna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142(38. satır)	Semendire ve Niş arasındadır.	“
Hamam	Makedonya-Tikveş	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 142 (28-29. satırlar)	Tikveş’e bağlı Novasil köyünde	“

Ilıca	Bosna Hersek-Saraybosna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 143 (2-3. satırlar)		“
Köprü (3 adet)	Bosna Hersek-Saraybosna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 143 (1-3. satırlar)		“
Köprü	Bosna Hersek-Saraybosna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 139 (47-49. satırlar)	Zelyenice Suyu üzerinde	Mevcut.
Köprü	Bosna Hersek-Saraybosna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf. 139 (47-49. satırlar)	Yenişehir Suyu üzerinde	Yıkılmış/Bilinmiyor.
Çeşme	Bosna Hersek-Saraybosna	VGMA.d. 635/2, no: 13, shf.143 (2-3. satırlar)		“

Ek 4: Rüstem Paşa ile İlişkilendirilen Mimari Eserlerin Listesi

Yapı Türü	**Yeri**	**Bilgiler / Kaynaklar**	**İnşa Tarihi**	**Durumu**
Cami	Afyon-Bolvadin	Mimar Sinan Tezk. (TB, TE); Samuel ben David Yemşel, Evliya Çelebi	1561’den sonra	Yıkılmış
Cami	Bilecik-Osmaneli	Rüstem Paşa Evkafına bağlı (BOA)	1564-66	Mevcut

Cami	İzmir-Urla	Evliya Çelebi; XVI. yüzyılda Rüstem Paşa Mahallesi mevcut.		Mevcut
Türbe	İstanbul-Şehzadebaşı	(Banisi Mihrimah Sultan)	1561	Mevcut
Medrese	Bilecik-Osmaneli	1885 tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi		Yıkılmış
Mektep	Yalova-Merkez	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA)		Yıkılmış
Han	İstanbul Tahtakale (Büyük Çukur Han)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA)	1562-64	Mevcut
Han	İstanbul Tahtakale (Küçük Çukur Han)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA)	1562-64	Mevcut
Han	İstanbul Tahtakale (Burmalı Han)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA)	1562-64	Mevcut
Han	Bursa-İznik	Evliya Çelebi (1648); kalıntıların devamında Rüstem Paşa Sokak mevcut	XVI. yüzyıl	Kalıntıları mevcut
Han	Konya-Ereğli	Mimar Sinan Tezk. (TB, TE, TM); Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi (1648)	XVI. yüzyıl	Mevcut
Bedesten	Tekirdağ-Merkez (Rüstem Paşa Bedesteni)	Banisi Mihrimah Sultan (Rodoscuk Şer'iyye Sicilleri)	1568 civarı	Mevcut

Saray	İstanbul-Kadırga Limanı/Atmeydanı	Mimar Sinan Tezk. (TE, TB, TM)		Yıkılmış
Saray	İstanbul-Üsküdar	Mimar Sinan Tezk. (TE, TB)		Yıkılmış
Saray	İstanbul-Bakırköy (İskender Çelebi Çiftliğinde)	Mimar Sinan Tezk. (TE, TB)		Yıkılmış
Köprü	Bursa-Merkez (Nilüfer Çayı üzerinde)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)		Yıkılmış
Köprü	Kırklareli-Büyükkarıştıran (Koca Köprü / Büyükkarıştıran Köp.)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	XVI. yüzyıl	Mevcut
Köprü	Sakarya-Sapanca (Kızılağaç Köprüsü)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)		Yıkılmış
Sebil	İstanbul-Bakırköy	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	1561	Kısmen mevcut
Çeşme	Afyon-Bolvadin	Kitabeli yapı	960 / 1553	Yıkılmış
Çeşme	İstanbul-Sultanahmet (Nakilbet (Sokak) Çeşmesi)	Kitabeli yapı	957 / 1550	Mevcut
Çeşme	İstanbul-Sultanahmet-KüçükAyasofya (Şeftali Çeşmesi)	Kitabeli yapı.	957 / 1550	Mevcut
Çeşme	İstanbul-Üsküdar Karacaahmet	Kitabeli yapı (Ayvansarâyî'den nakil)	952 / 1545	Yıkılmış

Çeşme	İstanbul-Galata	Kitabeli yapı (Ayvansarâyî'den nakil)	956 /1549	Yıkılmış
Çeşme	İstanbul-Ortaköy	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	-	Yıkılmış
Çeşme (en az 1 adet)	Sakarya-Sapanca	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	1552-1553 civarı	Yıkılmış
Çeşme (en az 4 adet)	Yalova-Merkez	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	-	Yıkılmış
Sebil	İstanbul-Şehzadebaşı (Rüstem Paşa Sebili)	Bânisi Mihrimah Sultan	1561	Kalıntıları mevcut
Sarnıç/ Hazne	İstanbul-Sultanahmet (Hipodrom Sarnıcı)	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	IV. Yüzyıl	Mevcut
Su yolu/Terazi	Sakarya-Sapanca	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	1552-53	Yıkılmış
Su yolu/Terazi	Kırklareli-Büyükkarıştıran	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	1546 civarı	Kalıntıları mevcut
Su yolu/Terazi	Yalova-Merkez	Rüstem Paşa evkafına bağlı (BOA arşivi)	-	Yıkılmış

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Murat ALKAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Selçuk Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Sanat Tarihi Bölümü
Yüksek Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Enstitü Adı	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Anabilim Dalı	Türk Sanatı Anabilim Dalı
Programı	Sanat Tarihi Bilim Dalı

Makale ve Bildiriler

1. Murat Alkan, "Tarihi Süreçte Tekirdağ Rüstem Paşa Külliyesi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 124/244 (Ocak-Şubat 2020) 25-66

2. Murat Alkan, "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'daki Mimari Eserleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 10/19 (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2020), 1-34.

3. Tülin Çoruhlu-Murat Alkan, "Nakışlı Örnekleri İle Pamukova Dokumacılığı", *Akdeniz Sanat Dergisi (XXI. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Özel Sayısı)*, 13, (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 2019), 835-856.

4. Tülin Çoruhlu-Murat Alkan, "Sakarya Karasu İlçesi Mezarlık ve Mezartaşları", *I. Uluslararası Geleneksel Türk Mezar Taşları Sempozyumu,* (19-21 Eylül), ed. Celil Arslan-Fadime Özler-Mustaf Mayda, (Bakü: Khazar University Press, 2019), 385-473

5. Tülin Çoruhlu-Murat Alkan, "Sakarya İli Kocaali İlçesi Osmanlı Dönemi Mezarlık ve Mezartaşları", *Geleneksel Türk Mezar Taşları I. Ulusal Sempozyumu,* (24-26 Mart), ed. Celil Arslan-Derya Güneri-Fadime Özler, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2018), 523-568

6. Tülin Çoruhlu-Murat Alkan, "Sakarya İli Geleneksel Türk Mimarisinde Duvar Resimleri ve Boyalı Nakışlar", *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (02-05 Kasım, 2016)*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017), 877-912.